

**Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України**

**Донецький юридичний інститут Луганського
державного університету внутрішніх справ
ім. Е. О. Дідоренка**

БІЛИЙ Д. Д.

***Українці Кубані в 1792-1921 роках.
Еволюція соціальних ідентичностей***

Львів – Донецьк, 2009

ББК
УДК

Б Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей : Монографія. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.

ISBN 978-966-317-043-5

У монографії досліджується процес еволюції соціальних ідентичностей (етнічної, станової, регіональної, національної) українців Кубані від початку освоєння цього регіону чорноморським козацтвом в 1792 р. до створення Кубанської Народної Республіки в 1917-1921 рр. На основі широкого кола архівних джерел висвітлюються процеси освоєння українською спільнотою Кубані, трансформації соціальної структури Чорноморського козацького війська в умовах Кавказької війни та особливості взаємовідносин кубанських українців з іншими етнічними спільнотами Північно-Західного Кавказу. Докладно розглядаються механізми збереження та розвитку основних типів соціальних ідентичностей українців регіону, обставини ствердження української національної ідентичності серед українців Кубанської області в другій половині XIX – початку XX ст. та особливості інтеграції Кубані в загальноукраїнських національний дискурс. Проаналізовано фактори, які обумовили специфіку державотворчих процесів на Кубані в загальному контексті Української національно – демократичної революції 1917-1921 рр.

Науковий редактор

доктор історичних наук, професор ***Литвин М.Р.***,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рецензенти

доктор історичних наук, професор ***Пірко В.О.***,
Донецький національний університет
доктор історичних наук, професор ***Сухий О.М.***,
Львівський національний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук ***Шкраб'юк П.В.***,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства ім.
І. Крип'якевича НАН України

ISBN 978-966-317-043-5

© Білий Д. Д., 2009

© Макет „Східний видавничий дім”, 2009

З М І С Т

Перелік скорочень	6
Вступ	7
Розділ I. Методологія, стан наукової розробки та джерельна база дослідження	12
1.1. Методологічні та теоретичні основи дослідження	12
1.2. Історіографія проблеми	25
1.3. Джерельна та археографічна база дослідження	33
Розділ 2. «Брама народів». Формування Кубані як історичного регіону від найдавніших часів до кінця XVIII ст. ...	45
2.1. Кубань – простір уявний та географічний	45
2.2. Північно-Західний Кавказ в орбіті Середземноморської цивілізації	49
2.3. Історичний розвиток в ранньому середньовіччі	53
2.4. Тмутороканське князівство. У просторі Київської Русі	55
2.5. Генуезькі колонії. У просторі Латинської цивілізації	59
2.6. Адиги – автохтонне населення Лівобережної Кубані	60
2.7. Правобережна Кубань як Дешт-і-Ногай. У складі Кримського ханату та Османської імперії	73
2.8. «Світла Кубань». Військо Кубанське Ігнатове Кавказьке	78
2.9. Між трьома імперіями. Боротьба за Північний Кавказ Російської, Османської та Перської імперій	82
2.10. Посилення експансії Російської імперії на Північно-Західному Кавказі в другій половині XVIII ст.	88
Розділ 3. Освоєння Правобережної Кубані українцями в 1792-1860 рр.	98
3.1. Ліквідація Запорозької Січі та утворення Чорноморського козацького війська	98
3.2. У пошуках нового Порубіжжя. Передумови переселення Чорноморського козацького війська на Кубань	119
3.3. Дипломатична місія А. Головатого в Петербурзі 1792 р.	121
3.4. Переселення Чорноморського козацького війська на Правобережну Кубань у 1792-1794 рр.	125
3.5. «В козаки на Чорноморію». Український міграційний рух в першій половині XIX ст.	133
3.6. Між звичаєвим правом та імперським законодавством. Регламентація статусу чорноморського козацтва в правовій системі Російської імперії	152
3.7. Чорноморія в адміністративно-територіальній системі імперії	159

3.8. «Перський бунт» 1797 р. – зіткнення двох типів козацької ідентичності	164
3.9. Трансформація соціальної та економічних структур чорноморського козацтва в першій половині XIX ст.	175
Розділ 4. Чорноморське козацтво в умовах Кавказької війни (1792 – 1860 рр.).	178
4.1. Особливості Кавказької війни на Північно-Західному Кавказі в першій половині XIX ст.	178
4.2. Економічна і військова організація адигських спільнот у першій половині XIX ст. та взаємовідносини адигів з чорноморськими козаками.....	183
4.3. Чорноморські козаки у бойових діях Кавказької війни	195
4.4. Чорноморські пластуни як соціокультурний феномен Кубанського фронтиру першої половини XIX ст.	205
4.5. Участь Азовського козацького війська в колонізації Північно-Західного Кавказу	210
4.6. «Весна народів» та Кавказька війна. Чорноморське козацьке військо в планах польського національно-визвольного руху.	221
Розділ 5. Чорноморія – кавказька Україна. Механізми збереження та функціонування етнічної та станової ідентичностей чорноморського козацтва	230
5.1. Дворяни другого розряду. Еволюція чорноморської козацької старшини	230
5.2. Отамани Чорноморського козацького війська	237
5.3. Віднайдення України. Діяльність Я. Кухаренка	244
5.4. Чорноморія як «Кавказька Україна». Дискурс Чорноморії у творчості І. Попка	256
5.5. Ментальне освоєння Кубані чорноморцями у XVIII – XIX ст.	260
5.6. Роль релігії та освіти в становленні станової та національної ідентичності чорноморського козацтва	262
5.7. Всесвіт кубанської чорноморської станиці	273
Розділ 6. Інтенсифікація національної та станової (козацької) ідентичностей українців Кубані в другій половині XIX – початку XX ст.	289
6.1. Ліквідація Чорноморського війська та спротив козацтва планам переселення на Закубання (поч. 60-х рр. XIX ст.)	289
6.2. Соціально-економічні зміни в другій половині XIX – на початку XX ст.	303
6.3. Становлення української національної ідентичності	

серед українців Кубані в другій половині XIX ст.	317
6.4. Осмислення історії України та козацтва у творчості Василя Мови (Лиманського)	324
6.5. Діяльність кубанських фольклористів та етнографів як один з факторів закріплення національної ідентичності українців Кубані наприкінці XIX – на початку XX ст.	329
6.6. «Кубанський проект» української модерної нації. Україн- ський рух на Кубані наприкінці XIX – на початку XX ст. як складова загальноукраїнського національного руху	337
6.7. Перебіг громадсько-політичних та культурно-просвіт- ницьких процесів на Кубані наприкінці XIX – на початку XX ст.	342
6.8. Демократична революція 1905 – 1907 рр. і Кубанська область	357
6.9. Розвиток кооперативного руху серед кубанських українців на початку XX ст.	360
6.10. Практики закріплення козацької станової та регіональної ідентичностей на початку XX ст.	365
Розділ 7. Між двох вогнів. На шляху державного самовизначення в 1917 – 1921 роках	375
7.1. Від Кубанської області до Кубанської Народної Республіки	375
7.2. Взаємовідносини між Кубанським Краєм і Добровольчою армією	392
7.3. Діяльність провідника національного руху М. С. Рябовола ..	407
7.4. Між станом і нацією: пошуки спільної ідентичності громадян Кубанської республіки.....	413
7.5. На шляху до Соборної України. Взаємовідносини між Кубанським Краєм та українськими державними утвореннями	417
7.6. Український повстанський рух на Кубані в 1918–1921 рр. ...	426
7.7. Чи спрацювала українська національна ідея на Кубані в 1917 – 1921 роках? Дискусія між Л.Бичем та П.Сулятицьким у 20-х рр. XX ст.	437
ВИСНОВКИ	445
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	465
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	520
SUMMARY	539
АННОТАЦІЯ	540

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- ВСЮР* – Вооруженные силы Юга России
ДАКК – Державний архів Краснодарського Краю
ДАРО – Державний архів Ростовської області
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації
КОП – Краевой отдел пропаганды
КоПА – Кубанська Повстанська Армія
НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка
ОЛИКО – Общество любителей изучения Кубанской области
ОСВАГ – Осведомительное агенство
ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи
РДВА – Російський державний військовий архів
РУП – Револьюційна українська партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УНР – Українська Народна Республіка
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

25 серпня 1792 року флотилія Чорноморського Козацького Війська висадила на Таманський півострів першу партію козаків-переселенців, поклавши тим самим початок масової колонізації українцями Кубані. Освоєння в тяжких умовах нового простору, участь у Кавказькій війні, боротьба за збереження українських козацьких традицій та рідної культури, спроба створити власні державні структури в 1917 – 1921 рр., українізаційний рух, який охопив Кубань у 20-х рр. ХХ ст. та його brutальне згортання в наступному десятиріччі, що супроводжувалося масовими репресіями, депортаціями та Голодомором, тотальна русифікація – усе це надало українській спільноті регіону неповторної своєрідності та унікальності.

Обрання автором історії українців Кубані головною темою свого дослідження було обумовлене декількома обставинами. Важливу роль відіграв особистий досвід безпосереднього знайомства з життям кубанської станиці, де значною мірою і зараз зберігається українська мова, українські народні звичаї та традиції. В той же час, на офіційному рівні, переважна більшість етнічних українців Краснодарського краю вважається росіянами. Втім, згідно із загальноросійським переписом 1897 р., населення Кубанської області складало 1911133 особи¹, з них українців було 949833 особи або 49,7%². У відділах, розташованих на терені колишньої Чорноморії, тобто Правобережної Кубані, вони мали абсолютну кількісну перевагу. Так, у Катеринодарському, Єйському, Темрюцькому відділах українці склали 702931 особу або 81,1%³. Сільськогосподарський перепис 1917 р. засвідчив, що загальне населення Кубані складало вже 2415089 осіб. З них українців – 56%⁴. Офіційна кількість українців у межах сучасного Краснодарського краю на 1926 р. складала 1644380 осіб, або 54,1% від загальної кількості населення. У цілому на території Правобережної Кубані – терені колишнього Чорноморського Війська (Кубанська округа, Єйський, Куцевський, Старомінський райони) українці численно пере-

¹ Македонов Л. В. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. / Л. В. Македонов. – Екатеринбург, 1907. – 546 с.

² Там само – С.570.

³ Там само – С.571.

⁴ Державний Архів Краснодарського краю (далі – ДАКК). – Ф.Р-234. – Оп.І. – Спр.73. – Арк.73.

важали – 1110352 особи, або 73% від усього населення⁵. У цілому, тільки за офіційними даними перепису 1926 р. українців Північного Кавказу нараховувалося 3106652 осіб, або 37,1%, а серед сільського населення – 41%, українці становили найбільшу національну групу в Північнокавказькому краї після росіян (45,9%)⁶. Процеси тотальної русифікації на Кубані, які розгорнулися на початку 30-х рр. ХХ ст., спричинили стрімке зменшення офіційної статистики українців Краснодарського краю⁷. Згідно з переписом 1939 р., кількість українців зменшилася до 4,9%, під час наступних переписів цей відсоток істотно не змінювався, а згідно з переписом 2002 р. – узагалі скоротився до 2,57 %⁸.

Латентна політика продовження русифікації, спрямована на зміну національної ідентичності українців Кубані триває й зараз. Досить гострі дебати точаться в колі кубанських науковців навколо етнічної приналежності значної частини мешканців Кубані як на сучасному етапі, так і в історичній ретроспективі⁹. Керівництво української держави, на жаль, не достатньо надає допомогу українцям східної діаспори. Відповідно, більша частина сучасних етнічних українців регіону переймаються проблемою власної самоідентифікації. Одним з напрямів розв'язання цього питання, на наш погляд, є об'єктивне, далеке від політичної заангажованості висвітлення історії українців Кубані, що в першу чергу й обумовлює **актуальність теми дослідження**. Аналіз сучасного становища української спільноти Кубані є неможливим без дослідження її історичного минулого, і в цьому контексті провідною проблематикою стає еволюція соціальних ідентичностей.

Постановка проблеми. Звертаючись до історії кубанських українців, які розпочали в 1792 році довготривалий процес освоєння цього регіону й згодом утворили своєрідну, досить унікальну спільноту, яка відзначилася своєрідними соціальним, економічним та культурним розвитком. На цьому тлі виникає проблема їх самоідентифікації. Визначення переселенців з українських земель на Кубань саме як украї-

⁵ Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). – Ф.І. – Оп.20. – Спр.2894. – Арк. 68 – 82.

⁶ ЦДАГОУ.- Ф.І. – Оп.20. – Спр.2894. – Арк. 82.

⁷ Детальніше див.: Білий Д. Зміни у складі українського населення Кубані в 1932–33 рр. / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 2. – С. 87–94.

⁸ Державний Архів Краснодарського краю (далі ДАКК). Ф.Р – І547. – Оп.І. – Спр.4. – Арк.3; Ракачєв В. Н. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории / В. Н. Ракачєв // Кубань – Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 53.

⁹ Див.: Авраменко А. Третя збірка «Кубань-Україна» і проблеми кубанської україністики (з практики діяльності сучасних українських громадських фондаций на Кубані) / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2009. – Т. 25. – С. 182–196.; Чумаченко В. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) / В. Чумаченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк: Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ». Східний видавничий дім, 2004. – С. 194–200.

нців має, зрозуміло, ретроспективний узагальнюючий характер. І хоча усвідомлення власної української (малоросійської) етнічної ідентичності завжди було властиве переселенцям з України, тим не менше, можна зробити спробу визначити роль інших типів колективних ідентичностей, які на певних етапах історії української спільноти Кубані відігравали не менш важливу, а іноді й головну, роль, визначаючи логіку дій у конкретних історичних обставинах. Проблема формування, функціонування та змін типів колективної ідентичності української спільноти Кубані має евристичний потенціал та викликає особливе зацікавлення тому, що саме ідентичність є головною ланкою, яка поєднує індивідуума з певною спільнотою, до якої він належить. Виникає питання – яким чином дослідження ідентичності дозволяє бачити в індивідуумах, які жили в минулому, не іграшки жорстких історичних «законів розвитку», але повноцінних суб'єктів, що створювали власні «стратегії виживання» відповідно до власних уявлень та «практичних схем», напрацьованих у межах суспільного досвіду.

Об'єктом дослідження є українське населення Кубані в 1792-1921 роках, **предметом** дослідження – еволюція соціальних ідентичностей (етнічної, станової, регіональної, національної) українського населення Кубані у вищевказаний період. Визначені об'єкт, предмет та проблеми екстраполують наступну **мету** нашого дослідження, а саме проаналізувати трансформацію та взаємодію основних типів соціальної ідентичності українців Кубані в контексті соціополітичних процесів кінця XVIII – початку XX ст.

Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні **завдання**: 1) визначити етнополітичні умови формування Чорноморського козацького війська, причини та обставини його переселення на Кубань та особливості адаптації чорноморського козацтва в цьому регіоні; 2) розглянути трансформацію соціальної структури Чорноморського козацького війська в умовах Кавказької війни та особливості взаємовідносин кубанських українців з іншими етнічними спільнотами Північно-Західного Кавказу; 3) проаналізувати механізми збереження та розвитку основних типів соціальних ідентичностей українців регіону в період існування Чорноморії, як окремої автономної адміністративно-територіальної одиниці; 4) висвітлити основні процеси ствердження української національної ідентичності серед українців Кубанської області в другій половині XIX – початку XX ст. та особливості інтеграції Кубані в загальноукраїнський національний дискурс; 5) проаналізувати фактори, які обумовили специфіку державотворчих процесів на Кубані в загальному контексті Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.; 6) розробити періодизацію

еволюції соціальних ідентичностей українців Кубані в період 1792 - 1921 рр.; 7) виокремити вплив зовнішніх факторів (російський, турецький, польський) на формування національно-політичних орієнтацій українців Кубані.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку масової колонізації українців на Кубань у 1792 році й до 1921 року. У цей період відбувається розвиток української спільноти регіону як певної автономної одиниці (це стосується її козацької частини), яка в певні періоди могла відносно самостійно визначати напрями свого розвитку та зберігала механізми, які регулювали та зберігали відчуття власної етнічної та станової (козацької) специфіки. Ліквідація Кубанської Народної Республіки в 1920 р., придушення масових козацьких повстань у 1921 р., спрямованих на відновлення кубанської державності, та встановлення на Кубані радянської влади, поклало початок принципово іншому етапові в житті українців регіону – **автономію козацької складової було** остаточно зліквідовано, і Кубань було втягнуто в принципово іншу систему політичних, соціально-економічних та культурних відносин, що потребує окремого дослідження.

Відповідно до проблематики визначено й **структуру книги**, яка виокремлює певні етапи в історії Кубані залежно від змін, які відбувалися в структурі, організації, соціальній та економічній ситуації в житті української спільноти регіону. У першому розділі розглядаються методологічні, історіографічні та джерельні основи дослідження, у другому розділі коротко подається загальний нарис історії Північно-Західного Кавказу до початку його масової колонізації українцями, особливості геополітичного положення та природних умов, формування як особливого історико-географічного регіону; у третьому розділі розглядаються процеси трансформації Війська Запорозького у Військо Чорноморське та його переселення на Правобережну Кубань (Чорноморію), масового переселення українців у цей регіон, яке не припинялося до 60 – 80 рр. XIX ст. протягом більш ніж сімдесяти років. Від початку масової колонізації українська спільнота Кубані жила та розвивалась у контексті Кавказької війни, що, беззаперечно, вплинуло на особливості формування її колективної ідентичності, тому ми вважали за доцільне розглянути трансформацію української спільноти – чорноморського козацтва – у специфічних умовах воєнних дій на Кавказі в окремому розділі. У п'ятому розділі особлива увага присвячується ментальному освоєнню нових теренів українцями та становленню специфічної соціальної системи української спільноти, практиці створення унікальної автономної «кавказької України» – Чорноморії. Шостий розділ охоплює період від закриття «Кубанського фро-

нтиру» (1860 – ті рр.) до Лютневої революції. У цей період відбувається декілька важливих змін у становищі українців Кубані. Чорноморське козацьке військо припиняє своє існування як автономна одиниця й об'єднується з Лінійним козацьким військом, внаслідок чого утворюється Кубанське козацьке військо. Завершення Кавказької війни й процеси модернізації Російської імперії створюють зовсім іншу соціальну та економічну ситуацію на Кубані. У до того відносно єдиній українській спільноті (козаки-малороси) з'являється й все більше поглиблюється антагонізм між різними соціальними станами – козацьким та іногороднім. У той же час процеси модернізації Російської імперії, посилення капіталістичних відносин ставлять українців Кубані, інтегрованих у різні соціальні структури, перед цілим рядом викликів. У цьому розділі ми спробуємо висвітлити питання про наслідки цих змін для українського населення. В останньому, сьомому розділі, розглядаються обставини та специфіка наслідків Лютневої та Жовтневої революцій, перебіг громадянської війни на Кубані та задіяність цього регіону в українській національно-демократичній революції 1917 – 1921 рр., що зумовило **політичну актуалізацію Кубані** та виникнення Кубанської республіки – державного утворення; спробуємо відповісти на питання – яку роль в цьому процесі відіграла українська спільнота (передусім, козацька) і чи були ці процеси складовою української національної революції. У той же час специфіка громадянської війни на Кубані була обумовлена жорстоким протистоянням між козацьким та іногороднім населенням, причини якого й буде докладно розглянуто.

РОЗДІЛ I

Теоретичний стан наукової розробки, історіографія проблеми та джерельна база дослідження еволюції соціальних ідентичностей українців Кубані в 1792 – 1921 роках

1.1. Методологічні та теоретичні основи дослідження

Розглянемо деякі положення, спираючись на які ми розуміємо поняття ідентичності. За останні декілька десятиріч, коли проблема ідентичності стала все більше привертати увагу дослідників з різних гуманітарних дисциплін, сформувалося декілька підходів до дефініції та методик дослідження Ми-ідентичностей¹⁰. Не вдаючись до докладного висвітлення цих підходів, зазначимо, що спільною для них є думка, що навряд чи можна протиставляти індивідуальну та колективну ідентичності (це особливо було характерно для традиціоналістських суспільств, до яких ми відносимо й українське населення Кубані в хронологічних межах нашого дослідження). Кожна ідентичність є індивідуальною, але кожна ідентичність будується в межах соціальних цінностей, колективних символів та норм поведінки, притаманних спільноті, до якої належить конкретний індивідум.

На наш погляд, узагальнюючий екстракт теорії ідентичності, її визначення та обставин, за яких відбувається її еволюція, створено німецьким істориком Я. Ассманом на основі теорії соціальних ідентичностей М. Хальбвакса та викладений у низці праць¹¹. На окрему увагу заслуговує його дослідження «Культурна пам'ять: Письмо, пам'ять

¹⁰ Література за темою «ідентичність» неосяжна. Автор спирався у розробці концептуальних та методологічних положень книги головним чином на праці: Burke P. Geschichte als soziales Gedachtnis / P. Burke // Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung / [Hg. A. Assmann, D. Harth]. – Frankfurt am Main, 1991. – S. 289–304.; Bergmann K. Identitat / K. Bergmann // Handbuch der Geschichtsdidaktik. – Seelze-Velber, 1997. – S. 23–29.; Berger P. L. The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge / P. L. Berger, T. Luckmann. – 1966. – 385 p.; Assmann A. Gedachtnis, Erinnerung / A. Assmann // Handbuch der Geschichtsdidaktik / Hg. K. Bergmann. – Seelze-Velber, 1997. – S. 33–37.; Zum Problem der Identitat aus kulturwissenschaftlicher Sicht / A. Assmann // Die Form des Regionalen. Uber neue Formen kultureller Identity. – Frankfurt am Main, 1994. – S. 13–35; Любе Г. Историческая идентичность / Г. Любе // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 108–113.

¹¹ Assmann A. Gedachtnis, Erinnerung / A. Assmann // Handbuch der Geschichtsdidaktik / Hg. K. Bergmann. – Seelze-Velber, 1997. – S. 33–37.; Zum Problem der Identitat aus kulturwissenschaftlicher Sicht / A. Assmann // Die Form des Regionalen. Uber neue Formen kultureller Identity. – Frankfurt am Main, 1994. – S. 13–35; Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; [пер. с нем.]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

про минуле і політична ідентичність у високих культурах давнини». Більше двох третин цієї книги є, власне, ґрунтовним викладенням загальної концепції ідентичності, яка відрізняється від інших звертань до культури як основного параметра, в якому сконцентровані уявлення й «практичні схеми» того чи іншого типу соціальних (колективних) ідентичностей. Згідно з його визначенням ідентичність – це наслідок усвідомлення, тобто рефлексії над дотепер неусвідомленим уявленням про себе¹². Це вірно як для індивідуального, так і колективного життя. «Я» є особистістю лише настільки, наскільки усвідомлює себе особистістю – група є «племенем», «народом» чи нацією тільки тією мірою, якою вона усвідомлює, уявляє та презентує себе в межах цих понять. Розуміння власної ідентичності – наслідок соціалізації людини, у той же час Ми-ідентичність складається зі спільноти носіїв певного типу Я-свідомості. До загальних типів ідентичності належать: індивідуальна ідентичність – образ у свідомості індивіда, що складається з індивідуальних рис, які відрізняють його від інших, роблять його унікальним і незамінним (ім'я, особистий досвід, фізіологічні особливості) та особиста ідентичність, що спирається на суспільну заангажованість та релевантність індивіда. Ці обидва аспекти Я-ідентичності «соціогенні» та культурно детерміновані. Обидва процеси – як соціалізація, так і формування індивідуальності відбуваються у визначених культурою формах. Обидва аспекти ідентичності історичні, тобто відбуваються у свідомості, визначеній мовою, уявленнями, цінностями та нормами конкретної епохи та культури. Ідентичність, у тому числі і Я-ідентичність завжди є продуктом соціального конструювання й тому завжди буває культурною ідентичністю. «Природної» ідентичності не існує – різниця між особистою та соціальною ідентичностями полягає в тому, що Ми-ідентичність, на відміну від особистої, не спирається на наявність тілесного субстрату. Звідси випливає, що наявність колективної ідентичності має виключно символічний характер. Під соціальною або Ми-ідентичністю ми маємо на увазі те уявлення про себе, яке складається з групи і з яким ідентифікують себе її члени¹³. Соціальна ідентичність є справою ідентифікації з боку окремих осіб, які входять до спільноти. Вона не існує «сама по собі», але лише тією мірою, у якій її визнають своєю окремі люди. Її сила та слабкість залежать від того, наскільки вона жива у свідомості членів групи і здатна мотивувати їх мислення та діяльність. Головною функцією Ми-ідентичності є соціалізація індивідуума в конкретній

¹² Ассман Я. Культурная память... – С.369;

¹³ Там само. – С.141.

спільноті¹⁴. Соціальна ідентичність належить до сфери соціальної «уяви» і є її продуктом. Людське існування може відбуватися тільки на основі й у межах культури та суспільства. Інтенсифікація відчуття належності до Ми-ідентичності може відбуватися через певні інформаційно-емоційні впливи, наприклад, через обряди ініціації або через усвідомлення, скажімо, завдяки зустрічі з іншого роду спільнотами та формами життя тощо.

Відтак, соціальну ідентичність ми можемо також визначити як соціальну приналежність, яка стала предметом рефлексії, іншими словами – визнати свою приналежність до неї. Культура та суспільство – висхідні структури. Інтенсифікація висхідної структури через рефлексію до рівня колективної ідентичності відбувається зазвичай за умови наявності антагонізму, необхідності захищати свою ідентичність. Людина належить до певної групи, якщо живе з її представниками в спільному «символічному світі смислу». Людина пристосовується до культури, до символічного світу смислів, який символічно опосередковує для неї світ і робить його придатним до життя.

Соціальна ідентичність забезпечує умови для комунікації членів спільноти й сприймається через форми символізації ідентичності. Усвідомлення соціальної приналежності – «соціальна ідентичність» – засноване на участі в спільному знанні та спільній пам'яті, які повідомляються через спілкування однією мовою або, точніше, через використання спільної системи символів. До них належать не тільки граматики та фонетика мови й тексти, але й обряди, господарська чи інша спеціалізація, танці, візерунки й орнаменти, костюми, татування, їжа та напої, пам'ятники, картини, ландшафти тощо – усе це може стати знаком кодування спільності. Важливою є не матеріальна оболонка, а функція символу й структура знаку. Згідно з теорією Ми-ідентичності Я. Асмана, цей компонент який передається в символах спільності визначається як «культура», або, точніше – «культурна формація»¹⁵. Соціальній ідентичності відповідає, обґрунтовує й відтворює відповідна культурна формація.

Завдяки постійному встановленню безкінечних контактів, створюється когерентність і органічна інтеграція, соціальна ідентичність утворюється у взаємодії. У цій взаємодії циркулює закодований і виражений у спільній мові, спільному знанні й спільній пам'яті культурний смисл, тобто запас спільних цінностей, надбань досвіду, очікувань і тлумачень, який утворює «символічний світ смислу» або ж «картину

¹⁴ Валлерстайн Э. Основы макроструктурного анализа : [пер. с англ.] / Э. Валлерстайн – М.: Темпора, 2006. – С.123.

¹⁵ Ассман Я. Культурная память... – С.150.

світу» даного суспільства. Кожен член спільноти переймається усвідомленням пріоритету цілого, якому мають бути підкорені бажання, прагнення та цілі конкретної людини. Для існування та збереження соціальної ідентичності необхідна циркуляція спільного смислу, яка породжує «відчуття спільності». В суспільстві існує своєрідна мережа контролю. Вона обумовлює переважання «відчуття спільності» над егоїзмом. Мова виступає як головний засіб соціального конструювання дійсності. Соціальний світ утворюється й зберігається завдяки мові. Але засоби соціальної циркуляції смислу не є виключно мовної природи. Вихідними та найдієвішими засобами соціального згуртування й формування ідентичності є господарство та відчуття спорідненості. Велике комунікативне значення має товарообмін та інші види співпраці, які втягують окрему людину в систему соціальних взаємозалежностей, взаємовідповідальностей та зв'язків. Велике культурне та соціальне значення має система родичання та шлюбних правил.

«Відчуття спільності» є, насамперед, знанням, яке забезпечує ідентичність. Воно включає в себе два глибоко різних комплекси – «мудрість» (нормативні тексти) та «міф» (формуючі тексти). До них належать на рівні простих форм прислів'я та розповідь. Прислів'я виконує головне завдання – привчання до солідарності. Тут ідеться про цінності та норми, про правила, що забезпечують успішне функціонування повсякденного співжиття, про аксіоматику комунікативної діяльності. Це «нормативні» функції. До *мудрості* належать нормативні тексти, які відповідають на питання «Що нам слід робити?». З їхньою допомогою формується судження, знаходиться правильний шлях до вирішення проблем, що постають перед спільнотою. Вони надають знання, орієнтацію, спрямовують на правильні дії. До *міфу* відносять формуючі тексти, які відповідають на питання «Хто ми такі?». До них належать, наприклад, міфи про прабатьків, генеалогії, героїчні пісні. Вони слугують для самовизначення й підтвердження ідентичності. Міфи (формуючі тексти) повідомляють знання, яке обґрунтовує ідентичність і мотивують спільну діяльність через розповідь про спільно пережиті випробування. Нормативна мудрість формує й обґрунтовує форми життя (звичаї та етос), а утворюючий міф – тлумачення життя, міфи пов'язані з ідентичністю, вони відповідають на питання, хто «ми» такі, звідки ми прийшли і яке «наше» місце у світі. Вони зберігають священні перекази, на яких група основує усвідомлення своєї єдності та своєрідності. Мудрість циркулює у формах повсякденного життя, а міф – у формах *ритуальної комунікації*. Циркуляція знання, що формує та забезпечує ідентичність, можлива лише у формах ритуальної комунікації. Ситуації ритуальної комунікації є інституціями цієї циркуляції.

Культурний смисл не циркулює і не відтворюється сам по собі. Він потребує того, щоб дбали про його циркуляцію та подання. Цю функцію виконує *обряд*. «Обряди існують для того, щоб працювала ідентифікаційна система групи. Вони надають своїм учасникам причетність до знання, суттєвого для ідентичності. Не даючи «світу» загинути, вони утворюють та відтворюють ідентичність спільноти»¹⁶.

Порядок, тобто устрій і форма життя, які ототожнюються зі світовим порядком, поділяються на повсякденний аспект світу звичайного життя, яке визначається й регулюється спільністю, та на святковий аспект суттєвого для ідентичності спільного знання, тобто «культурної пам'яті», яка передається в *ритуалі*. Ритуальна комунікація та ідентичність тісно пов'язані в єдину систему. Обряди – це канали, через які відтворюється та стверджується сенс буття спільноти, що забезпечує ідентичність. Вони виступають як інфраструктура ідентифікаційної системи. Соціальна ідентичність забезпечується піднесеною над повсякденністю, ритуально організованою комунікацією. Ідентичність є справою знання, свідомості та рефлексії. Інтенсифікація вихідних структур і формування ми-ідентичності починається, коли з'являється невідповідність між соціальними (етнічними), культурними та політичними утвореннями цієї структури. Це породжує рефлексію, у силу якої зобов'язуючий і обов'язковий культурний смисл уже не сприймається сам собою й стає усвідомленим. Виникають дві групи проблем під час інтенсифікації – проблеми інтеграції та проблеми диференціації. Інтенсифікація відбувається, коли утворюється більш складне трансетнічне утворення, яке складається з багатьох етносів та є складною політичною системою. Домінуюча культура провідного етносу виконує функцію уніфікації цього утворення та підтримки політичної стабільності. Вона відповідає формі політичної організації, яка підтримує цю культуру і яку ця культура сама підтримує. У межах такої інтенсифікованої, міжтериторіальної й трансетнічної культури, яка розпалася на високу та низьку, на центр і периферію, соціалізація відбувається в інших, багатосходинкових формах. Тепер уже не батьки й первісні соціальні умови, а інституції розподіляють і повідомляють культурне знання; його отримання є довгим і вимагає певних зусиль. Інтеграція, створення етнополітичної «масштабної ідентичності» на горі природних формацій неухильно веде до того, що культурні формації стають об'єктом рефлексій. Визнання причетності до певної культури може означати перехід від однієї культури до іншої. Що складнішою є культура, то ширшим є провалля, яке вона утворює

¹⁶ Ассман Я. Культурная память... – С.154.

всередині групи, адже володіти й користуватися відповідним знанням здатні лише нечисленні спеціалісти. Культура стає феноменом вищих прошарків. Таким чином еліта претендує на репрезентативність по відношенню до цілого. Культура центру, яка накладалася на периферію, як культура імперії, завжди спиралася лише на вузький прошарок еліти. Але вона символізувала соціальну ідентичність суспільства в цілому. Набута, досягнена свідомими зусиллями, приналежність породжує іншу свідомість, аніж уроджена. Перш за все, культура усвідомлюється як належність до людей вищого гатунку. У певному сенсі її можна назвати культурною ідентичністю. Інтеграція та диференціація – два різних напрями інтенсифікації вихідних структур культури. Культура, створюючи всередині себе ідентичність, іззовні передбачає чужість. Іntenсифікація єдності всередині групи, беззаперечно посилює відсторонення того, що ззовні. Ніщо не згуртовує сильніше, ніж відмежування від ворожого оточення. У виникненні таких соціальних «систем ідентичностей» завжди бере участь антагоністичний або опозиційний принцип. Ідентичність, яка інтенсифікується диференційно, це «Анти-ідентичність», своєрідний рух опору. Чим більше переслідування меншин, тим сильніше вони тримаються своєї ідентичності. Культура в стані диференціальної інтенсифікації або «рубіжного укріплення», неunikнено пов'язана з особливою свідомістю приналежності та згуртованості, з Ми-свідомістю, яка отримує інтенсивність завдяки відмежуванню від «Вони».

Ключову роль у процесі формування та збереження соціальної ідентичності відіграють коммеморативні практики¹⁷ та символічне, ментальне освоєння простору через створення своєрідних «місць пам'яті» та ієротопії певних місць (їхньої сакралізації). «Будь-яка група, яка прагне до згуртованості, намагається створити й забезпечити за собою місця, які є для неї не тільки сценою спільної діяльності, але й символами її ідентичності, а також базовими пунктами нагадування. Пам'ять потребує місця, намагається визначити його в просторі... Група і простір утворюють суттєву символічну єдність, яку група зберігає й у разі розлучення зі своїм простором, символічно відтворює священні місця. Пам'ять займається відтворенням»¹⁸. Простір і час виступають у цьому контексті, як Батьківщина та біографія, сповнені смислу та значення для мети групи, її уявлення про себе. Соціальна група, яка формується як спільнота історичної пам'яті, охороняє (збе-

¹⁷ Про значення коммеморативних практик в процесі функціонування та еволюції соціальних ідентичностей див.: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон ; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

¹⁸ Ассман Я. Культурная память... – С.40.

рігає своє минуле з двох поглядів: своєрідності та довговічності. Створюючи свій власний образ, вона підкреслює відмінності від зовнішнього світу і, навпаки, нівелює внутрішні відмінності. Окрім того, вона розвиває «усвідомлення своєї ідентичності, яка проходить крізь час» (Я. Ассман), тому факти, які зберігаються у пам'яті, зазвичай відбираються й вибудовуються так, щоб підкреслити відповідності, подібності та спадковості. Визначаючи колективну ідентичність як систему, за допомогою якої індивід визнає свою тотожність із певною спільнотою і яка забезпечує його соціалізацію, необхідно додати, що ідентичність є динамічною системою. Жодна з форм ідентичності не є до кінця завершеною й до кінця стабільною, що відкриває простір для її еволюції.

До регіональної ідентичності¹⁹ належить набір уявлень про локальний регіон, з яким пов'язана ця спільнота. Для того, щоб цей регіон міг перетворитися на визначальний чинник ідентичності, який міг би об'єднати різні спільноти (етнічні, станові), які його населяють, необхідним є процес формування ментальної географії цього регіону, створення певної міфологеми цього регіону, історичних місць пам'яті, ієротопічних практик (сакралізації рідного простору або його окремих місць), появи прийнятної для більшості населення історії цього регіону. У процесі створення регіональної ідентичності можуть відбуватися різні, іноді взаємовиключні практики створення ментальної моделі регіону і, відповідно, боротьба різних спільнот за домінацію саме власного дискурсу регіону. До набору визначальних моментів регіональної ідентичності належать уявлення про свій регіон як «Малу батьківщину», єдина для різних спільнот назва регіону, усвідомлення про залежність своїх інтересів від розвитку регіону, пріоритет інтересів регіону (у певні історичні моменти), який може об'єднати різні соціальні та етнічні спільноти та їхні еліти. Залежно від конкретної історичної епохи, коли відбувається процес освоєння регіону, від специфіки умов його освоєння та особливості групи, яка його здійснює, залежать і конкретні форми «ментальної моделі», шляхи формування регіональної ідентичності. У цьому контексті вкрай важливими умовами для формування регіональної ідентичності виступають такі «зовнішні» обставини, як наявність відносно специфічної системи управління ре-

¹⁹ Проблематика регіональної ідентичності розроблена в працях: Вахштайн В. С. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации / В. С. Вахштайн // Социологическое обозрение. – Т. 3. – 2003. – № 3. – С. 67–78; Замятин Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов / Д. Н. Замятин. – М.: Знак, 2006. – 488 с.; Филиппов А. Ф. Социология пространства / А. Ф. Филиппов. – СПб.: ВЛАДИМИР ДАЛЬ, 2008. – 285 с.; Шматко Н.А. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Н. А. Шматко, Ю.Л. Качанов // Социологические исследования. – 1998. – №4. – С.94 – 101.

гіоном, відносної єдності етнічного та соціального складу регіону, наявність еліт, зацікавлених у процесі уніфікації регіону та його відмежування (культурного, адміністративного, економічного) від інших регіонів. Тим більше, що паралельно, як правило, відбувається декілька подібних процесів, суб'єктами яких є конкретна резидентна міграційна спільнота, метрополія та інші конкуруючі спільноти. Отже, дослідникам часто доводиться мати справу з декількома проєкціями на один і той самий регіон, які відображаються в різних дискурсах і часто заперечують одна одну. Виходячи з цих міркувань, ми й поставили собі за мету дослідити історію певної етнічної групи – українців, для яких певний простір – Кубань – став не просто тереном виживання, економічного та соціального розвитку, але й новою «віднайденою Батьківщиною». Процеси опанування певної території, окрім адміністративних, політичних, геополітичних, економічних практик, чи не в першу чергу пов'язані з символічним дискурсом створення певного ментального образу території як обов'язкової умови, без якої неможливе її освоєння. Практика символічного опанування простору містить у собі декілька важливих елементів, серед яких обов'язковим є надання цьому простору назви, що викликає асоціації з домінуючою соціальною структурою, а також прив'язання минулого певного регіону (часто за рахунок штучного створення єдиного нарративу його історії) саме до провідної політичної (імперської) системи. Зазвичай така практика символічного опанування простору перебуває в складній системі цілої низки конкретно-історичних взаємовпливів і тому залежить не тільки від геополітичних, політичних, економічних реалій, але й від специфіки або автохтонного населення простору, чи нових поселенців на цій території.

Досить часто трапляється так, що у процесі символічного освоєння певного регіону (і не тільки символічного) відбувається зіткнення імперської практики та практики нових поселенців, співвідношення між якими стають визначальними для формування ментального образу конкретного регіону й обумовлюють особливості становлення конкретної регіональної ідентичності. Спроба проаналізувати в діахронному вимірі процеси символічного засвоєння території й перетворення її на історичний регіон може дати можливість зрозуміти особливості формування і регіональної ідентичності його населення, і особливостей різних форм взаємовідносин – як взаємодії, так і протистояння населення регіону й вищих владних структур. Проблематика становлення образів «ментальної географії», уявлень про власний регіон проживання та його особливості, тим не менше, дає можливість знайти нові ракурси та перспективи конкретних історичних дослі-

дженъ. Адже освоєння (економічне, соціальне, політичне, військове тощо) будь-якого географічного простору неможливе без його «ментального освоєння», яке, у свою чергу, відбиває специфіку ідентичності певної компактної групи. «Ментальне освоєння» простору включає в себе декілька дуже важливих елементів. Це й створення певної міфологеми, яка має підтвердити легітимність його заселення, затвердити історичну тяглість культурної традиції певної групи, що опановує цей простір, забезпечити ієротопію, урешті-решт увести створений «ментальний образ» регіону, який має продукувати в наступних покоління причетність до свого регіону й створювати ефект присутності цієї групи на теренах регіону, до всіх рівнів культурної моделі цієї групи – від фольклору до наукових досліджень. Регіональна ідентичність в ієрархії «розмаїття ідентичностей» може відігравати провідну роль і в установленні модерної національної ідентичності, і визначати вибір «стратегії виживання» в конкретних історичних обставинах²⁰. Окрім того, із процесами створення ментальної моделі регіону та типів колективних ідентичностей, викликаних практикою освоєння певного регіону окремою групою мігрантів, пов'язана методологія дослідження етапів конструювання, тяглості та збереження культурної/історичної пам'яті. Відповідно до цих теоретичних положень закріплення історичної пам'яті та комеморативних практик, що є обов'язковою умовою формування колективної ідентичності, проходить кілька етапів від традиціоналістського до «канонізаційного», тобто від комплексу звичаїв та міфопоетичних засобів збереження та конструювання до «книжкового», коли ментальна модель регіону закріплюється в письмових творах – історичних та літературних.

Станова ідентичність визначалася загальним статусом станів, характерним для ієрархічної державної системи, яка склалась у XVIII – на початку XX ст.²¹ Стани визначались у відповідності до закону та звичаїв, які встановлювали ієрархію привілеїв та обов'язків і які визначали певне суспільство. Права, привілеї та обов'язки людей визначалися у вищеназваний період виключно належністю до того чи іншого стану і зазвичай ця приналежність була спадковою. Відповідно до цього, станову ідентичність можна розглядати як конструкт, створений механізмами державного регулювання внутрішніх соціальних відносин. Для розгляду еволюції станової ідентичності особливої важливості набуває аналіз статусного положення певного стану в дер-

²⁰ Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С. 5.

²¹ Проблематика станової ідентичності опрацьована в таких книгах: Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С.Беккер; пер. с англ. – М.: Новое литературное обозрение, 2004; Фриз Л. Грегори. Сословная парадигма и социальная история России / Фриз Л. Грегори // Американская русистика. – Самара, 2000. – С. 121–163.

жаві та його взаємовідносини з державним апаратом. Станова ідентичність може формуватися в боротьбі за підвищення свого статусу серед інших станів, важливу роль для неї відіграє відчуття привілейованості/упослідженості та характер взаємовідносин з іншими станами. Специфічною особливістю станової ідентичності є уявлення про взаємовідносини з вищими джерелами влади, які легалізують права та обов'язки певної станової групи. За певних історичних умов (модернізації суспільства), станова ідентичність може еволюціонувати до рівня національної ідентичності, коли національний принцип може більш дієво гарантувати збереження стану.

Окреме питання стосується загальних методологічних положень та теоретичних напрямів досліджень типів етнічної та національної ідентичностей та умов їхнього формування та еволюції²². У більшості теоретичних досліджень «етнічна група» визначається як спільнота, яка значною мірою біологічно самовідтворюється; поділяє фундаментальні культурні цінності, які реалізовані у зовнішній єдності культурних форм; утворює простір комунікації та взаємодії; характеризується тим, що належність до цієї спільноти, ідентифікована як тими, що належать до неї, так і тими, що не належать, конституює категорію, відмінну від інших категорій того ж порядку²³. Е.Сміт визначає етнос як «названу людську спільноту, пов'язану з рідним краєм, для якої характерні спільні міфи про походження, спільна пам'ять, один або більше складників спільної культури та деяка солідарність, принаймні серед еліти»²⁴. Етнічна група, як тривка спільнота, притаманна домодержному, традиційному суспільству. Як зауважив із певними застереженнями І.Лисяк-Рудницький, «народ, як суспільне явище належить до сфери вегетативної», сила народної традиції, виховання, елементів побуту та поведінки є надзвичайно тривкими, «вони детермінують людину в сфері її інстинктивних звичок і нахилів, але ніякою мірою не дають їй цілей та ідеалів для свідомої дії»²⁵. Етнічна ідентичність є, на наш погляд, основним підґрунтям для формування національної ідентичності (принаймні для досвіду більшості центрально – і східно-європейських практик становлення модерних націй). Нацією Е.Сміт вважає «названу людську спільноту, що живе в рідному краєві, має

²² Барт Ф. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий / Ф. Барт. – М.: Новое издательство, 2006. – 200 с.; Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / П. Брас // Націоналізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 462–467; Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.; цього ж автора: Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

²³ Барт Ф. Этнические группы ... – С.11.

²⁴ Сміт Е. Націоналізм ... – С.19 – 20.

²⁵ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні зауваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т.І. – С.11 – 12.

спільні міфи, спільну історію, спільну національну культуру, єдину економіку й єдині права та обов'язки для всіх її представників». Відповідно, атрибутами національної ідентичності, Е.Сміт вважає власну назву, спільні міти, спільну історію, спільну національну культуру, «завойовану Батьківщину», спільні права та обов'язки, єдину економіку²⁶. Становлення національної ідентичності – процес досить складний та тривалий. Головним стимулом для нього є боротьба спільноти за визволення від зовнішнього тиску, головною метою якої є створення власної державності. «Нація – феномен політичної сфери. Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою»²⁷. Успіх цієї боротьби багато в чому залежить від рівня утвердження національної ідентичності. Якщо раніше більшість дослідників пов'язували процеси формування національної ідентичності з процесами модернізації, що розгорнулися під впливом Великої Французької та Британської індустріальної революцій, то останнім часом поширюється думка про існування ранньомодерної національної ідентичності, яка починає формуватися наприкінці XVI – початку XVII ст. і спиралася на станову та релігійну ідентичності²⁸. На відміну від ранньомодерної, модерна національна ідентичність, не обмежується відносно вузькими колами станової та релігійної еліти, а поширюється на максимально широкий загал. Діяльність політичних партій, рівень зацікавлення еліти в національному розвитку, робота культурно-громадських об'єднань, активність еліти є безпосередніми каталізаторами створення модерної національної ідентичності **передусім серед учасників** демократичних національних рухів XIX – XX ст. Конкретні історичні події могли прискорювати або гальмувати цей процес.

Як зазначав німецький дослідник А. Нойманн: «...ідентичність – це не даність, а відношення, яке постійно формується та реформується в межах певного дискурсу»²⁹. Одним із найперспективніших напрямів дослідження різних форм соціальних ідентичностей та їхньої взаємодії є дискурс-аналіз³⁰. Дискурс визначається в контексті цього напрямку як особливий засіб спілкування та розуміння світу, який оточує окрему особу або певну спільноту³¹. Дискурс формує соціальний світ за допомогою значень. Різноманітні дискурсивні практики є обов'язковою умовою для підтримки існування різних типів соціаль-

²⁶ Сміт Е. Націоналізм ... – С.19 – 20.

²⁷ Лисяк-Рудницький І. ... – С.13.

²⁸ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – С. 289 – 290.

²⁹ Neumann I.B. Russia as Central Europe's Constituting Other / I. B. Neumann // East European Politics and Societies. 1993. – Vol. 7. N 2.30. – P. 349.

³⁰ Марианне В. Йоргенсен. Дискурс – анализ. Теория и метод / Марианне В. Йоргенсен, Луиза Дж. Филлипс ; пер. с англ. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.

³¹ Там само. – С.18.

ної ідентичності. Для використання дискурс-аналізу при дослідженні соціальних ідентичностей М. Йоргенсен та Л. Філіпс пропонують наступну методологію: 1) визначити, які суб'єктні позиції для дискурсивних структур є релевантними. Це можна зробити через визначення ключової точки (в контексті нашого дослідження – «козак», «чорноморець», «кубанець», «малорос», «українець»), через яку організовано ідентичність; 2) проаналізувати засіб, за допомогою якого ця вузлова точка отримує своє значення при зіставленні з одними знаками й протиставленні іншим; 3) «Важливо простежити, як різні дискурси змагаються за поділ спільноти на групи, які конкурують за наповнення ключових знаків різним змістом...»³². Окрім того, різні соціальні структури намагаються створити певний дискурс свого/чужого, певного регіону, минулого і т.і., що породжує простір боротьби конкуруючих дискурсів. Різні дискурсивні практики, зазвичай, можуть корелювати між собою, але частіше вступають в антагонізм. Так, важливо буде простежити, як корелювали або протистояли між собою «імперські», «козацькі», «українські» дискурси Кубані, як історичного регіону, самого козацтва, як окремої спільноти та ін.

Осмислення історії українського населення Кубані в контексті освоєння такого специфічного регіону, як кубанська частина Північного Кавказу, неможливе без використання теорії фронтиру³³. Як зазначив Томас М. Барретт: «...російське просування через Північний Кавказ було чимось більшим, ніж просто завоювання: воно було також і процесом утворення «фронтиру» – прикордонної, порубіжної зони, – який включав внутрішню і зовнішню міграцію великої кількості населення, осідання на нових місцях, утворення нових спільнот і відмову від старих»³⁴. Дійсно, неможливо не звернути уваги на те, що особливість специфіки соціального, економічного та культурного становища, розвитку українців Кубані визначалася далеко не в останню чергу своєрідними умовами «Північнокавказького фронтиру», частиною якого був і «Кубанський фронтір». Втім чорноморські козаки, більшість яких (особливо в перших партіях переселенців) складалася з колишніх запорожців, опинилися у звичних для себе умовах Великого Пограниччя. Адаптація до умов «Кубанського фронтиру» і становила головний зміст перших десятиріч історії української спільноти Кубані, але й по «закритті» Північнокавказького фронтиру після закінчення Кавказької війни досвід, соціально-економічні та культур-

³² Там само. – С.90.

³³ Водночас з терміном «фронтір» використовуються семантично близькі терміни «порубіжжя», «прикордоння», але ми зупинилися на першому як загальноприйнятому у сучасній історіографії.

³⁴ Барретт Т. Линии неопределенности: северокавказский «фронтір» России / Т. Барретт // Американская русистика. – Самара, 2000. – С. 165.

ні особливості періоду «фронтирного» життя значною мірою впливали й на подальшу історію українського населення Кубані. Загальноприйнятим є визначення «фронтиру» як певної території, соціальні та економічні умови якої визначаються процесом її освоєння. Це визначення дає можливість для багатьох інтерпретацій та підходів під час дослідження таких специфічних регіонів, яким була й Кубань у період її засвоєння.

І якщо на початку виникнення теорії фронтиру він визначався як «зустріч цивілізації та дикунства» (Ф. Тернер), то тепер історики розглядають фронтір швидше як складний процес, який відбувався в контактній зоні та в якому поєдналися впливи на навколишнє середовище, культурне змішування, соціальна стратифікація та грандіозна міфотворчість. Виходячи з цього, можна виділити три елементи сучасних інтерпретацій теорії фронтиру, які дозволяють розглянути процес освоєння кубанського простору в широкому контексті – історія освоєння навколишнього середовища, соціальна історія та етнічна історія. Теорія фронтиру, яка майже за сто років свого існування з часу виходу відомих тез Ф. Тернера зазнала важливих змін та інтерпретацій, і зараз може дати вагоме теоретичне підґрунтя для аналізу ситуації освоєння порубіжних територій³⁵. Спроба інтерпретації історії Північного Кавказу саме крізь призму теорії фронтиру поки що не набула вагомого поширення, певними винятками є лише окремі публікації³⁶. Новаторськими є й спроби осмислення козацтва як спільноти

³⁵ **America's Frontier Story. A Documentary History of Westward Expansion. Huntigton, 1980**; Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства: сборник статей (библиотека журнала «Ab Imperio»). – Казань: Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 199–223; Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба / С. Леп'явко // Український гуманітарний огляд. – № 11. – С. 46–66; Чорновол І. Середньовічні фронтири та модерні кордони / І. Чорновол // Критика. – 2006. – № 10. – С. 9–12; цього ж автора: Теорія компаративних фронтірів / І. Чорновол // Регіональна історія України. Вип.3. – Київ, 2009. – С.41–66.

³⁶ Barrett Th. M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier (1700-1860) / Barrett Th. M. – Boulder, Colo, 1999. – 467 p.; Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire (1500-1800) / M. Khodarkovsky. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2002. – 290 p.; McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier (1500–1800) / W. H. McNeill. – Chicago, 1964. – 248 p.; Барретт Т. Линии неопределенности: северокавказский «фронтір» России / Т. Барретт // Американская русистика. – Самара, 2000. – С. 163–194; Хлынина Т. Н. Роль подвижной границы во взаимоотношениях народов России и Северного Кавказа во второй половине XIX в. / Т. Н. Хлынина // Историческое регионоведение Северного Кавказа – вузу и школе (9-я всероссийская конференция). – Армавир, 2005. – Ч. I. – С. 65–69; Маловичко С. Полидисциплинарный статус «истории пограничных областей» («Borderlands history») и изучение локальной истории Северного Кавказа / С. Маловичко // Запад-Россия-Кавказ: научно-теоретический альманах. – Москва-Ставрополь: Изд-во ПГЛУ, 2003 – Вып. 2. – С. 400–409; Чорновол І. Середньовічні фронтири та модерні кордони / І. Чорновол // Критика. – 2006. – № 10. – С. 9–12.; цього ж автора: Фронтири Росії / І. Чорновол // Критика. – 2007. – № 11. – С. 17–22.; цього ж автора: «Дике Поле» і «Дикий Захід». Україна у світлі тези Тернера / І. Чорновол // Критика. – 2006. – №6. – С.26-28.

фронтиру³⁷, а відносини між спільнотами фронтиру та метрополією багато в чому відзначали своєрідність історії і метрополії, і фронтиру. Тому спроба інтерпретації української спільноти Кубані (принаймні до 60-х рр. ХІХ ст.) як «спільноти фронтиру» дає широкі можливості для розуміння внутрішньої логіки її історичного розвитку.

1.2. Історіографія проблеми

У становленні та розвитку історіографії, яка прямо або опосередковано розкриває історію українців Кубані, можна виділити декілька етапів, кожен з яких мав свої особливості та залежав від конкретної історичної ситуації та провідного загальнонаукового дискурсу. Окрім того, необхідно зазначити, що особливістю розвитку цього історіографічного напрямку була та обставина, що переважна більшість наукових праць, присвячених українцям Кубані, була створена кубанськими науковцями, переважно українського походження та вихідцями з козацького середовища, що не могло не вплинути на загальні концепції їхніх досліджень. Цілком упевнено можна казати про «кубанську історіографічну школу», створену кубанськими дослідниками наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., яка мала власні традиції та тяглість. Тому, аналізуючи попередній розвиток історіографії питання, у першу чергу розглянемо основні етапи становлення кубанської історіографічної школи. Головною тематикою більшості досліджень, які стосуються українців Кубані, виступала історія Чорноморського/Кубанського козацького війська та загальної історії Кубані.

Звернення до власної історії на історіографічному рівні проявилось в середовищі чорноморської козацької старшини вже в 30-х рр. ХІХ ст. Власне, першу історію Чорноморського козацького війська – «Історичні записки про Чорноморське козацьке військо»³⁸ – було створено в 30-х рр. ХІХ ст. старшинами цього війська Яковом Кухаренком та Олександром Туренком, як спроба «історіографічної легітимізації» Чорноморії. Вона охоплює період від ліквідації Запорозької Січі та створення Чорноморського козацького війська до початку 30-х рр. ХІХ ст. В «Історичних записках...» у хронологічній послідовності подаються всі визначні події, які сталися з чорноморськими козаками під час переселення на Північно-Західний Кавказ, докладно висвітлюються бойові дії, що в них брали участь чорноморці, наводяться

³⁷ Див.: Леп'явко С.А. Аналогії українського козацтва у західному світі / С. А. Леп'явко // Історія Українського козацтва : Нариси: У 2 т. / Редкол.:В.А.Смолій та ін. – К.,2006. – Т.1. – С. 102 – 115.

³⁸ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском (со времени поселения онога на всемиростивейше пожалованной земле по 1831 год) / Я. Кухаренко, А. Туренко // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 315–481.

документи та статистичні матеріали. І хоча «Історичні записки...» вперше було надруковано лише 1887 р. в часописі «Киевская старина»³⁹, у рукописних варіантах вони були добре відомі в Чорноморії – рукописний примірник «Історичних записок...» знаходився в бібліотеці кубанського історика І.Попка й був надрукований серед інших матеріалів з історії кубанського козацтва істориком П.Короленком у періодичному науковому «Кубанском сборнике»⁴⁰.

У 1858 р. побачила світ книга І. Попка «Чорноморські козаки в їх цивільному та воєнному побуті»⁴¹. На відміну від авторів «Історичних записок...», І. Попко не обмежується переважно описами воєнних звітяг чорноморців, а подає яскраву картину побуту, народних звичаїв та традицій українців Чорноморії, простих козаків та старшини, докладно описує географічні особливості Краю, мирні взаємовідносини між чорноморцями й адигами, приділяє чимало уваги економічним аспектам розвитку Чорноморії. Книга І. Попка дає досліднику можливість побачити всю різнобарвність життя української спільноти Кубані 40-50-х рр. ХІХ ст. Робота кубанського історика П. Короленка «Чорноморці», яку вперше було надруковано 1874 р.⁴², немовби підсумовує перший етап «чорноморського» етапу розвитку кубанської історіографії. У ній автор розлого викладає історію Чорноморського козацького війська від заснування до 1842 р. Книга має в основному описовий, фактографічний характер, переважну її частину присвячено описам воєнних дій чорноморців.

Ліквідація Чорноморії як окремої автономної адміністративно-територіальної одиниці та утворення на основі Чорноморського війська Кубанського козацького війська у 1860 р., завершення Кавказької війни, зміна соціальної ситуації на Кубані за рахунок збільшення некозацького населення, економічні зміни в умовах пореформеної доби примусили нову генерацію кубанських науковців наново осмислити Край, його історію та сучасне становище. Спробою вийти за межі виключно чорноморської козацької складової регіону, створити новий історичний наратив Кубані стала книга Ф. Щербини та Є. Феліцина

³⁹ Туренко А. М. Исторические записки о войске Черноморском (Со времени поселения онога на всемиростивейше пожалованной земле по 1831 г.) / А. М. Туренко // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 494–536; 1887. – Т. 17. – № 4. – С. 721–746; 1887. – Т. 18. – № 5. – С. 125–151; 1887. – Т. 18. – № 6/7. – С. 335–378.

⁴⁰ Короленко П. П. Записка по истории Кубанского казачьего войска / П. П. Короленко // Кубанский сборник на 1915 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1915. – Т. 20. – С. 305–350.

⁴¹ Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженные силы и служба / И. Попко. – СПб., 1858. – 350 с.

⁴² Короленко П. Черноморцы / П. Короленко. – СПб.: Типогр. Департамента Уделов, 1874. – 212 с.

«Кубанське козацьке військо. 1696–1888 р.»⁴³. Є. Феліцину в цій книзі належала частина, де подавалося стисле викладення біографій отаманів Чорноморського, Лінійного та Кубанського козацьких військ. Основна частина книги – хроніка заселення козацькими військами Північно-Західного Кавказу, економічного освоєння козаками Кубані та створення Кубанського козацького війська належала Ф. Щербині. Власне, саме Ф. Щербина заклав підвалини нової історіографічної концепції Кубані. Перекоаний прихильник необхідності ґрунтовних демократичних реформ у Російській імперії, Ф. Щербина вбачав у козацькій громаді ідеальну модель як взірець для подальшого устрою народного життя. У його візії Кубань склалася як регіон, історичний розвиток якого створив всі необхідні умови для закріплення та зміцнення демократичних традицій на основі устрою і самоврядування козацьких громад та козацьких демократичних традицій. Свої погляди Ф. Щербина розвинув у ґрунтовному дослідженні з минувшини Кубані та її українського населення – фундаментальній «Історії Кубанського козацького війська»⁴⁴. Її хронологічні межі охоплюють період від найдавніших часів до початку 60-х рр. XIX ст. Як і попередні дослідники, він особливо наголошував на українській етнічній складовій більшості населення Кубані, артикулював провідну роль, яку відіграли українські козаки (запорожці та чорноморці) в освоєнні цього регіону. Головною темою становлення української спільноти Кубані для Ф. Щербини є наполеглива боротьба козацької посполитої громади за збереження демократичних традицій та протистояння простих козаків зі старшиною та імператорською адміністрацією. Іншим напрямом концепції Ф. Щербини була спроба окреслити Кубань як окремий, унікальний, самодостатній за своїми економічними та людськими ресурсами регіон. Видатний науковець, провідний фахівець з наукової статистики, Ф. Щербина надзвичайно ретельно поставився до написання своєї «Історії Кубанського козацького війська». Обраний ним для викладу жанр «документальної історії» дав змогу вмістити величезний фактографічний матеріал, який сьогодні надзвичайно допомагає досліднику проблем історії українців Кубані.

Якщо в хронологічному відношенні історія української спільноти Північно-Західного Кавказу до початку 60-х рр. XIX ст. знайшла своє ґрунтовне відображення в дослідженнях вищенаведених авторів,

⁴³ Фелицын Е. Д. Кубанское казачье войско (1696-1888 г.) (сборник кратких сведений о войске) / Е. Д. Фелицын, Ф. А. Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1996. – 480 с. – (Репринтное издание).

⁴⁴ Щербина Ф. А. История Кубанского Казачьего Войска / Ф. А. Щербина. – Екатеринодар: Типография Кубанского Областного Правления, 1910. – Т. 1. – 700 с.; цього ж автора : История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами / Ф. А. Щербина. – Екатеринодар: Типография Товарищества Печатного и Издательского Дела под фирмою «Печатник», 1913. – Т. 2. – 848 с.

то період до 1917 р. не був належно висвітлений у жодній узагальнюючій праці дореволюційної історіографії.

Третій етап розвитку кубанської історіографії був безпосередньо пов'язаний з діяльністю кубанських науковців і політичних діячів – Ф. Щербини, В. Сулятицького, П. Макаренка, К. Безкровного, Л. Бича, які опинилися на еміграції після 1920 р. У 20-30-х рр. ХХ ст. вони взяли активну участь у діяльності українських наукових установ, переважно в Чехословацькій Республіці – Українському Вільному університеті в Празі, Українській Господарчій академії у Падебрадах, створили декілька громадських та наукових об'єднань – Український інститут громадознавства в Празі. Головна проблематика досліджень цих науковців полягала в намаганні осмислити причини поразки Кубанської Народної Республіки, у спробі осмислити історію Кубані і, в першу чергу, революції 1917–1921 рр. на Кубані. На цьому етапі розвитку кубанської історіографії минуле Кубані розглядалося крізь призму становлення української національної ідентичності. У праці В. Сулятицького «Нариси з історії революції на Кубані»⁴⁵, яку було видруковано в 1925 р., є окремий розділ, де українську спільноту регіону подано в загальному контексті історії України, висвітлені основні етапи національного розвитку українців Кубані. Показовим було те, що В.Сулятицький розглядав події 1917–1920-х рр. на Кубані як складову частину української національно-демократичної революції. Незгода з окремими положеннями книги В.Сулятицького, зокрема зі звинуваченням провідників кубанської державності в нехтуванні українською національною ідеєю, викликало гостру реакцію колишнього голови Кубанського крайового уряду Л. Бича. Наслідком цього став вихід книги «Кубань у кривому дзеркалі»⁴⁶, у якій Л. Бич достатньо аргументовано спростовує звинувачення В.Сулятицького та піддає прискіпливому аналізу особливості соціально-економічного та національного розвитку української спільноти Кубані на початку ХХ ст. та в 1917–1920 рр. Докладний аналіз загальної ситуації на Кубані напередодні національно-демократичної революції, у т.ч. й особливості національно-культурного розвитку української спільноти регіону, подав у своєму дослідженні колишній член Кубанської Ради, один із визнаних українських діячів Краю П. Макаренко⁴⁷.

⁴⁵ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (III – 1917 – VI – 1918) / П. Сулятицький. – Прага: «Український інститут громадознавства в Празі», 1925. – Т. 1. – 195 с.

⁴⁶ Бич Л. Л. Кубань у кривому дзеркалі / Л. Л. Бич. – Прага: Видавництво Громади кубанців у Чехословацькій республіці, 1927. – 68 с.

⁴⁷ Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою (1920-1926) / П. Л. Макаренко. – Прага: Видавництво Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – 120 с.

Наступною узагальнюючою працею, присвяченою подіям 1917–1920 рр. на Кубані, стала книга останнього отамана Кубанської республіки В. Іваниса «Боротьба Кубані за незалежність»⁴⁸. Дотримуючись загальної схеми В. Сулятицького щодо національного розвитку українців регіону, автор намагається значною мірою пом'якшити критичні зауваження останнього стосовно провідників державницького руху на Кубані, і зосереджується, головним чином, на викладенні основних подій, пов'язаних зі становленням кубанської державності в 1917–1920-х рр. Надалі розвиток досліджень, присвячених українській спільноті Кубані, серед істориків української діаспори припинився.

У радянський період дослідження як з історії козацтва, так і загалом українців Кубані опинилися «поза законом». Репутація Кубані, як одного з центрів «Російської Вандеї», а козацтва як контрреволюційної сили, тотальна політика русифікації українців Кубані у 1932–1933 рр., жорсткий ідеологічний контроль над соціогуманітарними дослідженнями, унеможливили подальший розвиток історіографії з питань української спільноти Кубані. Одним з небагатьох винятків стала монографія В. Голобуцького «Чорноморські козаки»⁴⁹, проблематика якої зосереджена головним чином навколо соціально-економічного розвитку чорноморського козацтва та «класової боротьби» в його середовищі. Етнічна ідентичність чорноморців автором не розглядалася. Втім, у цій монографії наводиться великий масив фактологічного матеріалу, присвяченого, головним чином, економічному розвитку чорноморського козацтва. Іншим винятком стала монографія М. Покровського «З історії адигів в кінці XVIII – першій половині XIX сторіччя», яку було написано на основі дисертаційного дослідження в 50-х рр. XX ст., але надруковано тільки у 1989 р.⁵⁰ У ній велику увагу приділено розвитку чорноморського козацтва на Північно-Західному Кавказі, його економічному становищу та взаємовідносинам з адигами.

Звернення до української культури Кубані було основою досліджень кубанського краєзнавця В. Орла, але в контексті радянської дійсності тих часів вони не набули належного поширення, а більша частина праць В. Орла побачила світ тільки в 2006 р.⁵¹ Офіційна концепція радянської історичної науки при висвітленні проблематики історії кубанського козацтва найвиразніше була викладена в працях кубанського історика І. Куценка, написаних з догматичних марксистсько-

⁴⁸ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. – 180 с.

⁴⁹ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. – 414 с.

⁵⁰ Покровский М. В. Из истории адыгов в конце XVIII – первой половине XIX века: социально-экономические очерки / М. В. Покровский. – Краснодар, 1989. – 319 с.

⁵¹ Орел В. Н. В поисках истины / В. Н. Орел. – Краснодар, 2006. – 312 с.

ленінських позицій, де козацтво розглядається як реакційна соціальна верства, а українська етнічна складова більшості кубанських козаків заперечується⁵².

Новий етап осмислення проблеми розпочинається в 90-х рр. ХХ ст. У сучасній російській історіографії спостерігається два основних підходи до висвітлення минулого Кубані. Зазвичай, всі вони концентруються навколо козацької тематики як основної проблематики кубанознавчих студій. Перший можна визначити як створення новітнього офіційного дискурсу історії Кубані, згідно з яким вона є історичною територією кубанського козацтва, яке, у свою чергу, завжди було надійним і лояльним опертям російської державності⁵³. Згідно з цією концепцією в більшості сучасних досліджень російських істориків питання історії українського населення регіону або оминається, або зводиться до положення про кубанське козацтво як окремих «субетнос російського суперетносу», у якому українську складову було нівельовано⁵⁴. У монографіях, які вийшли за останні роки в Росії й були присвячені загальній та етнічній історії Північного Кавказу, взагалі не згадується чисельна українська спільнота Північно-Західного Кавказу⁵⁵. Російський дослідник В. Гудаков у монографії «Північно-Західний Кавказ у системі міжетнічних відносин. З найдавніших часів до 60-х років ХІХ ст.» доходить висновку: «Внаслідок процесу етногенезу, який зайняв приблизно 70 років, утворилося кубанське козацтво – єдина етнічна система, з мозаїчною субетнічною структурою, яка зберегла свої особливості первісних етнічних елементів»⁵⁶.

⁵² Куценко І. Великий Октябрь и кубанские казаки / І. Куценко // Кубань. – 1987. – № 4. – С. 71–82.

⁵³ Докладний критичний аналіз такого підходу див: Чумаченко В. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) / В. Чумаченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк: Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ». Східний видавничий дім, 2004. – С. 194–200; Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Северо-Западном Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 10. – С. 317–336.

⁵⁴ Ратушняк В. Н. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / В. Н. Ракушняк. – Краснодар: «Советская Кубань», 1996. – 656 с.; Бондарь Н. И. Основные тенденции развития кубанского казачества в XIX веке (этносоциальный аспект) / Н. И. Бондарь // Вопросы общественно-политических отношений на Северо-Западном Кавказе в XIX веке. – Майкоп, 1987. – С. 15–34; цього ж автора: Кубанское казачество (этносоциальный аспект) / Н. И. Бондарь // Кубанское казачество: история, этнография, фольклор. – М., 1995. – С. 5–49.; Матвеев О. В. Кубанское казачество в сословной структуре российской империи и тенденции его развития в 60-80-е гг. XIX в. / О. В. Матвеев // Проблемы истории казачества. – Волгоград, 1995. – С. 32–43.

⁵⁵ Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004) / А. Цуциев. – М.: «Европа», 2006. – 128 с.; Северный Кавказ в составе Российской империи / [под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич]. – Москва: ИЛО, 2007. – 460 с.

⁵⁶ Гудаков В. В. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века / В. В. Гудаков. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 565 с.

На протипагу такому підходу у працях інших кубанських учених – А. Авраменка⁵⁷, В. Чумаченка⁵⁸, М. Тарнавського⁵⁹, О. Малукала⁶⁰, Б. Фролова⁶¹, А. Федіної⁶² – доводиться безперервність збереження етнічної ідентичності українців Кубані. На особливу увагу заслуговує окремий розділ «Козацьке військо на Кубані» у двотомній «Історії українського козацтва», підготовлений А. Авраменком, Б. Фроловим та В. Чумаченком⁶³. У цьому розділі подається історія Чорноморського та Кубанського козацьких військ як ланки саме української козацької традиції, детально висвітлюються обставини, які сприяли збереженню українцями Кубані своєї етнічної ідентичності, та шляхи ствердження національної української ідентичності, які розгорнулися в Краї в період революції та громадянської війни. На українській ідентичності чорноморського козацтва акцентує увагу й сучасний дослідник Кавказької війни В. Лапін⁶⁴. Заперечує створення спільної етнічної ідентичності між складовими частинами Кубанського козацького війська (чорноморськими, лінійними та закубанськими козаками) дослідник О. Мануйлов у своїй праці «Звичаєве право кубанських козаків»⁶⁵. Фундаментальні дослідження О. Кабузана про етнічний склад Російської імперії містять великий обсяг статистичних матеріалів, які свідчать про вагомому частку українців серед інших народів Північного Кавказу, а дані переписів – про збереження ними української етнічної

⁵⁷ Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007. – Т. 18. – С. 155–185.

⁵⁸ Чумаченко В. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) / В. Чумаченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк: Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ». Східний видавничий дім, 2004. – С. 194–200.; цього ж автора: Кубанский краевед-украинофил В. Н. Орел: веки жизни и творчества / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 139–155.; цього ж автора: Кубань в житті і творчості Симона Петлюри / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – Т. 8. – С. 79–90.; цього ж автора: Незакінчений автопортрет (До публікації спогадів С. І. Ерастова) / В. Чумаченко // Схід. – Донецьк, 1999. – № 7. – С. 46–48.

⁵⁹ Тернавский Н. Елизаветинская: история кубанской станицы / Н. Тернавський. – Краснодар, 2005 – С. 137 – 141.

⁶⁰ Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А. Малукало. – Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2003. – 216 с.

⁶¹ Фролов Б. Национальный состав Черноморского Казачьего Войска (1787–1860 гг.) / Б. Фролов // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2005. – Т. 8. – С. 132–142.

⁶² Федина А. Украина в жизни первого кубанского писателя Я. Г. Кухаренко / А. Федина // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 121–128; цього ж автора: Атаман Я. Г. Кухаренко в кругу современников. Историко-документальные очерки о жизни и творчестве первого кубанского писателя / А. И. Федина. – Краснодар: КСЭИ, 2004. – 132 с.

⁶³ Історія українського козацтва: нариси: [у 2 т.] / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.2. – С.363 – 412.

⁶⁴ Лапин В. В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. / В. В. Лапин. – СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2008. – 400 с.

⁶⁵ Мануйлов А. Н. Обычное право кубанских казаков / А. Н. Мануйлов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 248 с.

само ідентифікації⁶⁶. Таким чином питання про тяглість національної ідентичності українців Кубані в сучасній російській історіографії й зараз залишається темою гострої історіографічної полеміки.

У сучасній українській науці історія українців Кубані поки що очікує на своє належне висвітлення. Таке становище можна пояснити тим, що домінуючим принципом, який обумовлює географічний ареал досліджень вітчизняних істориків, є обмеження, зумовлене політичними кордонами сучасної української держави, а історія української діаспори, як правило, залишається на другому плані. Дотичними до проблематики нашого дослідження є праці Р. Шияна про утворення Чорноморського козацького війська та період його перебування на Півдні України⁶⁷ та Л. Маленко, присвячені історії Азовського козацького війська⁶⁸. Генезі українських військових традицій в середовищі кубанського козацтва, як однієї з підстав збереження етнічної ідентичності українців Кубані, висвітлюється в монографії В. Задунайського⁶⁹.

Проблематику етнічної ідентичності кубанських українців розглядає у своїй статті О. Стрижак⁷⁰. Переселенню українців на Кубань наприкінці XVIII – початку ХХ ст. присвячене дисертаційне дослідження Є. Петренка⁷¹. Український переселенський рух на Північний Кавказ (на Терек) є головною проблематикою дисертаційного дослідження А. Дзагалова⁷². До питання розвитку української національної ідентичності українців Кубані звертаються В. Сергійчук⁷³ і Ф. Заставний⁷⁴, але хронологічні рамки їхніх досліджень здебільшого обмежу-

⁶⁶ Кабузан В. М. Население Северного Кавказа в XIX–XX веках: этностатистическое исследование / В. М. Кабузан. – СПб., «Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ», 1996. – 223 с.; цього ж автора: Украинцы в мире: динамика численности и расселения (20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

⁶⁷ Шиян Р. І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. І. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 96 с. цього ж автора: Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. / Р. І. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – 26 с.

⁶⁸ Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000. – 513 с.

⁶⁹ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків у кінці XIX – на початку ХХІ ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес-ДонНУ, 2006. – 335 с.

⁷⁰ Стрижак О. С. До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців / О. С. Стрижак // Український історичний журнал. – Київ: Наук. думка, 2001. – № 1. – С. 93–106; цього ж автора: До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців (закінчення) / О. С. Стрижак // Український історичний журнал. – Київ: Наук. думка, 2002. – № 2. – С. 37–50.

⁷¹ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917 роки): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Є. Д. Петренко. – К., 1996. – 206 с.

⁷² Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / А. С. Дзагалов. – К., 2009. – 20 с.

⁷³ Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергійчук. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 2000. – 432 с.; цього ж автора: «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках / В. І. Сергійчук. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 2000. – 336 с.; цього ж автора: Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 рр. / В. І. Сергійчук. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 1999. – 416 с.

⁷⁴ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: «Світ», 1992. – 176 с.

ються періодом Української національно-демократичної революції 1917–1920-рр. та процесами українізації на Кубані у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст.

У цілому, необхідно зазначити, що всі ці дослідження висвітлюють лише окремі питання минувшини української спільноти Кубані й мають переважно фактологічний характер. Загальне висвітлення історії української спільноти цього регіону знайшло відображення в науково-популярних книгах Д. Білого⁷⁵, Р. Ковалья⁷⁶ та Р. Польового⁷⁷.

У західній історіографії історія кубанських українців розглядалася лише в контексті висвітлення історії козацтва, його взаємовідносин з центральною імперською адміністрацією, проблематики освоєння фронтирів Російської імперії та Кавказької війни ХІХ ст.⁷⁸ Одним із принципових недоліків в підходах представників західної історіографії є визначення всіх козаків Північно-Західного Кавказу та взагалі всього слов'янського населення як «росіян»⁷⁹.

Тож з перспективи сучасних теоретичних та методологічних підходів настав час зробити «друге відкриття» Кубані й увести українську спільноту цього краю в загальний контекст нової та новітньої історії України, розгляд чого з певних причин потребує окремого висвітлення. Така невтішна ситуація щодо вивчення української спільноти Кубані викликає певне здивування, адже таке вивчення може дати безцінний матеріал для осмислення вітчизняної історії в багатьох нових ракурсах і відкриває широкі перспективи для розвитку та нових інтерпретацій багатьох напрямків української історіографії.

1.3. Джерельна та археографічна база дослідження

Джерельна та археографічна база дослідження включає широке коло репрезентативних різновидових джерел, які віднесено до таких груп: документи центральних і місцевих органів влади Російської імперії, УНР, Кубанської Народної Республіки, матеріали станичних та

⁷⁵ Білий Д. Малиновий клин: [нариси з історії українців Кубані] / Д. Білий. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 118 с.

⁷⁶ Коваль Р. Нариси з історії Кубані / Р. Коваль. – К.: Докор, 2004. – 178 с.

⁷⁷ Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий. – К.: Діюкор, 2002. – 304 с.

⁷⁸ Barrett Th. M. At the Edge of Empire...; Germann U. Das Kasakentum in Russland ...; Groushko M. Cossack: Warrior Riders of the Steppes / M. Groushko. – New York, 1993. – 611 p.; Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier...; Longworth Ph. The Cossacks. Five Centuries of Turbulent Life in the Russian Steppes / Ph. Longworth. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970. – 402 p.; Maurice H. The Cossacks / H. Maurice. – New York, 1945. – 237 p.; McNeal W. H. Tsar and Cossack...; McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier...; O'Rourke Sh. Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia / Sh. O'Rourke. – Basingstoke, 2000. – 380 p.; Seaton A. The Horsemen of the Steppes: The Story of the Cossacks / A. Seaton. – London: Bodley Head, 1985. – 268 p.; Ure J. The Cossacks / J. Ure. – London, 1999. – 210 p.

⁷⁹ Барретт Т. Линии неопределенности... – С. 165.

загальновійськових структур Чорноморського та Кубанського козацьких військ, спогади та епістолярії учасників і очевидців подій, статистичні матеріали, публікації тогочасної преси.

Більшість опублікованих документів з історії української спільноти Північно-Західного Кавказу належать до періоду 1792 – 1917 рр. і, зазвичай, стосуються Чорноморського та Кубанського козацьких військ. Закони та регламентуючі положення щодо правового становища як козацьких військ Російської імперії, так і Чорноморського/Кубанського війська, зокрема, містяться у відповідних томах «Повного зібрання законів Російської імперії» та багатотомній «Збірці урядових розпоряджень із козацьких військ» (1870–1917)⁸⁰. Від самого початку переселення на Північно-Західний Кавказ чорноморська козацька старшина надзвичайно ретельно зберігала офіційні документи, які надавали Чорноморському війську права на автономію та володіння кубанськими землями. Уже в «Історичних записках про Чорноморське козацьке військо» Я. Кухаренка та О. Туренка було в повному обсязі наведено цілу низку документів – жалувані грамоти Катерини II, «Порядок загальної користі», інструкції зі створення Чорноморської лінії, імператорські положення про устрій Чорноморського козацького війська тощо. Значну кількість документів у повному обсязі містить й «Історія Кубанського козацького війська» Ф. Щербини. Велику працю зі збирання та публікації документів Чорноморського та Кубанського козацьких військ провели автори кубанських періодичних наукових видань «Кубанський збірник. Праці Кубанського обласного статистичного комітету» та «Відомості товариства аматорів вивчення Кубанської області»: були зібрані та побачили світ численні статистичні, документальні, архівні матеріали, які надають досліднику необхідний фактографічний матеріал. Особливо необхідно відзначити публікації документів кубанських дослідників П. Короленка⁸¹, О. Феліцина⁸², А. Кияшка⁸³, В. Шамрая⁸⁴. Обставини

⁸⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) 2. – Т. 2 (1827). – СПб., 1830. – 672 с.; Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам (издание Главного управления Иррегулярных войск). – СПб.: типография Шредер, 1870–1917. – Т. 1–52; Положение о Черноморском казачьем войске (1842 г.) // Третье продолжение свода военных положений (с 1 января 1841 по 1 января 1843 года). – СПб., Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – С. 208–291; Положение об общественном управлении станиц казачьих войск: Из Собрания Узаконений и Распоряжений Правительства. 1891 г. №73, ст.771. – Владикавказ, Типогр. Обл. Правления Теской Области, 1891. – 16 с.

⁸¹ Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г.: с приложением документов и записки полковника Шарапа / П. П. Короленко // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. – Т. 16. – С. 265–576; цього ж автора: Записки о черкесах: материалы по истории Кубанской области / П. П. Короленко // Кубанский сборник на 1908 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1908. – Т. 14. – С. 297–376; цього ж автора: Описание Черномории, составленное Якименко и Яриным в 1852 году / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. А. С. Собиеревского]. – Екатеринодар, 1899. – Т. 5. – С. 16–32; цього ж

заворушень у Чорноморії в 1861 р. у зв'язку з планами імперської адміністрації переселення чорноморців на Закубання знайшли своє відображення в підбірці документів, опублікованих М. Венюковим⁸⁵. Наслідком довготривалої праці І. Дмитренка над збиранням і впорядкуванням документів Чорноморського козацького війська та Хоперського полку став вихід під його редакцією чотиритомної «Збірки матеріалів з історії Кубанського козацького війська» (1896–1898 рр.)⁸⁶.

Докладні статистичні дані про етнічну картину Кубані, матеріальне та соціальне становище її населення надають переписи Кубанської області на 1897 р., опубліковані окремим виданням кубанським науковцем Л. Македоновим⁸⁷. Особливу цінність для дослідника ма-

автора: Записка, составленная канцелярией наказного атамана Черноморского казачьего войска о состоянии его войска по 1 января 1850 г. / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 6. – С. 41–70.

⁸² Фелицын Е. Д. Материалы для истории Северного Кавказа. Всеподданнейший доклад князя Г. А. Потемкина об учреждении Азовской линии и переселении на Северный Кавказ Волжского и Хоперского казачьих войск / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 3. – С. 1–10; цього ж автора: Материалы для биографии кошевого атамана Черноморского войска Захария Алексеича Чепіги / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 259–289.

⁸³ Кияшко И. И. Войсковой протоиерей о. Кирилл Россинский (1774–1825): с портретом / И. И. Кияшко // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 525–534.; цього ж автора: Бабыч Павел Денисович, генерал-лейтенант Кубанского казачьего войска / И. И. Кияшко // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 661–768.

⁸⁴ Шамрай В. С. Историческая справка об иногородних в Кубанской области по документам, извлеченным из дела Кубанского войскового Архива / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 71–88.; цього ж автора: Исторические документы, относящиеся к положению иногородних в Черноморском (ныне Кубанском) казачьем войске / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 89–176; цього ж автора: Историческая справка к вопросу об освобождении крепостных в Ставропольской губернии в Черномории и документы, относящиеся к этому вопросу / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1902. – Т. 9. – 1903. – С. 1–62.; цього ж автора: Краткий очерк меновых (торговых) сношений по Черноморской кордонной и береговой линии с закубанскими горскими народами с 1792 по 1864 г. / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1901. – Т. 8. – 1902. – С. 351–543.

⁸⁵ Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа (1861–1863) / М. И. Венюков // Русская старина. – СПб., 1878. – № 6. – С. 249–271.

⁸⁶ Дмитренко И. И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1896. – Т. I (1. Кубанский край. 2. Кавказская линия. 3. Черноморское войско казачье. 4. Хоперские казаки. 1737–1801 гг.). – XVI. – 897 с.; цього ж автора: Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1896. – Т. II (Бумаги императрицы Екатерины II, Потемкина Таврического, Суворова Рымникого и др. 1787–1795 гг.). – XVII. – 475 с.; цього ж автора: Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1897. – Т. III (Войско верных Черноморских козаков. 1787–1795 гг.). – XL. – 799 с.; цього ж автора: Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1898. – Т. IV (1795–1799 гг.). – XX. – 497 с.

⁸⁷ Македонов Л. В. Население Кубанской области ...; цього ж автора: О разработке статистических данных о населении Кубанской области по вторым листам всеобщей переписи населения 1897 г. / Л. В. Ма-

ють опубліковані Кубанським Статистичним Комітетом щорічні звіти кубанського військового отамана та матеріали зі становища Кубанської області⁸⁸.

Після тривалої перерви, пов'язаної з пануванням радянських ідеологем в історіографії, традиція публікації документів з минулої Кубані почала відновлюватися тільки з кінця 90-х рр. ХХ ст. Силами сучасних кубанських науковців і працівників Державного архіву Краснодарського краю було підготовлено дві великі за обсягом збірки документів, присвячених Православній церкві на Кубані кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.⁸⁹, та матеріали першого перепису чорноморських козаків-переселенців, здійсненого поручиком Миргородським у 1794–96 рр.⁹⁰ В Україні Р. Шияном опубліковано документи початкового періоду утворення Чорноморського козацького війська.⁹¹

Найбільший обсяг документів з історії Кубані знаходиться в Державному Архіві Краснодарського Краю (м. Краснодар). До 1917 р. кількість справ у Кубанському архіві нараховувала 30000 примірників загальним обсягом близько 1000000 аркушів⁹². На жаль, під час революції та громадянської війни значну частину документів було знищено. Серед архівних фондів, які зараз зберігаються в ДАКК, до періоду існування Чорноморського козацького війська належать фонди «Канцелярії наказного отамана Кубанського козацького війська (колишня

кедонов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С. 67–80.

⁸⁸ Отчет о состоянии Кубанской области за 1914 г.: с 19 таблицами / [сост. А. Селевко] // Кубанский сборник. – Екатеринодар: Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1916. – Т. ХХІ. – С. 1–374; О состоянии области и войска за 1909 год: Извлечение из отчета начальника области и наказного атамана Кубанского казачьего войска / [под ред. Д. М. Мартыненко] // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. – Т. 16. – С. 1–188.; О состоянии области и войска за 1910 год: Извлечение из отчета начальника области и наказного атамана Кубанского казачьего войска / [ред. Н. М. Каплин] // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1912. – Т. 17. – С. 1–288 Извлечение из отчета начальника области за 1911 год: с прилож. таблиц / [сост. А. С. Селевко] // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 1–254; Отчет о состоянии Кубанской области за 1912 год: с 19-ю таблицами / [ред. А. С. Селевко] // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 1–270; Отчет о состоянии Кубанской области за 1913 год: с 19-ю таблицами / [сост. А. Селевко] // Кубанский сборник на 1915 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1915. – Т. 20. – С. 1–294.

⁸⁹ Православная церковь на Кубани (конец ХVІІІ – начало ХХ в.): сборник документов (к 2000-летию христианства) / Упр. по делам архивов Краснодарского края. Госархив Краснодарского края. Госархив Ставропольского края. – Краснодар, 2001. – 728 с.

⁹⁰ Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце ХVІІІ веков: [исторические документы] / Адм. Краснодарского края по делам архивов Краснодарского края, гос. учреждение Краснодарского края «Государственный архив Краснодарского края». – Краснодар: Диапазон-В, 2006. – 520 с.

⁹¹ Шиян Р. Джерела з історії Чорноморського козацького війська / Р. Шиян // Козацтво на Півдні України (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.) / [авт.-упорядники О. А. Бачинська, Л. М. Маленко, О. А. Прігарін, Р. І. Шиян]. – Одеса: Друк, 2000. – С. 98–104.

⁹² Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1. – С.6.

канцелярія кошових і військових отаманів Чорноморського козацького війська) (1783–1870 рр.)» (Ф.249) та «Військової канцелярії Чорноморського козацького війська (1794–1842 рр.)» (Ф.250), «Переселенський комітет Чорноморського козацького війська (1821–1825 рр.)» (Ф.345). У них знаходяться загальні регламентуючі документи з Чорноморського козацького війська та Чорноморії, накази, звіти, відомості про економічне становище чорноморців, організацію переселень у Чорноморію з України, офіційне листування між представниками чорноморської та імперської адміністрації, статистичні дані, документи з персоналій і т. ін. Рапорти начальників козацьких підрозділів, документи, що стосуються воєнних дій на Чорноморській кордонній та Чорноморській береговій лініях, рівень військової підготовки козацьких підрозділів та несення служби, взаємовідносини з горцями, участь чорноморців у Кавказькій війні та інших війнах Російської імперії, організація та хід заселення Лівобережної Кубані знаходяться у фондах: «Канцелярія начальника Чорноморської берегової Лінії (1839–1865 рр.)» (Ф.260), «Канцелярія начальника Чорноморської кордонної Лінії (1794–1864 рр.)» (Ф.261), «Військове чергування Чорноморського козацького війська (1842–1870 рр.)» (Ф.254).

Документи періоду від 60-х рр. XIX ст. до 1917 р. знаходяться переважно у фондах: «Військове правління Кубанського козацького війська (1842–1888 рр.)» (Ф.252), «Цивільна канцелярія начальника Кубанської області (1860–1869 рр.)» (Ф.452), «Канцелярія начальника Кубанської області та наказного отамана Кубанського козацького війська (1870–1917 рр.)» (Ф.454), «Кубанське обласне правління (1870–1917 рр.)» (Ф.449), «Військовий Штаб Кубанського козацького війська (1860–1917 рр.)» (Ф.396). Документи, що стосуються діяльності громадсько-просвітницьких об'єднань українців Кубані та українських політичних партій, містяться у фондї «Кубанське обласне жандармське управління (1880–1917 рр.)» (Ф.583), загальні статистичні матеріали про становище та розвиток Кубанської області – у фондї «Кубанський обласний статистичний комітет (1870–1916 рр.)» (Ф.460), численні документи щодо розвитку освіти та культури знаходяться у фондах «Попечитель Кавказької учбової округи (1839–1917 рр.)» (Ф.427) та «Дирекція народних училищ Кубанської області (1851–1917 рр.)» (Ф.470).

Якщо значна кількість важливих джерел з історії Чорноморії та Кубанської області були опубліковані та знайшли своє відображення в історичних дослідженнях, то період 1917–1921 рр. потребує більш детального опрацювання документів, які в радянський період були недоступні для дослідників. Документи періоду української національно-демократичної революції та створення Кубанської Народної Ре-

спубліки (Кубанського Краю), діяльності її державних структур та Крайового уряду, його економічної та культурної політики, взаємовідносин з Добровольчою армією, зовнішньої політики, протоколи та постанови Кубанської Крайової Ради, вирoki станичних громад знаходяться у фондах: «Кубанський Обласний тимчасовий виконавчий комітет (1917 р.)» (Ф.Р – 1259), «Канцелярія Ради Кубанського крайового уряду (1917–1920 рр.)» (Ф.Р – 6), Канцелярія управління військовими справами Кубанського крайового уряду (1917–1920 рр.) (Ф.Р – 10), «Відомство торгівлі та промисловості Кубанського крайового уряду (1917–1920 рр.)» (Ф.Р-91), «Відомство Народної освіти Кубанського крайового уряду (1918-1920 рр.)» (Ф.Р-5), «Відомство продовольства та забезпечення Кубанського крайового уряду (1917–1920 рр.)» (Ф.Р-11), «Кубанська Законодавча Рада» (Ф.Р-1542).

Значний обсяг документів щодо проблематики розвитку соціальних ідентичностей українців Кубані в 1917-1921 років. знаходиться в інших архівах Російської Федерації та України. У фондах Державного архіву Ростовської області (ДАРО): «Відділ Народної освіти Північнокавказького крайового комітету» (Ф.64), «Національна Рада Північнокавказького Краю» (Ф.Р-2443), «Північнокавказький Крайовий Виконавчий Комітет» (Ф.1485) – знаходяться документи про становище кубанського козацтва в період Громадянської війни та про заходи Кубанського Крайового уряду з уведення української мови в навчальних закладах регіону.

Особливий інтерес для нашого дослідження мають документи денікінської контррозвідки, зібрані у фонді «Політична канцелярія особливої наради при Головнокомандувачеві Збройними Силами Півдня Росії. 1918–1920 рр.» (Ф. 446) Державного архіву Російської Федерації. У них відображено настрої кубанських козаків, діяльність Кубанської Ради, взаємовідносини між кубанськими політичними діячами та провідниками Української Народної Республіки, висвітлюється ставлення кубанців до білогвардійського великодержавницького руху. У Російському державному військовому архіві (РГВА) у фонді «Штаб головнокомандувача Російської армії. 1917–1920 рр.» (Ф.39540) та «Штаб 2-ї Терської пластунської окремої козацької бригади. 1919 р.» (Ф.40070) знаходяться документи, які стосуються «кубанської» та «української» політики керівників Білого руху, ставлення кубанського козацтва до участі у військових діях Добровольчої армії проти УНР у 1919 р.

Значний обсяг джерел, пов'язаних зі становленням державності Краю в 1917–1921 рр., знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. Це зібрання

документів, які було вивезено з Праги наприкінці 40-х рр. ХХ ст. і які зберігалися в різних емігрантських установах та громадах кубанських емігрантів⁹³. Передовсім це фонди: «Українська господарча академія в Чехословацькій республіці м. Падебради» (Ф.3795 с), «Управа громади кубанців у Чехословацькій республіці» (Ф.3968 с), «Кубанський закордонний архів у Празі» (Ф.3979 с), «Колекція документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій та різних осіб» (Ф.4465 с). У них містяться документи Кубанської Ради та Кубанського Крайового уряду, Конституція Кубанської республіки (Кубанського Краю), матеріали про визначних діячів українського руху на Кубані в 1917-1920-х рр., міжнародні договори кубанської держави, спогади кубанських українців. Політику щодо Кубані Української держави П.Скоропадського та УНР висвітлюють матеріали фонду «Міністерство закордонних справ УНР, 1918-1922» (Ф.3696 с). Це інструкції українському Генеральному консульству в Катеринодарі, звіти українських послів, аналітичні довідки працівників Міністерства закордонних справ УНР щодо становища на Кубані та ін.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України зберігаються документи, які характеризують національний розвиток українців Кубані на початку 20-х рр. ХХ ст., наводяться статистичні дані з етнічного складу населення регіону. Головним чином, вони сконцентровані у фондах: «Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України. (1917 – 1991), (Ф. 1) та «Народний Комісаріат Просвіти УРСР» (Ф.166).

Як окреме коло джерел можна розглядати матеріали, які містяться в періодичній пресі. Зокрема у газеті «Кубанські обласні відомості», яка виходила в Катеринодарі з 1863 до 1917 рр., широко висвітлювалося громадське, культурне та економічне життя Кубанської області, друкувалися листи місцевих кореспондентів зі станиць та хуторів, нарис, присвячені побуту та традиціям українців краю, повідомлення про культурні заходи, що надають досліднику можливість побачити всебічну картину життя та побуту української спільноти Кубані, простежити динаміку еволюції станової, регіональної та національної ідентичності протягом більш ніж п'ятидесяти років. Період 1917-1920 років знайшов висвітлення в газеті «Вільна Кубань» – офіційному органі Кубанського Крайового уряду. Чисельні матеріали з минулого Кубані та кубанських українців знаходимо в періодичних виданнях кубанських та загальнокозацьких еміграційних об'єднань. Це такі ви-

⁹³ Див: Грімстед Патріція К. Трофеї війни та імперії / Грімстед Патріція К. // Архівна спадщина України, Друга світова війна і міжнародна політика реституції. – К.: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2005. – 252 с.

дання як «Кубанський край» (орган неперіодичний), Прага, 1930–1933 рр.; «Кубанское казачество» (історико-літературний та ілюстрований часопис, Видавництво товариства «Ревнителі Кубани»), Прага, 1931–1932 рр.; «Кубанские Думы – Кубанські Думки» (Орган Союзу Кубанців в ЧСР), Прага, 1928 р.; «Кубанская старина и современность» (історико-літературна збірка), Париж, 1931 р.; «Вольное казачество – Вільне козацтво» (Періодичний історико-літературний часопис вільнокозацького руху), Прага, 1925–1936 рр.; «Вольные горцы» (Неперіодичний часопис. Орган народної партії вільних горців Кавказу), Прага, 1927–1928 рр.; «Про Кубань» (Видання Громади кубанців в ЧСР), Прага, 1925, 1926, 1929 рр., «Казакія-Козакія-Kozakia» (Літературно-історический и інформаційний журнал), Прага, 1938 р.; «Кубанский исторический и литературный сборник», Оранжбург, США, 1959–1964, 1968.

Життєдіяльність української спільноти Кубані знайшла своє відображення і в спогадах сучасників. Останні можна розділити на два блоки: безпосередні спогади представників українців Кубані, кубанського козацтва та спогади, автори яких мали лише опосередкований стосунок до Кубані. Спочатку розглянемо спогади кубанських українців. Створення Чорноморського козацького війська, обставини його переселення на Кубань, «Перський бунт» та перші роки освоєння Чорномор'я відображені в праці секретаря військового судді Антіна Головатого члена військової канцелярії Івана Мигрина⁹⁴. Спогади С. Шарапа про заворушення в Чорномор'ї у зв'язку з планами переселення на Закубань наводить у своїй праці П.Короленко⁹⁵. С. Шарап – козацький старшина, один з перших діячів становлення українського національного руху на Кубані, досить докладно характеризує настрої простих чорноморських козаків і старшин, надає характеристики таким представникам української Чорномор'ї як Я. Кухаренко, Н. Кам'янський та ін.

Детально реконструює життя чорноморської станиці середини ХІХ ст. у своїх спогадах «Пережите, передумане, здійснене» Федір Щербина. Можливо, дещо ідеалізована картина станичної громади була детально висвітлена автором уже під час перебування на еміграції наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Чотири томи спогадів Ф. Щербини, що охоплюють період 50 – 70-х рр. ХХ ст., поки що не надруковані та зберігаються в рукописних варіантах в архівах України

⁹⁴ Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака (1770 – 1850 гг.) / сообщ. Г. И. Мигрин // Русская старина. – СПб., 1878. – Т. 23. – № 9. – С. 2–32.

⁹⁵ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С.265 – 576.

(ЦДАВО України) та Російської Федерації (ДАКК)⁹⁶. Перший том спогадів Ф. Щербини охоплює період його дитинства в чорноморській станиці Новодерев'янківській, другий – час навчання в Катеринодарі, третій та четвертий – навчання в Ставрополі, Москві та працю в сільськогосподарській комуні в станиці Брюховецькій. Спогади досить великі за обсягом (близько 1000 машинописних аркушів) і містять надзвичайно важливі дані, без яких неможливо уявити життя української спільноти Кубані другої половини ХІХ ст., особливості менталітету чорноморських козаків, систему організації та функціонування станичної козацької громади як ключового фактора формування та збереження соціальних ідентичностей українців Краю. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. висвітлений у спогадах видатного діяча українського національно-громадського руху на Кубані – Степана Ерастова⁹⁷. У них докладно висвітлюється процес інтеграції представників української кубанської еліти в загальноукраїнський національний рух, створення та діяльність у Кубанській області осередків «Просвіти», Революційної української партії («Чорноморської вільної громади»), докладно передається специфіка національно-громадського руху на Кубані. Становище українців Кубані напередодні революції, події 1917–1921 рр. на Кубані, становлення та розвиток Кубанської Народної Республіки, життя та громадсько-політична діяльність української кубанської еміграції 20-х – кінця 40-х рр. ХХ ст. докладно висвітлені в спогадах голови Кубанського крайового уряду та останнього отамана Кубанського Краю Василя Іваниса⁹⁸. Важливі свідчення про революцію 1917 – 1921 рр. на Кубані, діяльність Кубанської Ради та її взаємовідносини з Добровольчою армією, участь кубанських козаків у громадянській війні опублікував козацький старшина М. Кулик⁹⁹. Детальний опис антибільшовицького повстання козаків Таманського відділу в травні-червні 1918 р. подав один з про-

⁹⁶ ЦДАВО України – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892; ДАКК. – Ф.764. – Оп.1. – Спр. 97а, Спр. 95.

⁹⁷ Ерастов С. В. «Революційній українській партії» / С. В. Ерастов // Схід. – Донецьк, 1999. – № 7. – С. 48–53; цього ж автора: Спогади. Спомини кубанського українця / С. В. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура (науковий часопис). – 2005. – № 3–4. – С. ХVІІІ–ХХХІV; цього ж автора: Спогади / С. В. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 3. – С. ІІ–ХХХVІ.

⁹⁸ Іванис В. Стежками життя (спогади) / В. Іванис. – Торонто: Peremoha, 1958. – Т. 1. – 192 с.; цього ж автора: Стежками життя (спогади). Крижаний похід ген. Л. Г. Корнілова на Кубань і втеча генерала А. Денікіна під захист німців / В. Іванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1959. – Т. ІІ. – 366 с.; цього ж автора: Стежками життя (спогади). Кубанський Край і денікіяда / В. Іванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1960. – Т. ІІІ. – 350 с.; цього ж автора: Стежками життя (спогади). Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання / В. Іванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1961. – Т. ІV. – 403 с.; цього ж автора: Стежками життя (спогади). На чужині / В. Іванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1962. – Т. V. – 515 с.

⁹⁹ Кулик М. К. Из воспоминаний казака станицы Старотиторовской / М. К. Кулик // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 223–267.

відників цього повстання – козацький старшина М. Гулий¹⁰⁰. Серед спогадів, присвячених становищу кубанського козацтва в роки революції та громадянської війни, світоглядів української козацької спільноти Краю, особливе місце посідає книга Г. Казидуба «Слово про козацький рід», що в ній зібрано спогади кількох поколінь козацької чорноморської родини Казидубів¹⁰¹. Формування української національної ідентичності серед кубанського козацтва яскраво прослідковується в спогадах кубанського козака, бандуриста М. Теліги¹⁰². Події 1917–1921-х рр. описано в спогадах кубанських старшин, які брали участь у білогвардійському русі – А. Шкуро¹⁰³, Ф. Єлисеєва¹⁰⁴. Як прихильник великодержавності висвітлює перебіг подій на Кубані 1917–1918 рр. перший отаман Кубанського Краю О. Філімонов¹⁰⁵. З інших, радянських ідеологічних позицій написані спогади представника іногородньої, некозацької соціальної верстви кубанських українців, одного з командирів Червоної армії, активного учасника боротьби за встановлення радянської влади на Кубані І. Хижняка. Перший варіант спогадів, який був надрукований у 1956 році, досить об'єктивно подає настрої кубанського козацтва, перебіг антибільшовицьких повстань на Кубані, політику радянської влади в регіоні, хід воєнних дій на Кубані в 1918-1921 рр.¹⁰⁶ Варто додати, що в наступному виданні спогадів І. Хижняка в 1967 р. багато епізодів було вилучено, а сам текст скореговано у напрямі офіційної версії встановлення радянської влади на Кубані. Записи усних спогадів представників кубанського козацтва були видані окремим виданням в книзі В. Задунайського¹⁰⁷. В архіві автора праці знаходяться також аудіозаписи розповіді козака Євтихія Куниці (1897 р. н.), зроблені в 1992 р. в станиці Нововеличківській. У спогадах висвітлюються обставини життя козацтва початку ХХ ст., інформатор брав участь у подіях 1917-1920 рр. на Кубані, служив у Кубанській армії, був свідком бага-

¹⁰⁰ Гулий Н. И. Восстание казаков на Таманском полуострове в мае 1918 года / Н. И. Гулий // Кубанец (журнал Кубанского казачьего союза). – Нью-Джерси. – 1994. – № 5 – С. 11–48.

¹⁰¹ Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: дети Марии и Йосифа / Г. И. Казыдуб. – Ростов-на-Дону, 2004. – Книга II. – 240 с.; цього ж автора: Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: Спиридоновы дети / Г. И. Казыдуб. – Ростов-на-Дону, 2004. – Книга I. – 222 с.; цього ж автора: Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: Война / Г. И. Казыдуб. – Ростов-на-Дону, 2004. – Книга III. – 240 с.

¹⁰² Теліга М. Як я став свідомим українцем / М. Теліга // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 91–100.

¹⁰³ Шкуро А. Г. Записки белого партизана / А. Г. Шкуро // Трагедия казачества. – М.: «ТЕРРА», 1996. – С. 3–175.

¹⁰⁴ Елисеев Ф. И. С корниловским конным / Ф. И. Елисеев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 655 с.

¹⁰⁵ Филимонов А. П. Кубанцы (1917–1918 гг.) / А. П. Филимонов // Берлин: Белое дело, 1927. – С. 62–107; цього ж автора: Разгром Кубанской Рады / А. П. Филимонов // Белое дело. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 285–298.

¹⁰⁶ Хижняк И. Л. Годы боевые / И. Л. Хижняк. – Краснодар: Советская Кубань, 1956. – 327 с.

¹⁰⁷ Задунайський В. Из козацької минувшини: спогади українських кубанських козаків / В. Задунайський. – Донецьк: Донецьке відділення УІТ ім. Грушевського, 2006. – 32 с

твоях визначних подій цього періоду й досить докладно передає уявлення козацтва про свій статус, ставлення до Кубанської Ради та Добровольчої армії.

Другий блок мемуарів стосується переважно участі Чорноморського козацтва в Кавказькій війні та революційних подіях 1917–1921 рр. на Кубані. Опис Чорноморії та життя Катеринодару 20-х рр. XIX ст. залишив І. Сбитнев, який деякий час викладав у Катеринодарській військовій гімназії¹⁰⁸. Безпосередньо Чорноморії кінця 50-х рр. XIX ст. присвячені спогади М. Воронова¹⁰⁹. Але більшість спогадів, що певною мірою стосуються українців Кубані XIX ст., було створено учасниками Кавказької війни. Негативне ставлення імперської адміністрації до Чорноморського війська передає головнокомандувач Окремим Кавказьким Корпусом, Кавказький намісник О. Єрмолов¹¹⁰. Г. Філіпсон, який деякий час обіймав посаду начальника Штабу Чорноморського козацького війська, подається характеристики наказних отаманів – М. Завадовського та Г. Рашпиля, система адміністративного устрою Чорноморії 30-40-х рр. XIX ст.¹¹¹. Участь чорноморців у Кавказькій війні, система охорони Чорноморської кордонної лінії знайшли своє відображення в спогадах М. Симановського¹¹², М. Ольшевського¹¹³, О. Шпаковського¹¹⁴. Чорноморців, як останню гілку українського козацтва, змальовують у своїх спогадах англієць Е. Спенсер¹¹⁵ та поляк Т. Лапінський¹¹⁶, які під час Кавказької війни перебували серед черкесів. Розповіді останніх двох авторів викликають особливу зацікавленість через те, що чорноморці описуються з точки зору їх противників у Кавказькій війні. Змістовні спогади про своє перебування на Кубані на початку XX ст. залишив український композитор О. Кошиць¹¹⁷. Збираючи на замовлення наказного отама-

¹⁰⁸ Сбитнев И. Воспоминания и путевые заметки / И. Сбитнев // Родная Кубань. – Краснодар, 2001. – № 3. – С. 95–117.

¹⁰⁹ Воронов Н. Черноморские письма / Н. Воронов // Русский вестник. – СПб., 1857. – № 1–3.

¹¹⁰ Ермолов А. П. Записки (1818–1825) / А. П. Ермолов // Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века. – СПб.: ООО «Издательство журнала «Звезда»», 2000. – С. 13–76.

¹¹¹ Филипсон Г. И. Воспоминания (1837–1847) / Г. И. Филипсон // Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века. – СПб.: ООО «Издательство журнала «Звезда»», 2000. – 688 с. – (С. 76–198).

¹¹² Симановский Н. В. Дневник (2 апреля – 3 октября 1837 г.) / Н. В. Симановский // «Звезда». – СПб., 1999. – № 9. – С. 185–216.

¹¹³ Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 г. / М. Я. Ольшевский // Русская старина. – СПб., 1893. – № 9. – С. 564–589; № 6. – С. 576–609; № 7. – С. 90–123; № 8. – С. 288–318; № 9. – С. 564–589.

¹¹⁴ Шпаковский А. Записки строго казака / А. Шпаковский // Военный Сборник. – СПб., 1870. – № 7 – С. 188 – 221.

¹¹⁵ Спенсер Э. Путешествия в Черкессию / Э. Спенсер. – Майкоп: Республиканское издательско-полиграфическое предприятие «Адыгея», 1994. – 153 с.

¹¹⁶ Лапинский Т. (Тэффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских / Т. Лапинский. – Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 1995. – С. 456.

¹¹⁷ Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. – Вінніпег: Б.В., 1948. – 260 с.

на Кубанського козацького війська Я. Малами козацькі пісні, О. Кошиць об'їздив багато козацьких станиць і навів чимало прикладів дбайливого зберігання козаками українських традицій та унікальної пісенної культури.

Найбільшу кількість спогадів, що стосуються Кубані, присвячено революції та подіям громадянської війни. Кубань у 1917–1920-х рр. відіграла роль своєрідного центру, де в протистоянні перетнулися різні впливові політичні сили. Детальну картину політичної ситуації на Кубані наприкінці 1917 р. подав М. Галаган¹¹⁸. Восени 1917 року він очолював делегацію представників Центральної Ради до Кубанської Ради та Кубанського Крайового уряду. М. Галаган передає свої враження від спілкування з такими визначними політичними діячами, як К. Безкровний, М. Рябовол, Л. Бич, подає яскравий опис сесії Кубанської Ради, на якій був присутній, урочистого параду козацьких частин. Особливий інтерес в контексті проблематики нашого дослідження викликає аналіз М. Галаганом рівня станової, національної та регіональної самоідентифікації як козацького, так й іногороднього населення Кубані. Політику Української Держави гетьмана П. Скоропадського щодо Кубані охарактеризував у своїх спогадах Д. Дорошенко, який з травня 1918 р. обіймав посаду керівника Міністерства закордонних справ¹¹⁹. Окремий блок публікацій, дотичних тематиці, залишили провідники білого руху – А. Денікін¹²⁰ та П. Врангель¹²¹. У їхніх мемуарах досить виразно простежується вкрай вороже ставлення до кубанського «самостійництва» та «українофільства». Ця тенденція простежується й у спогадах міністрів Кубанського Крайового уряду К. Соколова¹²² та Д. Скобцова¹²³.

У цілому, наявне коло джерел та рівень розробки цього питання в історіографії надає необхідну фактологічну та інтерпретаційну базу для висвітлення поставлених питань та проблематики нашого дослідження.

¹¹⁸ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.

¹¹⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

¹²⁰ Деникин А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин // Белое движение: мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. – М.: Вагриус, 2006. – С. 25–363.

¹²¹ Врангель П. Н. Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля: Южный фронт / П. Н. Врангель. – М.: Терра, 1992. – Ч. 1–2.; цього ж автора: Записки / П. Н. Врангель // Белое движение: мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. – М.: Вагриус, 2006. – 992 с. – (С. 607–990).

¹²² Соколов К. Н. Правление генерала Деникина / К. Н. Соколов // Белое дело. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 5–285.

¹²³ Скобцов Д. Е. Драма Кубани / Д. Е. Скобцов // Белое дело. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 285–298.

РОЗДІЛ ІІ

«Брама народів». Формування Кубані як історичного регіону від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

2.1. Кубань – простір уявний та географічний

Оперуючи терміном «Кубань» як апіорним визначенням певного простору, що співпадає з адміністративними межами сучасного Краснодарського краю Російської Федерації, звично екстраполюємо цю назву на регіон у його історичній ретроспективі, немов він завжди був незмінною даністю, приреченою мати свою специфіку й історію.

Втім, виходячи з цілком доречних положень теорії «ментальної географії», зауважимо, що «Кубань» як певний історичний простір був уможливленим витвором істориків Чорноморського та Кубанського козацьких військ. Для того щоб певний географічний простір (річ, до речі, теж відносна) став історичним, далеко не в останню чергу, необхідно реконструювати хроніку подій, які відбувалися в його межах. Історію Кубані, тобто хроніку подій, які відбувалися в межах адміністративних кордонів Кубанського козацького війська на початку ХХ ст. створив видатний науковець і політичний діяч, патріарх кубанської історіографії Федір Щербина. Його «Історія Кубанського козацького війська»¹²⁴ стала одним з найвагоміших елементів у освоєнні простору – саме в контексті символічної, уявної географії, тобто складному комплексі уявних практик, до якого належить ідеологічне обґрунтування, символічне, топонімічне, художнє освоєння певного простору таким чином, щоб цей простір став «власною», «національною» територією певної спільноти. Таким чином, маючи справу із уможливленим історичним кубанським простором, не слід забувати, що цей простір має також цілком конкретні географічні особливості. Коротко опишемо їх (принаймні такими, якими вони були на час переселення туди козаків-чорноморців) та звернемося до його «передкозацького» історичного минулого.

Отже, Кубань, як історико – географічний регіон займає північно-західну частину Кавказу. Нині його історичні кордони в цілому співпадають з межами Краснодарського краю Російської Федерації (загальна

¹²⁴ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... Т.1; Т.2.

площа – приблизно 100 тис. кв. кілометрів). З одного боку – Кавказький хребет, а з іншого – морське узбережжя створюють природні межі Кубані. Ці межі охоплюють різні, відмінні за своїми характеристиками географічні зони, кожна з яких, до того ж, мала свою власну історичну специфіку. Переважна більшість території Кубані – степова зона (59 тис. км², 71% від усієї території). Власне, саме кубанський степ і його родючі чорноземи, на яких рясно розсіялися козацькі станиці та хутори, і створили наприкінці XIX сторіччя уявлення про Кубань як про казково заможний край¹²⁵. Третину території Кубані займають гори Західного Кавказу. Підсоння Кубані надзвичайно сприятливе (приблизно 300 теплих днів на рік) для життя людини, що з давніх часів притягувало в цей регіон нових поселенців. Можна окремо виділити за природно-географічними критеріями три райони Кубані – Степову Кубань, Закубання та Чорноморське узбережжя.

Степова Кубань. Саме цей терен став головним осередком поселення українців у період, якому присвячено книгу. До неї належить північна (правобережна) частина Кубані, що знаходиться на Азово-Кубанській рівнині і простягається від Кумо-Маничської западини до Кавказьких гір. За своїм рельєфом Азово-Кубанська рівнина поділяється на три частини – Приазовську низину, Прикубанську низину та Закубанську низину. Саме тут зосереджені відомі на весь світ кубанські чорноземи. **Закубання** – територія Лівобережної частини Кубані. Головним чином це гори, вкриті лісами (ліси займають близько 20% території Північно-Західного Кавказу). Гірська частина Закубання – альпійський пояс підноситься до 1600-2300 метрів над рівнем моря. **Чорноморське узбережжя** – довга гориста смуга (2500 – 3000 метрів над рівнем моря) вздовж Чорного моря, яка захищає узбережжя від північних вітрів. У північно-західній частині (до міста Туапсе) – підсоння середземноморського типу із спекотним літом та холодною зимою, у південно-східній – вологе субтропічне. Кожна з цих природно-географічних зон мала свої особливості історичного розвитку, про що буде сказано нижче. Процес колонізації Кубані козацькою спільнотою та інтеграції цього регіону до складу Російської імперії відбувався поступово та спричинив виникнення окремих регіонів, які визначались певними етапами воєнно-колонізаційного просування на Північно-Західному Кавказі. У 1792 – 94 рр. з початком переселення Чорноморського козацького війська починає створюватись **Чорноморія** –

¹²⁵ Про створення міфологеми казково заможної Кубані в XIX – XX ст. див.: Пиретто Дж. П. Территория Кубани и сталинская утопия «изобилия» / Дж. П. Пиретто // SLAVICA TERGESTINA. Художественный текст и его геокультурные стратификации. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 2001. – № 8.– С. 241–263.

територія північно-західної частини Кубані (Степова Кубань, район степових річок), яка є найбільшою за своїм обсягом та найважливішою за своїм значенням в історії Кубані XIX-XX ст.; **Стара Лінія** займає довгу смугу північно-східної прирічкової частини Кубані. Вона була створена внаслідок розселення там станиць з донських козаків в 1796 р. Поступове збільшення кількості станиць в цьому районі призвело до того, що Стара лінія охопила територію від кордонів Чорномор'я до Ставропольської губернії та Терської області. В 30-х рр. XIX ст. починається створення **Нової (Лабинської) Лінії**, коли козакі утворюють перші укріплені станиці на рівнині Закубання між річками Лабою та Кубанню. І, в 60-х рр. XIX ст., після закінчення Кавказької війни та виселення більшої частини автохтонного адигського населення відбувається колонізація **Закубання**. Кожен з цих чотирьох районів мав свої специфічні умови історичного розвитку, особливості етнічного складу населення та власну динаміку економічного та соціального становлення.

Віссю кубанського простору є ріка Кубань. Зараз зафіксовано понад триста топонімів, якими у різні часи позначалася річка Кубань. Розповсюдженими були грецькі Гіпаніс, що означає «Кінська ріка» та Антинитес – «Осетрова ріка». До XIX сторіччя іноді використовувалася зафіксована ще істориком Птолемеєм назва Вардан – «ріка дощу». У Нартському епосі, спільному для всіх гірських народів Північного Кавказу, ріка Кубань називалася Псиж (від давньоадигського «пси» – вода, річка¹²⁶). Походження самого топоніму Кубань за однією гіпотезою або від грецької Гіпаніс, або від ще однієї стародавньої назви – Кофен (від загальноегейського – вода, ріка).¹²⁷

Сакралізація цієї ріки була характерна для різних народів, які прагнули ментально освоїти навколишню територію. Ріка Кубань виступала межею, що відокремлювала Північно-Західний Кавказ від Центрального Кавказу з одного боку, і від Великого (Євразійського) Степу з іншого. Ця ріка стала тією артерією, яка створювала територію і водночас виступала природним кордоном між двома природно-географічними зонами – гірською та рівнинною, світом горців та кочовиків, демаркаційною лінією у мінливих міждержавних кордонах, порубіжжям між різними етносами, та на якій майже все XIX сторіччя велася перманентна прикордонна війна між козаками та горцями.

Ріка Кубань простягається приблизно на 725 км, загальна площа її басейну складає 52172 км². Витоки Кубані починаються із вершини

¹²⁶ Ще одне значення «Псиж» у горців – «Старий князь» (Л.Я.Люльє)

¹²⁷ Галкин Г. К истории формирования имени реки Кубань / Г. Галкин // Известия АН СССР. – Серия географическая. – 1980. – № 6. – С. 81–87.

Ельбруса, коли чисельні гірські струмки зливаються у дві річки – Уллукам та Уччулам, які, у єдиному потоці, створюють ріку Кубань. Стрімко спадаючи з гірських хребтів, бурхлива і звивиста Кубань поступово уповільнює свою течію і вже неспішно, розлого впадає у Темрюцьку затоку Азовського моря. До станиці Невинномиської продовжується верхня, гірська течія Кубані. Між Невинномиською та Катеринодаром – проходить середня течія. На цьому проміжку шляху ріка стає найширшою та найспокійнішою. З лівого, пологого берега в Кубань впадають її головні притоки – річки Уруп, Лаба, Біла, Пшиш і Псекупс.

Від Катеринодара і до устя Кубані простягається нижня течія ріки. Чисельні ерики, лимани, широкі плавні, немов гілля від стовбура, створюють своєрідний ландшафт. Поблизу Катеринодара розливи Кубані утворювали величезні очеретяні болота (плавні), в яких у великій кількості водилися дикі кабани, кози й фазани. Менші річки Кубані можна розділити на гірські та степові. На північній, рівнинній частині Кубані знаходяться виключно степові повільні річки: Понура, Кочеті, Кирпілі, три Бейсуги, Албаші, Ясені та Єя. Річка Єя згадується ще Страбоном під назвою Великий Ромбіт, тобто – «Ріка, в якій багато камбали». Загалом, річкова система Кубані могла завжди забезпечити поселенців необхідними водними ресурсами і невичерпними рибними промислами, плавні, де водилося безліч дичини, – полюванням, а приморські соляні озера (Таманські озера, Ханське озеро поблизу Бейсугського лиману, Ахтарські озера) – сіллю, важливою стратегічною речовиною. Таманський півострів має свої особливості, які його відрізняють від решти степової Кубані. Його ландшафт рельєфний, вкритий горбами та ярами. Грязьові вулкани та нафтові джерела породили ще в архаїчні часи безліч легенд та містичних уявлень про Тамань.

Що стосується історико-етнічних критеріїв, то доречно було б виділити в окремий регіон Правобережну (степову) Кубань та Лівобережну частину Прикубання (в іноземних документах та історичних хроніках Середньовіччя та Нової Доби – Зіхії або Черкесії, в термінології козацьких поселенців та російської імперської адміністрації кінця XVIII – XIX ст. – Закубання). Сучасний адигейський історик С.Х. Хотко визначив унікальність історико-культурного простору Черкесії, як і всієї Північнокавказької «гірської цивілізації», інтерпретуючи метафору Ф.Броделя про «острови, оточені суходолом», як «Острів Черкесію»¹²⁸.

¹²⁸ Див.: Хотко С. Х. История Черкесии в средние века и новое время / С. Х. Хотко. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 552 с.

Особливе місце в історії кубанського регіону відіграла прибережна зона Азовського та Чорного морів. Втім, усі ці три зони тісно пов'язані між собою протягом довготривалого історичного періоду, який і буде розглянутий у цьому розділі.

2.2. Північно-Західний Кавказ в орбіті Середземноморської цивілізації

Північний Кавказ в історичній ретроспективі можна розглядати як транзитний простір між Азією та Європою. Тут з давніх часів перетиналися торговельні шляхи та йшли назустріч колонізаційні хвилі, як зі Сходу так і з Заходу. Воїни, купці, мореплавці сунули на Кубань, бо той, хто опановував стратегічні вузли між Азією та Сходом отримував неабиякі важелі впливу та можливості казкового збагачення. Воїни знаходили тут благодатне місце для звитяги та здобичі, купці – прибутки, мислителі і філософи – учнів та умови для поширення своїх вчень, а місіонери – вдячних новонавернених. Втім, існує спрощений погляд на Кавказ (цілком в межах парадигми орієнталістського підходу) як на крайній кордон Східної цивілізації. Фактично, весь Кавказ можна розглядати і як окремий, своєрідний культурний та історичний простір, і як велику порубіжну, фронтірну зону перетину, контактів, взаємодії та протистояння різних етносів, спільнот, релігій та культур.

Ф. Щербина, розповідаючи про історію Кубані до початку української козацької колонізації, виділив декілька періодів за принципом домінування у її просторі певних етнічних груп або державних утворень: кіммеро-скіфський період, Боспорське царство, нашістья кочовиків, татарське панування¹²⁹. Схема, витримана у цілком класичних позитивістських історіографічних традиціях, занадто спрощено трактувала складний перетин взаємовідносин, які утворилися між різними спільнотами протягом сторіч. Змістом античної та середньовічної історії Кубані, наскільки можна це визначити, оглядаючи той період, який відносно добре висвітлений у письмових джерелах, був певний симбіоз між великими торговельними і культурними центрами (Боспорське царство, генуезькі колонії), військовими номадичними та осілими спільнотами (кіммерійці, скіфи, готи, гуни, чорні болгари, хазари, алани, половці, монголи). Особливе місце у північнокавказькому історичному та економічному просторі відіграло автохтонне населення, відоме в різні історичні періоди, як сугди, меоти, зіхі, керкети, синди, касоги, адиги та черкеси. Окрім того, сама Кубань, як і значна

¹²⁹ Щербина Ф. А. Кубань / Ф. А. Щербина // Кубань: збірник статтів про Кубань і кубанців. – Прага: Видавництво Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – С. 28–37.

частина Північного Кавказу, входила до величезного терену, що простирався від Великої китайської стіни і на якому, немов з велетенського казана, за влучним висловом античних географів – «кратера, що вивергає народи», з'являлись численні завойовники, раз по раз непокоячи світ своїми навалами. Кіммерійці й скіфи підірвали могутність Урартської держави, скіфські царі водили свою кінноту за Тигр і Євфрат, брали данину з Єгипту, Ассирії, Мідії, Вавилону. Сармати спустошували прикордонні міста Римської імперії.

Окрім того, Кубань, а точніше Таманський півострів, відігравала роль морського порту (грецька колонія Таматарха) та території, по якій проходили найважливіші торговельні шляхи. Співіснування військових союзів, кочових спільнот, купців та осілого населення на Кубані мало складний характер, з війнами та мирним співіснуванням. Військові кочові спільноти – «люди довгої волі», союзи Männerbruder – прагнули контролювати торговельні та культурні центри, торговельні шляхи або стати посередниками в торговельних операціях. Історичний простір (й історичні ритми) Кубані розподілявся у I тис. до н.е. – першій половині II тис. н. е. наступним чином: узбережжя Азовського та Чорних морів опановували торгівельні державні утворення, степова Кубань стала місцем розташування кочових народів, полігоном для кривавих битв та зіткнень між різними військовими спільнотами у боротьбі за домінування, транзитною зоною безперервного руху потоків народів як зі Сходу, так і з Заходу, а гірська Кубань (Закубання), важкодоступна за своїми географічними особливостями для нападників, на відміну від динамічного руху у степу і повільної ритміки історичного часу торговельних і культурних центрів узбережжя, залишалася надійним пристанищем автохтонного населення – горців.

Головним, найвпливовішим, торговельним і культурним центром понад тисячу років виступає Боспорське царство¹³⁰, до якого належав Таманський півострів. Взагалі, для розуміння довготривалого періоду історії Кубані в I тис. до н. е. – I тис. н.е., історія Боспорського царства і його культурного спадку відіграє винятково важливу роль¹³¹. Воно виникло на території сучасного Керченського півострова, який розділяє Чорне та Азовське моря, на стику Європи та Азії. Цей перешийок античні географи називали Кіммерійським Боспором, Кіммерією – «берегом туманним і пустельним...» (Гомер) – в античні часи звалася і велика територія, яка охоплювала Північне Причорно-

¹³⁰ «Боспор» – давньогрецьке «бичачий брід», вживалося для позначення перешийка між двома морями. Своєю назвою ці проливи (Боспор Кіммерійський та Боспор Фракійський) завдячують грецьким міфам.

¹³¹ По історії Боспорського царства див.: Зубарь В. М. Боспор Кіммерійський: история и культура / В. М. Зубарь, А. С. Русяева. – Николаев: Возможности Киммерии, 2004. – 208 с.

мор'я, Подніпров'я і Таманський півострів. Назву свою ця територія отримала завдяки войовничому об'єднанню кочовиків – кіммерійців. Але на час утворення перших еллінських колоній на території Кубані, кіммерійці зійшли зі сторінок історії, залишивши для майбутніх дослідників декілька археологічних культур та декілька топонімів. Нове кочове об'єднання – скіфи – і стали свідками виникнення на території Північного Причорномор'я та Кубані грецьких колоній. Принаймні, згідно з переказами, саме з дозволу скіфів елліни утворили одне зі своїх перших поселень – Пантикапей. Еллінська колонізаційна хвиля захопила Кіммерію в VIII – VII ст. до н.е. Першу і найважливішу колонію полісного типу в кіммерійському регіоні – Пантикапей (сучасне м. Керч), утворили на Керченському півострові вихідці з Мілету, поблизу неї виникла колонія Німфей, а на східному боці Боспору Кіммерійського були засновані колонії Фанагорія (поблизу Тамані) – вихідцями з Теоса і Гермонасса – вихідцями з Мітілен. У VI столітті до н.е. на Тамані виникли нові грецькі колонії – Кепи, Горгіппія, Кіммеріон, Аххілеум, Петреус, Корокондама, які увійшли до складу Синдського царства, а пізніше – до могутньої Боспорської держави. Серед цих полісів на Тамані найбільшим впливом користувалася Фанагорія, справжня столиця азіатського Боспору, заснована теосцями на чолі з Фанагором, які 542 р. до н.е. втекли сюди після захоплення їх рідного міста перським царем Кіром¹³². Піднесення Фанагорії відбулося завдяки її вигідному розташуванню в дельті Гіпанісу, що надавало можливість зосередити в своїх руках торгівлю з варварськими племенами. Усього вже у V сторіччі на Таманському півострові існувало близько шестидесяти грецьких поселень. На Кубань грецькі торговці возили металеву зброю і прикраси, посуд і вино, а навантажували свої кораблі рабами і збіжжям. Поступово, завдяки своєму надзвичайно вигідному розташуванню, яке дозволяло вести вигідну торгівлю із сусідніми заможними племенами скіфів, контролювати морські та сухопутні торговельні шляхи, вести морську торгівлю, колонії зміцнюються, стають заможними та впливовими. Ці процеси призводять врешті решт до утворення Боспорського царства, яке об'єднало колонії по обидва боки Боспору Кіммерійського.

Першою правлячою династією Пантикапейі стала грецька династія тиранів Археонактидів (з 480 р. н.е.). З 438 р. до н.е. її змінила напівфракійська династія Спартоکیدів. Спартокіди приєднали Синдське царство, яке існувало на Таманському півострові. До початку Пелопоннеської війни Боспорське царство входило до Афінського морсь-

¹³² Зубарь В. М. Боспор Киммерийский... – С. 18.

кого союзу. Період правління царів Сатира (433–389 рр. до н. е.), Левкона (389–349 рр. до н. е.) та Перісада (349–310 рр. до н. е.) став часом найвищого економічного та політичного розквіту Боспорського царства. Важливі зміни в державному устрої Боспорського царства відбуваються, коли внаслідок завоювань Олександра Македонського та розпаду його імперії античний світ вступив у добу еллінізму. Однією з особливостей доби еллінізму стало створення певного типу бюрократичної патримоніальної держави, в якій власність і державна влада об'єднувалися у особі автократичного правителя. Реформи боспорського царя Евмела (310–304 рр. до н. е.) перетворили його державу на класичну елліністичну монархію. Це явище «набуло епохальної ваги, – елліністична патримоніальна держава затвердилася як політична схема в Східній Європі»¹³³.

Посилення Римської республіки, завоювання римлянами Греції (146 р. до н. е.) призвело до занепаду Боспорського царства. Останній Спартокід – Перісад III в 115 р. до н. е. передає своє царство понтійському царю Мітридату VI Євпатору (121 – 63 рр. до н. е.), який намагався укласти антиримський військовий союз та все своє життя присвятив протистоянню з Римом. Мітридат особливу увагу приділяв зміцненню східних кордонів своєї держави. З цією метою на північно-західній частині Таманського півострова (сучасний Фанталовський півострів) створили розгалужену оборонну систему з дванадцяти фортець, навколо яких зосередились чисельні сільськогосподарські поселення¹³⁴. Населяли їх військові поселенці, які й створили там розвинуту структуру сільського господарства. Після загибелі Мітридата VI Євпатора і його поразки у війнах з римлянами Боспор опиняється під римським протекторатом. З початку нашої ери у Боспорі почала правити династія Юліїв, правління якої продовжувалося до IV ст. н. е., до утворення у Східній Європі остроготської держави Германаріха – Рейдготланду.

Поразка Мітридата і посилення римської присутності на Боспорі значно посилило вплив Таматархи. Цьому сприяла і боротьба Фанагорії проти Мітридата, яку після довгої облоги так і не змогли захопити війська понтійців. Фанагорія виявила певну лояльність до Риму, за що їй був наданий римлянами статус вільного міста. Остаточо це місто стало культурним, адміністративним і політичним центром територій колишнього Боспорського царства після захоплення його тюрками в 576 р. н. е. і залишалось таким під час існування і Хозарського каганату і Тмутороканського князівства Київської Русі, до кінця XII ст.

¹³³ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела / О. Прицак. – Т.1. – К., 1997. – С. 127.

¹³⁴ Зубарь В. М. Боспор Киммерийский... – С. 153 – 154.

2.3. Історичний розвиток в ранньому середньовіччі

Етнічна картина Кубані періоду середньовіччя надзвичайно різнобарвна і заплутана: велика кількість етнонімів, яку наводять античні історики, створило враження дивної, заплутаної мозаїки, дещо хаотичного процесу, при якому якісь народи раптово, немов дійсно з Аїду, з'являлися на цих теренах, а потім так само несподівано зникали. У цілому, окрім кіммерійців і скіфів, серед мешканців краю згадуються народи, етнічне походження яких і досі залишається проблемою для істориків. Наприклад керкети, зіхи, геніохи. Народи, які мешкали на східному узбережжі Азовського моря (Меотійського озера¹³⁵) – керкети, дандарії, досхи, зіхи, синди – античні географи йменували спільною назвою – меоти. Швидше за все, меоти були давніми предками адигів і складали чисельний етнос, який заселяв землі від чорноморського до азовського узбережжя Північного Кавказу. Цілком вірогідно, що назва зіхи пізніше трансформувалася в адиге, принаймні назва території, де мешкали адиги до середини XVIII ст. на генуезьких географічних мапах носила назву Зіхія, яку пізніше змінила назва Черкесія.

Алани і східні готи – грейтунги – стали тими народами, на очах яких Боспорське царство пережило період свого занепаду (не без їх власної допомоги) і, водночас – свідками і активними учасниками боротьби за величезний культурний та економічний спадок Боспорського царства. Германські племена готів та їх військової спільноти – ерулів «благородних воїнів» – вже в середині III ст. активно використовували боспорський флот і боспорських фахівців з мореплавства для здійснення своїх морських походів. У Причорноморських степах оселилися готи-грейтунги, якими правив харизматичний королівський рід Амалів. Королівська влада у готів носила військовий характер. Готський король – рїкс – вважався найкращим воїном. Адаптація грейтунгів до степових регіонів України та Кубані, тісні контакти зі скіфами, сарматами та антами поступово спричинили їх «скіфізацію»: «Одягнутий у бойові лати вершник, озброєний списом, який долав величезні відстані і який вів двобої, сидячі на коні, соколине полювання, шаманізм, як і релігійна практика, що знайшла своє відбиття у фібулі в вигляді орла, політична маніфестація, що проявилася у запозиченні Амалами королівських шат сасанідського взірця, – коротше кажучи, спосіб життя ірано-тюркських степових народів став частиною

¹³⁵ Одне із тлумачень назви Меотика походить від адигейської *mei* – сморід та *yote* – калюжа, тобто смердюча багнока.

життя готського світу».¹³⁶ Остроготи заселили райони навколо Тамані, Анапи і Геленджика. Готська держава була поділена на адміністративно-територіальні одиниці – топархи. Кубань входить до складу топарху Евдусії. Певна кількість готів – тетракситів¹³⁷ у VI ст. проживала в Криму та мала свою єпархію, а готська мова зберігалася в Криму ще протягом тисячі років.

Кубань заселяло одне з наймогутніших сарматських племен – алани (яси). Але після вдалих походів на Римську імперію алани зазнали поразки спочатку від готів, а потім від навали вихідців з далекої Азії – гунів, які в 375 р. н.е. винищили більшу частину сарматів. Частина аланів відступила на захід разом з візіготами, а частина закріпилася на Північному Кавказі, де утворила сильну державу. Більша частина аланської держави в VII ст. увійшла до складу Хозарського каганату.

Гуни з'явилися на Кубані після мандрівки, яка продовжувалася декілька сторіч. Під їх ударами в 375 р. н.е. руйнується держава Германаріха. Частина готів визнала гунську зверхність, частина, відступаючи, перейшла Дунай, осіла на римській території і змогла перечекати гунську навалу на Таманському півострові. Втім, нашестя гунів значною мірою знищило більшу частину сільськогосподарських поселень на Таманському півострові. Якщо до III ст. н. е. археологи нараховують близько 140 таких поселень, то до IV – V ст. – тільки 35¹³⁸. Останнім актом боротьби готів-грейтунгів та гунів стала спроба рикса грейтунгів Амала Вінитарія виступити проти гунської зверхності близько 400 р. н.е. Спочатку Вінитарій розпочав воєнні дії проти антів, які на той час ще залишалися типовим Männerbruder – ймовірно, прикордонними дружинами аланів¹³⁹. Після перемоги готів, коли короля (рикса) антів Божа із синами та сімдесятьма старійшинами було розіп'ято, Вінитарій виступає безпосередньо проти гунів. Згідно з переказом античного історика Йордана, під час повстання Вінитарія відбулося три битви (за висновками Хервіга Вольфрама – у степовій частині Північного Кавказу¹⁴⁰). У перших двох битвах готам вдалося перемогти, але третя, на річці Ерак завершилася поразкою та загибеллю Амала Вінитарія, якого, як свідчать перекази, вбив сам гунський володар Баламбер, поціливши стрілою у голову¹⁴¹. Гуни утворили могутню державу, до якої увійшла більшість народів Східної Європи. У 30-х.

¹³⁶ Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб.: Ювента, 2003. – С.169.

¹³⁷ Тетракситами кримських і кубанських готів називали через те, що ними правили чотири правителі – топархи.

¹³⁸ Зубарь В. М. Боспор Киммерийский... – С. 194.

¹³⁹ Пріцак О. Походження Русі... – С.797.

¹⁴⁰ Вольфрам Х. Готы... – С.360.

¹⁴¹ Там само. – С.361.

рр. VII ст. нащадки гунів оногур – булгари під проводом правителя Кубрата заснували нову державу – Велику Булгарію (Magna Bulgaria, VI–VII ст.), яка великою мірою перейняла культурний, економічний та політичний спадок Боспорського царства. У другій половині VII ст. Кубань знов стала ареною масштабної війни. На цей раз між болгарам та хозарсько-аланським союзом. Після перемоги хозарів (за версією О. Пріцака, перебіг цієї війни відбився у давньогерманській епічній традиції як війна між турками і асами з одного боку і ванами (оногур – булгарами) з іншого.¹⁴² Приблизно в цей час передгірські і гірські райони Західного Кавказу (у тому числі й лівобережну Кубань) займають три союзи горських народів – зіхи, сагіни й касоги¹⁴³.

До X ст. степова та приморська частина Кубані входить до складу Хозарського каганату. У другій половині X ст. протистояння між Руссю та Хозарським каганатом завершується поразкою останнього, і Таматарха стала центром Тмутороканського князівства. Почався новий період історії Кубані. Втім, незважаючи на війни та зміни державних утворень, на Таманському півострові продовжувала зберігатися культура колишнього Боспорського царства. «У IX – X ст. це було єдине місце в Європі, де втілювалася в життя ідея взаємозбагачення й взаємопроникнення культур»¹⁴⁴. Ця вагома обставина створила умови для закріплення в цьому регіоні влади правителів Київської Русі.

2.4. Тмутороканське князівство. У просторі Київської Русі

У першій половині X століття на Північному Кавказі посилилась активізація військових дружин київських князів. Князь Ігор використовував флот Кіммерійського Боспора як базу для воєнних операцій проти візантійського флоту¹⁴⁵. Просування на Таманський півострів молодій, але динамічній київській державі було викликане її протистоянням з Хозарським каганатом. Боротьба за опанування головними торговельними шляхами Східної Європи та Північного Кавказу завершилася поразкою Хозарії, сили якої на той час були значною мірою підточені боротьбою з печенігами та внутрішніми міжусобицями. У 965–966 рр. князь Святослав, вщент зруйнувавши Хозарську державу, пройшовся зі своєю дружиною кубанськими землями і підкорив ясів і касогів. Таким чином, цей край поступово увійшов до складу Київсь-

¹⁴² Пріцак О. Походження Русі... – Т.1. – С. 294.

¹⁴³ Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв. : [сборник документов и материалов] – Нальчик : Б.в. 1974. – С.28.

¹⁴⁴ Пріцак О. Походження Русі... – Т.1. – С. 98.

¹⁴⁵ Там само. – С. 127.

кої Русі, що вела активну торгівлю і була зацікавлена у такому важливому торговельному центрі, як Таманський півострів.

Невідомо, коли виникає Тмутороканське князівство. Згідно з однією версією, його заснував князь Святослав під час своїх походів на ясів та касогів, за іншою – ці землі передав князю Володимирі візантійський імператор після захоплення русами Корсуні¹⁴⁶.

Перша згадка про Тмутороканський уділ Київської Русі належить до 988 р. У 990 р. великий київський князь Володимир відправив княжити до Тмуторокані свого молодшого і здібного сина Мстислава, спритного як у військовому мистецтві, так і в дипломатії і торгівлі. Саме завдяки зусиллям Мстислава Володимировича Тмутороканське князівство зміцніло й розвинулося в осередок руських поселенців, які займалися торгівлею, землеробством і рибальством. Через Тамань йшла вся торгівля Київської Русі з Кавказом і більшістю східних країн того часу. Швидше за все, боротьба Мстислава з ясами і касогами продовжувалася декілька десятиріч. Тільки на початку 20-х рр. йому вдалося поширити владу на весь басейн Кубані, підкоривши гірські племена. У давньоруських літописах розповідається про перемогу Мстислава у двобої з князем касогів Редедю, яка відбулася більш ніж через тридцять років після зайняття цим князем Тамані у 1022¹⁴⁷.

Цей двобій можна цілком упевнено віднести до типових мандрівних сюжетів героїчної міфопоетики. У ХІХ ст. адигський етнограф Шора Ногмов записав стародавню адигську пісню «Ой Ридада...», у якій оспівується загибель князя касогів і їх помста – спалення Тмуторокані. За цією піснею, через багато років після загибелі свого князя, черкеські воїни захопили та спалили Тмуторокань¹⁴⁸. А одна з легенд адигів розповідає про те, що вже через рік після двобою між Мстиславом Тмутороканським та Редедю, касоги (адиги) в союзі з ясами (осетинами) напали на Таматарху та спробували її захопити. Узагалі, адигський епос (принаймні його фрагменти, наведені першим реконструктором історії адигів Щ.Ногмовим ще в 40-х рр. ХІХ ст.) зберіг згадки про руйнування адигами Тамтаракая, а в адигському фольклорі зберігалася приказка – «Нехай буде

¹⁴⁶ Зеленский Ю. В. Тмутараканские князья: исторические портреты / Ю. В. Зеленский, А. В. Пьянков // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С.20.

¹⁴⁷ Повесть минулих літ // Літопис руський. – К.: Дніпро, 1990. – С.85.

¹⁴⁸ Щербина Ф.А. Кубань... – С.130.

тобі доля Тамтаракая!», та одне із найгірших прокльонів – «Будь ти Тамтаракаєм!»¹⁴⁹.

Тмутороканське князівство з центром у колишній Таматарсі відіграє роль надзвичайно впливового, економічно та культурно розвинутого регіону Київської Русі. У Тмуторокані карбувалася власна монета (У Київській Русі монети карбувалися ще тільки у Києві та Новгороді). Але головна перевага полягала у зосередженні в Таматарсі значних релігійних та інтелектуальних осередків, які зберігалися там з часів Боспорського царства. Певною мірою Тмуторокань в культурному відношенні переважала Київ, що давало певні підстави Мстиславу претендувати на збільшення свого впливу і володінь. Спираючись на потужні економічні ресурси Тмутороканського уділу, використовуючи наймані військові дружини ясів та касогів, Мстислав виступає в 1023 р. проти брата Ярослава. У битві під Лиственном у 1024 р. Мстислав Тмутороканський отримав перемогу і зміг закріпитися у Чернігівському князівстві. У 1026 р. між братами було укладено Городецький мир, згідно з яким за Мстиславом було закріплена територія на лівому березі Дніпра. Таким чином, утворюється, фактично, об'єднане Чернігівсько-Тмутороканське князівство, в якому Тамань відіграє для Чернігова роль головного морського порту (подібного до ролі, яку відігравав Новгород для Києва). Боротьба за Тмуторокань, як за один з найважливіших центрів Київської Русі продовжувалася і після смерті Ярослава.

З Тмутороканню пов'язаний важливий період діяльності єпископа Никона Тмутороканського – автора Зводу 1073 р., який імовірно був одним із джерел видатної літературної й історичної літописної пам'ятки «Повісті минулих літ». У 1060 р. за наказом князя Ізяслава Ярославича Никона було вислано з Києва. Тоді Никон вирушив до Тмутороканського князівства і став архієпископом Зіхської єпархії – провідного візантійського християнського центру на Кавказі. Никон став ініціатором побудови в Тмуторокані церкви Святої Богородиці й засновником монастиря. Цей монастир сучасники порівнювали з Києво-Печерським. За короткий час монастир став великим просвітницьким центром Тмуторокані. Можливо, там і почав Никон писати сторінки літопису. Сім років прожив він на Тамані, потім повернувся до Києва, а в 1073 р. знову до Тмуторокані. Помер Никон 23 березня 1088 р. Поступово Тмутороканське князівство перетворилося на місце, куди засиляли опальних бояр та воевод. Тут же під час міжусобиць оселяли-

¹⁴⁹ Ногмов Ш. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев / Ш. Ногмов. – Нальчик: Эльбрус, 1994. – 191 с.

ся князі, які зазнали поразки. 1064 р. онук Ярослава Мудрого Ростислав Володимирович перебрався до Тмуторокані, звідки вигнав свого двоюрідного брата Гліба Святославича і став княжити замість нього. Обурений підступністю Ростислава, батько Гліба – князь Святослав – з дружиною вибив племінника з Тмуторокані й повернув на княжий престол Гліба. Ростиславу вдалося відвоювати князівство, але він був отруєний, згідно літопису, в 1066 р. візантійським воєначальником (катепаном)¹⁵⁰. По смерті Ростислава знову повертається до втраченого княжого столу Гліб.

З часом Тмуторокань стає відомою як військова база чернігівського князя Олега Святославича, званого в історії як Олег Гориславич. Доля князя Олега склалася трагічно. Не захотівши бути простим васалом при чернігівським князівстві, він втік до Тмуторокані, звідки разом з половцями прийшов на київську землю. У битві при Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р. князь Всеволод розгромив заколотників, і Олег дивом втік до Тамані. Але заможні тмутороканці не хотіли прийняти авантюрного князя. Хозари схопили його і відправили до Візантії. Чотири роки пробув Олег на острові Родос. А потім знову повернувся на Тамань, де жорстоко розправився зі своїми супротивниками та розпочав активну боротьбу з іншими князівствами, що призвело до нових міжусобиць на Русі. Як зазначено в літописі: «Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх... тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях»¹⁵¹.

Так і вирувало життя у Тмутороканському князівстві. Був це великий торговельний центр, туди прибували купці зі сходу і заходу. Бурхливо розвивається тут наука й освіта, землеробство й ремісництво. Але минав час і Тмутороканське князівство поступово втрачало свою могутність та самостійність. Цьому сприяла і участь тмутороканських князів у міжусобицях і активізація половців, які опановують басейн Дону, перекриваючи сухопутні шляхи між Кубанню та центральноукраїнськими землями. Останні згадки про Тмуторокань в давньоруських літописах належать до кінця XI ст., а приблизно у середині XII ст. візантійський імператор Михайло Комнен захопив Тмуторокань¹⁵².

У 1185 р. новгород-сіверський князь Ігор здійснив невдалий похід з метою відвоювати нещодавно втрачену Тмуторокань. Тмутороканське князівство Київської Русі було єдиним центром – спадкоєм-

¹⁵⁰ Літопис руський... – С.103.

¹⁵¹ Там само. – С.137.

¹⁵² Прицак О. Походження Русі ... – Т.І. – С. 135.

цем античної грецької культури. Вірогідно, що і після втрати Тмуторокані в уяві київських книжників Таманський півострів виступає як легендарна Троя. «Немає жодних підстав сумніватися, що автором «Слова о полку Ігоревим» були ототоженні Тмуторокань у гирлі Дону і класична Троя»¹⁵³. Таким чином, військова виправа князя Ігоря набуває в «Слові» епічного значення, а сама Кубань на довгі сторіччя залишається для населення українських земель, недосяжним, але привабливим краєм, про який нагадувала й інтерпретована у міфах та легендах історична пам'ять, і конкретні історичні події, про які ми згадаємо далі. Принаймні, частина руського населення, вірогідно об'єднана у «протокозацькі» військові спільноти бродників, залишається на Північному Кавказі, але недостатня кількість джерел не дає можливості більш детально розглянути їх подальшу історію.

2.5. Генуезькі колонії. У просторі Латинської цивілізації

У XIII–XIV ст. під назвою Матрика (Матрейя) Таманський півострів входив до складу Золотої Орди. Монголи витіснили половців та осіле землеробське населення із прикубанських степів. Місіонер Юліан, який невдовзі після утвердження на Кубані монголів подорожував степовою Кубанню, не зустрів там жодної людини, втім, через деякий час частина половців повернулася на свої старі кочівлі. Пізніше половці взяли участь у етногенезі багатьох кавказьких народів – балкарців, карачаївців, кумиків, адигів. Утім, монгольська влада над регіоном залишалася номінальною, а торговельні міста та місцеве населення продовжувало зберігати певну автономію. Тим не менше продовжується процес занепаду торгівлі і ремісництва. Багато в чому це було пов'язано із гострою кризою, яку переживає Візантійська імперія. Під час IV Хрестового походу в 1204 р. хрестоносці захопили Константинополь. Венеціанська республіка, головний спонсор і натхненник війни хрестоносців з Візантією, фактично стала засновником Латинницької імперії (1204–1261). Візантійський імператор Михайло VIII Палеолог, намагаючись реставрувати імперію, створює союз з головними конкурентами венеціанців – Генуезькою республікою. 13 березня 1261 р. в Німфайоні була підписана угода, яка заклала підвалини могутності Генуї на Сході. Генуя зобов'язалася надавати Візантії збройну допомогу проти Венеції, а натомість отримувала всі права та привілеї, звільнення від мита в усіх

¹⁵³ Там само. – С. 298.

частинах відродженої Візантійської імперії¹⁵⁴. Це відкрило дорогу генуезцям в Крим і на Кубань.

Наприкінці XII ст. генуезькі торговці викупили у кримського хана Оран Тимура землі на Кубані й заснували там колонії – Батарію / Бату поблизу сучасного м. Новоросійська, Манарію (або Мапа) біля Анапи, Матрику (Матрега) поблизу Тамані й Ло-Коппо (або Лакопа) на річці Кубань. У Лакопі жив генуезький консул, колонії мали своє самоврядування. Всього генуезці заснували вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів 39 факторій. Столицею системи торговельних факторій стає Кафа (Феодосія) у Криму. Тут знову розквітла торгівля, карбувалися власні монети. Попри всю різноманітність товарів, які проходили через генуезькі факторії, головним напрямом стала работоргівля. Основними постачальниками товарів для генуезьких торговельних факторій виступали адиги, які контролювали торговельний «Генуезький» або «Арапський» шлях від Каспію до Анапи із відгалуженнями через Кавказький хребет до земель абхазів, вздовж якого були побудовані торговельні факторії. У 1419 р. один із впливових генуезців – Симон де Джизольфі одружився зі спадкоємницею черкеського княжого роду, що дозволило йому поширити свою владу на весь Таманський півострів¹⁵⁵. Але після вторгнення Тамерлана генуезька торгівля почала приходити до занепаду, а остаточно присутність генуезців на Кубані припинилася із проникненням туди Османської імперії. 1475 р. турки захопили Анапу, Копу і Бату. У 80-х рр. XIV ст. Таманський півострів теж опинився під владою Порти.

2.6. Адиги – автохтонне населення Лівобережної Кубані

Найближчими і найчисельнішими сусідами українських поселенців, які почали інтенсивне заселення Правобережної Кубані наприкінці XVIII ст., були адиги. Їх землі починалися відразу за Кубанню. Передгірські рівнини Лівобережної Кубані були щільно заселені багатолюдними й войовничими спільнотами, різними за своїм соціальним устроєм, але переважно однорідними за етнічним походженням. Питання про походження та етногенез адигів (треба зазначити, що назви «адиги» та «черкеси» є взаємозамінними: адиги – ендонім, черкеси – етніонім) і досі залишається загадковим¹⁵⁶. Дійсно, у світовій історії

¹⁵⁴ Острогорський Г. Історія Візантії / Г. Острогорський. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.

¹⁵⁵ Трахо Р. Черкеси / Р. Трахо. – Нальчик, 1992. – 68 с.

¹⁵⁶ Кудалева С. Г. Адыги (черкеси) Северо-Западного Кавказа в XIX в.: процессы трансформации и дифференциации адыгского общества / С. Г. Кудалева. – Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 2007. – С.12.

знайдеться дуже мало народів, які б відігравали упродовж тривалого часу настільки важливу роль, і які досі залишаються у «сутінках історіографії». Можна припустити, що етнічну основу адигів склали чисельні племена, які з прадавніх часів розселилися від гірської частини Північного Кавказу до приазовських степів і яких античні автори називали сугдами, меотами, синдами, зіхами, керкетами (вірогідно, саме від грецького «керкети» виник і етнонім – «черкеси»). Найдовше протрималася середньовічна назва для позначення терену, заселеного адигами – Зіхія, а пізніше – Черкесія. Самі себе представники цього етносу називали адиге (люди).

Прадавня історія адигів (утім, як і новітня), поки що мало досліджена. Вірогідно, в етногенезі адигів чималу роль відіграли залишки інших етносів та Männerbruder, які інтегрувалися у зіхську (адигську) культурну матрицю, привносячи до неї елементи свого, зазвичай, воєнного етосу. Цілком можливо, що саме на Північному Кавказі, у його передгір'ях та гірських грядках осіли частини військових спільнот – скіфів, сарматів, готів, антів, які зливалися із автохтонними етносами та утворювали своєрідну й унікальну систему «горської кавказької цивілізації». Принаймні, перший адигський історик та фольклорист, виходець із роду кабардинських князів Шора Ногмов (1797–1844 рр.) при написанні своєї «Історії адигського народу...» спирався на кабардинські епічні перекази та адигський фольклор, в якому він знайшов чимало свідчень про інтеграцію в адигський етнос багатьох античних та ранньосередньовічних народів як Сходу так і Заходу.

Адиги не загинули, як багато інших народів, доля яких була пов'язана з Кубанню, тому, що завжди мали в своєму заплілі природну, фактично неприступну фортецю (принаймні до доби регулярних армій та імперій Нового часу) – вкриту лісами гірську частину Західного Кавказу. Спроби зіхів надовго закріпитися на рівнинах Правобережної Кубані завжди перебували під загрозою протистояння з кочовиками. Але, попри це, напевно саме зіхи склали основу хліборобського населення Таманського півострова та прикубанських степів до монгольського вторгнення, коли степова частина Правобережної Кубані перетворилося майже виключно на номадичний простір, до кінця XVIII ст. – початку створення там осілих українських поселень. Історичні та природно-географічні умови етногенезу адигів та інших «горських» народів Північного Кавказу визначили і своєрідну специфіку їх соціальної структури, в якій чітко проступали елементи феодальних відносин, традиціоналістського суспільства та архаїчних військових спільнот. Більш детально ці утворення будуть розглянуті нами у наступних розділах.

Протягом своєї історії, адиги, зберігаючи свою незалежність, проявляли значну активність, завдяки своїй військової мобільності. І хоча спроби організації єдиної держави, яка могла б об'єднати всі адигські спільноти в умовах своєрідного «горського феодалізму» та географічних умов були неможливі – союзи адигських спільнот, тлепків, виникали на короткий час, тим не менше, адиги з античних часів відігравали значну економічну та політичну роль на Кавказі, у східно-європейському та близькосхідному регіонах, в історичному просторі Босфору Кіммерійського, Римської та Візантійської імперії, різноманітних номадичних паксах, які виникали в степовій частині Приазов'я та Причорномор'я.

Ліквідація Святославом Хазарського каганату призвела до тимчасового входження Зіхії до орбіти впливу Тмутороканського та Чернігівського князівств. Після занепаду руської Тмуторокані для адигів починається період політичної незалежності, який ускладнювався протистоянням з аланською державою. Вторгнення монголів призвело до витіснення осілих адигів із степової прикубанської зони у Крим та передгірські рівнини Закубання, але не змінило їх незалежного становища, в той же час створивши умови для посилення чорноморської торгівлі за посередництвом генуезьких факторій. Протистояння адигів з монголами посилюється тільки на початку XIV ст., коли хан Узбек робить спроби поширити свою владу на горців Північного Кавказу, які, втім, завершилися невдачею. Варто зазначити, що адигські військові дружини брали участь у воєнних походах монголів, а в Сараї було декілька черкеських колоній, які мали впливове становище. Наприклад, після хана Бердибега, онука Узбека, ханський престол посів Черкес-хан, адиги та яси підтримали «заколот» темника Мамає, а пізніше стали на бік хана Тохтамиша у його війні з Тамерланом (адиг. – Тимурленко). За посередництвом черкесів, Тохтамиш в 1394–1395 рр. уклав військово-політичний союз з мамелюкським султаном Беркуком. Під час війни Тохтамиша з Тамерланом війська останнього навесні 1395 р. вторгаються на територію Північно-Західного Кавказу. Були захоплені та зруйновані Тамань та Анапа, після довгої облоги знищені дві черкеські фортеці – Таус та Курлат¹⁵⁷.

Найбільшим впливом серед різних адигських спільнот користувалися кабардинці («п'ятигорські черкаси» в східно- і центральноевропейських хроніках та історичних документах XVI–XVII ст.), у середовищі яких були розвинуті феодальні відносини. Узагалі, треба зауважити, що застосовувати термін «феодалізм» до соціальної орга-

¹⁵⁷ Трахо Р. Черкесы... – С.14.

нізації деяких адигських субетносів (наприклад, кабардинців) можна тільки з великими припущеннями, швидше тут більш доречним буде визначення «гірський феодалізм». Невдача у боротьбі з Тамерланом і, в той же час криза, яка охопила Золоту Орду, стимулюють процеси створення нового військово-політичного союзу, який зміг би об'єднати адигські тлепки. На деякий час це вдалося видатному адигському лідеру та державному діячу – напівлегендарному князю Іналу (у грузинських хроніках – Іналу Великому, в адигейській епічній традиції – Іналу Світлому), який поширив свою владу на більшість адигських субетносів в першій третині XV ст. Намагаючись створити міцне державне об'єднання, він вів війни з Мінгрелією (1433–34 рр.) та генуезькими правителями Тамані. Але після його смерті (1453 р.) цей союз знову розпався на окремі спільноти¹⁵⁸. Захоплення Криму та ліквідація Генуезьких колоній Османами поставило адигів перед новим викликом, який обумовив особливості їх історії та життєдіяльності на найближчі два століття.

Розібратися у складному перетині етнічних, соціальних, культурних особливостей гірських народів Північного Кавказу і зараз складно, тим більше складно реконструювати особливості гірської цивілізації, якою вона була наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Як не дивно, етнографічних досліджень гірського населення та його унікальної, надзвичайно цікавої та різноманітної культури того періоду дуже мало. Певною мірою це пояснюється тим, що більшість російських дослідників, за окремими винятками, і до, і під час Кавказької війни, апіорно розглядали гірські народи як суцільну ворожу армію, вивчення якої має за кінцеву мету її ліквідацію.

У етнічному або мовному відношенні гірські народи Лівобережної Кубані можна поділити на дві великі групи – адигів¹⁵⁹ (черкесів) та азегаабдзехів (абази, азега). А самі адиги та абази поділялися на декілька спільнот, які вели свій родовід від певних родоначальників та відрізнялися своїм соціальним устроєм та самоусвідомленням окремих спільнот за своїм географічним розташуванням. Точно визначити ці спільноти як племена, народи або етноси видається проблематичним. Виокремлення певних спільнот могла зумовлювати або відмінність у соціальній організації – «демократичній» або «аристократичній», або особливості території, яку вони займали. У історичній та етнографічній літературі переважно дореволюційного періоду ці

¹⁵⁸ Там само. – С.15.

¹⁵⁹ Походження самоназви адиге, адиги має декілька варіантів тлумачень серед яких найпоширенішими є – люди, люди війни. Серед менш відомих варіантів – від адиг. – *аде* – рівнина та *хе* – море, тобто мешканці приморських рівнин

спільноти називалися адигськими/черкеськими народами або племенами. Але більшість цих спільнот визнавала своє спільне походження від певних родоначальників або легендарних володарів-засновників та відрізнялася специфікою свого звичаєвого права – адату¹⁶⁰. Тому більш доречним може стати застосування адигського терміну – «тлепк» для позначення окремих адигських спільнот (абадзехів, шапсугів та інш.).

У цілому, адиги поділялися на кабардинських та кубанських. Із землями Чорноморського війська безпосередньо межувала територія адигів/адихе (люди, люди війни). На початку ХІХ ст. адиги розселялися за річкою Кубанню таким чином: вздовж Головного Кавказького хребта й уздовж узбережжя Чорного моря з північного заходу на південний схід широким трикутником були розташовані землі натухайців (Надкуадж). Річка Адагум розмежовувала територію натухайців та іншого адигського народу – шапсугів, землі якого простягалися на схід від Натухая.

Шапсуги (Сапсуг) – жили вздовж річки Убин і її дев'яти притоків. Вони розділялися на мешканців Великого і Малого Шапсугу. Великий Шапсуг знаходився на північ від Головного Кавказького хребта між Адагумом та Афїпсом, а Малий – на південь від нього до узбережжя Чорного моря. Територія шапсугів була значно більшою ніж територія натухайців, але мала багато гірських важкодоступних районів. На схід від Великого Шапсугу в Кавказьких горах та на їх північному схилі від р. Білої до р. Афїпсу пролягали землі найчисельнішого адигського тлепка – абадзехів. Найбільша кількість абадзехів проживала в долинах річок Вундук, Курджипс, Пшачі, Пшиш та Псекупс.

З півночі від річки Кубані територію абадзехів відокремлювали землі ще одного адигського тлепку – бжедухів (бзедух). Бжедух був загальною назвою двох родів – Черченів/черченіївців (на лівому березі Кубані між р. Пшиш та Псекупс), і рід Хамишів/хамишиївців (від р. Псекупс до кордону з шапсугами). За стародавніми переказами, бжедухи колись жили поблизу Туапсе, звідки вже перейшли на Кубань.

На схід від черченіївців, між річками Пшиш та Біла, мешкали хатукаївці (Хатюкай), далі, на схід, між нижньою течією річок Білої та Лаби знаходилася область темиргоївців (Чемгуй, Кемгуй). Численним також був адигський тлепк бесленіївців (Бесленей), які займали в кубанській котловині землі між річками Ферзь, Великий Тегень, Ма-

¹⁶⁰ Про розселення адигів на початку ХІХ ст., їх побут і традиції див: Покровский М. В. Из истории адыгов в конце XVIII – первой половине XIX века: социально-экономические очерки / М. В. Покровский. – Краснодар, 1989. – 319 с.; Люлье Л. Я. Черкессия: историко-этнографические статьи / Л. Я. Люлье. – К. ; Б. в., 1991. – С. 56; Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... – Т.2. – С. 10– 16.

лий Тегень та Воарп. Їх володіння на північному заході межували з невеликим адигським тлепком мохошевців (Мохош). Таким чином, територія прикубанських земель, заселених адигами простягалася від берега Чорного моря на заході і до річки Уруп на сході. Далі починалися землі кабардинців та абазинів.

В історії Північного Кавказу та, безпосередньо, в плані умов війни на Чорноморській лінії завжди велику роль відігравала Кабарда. Власне кабардинці (Кабертай) були одним із найчисельніших адигських тлепків, які мешкали на Великій і Малій Кабарді. Велика Кабарда знаходилася між річками Малкою та Тереком, з півдня межувала з осетинами, вона була розділена між чотирма князівськими родами – Джинбот, Месост, Хатохшок і Кайток. Мала Кабарда займала територію від правого берега Тереку й до берегів Сунжі. У ній правили два князівських роди – Татлостан і Гилосхан. За стародавніми легендами кабардинців, зафіксованими у середині XIX ст., вони вели свій родовід від вихідців з Аравії, які переселилися під Анатолію. В період поширення ісламу правителі Кабарди відмовилися прийняти вчення Магомета. Згодом вони переселилися до Криму. Деякий час предки кабардинців, згідно з переказом, жили в Криму, про що свідчать окремі старі кримські топоніми – Кабарда, Черкес-дюзь (Черкеська рівнина). Далі предки кабардинців вирушили до Кавказу і розселилися поблизу Анапи.

Окрім того, до середини XIX ст. зникли наступні адигські племена – Чйобсін (злилися з натухайцями), Хегайк ((жили поблизу Анапи) – колись велике плем'я, майже повністю знищене війною та чумою 1812 р., рештки об'єдналися з натухайцями Хету або Адале залишалися на Таманському півострові до зайняття його Чорноморським військом. Азеге (абазы, абхазы) поділялися на десять спільнот, сім з яких – Садзен, Абсуа, Замбал, Медозюї, Баракай, Баг, Баракай мешкали вздовж узбережжя Чорного моря, а на Лівобережній Кубані – Шегерай (у верхів'ї р. Малої Лаби), Там (у верхів'ї р. Великої Лаби), Казильбек (між верхів'їв Великої і Малої Лаби), Башильбай (у верхів'ї р. Урупа та Великого Зеленчука). Уздовж берегів Чорного моря жив тлепк убихів (убихи), який складався як із адигів, так і з абазів, і нагадував за своїм соціальним устроєм військово – торговельну спільноту.

Точну кількість адигів в період переселення чорноморців на Кубань визначити неможливо. Дослідники подають дані, які суттєво відрізняються. Здається, що найточнішу кількість (станом на 1830 р.) подав поручик Г.В. Новицький, який під виглядом кавказького горця у супроводі одного з шапсугських старійшин Аббата об'їхав Закубан-

ня, зробивши звіт про адигські поселення та кількість їх мешканців. За його підрахунками, адигів Закубання було близько 1 млн осіб¹⁶¹. До підрахунків Новицького не увійшло чисельне населення Великої та Малої Кабарди та декілька менших спільнот. У цілому ж, за висновками різних дослідників, загальна кількість адигів у ХІХ ст. коливалась від 800000 до 1,7 млн осіб¹⁶².

За типом соціальної організації адигські спільноти можна поділити на дві основні категорії. Російські дослідники у ХІХ ст. схематично визначали їх як «демократичні» (або «вільні громади») та «аристократичні». Таке визначення мало певну рацію – деякі адигські спільноти були згідно з політологічними уявленнями того часу цілком «республіканськими» – у них домінувала система громадського самоврядування, тоді як інші, на перший погляд, підкорялися своїм верховним володарям – князям та військовій знаті.

Витоки такого розподілу походять з далекого минулого, коли відбувалися процеси формування кавказьких гірських народів. На жаль, катастрофа, яка сталася внаслідок Кавказької війни і призвела до знищення деяких племен і кардинального зменшення кількості адигів на Північному Кавказі, зумовила й зникнення унікального і багатющого епічного фольклору горців цього регіону. Власне героїчні перекази завжди були для адигів, як і для будь-яких традиційних спільнот, головними свідченнями про їх минуле та джерелом процесу самоусвідомлення. Фрагменти таких епічних поем, зафіксовані деякими дослідниками ХІХ ст., свідчать про появу у сиву давнину воїнів, «закутих у залізо», які підкорили автохтонне населення і встановили «аристократичну» систему взаємовідносин з підкореними.

Можливо, такими воїнами, «закутими у залізо» виступали військові спільноти вихідців з країн Ближнього Сходу або з Північного Причорномор'я на кшталт аварів, сарматів або антів. Щодо останніх, то версії утворення деякими антськими дружинами протодержавних об'єднань у окремих регіонах Північного Кавказу дотримувався дослідник адигського епічного фольклору кабардинець Шора Бек – Мурзин Ногмов. Так, він знайшов прямі вказівки на це у багатьох адигських термінах: антигишаго – антський юнак, антигишу – антський вершник, антигіурк – антський дворянин. А щодо походження етноніму легендарного епічного народу нартів, яких усі гірські народи Північного Кавказу вважають своїми прадавніми предками, Ногмов трактував його як скорочення від адигського «нар» – ант, тобто – око

¹⁶¹ Георгий Васильевич Новицкий. Биографический очерк. 1800– 1877 // Русская старина, 1878. – № 6. – С.276 – 301.

¹⁶² Кудаева С. Г.Адыги (черкесы) ... – С. 96.

антів. До антського походження він зараховував такі адигські імена як Лавристан, Астемир, Оздемир, Хастемир та інші¹⁶³.

Цілком вірогідно, що феодальні відносини, які склалися у деяких адигських народів, зародилися саме внаслідок втручання деяких військових спільнот у добу Великого переселення народів. Велику роль у співвідношенні різних типів адигських спільнот відігравав географічний фактор, контроль над передгірськими районами сприяв зростанню могутності спільноти, дозволяв їм впливати на ті спільноти, які населяли гірські райони із обмеженими ресурсами. Необхідність найму пасовищ у спільнот передгірських рівнин, з одного боку, ставила гірські спільноти у певну залежність від їх господарів, а, з іншого, зумовлювала жорстоке протистояння між спільнотами в боротьбі за ресурси, які й так були обмеженими. У той же час, контроль над високогірними районами забезпечував спільнотам ідеальний природний захист для боротьби за свою незалежність. Недаремно, «демократичні» гірські спільноти змогли відстояти своє самоврядування саме у високогірних районах.

Велику роль у розмежуванні «аристократичних» та «демократичних» спільнот відігравала також торгівля, яку за посередництва турецьких, перських, англійських, вірменських купців вели «аристократичні» та «демократичні» спільноти. Від типу товарів, що користувалися попитом («аристократичних» – зброя, ювелірні вироби, коні або «демократичних» – мед, худоба, шкіра), які постачали різні прошарки горського суспільства, залежали й внутрішні процеси у горських суспільствах. До першого, «демократичного» типу адигських спільнот належали – абадзехи, шапсуги, натухайці, убихи й частина невеликих абазинських племен. До «аристократичного» – кабардинці, бжедухи, теміргоєвці, бесленіївці, егерухаївці, махашівці, мамхатовці та хатукаївці.

Отже у одних спільнот існувала розвинута система феодальних відносин, а в інших – процеси дефеодалізації призвели до утвердження самоврядування, створення вільної громади. Останні, у свою чергу, намагалися розповсюдити ці процеси на інші горські спільноти. Можна цілком упевнено констатувати наявність наприкінці XVIII – на початку XIX ст. двох типів державності на Північному Кавказі – князівств монархічного типу та конфедерацій вільних суспільств республіканського типу.

Систему соціальних відносин та складну й запутану ієрархію статусів «аристократичних» адигських спільнот можна репрезентува-

¹⁶³ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2.– С. 5.

ти як своєрідний тип «гірського феодалізму». На вершині соціальної ієрархії знаходилися спадкові володарі – султани, князі, шамхали¹⁶⁴ (у Дагестані), хани. Титул султана (і обов'язкова частина імені «Гирей» або «Султан») належав тим князям (ханукам), які вели свій родовід від кримських ханів. Князі адигського походження – пши, втім, користувалися більшою повагою і вважали султанів дещо нижчими за статусом. Частково це пояснювалось тим, що статус князя вони отримали завдяки власній або предківській військовій звитязі. Принаймні, свій статус вони завжди були зобов'язані підтримувати, першими виступаючи у військові походи, беручи участь у битвах, знаходячись у перших рядах.

Князі-пши, або князі-султани вважалися головними воєначальниками і володарями підвладного народу (чіле). Влада князів була обмеженою: вони володіли значною частиною земель, але не мали, принаймні у мирні часи, безпосередньої влади над переважною частиною свого народу, яка складалася із вільних селян – тфокотлів, військової аристократії – уорків¹⁶⁵ та вільних воїнів – узденів. Основою горської соціальної системи та економіки були вільні общинники тфокотлі, які складали не менше двох третин усіх адигів Закубання. Невелику частину адигських спільнот складали залежні селяни – пшитлі. Останні мали певні права, володіли майном (отриманим не від громади, а від свого господаря) і виконували певні натуральні повинності для своїх володарів. Пшитлів можна було купувати та продавати, фактично вони складали патріархальну клієнтелю свого володаря і не входили до громади як повноправні члени. У соціальній системі горців існували також категорії огів та азатів. Перші виступали як майже незалежні від свого володаря селяни, а азати були звільненими за релігійними мотивами (часто їх звільняли вмираючі володарі, щоб останні молилися за їх душу). Іноді азати ставали ісламськими священиками – ефенді. Найнижчий статус у цій суспільній ієрархії займали раби – унаути.

Унаути, зазвичай, поповнювалися за рахунок бранців, захоплених або під час нападів на ворожі території, або під час вторгнення чужинців на землі горців. Унаути поділялися, залежно від свого походження, на дві категорії – ясак та лой. Ясаком називали військово-полонених, за яких господарі сподівалися отримати викуп або обміняти на полонених родичів або воїнів зі своєї громади. До категорії

¹⁶⁴ Свої права на престол дагестанські шамхали, наприклад, обґрунтовували своїм походженням від нащадків пророка Мухамеда, які на чолі арабів-курейшитів прийшли на Кавказ із Аравії.

¹⁶⁵ У ширшому значенні терміни «уорк» та «уздень» означали елітних воїнів, лицарів, або вільних членів «демократичних» горських спільнот.

лой належали ті унаути, які народилися у полоні або були полонені у дитинстві і не знали свого походження.

Звичаєве право горців – адат (принаймні, адати «аристократичних» спільнот) закріплював за князями статус недоторканості. За вбивство князя знищувалася вся родина вбивці. На загальних зборах свого тлепка князь займав почесне місце і його голос вважався вирішальним під час розгляду важливих справ. Але це відбувалося тільки тоді, коли князь мав властивості «тлехупса» – князя-лицаря та «тлегу-бзига» – «язика народу». Влада князя та його прерогативи мали ознаки глибокої архаїки. Його постать набувала сакрального значення, а його привілеї зумовлювалися класичними принципами ритуальної взаємності (реципрокності).

Серед усіх адигських спільнот найпоширенішою була система своєрідного «гірського феодалізму» в Кабарді. Кабардинські князі навіть збирали натуральну платню (збіжжям, вівцями, дровами, медом) – «ясак» зі своїх підданих, чого не було в інших «аристократичних» спільнотах. Решта закубанських князів могла користуватися працею своїх підданих, але ця праця (не більше трьох днів на рік) більше вважалася громадською допомогою, ніж повинністю. Вільні селяни збиралися на цю працю зі своїм реманентом, князь забезпечував робітників харчами, а після закінчення роботи князь влаштовував для всіх великий бенкет. Іноді князі користувалися правом обрати для себе найкращі землі та пасовища з громадських володінь тих аулів, які знаходилися під його покровительством.

Військова знать (уорки, узден¹⁶⁶) за своїм статусом поділялася на декілька відповідних рівнів – джигиніго. До найвищого належали наближені до князя тлекотлеші (тлехотлежі) (від «тлехо» – гінець, посланець, представник, «тлеш» – міцний, твердий), – покровителі аулів. Трохи нижче у цій ієрархії знаходилися «пши-уорки» – воїни, які безпосередньо складали бойову дружину князя і, власне, були військовою елітою горського ополчення. До третього ступеня належали «уорк шаутле гуссе» (дослівно – «юнаки, яких мужі взяли до свого товариства»). Зазвичай, це була молодь, яка проходила ініціацію через набування військового досвіду під наставництвом досвідчених вільних воїнів – узденів. Найнижчий статус серед військової знаті займали пшиклі (дослівно – княжа огорожа), які поповнювалися з колишніх невільників і, зазвичай, виконували поліційні функції.

Статус уорка був спадковий. Діти від шлюбів між уорками та простолюдниками – туми – опинялися на нижчому статусному рівні.

¹⁶⁶ У «аристократичних» горських спільнотах узденями називали воїнів, які належали до стану знаті, в «демократичних» – всіх воїнів – членів вільних громад.

Загальна чисельність представників військової знаті була дуже великою і складала за приблизними підрахунками не менше 10% (близько 100 тис. ос.)¹⁶⁷ серед закубанських горців. Треба зазначити, що в «аристократичних» спільнотах, на кшталт Кабарди, уорки вважалися пши-уорками, тобто княжими воїнами, а в «демократичних» спільнотах – швидше утворювали замкнуту патриціанську групу, що знаходилась у певному протистоянні з верхівкою «вільних громад» тлефоктів.

Стійкість соціальної ієрархії в горських «аристократичних» спільнотах забезпечувалася складною системою механізмів взаємозобов'язань, взаємовпливів та врівноважень між різними статусними групами. Одним з таких механізмів був «уорктин», на підставі якого дослідники, власне, і прийшли до висновку щодо феодального характеру «аристократичних» горських спільнот. Згідно з принципом «уорктину» князь надавав представникам військової знаті своєрідний «феод» за службу – землю, худобу, хліб, питлів, рабів. Якщо уздень залишав свого князя, то був зобов'язаний повернути ці дари.

Окрім того, існувала система «аталицтва», коли верховні правителі віддавали своїх дітей воїнам-наставникам аталикам, статус яких був на ступінь нижче. Наприклад, з давніх часів кримські хани віддавали своїх дітей на виховання кабардинським князям – пши, а ті своїх дітей – тлехотлешам, які, в свою чергу, – простим воїнам узденям. Принцип аталицтва забезпечував зв'язки штучного породичання, яке доповнювалося системою кунацтва, про яке буде більш докладно сказано нижче. Як вже зазначалося, в Кабарді система «аристократичної», феодальної організації суспільства була достатньо кристалізованою. У інших «аристократичних» адигських спільнотах цей принцип значно послаблювався завдяки посиленню об'єднань сільських громад та їх боротьби за своє самоврядування та усунення привілейованої знаті. Перехрещення двох типів соціальної організації в одній спільноті призводило до протистояння між ними і поступової дефеодалізації там, де існували сприятливі умови для цього (у першу чергу, воєнні та територіально-господарські).

Унаслідок цих процесів, до кінця XVIII – початку XIX ст. виникли потужні «демократичні» спільноти абадзехів, шапсугів, натухайців та убихів. Основою цих спільнот були незалежні аульні громади та об'єднання від чотирьох до десяти аулів – псухо, які об'єднувалися на основі договорів – маслахат у ширші союзи – хабль (у дагестанців – джамаат). Конфедерації цих хабль, власне, і складала гірські «демо-

¹⁶⁷ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... – Т. II. – С. 23.

кратичні» спільноти – блягага. Наприклад, союз Абадзех складався з дев'яти хаблів.

Воєнні причини утворення таких союзів були очевидними: спільна оборона проти іноземних вторгнень або намагань військової знаті нав'язати «аристократичну» систему правління за умови, коли всі вільні члени союзної спільноти були воїнами – узденями, такий союз міг дуже швидко зібрати та виставити численне військо. Власне, такі союзи й ототожнювалися у горській нормативно-правовій лексиці як «військо», в місцевих арабомовних текстах ці союзи позначаються арабськими термінами – «джайш, аскар». Такі конфедерації поповнювалися за рахунок потоку чисельних переселенців – апарагів – вихідців з «аристократичних» суспільств або інших егалітарних спільнот і могли бути як простолюдинами, так і представниками військової знаті. Власне кажучи, поступовий процес переходу від «аристократичного» до «егалітарного» типу спільноти прискорили низку зовнішньополітичних причин, в першу чергу, посиленням російської експансії на Кавказі в другій половині XVIII ст. та поступовий перехід монополії на чорноморську торгівлю до вільних громад убихів.

У цих конфедераціях – чілле – статус уорка не відкидався, але й не забезпечував особливих привілеїв, окрім необхідності підтверджувати на війні свій високий статус воїна-лицаря. До новоприбулих уорків ставилися з повагою, але свій номінальний статус уорка ті повинні були постійно підтверджувати воєнними звитягами та високим військовим професіоналізмом. «Демократичні» спільноти завжди відрізнялися великою мобільністю у військовому відношенні та набагато кращими можливостями для спільної боротьби за свої права та незалежність. Зазвичай, такі конфедерації не тільки успішно відстоювали свій особливий статус, але й дуже успішно розповсюджували свій вплив на «аристократичні» суспільства, детонуючи в них соціальні потрясіння, спрямовані на перетворення князівств на вільні конфедерації.

Іншою важливою основою для створення таких гірських вільних конфедерацій була необхідність максимально ефективного використання обмежених економічних ресурсів у гірській зоні, яка вимагала надзвичайно тяжкої, копіткої щоденної праці. «Оборона, сусідство, спільне використання масиву – усе це близько пов'язане з географічним фактором, який дійсно відіграє важливу роль у групуванні та об'єднанні в такі союзи. Ядром цього об'єднання частіше за все стає котловина або долина із прилеглими до неї ущелинами, водорозділа-

ми і плато, що створюють самодостатню екологічну нішу з чіткими кордонами у вигляді водорозділів, річищ крупних річок тощо...»¹⁶⁸

Якщо в «аристократичних» суспільствах була розповсюджена вотчинна система землеволодіння, то у вільних конфедераціях спостерігалось виключно три типи землекористування: індивідуальний надвірний (родинний) – до нього, головним чином, належали піхотні наділи та сади, зрідка – сінокоси, іноді – лісові ділянки; громадські землі надільно-сезонного користування – головним чином, громадські сінокоси, які кожен сезон поділялися за кількістю господарств та рідко лісові ділянки; громадські землі спільного користування – пасовиська та ліси¹⁶⁹.

У конфедераціях існувала чітка система самоврядування, закріплена зводом звичаєвого права – адатом. Кожен вільний член громади вважав себе незалежною особистістю, але, зазвичай, підкорявся рішенням спільних нарад – зауча. Ради відбувалися як на рівні дрібної громади – аульної, так і на рівні громади – псухо, хабля і, нарешті, спільної для всіх вільних узденів союзу – чілле (аварське – бо, даргинське – хуреба).

Докладних відомостей про часи утворення вільних конфедерацій немає. Принаймні, більшість істориків зазначають, що найпершим виник абадзехський союз «демократичних» спільнот горців. Можливо, це відбулося вже у першій половині XVII ст., але інтенсивніше процеси переходу від «аристократичних» до егалітарних суспільств відбуваються в останній третині XVIII ст. Це прискорила експансія Російської імперії на Північний Кавказ, внаслідок якої суттєво погіршився економічний стан горського населення – були перекриті найважливіші торговельні шляхи із Близьким Сходом, а сам Північний Кавказ вкотре вже у своїй історії перетворився на обложу фортецю. Та обставина, що верхівка горської аристократії зайняла позицію певного колабораціонізму по відношенню до росіян, підірвала її авторитет та детонувала стрімкі процеси переходу горських суспільств до егалітарного устрою.

До речі, процеси «егалітаризації» спільнот горців відбувалися не тільки у адигів та абазів – «демократичні» конфедерації спільнот у другій половині XVIII ст. контролювали Чечню, а наприкінці XVIII – початку XIX ст. закріпилися у нагірному Дагестані. Саме такі конфе-

¹⁶⁸ Криштопа А.Е. Горный Дагестан накануне присоединения к России: социоестественная характеристика / А. Е. Криштопа // Северный Кавказ в составе Российской империи [Под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич]. – М.: НЛЮ, 2007 – С.344.

¹⁶⁹ Там само. – С. 338.

дерації вільних громад горців і склали під час Кавказької війни основу для організації найзапеклішого опору російській експансії.

На перший погляд, автохтонне населення Північного Кавказу справляло враження фрагментованої мозаїчної картини, подрібненої і дещо хаотичної в розмаїтті своїх етнічних та соціальних систем. Але при більш прискіпливому спостереженні, можна побачити, що за цією хаотичністю проступала чітка система, скріплена складними але дієвими структурами звичаїв, традицій, уявлень та традиційних взаємовідносин, які не тільки запобігали перетворенню північнокавказького етнічного простору на суцільний кривавий хаос, але і створювали дуже стійку і міцну культурну систему – «північнокавказьку цивілізацію», яка навдивовижу вперто захищала себе від зовнішніх вторгнень (власне, вона і створилася протягом довготривалого історичного періоду саме з цією метою), могла захистити себе від незрівнянно більш могутнього ворога і репродукувати себе у несприятливих умовах.

У цілому, спроба дослідників «втиснути» горські суспільства Північного Кавказу у вузькі рамки формаційного підходу, типізувати їх як «ранньофеодальні», або «пізньопатріархальні», не з'ясовують реальної картини соціального життя горців до та під час російського завоювання Кавказу. Ще недоречнішим видається застосування орієнталістських кліше, більшість з яких з'явилася як ідеологічне обґрунтування російської експансії на Північному Кавказі. Можна лише зауважити, що в XVIII–XIX ст. Російська імперія зіткнулася із унікальною і динамічною «Північнокавказькою цивілізацією», процеси становлення якої брутально перервало імперське завоювання.

2.7. Правобережна Кубань як Дешт-і-Ногай. У складі Кримського ханату та Османської імперії

Панування генуезців завершилося в останній чверті XV ст., коли війська Османської імперії в 1475 р. захопили колонії Генуї в Криму. Водночас загопи турків зруйнували колонії Бату, Копу, Мампу і Матрегу. Через три роки ці колонії знову, на цей раз вже остаточно, зазнали нищівного руйнування. У 1484 р. османам вдалося повністю підкорити Таманський півострів, захопивши Темрюк та Ачук. Пізніше деякі з цих поселень відбудовано, там уведено османську систему управління. Але османи закріпилися тільки на Тамані та чорноморському узбережжі Кавказу, внутрішні райони Кубані залишилися поза їх контролем.

Головною базою Османської імперії на Кубані стала фортеця Тамань, укріплення якої споруджено ще генуезцями. У середині міста

за часів Генуезького панування знаходилося два замки, які надійно захищали його при можливому нападі з суходолу. У XVI ст. значення Тамані занепадає. Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України» так згадує Тамань: «Тамань – це місто у краю черкесів [Circasaïses], яке належить турку. У цьому містечку є злиденний замок, де несуть варту приблизно 30 яничарів [hanichares], так само, як і в Темрюці [Temruk], де охороняється перехід до Азаку [Azak], або Азова [au Zouf], важливого міста в гирлі річки Дону [Donnais]. На схід від Тамані лежить земля черкесів, котрі є татарами-християнами і вважаються найбільш віруючими¹⁷⁰». Виникнення Османської імперії, закриття для європейської торгівлі чорноморських проток змінило систему традиційних торговельних шляхів. Це стає головною причиною перетворення приморської Кубані із стратегічного торговельного центру на периферійну зону Османської імперії, фронтір між кочовими (татари) та горськими (адиги) народами.

Намагаючись створити найповніший опис відомих країн та народів, так чи інакше втягнутих у бурхливе життя Європейської Сарматії, ветеран Лівонської війни, італієць Олександр Гваньїні, який мечем та пером служив Речі Посполитій, приділив у другій частині VIII книги своєї ґрунтовної «Хроніки Європейської Сарматії» декілька рядків Орді п'ятигорських і черкеських татар. VIII частина цієї книга мала назву «Хроніка про татарську землю та її народ», тому автор, за уявленнями свого часу (межі XVI та XVII ст.) про поєднання певного історико-географічного простору та його мешканців, зарахував до однієї з татарських орд і адигів – черкесів: «На півдні у напрямку до Каспійського моря лежать Албанські та Іберійські гори, дуже високі, а між ними – татарські орди, які зветься п'ятигорці та черкеси [...] святі Кирило і Мефодій, брати, були послані [до них] константинопольським імператором Михаїлом Палеологом і навернули їх до християнської віри. Вони й нині визнають звичаї грецької віри... Це хижі і войовничі люди, які нікому не коряться. Вони добре знані в Єгипті і по всій Азії, заволзькі татари дістають від них стріли та іншу зброю. Вони живуть між п'ятьма горами, які охороняють їх, тому їх називають п'ятигорцями. Вони мужньо бороняться від турків і татар, мають свою власну мову, християнське грецьке богослужіння, яке вони відправляють слов'янською мовою. Вони живуть таборами, як і інші татари, а при похованні своїх рідних та підлеглих влаштовують пишні учти й багаті тризни.. Вони дуже сміливі у нападах за здобиччю, в поєдинках

¹⁷⁰ Боплан Г. Л. де Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г.Л. де Боплан – К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. – С.53–54.

і в битві. Заради здобичі вони виходять чайками по ріках, які з їхніх гір впадають у Евксинське море, а як на когось нападуть, то грабують і беруть велику здобич. Найбільшу здобич вони беруть з тих, котрі пливають з Кафи до Константинополя»¹⁷¹.

Занадто багато спільних рис між сучасними Олександром Гваньїні запорозькими козаками та п'ятигорськими черкасами зумовили і написання ним вірша латиною, який був наведений наприкінці розділу:

*Тут, коли жорстокий турок ставить намети,
Надзвичайно мужній черкеський козак з'являється,
Хоч і під час миру, але не можна йому вірити,
Бо де мир нині, там завтра надивишся на криваві жертви*¹⁷².

Безпосередні аналогії, проведені автором «Хроніки» між козаками і черкасами, мали певні підстави. Вірогідно, адигські воїни відіграли важливу роль у виникненні та розвитку українського козацтва, черкеси входили до складу Війська Запорозького, а навички черкеських морських піратів, вірогідно, вплинули на формування запорозького морського флоту¹⁷³.

Після входження Кубані до складу Порти, адиги намагаються зав'язати із Стамбулом безпосередні відносини, обіцяючи за покровительство постачати до війська султана свої бойову кінноту, але вже султан Баязет II (1481–1512 рр.) передає Черкесію під владу кримських ханів. Намагання встановити контроль над адигами втягує Крим у довготривалий перманентний стан війни з горцями, виснажливий для обох ворогуючих сторін. Таким чином, до початку активізації Російської імперії на Кавказі у XVIII ст., головною проблемою османів на Північному Кавказі була боротьба з черкасами. У цьому протистоянні головною ударною силою Ханату виступають татари-ногайці, які, починаючи з середини XV ст., склали основне населення степової Кубані. Уперше кочівники могутньої і чисельної Ногайської Орди, яка могла у часи свого розквіту виставити до 300 тис. воїнів, з'явилися у прикубанських степах вже в середині XVI ст. У 1621 р. Кримська татарська орда розкололася, і половина її на чолі з ханом Ногаєм осіла на Кубані. З того часу прикубанських татар традиційно називали ногайцями або ногаями. І зараз багато топонімів, особливо назв річок на Кубані, мають татарське походження: річка Чолбаси – ківш води, Бейсу – головна річка, Калаус – провідник, Бугаз – гирло, Темрюк – татарське ім'я, Албаші – червона голова, Ки-

¹⁷¹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Олександр Гваньїні. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С.722.

¹⁷² Там само. – С.723.

¹⁷³ Хотко С. Х. Черкеськое пиратство ... – С.21 – 36.

зилташ – червоний камінь, Красун – Чорна вода, Сасик – смердюча, Єя – Іван, Кірпілі – мостова.

Як опорні бази для боротьби проти адигських племен, окрім Тамані та Анапи, були побудовані нові фортеці – Темрюк та Кизил-Таш. Протягом двох з половиною сторіч ведеться постійна і виснажлива війна між горцями з одного боку і турками та татарами з іншого. Війна складалася із чисельних дрібних сутичок та взаємних набігів, але іноді переходила у масштабні воєнні дії. Незважаючи на цю, майже трьохсотлітню війну, влада Кримського ханства та Османської імперії над гірською частиною Кубані так і залишалася номінальною. Фактично, влада ханства над черкесами обмежувалася тільки тим, що горці відсиляли кожному новому хану данину – триста невільників. Єдиним успіхом Порти та ханства у справі посилення свого контролю над горцями стало розповсюдження ісламу, але спроби посилити свій вплив, зазвичай, завершувалися невдало. Однією з найбільших поразок, яких зазнало ханство на Закубанні, став катастрофічний похід хана Каплан-Гирея в Черкесію у 1707 р. Черкеси зтягнули переговори про збільшення данини, а потім несподівано напали на кримське військо і під час Канжальської битви (1708 р.) більшу його частину знищили. Сам Каплан-Гірей ледь врятувався із залишками свого почту і деякий час переховувався серед ногайців, не наважуючись повернутися до Криму. Врешті-решт, Каплан-Гірей потрапив у заслання на Родос¹⁷⁴. Поразка кримського хана в Кабарді певною мірою вплинула і на події в Україні – кримські війська не змогли приєднатися до українсько-шведської коаліції, що, вірогідно, вплинуло і на наслідки походу Карла XII в Україну.

В умовах жорсткого протистояння Черкесії та Криму кабардинські князі у пошуках союзника звернулись до московського царя Івана Грозного. На цей час союзниками Черкесії виступали Грузія, дагестанські політичні об'єднання-шамхальства та Астраханське ханство (в 1532 та 1551 роках черкесам вдалося посадити там на ханський престол свою креатуру – Ямгурчєя). Після ліквідації Астраханського ханства московським царем Іваном IV, Московське царство розглядалося кабардинськими володарями як потенційний союзник проти спільного ворога – Кримського ханства та Порти (а для деяких кабардинських князів – і союзником у міжусобній боротьбі за владу). Посередником у налагодженні дипломатичних стосунків кабардинців та дагестанців з Москвою виступала Грузія (Іверія). Перше посольство кабардинців до московського царя Івана IV прибуває в листопаді 1552 р. Наслідком

¹⁷⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты / В. Д. Смирнов. – М.: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. – Т. II. – С.15.

переговорів став тимчасовий військовий союз, який, як і годиться, обидві сторони розглядали цілком в контексті своїх власних уявлень та інтересів. Якщо московський цар побачив у цьому підставу вважати відтепер себе володарем «п'ятигорських черкас», то кабардинські князі навряд чи вважали, що цей союз якоюсь мірою обмежує їх незалежність. Навіть у 1779 р. кабардинці після поразки, завданої їм російськими військами, писали генералу І. Якобі, що «із самих часів царя Іоанна Васильовича вони ніколи не були російськими підданими, а знаходяться так, як кунаки (виділено мною – Д.Б.) в покровительстві і що нині бажають підкоритися на тих самих умовах».¹⁷⁵

Втім, в найближчі роки цей союз дозволив провести декілька спільних військових операцій московських та кабардинських військ проти Криму та Литви. Декілька представників кабардинських князівських родів залишаються у Москві, деякі з них потрапляють до московської вищої аристократії (засновники князівського роду Черкаських). Шлюб у 1561 р. російського царя Івана IV із Марією Темрюківною, донькою кабардинського князя Кемиргоко, мав закріпити цей союз. У грудні 1558 р. князь Дмитро Вишневецький, який на той час перебував на службі у Івана IV разом із кабардинським князем Канкликом на чолі п'ятитисячного загону стрільців та козацького загону здійснює демонстраційний рейд через Астрахань на Кабарду і тільки в 1561 р. повертається звідти на Дніпро. Дмитро Вишневецький намагався створити широку антиосманську коаліцію від Дніпра до Кавказу, забезпечити надійну координацію спільних виступів українських козаків та черкесів проти турків із залученням військової потуги Московського царства та Речі Посполитої. Треба відзначити, що найбільшим досягненням для московської зовнішньої політики у «кабардинському напрямі» стало заснування фортеці на Тереку (1563 р.), яка, втім, була зруйнована через сім років під тиском Порти та поразки «промосковського» князя Кемиргоко у битві з кримськими татарами.

У другій половині XVI ст. посилювалися дипломатичні та військові зв'язки кабардинців з Великим Князівством Литовським та Польським королівством, а хоругви «п'ятигорських Черкас» стали невід'ємною частиною польських та литовських військ¹⁷⁶. Представники адигської аристократії заснували декілька визначних шляхетських родів Речі Посполитої.

¹⁷⁵ Северный Кавказ в составе Российской империи / [под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич]. – Москва: НЛЮ, 2007. – С.65.

¹⁷⁶ Барановский Б. Кавказ и Польша в XVII в. / Б. Барановский // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С.249 – 256.

2.8. «Світла Кубань». Військо Кубанське Ігнатове Кавказьке

Поліетнічність Кубані багато в чому сприяла і віротерпимості. Високий рівень культури античних полісів зберігався і у часи, коли на Кубані панували і готи, і номадичні пакси, яким, узагалі, була притаманна віротерпимість. З часів раннього Середньовіччя на Кубані поширилося християнство. Боспорський єпископ Домна бере участь у Першому Вселенському соборі в Нікеї (325). На початку VI ст. утворилася Зіхська єпархія, яка ставила на меті розповсюдження християнства в Зіхії (Черкесії). Наприкінці VIII – на початку IX ст. до Зіхської єпархії входили Боспор, Херсон і місто на кордоні між Зіхією та Абхазією – Нікопсис. У X ст. центром Зіхської єпархії стала Таматарха. Таким чином Таматарха відіграє роль головного візантійського християнського центру на Північно-Західному Кавказі. У XIII – XV ст. за сприяння генуезців місіонерською діяльністю на Північному Кавказі, в першу чергу серед черкесів, активно займалася католицька церква. Вірогідно, що ця діяльність була успішною. У 1349 р. до Матреги призначено католицького архієпископа – францисканського ченця Іоанна (Жан де Зіхі), судячи по всьому зіхського походження¹⁷⁷.

До кінця XVII – початку XVIII ст. християнство активно розповсюджувалося серед горських народів Північного Кавказу. Втім, ця християнізація була поверховою. Комплекс язичницьких вірувань, закріплений впливом еллінської та фракійської культури, виявився надзвичайно стійким. Не можна не дивуватися тому розмаїттю сакрального пантеону горських народів, в якому відбилися елементи грецької міфології, християнства, ісламу, а, можливо, і багато давніших вірувань, і божества якого та їх незримий вплив пронизували світогляд горців, принаймні, до середини XIX ст. Проникнення ісламу серед горських народів Північного Кавказу почалося ще на початку VIII ст. і внаслідок діяльності ісламських місіонерів та військових походів арабів (так у Дагестані іслам остаточно закріпився в 733 р., що спричинило розвиток високої культури), пізніше, під впливом Порту та Кримського ханства і особливо посилювалося на початку XVIII ст. Датою, коли відбулася масова «ісламізація» горців Закубання, вважається 1717 р., коли за наказом турецького султана Мурада IV кримські хани Девлет-Гирей і Казі-Гирей почали наступ з метою обернути черкесів в іслам. Утім, складне нашарування елементів християнства і язичництва продовжувало зберігатись у духовній культурі горців і до середини XIX ст.

¹⁷⁷ Некрасов А.М. Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.) / А. М. Некрасов. – М : Наука, 1990 – С.116.

Одним із головних стимулів поширення ісламу серед горців Північного Кавказу як ідеологічної бази протистояння Російській імперії стала Кавказька війна. В той же час мусульманські священники – ефенді – користувалися у горців великою повагою завдяки своїй воїновничості – самі безпосередньо брали участь у набігах і навіть очолювали загони адигських воїнів¹⁷⁸. У цілому розповсюдження ісламу серед адигських субетносів відбувалося нерівномірно – у жаніївців у XVII ст., в Кабарді – протягом XVIII ст., у шапсугів тільки в 40-х рр. XIX ст., а в натухаївців – до 60 рр. XIX ст.

Сплетіння різних релігій, певний простір релігійної толерантності – один із заохочувальних факторів, які приваблювали втікачів на Північний Кавказ. Серед таких втікачів були донські козакі-старовіри, які після реформ московського патріарха Никона («Великий розкол» 50–60-х рр. XVII ст.), склали основну опозицію центральній московській владі. Окремі загони донських козаків-утікачів з'явилися на Північному Кавказі, зокрема на Тамані, в 1667–1672 рр. – після поразки повстання С.Разіна, наприкінці XVII ст. і спочатку розселилися вздовж річок Кума і Аграхань. Частина з них на чолі з отаманом Савелієм Пахомовим, приблизно в 1690 р., перебралися на Кубань. Козаки прийняли протекторат кримського хана й отримують дозвіл закріпитися на Кубані та побудувати невеликий форт як центр свого розташування «на острові між річками Кубанню та Лабою»¹⁷⁹. З того часу козакі-старовіри беруть активну участь у воєнних діях ногайців проти Московського царства та закубанських горців. Отаманом першого Кубанського козацького війська довгий час залишався Савелій Пахомов. Козаки цього війська зберігали певну автономію і підкорялися безпосередньо тільки кримському хану, залишаючись незалежними від місцевих правителів. Військовим центром козаків-старовірів стало укріплене місто Копил (в районі сучасного міста Слов'янськ-на-Кубані), структура та організація Війська була традиційною для козацьких спільнот.

Можна стверджувати, що Кубань у той час стала головним центром автономного розвитку старовірства. «Релігійна свобода, яку мали козакі в Кримському ханстві, призвела до розвитку цікавого явища – постійного протягом XVIII ст. припливу втікачів – російських підданих (у т.ч. старовірів) на територію мусульманської держави... Кубань швидко стає в уявленні потенційних втікачів місцем, де,

¹⁷⁸ Мемуари графа де Рошешуара, ад'ютанта імператора Александра I (Революция, Реставрация, Империя) // Кавказская война: истоки и начало (1770–1820 гг.). – СПб., 2002. – С. 341–342.

¹⁷⁹ Дмитриенко И. И. К истории некрасовцев на Кубани / И. И. Дмитриенко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1899. – Вып. 1. – С. 65–68.

як згадувалося в одному документі «старовірують і за стару віру не гонять»¹⁸⁰ У кубанських козацьких слободах активно діяли священники-старовіри «розколовчителі». Побудовано монастир, де були свої єпископи-старообрядці. Не дивно, що після поразки повстання Кіндрата Булавіна (загинув у 1708 р.), близько двох тисяч козаків-повстанців на чолі з одним з найближчих сподвижників К. Булавіна, отаманом Єсаульської станиці Ігнатом Некрасовим відступили на Кубань. Наприкінці 1708 р. – на початку 1709 рр. козаки-некрасівці, або як їх ще називали «ігнат-козаки»¹⁸¹ закріплюються на Кубані, прийнявши протекторат кримського хана. З цього часу почалась історія Війська Кубанського Ігнатово Кавказького¹⁸². Опорною базою цього війська стали три укріплених містечка на Таманському півострові між Копилом та Темрюком – Блудилівський, Голубинський та Чирянський. Поповнення війська відбувалося за рахунок чисельних перебіжчиків з російської території, які розселялися в Ірлі, Зальнику та інших поселеннях на узбережжі Азовського моря та низов'ях Кубані. Таким чином на Кубані створюється своєрідна козацька республіка, яка спирається на потужний релігійний фундамент старовірської церкви. Козаки-некрасівці не тільки намагалися утримати свою автономну територію на Кубані, але й проявляли активні дії щодо розповсюдження своєї ідеології на Дон та найближчі російські губернії, час від часу підкріплюючи їх дошкульними рейдами на територію Російської імперії. Вже у 1711 р. вони здійснили напад на Царицин та Саратов, у 1713 р. отаман Некрасов організував новий масштабний похід під Харків, у 1717 р. некрасівці на чолі з отаманом атакували Пензу. Одним, ледь не головним завданням цих рейдів, була спроба підняти загальне повстання. «Підривна» діяльність некрасівців, перспективи їхнього спільного виступу із запорожцями кошового отамана К.Гордієнка, цілком ймовірно могли привести за певних обставин до широкомасштабного повстання на півдні Російської імперії.

Розуміючи небезпеку, імперський уряд здійснює декілька каральних експедицій на поселення некрасівців в 1711, 1735–1739 рр. Але, попри спалені порожні поселення ігнат-козаків, відчутних втрат некрасівці не зазнали. Втім, поступове посилення впливу Російської імперії на Кримське ханство все більше і більше загрожувало незалежному

¹⁸⁰ Сень Д. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х г.) / Д. Сень. – Краснодар, 2001. – С. 32.

¹⁸¹ Ногайці називали некрасівців «Кара-Ігнат» – «чорні ігнати» за чорні каптани, які ті носили.

¹⁸² Щодо історії некрасовських козаків див: Сень Д. В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»...; Короленко П. П. Некрасовские казаки: исторический очерк, составленный по печат. и архив. документам / П. П. Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринбург: Тип. Кубанского обл. правления, 1900. – Вып. 2. – С. 1–74.

існуванню Війська Кубанського Ігнатово Кавказького. У 1737 р. помер харизматичний отаман Ігнат Некрасов, що призвело до розколу у середовищі некрасівців. У 1740–1741 рр. частина некрасівців переселилась за Кубань, інші – в Добруджу, в гирло Дунаю. Закубанська громада некрасівських козаків, не відступаючи від своєї непримиренної ворожнечі з «царізьмою», протрималася в горах Закубання до початку 90-х рр. XVIII ст., і вже тоді переселилася на Енос (узбережжя Егейського моря) та землі навколо озера Майнос. Цікаво, що вже в XIX ст. некрасівці отримали від турків назву – «Ігнат-козаки» – «вперті козаки»¹⁸³. Здається, що ця назва сповна відбивала й історію Війська Кубанського Ігнатово Кавказького, і головну ментальну рису його козаків.

Саме козаки-некрасівці були першою козацькою спільнотою, яка створила свою ментальну модель Кубані як окремого «сакрального» простору. Далі простежимо основні етапи «ментального освоєння» Правобережної Кубані двома козацькими спільнотами – козаками-старообрядцями (некрасівцями) та чорноморськими козаками – спільнотами мігрантів, які поступово створили й канонізували власний ментальний дискурс Правобережної Кубані – сакральної території, як у випадку з некрасівськими козаками, та «Чорноморії» – «віднайдені Батьківщини», на основі якої і сформувалася герметична й регламентована регіональна чорноморська/кубанська ідентичність місцевого українського населення, яка певною мірою зберігається й зараз.

Та обставина, що саме Чорноморське козацьке військо, генетично пов'язане з Військом Запорозьким, стало спільнотою, яка починає з 1792 р. опановувати територію Правобережної Кубані, багато в чому стало визначальним фактором у створенні специфічної ментальної моделі регіону – Чорноморії. Утім, як вже згадано вище це була не перша спроба козацької спільноти ментально освоїти Кубань. Якщо звернутися до передісторії «чорноморського» періоду Кубані, то побачимо декілька попередніх спроб створення такої «козацької» моделі. Територія Правобережної Кубані була добре знайома українським та донським козакам ще з XVI ст. Запорожці взагалі вважали східними кордонами своїх вольностей ріки Єю та Кубань¹⁸⁴. Але здебільшого цей терен розглядався козаками виключно як операційний простір під час ведення бойових дій проти Кримського ханства та Порту. Створення «козацького» дискурсу Правобережної Кубані було започатковано донськими козаками-некрасівцями наприкінці XVII ст.

Необхідно зауважити, що в уяві середньовічної людини простір не мав якихось постійних, незмінних, абстрактних параметрів, відстороне-

¹⁸³ Прігарін О.А. Козаки-некрасівці на Дунаї... – С. 86.

¹⁸⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. I. – С. 578.

них від специфічної теологічної моделі світу. Його ментальний образ міг бути розташований на певній ієрархії «чистих» та «нечистих» місць. «Чисте/нечисте» маркування могло змінюватися залежно від того, яким чином відбувався процес його освоєння певною спільнотою¹⁸⁵. Отже, розпочинається новий процес сакралізації козаками простору – на цей раз уже кубанського. Виникає питання: чи подібне уявлення про Кубань, як сакральну територію в козацькій «ментальній географії» було властиве виключно козакам-старообрядцям, об'єднаним у Військо Кубанське Ігнатове Кавказьке, чи мало вплив і на запорозьку козацьку спільноту та її уявлення про кубанський простір?

Наявні джерела (принаймні ті, з якими ознайомився автор) не дають однозначної відповіді. Але можемо зробити декілька припущень щодо взаємодії козаків-некрасівців і запорожців, яка могла зумовити створення «ментальної моделі» Кубані, започаткованої Військом Кубанським Ігнатовим. Формування цього війська і його закріплення в кубанському регіоні співпало з переходом Війська Запорозького під покровительство кримського хана в 1709–1710 рр. Вони стали союзниками у протистоянні з Російською імперією. І козаки Ігната Некрасова, і запорожці Костя Гордієнка підтримували між собою певні зв'язки й брали участь у спільних військових акціях як проти російських військ, так і проти закубанських горців. Військові підрозділи запорожців часто дислокувалися на Правобережній Кубані, фактично на землях Війська Кубанського Ігнатова, а чимало запорожців осідало в поселеннях некрасівців¹⁸⁶. Усі ці обставини створювали сприятливі умови для уведення «ментальної карти» цього регіону в ментальний простір Війська Запорозького, що, без сумніву, відіграло важливу роль під час переселення чорноморського козацтва на Кубань.

2.9. Між трьома імперіями. Боротьба за Північний Кавказ Російської, Османської та Перської імперій

На початку XVIII ст. Російська імперія починає розширяти свої кордони в південному напрямку. Боротьба з Османською імперією за сфери впливу перетворюють Крим, Північне Причорномор'я і Кавказ на арену майже сторічного протистояння трьох держав. Хоча російська експансія на Північний Кавказ набула свого найбільшого розмаху тільки у другій половині XVIII ст., спроби проникнення та посилення своєї військової присутності в цьому регіоні Московське царство продемонструвало ще в XVI ст. Можна побачити, як тенденції опануван-

¹⁸⁵ Гуревич А.Я. Избранные труды. Средневековый мир / А. Я. Гуревич. – СПб.: Изд-во С.Пб. ун-та, 2007. – С. 45.

¹⁸⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків... – Т. 3. – С. 403.

ня Північного Кавказу неухильно посилювалися протягом наступних двох сторіч.

Перші бойові дії на Кавказі за участю московських військ відбулися у 1586 р. На той час одруження московського царя Івана IV з донькою кабардинського князя Темрюка і надало московському царству формального приводу для перших спроб взяти під свій контроль Кабарду. В той рік на Кавказ вирушив потужний московський військовий загін, з метою допомогти грузинському царю («царю Іверії») Олександру II посадити на престол в Тарковському шамхальстві (Північний Дагестан) одного з представників грузинської царської родини. Загін воєводи А. Хворостіна чисельністю близько двох з половиною тисяч стрільців відносно легко зміг розгромити військо шамхала Тарковського на річці Койсу та захопити місто-фортецю Тарки. Але закріпити перемогу не вдалося – грузинське військо з претендентом на престол не з'явилося і блокований у фортеці загін Хворостіна, залишившись без провіанту, почав повільний відступ на Астрахань, під час якого був майже увесь знищений горцями. До Астрахані змогла пробитися лише чверть загону воєводи¹⁸⁷.

Наступну спробу московських військ закріпитися у Північному Дагестані зроблено в 1604 р. На цей раз Борисом Годуновим у похід відправлено значні військові сили (до 10 тис. осіб) під командуванням воєвод І. Бутурліна та В. Плещеева. У результаті наступу на Тарки фортеця була захоплена і більшість її мешканців знищена. Але знову не з'явилося на допомогу грузинське військо. Воєводи, не маючи змоги забезпечити гарнізон провіантом, декілька днів тримають облогу і, уклавши перемир'я з шамхалом Султан-Мутом, починають відступ, під час якого їх десятитисячний загін потрапив у засідку і був знищений аварцями. У бою загинули і Бутурлін з Плещеевим. «Так завершився цей похід... на цілих сто вісімнадцять років знищивши всі сліди російської присутності на землях Дагестану»¹⁸⁸. У цілому повторилася схема воєнних дій, яка і в майбутньому безліч разів буде тиражована під час підкорення Кавказу – відносно легкий наступ, потім проблеми із забезпеченням військ провіантом та фуражем, захоплення «стратегічного» населеного пункту, ненадійність місцевих «союзників», величе-

¹⁸⁷ Белокуров С.А. Сношения России с Кавказом: Материалы, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел С.А. Белокуровым [Вып.1, 1517 – 1613] / Белокуров С.А. – М., 1889. – С. XVIII.

¹⁸⁸ Потто В. А. Кавказская война: [в 5 томах] / В. А. Потто. – М.: Центрполиграф, 2007. – Т. 1: От древнейших времен до Ермолова. – С.16.

зні втрати внаслідок незвичних кліматичних умов і, у фіналі, тяжкий і дезорганізований відступ, який, іноді, нагадував втечу¹⁸⁹.

Один з безпосередніх учасників Кавказької війни – Теофіл Лапінський (Теффік-бей), який воював на боці горців і залишив надзвичайно змістовні спогади (одні з нечисленних свідчень учасників протилежної, антиімперської сторони), так охарактеризував цю ситуацію: «Російське начальство часто пробувало, особливо у перші часи Кавказької війни, влаштувати великі експедиції у глибину країни (Черкесії – Д.Б.), але вони не давали ніякої користі й вартували багатьох жертв. Влітку такі експедиції дуже важкі; місцевість, особливо на рівнинах, майже повсюди поросла густим лісом без стежок та доріг і чим далі просувається у глибину країни, тим складнішими стають засоби сполучення, тим густіше ліс, тим вище гори, а що найгірше – тим чисельніший ворог... Ворог стає тим більш несамовитим, чим далі проникаєш у країну; росіяни бачать себе оточеними попереду, позаду, з усіх боків ворогом, якого тяжко побачити і ніколи неможливо захопити, який постійно відступає і без перерви знову наступає»¹⁹⁰.

Як бачимо, у XVIII ст. склалася ситуація, яка опосередковано вивела Північний Кавказ у центр протистояння трьох могутніх держав – Ірану, Османської та Російської імперій. Роль Північного Кавказу як транзитної зони, без контролю над якою неможливо було здійснювати жодні геополітичні плани ні у Закавказзі, ні на Близькому Сході була надзвичайно великою. 1639 р. Порто та Іран Сефевідів уклали угоду, за якою Кавказ було поділено на дві сфери впливу, але на початку XVIII ст. з'являється третій гравець. Російська імперія, яка від Петра I динамічно розвивалась та намагалася здійснити амбітні (на межі авантюри) геополітичні проекти, починає активно просуватися на Північний Кавказ, вступивши у складну трансполітичну гру з Портою та Іраном. Петро I, маючи на меті захопити контроль над торговельними шляхами між Грузією, Вірменією, мусульманськими країнами та виходи до південних морів, розпочинає цілий ряд заходів, спрямованих на витіснення Ірану та Порти з Кавказу. Узагалі, головною причиною російської експансії на Кавказ у першій половині XVIII ст. були намагання захопити головні торговельні шляхи та прокласти нові (у першу чергу до Індії¹⁹¹), перетворити Російську імперію на монопольного торговця «колоніальними товарами».

¹⁸⁹ Аналіз особливостей тактики і стратегії Кавказької війни див.: Лапин В. В. История Кавказской войны: [пособие к лекционному курсу] / В. В. Лапин. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор история», 2003 – 82 с.

¹⁹⁰ Лапинский Т. (Теффик-бей). Горцы Кавказа ... – С.197.

¹⁹¹ Спроба уряду Російської імперії перетворити Кавказ на опірну базу для походу на Індію відбулася знову наприкінці XVIII ст.

Опорною базою для проникнення на Схід, прокладання шляху до Індії стало м. Астрахань та місто Кізляр на Північному Кавказі. Втім, до початку XVIII ст. сфера впливу Росії на Кавказі обмежувалася невеликою фортецею Терки над річками Тереком та Сунжею, а певним союзником – Велика Кабарда, володарі якої ще з часів Івана Грозного намагалися заручитися підтримкою Московського царя у своїй боротьбі проти Порти та Кримського ханства, та Північний Дагестан. Утім, горські народи, в першу чергу виходили зі своїх політичних розрахунків і намагалися маневрувати між імперіями, виступаючи то на боці Порти, то підтримуючи Росію. Після невдалого Прутського походу 1711 р., коли чорноморський напрям зовнішньої політики Петра I зазнав поразки, наставала черга активізації просування на Північний Кавказ, щоб закріпити за собою торговельні шляхи у Центральну Азію. Тим більше, що позиції Ірану на Кавказі були підірвані антиімперським повстанням на Східному Кавказі. Але спроба закріпитися в Дагестані (російський вплив на Кабарду був послаблений після походу туди кримського хана Саадат-Гирея у 1720 р.) довела, що це нелегка справа. У 1722 р. розпочався Каспійський (Перський) похід Петра I. Формальним приводом для вторгнення на Кавказ великої російської армії (100 тис. піхоти та кавалерії, флот з 47 вітрильних суден та 400 галер), стало захоплення повстанцями м. Шемахи, під час якого було вбито 300 російських купців¹⁹². До того ж, керівники повстання звернулися по допомогу до Порти. Побоювання, що Османська імперія перехопить ініціативу на Східному Кавказі, прискорило початок Каспійського походу. Окрім того, російського імператора нестримно притягувала до себе примара незліченних багатств, які немовби вже очікували його армію на Сході. У серпні 1722 р. російські війська увійшли до Дербенту. Але продовжити похід на Баку Петру I не вдалося – епідемія, брак провіанту та фуражу, загибель у морі двох ескадр з провіантом, перспектива цілком вірогідної нової війни з Портою, стурбованою швидким просуванням амбітного російського імператора у сферу її інтересів. В тому ж 1722 р. сталося перше значне воєнне зіткнення російської імператорської армії з чеченцями (вайнахами), коли поблизу аулу Ендері одна з російських кавалерійських частин бригадира Ветерані була майже повністю знищена¹⁹³.

Перерозподіл іранських володінь на Кавказі між Російською імперією та Портою затвердили Петербурзький російсько-іранським (вересень 1723 р.) та Константинопольський російсько-турецьким (червень 1724 р.) договори. Російська імперія тимчасово заволоділа на Кавказі важливими опорними пунктами – Дербентом, Баку та усією

¹⁹² Северный Кавказ в составе Российской империи... – С. 39-40.

¹⁹³ Потто В.А. Кавказская война... – Т.1. – С. 25.

прикаспійською частиною Північно-Східного Кавказу¹⁹⁴. Втім, після смерті Петра I, російська присутність на Кавказі значно послабла. На той час імперія ще не могла витримати такого надзвичайно збиткового задоволення, як утримання своїх гарнізонів на Кавказі та флотилій на Каспії. Новому енергійному володарю Ірану – Надір-шаху – вдалося відновити втрачені позиції на Кавказі. Росія вивела свої війська зі Східного Кавказу і Кізляр знову став головним плацдармом імперії на Кавказі. За таких умов Російська імперія фактично виступила союзником Ірану у боротьбі за перерозподіл сфери впливу на Кавказі проти Османської імперії та її спроб закріпитися у Кабарді. Під час чергової російсько-турецької війни 1735-1739 рр. одним із напрямів дій російської армії стала Кубань. У 1736 р. відбувається Кубанський похід об'єднаних загонів російської регулярної армії, донських козаків, калмиків і кабардинської панцерної кінноти проти прикубанських ногайців та закубанських черкесів. Фактично, османсько-російське суперництво за Велику Кабарду так і не призвело до остаточної перемоги ні росіян, ні османів. Белградський російсько-турецький мирний договір 1739 р. визнавав за Кабардою незалежність як від Росії, так і від Порти. Хитка і дуже відносна рівновага впливів трьох імперій на Кавказі не могла продовжуватися довго і будь-яка зміна у геополітичному становищі будь-якої з імперій повинна була призвести до нового зіткнення.

Ситуація вкрай загострилася, коли в 1762 р. росіяни почали будівництво своєї опорної бази на Кавказі – фортеці Моздок на землях, які безпосередньо межували з Кабардою, та які закубанські князі вважали своїми володіннями. Наявність сильної російської фортеці на «нейтральній» території відразу похитнула і без того нестабільну рівновагу у регіоні, стала однією з причин нової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. та довготривалої війни (до 1825 р.) з Кабардою. Взагалі, російсько-турецька війна спалахнула ситуативно, обидві сторони не були підготовлені до неї. Втім, ця війна, як її назвав король Пруссії Фрідріх II «війна сліпих з одноокими»¹⁹⁵, дозволила Російській імперії вперше досягти на свою користь перелому у майже сторічному протистоянні із Портою та закріпити свої позиції у Північному Причорномор'ї та Кавказі. Поступове до Російської імперії приєднано окремі кавказьких регіони – Інгушетія та Східна Осетія (1770), Велика Кабарда (1774), Чечня, шамхальства Тарковського та Північної Куми-

¹⁹⁴ Там само. – С. 42.

¹⁹⁵ История Османского государства, общества и цивилизации / [под ред. С. Ихсаноглу]. – М.: Вост. лит., 2006. – Т. I. – С. 51.

кії (1781–1796) і, до 1813 р. – Приморський Дагестан¹⁹⁶. Закріплення за собою формальних прав на ці території, далеко не означало фактичну інтеграцію населення регіону до Російської імперії, що вже довели найближчі події.

Перемога у війні 1768 – 1774 рр. стимулювала подальшу російську експансію на Південь. Взагалі, якщо, як уже згадувалося, російське просування на Кавказ до 30-х рр. XVIII ст. було обумовлено економічними пріоритетами, то, починаючи з 1770-х рр., головним стимулом подальшої експансії стають геополітичні розрахунки, спровоковані стратегічним протистоянням з Османською імперією та очікуванням її, здавалося, вже близького зникнення під тиском Росії. У найближчому оточенні Катерини II виникає декілька авантюрих геополітичних проєктів (головним ініціатором яких, вочевидь, виступав всемогутній фаворит Г. Потьомкін). Здавалося, що підкорення Константинополя вже не за горами і є цілком реальна перспектива здійснити «Грецький проєкт» – остаточне завоювання та розділ Османської імперії. Проєкт передбачав відновлення Грецької (Візантійської) імперії з територією, яка б охоплювала Балкани та більшу частину Малої Азії. Посісти на престол новоствореної імперії мав онук Катерини II – Константин. Також цей проєкт включав створення ще однієї держави – Дакії, яка могла б об'єднати Молдову, Валахію та Бессарабію з православним монархом і знаходилася б під російсько-австрійським протекторатом¹⁹⁷. Ідеологічним обґрунтуванням цього проєкту стало декларування необхідності захисту та порятунку християнських підданців Порти. Але цей примарний проєкт загрожував цілком реальною перспективою протистояння з об'єднаною коаліцією Порти та Французького королівства. До того ж виявилось, що необхідних економічних та людських ресурсів для реалізації цього проєкту Росія не має. Цілком зрозумілий провал «Грецького проєкту» переключив енергію зовнішньої політики Російської імперії на Кавказ. Боротьба за Кавказ і поступове посилення протистояння із горцями стали головними умовами, які, власне і спричинили першу хвилю українського колонізаційного руху на Кубань.

¹⁹⁶ Северный Кавказ в составе Российской империи... – С. 47.

¹⁹⁷ Ключевский М.О. Курс русской истории / М.О. Ключевский // Сочинения. Т. V. – М.: Мысль, 1989. – С.45-46.

2.10. Посилення експансії Російської імперії на Північно-Західному Кавказі в другій половині XVIII ст.

Одним з імперативів імперського розвитку є процес розширення своїх кордонів. Він продовжується, доки імперія не опиняється в таких обставинах, коли це розширення стає неможливим. Попри різноманітні причини та специфіку, властиві різним імперіям, ця логіка залишалася незмінною. Пояснення такої жаги до збільшення своєї території імперськими урядами пропонує французький історик Ж. Башлер: «З-погляду на неконтрольовані й підконтрольні видатки, доходи (імперії – Д.Б.) виявляються ще обмеженішими. Вони такі об'єктивно й остаточно, зважаючи на технологію, яка використовується в економіці. Вона змушує до низького виробництва і не дозволяє запобігати сильним коливанням. Невідворотним наслідком цього є те, що наявний надлишок невеликий і змінюється після вирахування потрібних ресурсів для утримання та відтворення чинників виробництва, зокрема праці. Це обмеження, пов'язане з низькою продуктивністю, до початку сучасної науково-технічної революції, постійне для всіх традиційних суспільств, які вийшли з неолітичної переміни. Кожен виробляє мало, а споживає багато з того, що виробляє. З огляду на неможливість збільшити надлишок через підвищення продуктивності, єдиний вихід – це примноження її абсолютних результатів через збільшення кількості виробників. Через неможливість інтенсивного приросту доводиться вдаватися до екстенсивного. У цьому полягає глибинна причина витрат на інфраструктуру, які здійснювали імперії для посилення виробництва. Ці витрати полягали переважно в розширенні сільськогосподарських угідь, у збільшенні кількості населення та в інвестиціях на облаштування земель»¹⁹⁸.

Остаточно зупинившись на західних кордонах після поділів Речі Посполитої, упершись у могутню Австрійську імперію, Росія, відповідно, посилила тиск на послаблену Порту. Згідно з «Грецьким проектом» Катерина II та її оточення, планували відновлення «Візантійської імперії», зрозуміло, як частини імперії Російської. Знов виринули ідеї Петра I про торування шляху до Індії. Здавалося, що Османська імперія от-от має бути розділеною, як це сталося із Річчю Посполитою. У зв'язку з цим в останні роки правління Катерини II посилилася російська присутність на Кавказі, де Росія вже закріпила за собою плацдарми на Правобережній Кубані, Кабарді та Дагестані – всі ці землі входили до Кавказького намісництва, створеного імперським уря-

¹⁹⁸ Башлер Ж. Нарис загальної історії / Ж. Башлер. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 100.

дом у 1784 р. Російські війська концентрувалися вздовж Кавказької лінії – укріпленої системи фортець (Єскатериноградська, Павлівська, Мар'їнська, Георгіївська, Олександрівська), блокпостів та інших укріплень, які пролягали від головних фортець – Кізляра (заснована в районі двох старих фортець Терки у 1735 р.) та Моздока (заснована на місці кабардинського поселення в 1763 р.)¹⁹⁹ і далі до Азовського моря. Фактично, Кавказька лінія відігравала роль передового форпосту для колонізації Північного Кавказу і дозволяла російським військам оперувати вздовж річок Терека та верхньої Кубані. В той час воєнні дії на Північному Кавказі розглядалися російським імперським урядом лише як периферійні, в загальному контексті військового протистояння з Портою та Іраном, а збройні зіткнення з горцями – як незначні та другорядні фрагменти магістральних військових дій на османському та іранському фронтах. Спорадичний спротив деяких кланів кабардинських князів та уорків не мав широких масштабів та швидко придушувався. Але в той же час, не маючи можливості організувати дієвий опір на територіях, де вже закріпилася російська влада, значна частина «непримиренних» представників гірської еліти починає переходити до районів концентрації вільних конфедерацій – у першу чергу Закубаня та Чечню, значно підсилюючи їх, та, фактично, перетворюючи ці спільноти на опірні бази майбутнього протистояння. Ці, далеко не завжди помітні на перший погляд процеси несли в собі велику потенційну загрозу російській присутності на Кавказі. Втім, у Петербурзі, як і в середовищі кавказької російської адміністрації та російського командування, зайнятого планами майбутніх розділів Порту, навряд чи дуже вдавалися у рефлексії з приводу життя та трансформації горських суспільств.

Ідеологічне обґрунтування майбутнього підкорення горців Північного Кавказу поступово набирало свого оформлення. Значну роль в цьому відіграв поляк граф Ян Потоцький, який вірою і правдою служив Російській імперії після поділів Речі Посполитої. Французький історик Д.Бовуа влучно зауважив: «Подібно до того як Фіхте вигадав германський світ, підмінивши ним універсальну спільноту, так Потоцький належав до тих, хто відкрив слов'янський світ, надалі тільки те й роблячи, що шукаючи історичного визнання відтепер наймогутнішого зі слов'янських народів – Росії»²⁰⁰. Ставши одним з перших мандрівників – дослідників Північного Кавказу, Ян Потоцький «навчився у Вільнея, що кожний уважний мандрівник може стати ко-

¹⁹⁹ Моздок (від адиг. – *мез* (ліс), *дехку* – (глухий)) був заснований кабардинцями в 1759 р.

²⁰⁰ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні (1793–1830 рр.) / Д. Бовуа ; [пер. з франц.]. – Львів: Кальварія, 2007. – С.25.

рисним помічником у завоюваннях, тож від травня 1797 р. по квітень 1798 р. знайомився у своїй поїздці зі звичаями чеченців та інших кавказьких народів, щоб підготувати їх завоювання Росією згідно з трактатами про колонізаційне прирощення таких французьких теоретиків, як Рейналь чи Прадт. Його реляції про цю подорож наповнені спостереженнями, які зверхньо виправдовують «цивілізаційне право» людини епохи Просвітництва на диких горців; уже тоді він виношував теорію «заокруглення кордонів» що їх невдовзі розвине в Санкт-Петербурзі, навіть не усвідомлюючи, що проявляє до цих народів таку саму зневагу, як колись Катерина II до Польщі»²⁰¹.

Воєнні дії проти кабардинців, які спричинили напругу вздовж нижньої Кубані, були безпосередньо спровокувало будівництво російської фортеці на місці кабардинського поселення – Моздока. Підставою для створення цієї стратегічної бази російської присутності та подальшої експансії на Північному Кавказі став перехід одного з князів Малої Кабарди – Кургоко Канчокіна зі своїм почтом та декількома родинами підданих під російський протекторат. Князь розташувався в урочищі Моздок і вже в 1763 р. там почалося будівництво фортеці. Кабардинці вважали цю територію своїми споконвічними володіннями і, намагаючись убезпечити її від російського плацдарму на Хасі (верховному зібранні всіх вільних соціальних станів Кабарди), вирішили спочатку спробувати домогтися ліквідації Моздокської фортеці дипломатичним шляхом. Водночас, кабардинці посилюють дипломатичні зв'язки з Кримом, намагаючись знайти там військову та дипломатичну підтримку. Дипломатична місія в Петербург з проханням припинити будівництво фортеці завершилася невдачею. За відкупне делегатам було запропоновано 3000 карбованців. Делегація від грошей відмовилася – і розпочалася війна.

У цій війні росіянам протистояла коаліція кабардинців, закубанських адигів і ногайців. Зважаючи на слабкість та нечисленність російського війська на Північному Кавказі, імперський уряд широко використовував союзних калмиків. Спорадичні сутички з регулярними російськими військами, рейди на підросійську територію, спроби облоги (протягом шести тижнів) та штурму Моздока не дали кабардинцям перемоги. 29 квітня 1769 р. відбулася битва на річці Калаус, під час якої 20 000 калмиків, союзників росіян, завдали об'єднаному кабардинсько-ногайському війську нищівної поразки, яка дала можливість російським регулярним підрозділам під команду генерала І. де Медема та калмицькій кінноті вторгнутися у саму Кабарду. Здолавши

²⁰¹ Там само. – С.25 – 26.

опір кабардинців після декількох битв, де Медем домігся від кабардинських князів присяги на підданство Російській імперії та видачі закладників (аманатів), а в саму Кабарду призначено російського пристава майора Д. Таганова, який мав стати там головним представником російської адміністрації²⁰².

Втім, контроль над Кабардою був ефемерним. 1770 р. калмики – головна військова опора російської присутності на кордоні з Кабардою – перекочували з Північного Кавказу до Китаю. За таких сприятливих умов кабардинці знов почали воєнні дії, примусивши росіян тримати оборону в фортецях і окремих укріплених пунктах. Але це був лише початок довгої та виснажливої «російсько-кабардинської» війни, яка продовжувалася до 1825 р.

Після підписання Кючук-Кайнарджийського миру (21 липня 1774 р.) головною проблемою, навколо якої зосередилася сфера геополітичних інтересів Туреччини і Росії в Причорноморському регіоні, стало «Кримське питання» і, відповідно, питання приналежності Кубані. Цей договір, який надавав Кримському ханству формальну незалежність, створював для Російської імперії умови для закріплення своїх позицій в Криму і на Кубані.²⁰³ Але, попри гарантування незалежності Кримського ханства та номінальний протекторат Росії, імперська адміністрація відразу почала прямолінійну гру, спрямовану на розкол Кримського ханства, провокування ворожнечі між різними татарськими кланами (немовби проросійської та протурецької орієнтації) з подальшою ліквідацією самого Ханства та інкорпорації його території до складу імперії «ногайської» Кубані та Криму. Першим заходом у цьому напрямі стало відмежування Кубані від Кримського ханства.

Ще у 1771 р. граф П. Румянцев розробив проект, згідно з яким у випадку неможливості російського ставленика Шагін-Гирея утриматися на ханському престолі, проголосити для нього на Кубані окреме ханство²⁰⁴. Так можна було упевненіше проводити у життя стратегію інкорпорації, спираючись на військову підтримку Кубанського корпусу генерала І. де Медема, присутнього там з початком війни 1768–1774 рр., який і проводив каральні експедиції проти закубанських горців. У тому ж 1771 р. з Бессарабії на Кубань було переселено буджацьких татар (близько 37 тис. осіб). Це переселення значною мірою ускладнило економічне становище татарського населення регіону. Тим більше, що Ногайська Орда не була чимось єдиним, а складалася

²⁰² Потто В.А. Кавказская война... – Т.1. – С. 47–49.

²⁰³ Под стягом России: Сборник архивных документов. – М.: Русская книга, 1992. – С.80–81.

²⁰⁴ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1 – С.363.

з різних, часто ворогуючих кланів/родів – теміргоєвців, едисанів, джамбулуків, касаєвців, капшатців, каспулатівців – протистояння та розрізненість яких надавали широкий простір для маніпулювання ними різними політичними силами. При такому чисельному складі, ногайці відразу опинились в несприятливих політичних і господарських умовах. «Із півночі сиділи донські козаки, які зайняли Маничський степ [...], зі сходу кочували калмики і виникли російські поселення по лінії, яка з'єднувала донське козацтво з терськими козаками, з півдня, по лівому березі Кубані...розкидані були черкеські племена»²⁰⁵. За таких умов склалася ситуація, яка спровокувала і розкол прикубанських татар, і жорстоке придушення татарських виступів російськими військами. З 1774 р. на Кубані відбуваються воєнні сутички між татарськими і черкеськими загонами одного з претендентів на ханський престол Девлет-Гірея, з одного боку, і російськими військами та донськими козаками з іншого. До цього протистояння додалося зіткнення між прихильниками Девлет-Гірея та загонами впливового ногайського бея Джан-Магомета.

У грудні 1776 р. російське військо перейшло Перекоп і під багнетами ханський престол зайняв «проросійський» претендент Шагін-Гирей. Вже через рік проти непопулярного хана спалахнуло повстання. Російський уряд добре розумів хитке становище свого протезе. Для зміцнення своїх позицій на Правобережній Кубані і створення міцного плацдарму на Північному Кавказі туди був направлений наказом від 29 листопада 1777 р. генерал-поручик О.Суворов із завданням побудувати лінію укріплень вздовж правого берега Кубані та, вірогідно, остаточно вирішити «ногайське питання» в Прикубанні. Під командування О.Суворова переходив Кубанський корпус та загони донських козаків. На той рік російські війська на Північному Кавказі розташовано по двох лініях – від Черкаська до Ставрополя і від Черкаська берегом Азовського моря до Тамані. На початку 1778 р. О.Суворов прибув на Кубань. З його приїздом почалося будівництво лінії укріплень вздовж середньої та нижньої течії Кубані. Головні укріплення споруджено на Таманському півострові. Лінія мала на меті в першу чергу контролювати кордон із закубанськими горцями, перешкоджати їх проникненню на Правобережну Кубань та, водночас, слугувати опорною базою для проникнення російських військ на Закубань. З іншого боку, Кубанська лінія блокувала ногайців у степовій Кубані, перешкоджаючи їх намаганням перейти у гірську Кубань

²⁰⁵ Там само. – С.364.

та зміцнити військовий союз із горцями²⁰⁶. З приїздом О.Суворова, який провів десятиденну рекогносцировку місцевості вздовж правого берегу Кубані та зібрав інформацію про розташування татарських кочівель у Прикубанні та горських народів, які мешкали вздовж лівого берега, розпочалися каральні рейди російських військ на Закубання.

Напружена ситуація на Кубані в 70-х рр. XVIII ст. характеризувалася численними сутичками між ворогуючими татарськими кланами, набігами закубанських горців на ногайські кочівлі та російські пікети, форти і фельдшанці. Втім, домінуючою військовою силою на Правобережній Кубані були російські війська. Проти закубанських горців вони застосовували тактику, яка не змінювалася до кінця 40-х рр. XIX ст. – проникнення військового корпусу на територію гірських поселень, намагання якомога далі заглибитися у гори і завдати максимальних матеріальних та людських втрат місцевому населенню. Прикладом одного з таких перших рейдів може стати похід загону князя Соллогуба в липні 1778 р. «Складений з трьох рот гренадерського полку і одного мушкетерського, двох ескадронів гусар Слов'янського полку і 550 донських козаків при трьох гарматах, загін цей переправився на човнах біля Благовіщенської фортеці і у супроводі досвідчених провідників вночі 19 липня раптово оточив натухайський аул Хапай. Атакований з чотирьох боків і підпалений, Хапай увесь вигорів разом з населенням. Черкеси, які були поблизу аулу на сінокосі, вбиті та порубані, за приблизними розрахунками у кількості до 400 чоловік. Між горцями склалася тривога. Абазинці й черкеси, зібравшись у кількості до 5 000 людей, намагалися під час повернення загону відібрати у нього полонених, захоплених у Хапаї у кількості сорока душ обох статей. Відбулася запекла сутичка. Полонені були перебиті солдатами і козаками, а горці з великими втратами відбиті. За розрахунками росіян в цій битві загинуло до трьох сотень черкесів. Російський загін під час цих дій втратив 13 вбитими та 38 пораненими»²⁰⁷.

Стратегію і тактику ведення Кавказької війни з горцями детальніше проаналізуємо в наступних розділах, а тут коротко зауважимо, що подібні каральні експедиції відбувалися за типовою схемою – вторгнення на черкеську територію, руйнування зненацька атакованих аулів, відступ в умовах хаотичного бою з горцями. Зрозуміло, що подібні воєнні експедиції не тільки не призводили до «замирення», але посилювали напруженість в регіоні та провокували відповідні, але не зрівнянні

²⁰⁶ Ратушняк В. Н. Кубанские исторические хроники. Малоизвестное об известном: очерки / В. Н. Ратушняк. – Краснодар: Перспективы образования, 2005. – С. 31.

²⁰⁷ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1 – С. 376.

за масштабами набіги горців на російські укріплення. У цілому, боротьба між російськими військами та горцями, поступово посилюючись, від самого початку мала мінливий характер. Іноді, об'єднуючись із ногайськими загонами, а, частіше з військовими з'єднаннями, які склалися виключно з воїнів-горців, черкеси здійснювали успішні напади. Вже будівництво Кубанської лінії та воєнна експедиція російських військ під командуванням князя Соллогуба спровокували відповідний добре зорганізований похід адигських військових загонів на російські війська, розташовані вздовж лінії та ногайців.

Наприклад, 23 вересня 1780 р. черкесам вдалося винищити більшу частину залоги Архангельського фельдшанця на березі Кубані, а 24 жовтня черкеси і ногайці здійснили напад на Всесвятський фельдшанець²⁰⁸. Новий спалах воєнних дій на Кубані вибухнув у 1781 р. Його причини були пов'язані з незадоволенням більшістю татар діями проросійського ставленика кримського хана Шагін-Гирея. Прикубанські татари намагалися перекочувати у Маничський степ, де сподівалися знайти більш сприятливі умови для свого існування. «По суті, за всіма цими обуреннями татар приховувалися справедливі вимоги. Податки були великі, правителі безцеремонно займалися здирництвом, а утиснення економічного характеру і близьке сусідство горців, які продовжували вороже ставитися до деяких ногайських орд, природно, штовхали до переходу на Маничські степи...»²⁰⁹

Відбувся також розкол між ногайцями, наслідком якого стає битва при річці Кирпилі. Опинившись у вкрай несприятливому становищі, вимушені битися і з російськими загонами, і з ворожими кланами, близько однієї тисячі родин Едисанської орди та половина Бужацької орди відійшли до Суджу-Кале і були переправлені на турецьких судах у Бессарабію. У 1782 р. в Криму вибухнуло повстання проти Шагін-Гирея. Повстанці заволоділи Бахчисараєм, але за підтримки російських військ повстання було придушене, а Шагін-Гирей повернув собі престол. Але вже в наступному році під тиском графа Потьомкіна, Шагін-Гирей зрікається ханського престолу, а саме Кримське ханство передає у російське підданство. Так завершилася історія Кримського ханства. Російські війська введено до Криму і проголошено про входження Криму, Таманського півострова та Правобережної Кубані до складу Російської імперії. Османська імперія вимушена була відмовитися від своїх претензій на Крим. Константинопольським актом від 28 грудня 1783 р. (за старим стилем) Порта визнає захоплення Криму Російською імперією та входження до її

²⁰⁸ Там само. – С. 379–380.

²⁰⁹ Там само. – С.387.

складу Правобережної Кубані²¹⁰. Відтепер кордоном між двома імперіями на Північному Кавказі стає річка Кубань. У 1785 р. засноване Кавказьке намісництво (1785–1796), першим генерал-губернатором якого призначено генерал-поручика Павла Потьомкіна, двоюрідного брата впливового фаворита Катерини II Григорія Потьомкіна.

Остаточно закріпившись у Прикубанні, імперська влада підійшла і до остаточного вирішення «ногайського питання». О. Суворову наказано виконати план П. Потьомкіна і здійснити переселення прикубанських татар на Урал. Планувалося переселяти татар під посиленою охороною декількох російських військових частин. Донські козаки, через територію яких планувалося переводити татар, на випадок можливих збройних зіткнень з переселенцями, підготували поголовне ополчення. Перспектива надзвичайно важкого і небезпечного переходу на Урал спричинила збройне повстання серед татар. Чутки про те, що нібито Шагін-Гирей переправився на Тамань і очолить боротьбу за відновлення ханства привертали до повстання все нові і нові клани. Зрозуміло, що майже незброєні татари, розпорошені по кубанських степах, не могли розраховувати на будь-який успіх при зіткненні з російськими регулярними військами. 31 липня 1783 р. повстанці здійснили напади на загін полковника Лешкевича та роту Бутирського полку поблизу річки мала Єя. Росіяни зазнали незначних втрат (близько ста двадцяти вбитих і поранених), але для татар цей день завершився жахливою різаниною («полной рубкой татарам» за висловлюванням О. Суворова). «Погромлені драгунами і козаками ногайці кинулися у болотисту річку, зав'язли в ній і, вражені кулями та картечю, збилися до купи поблизу ріки, де їх рубали і кололи драгуни і козаки; арби і своє майно знищували самі татари, щоб не дісталося воно росіянам; власних жінок різали, а грудних дітей викидали у матерів та кидали у річку. Відчай був повний і татари немов збожеволіли у цьому жахливому бою. Вбиті були ватажки татар, Канакай-мурза, знатні татари і до 3000 простолюду. З боку росіян було вбито і поранено близько 100 чоловік. Битва, яка почалася на світанку, завершилася ополудні. Російські війська переслідували переможених на відстані 30 верст і відняли до 20 000 коней та рогатої худоби, татари зазнали надзвичайних втрат людьми, худобою і майном. Ця жахлива розправа російських військ з татарами надзвичайно розлютила і решту ногайців»²¹¹.

²¹⁰ История Османского государства... – С. 51.

²¹¹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1 – С. 392.

Незважаючи на різанину і втрати, повстання охопило більшість ногайських кланів. На чолі повстання став колишній прихильник Російської імперії Тав-Султан. Він планував залучити до повстання черкесів, більшість татар та відновити Кримське ханство. Повстанцям під його проводом вдається отримати декілька незначних перемог над окремими російськими військовими загонами. Більшість кубанських татар перейшла через річку Кубань і осіла поблизу устя Лаби, звідки татарські загоны разом з черкесами декілька разів здійснили напади на Єйське укріплення. Остаточної поразки ногайці зазнали 1 жовтня 1784 р., коли О.Суворов із великим військовим загоном таємно переправився через Кубань і несподівано нападав на татарські аули. На цей раз відбувалося просто фізичне винищення татар разом з жінками і дітьми, які не встигли підготуватися до найменшого спротиву: «Через три години битви 2000 трупів всіяли весь простір навколо війська, аули були спалені, а на завершення битви на полі залишалося більше ніж 5000 тільки вбитими. І козаки, і солдати однаково не давали нікому пощади – вбивали, різали і кололи чоловіків, жінок, старих і дітей. І тут татари у відчаї вбивали своїх жінок і дітей, щоб позбавити їх від полону, а майно знищували»²¹². Живими залишилася лише невелика кількість ногайців. Пізніше вони оселилися у невеликому трикутнику, який утворювали річки Лаба і Кубань. Втрати росіян були настільки незначними, що про них взагалі не згадувалося. Так завершилася історія прикубанських татар.

«Брама народів», «Заїжджий двір народів», а іноді і зловісно – «Цвинтар народів» – недаремно ці визначення Північного Кавказу і зараз залишаються дуже зручними метафорами для пояснення історичного дискурсу цього регіону. Може ще додати – «Вічний фронтір»? Втім, якщо на перший погляд літопис Кубані (принаймні, тієї території, яку зараз визначаємо як Кубань) є просто історією війн, навал, калейдоскопічним (якщо не хаотичним) рухом народів, то наважимося визнати, що певний алгоритм історичного кубанського простору все ж існував. І хоча Кубань дійсно існувала як «Вічний фронтір», була зоною перетину народів, військових та торгівельних спільнот, транзитних шляхів та чисельних ватаг втікачів, які шукали (і знаходили) на Кубані «простір свободи», втім, історичний простір Північного Кавказу безпосередньо залежав від багатьох складових, серед яких далеко не останню роль відігравала політика великих державних утворень та зіткнення їх геополітичних інтересів.

²¹² Там само. – С. 393–394.

Упродовж довготривалого періоду, приблизно до середини XV ст., на території Кубані існувало три історичних зони, які мали свою специфіку розвитку. І хоча вони постійно контактували між собою і також залежали одна від одної, тим не менше, кожна з них так і не розчинилася під впливом іншої. Відповідно й історичний час проходив на кожній з цих зон із різною швидкістю. Ритміка історичного часу Степової Кубані була швидка, немов літ кінноти номадів, немов вітер, який стримко ніс степом перекотиполе, історичний час уповільнювався на таманському торговельному вузлі і, здається, застигав серед гір та пригірських рівнин Закубання. Торговельні й культурні центри на Таманському півострові, степова частина Кубані, як місце розселення та транзитні шляхи кочових народів та різноманітних військових спільнот і, нарешті – Закубання – передгірська та гірська територія, прабатьківщина гірських народів – на кожній з цих історичних зон відбувалися різні історичні ритми й різна логіка існування, що впливала з певних географічних, геополітичних й етнічних чинників. Швидкі темпи зміни етнічної картини, зазвичай, спостерігалися на терені Степової Кубані, де ротація домінуючих «номадичних» суспільств іноді відбувалася із карколомною швидкістю. Набагато тривкішою та стабільнішою була «культурно-торговельна» зона Тамані, як частини великого Середньоземноморського торговельно-культурного простору та майже без змін, до другої половини XIX ст. залишалася складна, але в той же час, і стабільна історична зона Закубання.

Лише османська експансія наприкінці XV ст. остаточно зруйнувала «культурно-торговельну» історичну зону на Таманському півострові, залишивши хиткий баланс між «татарською» зоною Степової Кубані та «черкеською» зоною Закубання. І вже наприкінці XVIII ст. експансія, на цей раз вже Російської імперії, мала за наслідок ліквідацію «номадичного простору» на Правобережній Кубані. Створилися принципово нові умови, коли вперше за багато сторіч і Таманський півострів, і Степова Кубань опинилися у ситуації «порожнього простору». І цей простір, унаслідок збігу різноманітних обставин, довелося засвоювати спільноті, історія якої і є, власне, головною темою цього дослідження.

РОЗДІЛ III

Освоєння Правобережної Кубані українцями в 1792 – 1860 рр.

3.1. Ліквідація Запорозької Січі та утворення Чорноморського козацького війська

Військо Запорозьке пройшло декілька етапів своєї еволюції. Утворившись як типове об'єднання професійних вояків Великого Порубіжжя, Січ в XVI – XVII ст. відігравала роль центру, в якому готувалися високопрофесійні воїни, ідеально пристосовані не тільки для ведення воєнних дій у Дикому полі, але і для протистояння тогочасним арміям європейських держав. Запорозька Січ поєднувала в собі як риси архаїчних військових спільнот *Männerbrüder* так і елементів рицарських орденів, які до того часу вже майже зійшли з арени історії.

У Запорозькій Січі бачимо типовий приклад взаємовідносин військових спільнот фронтиру з метрополією, із якою, зазвичай, подібні спільноти мали складні стосунки, що коливалися від взаємозалежності, взаємодії до протистояння. У випадку, коли метрополія виявляла слабкість, такі відносини могли привести до перемоги військової спільноти фронтиру і поширення влади та ідеології цієї спільноти на значну частину земель метрополії. У випадку, коли метрополія знаходила в собі сили перемогти цю спільноту, справа завершувалася або знищенням військової спільноти фронтиру, або максимальною інтеграцією її в державну та ідеологічну систему метрополії. Певною мірою ця логіка взаємодій між метрополією та козацтвом як частиною, на цей раз вже Кавказького фронтиру, повторилася на прикладі Чорноморського/Кубанського війська.

Взаємовідносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою привели до того, що козацькій спільноті вдалося перенести модифіковані принципи козацького самоврядування та етосу на значну частину українських земель Польської корони, створивши гетьманську державу. Спроба зробити дещо подібне в тому ж XVII сторіччі повторилася у випадку повстання донських козаків Степана Разіна, але, на відміну від національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, завершилася невдало. Баланс сил Донське козацтво – Московське царство був інший, ніж у випадку Військо Запорозьке – Річ Посполита.

Українська гетьманська держава, породжена Запорозькою Січчю, в своєму розвитку намагалася сформуватись як легітимна держава зі своєю структурою, владною елітою та економікою, яка багато в чому відрізнялася від Запорозької першооснови, хоча і зберігала офіційну назву Військо Запорозьке Низове. Сама ж Запорозька Січ продовжувала існувати до початку 30-х рр. XVIII ст., зберігаючи свої первинні функції – центру військового вишколу як для численних втікачів від соціально-економічного тиску, так і для шукачів «козацького хліба», пригод, військової здобичі та звитяги. Втім, золота (військово-архаїчна) доба Запорожжя залишилася у XVI – XVII ст. Європа вступила у добу абсолютистських держав. Армії швидко модернізувалися, ставали якісно іншими, епоха перманентних війн, найманців та відкритих кордонів минула. Уже Північна війна на початку XVIII ст., в якій запорожцям довелося воювати і проти шведської армії спільно з російськими військами, і проти російської армії спільно зі шведами, довела: козацькі частини програють регулярним арміям у відкритому зіткненні і їх роль поступово зводиться до допоміжних іррегулярних підрозділів.

Облога і знищення влітку 1709 р. російським військом Запорозької Січі на Чортомлику за підтримку гетьманом Іваном Мазепою Карла XII спричинили період Війська Запорозького, (оголошеного наказом Петра I поза законом), під протекторат кримського хана. Період існування Олешківської Січі на землях, що входили до складу Кримського ханства, завершився в 1734 р., коли Військо Запорозьке, знову визнане Російською імперією, не в останню чергу завдяки зусиллям гетьмана Данила Апостола, повернулося на свої землі («вольності»). Останні сорок років існування Війська Запорозького були позначені принциповими змінами у розвитку Запорозької Січі і спробами (значною мірою успішними) модернізувати як її устрій, так і її економічну базу. Повернувшись на свої старі землі, запорожці опинилися у нових умовах. Необхідно було адаптуватися до ситуації, коли самостійні військові походи за «козацьким хлібом» у Крим, Туреччину, Москву чи Польщу поступово лишалися в минулому. Тепер основою господарства Запорозької Січі стало скотарство, торгівля, контроль над торговельними шляхами Південної України, значення яких швидко зростало, та хліборобство.

Дійсно, за останні сорок років свого існування Військо Запорозьке змогло перетворитися на потужну в економічному відношенні спільноту. Для більшої оптимізації фінансово – економічного розвитку та системи управління на землях Запорозької Січі вводиться паланкова система. До 1768 р. створено п'ять паланок – Бугогардівську,

Ингульську, Кодацьку, Самарську та Кальміуську. Збільшення населення Запорозьких «вольностей», у чому був гостро зацікавлений Запорозький Кіш, призвело до створення Орельської, Протовчанської, Прогноїнської, Барвенківської та Личаківської паланок.²¹³ Загалом площа всіх земель Запорозької Січі дорівнювала території острівної Англії. У 60 – 70 х. рр. XVIII ст. запорозька старшина докладала всіх зусиль, щоб збільшити населення запорозьких земель: переселенців забезпечували умовами для розвитку господарства, позичали гроші з військової скарбниці, заселяли цілі слободи за межами військових володінь, щоб таким чином зберегти військові землі.

Головними осередками господарства на запорозьких землях стають зимівники, яких, за різними даними, нараховувалося від 1600 до 4000 одиниць²¹⁴. За висновками Н. Полонської-Василенко, «наприкінці існування Запоріжжя старшинські зимівники являли собою не хутори та пасіки поодиноких козаків похилого віку, а складні господарські одиниці з великими стадами різної худоби, із зерновим господарством, з ієрархією робітників різних категорій, з отаманами над чабанами та прикажчиками над сільськими робітниками, що їх наймали за певної умови»²¹⁵. Фактично, в ці роки відбулося інтенсивне перетворення Запорозької Січі на значну економічну потугу, яка стала на перешкоді поглибленню імперської колонізації Південної України. Однак, бурхливий економічний розвиток Нової Січі призвів і до загострення традиційних протиріч між козацькою «сіромою» та козацькою старшиною, «панами-дуками», посилив диференціацію запорозького козацтва, яке до того ж, як і на Гетьманщині, старанно підігрівалося імперськими урядовцями. Козацька «сірома», власне, і була легендарним січовим «лицарством», козаками-нетягами, оспіваними у піснях та легендах. Але їх час минав. Січ, з одного боку, залишалася на старій системі спільного врядування, але в нових умовах провідну вагу набирало заможне козацтво, зацікавлене у змінах січового устрою.

Протистояння між «сіромою» та «дуками», характерне для всієї історії існування Запорозької Січі (хіба що окрім «архаїчного» періоду її існування до кінця XVI ст.), в період Нової Січі набуло особливої гостроти. Фактично зіткнулися дві концепції подальшого розвитку Запорозької Січі. «Сірома» намагалася зберегти первинні військово-архаїчні традиції Запоріжжя, а заможні козаки – створити такий устрій у Війську, який, з одного боку, забезпечив би подальший роз-

²¹³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. I. – С. 160.

²¹⁴ Там само. – С. 156.

²¹⁵ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Видання «Дніпрові хвилі», 1965. – Т. I. – С. 287.

виток січової економіки, а з іншого, закріпив би владу старшини та створив умови для більш легітимного та стабільного існування Війська Запорозького в системі Російської імперії. Беззаперечно, і «сірома», і «пани-дуки» були щирими патріотами свого Запорожжя, але по-різному бачили його подальший розвиток і своє місце та свою роль у структурі Війська.

З 1749 р. заколоти «сіроми» на Січі частішають і відбуваються традиційно під час виборів кошового. Зазвичай, одним з приводів для цих виступів ставало «гайдамацьке питання». Гайдамацькі походи на Правобережну Україну стали в період Нової Січі ледь не єдиною можливістю для запорозької «сіроми» шукати «козацького хліба». Старшина під тиском російського уряду вимушена була забороняти ці рейди і переслідувати та заарештовувати учасників гайдамацьких ватаг. В особливо незручному становищі опинилася січова старшина у 1768 р. під час «Коліївщини», коли за наказами Президента Малоросійської Колегії Петра Румянцева на Січі організовано відділи для переслідування повстанців. Це викликало масштабне повстання «сіроми», яка звільнила заарештованих гайдамаків та розігнала старшину. Кошовому Петрові Калнишевському вдалося повернутися і придушити повстання лише за допомогою російської військової частини, яка обстріляла з гармат січові курені. 1769 р. повстали проти старшини козаки Корсунського куреня; вже під час участі у Російсько-Турецькій війні козаки підняли повстання у 1770, 1771, 1772 роках; у 1773 р. полковник Колпак втік від повсталих запорожців з-під Кінбурна.

Ліквідація гетьманської держави та козацького устрою Слобідської України сприяла припливу біженців на Січ, яка знову, цілком у дусі своїх історичних традицій, стала осередком незадоволеного елемента. Повстання Донецького, Дніпровського, Луганського пікінерських полків, які були сформовані з колишніх українських козаків, додали напруги у регіоні. «У 1760 – 1770 роки Південна Україна являла величезний готовий «костер», який треба було тільки підпалити, щоб він спалахнув полум'ям»²¹⁶. Окрім того, невизначеність правового статусу Запорозької Січі в системі Російської імперії та відсутність офіційних задокументованих гарантій її становища та кордонів після повернення в 1734 р. давало формальний привід для невпинного наступу на запорозькі «вольності» з боку імперської влади. Тому запорожцям упродовж останніх десятиріч існування Січі доводилося постійно боротися проти загарбання значних частин своєї території. Го-

²¹⁶ Там само. – С.135.

ловним чином ця боротьба відбувалася у вигляді регулярних делегацій до С.-Петербурга, учасники яких – кошовий Петро Калнишевський, військовий писар Іван Глоба, військовий суддя Петро Головатий, та інші визначні представники Запорозької старшини – виявляли неабиякі дипломатичні здібності, щоб відстояти недоторканість січових земель. Але відбувалося і багато прикордонних сутичок між запорожцями та небажаними осадниками – поселенцями ландміліційних полків (сербськими колоністами, яких імперський уряд щедро наділяв Запорозькими землями), донськими козаками, слобідськими та гетьманськими полками.

Таким чином, Запорозька старшина опинилася між двох вогнів – власною «сірою» та імперською владою. У таких умовах вона намагається реформувати сам устрій Запорозької Січі, знайти компроміс між Запорожжям та імперією. За взірць слугувала система Донського Козацького Війська. Вже на початку 1750-х рр. відбуваються спроби скасувати виборність старшини у Війську Запорозькому. Так, військовий писар Петро Чернявський подав до розгляду київського генерал-губернатора М. Леонтьєва «Всепонижайшее доношение» з 8 пунктів, в яких пропонував значною мірою скоротити вплив «сіроми» на Січі та реформувати Військо Запорозьке²¹⁷. У 1773 – 1774 рр. січова старшина знову склала проект реформування Запорозької Січі, автором якого був, ймовірно, військовий суддя Антін Головатий. У проекті, поданому на розгляд графу Григорію Потьомкіну, пропонувалося усунути з Січі анархічний елемент, відмовитися від «січового безсімейного звичаю», фактично реорганізувати Військо Запорозьке та його систему територіально-адміністративного устрою за зразком Війська Донського, скласти жорсткий реєстр козаків і т. ін. Але Потьомкін відкинув ці пропозиції зі словами: «Не можна вам оставаться. Вы крепко расшалились и ни в каком виде не можете уже принести пользы»²¹⁸. Було зрозуміло, що в будь-якому, навіть і реформованому вигляді, Військо Запорозьке імперській адміністрації на Півдні України не потрібне. Як влучно зауважив З.Когут: «Еволюція Російської імперії за взірцем західного абсолютизму може бути ключем до пояснення змін у російській політиці стосовно козацької України»²¹⁹. Загальна політика Катерини II цілком вкладалася у логіку формування абсолютистської держави доби Просвітництва, метою якої була побудова унітарної, партикулярної поліційної держави. Тому будь-які автоном-

²¹⁷ Історія українського козацтва... – Т.1. – С.612.

²¹⁸ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. – С.133.

²¹⁹ Когут З. Білорусь, Росія та Україна в XVI – XVIII століттях / Когут З. // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика. – 2004 – С. 21.

ні одиниці у такій державі були приречені на повну інкорпорацію в загальну уніфіковану державну систему. Запорозькі «вольності» стояли на заваді просуванню російського капіталу на Південь України та опануванню важливих торговельних шляхів до Чорного та Азовського морів, величезні земельні ресурси Запорозької Січі немов магнітом притягували імперських можновладців. Окрім того, Січ традиційно залишалася, попри суперечки між старшиною та «сіромою», осередком українського самоврядування, демократизму та останнім анклавом «простору свободи» для українців, які гостро відчували на собі зростаючий тиск імперських економічних та соціальних перетворень.

Отже, доля Запорозької Січі була вирішена. Остаточна її ліквідація відкладалася у зв'язку із Російсько-турецькою війною 1768 – 1774 рр., у якій запорозькі іррегулярні загони брали найактивнішу участь. Завершення війни, приєднання до Російської імперії нових значних територій згідно з умовами Кючук – Кайнарджийського миру фактично ліквідували південноукраїнський фронтір, аванпостом якого була Запорозька Січ. Останнім радикальним засобом зберегти Військо Запорозьке від тиску Російської імперії була можливість переходу під протекторат Османської імперії, про що, за деякими свідченнями, все частіше міркували як запорозька старшина, так і прості січовики. Під час повстання на Січі «сіроми» в 1768 р. повстанці збиралися забрати військову скарбницю, артилерію та, обравши нову старшину, перейти всім Військом Запорозьким у Туреччину²²⁰.

1767 р. до Петербурга надійшов донос від полкового старшини Павла Савицького, в якому зазначається, що коли в жовтні 1766 р. І. Калнишевський приїхав додому від президента Малоросійської колегії Рум'янцева, то сказав своєму писареві: «Як видно, не треба сподіватися від них надії, а треба відписати до турецького цісаря і, вибравши у війську добрих 20 чоловік, послати з проханням прийняти під турецьке покровительство, а у військо напишемо, щоб усі у готовності й ісправності були до походу; напишемо, що коли великоросійська регулярна або гусарська якась команда у запорозькі дачі вступить, то щоб ні єдиної людини не допустити в кордони, а в разі насильного вступу в дачі запорозькі, то ставились би до них як до неприятеля». Там само Савицький доносив: «Чи писали до турецького цісаря, чи ні, сказати не можу, а у військо – точно моєю рукою попервах через полковника Антона Красовського в минулому 1766 р. в серпні місяці, а потім через осавула в жовтні писали, щоб усі в готовності були до походу проти Росії і не пропускали

²²⁰ Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ, 1994. – С.471.

б у свої кордони ні за чим жодного росіянина»²²¹.

Як влучно зауважила Н. Полонська-Василенко, «ми бачимо де-що спільне, що об'єднує темну запорозьку голоту з ненависним їй кошовим, який культурно й політично стояв набагато вище від неї. Це було переконання, в одних – свідоме, в інших підсвідоме, що з Російською імперією Україна не може жити»²²². Саме ця вірогідна можливість переходу Війська Запорозького під протекторат Османської імперії стала поштовхом, що прискорив дії російського уряду щодо його ліквідації та зумовила таке жорстоке покарання верхівки січової старшини. План ліквідації Запорозької Січі формувався у колі вищих імперських посадовців – Г. Потьомкіна, канцлера М. Паніна та П. Румянцева-Задунайського. У квітні 1775 р. до С.-Петербургу з Києва надійшла реляція від П. Румянцева, у якій він попередив про намір кошового отамана Петра Калнишевського перейти з усім Військом у турецьке підданство. 27 квітня на засіданні Ради у справах запорожців було вирішено запросити Петра Калнишевського немов би для вирішення питань про залагодження суперечок щодо меж Запорозької Січі. Це б стало перевіркою дійсності намірів запорозького отамана перейти із Військом до Османської імперії. Петро Калнишевський до столиці не прибув і доля Запорозької Січі була остаточно вирішена на засіданні Ради 7 травня 1775 р.²²³ Здійснити операцію з ліквідації Запорозької Січі мав головнокомандувач 1-ї та 2-ї армій генерал-поручик О. Прозоровський та генерал-поручик П. Текелій. Загальне командування корпусу, який складався з десяти полків регулярної армії та іррегулярних донських козацьких частин (всього близько 40 тис. осіб), здійснював О. Прозоровський, але саме П. Текелію належало командувати операцією на правобережній частині запорозьких володінь. Отже, П. Текелій став безпосереднім ліквідатором Запорозької Січі, що і вивело його постать у центральні негативні персонажі драми її зруйнування.

Відділи корпусу, якому призначили ліквідувати Запорозьку Січ, взяли під свій контроль центри Запорозьких паланок, що паралізувало можливі спроби мобілізації запорожців для організації опору. 4 червня ескадрон Сербського гусарського полку, Інгерманландський піхотний полк, російська військова залога Новосіченського ретраншементу блокували Запорозьку Січ, старшині запорожців наказали з'явитися на рапорт до П. Текелія. Під час бурхливої військової ради запорожці розділилися на дві частини – одні пропонували чинити збройний опір

²²¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво... – Т.1. – С. 534 – 535.

²²² Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття ... – С.124.

²²³ Історія українського козацтва... Т. 1 – С.615.

(основна частина «сіроми»), інші – погодитися на переговори, фактично, на капітуляцію (військова старшина та духовенство). З великими труднощами перемогли «угодовці».

Старшину, яка з'явилася на переговори до П.Текелія, негайно заарештували. Кошового П. Калнишевського, військового писаря І. Глобу та військового суддю П. Головатого відправили під вартою до Москви і засудили на довічне ув'язнення до Соловецького, Тобольського та Туруханського монастирів. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. кубанський композитор і збирач козацьких пісень Яким Бігдай записав у Гарячому Ключі пісню, яку співали козаки міського гарнізону:

Гей, у суботу та під неділю та орда наступає.

Гей, а в неділю к обіду палатки розбили.

Гей, пішла орда по куріням та ружжя забирати,

Гей, а московськи генерали та церкву грабувати.

Гей, брали срібло, брали золото та ще й воскові свічі,

*Гей, зостається пан кошовий та з писарем у Січі*²²⁴.

Одна з важливих деталей, яка підкреслила апокаліптичний характер знищення Січі, – це пограбування російськими солдатами січової церкви та цвинтаря. Опис цієї події наводить у своїй «Історії Кубанського козацького війська..» Ф.Щербина: «Січ була так ретельно зруйнована, що не залишилося каменя на камені. Історія свідчить, що Текелій з незрозумілим вандалізмом наказав зруйнувати навіть історичні пам'ятники-будови, надгробні пам'ятники... навіть церкву Пресвятої Богородиці, за розповідями одного очевидця, «обдирали», обрубуючи сокирою царські врата і зриваючи прикраси»²²⁵. Ці подробиці, які передав Ф.Щербина у своїй праці, надавали зруйнуванню Січі апокаліптичного характеру і тим самим створювали підвалини міфу про воскресіння Війська Запорозького вже як Війська Чорноморського.

Єдиною спробою збройно виступити проти ліквідації Запорозької Січі стало намагання військового писаря Панаса Фридрика на чолі трьохтисячного загону розпочати наступ на Січ, де вже знаходився російський гарнізон. Але ця спроба завершилася невдачею, П. Фридрик був заарештований та невдовзі помер під вартою²²⁶. Але П. Текелію так і не вдалося повністю виконати своє завдання. Значній частині запорожців (за різними даними від 5 до 10 тисяч) на чолі з отама-

²²⁴ Бигдай А. Д. Песни кубанских казаков / А. Д. Бигдай. – Краснодар: Кн. изд-во, 1992. – Т. 1. – (Песни черноморских казаков). – С.35.

²²⁵ Щербина Ф. Краткий исторический очерк Кубанского казачьего войска /Ф. Щербина // Кубанское казачье войско 1696 – 1888 г. Сборник кратких исторических сведений о войске. – Воронеж : Типография В.И. Исаева, 1888. – С. 40.

²²⁶ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя ХVІІІ століття... – С.192.

ном Андрієм Ляхом вдалося перебратися на Дунай, поклавши початок тривалого існування у межах Османської імперії Задунайської Січі.

Як іронічно зауважив Ф. Щербина: «Це було, в повному розумінні слова, глузуванням над генералом Текелієм і його військами. Генералу було наказано, та й сам він ужив усіх заходів, щоб не випустити з Січі жодного запорожця, наперед запропонувавши козакам дуже тяжкі умови – перейти в поселяни. Він оточив Запорозький Кіш з трьох сторін суходолу тісним колом російських військ, усюди була розставлена сторожа, стирчали вартові й снували роз'їзди. Але невеликого розуму переможець без перемоги не додумався до того, що в Січовому Коші була ще четверта сторона – береги Дніпра... Запорожці, скориставшись неухважністю російського полководця, сіли на човни і попливли з Січі по Дніпру аж до Туреччини. Так пішла ціла половина перебуваючого в Січі війська і забрала з собою ті вільні думки, проти яких було влаштовано погром...»²²⁷. Окрім того, частина запорожців в тому ж 1775 р. намагалася перебратися на Кубань, але безуспішно²²⁸.

Зброю, майно більшості Запорозької старшини, січовий архів, військові клейноди та військову скарбницю конфісковано. Сам П.Текелій негайно розпочав заходи, спрямовані на ліквідацію січового устрою. Паланки перетворені на повіти, до кінця літа завершився перепис їх населення з метою збору податків. Формально із Запорозькою Січчю та Військом Запорозьким покінчили. Більша частина запорожців у тому ж 1775 р. перебралася на територію Османської імперії де, прийнявши протекторат султана, заснувала Задунайську Січ, а над рештою запорожців нависла цілком реальна перспектива стати кріпаками у нових господарів Дикого поля. Втім, збіг цілого ряду обставин та інтересів призвели до виникнення ще однієї парості Війська Запорозького – Чорноморського козацького війська, яке і стало основою для формування української спільноти Кубані.

Традиційно (і цілком доречно) «батьками-засновниками» Чорноморського Козацького Війська вважаються Сидір Білий, Антін Головатий і Захарій Чепіга. Якщо перші двоє у традиційному потрактуванні уособлювали заможних Запорозьких старшин-реформаторів, то останній належав до традиційного архетипу батька-отамана. Втім, «батьки-засновники» були типовими постатями Запорозької козацької старшини, які сформувалися в ментальному просторі Запорозької Січі останнього періоду її існування та уособлювали всі риси, сформовані упродовж декількох сторіч історії Війська Запорозького та його над-

²²⁷ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска...Т. 1 – С. 469.

²²⁸ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття... – С.145.

звичайно різноманітного дипломатичного досвіду. Залежно від мети, якої вони намагалися досягнути, «батьки-засновники» могли бути вкрай дипломатичними, улесливими і хитрими, майстерними акторами, які за певних обставин виступали то у ролі трохи недолугих, але корисних для імперської влади «козаків-малоросів», то у ролі щирих провідників козацької войовничої сіроми. Вони могли бути жорсткими і підступними і, в той же час, виявляти відчайдушну хоробрість, битися у перших лавах, виявляти блискучу військову майстерність, втім, не забували про примноження своїх статків, але і щиро дбали про інтереси Війська. З'ясувати, які ж справжні характери були приховані за цими ролями, справа складна. Загалом у постатях Сидора Білого, Антіна Головатого та Захарія Чепіги ми бачимо осіб доби «козацького бароко», осіб, яких сформувало Запорозжя і які часто зустрічаються на сторінках історії Козацької України.

Військовий осавул Сидір Білий і писар Антін Головатий не розділили сумної долі багатьох січових старшин і не потрапили до заслання, можливо, тільки тому, що під час руйнування Січі перебували у Петербурзі у складі козацької делегації, яка намарно намагалася захистити запорозькі привілеї. До того ж, вирушаючи до Петербурга, Антін Головатий склав повноваження військового писаря і тому не потрапив до числа вищої військової старшини, статус якої автоматично прирікав на репресії під час ліквідації Січі. Делегація на чолі з Сидором Білим прибула до Петербурга в 1774 р. і повертатися в Україну їй довелося в той час, коли Запорозьку Січ зруйновано. Згідно з переказами, під час повернення відчай козаків-делегатів дійшов межі й вони вирішили покінчити своє життя самогубством. Але А. Головатий зміг переконати решту, що цей вчинок навряд чи зможе допомогти Війську та ще викличе глузування: мовляв, перепилися запорожці та постріляли один одного. Ф. Щербина наводить слова Головатого, якими він звернувся до Сидора Білого: «Ні, цур йому! Не треба, Батько, стріляться, будемо краще жити!» А жити мовою Головатого значило – служити козацтву та його інтересам. І тут же немовби Сидір Білий та Антін Головатий замислили відновити Запорозьке військо»²²⁹.

Сидір Білий, Антін Головатий і вцілілі запорозькі старшини, які приєдналися до них, вирішили обрати традиційну тактику запорожців, напрацьовану з часів Самійла Кішки або П. Сагайдачного: у скрутний період дочекатися, коли у можновладців виникне потреба у козацтві і, скориставшись цим, отримати для товариства необхідні піль-

²²⁹ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска...Т. 1 – С. 522.

ги і привілеї. Ініціаторами цього плану швидше за все стали Антін Головатий та Сидір Білий.

Інформації про походження та життя до вступу у Військо Запорозьке Сидора Білого майже немає. За деякими відомостями С. Білий походив з української шляхетської родини, отримав освіту. На Січі він швидко став одним із впливових старшин – військовим осавулом, «правою рукою Калнишевського», виконував в 1768 р. завдання кошового щодо ліквідації гайдамацьких загонів. С. Білий був заможним козаком – мав зимівник при річці Інгульці, водяний млин та численні череди худоби. Сидора Білого, який брав участь у Російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр., у 1770 р. нагороджено золотою медаллю та хрестом Св. Георгія²³⁰. Відзначився він не тільки військовою звитягою, а й умінням виконувати складні дипломатичні доручення. Імперський уряд, відправивши частину козацької старшини до Сибіру, решту вирішив перетягнути на свій бік, роздаючи землі й чини. Колишній військовий осавул отримав дев'ять тисяч десятин землі в Херсонському уїзді. Сидора Білого чекало спокійне і тихе життя у багатому зимівнику на річці Інгульці у колі великої родини. Мав він чотирьох синів – Миколу, Василя, Тимофія, Олександра – й доньку Марію. Втім, С. Білий, як і переважна більшість запорожців, як сірома так і старшина, навряд чи міг уявити своє життя без Війська. Тому бачимо, як упродовж тринадцяти років він наполегливо і невтомно займався діяльністю, спрямованою на відновлення Війська, виступивши як лідер «ініціативної групи» колишніх запорозьких старшин. Окрім Антіна Головатого до неї приєдналися осавули Мощанський, Ломака, Легкоступ, полковники Афанасій Ковпак, Іван Височан, Андрій Білий, Тишковський. Їх діяльності сприяло і те, що Сидір Білий стає предводителем Херсонського дворянства, а Антін Головатий – капітаном-справником (капітаном земської поліції) у Новомосковську.

Сидір Білий користувався значним авторитетом і серед старшини, і серед козацької сіроми, яка вочевидь після зруйнування Січі бачила у діяльності старшин-дуків сприятливу для себе перспективу знов увійти до відтвореного Війська. «Вони його знали, поважали й вірили, що цей старшина своїми стараннями о користі їх відновить Військо Запорозьке»²³¹. Обраний козаками отаман Сидір Білий виступив як посередник між Г. Потьомкіним і козаками, подав тому прохання про звільнення покріпачених запорожців, складає їх реєстри. Представники Білого їздили по селах і хуторах, збирали розсіяних по

²³⁰ Короленко П. Кошые атамань Черноморского казачьего войска XVIII столетия / Короленко П. – СПб : Б.В., 1901 – С.14.

²³¹ Там само. – С.18.

Україні запорожців. Найближчим помічником С. Білого у справі відновлення Війська виступив А. Головатий.

Антін Андрійович Головатий – високоосвічена людина, знав декілька іноземних мов, чудово грав на бандурі (торбані), складав вірші та пісні. Він народився в 1744 р. в містечку Нові Санжари, що на Полтавщині, у заможній козацькій старшинській родині, згідно переказів навчався у Києво-Могилянській академії і в 1757 р. був записаний до Війська Запорозького, де пізніше його рідний дядько Павло Головатий займав посаду військового писаря. Майбутній засновник Чорноморського козацького війська прибув на Запорозьку Січ у віці 18 років, його приписали до Васюринського куреня і, згідно з козацькою традицією, отримав, скоріше за все за свій неабиякий розум та освіту, нове прізвище – Головатий²³². А. Головатий швидко виявив себе як визначний козак, і 1762 р. його обрано курінним отаманом. У 1764 р. Головатий очолив тисячний загін запорожців, який охороняв кордони Запорозжя та погромив татарські загони на річці Берді.

За описами сучасників, зовнішній вигляд Антіна Головатого відповідав класичному типажу запорожця – високий, кремезний, з довгим козацьким чубом та вусами²³³, мав круту вдачу²³⁴. Видатні здібності дипломата зіграли вирішальну роль у діяльності А.Головатого по відродженню Війська. В Російській імперії, де все вирішували особисті зв'язки, вміння знаходити впливових зверхників, добиватися свого через складне плетиво інтриг та хабарництво, А.Головатий вповні використовував всі ці шляхи.

Колись Г. Потьомкін записався козаком у Кушовський курінь, курінним якого тоді був А. Головатий. Приятелювання між А.Головатим та Г.Потьомкіним зав'язалось під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Певною мірою це і надало можливості Головатому підтримувати своє «давнє знайомство» з Г. Потьомкіним у складній грі по відновленню війська. Оголошення про формування нового Війська призвело до того, що до збірних пунктів потяглися колишні запорожці, гайдамаки, козацька сірома. Тікали, рятуючись

²³² Короленко П.П. Головатый, Кошевой атаман Черноморского казачьего войска / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С.86 – 87.

²³³ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... – С. 522.

²³⁴ Про жорстоку вдачу А.Головатого свідчить один апокрифічний переказ, хоча невідомо наскільки він відповідав дійсності. Донька А.Головатого Марія одружилась з гвардійським офіцером. Невдовзі після весілля молоді збирались до С.Петербурга. Одна зі служниць Марії, ображена через те, що її відмовились узяти з собою, отруїла свою господиню. П.Короленко так перепоїв продовження цієї трагічної історії: «Засмучений батько наказав отруйницю одягнути в найкращу сукню, підготувати, немовби до вінчання, потім її зв'язали, зашили в лантух, запрошений священник прочитав відхідну, після чого гайдуки (козаки), за наказом Головатого, віднесли вбивцю до берега та, розгойдавши, кинули з високого урвища в воду ріки Дністра». Короленко П.П. Головатый... – С.91.

від кріпацтва, тікали з панських в'язниць і солдатських полків, залишали свої оселі та господарства. У супроводі озброєних козаків на конях із збереженим паланковим прапором прибув на Січ полковник Протовчанської паланки Захарій Чепіга – майбутній перший кошовий отаман Чорноморського козацького війська.

Про юність Захарія Чепіги майже нічого не відомо, окрім того, що він був родом із села Борки, що на Чернігівщині. До приходу на Січ З.Чепіга мав родове прізвище Куліш, яке змінив, згідно із запорозькою традицією. Відомо, що вже у 1750 р. у 24-літньому віці З. Чепіга був козаком Кисляківського куреня²³⁵. Козаки дуже поважали Чепігу («батька Харка») за простий, демократичний характер, гострий розум і військову вдачу, тому й обрали полковником Протовчанської паланки. Після ліквідації Запорозької Січі полковник Захарій Чепіга потрапив до «чорного списку», куди входили 23 козацькі старшини, майно яких підлягало конфіскації і які відзначилися найзавзятішою боротьбою за Запорозькі вольності²³⁶. Чорноморські козацькі легенди навіть змальовують його як характерника – козака, який добре знав і володів таємницями військової магії.

Три старшини добре доповнювали одне одного. Сидір Білий виступив як головний ідейний натхненник відродження Січі, носій старих запорозьких традицій; Антін Головатий завдяки своїм зв'язкам у Петербурзі, таланту блискучого дипломата був посередником між імператорським двором та козацтвом; а неписьменний Захарій Чепіга – харизматичним ватажком козацької сіроми, виразником її прагнень і сподівань. Окрему військову команду з колишніх запорожців Сидір Білий почав формувати наприкінці 1783 р. з дозволу Потьомкіна. Приводом для її створення стало повстання кримських татар. На початок листопада 1784 р. козацький загін Білого, що дислокувався поблизу Херсона, нараховував 283 козаки (30 кіннотників та 253 піхотинці)²³⁷.

Що ж змусило колишнього руйнівника Війська Запорозького протегувати запорожців і підтримувати їх прагнення до відновлення Війська? Найшвидше, провідну роль у цьому відіграли амбітні плани фаворита імператриці, який намагався посилити свій політичний вплив, спираючись на людські та природні ресурси Південної України. Окрім того, Південна Україна (Новоросія), володарем якої став Г. Потьомкін, межувала із землями Речі Посполитої, Кримського ханст-

²³⁵ Фролов Б. Дискуссионные вопросы биографии атамана З. А. Чепиги / Б. Фролов // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С.513.

²³⁶ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття... – С. 193.

²³⁷ Російський державний військовий архів, м. Москва (далі – РДВІА). – Ф.52. – Оп. 1/194, ч. 2. – Спр. 304, ч. 1. – Арк. 3.

ва та Порти, відносини з якими у Російській імперії були далекі від мирного співіснування. Спроби організації окремих військових загонів для охорони Півдня та стимуляції його заселення до бажаних наслідків не призвели – поступово Г. Потьомкіну стає зрозуміло, що тільки козацьке військо із досвідчених козаків-запорожців як окрема формація може стати потужною силою. У цих проектах нове козацьке військо могло виступити і як охоронна військова одиниця і, у разі потреби, лояльна до впливового можновладця потужна військова сила. Одним з факторів, які підштовхнули Потьомкіна дати дозвіл на формування нового війська, було побоювання, що військо задунайських козаків, яке на випадок війни виступило б на боці Османської імперії, може поповнитися запорожцями, що залишилися на території Російської імперії.

Не менш вагомим фактором, який примусив Г.Потьомкіна стати протектором утворення нового козацького війська, була підготовка до здійснення планів щодо ліквідації Речі Посполитої. Новоутворене українське козацтво мало стати важливим стимулом для забезпечення лояльності українців Правобережжя під час переходу під владу Російської імперії. Значна частина дезертирів, які втікали з польської армії, отримувала можливість записуватись до новоутвореного Чорноморського війська, розташування якого безпосередньо на кордонах Речі Посполитої становило реальну загрозу для республіки, могло стати стимулом для нового спалаху гайдамацького руху на Правобережній Україні.

Восени 1789 р. у листі до Катерини II Г. Потьомкін писав: «Проти Польщі варто запасатися Чорноморськими козаками...»²³⁸. У разі війни проти коаліції Пруссії та Речі Посполитої Г. Потьомкін розраховував підняти повстання за допомогою Чорноморського війська на Правобережній Україні та Волині. «У них у всіх бажання поновити колишнє становище, як вони були під своїми гетьманами, і зараз всі стверджують, що необхідно знову їм бути по старому, очікуючи від Росії сприяння. Цю справу виконати можна дуже легко. За верховенством моїм над козаками, іменуйте мене гетьманом військ козацьких Катеринославської губернії... Я тоді з кошем Чорноморським, як увійду в свої обістя, з ним за атакую конфедерацію, народу православного заманіфестую права колишні, дістану їх і відокремлюсь... Кам'янець Подільській і Бердичів ту годину зайняти і всіх мешканців військовими зробити... Тут буде війська 150 тисяч, і жодної копійки вам вартувати їх утримування не буде. Ви цим способом набуваєте

²³⁸ Елисеєва О. И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / О. И. Елисеєва. – М., РАН Ин-т рос. истории, 2000. – С.120.

для Росії цілу державу»²³⁹.

Таким чином, чорноморцям належало відіграти головну роль у планах Г. Потьомкіна підняти повстання серед українців Правобережжя, утворити серед них козацьке військо та проголосити відокремлення від Речі Посполитої. Велику роль в утворенні та розвитку Чорноморського козацького війська відіграли амбітні плани його всесильного протектора – князя Потьомкіна, який, отримавши в січні 1790 р. титул Великого Гетьмана Катеринославських і Чорноморських козацьких військ, вірогідно, прагнув створити потужну «приватну» військову силу з козаків, на яку міг би опиратися у власній Новоросійській «вотчині». У тому ж 1790 р. з чорноморців створено окремих кінний полк «Булави Великого Гетьмана», який мав виконувати функції особистої гетьманської гвардії на кшталт колишніх сердюцьких полків²⁴⁰. Окрім того, Чорноморське козацтво могло відіграти важливу роль у реалізації «Грецького проекту», якщо не на кордонах майбутньої «Дакії», то на Північному Кавказі, який перетворювався на головний плацдарм і для подальшої боротьби проти Османської імперії, і для подальшого просування Російської імперії на Схід. Г. Потьомкін був зацікавлений у можливості мати на Кавказі «вірне» козацьке військо, що сприяло позитивному вирішенню питання про переселення Чорноморського козацького війська на «Тамань з околицями». В той же час, можливі перспективи відновлення гетьманської системи, хоча і в значно модифікованій формі, і фактичне відновлення Війська Запорозького не могли не сприяти зростанню і чисельності Чорноморського козацького війська, яке могло, за умов реалізації «гетьманського проекту» Потьомкіна, відігравати певну привілейовану роль. І хоча цей проект не реалізувався (перспективи його реалізації в умовах російського імперського абсолютизму були ефемерними), втім, усі ці обставини створили певний сприятливий простір для дипломатичних маневрів чорноморської старшини. Наслідком цих маневрів, власне, і стало формування Чорноморського війська та його переселення на Кубань.

Потьомкінський задум щодо створення нового козацького війська став у нагоді і колишнім Запорозьким старшинам, які прагнули відновлення Війська Запорозького. Окрім того, слід ураховувати і потужний рух т. зв. «традиціоналістів» – тієї частини української еліти, яка прагнула максимально зберегти елементи «малоросійської» автономії. Одним з проектів традиціоналістів було відновлення українського козацтва. В умовах, коли Російська імперія опинилася у складній геополітичній ситуації, Катерина II могла піти на певні поступки тра-

²³⁹ Там само. – С.121.

²⁴⁰ Історія українського козацтва... – Т. 2. – С. 311.

диціоналістам, щоб забезпечити лояльність української еліти: «...метою традиціоналістів, якої вони досягли лише на короткий час, було відновлення одного з найважливіших елементів козацької України – козацького війська (мова йде про утворення Катеринославського козацького війська, яке проіснувало до 1796 р. – Д. Б.). Перший козацький проект Катерині II 1788 р. подав провідний представник традиціоналізму Василь Капніст. У той час Російська імперія вела війну на два фронти – проти Османської імперії та Швеції – і гостро потребувала додаткових військових сил»²⁴¹.

Що ж стосується колишньої запорозької старшини, то її прагнення були очевидними – не тільки відновити Військо Запорозьке, але й реформувати його згідно з планами Петра Калнишевського, адаптувати до нових економічних, соціальних та політичних умов. Недаремно з трьох головних ініціаторів відновлення Війська двоє були найближчими соратниками останнього кошового отамана – Сидір Білий і Антін Головатий. Проте відродження Війська відбувалося вкрай повільно і залежало від зміни багатьох обставин, серед яких провідну роль відігравали стосунки Російської імперії з Портою. Остаточно справа набрала прискорення, коли Петербург почав готуватися до неминучої нової війни з Османською імперією.

20 серпня 1787 р. вибухнула чергова російсько-турецька війна і в той же день Г. Потьомкін видав розпорядження: «Щоб мати у намісництві Катеринославському воєнні команди волонтерів, доручив я секунд-майору Сидору Білому та Антону Головатому зібрати охотників, кінних і піших для човнів, з тих, хто поселився у цьому намісництві козаків, які служили в колишній Січі Запорозькій...»²⁴². Кількісне зростання нового формування відбувалося далеко не так швидко, як того бажали його організатори. До кінця 1787 р. вдалося набрати тільки 600 козаків. Це пояснювалося тим, що значна частина запорожців перебралася за Дунай ще в 1775 р., а велика кількість колишніх запорожців була покріпачена. Тому у «військову команду» Сидора Білого приймали і добровольців, які раніше не входили до Війська Запорозького, і державних селян²⁴³. «Військова команда» Сидора Білого формувалася за принципом військової структури Війська Запорозького. Охочі потрапити до «військової команди» прибували на збірні пункти, де їх розподіляли по куренях, призначали військових старшин. За короткий час сформували козацьке військо, невелике за чи-

²⁴¹ Когут З. Українська еліта у XVIII столітті // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – С. 71 – 72.

²⁴² ДАКК. – Ф. 249 – Оп. 1 – Спр. 2829. – Арк. 1.

²⁴³ Історія українського козацтва... – С. 365.

сельністю, бойовою основою якого виступали ветерани-запорожці, що обумовлювало його високі бойові якості. Отаманом обрали Сидора Білого, військовим суддею – Антіна Головатого, військовим полковником – Захарія Чепігу, військовим осавулом – А. Кобеняка, військовим писарем – Івана Пулесецького. Курінними залишилися старі січові отамани, які збирали до куренів своїх козаків.

1787 р. імператриця Катерина II здійснила подорож південними околицями своєї імперії. Ця подія, що породила відому історію про «потьомкінські села», стала початком закладення деяких міст в Південній Україні та продемонструвала могутність найвпливовішої людини того часу, фактичного «володаря Півдня» графа Григорія Потьомкіна. Окрім того, саме під час перебування Катерини II у Кременчузі відбулася її зустріч (зорганізована тим же Г. Потьомкіним) з колишніми старшинами Війська Запорозького. Під час аудієнції старшини подали петицію про створення окремих волонтерських військових команд із запорожців²⁴⁴. Зрозуміло, що це клопотання повинно було стати першим кроком до відновлення Війська Запорозького. Схвальне ставлення до цього клопотання з боку імператриці було викликано, далеко не в останню чергу, впливом Г. Потьомкіна.

Назва нового військового формування не була відразу визначена. З жовтня 1787 р. Г. Потьомкін застосовував до нього претензійну (зважаючи на невелику кількість козаків) назву «Військо вірних козаків», застосовуються й інші найменування – «Кош вірного війська Запорозького», «козаки вірного Запорозького коша», «вірне Запорозьке військо». Але поступово ці назви були витіснені, коли Г. Потьомкін у січні 1788 р. призначив підполковника С. Білого «Військовим Отаманом вірних козаків»²⁴⁵. З вересня 1787 р. за наказом Г. Потьомкіна «вірні козаки» почали отримувати платню – прості козаки по 12 карбованців на рік, по 30 карбованців курінні отамани, довбиші й пушкарські отамани. Військовий отаман спочатку отримував 300 карбованців на рік, а з липня 1788 р. – 500 карбованців, Військовий суддя – 400 карбованців, військовий писар, осавул і полковники – по 300 карбованців²⁴⁶. В організаційному відношенні новоутворене Військо вірних козаків нагадувало перші козацькі загони часів виникнення козаччини – нечисленні й погано озброєні. Різниця полягала в тому, що Дикий

²⁴⁴ Кухаренко Я. Туренко А. Исторические записки о войске черноморском (со времени поселения онога на всемилоствейше пожалованной земле по 1831 год) // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар. – Т. 1(22). – 2006. – С. 315.

²⁴⁵ Фролов Б. Правовой статус атаманов Черноморского казачьего войска в конце XVIII в. // Дворяне Северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона. – Краснодар, 2002. – С. 27.

²⁴⁶ Історія українського козацтва... – Т.2. – С. 365.

степ перестав бути «простором волі». Новому війську потрібен був новий «простір волі» – новий фронтір. А в нових умовах його можна було не здобути, а заслужити. Нова російсько-турецька війна надавала таку можливість.

Питання про надання землі Війську було однією з головних проблем, яку намагалися вирішити козаки. Розглядалося два варіанти – отримати землю за Бугом (Керченський кут) або на Кубані. Г. Потьомкін повідомляв імператриці в одному зі своїх листів від 25 грудня 1787 р.: «Просять вони мене, щоб виклопотав їх землю, куди підуть жити великою кількістю, а саме у Керченському Куті або на Тамані. Сіє буде дуже корисно. Вони будуть перепоною від черкесів і ми через це позбавимося від поганих хліборобів. З них вже більша частина одружені, то заведуть тамо порядні поселення, багато і з Польщі до них пристають»²⁴⁷. Фактично обіцяна територія для розташування новоутвореного війська стала платнею за його участь у війні з Османською імперією і обумовила підвищення «військової команди» з колишніх запорожців до статусу Війська.

Втім, формування структури «військової команди вірних козаків», яка копіювала військову організацію Війська Запорозького, і так поступово призвело до того, що за декілька місяців було створено справжнє, хоча і нечисленне військо. 31 січня 1788 р. «високоповелительний» генерал-фельдмаршал князь Г. Потьомкін сповістив козакам «о благоволенії» Катерини II, яка дарувала новому війську землі в Керченському куті, зайнятого турками, або на пустельній Тамані (Фанагорійському півострові) на вибір. Привіз козацтву документ на землю та військові клейноди О. Суворов, який 27 лютого передав війську «прапор військовий білий, малий для куренів, яких по збільшенню людей прибавлять буде вперед, булаву отамана кошового та інші перначі»²⁴⁸. 13 травня війську передали військову печатку, на якій за стародавнім звичаєм зображено козака із шаблею при боці з мушкетом і прапором з хрестом. Таким чином, існування козацького війська визнали вже офіційно, і, хоча в офіційних документах визначення війська як Запорозького старанно оминалося, за духом, звичаями, військовим устроєм і складом воно було саме таким. Восени 1788 р. змінилася і назва Війська. 17 листопада у документах з'являється назва – «чорноморські вірні козаки». В офіційних джерелах почала використовуватися назва: «військо Чорноморське», яка і закріпилася за Війском до 1860 р.²⁴⁹

²⁴⁷ Катерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769 – 1791. – М.: Наука, 1997. – С.258.

²⁴⁸ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... – Т. 1. – С. 475.

²⁴⁹ История українського козацтва... – Т.2. – С. 366.

Початок війни і хід російсько-турецької війни значно прискорили зростання чисельності війська вірних козаків. І хоча далеко не всім колишнім запорожцям вдалося пристати до війська, зважаючи на протидію поміщиків, які, захопивши Запорозькі землі, прагнули покріпачити козаків, військо постійно поповнювалося. У лютому 1788 р. у війську нараховувалося 732 особи, до кінця березня – 1343, у травні – 1812, у червні – 2095. Загалом на червень 1788 р. стройовий склад війська складався з одного військового отамана, одного військового осавула, 5 полковників, 5 осавулів, 5 хорунжих, 6 полкових старшин, 38 курінних отаманів, 1 артилерійського отамана, 104 канонірів та 1973 рядових козаків²⁵⁰. На вересень того ж року загальна кількість війська складалося з 4104 осіб. У 1791 р. кількість Війська значно зросла і досягла на кінець листопада 12620 осіб – 732 старшини (4 військові старшини – отаман, суддя, писар, осавул, 27 полковників, 12 бунчукових товаришів, 15 полкових старшин, 171 полковий осавул у званні поручика, 34 полкових осавули у чині підпоручика, 321 полковий хорунжий (прапорщик), і 11888 козаків (включно з курінними отаманами і канонірами)²⁵¹.

Напередодні нової війни з Портою Російська імперія порівняно зі своїм станом двадцятирічної давнини була набагато краще підготовлена. У першу чергу цьому сприяло створення потужної економічної та продовольчої бази на Півдні України (Новоросії) та морських баз на Чорному морі. Перший розподіл Речі Посполитої збільшив населення Російської імперії приблизно на 1 млн 300 тис. нових підданих, до того ж заможних, порівняно з рештою населення імперії²⁵². Принаймні всі ці обставини вперше заклали відносно надійну базу не тільки для ведення нової війни з Османською імперією, але і для просування на Кавказ. Окрім того, Г.Потьомкін виявився здібним військовим реформатором, який, враховуючи обставини попередньої російсько-турецької війни та придушення повстання О. Пугачова, заходився змінювати російську імператорську армію у напрямі збільшення єгерських батальйонів, призначених діяти у розсипному строю та легкій кавалерії, яка підсилювалася козацькими частинами та, власне, переймала тактику дій військових козацьких підрозділів²⁵³. Особлива увага, яку приділяв Потьомкін важливості козацьких військових частин у складі імператорської армії, викликала різку критику прихиль-

²⁵⁰ ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2, 5, 11, 13, 14.

²⁵¹ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов... – Т. 3. – С. 118.

²⁵² Каррер д'Анкосс Э. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней / Каррер д'Анкосс Э. ; пер. с фр. – М.: РОССПЭН, 2007. – С.48.

²⁵³ Свечин А. Эволюция военного искусства / А. Свечин. – М.: Академический Проект ; Жуковский: Кучково поле, 2002. – С. 262.

ників регулярної армії, втиснутої у жорсткі схеми побудови західно-європейських регулярних армій, але, як засвідчив подальший досвід, ці реформи виявилися цілком виправданими. Втім, зацікавленість Григорія Потьомкіна у збільшенні козацьких частин в армії стала ще одним додатковим фактором, який сприяв утворенню Чорноморського козацького війська.

Чорноморські козаки під час війни виявилися вкрай корисними для російської армії: чудово знаючи місцевість, вони виступали не тільки у ролі розвідників та провідників, незамінних фахівців для захоплення «язиків» та знищення ворожих пікетів, але й взяли участь у всіх найважливіших битвах, як морських так і сухопутних. Піших козаків очолював С. Білий, козацьку кінноту – З. Чепіга, флот – А. Головатий; всього перебувало у війську 2829 кінних козаків і 9681 піший козак²⁵⁴.

Під час війни чорноморським козакам довелося зіткнутися зі своїми побратимами – задунайськими козаками. Вочевидь, випадки таких сутичок були настільки частими, що чорноморці носили на правому рукаві білу пов'язку, щоб відрізнитися від задунайських запорожців. Але далеко не всі зустрічі між чорноморцями та задунайськими запорожцями супроводжувалися братовбивством. Історик П. Короленко наводить випадок, коли козак-чорноморець Павло Помело зіткнувся під час розвідки віч-на-віч зі своїм рідним братом – задунайським козаком, який попередив Павла про засідку, яка очікує на чорноморців²⁵⁵. Російське командування не дуже берегло козаків: доки одна частина козаків билася з турками й гинула від їхніх куль та ятаганів, інших примушували будувати сторожі на Бузькому Лимані. Без їжі і теплого одягу до березня 1789 р. на будівництві померло близько 500 козаків²⁵⁶.

У червні під турецькою фортецею Очаків козаки знищили ворожу флотилію, але під час абордажного бою був тяжко поранений отаман Сидір Білий і через декілька днів, 19 червня, помер. На козацькій раді з двох претендентів – А. Головатого та З. Чепіги – обрали популярного серед чорноморців Захарія Чепігу. Найважчим завданням для російської армії стала облога Очакова. Очаківський гарнізон постачала харчами фортеця Хаджибей. 29 жовтня чорноморські козаки підпалили береговий цейхгауз, а 7 листопада, згідно з легендарними переказами, сам кошовий отаман пробрався в Хаджибей і спалив там

²⁵⁴ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... – Т. 1. – С. 501.

²⁵⁵ Короленко П. П. Черноморцы / П. П. Короленко // Черноморские казаки. – М.: Вече, 2009. – С.218.

²⁵⁶ Короленко П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска ... – С.32.

продовольчі склади.²⁵⁷ Підходи до Очакова закривала добре укріплена фортеця на острові Березань. Декілька атак російських регулярних частин на Березань відбили. Тоді на Березань вирушив козацький флот – на передньому байдаку знаходився сам Антін Головатий. Згідно з переказами, під час атаки він співав гучним басом псалми. Тривалий час на мурах фортеці йшла запекла різанина, потім запорожці, розвернувши гармати, почали обстрілювати Очаків і 6 грудня здобули перемогу²⁵⁸.

Вдалий штурм турецької фортеці на Березанському острові, здійснений чорноморцями фактично без підтримки російського регулярного війська, став знаковою подією, яка увійшла до загальної міфологеми Чорноморського та Кубанського козацьких військ і відіграла важливу роль у формуванні самосвідомості чорноморців. На честь цієї перемоги був названий один з новоутворених чорноморських куренів на Кубані (пізніше – станиця Березанська). 11 грудня 1790 р, штурмуючи Ізмаїл, чорноморці Чепіги, який командував другою колоною, що йшла у наступ, незважаючи на великі втрати – одна з атакуючих козацьких колон загинула у повному складі – вдерлися на його мури й захопили турецькі гармати. У цей день вони зазнали найбільших втрат за весь час російсько-турецької війни – 160 вбитими і 345 пораненими²⁵⁹.

Після закінчення війни чорноморці отримали ордер, який закріплював за ними великий кут землі за Бугом по Дністру і Телігулу і на річці Березані при Лимані Очаківському. Там і почало осідати новоутворене Чорноморське козацьке військо. У містечку Слободзея козаки розбили свій Кіш, поділивши землі на три паланки – Подністрянську, Березанську і Кінбурнську²⁶⁰.

Головною надією чорноморців на закріплення за собою отриманих земель були сподівання на те, що амбітний Г. Потьомкін, додавши до своїх численних титулів ще й гетьманський, буде спиратися на Чорноморське військо як на свою головну військову силу на Півдні України. Невідомо, наскільки ці сподівання змогли б реалізуватися у майбутньому: 5 жовтня 1791 р. Григорій Потьомкін помер. Його нагла смерть стала сильним ударом по планах відродження війська, яке раптом опинилося без протектора і «гетьмана». Чорноморська старшина та посполите козацтво добре розуміли, що історія, яка сталася

²⁵⁷ Там само. – С. 45.

²⁵⁸ Фролов Б. Взятие острова Березань черноморскими казаками 7 ноября 1788 года: мифы и реалии / Б. Фролов // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 6–16.

²⁵⁹ Щербина Ф. А. Кубанское казачество и его атаманы / Ф. А. Щербина, Е. Д. Фелицин. – М.: Вече, 2007. – С. 33.

²⁶⁰ Див. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. /Автори-упоряд.: О.А. Бачинська, Л.М. Маленко, О.А. Пригарін, Р.І. Шиян. – Одеса: Друк, 2000. – 282 с.

шістнадцять років тому на Дніпрі, може повторитися й за Бугом. І тоді чорноморці вирішили шукати собі землю в Петербурзі.

3.2. У пошуках нового Порубіжжя. Передумови переселення Чорноморського козацького війська на Кубань

Територія Кубані була добре відома запорожцям, і в минулому Війська Запорозького відіграла важливу роль. Запорожці використовували Тамань як транзитну базу під час своїх морських походів, де флотилії січовиків, вирушивши з Домахи (сучасне м. Маріуполь), поповнювали запаси провіанту та прісної води. На легких швидких чайках запливали вони з дніпровських лиманів по Чорному морю на Тамань, йшли далі до «Білої Арапії» – Єгипту. Часто висаджувалися на Тамані, запливали по річці Кубані углиб ногайських володінь. Зрозуміло, що на цьому терені відбувалося безліч сутичок, а іноді і масштабних битв між козаками і турками та татарами. Так, у 1638 р. велика козацька флотилія (153 чайки), яка складалася з 1700 запорожців та донців, вирушила у Чорне море. У битві з турецьким флотом козацький флот зазнав певних утрат і розділювався на дві частини, одна з яких відступила у дельту Кубані, але там козаків оточили загони турків і татар, які підійшли з Криму, Очакова й Керчі. Втративши близько 500 людей та п'ять човнів, козаки змогли розірвати оточення і почали з боєм підійматися вгору по річці Кубані, очевидно, сподіваючись пробитися до горської частини Закубання. Але турецьким та татарським загонам вдалося знову оточити запорожців, завдавши їм остаточної поразки²⁶¹.

Водночас запорожці розглядали черкесів, особливо в XVI – XVII ст., як своїх союзників, – чимало черкесів входило до Запорозької військової спільноти, навіть традиційний одяг кавказьких горців – черкеска – набув серед запорожців великої популярності. Характер «воєнного» освоєння території Кубані запорожцями змінився під час перебування Війська Запорозького під протекторатом Кримського хана у 1709 – 1735 рр. У цей період запорожці були вимушені брати участь у каральних експедиціях проти вічно бунтівних ногайців і черкесів. Запорожці у 1714-1715 рр. брали участь у таких походах, а в 1727-1729 рр. тисяча запорожців під головуванням колишнього кошового отамана, полковника Іванця, дислокувався постійним військовим табором на Кубані²⁶². Кількість запорожців у таких експедиціях доходила до 15 відсотків від кількості всього Війська. Наприклад, у 1731 р. –

²⁶¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків... – Т.2. – С. 173.

²⁶² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків... – Т.3. – 403 с.

391 козак, у 1732 – близько тисячі. Іноді під час цих походів запорожці, яким доводилося воювати у незвичних умовах гірської місцевості зазнавали великих втрат. Так, під час походу до Кабарди з 391 козака назад повернулося тільки 60²⁶³. Але цілком вірогідно, що значна частина цих втрат пояснюється тим, що запорожці, залишались серед адигів та некрасівських козаків. У цей період запорожці налагоджують тісні контакти з ігнат-козаками і беруть участь у їх воєнних діях, а чимало запорожців живуть у поселеннях некрасівців.

Окрім того, запорозькі рибальські артілі інтенсивно використовували кубанські риболовні угіддя. Побудувавши чайки в гирлі Берди або Кальміусу, запорожці спускалися до Єйського лиману, де й таборилися. Обирали собі полковника, старшин і отаманів, будували курені, землянки й займалися все літо рибальством або мисливством. Царський уряд, боячись ускладнень з турками, забороняв запорожцям обживати кубанські землі, а кількість таких козацьких артілей, які осідали на Кубані, зроста настільки, що викликала певні ускладнення між Російською імперією та Портою. Так, наприклад, 11 жовтня 1743 р. російський уряд наказував вислати запорожців з Кубанського краю. Втім, ці накази навряд чи мали якісь наслідки. 1744 р. генерал Леонтєв повідомляв кошовому Якимі Ігнатовичу: на Кубані живуть запорожці, в яких відбуваються сутички з татарами. 11 липня окремою грамотою російської імператриці Єлизавети II кошовому отаману Василю Григорієву наказано ліквідувати запорозькі рибальські та мисливські поселення на Кубані²⁶⁴. Однак козаки продовжували обживати ці землі настільки інтенсивно, що напередодні ліквідації Запорозької Січі вважали східними кордонами своїх вольностей ріки Єю та Кубань²⁶⁵.

Тому не дивно, що під час ліквідації Запорозької Січі однією з найвірогідніших територій, куди могли б перебратися запорожці, стала Правобережна Кубань. Вже згадувалося про невдалу спробу частини запорожців перейти на Кубань одразу після зруйнування Січі. Але остаточно ідея переведення Чорноморського війська на приазовську частину Північно-Західного Кавказу утвердилася серед козацької старшини тоді, коли стає зрозуміло, що довго над Бугом Військо протриматися не зможе. Без сумніву, провідники чорноморців добре знали внутрішню ситуацію Російської імперії, і, зокрема, перспективи її подальшої експансії. Ліквідація Кримського ханства і агонія Речі Посполитої, наближення остаточної окупації якої було очевидним, пере-

²⁶³ Історія українського козацтва.... – Т. 1. – С. 597.

²⁶⁴ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... – С. 500.

²⁶⁵ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.І. – С. 578.

творювало Південну Україну і відповідно територію розташування Чорноморського козацького війська із прикордонної на «внутрішню». Повторювалася ситуація, характерна для правового стану Війська Запорозького в період Нової Січі: знову територія між Бугом та Дністром, на якій розташовувалося Чорноморське козацьке військо, так і не була юридично закріплена за ним, що робило перспективу подальшого існування новоутвореного війська непевною. Швидше за все Чорноморське військо повторило б долю інших козацьких військ, створених наприкінці XVIII ст. та ліквідованих на початку XIX ст., якби плани чорноморців щодо переселення на Кубань не збігалися б з планами російського уряду щодо колонізації Північного Кавказу.

3.3. Дипломатична місія А. Головатого в Петербурзі 1792 р.

Традиційна козацька історіографія і чорноморська/кубанська козацька міфологема наполягають на тому, що виділення козакам земель на Кубані стало наслідком ініціативи чорноморців, які змогли досягти свого завдяки дипломатичним талантам та наполегливості делегації на чолі з Антіном Головатим до імператриці Катерини II. Остаточна канонізація міфу про «посольство Головатого», який уперше зафіксовано з «розповіді полковника Бурсака» в «Історичних записках про військо чорноморське...»²⁶⁶ Я. Кухаренка та О. Туренка в 30-х рр. XIX ст., занотовано в «Історії Кубанського козацького війська» Ф.А. Щербини. В обох текстах присутнє посилання на розповідь полковника Бурсака про обставини подорожі та перебування чорноморської делегації у столиці імперії. У козацькій інтерпретації історія «посольства Головатого» набувала рис авантюрного роману з елементами «малоросійського водевілю» із сюжетом, в якому хитрі і кмітливі запорожці шляхом підкупів, хабарів та дотепних витівок добиваються аудієнції на вищому рівні, здобувають прихильності імператриці, та, нарешті отримавши всі дозволи і документи на володіння Кубанськими землями із рук розчуленої Катерини II, тріумфально повертаються до свого Війська. Яскравий опис аудієнції яка нагадує театральне дійство, змальовує чорноморців, одягнутих у багаті запорозькі шати, серед яких А. Головатий зіграв провідну роль. Він виконав свою пісню, присвячену покійному Г.Потьомкіну, під акомпанемент бандури:

*Встань, батьку, великий гетьмане;
Милостивий великий пане,*

²⁶⁶ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском ... С. 315 – 481.

*Встань, Грицьку, промов за нас слово,
Проси цариці – все буде готово.*

Розчуливши імператрицю нагадуванням про її улюбленого фаворита, А. Головатий звернувся до неї з промовою, побудованою за всіма взірцями європейського красномовства: «Жизнедеятельным державного ведення твоего словом, перерожденным из неплодного бития верный Черноморский Кош приемлет мне дерзновение вознести благодарный глас свой к святейшему Величеству твоему й купно изглаголити глубочайшую преданность сердец его. Прийми одну яко жертву единой Тебе от нас сохраненную, прийми й уповаючим на сень твою буди нам прибежище, прокорм, радование...»²⁶⁷.

Подібна інтерпретація закладалася у свідомість чорноморських, а згодом і кубанських козаків та залишалася незмінною до 1917 р.²⁶⁸ Принаймні, такий «міф про отримання землі» легітимізував уявлення про споконвічне володіння землями Кубані як дозволене вищим джерелом надання легітимності – безпосередньо імператорською особою. По-друге, легенда представляла козацьку делегацію як певне уособлення Війська, якому вдалося різними шляхами «нав'язати» тип договору, згідно з яким чорноморці не стали жертвами примусового переселення, а виступили як певний автономний суб'єкт, що добровільно перебрався на нову територію, добре усвідомлюючи свої права та обов'язки. Таким чином, легенда про «посольство Головатого» закладала у культурну та історичну пам'ять майбутніх поколінь українського козацького населення Кубані чітке уявлення про свій статус та свою територію.

Справжні обставини перебування делегації чорноморців у Петербурзі були набагато прозаїчнішими. Справа про переселення чорноморців на Тамань була вирішена до прибуття делегації. Втім, для імператорського двору необхідно було провести ритуал демонстрації імператорської милості та влади «освіченої» імператриці над «остаточно приборканими» запорожцями, чия енергія тепер спрямовувалася на користь монархії, а чорноморцям – добитися максимально можливого виконання своїх прохань, викладених в одинадцятьох пунктах Прошення. А прохань у петиції було чимало і за інших обставин козацьких депутатів, які наважилися з'явитися із таким документом, просто могли відправити до Сибіру. Власне, чорноморцям для переселення відводився тільки заболочений та горбистий Таманський

²⁶⁷ Текст промови за: Кухаренко Я. Туренко А. Исторические записки о войске черноморском // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар, – Т.1(22). – 2006.

²⁶⁸ Лінійні козаки, які долучились до Чорноморського війська під час утворення Кубанського козацького війська (1860 р.) потрапили на Кубань за інших обставин, але і вони прийняли цю версію як придатну для власної станової та територіальної ідентичності.

(Фанагорійський) півострів. Головним завданням козацької депутації була спроба значно збільшити свою майбутню територію, яка повинна була охопити всю степову частину Правобережної Кубані.

Усі переговори велися за посередництва колишнього керівника канцелярії Потьомкіна В.С. Попова (на квартирі якого, до речі, зупинився і сам Антін Головатий). Аудієнція чорноморської делегації у імператриці дійсно відбулася 1 квітня 1792 р., через місяць після прибуття Головатого з делегатами до Петербурга, але під час прийому хоч і оголошено про те, що земля для поселення Війську вже призначена, але де саме – не уточнювалося²⁶⁹. Прошення чорноморців із детальним перерахуванням їх побажань щодо організації та порядку розселення на «Тамані з околицями» було передано до імперської канцелярії В.С. Поповим 17 квітня і тільки 30 червня оголошено указ «О пожалуванні Чорноморському війську острова Фанагорії з землями між Кубанню та Азовськими морем» та підписана грамота для війська Чорноморського, в якій уточнювалися межі території, призначеної для його розселення: «Ми, по тому бажаючи відзначити заслуги війська Чорноморського затвердженням постійного його благополуччя і доданням засобів до благополучного перебування Всемилоствіше пожалували оному у довічне володіння перебуваючий в області Тавричеський острів Фанагорію з усією землею, що знаходиться на правому боці ріки Кубані від устя її до Усть-Лабінського Редуту – так щоби з одного боку ріка Кубань, з іншого, Азовське море до Єйського городка слугували кордоном військової землі...»²⁷⁰

Як вже згадувалося, Прошення, подане чорноморцями на ім'я Катерини II, складалося з 11 пунктів. Перший пункт чітко окреслював територію «Тамані з околицями», яку бажано було б передати Війську. Детальний опис території свідчить як про повну обізнаність чорноморців з територією Кубані, так і про намагання отримати максимально великий обсяг земель. Згідно з грамотою імператриці, що окреслювала землі, призначені під розташування Війська, чорноморцям надана вдвічі менша територія. Решта пунктів стосувалася вільного виїзду з губернії до війська старшин і козаків з родинами; повернення козакам і старшинам майна, відібраного поміщиками; надання незаможним козакам та їх родинам грошової субсидії для переселення; надання війську провіанту та грошей упродовж перших двох років після переселення²⁷¹; вільної, без мита та відкупів, торгівлі вздовж кордонів та на землях війська; надання жалування і провіанту за прак-

²⁶⁹ З листа А. Головатого до З. Чепіги // ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 28.

²⁷⁰ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском... – С. 320.

²⁷¹ Термін виплати війську скоротили до одного року.

тикою Війська Запорозького; відшкодування за залишені господарські будови за Бугом за рахунок місцевого населення, якому це майно залишається; забезпечення війська провіантом на шляху переселення і вільних переправ через ріки; закріплення за старшиною офіцерських армійських патентів, наданих Г. Потьомкіним. Єдиним винятком стала відмова надання війську перевозу та пристані на Керченському березі Криму. В адміністративному плані Чорноморське військо на нових землях підпорядковувалося губернатору Таврії. Втім, велика відстань до резиденції губернатора навряд чи дозволила б йому постійно втручатися у справи Чорноморського війська.

Таким чином, колишні запорожці отримали 2855966 десятин або 28 тисяч кв. верст незаселених земель Кубані. За новим Чорноморським військом закріплювалися деякі традиційні запорозькі привілеї – власне самоврядування і власне військоове правління – які повинні були гарантуватися переданими військовими клейнодами. Війську надавалося право вільного економічного впорядкування і торгівлі. Губернатору Таврії доручалося звільнити всіх запорожців від кріпацтва і дозволити їм приєднатися до чорноморців, а війську для переселення на Кубань надавалися кошти у сумі 30 тисяч крб, провіант і «всевозможные вспоможения». Ф. Щербина так оцінював наслідки посольства Головатого: «До певної міри козаки взяли все, що тільки можна було взяти за тодішньою урядовою системою на загальних умовах політичного життя. Може бути, що Чорноморці дійсно, вважаючи свої бажання задоволеними, співали «Ой годі нам журитися, пора перестати». Життя на Кубані в умовах відособленої, ізольованої території не могло не всміхнутися козаку»²⁷².

Оптимістичні надії чорноморців щодо перспектив розселення на нових землях знайшли своє відображення у пісні, складеній, вірогідно, Антіном Головатим у той час:

*Ой годі нам журитися, пора перестати;
Діждалися од цариці за службу заплати.
Дала хліб-сіль і грамоти за вірнії служби,
От тепер ми, миле браття, забудем всі нужди!
В Тамані жить, вірно служить, границю держати,
Рибу ловить, горілку пить, ще й будем багаті*²⁷³.

Втім, разом із цією піснею, яка здебільшого залишилась для «офіційного використання» і мала більше декларативний характер, справжні відчуття чорноморців відбивала інша пісня:

²⁷² Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска..Т.1. – С. 506.

²⁷³ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском... – С. 323.

*Та глянули чорноморці
У чистеє поле.
Ідуть, ідуть чорноморці,
Не раз ноги гнуться,
А як глянуть у рідний край,
З очей сльози ллються.
Добре було депутатам
Чари одпивати,
Та не добре чорноморцям
Рідний край кидати...²⁷⁴*

Навряд чи чорноморці (особливо просте посполите козацтво) із великим ентузіазмом сприймали перспективу переселення в далекий, неосвоєний край, залишати рідні землі та зазнавати нових випробувань. Тільки виключно несприятливі обставини, в яких вони опинилися, визначили цей вибір.

3.4. Переселення Чорноморського козацького війська на Правобережну Кубань у 1792-1794 рр.

Поки депутація А. Головатого перебувала в Петербурзі, очікуючи формального дозволу для Війська на переселення, старшина чорноморців, вважаючи справу вже фактично вирішеною, відрядила військового осавула Мокія Гулика для детального вивчення та опису майбутніх військових земель на Кубані. Мокій Семенович Гулик відбув у свою «командирацію» на Кубань 13 березня із загоном, який налічував п'ятдесят козаків. Спочатку планувалося відрядити з ним сто козаків-добровольців, але виявилось, що таких, хто особливо бажав вирушити в далекий край, серед чорноморців не знайшлося. Довелося набирати загін у Кінбурнській паланці примусово. Окрім того, до експедиції М. Гулика приєднався за наказом Таврійського губернатора землемір поручик Письменний. Козаки на чолі з М. Гуликом переправилися через протоку на Тамань, звідки і почали огляд призначених для розташування Війська територій. Від Тамані, пробираючись через плавні та болота, козаки ледь дісталися Темрюка. Звідти експедиція прибула 30 квітня до Копилу і вирушила уздовж правого берега річки Протоки, потім вгору уздовж річки Кубані і там повернула на Ставрополь та Георгіївськ. На зворотному шляху команда Гулика з Георгіївська відправилася до Єйського лиману, а звідти уздовж

²⁷⁴ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані... – С.18 – 19.

берега Азовського моря повернулася на Тамань²⁷⁵.

За час своєї подорожі експедиція пододала 198 верст і провела дослідження великої за обсягом території. Мокій Гулик під час своєї подорожі в березні – травні 1792 р. побачив пустельний край із надзвичайно багатими природними ресурсами, що ідеально підходили для сфер господарської діяльності, традиційно розвинутих серед Запорозького козацтва – рибальства, мисливства, хліборобства та скотарства. Лише залишки татарських, турецьких та некрасівських поселень та фортець, які існували тут ще з часів Боспорського царства, свідчили, що зовсім нещодавно тут буяло життя. Декілька редутів та батарей – залишків суворівської укріпленої лінії з невеликими військовими командами і батальйон егерів, який складав гарнізон Темрюка – ось і всі військові сили, які були розкидані по всьому простору Правобережної Кубані. Набагато численнішою виявилася кількість усілякого вільного люду – «бурлак», ватаги яких часто зустрічав осавул Гулик у дорозі. Всього він нарахував більше двох тисяч «бурлак», з яких сто чотирнадцять охочих записалися до Чорноморського козацького війська²⁷⁶.

Наслідком діяльності цієї експедиції став докладний опис Правобережної Кубані (переважно її степової частини), переданий у вигляді звіту військовому отаману Захарію Чепізі під назвою: **«Відомість, якого положення Таманська та Кубанська землі, з показанням які де міста, фортеці та інші місця, також річок та солених озер»**²⁷⁷. Власне це і був перший докладний опис Правобережної Кубані, складений, до речі, за зразками статистичних описів того часу. Він складався з таблиці, розділеної на п'ять стовпців, у яких були подані різні відомості про територію краю – назви рік, лиманів, соляних озер, залишків колишніх населених пунктів – фортець, міст, поселень козаків-некрасівців, редутів з вказівкою на відстані між ними, – визначалася приблизна площа степів, лиманів, лісів та озер, описувалася якість води, аналізувалися можливості використання степових просторів. До речі, ще до завершення підготовки опису М.Гулик повідомив Чепізі, що досліджений кубанський край «для поселення, хліборобства, скотарства, сінокосів, рибних ловель та іншого краще бути не може»²⁷⁸. У середині червня 1792 р. цей звіт надіслали делегації А. Головатого до Петербурга. І хоча він навряд чи міг вплинути на

²⁷⁵ Фролов Б. Переселение казаков Черноморского войска на Кубань / Б. Фролов // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007. – Т. 18. – С.247.

²⁷⁶ Там само. – С.248.

²⁷⁷ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр. 161. – Арк. 74 – 84.

²⁷⁸ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр. 161. – Арк.1.

визначення меж території, яку планувалося передати Війську, тим не менше він відіграв надзвичайно важливу роль під час переселення чорноморців на Кубань та освоєння ними кубанського простору. Принаймні, інтенсивна підготовка до переселення першої партії чорноморців на Кубань почалася тільки тоді, коли в Кіш був доставлений звіт осавула Мокія Гулика.

Тепер залишалось перевести на «Тамань з околицями» близько двадцяти тисяч людей – козаків, їх родини, майно, козацький флот і артилерію, військові обози, скарбницю, військовий архів і військову канцелярію. Технічні умови переселення, шлях, яким мало просуватися Чорноморське військо, та територія, призначена для його розселення, не давали підстав остерігатися ні великих небезпек, ні великих труднощів. Тобто героїчного «Великого Треку» не передбачалось. Під час переселення чорноморцям не ставали на заваді ворожі засідки і не треба було зброєю прокладати собі шлях. Головним чином, труднощі під час переселення мали виключно технічний характер, втім, для такої мобільної спільноти як козацтво це не було занадто вже складною проблемою. Небезпека крилася лише в тому, що мінливі і дещо хаотичні плани імперського уряду могли раптово змінитися і чорноморці могли б знову втратити все, чого вони досягли з такими труднощами. Тим більше, що поміщики, вкрай зацікавлені у поповненні людськими ресурсами своїх володінь на поки що мало залюднених землях Новоросії, чинили усілякі перешкоди козакам, які бажали приєднатися до переселенців: силоміць утримували їх та їхні родини, піддавали непокірних тортурам та ув'язненню. Скарги чорноморців на свавілля поміщиків у значній кількості надходили до Військового уряду, але козацька старшина виявлялася безсилою у протистоянні зможним привілейованим землевласникам.

Оптимальним варіантом переведення Війська на Кубань обрано поетапний перехід окремими колонами. Порівняно невеликим відділам було набагато легше і забезпечити себе провіантом, і здолати неторовані шляхи з Бугу до Кубані. Першою вирушала козацька флотилія. Узагалі, наказ козацькому флоту здійснити перехід на Кубань оголошено ще на початку весни 1792 р., але його виконання довелося зупинити до остаточного отримання відомостей про територію, призначену для поселення²⁷⁹. У липні 1792 р. командир козацької флотилії полковник Сава Білий та бригадир російського флоту П.В. Пустошкін, якому доручили «препроводити» флотилію на Тамань, оглянули стан козацьких човнів. Виявилось, що з 54 човнів тільки 26 здатні по-

²⁷⁹ Фролов Б. Переселение казаков Черноморского войска на Кубань... – С. 246.

долати довгий морський шлях. Тому довелося побудувати ще 24 нових човни і одну яхту. До 8 серпня підготовку, ремонт та оснащення флотилії було завершено. 16 серпня козацька ескадра з Очаківського лиману вирушила у подорож. Вона складалася з 50 човнів і однієї яхти, бригантини «Благовіщення» (на ній бригадир П.В. Пустошкін супроводжував козацьку флотилію), 11 транспортних кораблів, які перевозили тяжку артилерію та частину людей і декілька «корсерських» кораблів бойового супроводу²⁸⁰. Каботажне плавання вздовж кримських берегів завершилося 25 серпня, коли козацька флотилія досягла Тамані. Таким чином, судячи з рапорту Сави Білого, перша партія переселенців, які морським шляхом прибули на Кубань, налічувала «полковників – 4, старшин – 4, осавулів – 4, хорунжих – 4, квартирмейстерів – 4, сотників – 51, отаман і гармаші – 21, канонірів – 124, козаків – 3031. А загалом – 3247 чоловік»²⁸¹. До листопада того ж 1792 р. на Тамань сухопутним шляхом через Крим прибув також кінний загін полковника Мордовського, чисельністю близько 600 козаків. Між 25 січня і 20 лютого на Тамань прибуло ще 100 козаків разом зі скарбничим флотилії і загальна кількість чорноморських козаків на цьому півострові досягло 3947 осіб²⁸².

Тим часом в Слободзеї отаман Чепіга готував чергову партію переселенців. 2 вересня 2063 козаки і військовий уряд вирушили на Кубань. Їх шлях пролягав через Буг і Дніпро. Пройшовши старими Запорозькими «вольностями» та по території Війська Донського, перебравшись через річку Дон поблизу місця, де пізніше засновано столицю Війська Донського Новочеркаськ, переселенці на чолі з кошовим отаманом 23 жовтня досягли Кубані. Для зимівлі переселенці і військовий уряд зупинилися у колишньому Ханському містечку (сучасне м. Єйськ). У колишньому ханському палаці розташували похідну церкву, а більшість переселенців оселилася у землянках, які побудували уздовж Єйської коси. У травні 1793 р. тисячний кінний загін Чепіги вирушив на південний кордон військових земель, де, починаючи від Усть-Лабинського редуту розставлено кінні козацькі залоги вздовж річки Кубані.

Найбільша за чисельністю партія козаків-переселенців і членів їх родин (близько 5 тис. осіб) вирушила на Кубань навесні 1793 р. Очолював організацію та підготовку до переселення цієї частини чорноморців, переважно сімейних козаків, А.Головатий. Козацькі старшини вирішили розділити цю партію на дві великі частини: перша ча-

²⁸⁰ Там само. – С. 247.

²⁸¹ ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 53.

²⁸² Фролов Б. Переселение казаков Черноморского войска на Кубань... – С. 248.

стина козаків з родинами під головуванням секунд-майора Шульги та капітана Григор'ївського виступила 18 березня, другу, найбільшу частину, вирішено було розділити на 20 колон для зручності пересування. Начальниками колон призначено полковника Білого, бунчукових товаришів Бурноса, Танського, Лисицю, Маленького, Дригу, Нікопольського, Брунька, Миргородського, Куцого, Іваненка, Вериса, Сташкова, Малога, Толмачевського, Семенка, Лозового, Голубицького, Щербину і полкового хорунжого Мазуренка²⁸³. До складу загону військового полковника Івана Юзбаша увійшли три колони піхоти і легкий обоз. Він пройшов на Кубань через Таврію і Керч. Решта колон, які склалися із козаків з родинами, разом з важким обозом на чолі з військовим полковником Тиховським вирушили на Тамань шляхом, який вже проторив З. Чепіга – через Запорожжя та Дон. Сам А. Головатий з окремим невеликим загonom пройшов через Крим і прибув на Тамань на початку червня. Колони на чолі з полковником Юзбашем прибули на Тамань 4 серпня, а вже 10 серпня до річки Єї (північного кордону нових військових земель) дісталася перша колона полковника Тиховського. Решта невеликих за чисельністю загонів переселенців – полковника Олекси Шульги (100 козаків), полкового хорунжого Орлова та військового осавула Сутики (142 козаки) – прибули на Кубань до початку січня 1794 р.²⁸⁴ Окрім цих організованих колон переселенців на Кубань вирушали на свій страх і ризик окремі козацькі родини і козаки-одинаки. Для допомоги таким переселенцям на переправі через Дніпро у Бериславі був створений пересильний пункт, яким завідував полковий старшина Трохим Рохмановський.

Переселенців могло бути набагато більше, якби не перешкоди, які створювали охочим вирушити на Кубань місцеві поміщики. Узагалі, це переселення, здійснене у максимально швидкому темпі, нагадувало втечу з пастки, яка ось-ось могла закритися. Загалом так і сталося: після того, як більша частина особового складу Чорноморського війська вже перейшла на Кубань, у Слободзеї ще залишалася частина старшин на чолі з полковим осавулом Ф. Черненком для збору решти козаків та організації їх переселення на Кубань, але 7 липня 1794 р. генерал-фельдмаршал П.А. Рум'янцев видав наказ про відправлення усіх чорноморських козаків, які ще залишалися на Півдні України, на флот віце-адмірала Й. де Рібаса гребцями. І замість того, щоб перейти на Кубань, 1123 чорноморці опинилися на тяжких роботах на будівництві гавані Хаджибея (сучасне м. Одеса). Від голоду, холоду і каторжної праці відразу померло до 500 козаків, значна частина осіла на

²⁸³ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска... Т.1 – С. 513.

²⁸⁴ Фролов Б. Переселение казаков Черноморского войска на Кубань... – С. 250.

землях поблизу Одеси і тільки 247 осіб у жовтні 1797 р. змогли дістатися Кубані²⁸⁵.

Точну кількість всіх переселенців, які перебралися на Кубань у 1792-1793 рр. визначити практично неможливо – у різних істориків чисельність перших переселенців коливається від 5803 козаків (А. Скальковський) до 25 тисяч (Ф. Щербина)²⁸⁶. Насправді, порахувати всіх переселенців, які хаотично розселялися на нових землях, досить складно. До того ж не завжди зрозумілим було, чи подавали у своїх звітах та рапортах командири колон переселенців та військова старшина кількість лише козаків чи загальну кількість переселенців, включаючи козацькі родини. Так, згідно з поданим губернатору Таврії С. Жегуліну рапортом про бойовий склад Чорноморського козацького війська, розташованого на Кубані в 1793 р., воно налічувало 6931 кінного та 4746 піших козаків²⁸⁷. Що ж стосується нестройових козаків, жінок та дітей, то визначити їх точну кількість складно. Кубанський історик Іван Попко визначав кількість жінок, які прибули на Кубань у 1792-93 рр., – 5 тис. осіб²⁸⁸. Точніші дані про кількість перших українських поселенців на Кубані маємо щодо 1793 р., коли розселення по куренях дало можливість провести перший перепис. Він був проведений поручиком Олексієм Миргородським. 28 жовтня 1793 р. він отримав ордер на проведення перепису, який представив 21 березня 1794 р.²⁸⁹ «Екстракт поручика Миргородського» подає важливий статистичний матеріал для реконструкції походження та статусу складу чорноморського козацтва першого періоду його становлення в Чорноморіі²⁹⁰.

У «Екстракті» подаються «Посімейні списки старшинам і козакам Чорноморського війська, які поселилися на Височайше пожалуваній цьому війську землі на Таманському півострові та на Кубані». У цьому реєстрі особовий склад Чорноморського війська поділяється на старшин та козаків та вказуються відомості про всі курені Чорноморського війська. Старшини, окрім статевої та вікової («їх діти») категорій поділяються на три групи за походженням: 1. Які служили від колишнього Запоріжжя; 2. Які служили не від колишнього Запоріжжя; 3. Які не служили від колишнього Запоріжжя.

Також старшини розділяються на тих, хто має армійський чин, і

²⁸⁵ Сапожников И.В. Черноморские казаки и И.М. Де-Рибас / И.В.Сапожников, Г.В. Сапожникова //Дворяне Северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона. – Краснодар, 2002. – С.177 – 190.

²⁸⁶ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С. 41.

²⁸⁷ ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 46.

²⁸⁸ Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженные силы и служба / И. Попко. – СПб., 1858. – С. 44.

²⁸⁹ Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII века... – С.6.

²⁹⁰ ДАКК. – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 11328.

тих, хто не має. Козаки розділені на чотири категорії: 1) які служили від колишнього Запорожжя; 2) які служили не від колишнього Запорожжя; 3) які служили від колишнього Запорожжя; 4) не від Запорожжя, а від вільних надходжень. Окрім того, кількість дітей у козаків не наводиться. Така класифікація викликає певні труднощі під час аналізу наведених даних. Виникає питання, за яким критерієм укладач реєстру розділив першу і третю категорії, які є фактично ідентичними? Таке ж питання виникає і під час визначення критерію, за яким виведено окремо другу і третю категорії у даних щодо чорноморських старшин. Не зрозумілим залишається, чи кількість дітей у козаків виведена в окрему категорію, чи входить до загальної кількості, чи взагалі не подається.

За розрахунками сучасного дослідника Кубанського козацького війська Олександра Мануйлова, кількість дітей простих козаків просто не подавалась у реєстрі, що відповідає практиці неофіційної статистики кінця XVIII ст., тому, спираючись на середній показник дітей на одну старшинську родину у 2,52, можна розрахувати і середню кількість дітей в козацьких родинах. Виходячи з цього, О. Мануйлов пропонує наступну реконструкцію чисельності чорноморських козаків за «Екстрактом» О. Миргородського:

Таблиця 3.1

Склад Чорноморського козацького війська в 1792-1794 рр.²⁹¹

	Козаки		Старшина		Загалом
	Запорожці	Не запорожці	Запорожці	Не запорожці	
Чоловіки	5824	5960	294	88	12166
З них без родин	2605	4041	140	61	6847
Жінки	3219	1919	156	30	5324
Діти	[8126]	[4845]	415	42	[13428]
Загалом	[17169]	[12724]	865	160	[30918]

Виходячи з цих розрахунків, у Чорноморію переселились до 1794 р. 12166 чоловіків та 5324 жінки, тобто 17490 осіб дорослого віку та 13 428 дітей.²⁹² Дані щодо кількості дорослого складу перших поселенців в Чорноморії в цілому збігаються з підрахунками більшості істориків Чорноморського козацького війська. Якщо погодитись з розрахунками О.Мануйлова, то це змінює звичну картину демографічного складу перших українських поселенців і збільшує їх реальну кількість до 31 тис. Жінки склали 30,4% від усього дорослого скла-

²⁹¹ Мануйлов А. Н. Обычное право кубанских казаков / А. Н. Мануйлов. – СПб.: Алетей, 2007. – С. 56.

²⁹² Там само. – С. 57.

ду переселенців, діти – 43,4% . Якщо припустити, що кількість родин в середньому відповідала кількості дорослих жінок, то можна реконструювати патримоніальні статистичні дані чорноморського козацтва – всього близько 31 тис. осіб, з них неодружені чоловіки – 6 847 (22,2%), одружені – 5319 (17,2%), жінки – 5324 осіб (17,2%), діти – 13428 (43,4%). В цілому старшини та козаки, які не мали родин склали 56,3 % від усіх чоловіків, серед старшин – 52,6% без родин, серед простих козаків – 56,4%, серед колишніх запорожців одружені склали 55,3%, серед козаків, які не були запорожцями, – 32,2%.²⁹³

Безпосередньо походили з Війська Запорозького, згідно з цими розрахунками, 17169 простих козаків з їх жінками та дітьми (57,4% від усієї кількості простих козаків), 865 старшин (84,4% від усієї кількості старшин), в цілому – 18034 осіб (58,2%) були або безпосередньо, або через належність до родин пов'язані з Військом Запорозьким. Отже, приналежність перших переселенців до Війська Запорозького була не тільки міфологемою, яка стала назавжди підставою для формування певної козацької та етнічної ідентичності українського населення Кубані, але і була обґрунтована конкретним кількісно переважаючим складом засновників Чорноморії. До того ж абсолютна більшість старшини походила із запорожців, що не могло не вплинути на напрацювання подальших форм становлення та устрою Чорноморії та закріплення українсько-запорозької ідентичності її населення.

Перехід Чорноморського козацького війська з Бугу на Кубань можна цілком справедливо вважати унікальним явищем і в історії козацтва, і в історії Російської імперії взагалі. Дійсно, це не був стихійний колонізаційний рух, а добре підготований і організований процес автономної військової спільноти, відносно чисельної і структурованої. Враховуючи, що перехід чорноморців на Кубань у 1792-94 рр. відбувався переважно власними силами і за мінімальної підтримки держави, а то і з перешкодами, які чинили поміщики та місцева адміністрація переселенцям, він став ще однією підставою формування «кубанської чорноморської козацької міфологеми». Складовими елементами цієї міфологеми, яка стала основою для самовизначення чорноморських козаків, з яких до середини ХІХ ст. і складалося українське населення Кубані, та формування їх колективної ідентичності, були наступні положення: Чорноморське козацьке військо виступало як прямий спадкоємець Війська Запорозького, що забезпечувало принцип тяглості та історично-часової легітимності; Чорноморське військо виникло як наслідок гетьманського проекту Г.Потьомкіна і виступило спадкоємцем Української гетьманської держави; легітим-

²⁹³ Там само. – С. 58.

ність отримання території Кубані забезпечувалася вищим джерелом влади – іменними імператорськими рескриптами.

3.5. «В козаки на Чорноморію». **Український міграційний рух в першій половині XIX ст.**

Міграційний рух українців з Наддніпрянщини та Слобожанщини на Північно-Західний Кавказ в XIX ст. в історії українського міграційного руху є одним з довготривалих і масових явищ. Характер міграційних рухів на Чорноморію у першій половині XIX ст., ставлення до переселенців у середовищі вже осілого населення та механізми інтеграції новоприбулих у козацьке середовище визначали особливості становлення місцевої української спільноти, і вирішальним чином вплинули на збереження та закріплення її етнічної ідентичності.

Однією з головних проблем, які постали перед Чорноморським козацьким військом відразу після його переселення на Кубань і постійно переслідували цю спільноту протягом наступних десятиліть, стала недостатня кількість людей. Первинна чисельність і так була вкрай недостатньою, щоб ефективно виконувати два головних завдання – освоєння величезного простору степової Кубані військом і несення військової служби. Тому в регулярному поповненні чорноморського козацтва були зацікавлені і прості козаки-чорноморці, і військова старшина, й імперська адміністрація. Надзвичайно тяжкі умови, в яких опинилися перші партії поселенців на Кубані в 1792 – 1794 рр. і які не пом'якшувалися ще декілька десятиліть без постійного поповнення новими переселенцями, призвели б до того, що перші переселенці вимерли б упродовж одного-двох поколінь. Тому Чорноморське військо довгий час поповнювалося «неодноразовими переселеннями з малоросійських губерній, без чого нездоровий край сей залишився би без людей, бо в ньому щорічно набагато більше вмирало, ніж народжувалось, не кажучи вже про вбитих в майже безперервних битвах з непримиренним неприятелем і померлих від ран»²⁹⁴. Смертність серед населення Чорноморії у перші двадцять років від початку її заселення була дуже високою. У 1794 – 1817 рр. народилось 18644 чоловіки і 17698 жінок, а померло 23716 чоловіків і 17028 жінок. Смертність перевищувала народжуваність на 4402 особи²⁹⁵.

У цілому міграційний рух на Північний Кавказ з України та інших регіонів Російської імперії визначив його демографічну та етніч-

²⁹⁴ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском... – С. 371.

²⁹⁵ Дебу И. О Кавказской линии и присоединенном к ним Черноморском войске с 1816 по 1826 год / И. Дебу. – СПб., 1829. – С. 397.

ну картину. Між V і X ревізіями (1795 та 1858 рр.) в цілому населення Російської імперії зросло на 45,8%, а на Північному Кавказі – на 77%. Найвищий високий приріст населення на Північному Кавказі відбувся з V до VII (1815 р.) ревізії – на 18,2%, з VII до VIII (1836 р.) ревізії – на 14%, з VIII до IX ревізії – на 22,2%. На початку XIX ст. у передгір'ях Кавказьких гір жило 210 тис. осіб., у 1858 р. – 930 тис. осіб. За даними обліків ревізій з 1795 до 1858 рр. на Північний Кавказ переселилося близько 514 тис. осіб. На частку природного приросту припало 204 тис. осіб. «Таким чином, у загальному русі населення регіону не тільки в XVIII ст., але і в першій половині XIX ст. вирішальну роль відігравав переселенський рух»²⁹⁶. Міграційний рух став основою поповнення й Чорноморського війська. У 1795 р. воно складало лише 11% від рівня 1858 р. (33,6 тис. у 1795 р., 297,4 тис. у 1858 р.)²⁹⁷. Зрозуміло, що таке швидке зростання відбувалося за рахунок постійного потоку переселенців.

Розглядаючи характер і типи міграційних рухів на Кубань (Чорноморію) у першій половині XIX ст., можна виокремити два типи переселень – організовані імперською владою, санкціоновані згори масові переселення українських селян та козаків і «хаотичний» потік переселенців-втікачів. У 1801 р. у Чорноморії було всього два міста – Катеринодар та Тамань, 42 курінних поселення, 30 церков, 2763 двори з населенням 23474 чоловіків та 9135 жінок²⁹⁸.

Однією з причин утворення «Війська вірних козаків Чорноморських» була спроба з боку імперського уряду створити альтернативу задунайському козацтву та згодом перевести його під владу Російської імперії. Втім, до складу Чорноморського війська під впливом агітації емісарів чорноморського отамана Бурсака з Османської імперії перейшло у 1808 р. лише 500 задунайських запорожців, як про це повідомляється в «Історичних записках про військо чорноморське...»²⁹⁹. За даними, наведеними Ф.Щербинюю, у 1808 – 1810 рр. у Чорноморію переселилося близько 500 козаків колишнього Буджацького війська³⁰⁰. Це була перша велика організована партія «офіційних» переселенців. Але надалі, крім окремих невеликих груп козаків, організувати переселення в Чорноморію козацьких спільнот не вдалося. Тим не менше, потреба у поповненні ставала життєво важливою для Чорноморського війська. Особливо ця проблема загострилася під час воєнних операцій на Чорноморській лінії. Федір Бурсак був першим чо-

²⁹⁶ Кабузан В.М. Українцы в мире... – С. 140.

²⁹⁷ Там само. – С. 141.

²⁹⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. – Т. 2. – С. 39.

²⁹⁹ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском ... – С. 370.

³⁰⁰ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. – Т. 2. – С. 48.

рноморським отаманом, що розпочав масштабні рейди чорноморців, якими особисто командував, за Кубань проти адигів. Зацікавлений у поповненні Чорноморського війська, він став головним ініціатором масового переселення в Чорноморію у 1809–1811 рр. Пропозицію херсонського губернатора де Рішельє поселити в Чорноморії злочинців після завершення терміну покарання, отаман Бурсак рішуче відхилив і наполіг на тому, щоб херсонський губернатор передав у вищі інстанції клопотання про переселення «казенних поселян» з внутрішніх малоросійських губерній, яким була потрібна земля.

Рішельє погодився з пропозиціями Ф.Бурсака. Подання херсонського губернатора зацікавило міністра внутрішніх справ князя О. Куракіна, який і зміг план переселення затвердити на найвищому рівні. У своїй доповідній записці на ім'я імператора він виклав свої думки щодо необхідності переселення малоросійських козаків на Кубань. Так, він зазначив стратегічну необхідність збільшення складу Чорноморського війська: «пожалування цих земель Чорноморському війську від покійної Государині Імператриці Катерини Другої було, скільки у воздаяння заслуг, наданих їм у бувшу перед тим з Оттоманською Портою війну, скільки для огорожування границі тамошньої від постійних набігів Горських народів...». Далі він зауважував, що на кордонах знаходиться всього 4,5 тис. мешканців, чого вкрай недостатньо для ефективного захисту від набігів горців, внаслідок чого «...військо Чорноморське не могло в кількості людей потерпати значного зменшення; до поповнення якого вимушеним себе знаходило до засобів, які колись були використані, тобто, до заохочення з різних місць південного краю та з Малоросії людей будь-якого звання до втечі та переселення в їх стан». У той же час, припинення потоку переселенців в Чорноморію може призвести до катастрофічних наслідків: «набіги Закубанських народів, які ніколи не припиняються, з часом могли стан цей зовсім зруйнувати». Для вирішення цієї проблеми пропонувалося переселити з українських губерній 25 тис. козаків – «...люди ці будуть тим корисні, що маючи вже колись подібний рід життя і відправляючи колись подібну службу, швидше звикнуть до несення служби, яку у війську справляти будуть зобов'язані, а тим самим корисніше інших для захисту кордонів куди переселяться. Для Малоросії користь цього переселення буде відчутна в розповсюдженні власності, надзвичайно від нестачі земель в господарських заведеннях обмежених»³⁰¹.

Інтеграція козаків у невійськову імперську структуру гальмува-

³⁰¹ ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 30. (1808 – 1809). – СПб., 1830. Ст. 22902.

лася через відсутність відповідної соціальної групи в самій імперії. Сільська соціальна верства імперії майже повсюди складалося з кріпака або державного селянина. Відхилення від цієї моделі створювало труднощі й непорозуміння, тому, наскільки це було можливо, його уникали. Єдиним заходом уряду для пом'якшення козацької проблеми було заохочення еміграції на порубіжні землі, де козаки могли виконувати свої традиційні функції. За указом від 28 червня 1803 р. їм дозволялося переселятися на Південь та в інші малозаселені регіони. Спокушені обіцянками надання землі та можливості вести «козацький спосіб життя», переселенці посунули з колишньої Гетьманщини до Чорноморського козацького кошу на Кубані.

17 березня 1808 р. вийшла постанова про переселення в Чорноморію 25 тис. «поселян та малоросійських козаків». Князь О. Куракін у 1802 – 1808 рр. обіймав посаду малоросійського губернатора і це не в останню чергу відіграло вирішальну роль у тому, що питання було вирішено позитивно. Ф. Щербина відзначав: «Куракін розглянув цю справу з чисто практичного погляду. Він знав, що Чорноморське війсьсько «таємно» приймало різного роду втікачів і що воно «за необхідності вчиняло сю недозволеність», міністр вирішив паралізувати це лихо переселенням до Чорноморії козаків з малоросійських губерній. Козаки ці вели вже колись життя, близьке для чорноморця, вони і призначені були до переселення в Чорноморію»³⁰². Переселення мало відбуватися за добровільною згодою, але адміністрації тих місцевостей, де формувалися партії переселенців, наказано було в першу чергу переселяти на Кубань ті родини, в яких «було більше дівчат та вдів, які можуть ще вступити до шлюбу». Організація переселення доручалася на місці малоросійському генерал-губернатору. Генерал-губернатор наказав волосним чиновникам та правлінням надати реєстри всіх, хто бажав переселитись у Чорноморію. Майбутнім переселенцям дозволено відправляти до Чорноморії своїх представників – «комісіонерів», які могли на власні очі побачити місця, куди пропонувалось переселятись.

«Комісіонери» мали на руках спеціальні посвідчення – відкриті листи на зразок такого, з яким з'явилися в Переяславське курінне поселення переселенці у червні 1810 р.: «Предявителю сего, казаку Ефиму Кайдану, следующему на основании Высочайше утвержденного доклада господина Министра внутренних дел с партией для поселения на земле войска Черноморского малороссийских казаков с семействами их, с имеющимися при них повозками и скотом, о коих

³⁰² Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 49.

имеется ведомость, – ему поручена за подписом Лохвицкого земского суда. Прошу городскую и земскую полицию по тракту чинить свободный пропуск, отряжая или чиновника, или унтер-офицера, как для ограждения их в пути от притеснения или остановки, так равно и для соблюдения между самими переселенцами порядка, к предупреждению всякого покушения на поступки непозволенные, ... словом по всем надобностям сего дела содействовать, как долг службы всех и каждого к тому обязывает. В противном же случае последовать имеет от местного начальства строгое взыскание. За прибытием на место в Черноморию, сей открытый лист и именную ведомость представить в войсковое Черноморское правление. Дан в городе Полтаве июня 21 дня 1810 года»³⁰³.

Перехід на Кубань мав відбуватися окремими партіями (до 30 родин у кожній) на чолі з обраним переселенцями старшиною. Тому вже до липня 1808 р. такі «комісіонери» з Полтавської губернії побували в Чорноморії, оглянули місця, відведені для поселення, і отримали у військовій канцелярії грошову допомогу та свідоцтва про придатність цих місцевостей для поселення. 17 серпня 1808 р. наказний отаман Ф. Бурсак повідомив губернатора де Рішельє, що за умови поселення 25 тис. козаків з Малоросії їм буде надане право селитись і користуватися військовими землями на рівних правах з рештою козаків³⁰⁴.

Переселення розпочалося у 1809 р. Військо надавало допомогу переселенцям, які отримували позику хлібом по дві чверті борошна на чоловіка і одну чверть збіжжя для посіву, будівельні матеріали та трирічну пільгу на звільнення від служби для заведення господарства³⁰⁵. Для закупівлі деревини на будівництво (деревина в Чорноморії завжди була вкрай дефіцитним матеріалом) та хліба військовий уряд виділив 5 тис. карбованців. Деревину закуповували на Дону, а хліб для поселенців вимінювали на сіль у адигів.

Партії переселенців зустрічала і приймала на кордоні Чорноморії комісія на чолі з асесором полковником Я. Кухаренком, а по Катеринодарському шляху комісія на чолі з підполковником Бурносом. У кожному чорноморському курені призначався спостерігач та відповідальний за розміщення та допомогу переселенцям. Перші партії переселенців з'явилися у Чорноморії влітку 1809 р. Зокрема, 25 червня новоприбулих розміщено в Уманському та Сергіївському куренях. Наступні осіли у Щербинівському, Кушівському, Кисляківському, Брюховецькому, Переяславському, Васюринському, Мінському, Ка-

³⁰³ ДАКК. – Ф.250. – Оп.2. – Спр.153. – Арк.495 – 196.

³⁰⁴ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.50.

³⁰⁵ Чверть – 209 літрів.

нівському, Березанському, Леушківському, Дерев'янківському, Уманському, Кушовському та Батуриному куренях. У цілому переважна більшість переселенців осіла у північних, центральних та частково південних районах Чорноморії. Загалом, до середини листопада у Чорноморію прибули 10538 чоловіків та 9302 жінок. З них з Полтавської губернії – 6933 чоловіки і 6280 жінок, з Чернігівської губернії – 3575 чоловіків та 3022 жінки³⁰⁶.

Переселенці, які прийшли у 1809 р., виявилися відносно заможними: більшість відмовилася брати хліб та збіжжя як позику, а одразу купувала їх за готівку, частина купувала відразу хати, інші будували їх самі і тільки менша частина залишилася тимчасово жити в чужих хатах. В цілому за рівнем заможності переселенці були далеко не рівні. Заможні прибули у перші два роки – 1809 та 1810, найбідніші – у 1811 р. Загалом, 1809 р. на Кубань з Полтавської та Чернігівської губерній прибуло 20 партій переселенців – 11128 чоловіків та 9782 жінок. Зокрема, з Полтавщини – 13324 чоловіків та жінок, з Чернігівщини – 7580 чоловіків та жінок. У 1810 р. з тих же губерній – ще 24 партії у складі 7237 чоловіків та 6144 жінок. Зокрема, з Полтавщини – 9770 чоловіків та жінок, а з Чернігівщини – 3611 чоловіків та жінок. І у 1811 р. прибуло в Чорноморію 9 партій у кількості 1417 чоловіків та 1199 осіб жіночої статі. З них з Полтавської губернії – 1207 переселенців, а з Чернігівської – 359³⁰⁷. Певна кількість переселенців була не врахована і за остаточними підрахунками у 1809 – 1811 рр. до Чорноморії прибуло з Полтавської та Чернігівської губерній 41,6 тис. осіб³⁰⁸. З цього числа 78,4% – з Полтавської губернії і 21,6% – з Чернігівської губернії³⁰⁹. Всього за три роки переселення з Полтавської та Чернігівської губерній перейшло на Кубань 53 партії переселенців загальною кількістю 415349 осіб, з яких 22206 чоловіків і 19328 жінок³¹⁰.

Основна частина переселенців осіла в куренях, які знаходилися на дальній відстані від кубанського кордону, – в Канівському, Мінському, Уманському, Рогівському, Кісляківському, Щербинівському та Переяславському куренях – 16203 осіб, від 2026 до 2724 осіб у кожному, у Поповичівському, Брюховецькому, Конелівському, Шкуринському, Тимошевському, Староджерелівському, Кущівському, Катеринівському, Мишастівському і Дерев'янківському – 13715 осіб., від 1013 до 1785 осіб у кожному. В 11 куренях 8214 осіб і в 15 куренях –

³⁰⁶ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 51

³⁰⁷ Там само. – С. 53.

³⁰⁸ Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год / И. Бентковский // Памятная книжка Кубанской области на 1881. – Екатеринодар, 1881. – С.76 – 77.

³⁰⁹ Кабузан В.М. Украинцы в мире... –С. 141.

³¹⁰ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 54.

3402 осіб^{311 312}.

Окрім принципу обрання безпечнішої від нападів черкесів місцевості, переселенці осідали в заможних та економічно розвинутих курінних поселеннях, де можна було легше знайти працю та економічну підтримку, в свою чергу зміцнюючи ці курінні громади. Нові поселення переселенці так і не утворили.

У період з VII до VIII ревізії переселення на Північний Кавказ продовжується. У Кавказьку область з 1816 до 1836 рр. переселяється 90 тис. осіб., у Чорноморію – 50 тис. осіб³¹³. Приріст населення в Чорноморії відбувався знову за рахунок переселенців. Природний приріст населення був надзвичайно низьким. У 1817 – 1820-х рр. тут народилося 11,2 тис., а померло 6 тис. осіб, отже, природний приріст склав тільки 5,2 тис. осіб³¹⁴. Всього з V до VII ревізії (з 1796 до 1815 р. населення Північного Кавказу виросло на 18,2 %; (у Чорноморії – на 22,7 %, а в Кавказькій області – на 15,6%). Загалом, це був один з найбільших показників порівняно з іншими регіонами Російської імперії.

Чисельність Чорноморського війська залишалася недостатньою і заважала організації ефективної оборони проти набігів горців. Тим більше, що на початку 20-х рр. XIX ст. адиги здійснили декілька вдалих рейдів на територію Чорноморії, активізували свої воєнні дії. Тому 19 квітня 1820 р. було прийнято рішення «Про умноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать ону войску принадлежащие 25 тис. малороссийских казаков».

1820 р. Чорноморське військо безпосередньо підпорядкували командирі Окремого Кавказького корпусу. 1821 рр. населення Чорноморії складало всього 72, 4 тис. осіб обох статей³¹⁵. Генерал О. Єрмолов, головнокомандувач Окремого Кавказького корпусу, вважав, що для швидкого придушення опору кавказьких горців необхідно сконцентрувати та максимально збільшити всі резерви Російської імперії на Північному Кавказі. Щоправда, Чорноморське козацтво О. Єрмолов зневажав і ставився до нього застережливо. На це були особливі причини. Власне, саме в «добу Єрмолова» вперше гостро виявилось негативне ставлення імперської адміністрації на Кавказі до Чорноморського війська. Чорноморія була єдиною автономною адміністративно-територіальною одиницею на Північному Кавказі, переважна кількість

³¹¹ Там само. – С. 55.

³¹² Шкуро В. Первое пополнение Черноморского казачьего войска малороссийскими казаками (1808 – 1811 гг.) / В. Шкуро // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 2. – Краснодар: Картика, 2007. – С. 93 – 94.

³¹³ Бентковский И. Заселение Черномории ... – С. 104.

³¹⁴ Кабузан В.М. Украинцы в мире... – С. 143.

³¹⁵ Там само. – С. 144.

населення якої було українським. Довго терпіти таку «аномалію» кавказькі намісники та генерали не могли, і тільки Кавказька війна примусила тимчасово миритися з наявністю Чорноморії – Кавказької України. Свого негативного ставлення до чорноморців О. Єрмолов не приховував, але і обійтися без них не міг, втім, намагаючись звести автономію Чорноморії та Чорноморського війська до мінімуму. Цим можна пояснити і виведення війська з підпорядкування херсонських губернаторів, і підпорядкування його в оперативному командуванні донському генералу Власову. О. Єрмолов, який сподівався остаточно «умиротворити Кавказ» упродовж одного-двох років, прагнув досягти максимальної концентрації сил для організації воєнної та економічної блокади Північно-Східного Кавказу. Це стало одним з головних стимулів організації нового переселення в Чорноморію.

Втім, ідея організації нового переселення в Чорноморію належала не О. Єрмолову, а начальнику Головного штабу 2-ї (Південної) армії генерал-майору графу П.Д. Кисельову, який намагався посилити військову потугу чорноморського козацтва та створити в Чорноморії насамперед розвинену економічну базу, яка могла б забезпечувати дії імперської армії на Кавказі. Власне, ці наміри виникли у П. Кисельова під час інспекційної поїздки по Чорноморії. Огляд Чорноморського козацького війська, складений ним за наслідками інспекції та відправлений до кабінету міністрів зумовив наступну постанову Сенату:

«1) Що Чорноморські землі за великим своїм простором не мають необхідної кількості населення.

2) Що Чорноморські козаки з самого утворення свого в постійних діях з сусідніми народами звикли до воєнного становища, але не могли призвести себе до квітучого становища і бідність у війську дуже відчутна.

3) Що головні прибутки війська складаються зараз у скотарстві та рибній ловлі, але і їх козаки по безперервному захисному своєму становищу розповсюдити не мають можливості.

4) Що хліборобство за тими ж причинами так мало відповідає плодючості землі, яка війську належить, що Військове Управління вимушене купувати провіант здебільшого в сусідніх губерніях для утримання кордонних полків.

5) Що таким чином постійне зубожіння війська з часом не дозволить козакам власними засобами охороняти кордон, і тим поставить Уряд в необхідність відновити колишні на цей предмет важливі грошові витрати.

Для запобігання цього Генерал-Майор Кисельов вважає дуже корисним і необхідним на обширному просторі, які займає військо Чор-

номорське землі, збільшити число мешканців, переселенням із Малоросії ще двадцяти п'яти тисяч козаків за колишнім прикладом»³¹⁶.

Цей проект підтримав міністр внутрішніх справ граф В. Кочубей, спираючись на вдалий досвід 1809 – 1811 рр. і відповідних інструкцій, напрацьованих під час попереднього переселення. Але у зв'язку зі змінами в адміністративному та військовому підпорядкуванні Чорноморії вирішення цього питання вкрай ускладнилося. Замість відносно зручної схеми «військовий уряд – херсонський губернатор – малоросійський генерал-губернатор», випробуваної на попередньому переселенні, відтепер чорноморську козацьку адміністрацію, яка найкраще знала місцеві умови і всі деталі найкращої організації переселення, фактично усунуто від вирішення всіх найважливіших питань. Як завжди буває у таких випадках, виявилось багато начальників, багато інстанцій та величезна кількість інструкцій та розпоряджень, які, зазвичай, заперечували одна одну. Наглядачем за справами у Чорноморському війську призначено генерала М.Власова, головнокомандувачем Кавказького корпусу і, відповідно, Чорноморії, на час відсутності О. Єрмолова став генерал-лейтенант О. Вельямінов. Кожен з них отримав вказівки від О. Єрмолова щодо організації переселення. Намагання О. Єрмолова, для якого до того ж рішення уряду про переселення виявилось певною несподіванкою, поставити все під свій жорсткий контроль лише збільшили кількість бюрократичних інстанцій і вкрай ускладнили організацію переселення.

За проведення переселення відповідали полтавський та чернігівський губернатори, а загальну координацію здійснював Малоросійський військовий губернатор. Користуючись ситуацією, малоросійська адміністрація в першу чергу відправила в Чорноморію найбідніше місцеve населення.

Вже після завершення переселення Чорноморська військова канцелярія пояснювала у своїй доповідній записці новому командувачу Окремого Кавказького Корпусу генерал-фельдмаршалу І. Паскевичу, який змінив О.Єрмолова у 1826 р.: «Виходячи з кількості малоросійських козаків, які переселилися до війська, користі від них могло бути і більше, але з них більша частина незаможних. Немічні діди, малолітні та понівечені для військової служби нездатні»³¹⁷. Перша партія переселенців прибула в Чорноморію 30 серпня 1821 р. – останні партії в тому році прибули 23 грудня. Всього у 1821 р. в Чорноморію прибуло 5300 родин переселенців знову з Полтавської та Чернігівської губерній (16239 чоловіків та 14119 жіночої статі). Переселенці прибули на

³¹⁶ ПСЗРИ. Т. 37. Ст. 28241.

³¹⁷ ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 672. – Арк. 10 – 11.

10875 возах з 22393 гол. худоби. Лише 42 родини не мали нічого.

У наступному 1822 р. партії переселенців прибували в Чорноморію з квітня до листопада. На цей раз їх нараховувалося 3150 родин (8847 чоловіків і 8214 жінок) на 4670 возах з 6805 гол. худоби. Без майна виявилось 58 родин. Щоправда, у 1823 – 1825 рр. прибула незначна кількість переселенців. За весь період переселення 1821 – 1825 рр. в Чорноморію перейшло з Малоросії 8023 родини (25627 чоловіків та 22765 жінок). Переселенці прибули на 15770 возах і пригнали з собою 29577 голів худоби. Зокрема, з Полтавської губернії перейшло 24679 осіб, а з Чернігівської – 23713 осіб, всього – 48392 осіб³¹⁸.

Як бачимо, головна маса переселенців прибула в Чорноморію з Полтавської та Чернігівської губерній у 1821 – 1822 рр. Окремі групи продовжували переселятися до Чорноморії в 1823 – 1825 рр. (1821 р. – 30,4 тис., 1822 – 17,1 тис., 1823 – 0,2 тис., 1824 – 0,5 тис., 1825 – 0,3 тис.). Загалом за 1821-1825 рр. туди переселилося 48,4 тис. осіб (24,7 тис. з Полтавської губернії та 23,7 тис. – з Чернігівської)³¹⁹. З новоприбулих 80% розмістилось в 37 старих куренях, 20% – у місцях, де мали побудувати нові курінні поселення. Таким чином, якщо на початок 1821 р. населення Чорноморії нараховувало 64143 осіб, то нові переселенці склали 43% від загальної кількості населення Чорноморії³²⁰.

Переселенці 1821 – 1825 р. опинилися в дуже важких умовах: погана організація переселення, важкий перехід з Полтавщини та Чернігівщини на Кубань призвели до великого зубожіння переселенців, до того ж економічне становище Чорноморії було тоді не найкращим. У 1819 – 21 рр. на додачу до напруженої воєнної ситуації на кордонах були неврожай, посуха та сарана.

О.Єрмолов, який на власні очі бачив колони переселенців, писав у своїх спогадах:

«У Чорноморії знайшов я родини, які переселялися з Малоросії у жахливому зубожінні. Військо само не мало можливостей допомогти їм [...] На місцях колишнього проживання продавали вони майно за безцінь, пограбовані були земською поліцією, чиновниками й багато з них, втративши по дорозі худобу свою, йти далі не могли, залишилися зимувати в різних губерніях, займаючись жебракуванням. В такому зубожілому становищі знайшов я їх, розсіяних по дорозі, повертаючись з Петербурга»³²¹.

Тим не менше для допомоги новоприбулим чорноморцям зібрали в 1821 р. 10 тис. карбованців, 64 чверті хліба, 317 голів рогатої худоби.

³¹⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.62.

³¹⁹ Бентковский И. Заселение Черномории ... – С. 104.

³²⁰ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 63.

³²¹ Записки А. П. Ермолова (1798–1826 гг.)... – С. 373 – 374.

би, 16 коней та 1044 вівці. У 1822 р. військова канцелярія виділила 60 тис. крб на закупівлю провіанту для переселенців, на які в Кавказькій губернії закуплено 1000 чвертей борошна та 200 чвертей пшона³²². З військової скарбниці переселенцям передано 9900 карбованців, 3803 чверті борошна та 297 чвертей жита. За дорученням військового уряду осавул Чорний на Дону закупив для переселенців 5000 чвертей хліба, ще 5000 чвертей хліба позичено в магазинах військових частин, які дислокувалися в сусідніх з Чорноморією губерніях³²³.

Був створений окремий комітет для допомоги переселенцям, який продовжував організацію збору коштів та провіанту. Втім, принципово покращити становище переселенців не вдалося. За підрахунками Ф.Щербини з 1821 р. до 1824 р. під час переходу в Чорноморію померло 3355 переселенців, а вже в самій Чорноморії померло 13913 новоприбулих³²⁴. За іншими даними, з 51072 переселенців, які вже прибули на Кубань, 15848 осіб, або третина з усіх новоприбулих, померли до 1 травня 1826 р.³²⁵.

Окрім важкого матеріального становища, головну роль у такій повальній смертності переселенців відіграли хвороби, до яких у нових умовах вони не були адаптовані. Військовий лікар Прохорович, який надавав допомогу переселенцям, наводив такі причини поширення смертельних хвороб від знесилення та зuboжіння під час подолання важкого шляху, у незвичці до нового клімату та води, до великої тісняви у помешканнях (у деяких поселеннях Єйської округи знаходилося по 20 осіб в одній хаті), відсутності лікарень та медикаментів³²⁶. Як бачимо, відбулося це вкрай важке переселення з величезними втратами.

Після недовгого періоду зростання населення в першому десятилітті ХІХ ст. починається знову період 1822 – 1824 рр., коли смертність перевищує народжуваність. Така ситуація повторювалася у 1826 р. і з 1828 до 1831 р. У 1831 р. зменшення населення в Чорноморії склало 1,8 тис. осіб. І тільки з 1832 до 1834 рр. показники народжуваності перебільшували показники смертності³²⁷.

Третє й останнє організоване владою масове переселення з України для поповнення Чорноморського козацького війська заплановано командувачем Кавказького корпусу графом І.Ф. Паскевичем у

³²² Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 64.

³²³ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821 – 1825 гг. / В. Шкуро // Кубань – Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, [Б.в.], 2006. – С. 20.

³²⁴ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 64.

³²⁵ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков ... – С. 20; ДАКК. – Ф. 345. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 151 – 152, 147 – 149.

³²⁶ Бентковский И.В. Заселение Черномории ... – С. 99.

³²⁷ Кабузан В. М. Население Северного Кавказа в ХІХ–ХХ веках: этнoстатистическое исследование / В. М. Кабузан. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр „БЛИЦ”, 1996. – С.76.

30 – х рр. XIX ст. Своє бачення загального становища Чорноморського козацького війська та пропозиції щодо покращення його боєздатності він виклав у доповідній записці військовому міністру: «Лани не оброблені, у хатах залишилися лише жінки та діти, козаки без коней, без належного озброєння і майже без одягу і хліба, тобто повні злидні. Я бачив що Чорноморія щодня зубожіє, народонаселення замість збільшення стрімко зменшується...» Причиною цього І. Паскевич вважав: «...неспіврозмірність тягаря служби у козацькому війську з кількістю мешканців та слабким економічним розвитком Чорноморії. Для покращення ситуації він пропонував ...переселити в Черноморію ще додатков близько 25 тис. осіб чоловічої статі, а до того часу використовувати чорноморські полки виключно для оорони лінії та експедицій за Кубань»³²⁸.

Але здійснити чергове переселення, як планувалося в 30-х рр. XIX ст., не вдалося. 1831 р. у Чорноморії знову був неврожай, внаслідок якого у 1833 році був голод водночас з епідемією холери. Пізніше на придушення повстання в Польщі відправлено декілька козацьких чорноморських частин. Туди ж відбув й І. Паскевич. Тільки наприкінці 40-х рр. третє організоване переселення було здійснене. Цим проектом зацікавився головнокомандувач Кавказького корпусу і кавказький намісник князь М. Воронцов. 24 січня 1848 р. Микола I наказав переселити на Кавказ з Малоросії 2000 охочих родин. Керівництво переселенням доручалося міністру державного майна, а розселення в Чорноморії – головнокомандувачу військами Кавказької лінії. Переселенці могли отримати: грошову допомогу; харчі; звільнення на 3 роки від несення службі та землю.³²⁹

Чорноморська військова канцелярія розробила детальний план допомоги переселенцям та розміщення їх по станицях. Але реалізувати його вдалося лише частково: у Чорноморії знову на початку червня 1848 р. спалахнула епідемія холери і охопила всі станиці Єйського відділу, куди, власне, почали надходити перші партії переселенців. Швидко епідемія перекинулася на Катеринодарський відділ, а потім охопила і всю Чорноморію. Узагалі епідемії малярійної лихоманки («корчія») та морової виразки час від часу спалахували в Чорноморії.

Ендемічними районами епідемій стали субтропічні райони чорноморського узбережжя Кубані. Звідти чума або холера розповсюджувалися разом з караванами купців по черкеських аулах, а далі перекидалися і на російські армійські частини та на чорноморські поселення. Перша епідемія чуми спалахнула в Чорноморії вже наприкінці

³²⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 68.

³²⁹ Там само. – С. 69.

березня 1796 р., коли козаки, відправлені капітаном Данильченком в черкеські аули міняти хліб на сіль, занесли звідти морову виразку (чуму). Миттєво епідемія поширилася по Чорномор'ї і продовжувалася три місяці. Особливо постраждали Катеринодар, Тамань, курені Брюховецький, Іванівський, Нижньостеблівський, Крилівський, Титарівський, Вищестеблівський та багато хуторів³³⁰. Іноді внаслідок епідемій оголошувались карантини і на певний час припинялись воєнні дії.

17 червня перша партія переселенців у кількості 35 родин з Харківської губернії прибула в станицю Старошербинівську, а вже 18 червня люди почали вмирати від холери. Через відсутність необхідної кількості медичного персоналу комітет з організації переселення не зміг надати дієву допомогу переселенцям. За розпорядженнями наказного отамана М. Заводовського новоприбулим заборонялося входити до населених пунктів, де були випадки холери, але запобігти швидкому поширенню захворювань серед них не вдалося.

У 1848 р. у Чорномор'ю прибуло з Харківської губернії 189 родин, у складі яких було 736 чоловіків та 620 жінок, з Чернігівської – 830 родин (3648 чоловіків та 3015 жінок), з Полтавської – 591 родин (2162 чоловіків та 1828 жінок), загалом – 1610 родин, у складі яких нараховувалося 6546 чоловіків та 5463 жінок. У 1849 р. у Чорномор'ю прибуло 270 родин (1221 чоловіків та 997 жінок). Упродовж двох років у Чорномор'ї осіло 1980 сімейств, з них – 5030 чоловіків. Від холери загинуло не менше 1500 осіб.³³¹ До 1851 р. в різних поселеннях, де осіли новоприбулі, смертність серед них складала 10 – 20%, а загальні втрати досягли 900 осіб³³².

Узагалі з території Лівобережної України вирушило 19,2 тис. осіб, а в Чорномор'ю прибуло лише 14,3. Частина переселенців повернулася, частина загинула від холери. Вже у Чорномор'ї від холери загинуло 2,8 тис. осіб. Загалом у Чорномор'ї у 1848 – 1849 рр. поселилося 12,2 тис. осіб (у 1848 р. – 12 тис., у 1849 – 0,2 тис.), з них з Полтавської губернії – 6,2 тис., з Чернігівської – 6,7 тис., з Харківської – 1,4 тис.³³³

У 30 – 40-х рр. ХІХ ст. провідну роль у збільшенні населення Чорномор'ї відігравав природний високий приріст. У 1835 – 1849 рр. він склав 21,5 тис. осіб. На частку нових переселенців прийшлося 14,2 тис. осіб. Тільки у 1848 – 49 рр. під час епідемії холери смертність перебі-

³³⁰ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском ... – С. 344.

³³¹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 70.

³³² Там само. – С. 71.

³³³ Кабузан В.М. Украинцы в мире... – С. 145.

льшувала народжуваність (у 1848 – на 1,8 тис., у 1849 р. – на 0,3 тис.)³³⁴.

Організація та умови комплектування переселень малоросійських козаків на Кубань у першій половині XIX ст. в малоросійських губерніях залишається поки що вкрай недослідженим питанням. Це був масштабний міграційний процес, який значною мірою позначився на ситуації в Україні та на становленні і формуванні української нації. Наскільки був добровільним підбір переселенців? Яку частку з них склали ті, кого місцева адміністрація насильницькими засобами (для виконання плану) змусила переселитися у Чорноморію? Один зі спогадів про ці переселення занотував у своєму документальному нарисі Петро Чечет (Волиняк), який у 1932 р. прибув на Кубань у станицю Малоросійську викладати українську мову:

– То ви таки козак? – питаю.

– А як же ! Ще прадід забрів сюди, – відповідає.

Я прошу розказати, як то відбувалося те переселення.

– Повинні ж бо онуки від дідів своїх чути щось про цю подію! – думаю. Бачу, що мій новий знайомий не вперше чує таке запитання і, не вагаючись, починає розповідати. Але марно я сподівався почути про переселення запорожців на Кубань. Це було щось інше, трохи нове для мене. Я почув, як ще за цариці Катерини треба було Москві заселити кубанські степи, не так, щоб боронитись від Кавказу, як, швидше, завоювати його. Тож приходило військо на Полтавщину, оточувало село, забирало старого й малого й під конвоєм гнало на Кубань. Голосили жінки, плакали перелякані діти, а чоловіки насуплені никали по селу, не маючи змоги ані вийти з його, ані боронитись, бо настали чорні часи, коли «наші шаблі поржавіли, пістолі без курків...» А підступна Москва скористалася з того і «край веселий, степ широкий та й занастила...» Довго йшов такий етап. Понад місяць часу проходило, поки перебиралися через Дін і на кубанські степи ступали. Багато й умирало по дорозі, а коли приходили на місце, то отаборювались серед дикого степу й починали землянки копати та курені ставити, щоб дітей та стариків від негоди заховати. Багато вмирало від лихоманки та води недоброї, а хто живий лишався, то пізніш уже й добре жилось йому...»³³⁵.

Кубанський поет Василь Мова (Лиманський) у своїй поемі «На степи (Пісні про долю переселенців)» так описував труднощі та страждання, з якими стикалися переселенці з України на Кубань:

Ось над Доном вони стали

³³⁴ Там само. – С. 145.

³³⁵ Волиняк П. Кубань – земля українська, козача... / П. Волиняк // Пам'ятки України: історія та культура (науковий часопис). – 2005. – № 3–4. – С. 113–114

*Й немовлятко поховали;
Як до Єї доп'ялись,
Знов їм смерть хлоп'я вхопила;
Край Чолбас дочку зарили...
Трьох дітей уже збулись,
Із двома тільки zostались
І у путь ізнов побрались,
За Кубань перевезлись...³³⁶*

Переселенцями не була задоволена ні кавказька, ні малоросійська адміністрація. Так, у доповідній записці від 30 квітня 1836 р. чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І про становище малоросійських козаків зазначалось, що переселення козаків на Кубань не принесло очікуваних наслідків і тільки посилило зубожіння тих, хто залишився: «жоден з бідних козаків не переселився, тому що не мав на це коштів. Заможні теж залишилися... Переселилися тільки середнього достатку, які бачили непевне становище своє через посилення сплати податків за незаможних і тому вирішили залишити свою батьківщину. Внаслідок цього недоїмка, яка розподілялася між заможними та середнього статку, впала на перших і цим самим довела їх переважну частину до рівної бідності з іншими»³³⁷.

Соціальний та патримоніальний склад переселенців, які прибули в Чорноморію внаслідок офіційно організованого переселенського руху, певною мірою відрізнявся від масового потоку нелегальних втікачів, які безперервною хвилею сунули «на кубанські степи» упродовж першої половини ХІХ ст. За їх рахунок відбувалося постійне поповнення складу Чорноморського війська. Але це були, зазвичай, одинаки, окремі родини, ватаги відчайдушних забродчиків-гайдамаків або невеликі групи втікачів, які на свій страх та ризик перебиралися «на Чорноморію в козаки».

У багатьох переселенців, починаючи з періоду першого переселення, залишилися в Україні родичі та знайомі, тісні зв'язки новоприбулих на Кубань з тими, хто залишився, забезпечували підтримку інформаційного простору і можливість для постійного поповнення чорноморського козацтва новими переселенцями. Про таких переселенців багато збереглося легенд та переказів в Україні: «Дід Мамрак (колишній запорожець. – Д.Б.) жив більше ста год. Як зігнали звідси запорожців (з Катеринославщини – Д.Б.), він продав усе гапсом і пере-

³³⁶ Мова (Лиманський) В. Твори / В.Мова (Лиманський). – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1968. – С. 343.

³³⁷ РДВІА. – Ф. 379. – Оп. 2. – Спр. 163. – Арк. 1–6.

брався в Чорноморію. В Романові оставався його племінник і багато родичів, то було через год-два і приїздить у гості. У племінника його було чотири сини. Раз приїхав і давай пробувати, котрий годиться в чорноморці. Посадив одного на лошака-неука – упав, посадив другого – упав, третього і той упав... Посадив четвертого. Той взявся за гриву і пустився – тільки видно. Гасав, гасав на тому лошакові, доки вморив і вернувся додому. Дід і каже: «Оцей годиться в козаки!» «Як маєте охоту – хай козакує», – каже батько. Посідали дід з онуком на коней і подались під Чорноморію»³³⁸.

Сама еліта Чорноморського війська була зацікавлена у збільшенні кількості населення. Емісари чорноморського уряду постійно прибували на Лівобережну Україну і до Задунайської Січі з пропозиціями переселятись у Чорноморію. Збереглась навіть чорноморська пісня про заклики отамана Захарія Чепіги перебиратись у Чорноморію:

*Харко листи розсилає,
На Кубань-річку зазиває,
Дарує лісами, рибними плесами
І ще вільними степами.*

1803 р. на зібранні дворян Бахмутського уїзду лунали заяви про те, що багато чорноморських козаків прибувають на ярмарки та підмовляють кріпаків утікати на Кубань. Один з таких чорноморських козаків Герасим Плохий був заарештований, при ньому знайдено декілька свідоцтв, за якими втікачі могли знайти притулок у Чорноморії. Селяни очікували початку Луганського ярмарку, на який повинно було прибути багато чорноморців, щоб разом з ними перебратись у Чорноморію³³⁹. Але головна частина «неорганізованих» переселенців складалася з утікачів-кріпаків. Як відомо, багато запорожців було закріпачено. У багатьох чорноморців, навіть старшин і отаманів, близькі родичі стали кріпаками і далеко не завжди їх вдавалося визволити. Наприклад, чорноморський отаман Григорій Матвєєв (1816 – 1827 рр.) так і не зміг викупити у графині Розумовської свою рідну матір, яка померла кріпачкою, хоча її син був полковником і військовим отаманом³⁴⁰.

Вже під час формування Чорноморського козацького війська та переселення його на Кубань багато чорноморських козаків не могли вивезти свої родини, а спроби повернутися за ними, щоб вивезти із собою, могли трагічно закінчитися і для самих козаків. Наприклад, коли полко-

³³⁸ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославской губернии (1875-1905) / Я. П. Новицкий. – Рига: Спиридитис, 1990. – С. 40.

³³⁹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 40.

³⁴⁰ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы ... – С. 196 – 197.

вий осавул Чорноморського козацького війська Степан Коломієць, син запорожця, в 1793 р. приїхав з Кубані в один із маєтків графа Розумовського Карлівку, щоб забрати в Чорноморію свою родину, то був негайно заарештований разом з родиною управителем маєтку і відправлений зв'язаним до Батурина³⁴¹. Що вже говорити про простих чорноморців. Тому до втікачів-кріпаків у Чорноморії ставились особливо прихильно і надавали їм притулок та максимальну допомогу.

Типову втечу однієї родини кріпаків до Чорноморії яскраво описав у своїх спогадах Ф. Щербина, який почув її від онуків цих втікачів: «За їх розповідями в перші часи заселення Чорноморії, особливо багато було втікачів з числа поміщицьких селян, які потрапляли сюди поодинці, родинами або цілими групами. Поміщики часто турбували Чорноморське козацьке військо, розшукуючи в його лавах селян-втікачів а козаки їх переховували та не видавали. У зв'язку з цими обставинами, природно виникло питання про те, кого з втікачів селян слід вважати козаками і за якими ознаками. В ті часи у Чорноморському війську були вже скасовані військові ради або козацькі парламенти з повноправних у війську козаків, Але, тим не менше, були свої підпільні ради, на яких обговорювались свої козацькі справи і виносились негласні рішення, яких дотримувалися козаки. Ці самовільні ради, повні або, більш вірогідно, часткові... досить просто і дотепно вирішили питання про втікачів. Козацьке населення, серед якого багато було всілякого роду елементів, що переховувались у війську від кріпацької залежності, від всіляких утисків та експлуатації, поголівно стояло на захисті дезертирів з поміщицьких маєтків, а одна з козацьких підпільних рад ухвалила вважати козаком будь-кого, хто перейшов у Чорноморії прикордонну ріку Єю і кого внесли до козацьких станичних списків. У таких випадках, навіть якби поміщики і виявили у війську своїх селян-втікачів, то козаки могли би спиратись на свої письмові документи, які важко було б оскаржити, оскільки втікачі числились у них під іншими прийнятими ними прізвищами, зі зміненими термінами їх присутності в Чорноморії та іншими пунктами, з яких вони немов би прибули»³⁴².

Іноді окремі групи втікачів були готові на спротив. Так, коли поміщицький повірений зустрів недалеко від кордонів Чорноморії селянина Стародуба з його двома синами, втікачі, за словами Бородіна, були «в новому та доброму одязі, при великих ножах та штиках, поголені на кшталт чорноморців в чуприни». Коли Бородін запитав їх:

³⁴¹ Рудницький Г. Переселення родин у Чорноморію (за матеріалами Кримського Державного архіву) / Г. Рудницький // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С.502.

³⁴² ЦДАВО. – Ф. 4465 с. – Оп.1. – Спр. 892. – Арк. 320 – 322.

«Куда идете, Стародубы? Чи не обворовали вы поміщика свого, або не убили ли его?», то Стародуби відповіли йому: «Уїжджай, куди ідеш». Тоді Бородин поїхав в Азов, взяв тут чотирьох чоловік і погнався з ними за Стародубами, але не міг знайти їх, бо вони заховались у комишах³⁴³.

Зрозуміло, що з кожним роком потік переселенців—«нелегалів» у Чорноморію збільшувався, а це викликало численні регулярні накази з імперської адміністрації до військового уряду про арешти та повернення втікачів їх господарям. 1800 р. військовий отаман Донського козацького війська В. Орлов у листі повідомляв чорноморського отамана Ф.Бурсака: у Новоросії цілі поселення готуються тікати в Чорноморію, просив повертати втікачів, в тому числі з Донщини³⁴⁴. У 1810 р. херсонський губернатор де Рішельє наказав Ф. Бурсаку організувати вислання усіх втікачів з Чорноморії та на майбутнє не записувати їх у козаки³⁴⁵. Для виконання цього наказу за розпорядженням військової канцелярії створили окрему команду на чолі з полковником Кузьмою Білим, яка мала знаходити і висилати з Чорноморії кріпаків-втікачів. Але чорноморці намагалися здебільшого відсилати з Чорноморії небажаний для себе елемент – волоцюг та злочинців.

Окрім того, в Чорноморію прибували уповноваженні від поміщиків, які мали право знаходити та повертати втікачів-кріпаків. Але знайти їх та повернути назад виявилось складною справою. Навіть якщо їх знаходили, траплялися випадки, коли козаки силою відбивали затриманих. Так, 1804 р. представника поміщика, який розшукав декількох втікачів у чорноморських куренях і вже збирався їх відправити назад, заарештували катеринодарські козаки, які в поліційному управлінні відшмагали його канчуками, а затриманих звільнили. У тому ж році на представника одного з поміщиків, який супроводжував знайдених селян-втікачів до свого господаря, вночі у степу напали козаки, селян звільнили, а його добряче відлупцювали³⁴⁶. І таких випадків було чимало. Чорноморці приймали у своє середовище не всіх. Існували чіткі механізми включення/виключення до своєї спільноти, яких козаки ретельно дотримувались. Ф.Щербина зауважував: «Взагалі, в переважній більшості випадків між втікачами з середовища поміщицьких селян та чорноморськими козаками існували ті або інші споріднені або земляцькі зв'язки, і цими зв'язками пояснювався як значний приток втеклих кріпаків в Чорноморію, так и турботи козаків про них. В інших випадках чорноморці були набагато більш розбір-

³⁴³ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 42.

³⁴⁴ ДАКК. – Ф.249. – Оп. 1. – Спр. 429. – Ч. 1. – Арк. 1.

³⁴⁵ ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 607. – Арк. 156 – 157.

³⁴⁶ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 41.

ливі в прийнятті потрібних їм людей в козаки і вміли зробити в цьому відношенні певний вибір. Арешт та вислання з Чорномор'ї великої кількості волоцюг пояснювалось тим, що населення відносилось індиферентно до них. Одних вони приймали в своє середовище, інших вважали непідходящими для війська»³⁴⁷.

Втікачі швидко адаптувалися в козацькому середовищі: одинаки зазвичай йшли на кордонну службу найманцями замість заможних козаків, а родини вписувались до курінних/станичних громад і поступово зливалися з рештою чорноморського козацтва. Підрахувати загальну кількість переселенців-утікачів на Кубань у період існування Чорноморського козацького війська навряд чи можливо, але можна припустити, що їх кількість перевищувала чисельність організованих переселень. У 50-х рр. XIX ст. між 1851 р. (IX ревізія) та 1858 р. (X ревізія) у Чорномор'ю мігрувало ще 34 тис. осіб з Лівобережної України. Узагалі, в першій половині XIX ст. у Чорномор'ю переселилося з території Лівобережної України близько 150 тис. осіб³⁴⁸.

Українська міграційна хвиля першої половини XIX ст., власне, визначила етнічну картину Північно-Західного Кавказу. Якщо в 1795 р. українці склали на Північному Кавказі (не враховуючи Закубання – територію горських народів) 18,3% від усього населення, то вже в 1834 р. – 44%. У Чорномор'ї все населення було українським. У Кавказькій губернії (з 1847 р. – Ставропольська губернія) з 1795 до 1858 р. частка українського населення зросла з 3,3% до 17,8%, у Ставропольському уїзді – з 3,7% до 22,7%, у Георгіївському – з 6,5% до 20,8%³⁴⁹. В цілому згідно з даними X ревізії за 1858 р. українці (408 тис. осіб), склали на Північному Кавказі другу за чисельністю етнічну групу після адигів (573 тис. осіб) і приблизно на 10% випереджали за чисельністю росіян (372,4 тис. осіб). Найбільша частина українців була зосереджена в Кубанській області – 70,2%, у Ставропольській губернії їх було 35,7%, у Терській обл. – 31,2%³⁵⁰.

За висновками фахівців «з 30-х рр. XIX ст. українська міграційна хвиля в регіоні перевищила російську і в 50-х рр. XIX ст. українці перетворилися на головний етнічний компонент, а Чорномор'я стала українською етнічною територією»³⁵¹. У другій половині XIX ст. еміграційні процеси продовжувалися. У 60 – 70-х рр. XIX ст. територія колишнього Чорноморського війська за темпами заселення та кількістю нових переселенців випереджала Сибір.

³⁴⁷ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 42 – 43.

³⁴⁸ Кабузан В.М. Украинцы в мире... – С. 146.

³⁴⁹ Там само. – С.187 – 189.

³⁵⁰ Белозеров В. С. Этническая карта Северного Кавказа / В. С. Белозеров. – М.: ОГИ, 2005. –С. 173.

³⁵¹ Кабузан В.М. Украинцы в мире ... – С.187 – 189.

3.6. Між звичаєвим правом та імперським законодавством. Регламентація статусу чорноморського козацтва в правовій системі Російської імперії

1 січня 1794 р. троє вищих старшин Чорноморського козацького війська – кошовий отаман, армійський бригадир Захарій Чепіга, військовий суддя, армійський полковник Антін Головатий та військовий писар, армійський підполковник Тимофій Котляревський підписали документ, який мав регламентувати устрій Чорноморського козацького війська на Кубані, його структуру, принципи управління та основи економічного розвитку. Документ мав назву «Порядок загальної користі» («Порядок общей пользы») та, ймовірно, був складений військовим суддею А.Головатим. На відміну від Війська Запорозького, що регламентувалося неписаним звичаєвим козацьким правом – це було вже задокументоване положення, в якому основи життя чорноморського козацтва детально узгоджувались згідно з правовими нормами Російської імперії³⁵².

У цьому «Порядку...» яскраво віддзеркалюється та трансформація, яку пережила колишня Запорозька спільнота, перетворившись на максимально інтегроване в систему Російської імперії Військо Чорноморське. По-перше, сталася подія, неможлива в часи Війська Запорозького – «Порядку...» уклали та прийняли у вузькому колі вищої козацької старшини, а не на Військовій Раді. Це пояснювала преамбула «Порядку...», в якій обґрунтовано виключне право старшини на його укладення, апелюючи не до військового товариства, а до Цариці і князя Потьомкіна, які визначались головним джерелом легітимності, і старшин, а також їх права створити головний акт, «сообразуясь изданного от Ея Императорского Величества учреждения о управлении губерний», який визначав основні принципи військового устрою³⁵³.

По-друге, в «Порядку...» відсутня навіть згадка про Військову Раду, яка завжди вважалася головним джерелом влади і легітимності – військової старшини, так і устрою козацької спільноти та вирішення головних питань Війська Запорозького. Вислів про те, що саме цей «старшинський тріумвірат» **віднині і назавжди** визначив основу військового устрою затверджувало прецедент, який ліквідував принцип Військової Ради як основи козацької демократії та самоврядування. Це положення передбачало наступну систему військового устрою. Військовою резиденцією, центральним пунктом військового управ-

³⁵² Порядок общей пользы // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар : ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С.329 – 334.

³⁵³ Порядок общей пользы... – С.329.

ліття мало стати місто Катеринодар («військовий град»), яке планувалося побудувати в Карасунському Куті – вигоні р. Кубань. Для пристанку бездомної сіроми в місті будувалось сорок куренів, в яких вони могли жити. У куренях щорічно, 29 червня, на день Петра і Павла обиралися курінні отамани. Курінні отамани повинні були «безотлучно» знаходитися в куренях і підтримувати порядок, карати за дрібні злочини, а за великі – передавати Військовому уряду.

Для зручності всі землі Війська Чорноморського розділено, за аналогом колишніх Запорозьких паланок, на п'ять округ: Катеринодарський (землі навколо Катеринодару), Фанагорійський (Тамань), Бейсугський (у районах р. Бейсуг до Ачуєва), Єйський (вздовж р. Єя), Григоріївський (поблизу кордонів Кавказького намісництва). У кожній окрузі створювалося своє правління, до якого входили полковник, писар, осавул і хорунжий. Кожне окружне правління мало свій герб і печатку. Катеринодарське – козак, який стріляє з рушниці, опертої на ратище, Фанагорійське – човен, Бейсугське – риба, Єйський – козак з рушницею на варті, Григоріївське – козак на коні. Склад окружного правління обирався щорічно – 29 червня. У «Порядку...» не згадувалося, хто має обирати окружні правління, але присягали його члени кошовому отаману і військовому уряду. До компетенції окружного керівництва входило ведення виключно цивільних справ³⁵⁴.

Елементи козацького самоуправління зберігалися тільки на рівні курінних громад, які самі могли обирати курінних отаманів та вирішувати справи, які стосувались внутрішнього життя. Втім, обов'язки курінних отаманів зводились, головним чином, до виконання дрібних адміністративних та поліцейних функцій. Щодо земельного питання, то, зважаючи на величезні земельні ресурси, якими відтепер володіло Чорноморське козацьке військо на Кубані, розповсюджувалася практика вільної заїмки: вся земля належала війську і розподілялася між курінними поселеннями. В той же час «Порядок ...», хоча і завуальовано, залишав можливість для отримання старшинами землі фактично у приватну власність. І, нарешті, вся відповідальність за організацію військової служби козацтва та охорони кордонної лінії покладалася на військового осавула.

«Порядок загальної користі» став документом, який прозоро демонстрував еволюцію чорноморської старшини в бік закріплення за собою монопольного права на владу та всіх важелів управління козацькою спільнотою. Розраховуючи на повну підтримку імперської адміністрації, вищі прошарки чорноморської еліти намагались перетворитись на непідконтрольну козацькій громаді чиновну ланку, яка мо-

³⁵⁴ Порядок общей пользы... – С.331.

гла б користуватись усіма можливостями, які надавало їм таке становище в умовах кубанського регіону.

Але ці намагання зіткнулися з двома векторами протидії: з одного боку посилювалося протистояння чорноморської козацької старшини і простого чорноморського козацтва; з іншого – зіткнення старшини і козацької сіроми досягло найвищого піку напруження під час масових заворушень в Чорноморії в 1797-99 рр. («Перського бунту»); а пізніше, хоча і не у таких виразних формах, але набагато триваліше – у протистоянні козацької чиновної старшини та курінних/станичних громад. Інший тиск, який відчувала на собі чорноморська еліта, хоча і за інших причин, йшов з боку імперської адміністрації. В логіку імперських практик колонізаційної політики не входило закріплення автономної козацької спільноти та її еліти, за якою, до того ж, традиційно тягнулося визначення «ненадійної та непевної». Становище старшини, як і всього Чорноморського війська почало змінюватись з ескалацією бойових дій на Кавказі. Якщо наприкінці XVIII ст. відносини з горцями були відносно мирними і передбачити те, що наступні шістьдесят років усі сили чорноморського козацтва будуть поглинені виснажливою Кавказькою війною, навряд чи ставало можливим, то наступний період посилення війни на Чорноморській лінії вносить свої корективи і у загальне становище Чорноморії, і в еволюцію козацької старшини, і в політику імперського уряду щодо чорноморців.

Наступні після «Порядку загальної користі» зміни у правовому статусі та системі військового устрою здійснено в 1801 р. Якщо до цього головним вищим імперським документом, який регламентував право та становище Чорноморського війська була грамота Катерини II про переселення чорноморців на «Тамань з околицями», то відтепер устрій та систему управління чорноморців корегувалися наказом імператора Павла I від 18 лютого 1801 р.³⁵⁵ Згідно з цим наказом Військовий уряд скасовувався і замість нього створювалася Військова канцелярія. Новоутворена Військова канцелярія складалася з шести експедицій – кримінальної, цивільної, казенної, межевої, поліційної та зі справ «сыскных начальств». Усі важливі справи з військових питань передавалися до військової колегії, а цивільні – до Сенату. Разом зі скасуванням Військового уряду змінювався і склад вищих посад Війська. Військова канцелярія складалась із голови – військового отамана, двох представників від Війська, «та окрім того осіб, яких ми вирішимо призначити».

До складу довірених осіб імперського уряду входили «особый

³⁵⁵ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском ... – С.350 – 353.

член», у функцією якого був, швидше за все, нагляд і контроль за чорноморським козацтвом та Військовою канцелярією зокрема, та прокурор. Окрім такого посиленого контролю з боку імперського уряду в складі самої Військової канцелярії, Чорноморське військо залишалося підпорядкованим губернатору Таврійської губернії та губернському управлінню. Така система управління породжувала велику кількість бюрократичних інстанцій, максимально заплутувала вирішення будь-яких справ, та ще спричиняла умови для інтриг, боротьби різних угруповань в середовищі самої Військової канцелярії та протистояння між військовою старшиною і призначеними представниками імперського уряду. Невизначеність повноважень останніх, одразу після їх призначення призвела до гострого зіткнення між військовим отаманом Ф.Бурсаком та представником імперського уряду генералом Кіраєвим, який намагався монополізувати контроль над Військовою канцелярією. Взагалі, ці суперечки між різними угрупованнями, які супроводжувалися взаємними звинуваченнями, наклепами та іншими формами латентної боротьби, позначили весь період існування владних структур Чорноморського козацького війська.

Окремим наказом Павла I від 13 листопада 1801 р. в Чорноморському козацькому війську остаточно ліквідовано курінну систему організації військових підрозділів. Відтепер у військовому організаційному відношенні козаків розподілено на 20 полків³⁵⁶. Уведення полкової системи ліквідувало курені як військові одиниці і зменшило можливості населення курінних поселень до самоорганізації. Старі козаки-чорноморці ще довгий час розділяли періоди в історії Чорномор'я – «до полків» .

Наказ від 25 лютого 1802 р. формально збільшував автономію Чорноморського війська за рахунок відновлення військового уряду замість військової канцелярії. З військових справ Чорномор'я підпорядковувалась інспектору кримської інспекції, а у цивільному відношенні – таврійському губернському начальству. У військовому уряді скасовувалась посада «особого члена» – фактично наглядача від імперського уряду, але прокурор залишався. Зберігався і розподіл на 20 полків³⁵⁷. Наступним етапом реформ системи управління в Чорномор'ї стало «Положення про управління Чорноморським військом» від 26 квітня 1827 р. Починалося воно розроблятися за ініціативи генерала О.Єрмолова, але набрало чинності після його відставки з посади головнокомандувача Особливим Кавказьким корпусом. Згідно з новим «Положенням» управління військом та краєм зосереджувалося у

³⁵⁶ Там само. – С.355.

³⁵⁷ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.52.

веденні Військової канцелярії. Головою канцелярії знову виступав військовий отаман (до його обов'язків входило і військове управління краєм, отаман підпорядковувався через командуючого військами Кавказької області командувачу Окремого Кавказького корпусу). Канцелярію поділено на дві експедиції – військову та економічну³⁵⁸.

«Положення...» 1827 р. стало наслідком переведення Чорноморського війська у безпосереднє підпорядкування командувачу окремого Кавказького корпусу, та спробою максимальної інтеграції Чорноморії у систему імперської влади на Кавказі. Втім, принципово систему управління це положення не змінило. Насамперед воно вплинуло на самоврядування курінної громади. Якщо до 1827 р. у куренях адміністративне управління розподілялось між сільським наглядачем, сільським отаманом і курінним отаманом, що, зрозуміло, породжувало велику плутанину та зловживання, то відтепер з цих трьох посад залишалася тільки посада курінного отамана. Курінний отаман обирався з трьох кандидатур, яких висувала курінна козацька громада та курінні чиновники. Вибори відбувалися щорічно 1 січня і затверджувалися військовою канцелярією. Окрім курінного отамана щорічно обиралися два помічника отамана – курінні судді, які могли виступати і заступниками отамана під час його відсутності. До обов'язків курінного отамана входило вирішення адміністративних, господарських, поліцейних та фінансових справ курінних громад.

І останнім правовим ретельно розробленим документом щодо організації та устрою Чорноморського козацького війська стало «Положення про Чорноморське козацьке військо» від 1 липня 1842 р. Воно складалося з чотирьох частин. Перша – визначала склад Чорноморського козацького війська, його права та обов'язки, друга – визначала загальний характер взаємовідносин військового та цивільного управління, третя присвячувалася системі військового управління, четверта – цивільного. Особливий наголос в «Положенні 1842 р.» ставився на приналежності землі Війську: «Військо володіє землями, які йому належать за грамотами, в різні часи пожалуваними»³⁵⁹.

До складу війська, згідно з «Положенням» входили козаки, але також і дворові люди, які належали військовим чиновникам та іногородці. У військовому відношенні Військо складалось з одного дивізіону лейб-гвардії, 12 кінних полків, 10 піших батальйонів і однієї кінноартилерійської бригади, окрім того до нього входила окрема сотня майстрових козаків. Чорноморські козаки охороняли кордони війська і

³⁵⁸ ПСЗРИ 2. Т.2 (1827). СПб., 1830. Ст.878.

³⁵⁹ Положение о Черноморском казачьем войске (1842 г.) // Третье продолжение свода военных положений (с 1 января 1841 по 1 января 1843 года). – СПб., Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – С. 208–291.

виставляли свої військові частини на службу за межами Чорномор'ї. На кордонній лінії виставлялась третина дійсного козацького складу по черзі, через два роки на третій. У «випадках надзвичайних» дві третини полків були на службі і тільки одна третина могла залишатись вдома. У воєнних та цивільних справах Чорноморське козацьке військо підпорядковувалося військовому міністру з департаменту військових поселень, а на місці, на Кавказі знаходилося у веденні командира окремого Кавказького корпусу як головнокомандувача і його посередника – командувача військами на Кавказькій лінії і в Чорномор'ї як місцевого корпусного начальника. Безпосереднім начальником війська виступав наказний отаман, права якого дорівнювалися правам командира дивізії, а у цивільному – губернатора. Наказний отаман призначався та звільнявся за наказом імператора Сенатом. Помічником отамана визначено начальника штабу, якого теж призначав та звільняв Сенат. До головних обов'язків начальника Штабу входив контроль за діловодством. Штаб мав назву військового чергування і до його складу входили начальник штабу, черговий штаб-офіцер, старший ад'ютант і обер-офіцер. До обов'язків військового чергування входило виконання «всех предметов военного управления в войске». Окрім військового чергування, до військового управління належали також комісія військового суду, окружні начальства та станичні начальства.

Територію Чорноморського козацького війська – Чорномор'ю розділено на три округи – Таманську (21 станиця), Катеринодарську (20 станиць) та Єйську (10 станиць). У кожній запроваджено окружне чергування, до якого входив начальник округи (окружний штаб-офіцер), окружний ад'ютант, його помічник та аудитор. Окружний штаб-офіцер, ад'ютант та помічник призначались наказним отаманом, а аудитор – безпосередньо імперським урядом. Всього у Чорномор'ї тоді нараховувалось 60 станиць, але станичних управлінь було 59 – Тамань та станиця Ахтанизівська мали спільне станичне управління³⁶⁰.

До військового цивільного управління віднесено військове правління, військову лікарську управу, військову поштову контору, військового прокурора, торговельний суд (для козаків торговельного стану) та поліцію м. Катеринодара. Військове правління складалось з голови – наказного отамана, старшого члена та чотирьох асесорів. Участь у його діяльності брав також начальник штабу. Старший член та асесори військового правління призначались наказним отаманом. Як бачимо, військове цивільне правління виступало як виконавча влада і займалось військовим господарством, земельними справами,

³⁶⁰ Положение о Черноморском казачьем войске (1842 г.)... – С.265 – 270.

цивільним судочинством, контролем і ревізією військових звітів. Фактично, головний центр виконавчої влади знаходився на рівні окружних управлінь – в окружному суді, поліційному (сыскном) управлінні, окружному мировому суді. У кожному окружному суді працювали суддя та два засідателя (по одному від чиновників та козаків). Суддя призначався наказним отаманом, а засідателі обирались чиновниками та козаками. Засідателі від козаків брали участь тільки у тих справах, які стосувалися козаків та станичних громад³⁶¹.

Якщо на рівні військового управління самоврядування зводилось до мінімуму, то в станицях воно загалом зберігалось та було де-юре закріплене «Положенням...». До станичного правління належав станичний отаман і два судді, які відповідали за військові та цивільні справи. Отаман та судді обирались станичною громадою і, фактично були виконавчою владою на території станичного юрта. Окрім станичного отамана та станичних суддів велику роль відігравала станична громада та станичний суд. Станична громада взагалі виступала як вища інстанція, що займалася всіма станичними справами. Громада обирала станичного отамана, станичних суддів та засідателя до окружного суду. На зібраннях громади обговорювались всі важливі господарські та громадські справи, затверджувались або скасовувались рішення станичного суду. Станичний суд розглядав дрібні кримінальні та господарські справи, мав право тілесного покарання «не причинявшого ни увечья, ни повреждения». Окрім станичного суду, «Положення...» зберігало існування, згідно з українським звичаєвим правом, суду посередників або третейський суду.

Такий характер мало управління згідно з положенням 1842 р. Законом цим, без сумніву були впорядковані різні галузі управлінь. Суттєво важливим було чітке розмежування між військовою та цивільними частинами, за умов повного ізолювання цивільної влади від справ виключно військових. Зменшилась область залежності для воєнно-служилого козака, посилилась відповідальність військового керівництва, покращився контроль за їх діями та військовими порядками, зменшилась кількість зловживань. Менше це відбилося на судових справах та цивільному управлінні. Але все це було досягнуте лише завдяки тій обставині, що Положення 1842 р. напрацювали місцеві діячі³⁶².

Необхідно зазначити, що еволюція правової системи, яка регламентувала життя Чорномор'ї, відбувалась в умовах значного впливу місцевої козацької старшини. Спроба зберегти максимальний рівень

³⁶¹ Там само. – С.275 – 280.

³⁶² Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.105.

автономії Чорноморського козацького війська та Чорноморії особливо виявилася у вищезгаданому Положенні 1842 р. Водночас багато елементів звичаєвого права знайшли своє відображення в цьому яскравому прикладі козацького законодавства. Окрім того, воно залишало широкий простір для дії українських козацьких звичаєвих традицій, які виступали імперативом для чорноморських курінних/станичних громад.

Взагалі правовий статус Чорноморії як окремої козацької адміністративно територіальної одиниці та Чорноморського козацького війська у порівнянні зі статусом інших козацьких військ Російської імперії, відрізнявся ширшою автономією та самоуправління. Єдиним винятком були положення та статус Війська Донського, яке теж користувалося досить широкою автономією, але його територіальне розташування, наближене до головних центрів імперської адміністрації, довгий процес інтеграції у загальну імперську структуру, значно обмежувало його права та вплив центральної адміністрації³⁶³.

3.7. Чорноморія в адміністративно-територіальній системі імперії

Номінативний термін «Кубань», використовувався для позначення території Правобережної Кубані задовго до її входження в Російську імперію. «Дешт-і-Ногай» (Ногайський/ Кубанський степ) в уявленні мешканців України, Московського царства, європейських країн без застережень належав до «Східної Сарматії»³⁶⁴ або – зловісної «Тартарії»³⁶⁵. На географічних мапах до середини XVIII ст. Правобережна Кубань позначалась, як територія «Tatares de Kuban»³⁶⁶. За середньовічною уявою про ієрархію «чистих» і «нечистих» земель – територія Тартарії належала саме до «нечистого» простору.

Входження колишньої частини Кримського ханства – Кубанського ханства, а саме Дешт-і-Ногаю (Ногайського/Кубанського степу) – «острова Тамані і всієї Кубанської сторони» до складу Російської імперії на підставі Маніфесту від 8 квітня 1783 р. поставило перед імперським урядом Катерини II складне завдання. З одного боку, весте-

³⁶³ Дугенец А. С. Нормативно-правовое регулирование вопросов, связанных с казачеством в России / А. С. Дугенец // Юрист. – 1998. – № 1. – С. 35–40.; Малукало А.Н. Казачье законодательство: история становления и развития, сфера применения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/m/malukalo_kzakon.pdf

³⁶⁴ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії... – С. 720 – 722.

³⁶⁵ Боплан де Г. Л. Опис України... С.53 – 54.

³⁶⁶ Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Северо-Западном Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Историко-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 10. – С.63 – 68.

рнізація Російської імперії, започаткована ще Петром I, вимагала створення образу Росії саме як європейської імперії. У той же час приєднання значних територій колишнього Кримського ханства, які традиційно належали у ментальній географії до Азії, посилювало в Європі і без того стійке уявлення про Російську імперію як про азійську державу. У таких умовах імперський уряд наполегливо здійснював заходи, які мали забезпечити зміну дискурсу новоприєднаних територій із азійського контексту на європейський. У адміністративному відношенні це проявилось в тому, що вже в лютому 1784 р. прийнято постанову про створення Таврійської губернії, до якої увійшли щойно приєднані внаслідок війни з Оттоманською імперією землі Північного Причорномор'я та Таманського півострова³⁶⁷.

Таким чином, створення «Новоросії» мало сконструювати нову модель бачення цієї частини «Татарії», фактично, увести її в європейську частину «уявної географії». Внаслідок цього, більша частина Правобережної Кубані ставала «європейською» територією Російської імперії. Лише незначна частина Правобережної Кубані увійшла до «Кавказу» – Кавказького намісництва, (створене в травні 1785 р.). Продовженням цієї практики – символічного освоєння Кубані, як складової частини імперської колоніальної практики, – стала апеляція до «грецького/боспорського» минулого Таманського півострова (цілком у дусі «Грецького проекту» Катерини II) і до Тмутороканського князівства часів Київської Русі. Це проявилось в назві «Фанагорійський острів» в офіційній імперській документації, межі якого охоплювали набагато більшу територію, ніж Таманський півострів. До утвореної Павлом I Новоросійської губернії входить і частина Правобережної Кубані, яку на той час заселили чорноморські козаки («Земля Війська Чорноморського»). Спочатку територія Чорноморського війська офіційно належала Ростовському повіту, а потім утворила окремий Фанагорійський повіт.

Поворот від асоціацій із Боспорським царством при назві території Чорноморського війська до Тмутороканського князівства відбувся вже на початку правління Олександра I. Тоді Новоросійську губернію розділили на три окремих губернії – Миколаївську, Катеринославську та Таврійську. Чорноморія увійшла до складу новоствореної Таврійської губернії, а Фанагорійський повіт 5 жовтня 1804 р. перейменовано на Тмутороканський³⁶⁸.

³⁶⁷ Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917 / Под ред. Б.В. Грызлова. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2003. – С.68.

³⁶⁸ Сень Д. В. Дискурс империй, казачество и региональные особенности управления Россией пограничными территориями: «Фанагория-Черноморья-Кубань» (конец XVIII в. – середина XIX в.) / Д. В. Сень //

Використання міфологеми Тмutorоканського князівства як можливості прив'язати у символічному сенсі колишню «Кубанську Тартарію» до Російської імперії виникла вже за часів Катерини II, не без впливу версій російської історії, викладених у працях Татищева та Карамзіна. Матеріальним символом цього мав стати «Тмutorоканський болван» – кам'яна брила із написом, зробленим за наказом тмutorоканського князя Гліба, знайдена на Таманському півострові чорноморцями і яку мали урочисто встановити в окремому меморіалі поблизу Тамані³⁶⁹. Утім, уже тоді з'явилися припущення, що ця знахідка є нічим іншим як фальсифікатом, призначеним затвердити історичну тяглість присутності росіян на Кубані³⁷⁰.

Як бачимо, належність Правобережної Кубані, як і Лівобережної – Закубаня – до Кавказу поки що не розглядалась. Сам імперський дискурс Північного Кавказу як витвір «уявної географії» тоді ще знаходився в стадії формування. Але варто зупинитися на поступовій трансформації, яка й призвела, власне, до злиття Правобережної Кубані (Чорномор'ї) з іншими імперськими адміністративними утвореннями на Кавказі, унаслідок яких, власне, і виник окремий історико-географічний та адміністративний регіон – Кубань. Із подальшим закріпленням Російської імперії на Кавказі, яке активно розпочалося лише в першій чверті XVIII ст., принцип колишніх федеративних зв'язків імперії з північнокавказькими державними утвореннями змінено на підвладний. 1785 р. всі землі на Північному Кавказі (у сучасному розумінні його територіальних меж), які входили до сфери впливу імперії об'єднано в Кавказьке намісництво (1785-1796), яким управляв генерал-губернатор, що призначався в Петербурзі³⁷¹.

Для успішної інтеграції горців та місцевих гребенських козаків (які утворили свої поселення над Тереком ще в XVI ст.) у єдину імперську владну ієрархію в 1785 р. на Північний Кавказ розповсюдили загальне положення про губернії. 1786 р. Кавказька губернія разом із Астраханською увійшла до Кавказького намісництва. Влада намісника в цілому співпадала із повноваженнями губернатора³⁷². Кавказькі намісники у перший період існування намісництва управляли не одні-

В. Н. Татищев и проблемы государственно-административного управления в России: [материалы межд. конф.]. – 5–7 октября 2006. – Астрахань, 2006. – С.78.

³⁶⁹ Подлинное дело о Тмutorоканском камне // Библиография русских надписей XI – XV вв. – М. – Л.: АН СССР, 1952. – С.168 – 181.

³⁷⁰ Захаров В. А. К вопросу о подлинности Тмутараканского камня / В. А. Захаров // История СССР. – М., 1969. – № 5. – С. 211–213.; Кузьмин А. Г. Существует ли проблема Тмутараканского камня / А. Г. Кузьмин // Советская археология. – М., 1969. – № 3. – С. 278–283.

³⁷¹ Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004) / А. Цуциев. – М.: «Европа», 2006. – С.17– 18.

³⁷² Северный Кавказ в составе Российской империи.– С.84.

єю, а трьома губерніями (окрім Кавказької й Астраханської, ще Саратовською губернією). У межах цих адміністративних одиниць намісник мав вищу судову, виконавчу і військову владу. Намісників призначала імператриця. Перебуваючи в Петербурзі, намісник мав право засідати в Сенаті. Першим посаду Кавказького намісника обійняв двоюрідний брат Григорія Потьомкіна – Павло Потьомкін (1786 – 1792). Першою столицею намісництва стало місто Катериноград біля середньої течії Терека. У 1786 р. туди переведено резиденцію намісника та побудовано тріумфальну арку «Дорога до Грузії». Зважаючи на небезпеку з боку горців, столицю намісництва через два роки перенесено в більш безпечне місце – місто Георгіївськ, а потім в Астрахань (1802). Катериноград перетворився на звичайну козацьку станицю, хіба що з тріумфальною аркою на околиці³⁷³. Павло I в 1796 р. ліквідував Кавказьке намісництво, об'єднавши його з Астраханською губернією. Це рішення було викликано тією ж логікою, що й практика «європеїзації» Правобережної Кубані. Кавказ на той час розглядався як передня лінія азійського, ворожого світу, а не окремий специфічний регіон, і відрізнявся від традиційного уявлення про Схід і Захід.

Реалії тих труднощів, з якими Російська імперія зіткнулася під час утвердження свого панування на Кавказі, поступово починають переважати над ідеологічними конструктами імперських практик. Якщо спочатку воєнні дії на Кавказі, у тому числі й спорадичні спалахи бойових зіткнень з горцями, розглядалися російським урядом виключно в контексті протистояння з Османською та Перською імперіями, то з початку ХІХ ст. поступово починають проступати контури війни, яка пізніше отримає назву Кавказької³⁷⁴. Воєнні операції проти горських народів: кабардинців, чеченців, дагестанців – набули великого розмаху, перетворюючись на довготривалу виснажливу війну, яка вимагала все більших витрат людських і матеріальних ресурсів. Ця ситуація призвела до поступового зосередження в руках імперського військового командування на Кавказі всієї повноти адміністративної і виконавчої влади, а, відповідно, і зміни адміністративного поділу Північнокавказького регіону.

Уже в 1802 р. наказом Олександра I Астраханську губернію знов розділено на дві – Астраханську і Кавказьку. Столицю останньої перенесли у Георгіївськ. Фактично з цього часу провідні важелі управління Північним Кавказом передані військовим інспекторам Кавказької лінії. Першим військовим губернатором Кавказької та Астрахан-

³⁷³ Северный Кавказ в составе Российской империи... – С. 85.

³⁷⁴ Див.: Скиба К. В. Из истории «Малой Кавказской войны» на Кубанской линии / К. В. Скиба. – Армавир, 2005. – С. 123.

ської губернії став інспектор Кавказької лінії – князь П. Циціанов (1802 – 1806). Грузію, приєднану до Російської імперії у 1801 р., передали під його безпосереднє управління. Відповідно до загального процесу концентрації всіх військових та економічних ресурсів для ведення Кавказької війни, територія Чорноморського козацького війська перейшла до Кавказької губернії. Схоже, що саме ця подія 17 квітня 1820 р. стала тією датою, коли Правобережну Кубань введено до «ментальної мапи» Північного Кавказу.

1822 р. Кавказьку губернію перетворили на область, а її центр перевели у безпечніше місце – Ставрополь. У 1844 р., у самий розпал Кавказької війни, коли імамат Шаміля досяг найвищих успіхів у своєму протистоянні з Російською імперією, знову відновили Кавказьке намісництво із центром у Тифлісі, а в 1847 р. Кавказька губернія змінила назву на Ставропольську. Відродження Кавказького намісництва остаточно сконцентрувало всю вищу владу на Кавказі, як військову, так і цивільну, в руках намісників з ледь не диктаторськими повноваженнями. Ця еволюція імперського адміністрування призвела до конструювання Північного Кавказу як цілісного регіону і забезпечила основу для ліквідації територіальної автономії, за яку так вперто трималося Чорноморське козацьке військо.

Попри намагання імперського уряду сконструювати свій варіант моделі регіону, який з кінця XVIII ст. заселяли й освоювали чорноморські козаки, військова еліта наполегливо створює власні і символічну, і адміністративну моделі Правобережної Кубані. Поступово з офіційних документів зникає назва Тмутороканського повіту, а влада Новоросійського та Таврійського губернаторів на території, яку займало Чорноморське козацьке військо, поступово номіналізується. Створення власних органів військового та цивільного управління чорноморцями спричинило те, що цей регіон починає сприйматися як «Чорноморія» – автономна, окрема адміністративна одиниця. Термін «Кубань» для позначення цього регіону, зазвичай не застосовується. На географічних та адміністративних мапах того часу територія Чорноморського козацького війська позначається як «Земля Війська Чорноморського» або просто – «Чорноморські козаки». Таке становище Чорноморського козацького війська викликало відверте незадоволення російського військового керівництва на Кавказі, яке наполегливо намагалося максимально зменшити автономію чорноморців та максимально залучити їх для підкорення Кавказу.

З цією метою в «Положенні про Чорноморське козацьке військо» від 1 червня 1842 р. зазначено: головне військове управління підпорядковується головнокомандувачу Окремого Кавказького корпусу з

наданням йому прав головнокомандувача в мирний час, йому також підвладне цивільне управління військом³⁷⁵. 1 листопада 1848 р. Окремим доповненням до вищезгаданого «Положення» владу головнокомандувача Кавказького корпусу над Чорноморським козацьким військом значно збільшено³⁷⁶.

Остаточною ліквідацією Чорноморії як окремої адміністративно-територіальної одиниці стала «козацька» реформа 1860 р., коли Чорноморське і частина Лінійного козацького війська об'єднано в єдине Кубанське козацьке військо. Відповідно, Чорноморію об'єднали з частиною Лівого крила Кавказької лінії та Лівобережною Кубанню (Закубанням) в нову адміністративно-територіальну одиницю – Кубанську область, яка увійшла до Кавказького намісництва³⁷⁷.

Таким чином, можна відзначити декілька тенденцій у практиці створення імперських моделей адміністративного впорядкування на Північному Кавказі. По-перше, це намагання імперської влади створити «позитивний», «вестернізований» дискурс Правобережної Кубані (колишнього ногайського/кубанського Дешту), сконструювати підтвердження тяглості російської державності в цьому регіоні, прив'язати його до європейської частини імперії. По-друге, такі реалії, як відстоювання своєї територіальної та адміністративної автономії Чорноморським козацьким військом, концентрація влади в руках кавказького військового керівництва в умовах Кавказької війни поступово трансформували первинні задуми імперського уряду та обумовили поетапну інтеграцію різних одиниць у єдине Кавказьке намісництво, в якому колишній статус Чорноморії нівельовано за рахунок створення Кубанської області. По-третє, усі ці процеси супроводжувалися формуванням окремої регіональної ідентичності серед чорноморських козаків. Але детальніший аналіз факторів та особливостей становлення цієї регіональної ідентичності буде зроблено в наступному розділі.

3.8. «Перський бунт» 1797 р. – зіткнення двох типів козацької ідентичності

З початку створення Чорноморського козацького війська чорноморська старшина закріпила за собою якісно інший статус, ніж мала у Війську Запорозькому. Якщо формування останнього відбувалося за рахунок поступового об'єднання окремих козацьких угруповань, в яких старшина висувалася козацькою громадою та мала статус «пер-

³⁷⁵ Положение о Черноморском казачьем войске (1842 г.)... – С.302.

³⁷⁶ ПСЗРИ. Т. XXIII, 1849. – №22689.

³⁷⁷ Северный Кавказ в составе Российской империи... – С.196.

ших серед рівних», до того ж тимчасовий, то Чорноморське Військо вже створювалося колишньою Запорозькою старшинською елітою, яка, цілком зрозуміло, спираючись на протегування імперського уряду, успішно намагалася закріпити за собою незмінний спадковий статус і підняти його на новий рівень, легалізуватись на привілейованому дворянському ступені в загальній соціальній ієрархії Російської імперії. Відбулася закономірна еволюція, початки якої виразно проявилися вже в період Нової Січі. Але якщо там намагання козацької старшини змінити свій статус та владу постійно зустрічали опір впливової Запорозької «голоти», то в Чорноморії у першій половині XIX ст. це протистояння поступово змінило свої форми та інтенсивність. Але в 1797 р. відбулася подія, яка нагадала часи бурхливих заколотів Запорозької «голоти» проти «панів – дуків», увійшовши до історичної пам'яті Чорноморії під назвою «Перський бунт».

У особовому складі Чорноморського війська під час його переселення на Кубань великий відсоток складали неодружені козаки та старшини. В цілому, до самого початку масових організованих переселень на Кубань козацького населення українських губерній, кількість безродинних козаків-сіромах коливалася в межах 7 – 10 тисяч осіб. Зрозуміло, що така критична маса «демократичного» елементу створювала для чорноморських старшин велику проблему. Тим більше, що протягом перших двох десятиріч існування Чорноморського війська воно постійно було задіяне у війнах, які вела Російська імперія за межами його розташування. Походи в Польщу та Персію відривали найбільшу боєздатну частину чорноморського козацтва від процесу освоєння кубанського простору, робили його становище непевним та створювали ґрунт для масових заворушень в Чорноморії.

Першим таким поштовхом став так званий «Польський похід». Не встигли чорноморці перейти на Кубань, як уже 22 квітня 1794 р. військовий уряд отримав наказ відрядити два полки «під начальством кошового отамана» для участі у придушенні Варшавського повстання³⁷⁸. Причина такої раптової потреби у чорноморцях полягала в необхідності мобілізації імперією всіх наявних військових ресурсів. Оцінити реальну спроможність Речі Посполитої до дієвого опору було важко, до того ж чорноморці, як колишні запорожці, в уявленні імперських урядовців, були традиційною антипольською силою. 14 червня 1794 р. два чорноморські полки Височана та Малога (близько однієї тисячі козаків) під загальним головнокомандуванням Захарія Чепіги виступили у напрямі Варшави. Похід продовжувався до осені

³⁷⁸ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.10.

1795 р., коли чорноморцям дозволили повернутися в Чорноморію³⁷⁹.

Під час походу чорноморці, приєднані до українського легкокінного полку, використовувались, як і належить регулярним частинам у прикритті похідних колон, розвідці, патрулюванні місцевості та дрібних сутичках, хоча і прийняли безпосередню участь у штурмі передмістя Варшави – Праги. Основний склад чорноморських полків у цій війні комплектувався з козаків-сіромах. Це були найманці, яких виставляли замість себе заможні козаки. Сам Захарій Чепіга завуальовано звітувався про таку практику комплектування полків, призначених до походу в Польщу – «найпотрібнішим зробити наряд з найзаможніших старшин і козаків...; з самотніх по одному, з сімейних по дві людини, як для комплектування цих полків, так і для переміни кордонної сторожі»³⁸⁰.

Цей похід відтягнув з Чорноморської кордонної лінії значну, якщо не головну частину найбоєздатніших козаків, і ускладнив процес освоєння переселенцями Правобережної Кубані, посилював незадоволення простих козаків та протистояння між старшинами та козацькою сіромою. Соціальне напруження в середовищі чорноморців вибухнуло заворушенням, яке увійшло до історії Чорноморії під назвою «Перського бунту». Безпосереднім поштовхом до нього стала участь чорноморських козаків у черговому «зовнішньому» поході.

Одразу після повернення з Польщі чорноморцям довелося взяти участь у новому поході. Цього разу в Закавказзя. Перський похід 1796 – 1797 рр. був однією з типових воєнних кампаній імперії в Закавказзі, частково породжений намаганнями реалізувати «Грецький проєкт», але здебільшого для забезпечення кар'єри двадцятидвохрічного Валеріана Зубова – молодшого брата чергового фаворита Катерини II Платона Зубова. На початку січня 1796 р. отаману З. Чепізі та військовому судді А. Головатому наказали підготувати декілька військових відділів чорноморських козаків «для поїски на берегах персидських». 26 лютого з Катеринодара два піших полки чорноморців у складі 500 чоловік у кожному виступили у похід, який складався із важких і виснажливих переходів, продовжувався до травня 1797 р. і не мав жодних наслідків для посилення імперії в Закавказзі. Долаючи 757 верств, чорноморським полкам на чолі з А. Головатим довелося добратися до Астрахані, звідти переправитись через Волгу. У травні чорноморці окремими партіями були перевезені суднами Каспійської флотилії до Баку. Якихось масштабних бойових дій в Бакинському

³⁷⁹ Фролов Б. Черноморские казаки в Польском походе 1794–1795 гг. / Б. Фролов // Поляки в России: XVII–XX вв.: материалы Международной научной конференции. – Краснодар: Изд-во «Кубанькина», 2003. – С.43.

³⁸⁰ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр. 288. – Арк.54.

ханстві не відбувалося, окрім окремих дрібних сутичок з перськими загонами. Весь тягар походу для його учасників складався з виснажливих переходів, охорони військових баз та постійних робіт. Вже на початку походу труднощі переходів, погане забезпечення провіантом та незвичний клімат, зловживання та здирництво старшин спричинили численні хвороби та смерті серед чорноморських козаків. 28 січня 1797 р. помер А. Головатий, а за два тижні до нього – 15 січня того ж року – Захарій Чепіга. За іронією долі Антіна Головатого затверджено кошовим отаманом через місяць після власної смерті – 21 березня.

Почастішали випадки дезертирства. Серед козаків, які розташувались в Закавказзі, з'явилися чутки про міфічного кошового отамана Розтріпу, який служить грузинському царю зі своїми козаками та відроджує справжні запорозькі козацькі права та вольності³⁸¹. Чутки ці розповсюджували чумаки, які підвозили козакам провіант. Близько сотні козаків покинули свої полки та зникли, шукаючи шлях в Грузію та «кошового отамана Розтріпи з товариством». Невідомо, чи знайшли чорноморці шлях до Грузії, але пізніше, вже в ХІХ ст. жителі трьох вільних громад Сванетії стверджували, що вони є нащадками вихідців з Кубані, носили козацькі чуприни – чуби і зовнішньо нагадували запорожців³⁸². Ці чутки стали важливим показником різкого зростання розчарування простих козаків в своїх надіях, що у Війську Чорноморському зможе відтворитися демократичний устрій Війська Запорозького. Окрім того, похід виявив багато зловживань козацької старшини, представники якої, за певними винятками, розглядали простих чорноморців ледь не як своїх кріпаків, по відношенню до яких можна безкарно займатися здирництвом і використовувати козаків виключно для власної користі. Виникла вибухова ситуація, коли ворожнеча між простими козаками та старшиною будь-якої миті могла спричинити відкрите протистояння.

У травні 1797 р. чорноморські полки, втративши від хвороб та дезертирства близько 50% особового складу (з 1001 козака, які вирушили в похід повернулося тільки 504), почали повертатись на Кубань. 22 липня полки на чолі з полковником Чернишовим увійшли до Катеринодара. Військовий писар Т. Котляревський та член військового правління військовий осавул Мокій Гулик перебували у Тамані, тому козаків зустрічав другий член військового правління полковник К. Кордовський. Урочиста традиційна церемонія зустрічі та богослужіння козаків, які повернулися з походу, поступово перетворилась на відкритий виступ чорноморських козаків проти старшини з метою повернути устрій Чорноморського війська до демократичних козаць-

³⁸¹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1. – С.625.

³⁸² Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.340.

ких принципів.

Існує дві версії «Перського бунту». Згідно «старшинської» версії – хаотичний та руйнівний заколот козаків, які повернулися з походу, нічим не відрізнявся від звичайних заворушень бунтарської та анархічної голоти. Друга версія подавала події як організований та цілком легітимний виступ козаків за відшкодування кривд, заподіяних старшиною під час Перського походу, та відновлення своїх законних прав згідно з традиційним запорозьким звичаєвим правом.

22 липня, після богослужіння та літургії у Військовому соборі, учасники походу – два козацькі полки, вишикувані навколо соборної площі раптом, – відмовилися розійтися по куренях, оточили старшину і заявили, що не розійдуться, поки не будуть відшкодовані всі кривди, заподіяні їм у поході. Козаки розташувались на площі і виставили варту. Наступного дня делегація з п'ятнадцяти козаків з'явилась у військовому правлінні з письмовою петицією, в якій було докладно викладено всі зловживання старшини під час походу. Серед них – відправка козаків на приватні роботи без будь-якої платні, привласнення більшої частини козацької платні, продаж червоного вина (його козаки використовували у поході як основний лікувальний засіб) з козацького провіанту купцям, зменшення порційних норм провіанту та інш³⁸³. Головним чином, козаки вимагали видати їм жалування та винагороди за казенні роботи.

Характерним було те, що петиція адресувалася не Військовому уряду, а «Чорноморському військовому товариству». Це свідчить про те, що незадоволені козаки в першу чергу апелювали до всього козацького товариства як вищого суб'єкта розв'язання всіх головних питань. Козаки продовжували перебувати на площі у бойовому таборі до 25 липня, аж поки до Катеринодара не прибув військовий писар Тимофій Котляревський, який в умовах відсутності затвердженого військового отамана фактично виконував його обов'язки. Котляревському вдалося переконати козаків, що їх петицію буде розглянуто. Тільки після цієї урочистої обіцянки козаки розійшлися з площі.

Але це був тільки початок. Близько двохсот козаків розійшлися по курінних поселеннях із закликами всім козакам зібратись у Катеринодарі, а триста козаків залишилися у катеринодарських куренях. Фактично, контроль над Катеринодаром перейшов до заколотників. Козаки виставили варту біля куренів і брами катеринодарської фортеці. Виступ учасників Перського походу підтримали інші козаки–чорноморці. Заворушення могло охопити всю Чорноморію. У такій ситуації старшина виявила повну безпорадність. Розгублений та пере-

³⁸³ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1. – С.626 – 627.

ляканий Котляревський не наважився безпосередньо звертатись до козаків. Тільки Мокій Гулик намагався спілкуватись із заколотниками, вмовляючи їх не переходити до більш рішучих дій. До 6 серпня тягнулись переговори між старшиною та «персіянами» – учасниками Перського походу. Сторони обмінювались зверненнями та взаємними погрозами. Так, Котляревський вимагав підготувати нову петицію, на цей раз звернену не до «Чорноморського військового товариства», а до Військового правління і навести докази зловживання старшин. Козаки підготували нову петицію, але коли їх представники – козак Васюринського куреня Федір Дикун та козак Незамаївського куреня Осип Шмалько – принесли її до Військового правління, то були відразу заарештовані. Але натопт козаків звільнив їх з-під варті і з почес-тями супроводив до куренів. З того часу Дикун та Шмалько, молоді козаки, виступають в документах як ватажки заколотників. Федір Дикун, особистість далеко неординарна, зміг схилити на бік «персіян» більшу частину чорноморських простих козаків, які обрали його військовим осавулом. Шмалько був обраний пушкарем.

Двовладдя в Катеринодарі трималося до 6 серпня, коли на міський ярмарок зібралося багато козаків із курінних поселень, закликаних посланцями заколотників. Намагання Котляревського взяти ситуацію під контроль і викликати на допомогу з кордонної лінії відділ козаків на чолі з військовим старшиною Білим завершилися лише тим, що кордонні козаки перейшли на бік заколотників³⁸⁴. Щоб запобігти ескалації заворушення, Котляревський зі старшиною відправився на ярмарок і став умовляти козаків розійтись, але козаки розігнали старшину. Деяких старшин козаки обеззброїли, а деяких побили. Ситуація балансувала на межі збройного протистояння між ворогуючими. Гарнізонну артилерію спрямовано на повстанців, але використати її старшина або не наважилась, або не змогла через перешкоду козацьких гармашів³⁸⁵. Фактично, офіційне життя в Катеринодарі було паралізоване. Більша частина козаків (близько 400 осіб) вийшла за межі міста і розташувалася там військовим табором. Т. Котляревський втік до фортеці Усть-Лабинської під захист регулярної військової частини коменданта фортеці підполковника Білецького. Котляревський наполягав, щоб той вислав на придушення заколоту в Катеринодарі частину свого гарнізону, але значних регулярних сил Білецький виділити не міг. Тоді Котляревський звернувся до генерал-майора фон Спета, який зі своїм В'ятським мушкетерським полком саме проходив повз Усть-Лабинську через Чорноморію. Декілька підрозділів полка за наказом фон Спета почали наступ на Катеринодар.

³⁸⁴ Дмитренко И.И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т.IV. – С.469.

³⁸⁵ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.345.

Невідомо, чи дійшло б до збройного зіткнення між козаками і армійськими частинами (принаймні, у козаків були рішучі наміри – «Коли б тільки почали солдати брати наших козаків під караул, то їх би всіх до ноги вирізали»³⁸⁶, але у справу втрутилась ще одна діюча особа – інспектор кавалерійських полків кавказьких військ полковник Пузиревський, який прибув з Петербурга. Котляревський вирішив використати приїзд Пузиревського як привід до врегулювання небезпечної ситуації. Виступаючи як довірена особа імператора, Пузиревський відправився в козацький табір і розпочав переговори з повстанцями. Йому вдалося переконати козаків, що він зможе задовольнити їх вимоги. 10 серпня козаки були зібрані біля Військового собору, де урочисто проголошено, що імператор призначив Тимофія Котляревського військовим отаманом. Це викликало нове обурення козаків. Власне, це був перший прецедент, коли військовий отаман не обирався військовою радою, а просто призначався з Петербургу. Окрім того, більш непопулярну фігуру серед чорноморців важко було знайти. Щоб заспокоїти козаків, Котляревський під час приведення до присяги у соборі додав до неї урочисту обіцянку, що він не буде мститись козакам за образи, заподіяні йому під час заворушень³⁸⁷. Втім, це не призвело до покори козацтва. Демонстрацією непокори стала відмова простих козаків присягнути на вимогу Пузиревського новому отаману та старшинам. Відповідно до звіту М. Гулика козаки почали вигукувати «Государю присягаємо, але начальству коритись не будемо!», «Якщо государ Котляревського отаманом жалував, то ми панів і присяжних отаманів перемінімо на інших!»³⁸⁸.

11 серпня курінні отамани повідомили Котляревського, що козаки їх покидали з посад і обрали нових. Судячи з усього, козаки провели чорну раду й обрали зі свого середовища нову старшину з «бездомівних сіромах». Замість Мокія Гулика військовим старшиною обрали Федора Дикуну, замість військового пушкаря прапорщика Голеновського – Осипа Шмалька, замість доглядача катеринодарського менового двору – колишнього старшину Микиту Собакаря. Козаки збирались узагалі змінити всю військову старшину. Про нового військового отамана козаки говорили: «Нехай же Котляревський панує, поки ми його якимось не позбудемось, бо він в нас не буде довго панувати!»³⁸⁹.

В умовах такого двовладдя і швидкого втрачання реальної влади в Чорноморії, Котляревський разом з Пузиревським склали план, з

³⁸⁶ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.351.

³⁸⁷ Там само. – С.349.

³⁸⁸ Дмитренко И.И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска.– Т.IV.– С.471.

³⁸⁹ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.349.

метою ввести в оману заколотників, зіграти на авторитеті Пузиревського як представника царської влади і нейтралізувати лідерів заворушення. Пузиревський запропонував козакам обрати делегацію і відправити її до Петербурга, де козаки зможуть передати царю петицію з викладеними причинами їх незадоволення та найважливішими потребами. Петицію козаки склали і ухвалили, а вже 12 серпня делегація, до складу якої входили як представники учасників Перського походу Дикун, Шмалько, Собакар, Половий, так і представники решти козаків – Калина, Панасенко, Швидкий та ін. вирушили до Петербурга. Перед від'їздом Федір Дикун, користуючись своїм незаперечним впливом на козаків, запропонував їм тимчасово відновити стару старшину та розійтись по куренях до повернення делегації, що і було виконано. Депутацію до Петербурга супроводжував ад'ютант Пузиревського та член військової канцелярії Іван Мигрин з особливим донесенням, в якому були викладені всі «злочини» делегатів. Через декілька днів, після прибуття до столиці делегація чорноморців була викликана до Гатчини, нібито на аудієнцію до імператора. Біля імператорського палацу всі делегати були заарештовані. Арештом керував імператорський ад'ютант Ростопчин, якому у випадку опору чорноморців наказано їх «на місці переколоти»³⁹⁰.

Відразу після того, як представники сіроми відправились до столиці імперії, Пузиревський виїхав до Ставропольської фортеці. Котляревський теж вирушив до Петербурга і, вірогідно, його перебування там значною мірою вплинуло на трагічну долю делегації Дикунна. Водночас, у Катеринодарі почала діяти слідча комісія при Суздальському мушкетерському полку. Без лідерів, розпорошені по куренях, кордонах та курінних поселеннях, козаки не могли чинити організованого опору. У Чорноморії розпочалися масові арешти козаків, яких до закінчення слідства утримували у спеціально викопаних ямах, в нелюдських умовах, позбавляючи їх їжі та води, примусом та знущаннями, вимагаючи від них фальшивих свідчень та зізнань у «бунтівництві» та «зловмисних намірах». П. Короленко наводить спогади чорноморського козака Носака, який на власні очі у малому віці бачив ці ями-в'язниці в одній з яких знаходився його батько: «Козаків брали сотнями під караул і багато нещасних, як розповідали очевидці, мучились у виритих в землі ямах, з яких одна знаходилась на березі річки Карасун. В цій ямі, серед інших сидів козак Носак. Син його розповідав, що мати неодноразово приводила його до ями і зі сльозами на очах показувала на цю в'язницю і говорила: «Он твій батько!..»

– «А я було, – говорив Носак, – тулюсь до матері, та боюсь, щоб

³⁹⁰ Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина... – С. 24.

і мене в яму не вкинули. Перебуваючи в ув'язненні, козаки зробили підкоп до Карасуну і в одну ніч чоловік до тридцяти перейшли річку та зникли без звістки. Серед втікачів «накивав п'ятами» і батько Носака. Відчайдушні голови перебрались, імовірно, за Дунай до своїх земляків – турецьких запорожців»³⁹¹.

Фактично, Чорноморія була переведена на військове становище. Для посилення контролю над Чорноморією ухвалено, щоб нікого не випускати за її межі без спеціальних пропускних документів, виданих Військовим урядом та слідчою комісією. Солдатські команди розшукували та заарештовували козаків, в першу чергу представників козацької сіроми. Багато козаків утікали від переслідування в рибальській артілі, кидали Чорноморію, а дехто намагався перебратися в Задунайську Січ. Деякі козаки погрожували, що всі чорноморці перейдуть за Кубань до адигів³⁹². Слідство над заарештованими в Чорноморії козаками, кількість яких на той час зросла до 222 осіб тягнулось до осені 1799 р. За цей час від катувань та хвороб загинуло 55 чоловік³⁹³. Спочатку слідча комісія діяла в Катеринодарі, але потім була переведена в Усть-Лабинську фортецю під захист частин регулярної армії. Це обумовлювалося тим, що загальна напруга в Чорноморії та, зокрема, в Катеринодарі швидко зростала.

Громади курінних поселень та команди козаків на кордонах відмовлялися коритися своїм старшинам, вимагали повернення делегатів з Петербурга. Заворушення охопили більшу частину курінних поселень. Особливою активністю відрізнялись козацькі громади в Полтавському та Джереліївському курінних поселеннях. Іноді значні групи козаків у декілька сот осіб наближались до Катеринодара, погрожуючи силою звільнити ув'язнених та покарати військову старшину за зраду. Курінні громади відмовлялись видавати військовим командам запідозрених у заколоті козаків, і відкрито заявляли – «Ми не бунтуємо, а тільки за свої образи стояти будемо, бо ми один-одному присягу склали»³⁹⁴. Так, у травні 1799 р. 500 козаків Полтавського куреня стали за межами курінного поселення військовим табором, готуючись до збройного протистояння³⁹⁵. Згідно з одним із донесень до Військового правління, козаки Кречетинського кордону на своїх таємних зборах вирішили, що «якщо Дикуна не буде з Санкт-Петербурга у військо і не буде він у війську військовим отаманом, а буде Котляревський, то як дізнаємось про це, то в такому разі всіх у війську пожалуваних старшин виріжемо»³⁹⁶». Серед

³⁹¹ Короленко П.П. Черноморцы... – С.302.

³⁹² Покровский М. В. Из истории адыгов в конце XVIII – первой половине XIX века... – С.6.

³⁹³ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1. – С.652.

³⁹⁴ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – С.364.

³⁹⁵ Там само. – С.364–365.

³⁹⁶ Там само. – С.365.

курінних громад поширювались листи заарештованих козаків з вимогами припинити арешти та звільнити козаків. Попри закриті кордони Чорноморії, в червні 1799 р. козаки Волга та Заколоденко змогли, немовби їдучи у чумацьких справах, передати у Ставрополі в поштову контору до Петербурга прошення, що складалося з 29 пунктів, в якому докладно викрили всі зловживання козацької старшини, починаючи з переходу чорноморців на Кубань в 1792 р., і пояснювали законність козацьких виступів липня-серпня 1797 р.³⁹⁷

Восени 1799 р. суд виніс вирок арештованим в Чорноморії козакам. 102 козаків визнали винними у «неподчинении начальству», 16 козаків – відмові розганяти заколотників і приєднанні до них, 18 козаків – правопорушеннях під час знаходження під слідством, 15 козаків – розісланні листів, які закликали до бунту, 14 козаків – поданні прохань та «упрямстве против караула и суда»³⁹⁸. 163 особи засудили до повішання, 2 – до покарання шпіцрутенами, що було рівносильно смертній карі. Щодо чорноморських депутатів, заарештованих у Петербурзі, ще раніше, 31 грудня 1797 р. був винесений вирок. Дикун, Шмалько, Собакар і Половий – до повішання, решта десять – до покарання канчуками, виривання ніздрів та заслання на вічні каторжні роботи на галерах. Виконання вироку відкладено до закінчення роботи слідчої комісії у Чорноморії. Лише 28 серпня 1800 р. імператором Павлом I винесене остаточне рішення щодо справ учасників «Перського бунту». Дикун, Шмалько, Полового та Собакаря покарано канчуками, затавровано розпеченим залізом та вислано на каторжні роботи до Сибіру, решту звільнили. Ув'язненим в Усть-Лабинській фортеці смертна кара замінювалась на покарання канчуками, вириванням ніздрів та засланням на каторжні роботи до Сибіру. Федір Дикун помер на зворотному шляху з Петербурга до Катеринодара, а Осип Шмалько – вже під час перебування у катеринодарській в'язниці³⁹⁹. Обставини смерті Ф. Дикун та О. Шмалько так і залишились нез'ясованими.

Пом'якшення вироку було викликане цілком раціональними розрахунками імперської адміністрації. Контроль з боку центральної влади над Північно-Західним Кавказом був мінімальним, а перспектива загального козацького повстання в Чорноморії – реальною. Приклад задунайських козаків та козаків-некрасівців, частина з яких знаходилась серед черкесів і продовжувала боротьбу з російськими військами, не міг не викликати побоювання влади, що і чорноморці зможуть його наслідувати. В таких умовах масові страти чорноморців могли детонувати загальне збройне повстання в Чорноморії.

³⁹⁷ Дмитренко И.И. Сборник материалов ... – Т.IV.– С.474.

³⁹⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1. – С.652.

³⁹⁹ Там само. – С.658.

Після «Перського бунту» означення «Вірне» назавжди зникло з назви Чорноморського козацького війська. Марно отаман Котляревський прохав імперський уряд Чорноморське військо «именовать по-прежнему Кошем верных черноморских козаков»⁴⁰⁰. Внаслідок масових заворушень чорноморських козаків 1797 – 1799 рр. Чорноморське військо до кінця свого існування опинилось у ранзі неблагонадійного в ієрархії політичних лояльностей Російської імперії. Ліквідувати Чорноморське військо і Чорноморію як окрему автономну одиницю імперському уряду заважав цілий ряд обставин, серед яких найпершу роль відіграла жорстка необхідність продовжувати колонізацію Північно-Західного Кавказу та утримувати там потужну військову силу в умовах Кавказької війни.

Таким чином, заворушення 1797 – 1799 рр. стали останньою відчайдушною спробою посполитого козацтва відновити запорозькі принципи загальновійськового самоврядування – у першу чергу функціонування Військової Ради як вищого органу військового устрою, головного запобіжника відносно зловживань та посилення військової старшини. Показовим є те, що значну частину заколотників склали колишні запорожці, які діяли відповідно до своїх уявлень про козацький устрій та провідне значення Військового товариства. В цій боротьбі перемогла військова старшина. Але ця перемога відбулася виключно за рахунок імперської адміністрації. Старшина проявила свою слабкість та залежність від органів імперської влади. Отаман Котляревський так і не наважився повернутись з Петербурга до Чорноморії і 15 листопада 1799 р. передав посаду військового отамана чорноморському полковнику Федору Бурсаку. Страх перед власним козацтвом постійно переслідував багатьох чорноморських старшин покоління «Перського бунту». Вірогідно, що сподівання чорноморської старшини зайняти в соціальній ієрархії привілейовану нішу чиновного дворянства виявились марними. Чорноморським дворянам з середовища козацтва залишилась роль привілейованого прошарку тільки в самій Чорноморії. Виявилось, що таким становищем вони були зобов'язані завдяки своїй належності до Війська, а відносним матеріальним добробутом – особливостям економічного розвитку самої Чорноморії. На відміну від малоросійської козацької старшини, яка відносно легко інтегрувалась у загальноімперський дворянський стан, чорноморські старшини так і не змогли подолати залежність від офіцерських звань та козацького статусу. У загальному просторі російської аристократії чорноморське дворянство ніколи не сприймалось як рівня. Показовий випадок з отаманом Г. Матвієвим, який не зміг навіть викупити з крі-

⁴⁰⁰ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – Т. 2. – С.51.

пацтва сою рідну мати, не може не свідчити про той рівень відчуття власної другорядності в дворянській ієрархії Російської імперії, яку постійно відчувала чорноморська старшина. Таке становище багато в чому обумовило еволюцію чорноморської старшини та вплинуло на формування її особливої чорноморської козацької ідентичності.

Щодо посполитого козацтва, то після придушення «Перського бунту» його активність у збереженні і захисті своїх інтересів зосередилась на рівні курінних громад, артільних та пластунських товариств. Поступово, внаслідок масових міграційних хвиль з українських губерній, змінювалась і соціальна структура основної маси козацтва. Класичний тип запорозько-чорноморського «сіромахи» перестає бути домінуючим в Чорномор'ї, його місце заступає тип козака-господаря, члена курінної/станичної громади. Змінювались форми боротьби за свої права і змінювались уявлення про «ідеальну козацьку спільноту». Подальша еволюція і чорноморської козацької старшини, і посполитого козацтва була спрямована на пошук певного балансу інтересів та механізмів збереження цього балансу.

3.9. Трансформація соціальної та економічних структур чорноморського козацтва в першій половині XIX ст.

Соціальний склад Чорноморського війська під час його переселення на Кубань не залишався незмінним упродовж усієї історії існування Чорномор'ї як окремої автономної одиниці, хоча перші два десятиліття освоєння українцями Кубані, як побачимо далі, суттєво обумовили специфіку цього процесу. У цьому розділі ми спробуємо розглянути різні соціальні страти Чорноморського війська за їх статусом у військовій та економічній стратифікації та основні етапи становлення та змін у соціальних прошарках чорноморського козацтва. Загальна ідентичність українців Чорномор'ї багато в чому складалась з тих статусних ідентичностей, які поступово формувались під час загальної адаптації її населення упродовж сімдесяти років. Чорноморське козацьке військо на час переселення на Кубань складалося з двох, потенційно антагоністичних страт, – з одного боку, козацька старшина, верхівка якої змогла зайняти своє місце в становій ієрархії Російської імперії, перетворитися з підозрілих та ворожих «черкас» на відносно лояльних «малоросів», які отримали дворянський статус. Офіцерські чини незрівнянно більше, ніж у часи Нової Січі, залежали від імперської влади. З іншого боку, більшість простих чорноморських козаків перебувала у скрутному матеріальному та правовому становищі. На Кубань подалися ті козаки, яким не було чого втрачати. Це були або козаки-сіромахи, немовби з часів освоєння Великого Лу-

гу, або обтяжені родинами незаможні козаки. У Чорноморське військо намагалися ввійти як колишні козацькі старшини, щоб піднести свій соціальний статус до дворянського титулу, так і прості козаки, які намагалися відновити свій козацький «офіційний» статус, запобігти переходу у кріпацький стан та зберегти свої невеликі статки. Окрему категорію складала козацька «сірома» – воїни-професіонали, яких завжди вистачало серед Запорозької вольниці. Це були мисливці, бурлаки, робітники на артільних рибальських промислах та ін. Узагалі, переселення на Кубань спричинило зубожіння мігрантів. Господарські потреби, необхідність освоєння величезної території Чорноморії, особливості несення військової служби, необхідність балансу між козацькими військовими традиціями та контролем з боку російської адміністрації, соціальна та майнова стратифікація війська обумовили специфіку системи устрою чорноморців на Кубані. І якщо спочатку чорноморці намагалися відтворити знайомий вже устрій та структуру Війська Запорозького, то згодом їм довелося швидко адаптуватися до нових реалій.

Процес і особливості економічного освоєння Чорноморії залежав від низки обставин і нових умов. У цьому процесі тісно переплелися між собою і тяглість господарських традицій заможних запорожців-зимівчан, і звичні економічні практики українських селянських громад, і адаптація до нових кліматичних умов степової Кубані, і залежність від воєнного становища на Чорноморській кордонній лінії, і потреба у вільних робочих руках, і загальне фінансове зміцнення Чорноморського війська, можливість ведення зовнішньої та внутрішньої торгівлі, еволюція соціальної структури чорноморського козацтва та інші обставини. «Чорноморія в культурному та, особливо, в економічному відношенні була краєм, нечисленне населення якої, не дуже звикле до землеробства, вважало головним своїм заняттям скотарство, для ведення якого не потрібно було витрат великих капіталів та посиленої праці багатьох людей: степовий характер краю, який складався з безкраїх багатих пасовищ, ще не поділених між станицями, і, внаслідок свого обширу та нечисленності населення, надавав можливості будь-якому козаку тримати необмежену кількість худоби без особливого утиску сусідів і сприяв саме такому веденню господарства»⁴⁰¹.

Землеробство для чорноморців відігравало другорядну роль. «Воно не має будь-якого правильного порядку і не завжди є достатнім для прогонування місцевого народонаселення. Привезення хліба зі Ставропольської губернії стало суттєвою потребою катеринодарських

⁴⁰¹ Мельников Л. М. Иногородние в Кубанской области / Л. М. Мельников // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 6. – С. 84.

ринків та станичних ярмарків. Для забезпечення продовольством козаків на Лнії та у військовому магазині хліб закупувався за межами військової землі, частіше за все у Воронежі»⁴⁰². Поступовий перехід від екстенсивного розвитку тваринництва до хліборобства як основи економіки чорноморських козаків відбувся лише з початку 70-х рр. ХІХ ст. після закінчення Кавказької війни

Якщо у Новій Січі господарську основу складала система зимівників, то на Кубані довгий час відбувалося балансування між двома типами ведення господарства – курінним/станичним та хутірським. Більша частина незаможного козацтва не мала матеріальної можливості створювати свої зимівники/хутори і об'єднувалася в курінні поселення. Це давало можливість спільними зусиллями підтримувати певний матеріальний рівень усіх членів курінної / станичної громади. Більша частина козацької чорноморської старшини та невелика частина не чиновних, але заможних козаків створювала свої хутори. В умовах нестачі хлібних ресурсів і наявності великого степового простору, набагато вигіднішим було розведення худоби. Традиційно для козацької голоти у заснованому за подібністю до Запорозької Січі військовому центрі – Новій Січі (пізніше Катеринодарі) – побудовано сорок куренів, де б вони могли жити.

Становище сіроми на Кубані принципово змінилося порівняно з Військом Запорозьким. Якщо за часів Запорізької Січі сірома в мирні часи, коли не можна було розраховувати на військову здобич, входила до складу січового гарнізону, служила в окремих козацьких командах, за що отримувала платню з січової скарбниці, то в нових умовах, коли кожен чорноморський козак мав самостійно здобувати засоби для спорядження, сірома вимушена була шукати інших способів, зокрема наймалося на роботу до більш заможних козаків або вступала на службу за платню замість інших козаків як «військових товаришів», або освоювала рибальські та мисливські промисли. Значна ж частина сіроми утворила своєрідне військове товариство пластунів.

⁴⁰² Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С. 34

РОЗДІЛ ІV

Чорноморське козацтво в умовах Кавказької війни (1792 – 1860 рр.)

4.1. Особливості Кавказької війни на Північно-Західному Кавказі в першій половині XIX ст.

Переселившись на Кубань, чорноморці опинилися в просторі складного й багатовимірного явища, відомого як «Кавказька війна». Звичка істориків класифікувати якісь схожі на перший погляд події в межах одного загального визначення з часом породжує певну плутанину. В історії колоніальних війн навряд чи зможемо знайти війну (швидше довгий процес завоювання), навколо якої точилося б стільки дискусій та історіографічної плутанини, аніж та, за якою тільки в радянській історіографії остаточно закріпилося визначення як «Кавказька війна». Ця плутанина й суперечності при вивченні війни викликана й цілком зрозумілими політичними та ідеологічними обставинами і нашаруванням орієнталістських стереотипів, і дискурсами національно-патріотичних історіографічних візій горських народів.

Суперечності виникали й у намаганнях визначити хронологічні межі Кавказької війни, її характер, причини та наслідки. Досі немає цілісного дослідження історії військових дій на Кавказі. Втім, фактологічна насиченість історії Кавказької війни дозволяла різним дослідникам знаходити аргументаційну базу для обґрунтування найрізноманітніших теоретичних положень та висновків. Різні дослідники, залежно від своїх уподобань та ідеологічних настанов бачили в цій війні зіткнення цивілізованої імперії та «азіатського дикунства», антифеодальну, національно-визвольну, антиколоніальну боротьбу, а іноді й протистояння Російської та Османської й Британської імперій. Протистояння, в якому горці виступали просто як агенти останніх.

Зазвичай, Кавказьку війну хронологічно обмежують періодом 1817–1864 рр. і розділяють на п'ять етапів: початок блокади військами генерала О.П. Єрмолова Чечні та повстання чеченців (1817–1827), створення імамату Нагірного Дагестану та Чечні (1827– поч. 1840-х рр.), розповсюдження імамату на горську Черкесію й діяльність князя М.С. Воронцова на Кавказі (1840 рр. – поч. 1850-х рр.), Кримська вій-

на, діяльність князя О. Барятинського й ліквідація імамату Шаміля (1853–1864), остаточне придушення збройного опору адигів Північно-Західного Кавказу (1859–1864). Ця схема, породжена звичкою дореволюційних істориків зводити будь-яку війну до протистояння канонічних героїв, а радянських – до пошуків будь-яких натяків на класову боротьбу, давно вже викликає цілком справедливую критику сучасних дослідників. Сучасний дослідник Кавказької війни В.Лапін слушно зауважив: «Кавказька війна – збірне поняття. Цей збройний конфлікт не має внутрішньої єдності, і для продуктивного його дослідження доречно розділення Кавказької війни на ряд окремих частин, виокремлених із загального потоку подій за принципом найважливішої складової даного конкретного епізоду (групи епізодів) воєнних дій. Спротив вільних суспільств, воєнна активність місцевої еліти і діяльність імама Шаміля в Дагестані – це три різні «війни»...»⁴⁰³

Дійсно, якщо брати за головний критерій війни наявність системних військових дій у певному регіоні, то хронологічні межі військових дій російської імперської армії проти місцевого горського населення значно розширюються, досягаючи висхідної дати – Каспійського (Перського) походу Петра I в 1722 р., після якого починаються ледь чи не безперервні бойові дії з чеченцями (нохчами) на Тереку та Сунжі, а завершенням – придушення загального повстання в Чечні у 1877 р. Окрім того, значно розширюється і театр воєнних дій, охоплюючи весь Північний Кавказ, не локалізуючи війну тільки Дагестаном і Чечнею.

У цілому ж, із загального контексту воєнних дій Російської імперії на Кавказі можна виокремити цілий ряд окремих війн (втім, тут не варто локалізувати їх – будь-яке, на перший погляд, локальне зіткнення спричиняло ланцюгову реакцію, яка створювала умови або стимулювала бойові дії в інших районах Кавказу) з кабардинцями, західними адигськими спільнотами, чеченцями, аварцями, горськими релігійними коаліціями (імаматами). Загальну логіку та «ідеальну» модель війни імперії проти горських народів, яка чітко вкладається у події Кавказької війни, докладно визначив Жак Башлер: «Загроза, яку становить племінний уклад для імперії, виникає з того, що племінна будова спонтанно вписується в логіку «малої війни», або партизанської війни, або «затягнутої війни». Її логіка спирається на два основних правила: розсіюватися, коли ворог наступає великими силами; спрямувати на розосередженого ворога переважаючі сили. Плем'я базується на механізмах злиття й розділення, які призвичаюють його до

⁴⁰³ Лапін В. В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. / В. В. Лапін. – СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2008. – С. 6.

коаліцій на різних рівнях інтеграції. У разі крайнього тиску розділення може дійти до рівня сім'ї як одиниці, ще здатної опиратися й вижити в очікуванні сприятливіших обставин. Зі свого боку, імперська армія може зосередити сили, які переважають будь-яку мислиму племінну коаліцію, але щоб окупувати й контролювати певну територію, вона змушена розпорошувати ці сили по гарнізонах. Щоб зберегти свою перевагу та компенсувати свої слабкі місця, армія повинна зв'язати гарнізони один з одним за допомогою максимально швидких комунікацій. Швидкість залежить від технічних можливостей, яких не існувало в домодерну епоху. Отже, армія та плем'я стихійно опиняються в двох протилежних станах, які з точністю відповідають двом правилам партизанської війни. Їхнє застосування дає змогу племенам без кінця-краю віддаляти поразку [...] Племена можуть перемогти один раз масованим ударом, але вони не здобудуть остаточної перемоги; рано чи пізно їх розіб'ють, оскільки імперія має ресурси, об'єктивно більші за ресурси племен. Вони можуть знищити кілька гарнізонів, але не всі, адже дороги насправді дозволяють сконцентрувати сили на стратегічних точках. Одне слово, племена можуть не зазнавати поразки й виживати нескінченно, але вони не можуть і перемогти, хіба що імперія ослабне... Загальне становище має цілком асиметричний вигляд, оскільки племена повинні й можуть задовольнятися тільки виживанням і очікуванням сприятливого моменту, який рано чи пізно обов'язково настане, а в імперії є тільки один вибір: знищити племена або ж нейтралізувати їх. З точки зору стратегії племена захищаються, а імперія наступає [...] Вирішальну перевагу імперії в плані можливості концентрації сил і зменшення вартості контролю надають міста, рівнини, долини, осіле населення, висока його густота... У прямий спосіб або через економічні й технічні умови рельєфу місцевості та клімат слід вочевидь сприймати як вирішальні чинники, які впливають на стосунки між племенами та імперією»⁴⁰⁴.

Чорноморське козацьке військо в умовах Кавказької війни (а його історія власне і завершилася в період, коли Кавказька війна ще не скінчилася), незважаючи на інтеграцію в загальній системі імперського адміністративного врядування, в першу чергу залежало від вищого російського військового головнокомандування на Кавказі. Принцип організації вищої імперської військової влади, а також рівень її повноважень визначалися конкретною ситуацією на Кавказі та необхідністю виконувати конкретні стратегічні операції та загальним становищем. На початку XIX ст. управлінська система на Кавказі склалася

⁴⁰⁴ Башлер Ж. Нарис загальної історії... – С. 119 – 120.

таким чином: у Тифлісі знаходився начальник Окремого Кавказького корпусу з широкими повноваженнями, у 1840-х рр., як уже згадувалося, він став називатися намісником, в руках якого зосереджувалася вся виконавча (як цивільна, так і військова) влада на Кавказі. Так, йому підпорядковувався начальник Кавказької лінії, штаб якої знаходився у Ставрополі. Кавказька лінія відігравала в умовах Кавказької війни роль своєрідної осі – певного військового плацдарму, з якого розгорталися основні військові операції російської армії та козацьких формувань. Недарма, що подальше закріплення російської влади на Кавказі та проникнення вглиб території горців також спиралися на побудовані лінії-ланцюги, які були скріплені фортецями. Сама Лінія поділялася на чотири відділи – Лівий фланг (Дагестан і Чечня), Центр – (Осетія і Кабарда), правий фланг (Черкесія), окрема Лезгинська лінія. Як це часто буває, система, що зовні виглядала стрункою й бездоганною, на практиці спрацьовувала далеко не завжди. Ситуацію обумовили декілько факторів: з одного боку, «хаотична» партизанська війна з горцями постійно змінювала ситуацію на різних відтинках Лінії, що вимагало блискавичної реакції в політиці та воєнній тактиці й стратегії, збільшення самостійності та ініціативи на рівні командирів середньої ланки. Але з іншого боку, жорстка централізована система імперського управління, за якої всі важливі операції розроблялися в Петербурзі генералами, поверхово знайомими з реаліями Кавказької війни (які мали отримати безпосередньо санкцію імператора), не могла оперативної й гнучко реагувати на швидкі зміни у Кавказькому регіоні. Особливо гальмуючий вплив центру проявився після поїздки Миколи I в 1837 р. на Кавказ, внаслідок якої у Петербурзі при плануванні воєнних операцій регламентували дії на рівні окремих батальйонів, що посилювало неповороткість імперської армії та адміністрування на Кавказі.

До цієї обставини додавався ще й географічний фактор. Накази, розпорядження й рапорти з Петербурга доставлялися Воєнно-Грузинською дорогою спочатку до Тифлісу в резиденцію намісника, а потім поверталися на декілька сот верств до відповідних відтинків Кавказького намісництва. Так, наприклад, розпорядження щодо Чорноморської берегової лінії з Тифлісу направлялося до Ставрополя, звідти – в Анапу або Керч, і тільки потім на вітрильнику або поштовою теплоході – до Геленджика або Сухумі⁴⁰⁵.

Поверхове, вкрай спримітизоване знання умов побуту та особливостей менталітету й соціальної організації горських народів, брак

⁴⁰⁵ Лапин В.В. Армия России в Кавказской войне... – С.157.

знавців їх мов та звичаїв, погане знання географії Кавказу (так, наприклад, до самого закінчення Кавказької війни російська влада не знала, що до Грузії веде ще один шлях через Аргунську ущелину) породжувало безліч помилок при обранні стратегії дій і робило імперську адміністративну та військову машину на Кавказі вкрай малоефективною. За таких обставин влада, намагаючись обрати найкращу стратегію для «замирення» Кавказу, коливалася від суворої регламентації кожного кроку місцевої адміністрації до надання кавказьким намісникам та головнокомандувачам Кавказького корпусу ледь не диктаторських повноважень. Труднощі при визначенні цієї політики додавали постійні інтриги як в самому намісництві, так і при імперському дворі, коли довіра чи недовіра імператорів безпосередньо впливали на статус та роль вищих імперських посадовців на Кавказі, а загальна стратегія могла коливатися залежно від його конкретного характеру та власних амбіцій. Окрім того, особливістю цієї війни можна назвати її невід'ємну частину – зону фронтиру, одним з дієвих акторів якого виступали саме чорноморці. Важливим фактором також була охорона чорноморцями Кордонної Лінії від нападів горців і участь у військових операціях російської армії. Але в контексті головної проблематики цієї праці в цьому розділі спробуємо дати відповіді на наступні запитання: чим була Кавказька війна для українського населення Кубані? Яку «нішу» українці займали у просторі Кавказької війни? На яких рівнях – воєнному, культурному, економічному – відбувалися їх контакти (взаємодія) з найближчими спільнотами цього періоду (і, власне, що це були за спільноти?) – найближчими горськими спільнотами, в першу чергу кубанськими адигами, російськими військами, лінійними козаками? Які структурні зміни несла ця війна для кубанських українців? На якому саме етапі Кавказької війни чорноморці опинилися на Кубані? Які обставини цієї війни найбільше впливали на їх становище та розвиток? Але спочатку необхідно з'ясувати, з ким же так довго точилася ця війна? Хто був цей Чужий, землі якого починалися відразу за Кубанню? І загалом – а наскільки він дійсно був Чужим, наскільки Іншим, і чи був він своєрідним дзеркальним відображенням власне чорноморців?

4.2. Економічна і військова організація адигських спільнот у першій половині XIX ст. та взаємовідносини адигів з чорноморськими козаками

Іншого важко зрозуміти, тим більше, якщо з іншими доводиться протягом майже сторіччя вести довгу і виснажливу війну. Для російського суспільства Кавказька війна, як і сам Кавказ, сприймалася чимось далеким та екзотичним. Один із російських військових істориків А.Л. Зіссерман, який довгий час служив на Кавказі у діючій армії, із неприхованою образою писав: «Пам'ятаю, як під час перебування в Росії мене вразила відсутність в російському суспільстві навіть елементарних відомостей про Кавказ... люди так званого освіченого класу ставилися з повною байдужістю до окраїни, яка вже була півстоліття в руках Росії, що утримувала там двохсоттисячу армію і приносила величезні жертви на боротьбу з горцями, боротьбу, яка здавалася безкінечною»⁴⁰⁶.

У найкращому варіанті, горці Північного Кавказу відповідно до романтичної традиції першої половини XIX ст. і загальної орієнталістської традиції (яка і зараз не втратила свого впливу) сприймалися імперським суспільством через посередництво творів О. Бестужева-Марлінського, О. Пушкіна, М. Лермонтова та їх чисельних, але не менш талановитих та зовсім необізнаних (все ж треба визнати, що О. Марлінський і М. Лермонтов брали безпосередню участь у війні з горцями) з реаліями Кавказу і специфікою тамтешніх воєнних дій. У творах, які майже в повному обсязі копіювали стереотип «шляхетного дикуна» з творів Фенімора Купера, горці поставали іноді привабливими архетипними розбійниками, дикунство яких виправдовувалося близькістю до природи і відсутністю «цивілізаційного» впливу імперської культури. На іншому полюсі стереотипізації кавказьких горців знаходилися, зазвичай, представники вищих ешелонів імперської адміністрації та армійського командування на Кавказі. Відповідно до їх поглядів, горці були виключно злодіями, хижаками, розбійниками, але вже без романтичного флеру, істотами, неспроможними сприймати ні культуру, ні цивілізацію, природженими вбивцями та грабіжниками.

Ці два полюси зовсім не виключали один одного, і різні варіації їх середнього варіанту часто визначали політику імперської влади по відношенню до горських народів Північного Кавказу, до засобів ведення війни з ними. Втім, десь посередині цих двох полюсів знаходилися судження чисельних учасників Кавказької війни з російського

⁴⁰⁶ Цит. за: ««Даргинская трагедия. 1845 год». «Воспоминания участников Кавказской войны XIX века». – СПб.: Изд-во журнала «Звезда», 2001. – С.23.

боку, не обтяжених ні романтичною літературною парадигмою, ні необхідністю виправдовувати війну в горах. Варто зазначити, що про козацьке населення Північного Кавказу російське суспільство мало не менш примітивне уявлення, ніж про горців. Один з найкращих і проникливих знавців Північного Кавказу та його автохтонного населення, видатний вчений-лінгвіст, до речі, автор метафори про Кавказ як про «цвинтар народів», барон П. Услар дав нищівну оцінку комплексу таких романтичних стереотипів: «У добу романтизму і природа, і люди на Кавказі були незрозумілі... Горців не могли собі уявити інакше, ніж у вигляді людей, охоплених якимось біснуванням, чимось на кшталт запалення у мозку, – людей, які ріжуть направо і наліво, поки самих їх не переріже нове покоління біснуетих. І був час, коли ці несамовиті чада нашої поетичної фантазії захоплювали частину російських читачів...»⁴⁰⁷.

Поодинокі спроби розглянути Кавказьку війну як конфлікт цивілізацій або як «війну взаємного непорозуміння» (В.Лапін) почалися лише після закінчення цієї війни. Наприклад, вчений і громадський діяч І. Пантюхов писав про горців Дагестану: «Не знайомі з внутрішнім життям лезгинів, але, знаючи їх виключно як сміливих грабіжників, літописці та історики... вважали лезгинів дикунами та розбійниками. Правильна внутрішня організація лезгинських громад, чесність у взаємовідносинах і розвинута землеробська культура не дозволяють, утім, вважати лезгинів дикунами. Головними засобами до існування для лезгинів завжди були не розбої, а землеробство і скотарство»⁴⁰⁸. Навіть фрагментарні свідчення, підтверджують існування розвинутої системи землеробства, садівництва, бджолярства, скотарства, виноградарства, ремісництва та торгівлі у адигів та інших народів Північного Кавказу. Французький консул в Кримському ханстві Пейсонель (1750–1762 рр.) серед головних занять черкесів називав не тільки скотарство, хліборобство, мисливство та рибальство, й розвинуте городництво, садівництво, бджолярство і ремісництво, а саме: ковальство, шорництво, зброярство, шевство, ткацтво, виготовлення бурок, вичинку шкір, ювелірне мистецтво тощо⁴⁰⁹.

Про працьовитість горців свідчить, наприклад, унікальне терасно-насіпне землеробство, яке було характерним як для Черкесії, так і для Дагестану: «У Дагестані схили великої кількості гір і котловин покриті сходинками терас від вершини до підніжжя. Цей повністю

⁴⁰⁷ Цит. за: Северный Кавказ в составе Российской империи... – С.311.

⁴⁰⁸ Пантюхов И. Современные лезгины / И. Пантюхов // Кавказ. – Тифлис, 1901. – №228.

⁴⁰⁹ Пейсонель М. Исследование торговли на Черкесско-Абхазском берегу Черного моря в 1750–1762 годах / М. Пейсонель / В изложении Е. Д. Фелицина. – Краснодар, 1927. – С.12.

рукотворний ландшафт тягнеться на десятки кілометрів. Ніде більше на Кавказі немає нічого подібного... протягом свого життя одна людина може створити лише 3-4 терасних поля... М.В. Вавілов дав таку характеристику наслідкам цієї надзвичайно важкої праці: У нас в Дагестані можна бачити інтенсивну терасну культуру, ідеально придатну для рельєфу гір, максимальне використання кожної п'яді для землеробства. Навряд чи можна краще використовувати землю, ніж це роблять у Дагестані»⁴¹⁰.

Торгівля горців відбувалася через великий транзитний торговельний шлях, який проходив вздовж західного берега Каспійського моря вздовж Приморської рівнини та шляхом чорноморської морської торгівлі, в якій головну роль після занепаду приазовських торговельних генуезьких факторій відіграла до російського завоювання Анапа. У XVIII ст. середнє річне вивезення товарів з Північного Кавказу через порти Тамані та Капи мав такі масштаби: 80–100 тис. центнерів вовни, 100 тис. штук сувоїв сукна, 100 тис. лисячих шкір, 200 тис. бурок, 50–60 тис. готових шароварів, 5–6 тис. черкесок, 500 тис. шкір овець, 50–60 тис. сиром'ятних шкір, 200 тис. пар волячих рогів, 100 тис. вовчих шкур, 50 тис. шкір куниць, 3 тис. ведмежих шкір, 200 тис. пар кабанячих кликів, 5–6 тис. центнерів меду, віск та ін. – переважна частина цих товарів поставлялася саме горцями. Велику роль відігравали у черкеській торгівлі «адигізовані» вірмени – черкесо-гаї, які, фактично, монополізували торгівлю у гірських регіонах та суттєво впливали на життя Черкесії. Горці скуповували в турецьких та англійських купців шовкові й прості тканини, оксамит, ковдри, рушники, полотно, нитки, фарби, різні парфуми, сап'ян, папір, порох, рушничні стволи, пряності тощо⁴¹¹.

У цілому, господарство адигів на Лівобережній Кубані до, під час і після російського завоювання Кавказу історик П.С. Личков проаналізував так: «Варто зазначити, що і самий край, на відміну від сучасних часів був у той час «багатий на млеко і мед». Наприкінці тридцятих років (XIX ст. – Д.Б.), все узбережжя з прилеглою до нього гірською половою представляло собою ретельно оброблену оазу, де знаходилися чудові виноградники та зеленіли розкішні ниви, розташовані місцями навіть на штучних терасах, забезпечені водою з проведених каналів, захищених від злив штучними водовідливами. Вміло користуючись дарунками багатой природи, горці змогли скористатися близькістю моря для розширення торгових відносин і збільшення об-

⁴¹⁰ Криштопа А. Е. Горный Дагестан накануне присоединения / А. Е. Криштопа // Северный Кавказ в составе Российской империи [Под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич]. – М.: НЛО. – 2007. – С.331.

⁴¹¹ Пейсонель М. Исследование торговли ... – С.13.

сягу збуту різноманітних продуктів свого господарства але кривава війна вигнала і знищила горців, в корінь зруйнувала їх культуру, штучні канали заросли і забруднилися, штучні тераси осипалися, великі й чудові сади частково були вирубані під час війни й у період заселення краю росіянами, а частково здичавіли»⁴¹². Інший російський учений і громадський діяч Я. Абрамов писав у 1884 р.: «Я вже вказував на занедбання під російським володарюванням величезних просторів на Західному Кавказі, які колись були вкриті гірськими луками, нивами і виноградниками. Всі три літа, які я прожив тут в Нальчику, я надивився, з якою безсоромністю росіяни винищували продукти кабардинської культури і багаторічної праці»⁴¹³.

Але подібні спроби побачити горців не через приціл ідеологічного обґрунтування цивілізаційної місії Російської імперії на Кавказі були виключенням із загального імперського дискурсу Кавказу. Ідеологічне обґрунтування «підкорення» Кавказу та «умиротворення» горців цілком вкладалося у загальну просвітницько-орієнталістську схему боротьби цивілізації та варварства, Хреста та Півмісяця, культури та дикунства. Безпосереднім приводом для нищівних війн з горцями проголошувалася необхідність захисту імперських кордонів від нападів горських нападників.

Розглянемо систему культури насильства серед найближчих сусідів/ворогів чорноморців – адигів, щоб краще зрозуміти умови тієї прикордонної війни, в самому вирі якої пройшло життя декількох поколінь українського населення Кубані. Однією з найулюбленіших метафор російських військових ХІХ ст. щодо Кавказької війни, а, точніше, самого Кавказу, ставало порівняння цього регіону з гігантською природною фортецею⁴¹⁴. Вищенаведене та подібне бачення Північного Кавказу визначало тактику і стратегію Кавказької війни. Утім, здається, що з цих розрахунків випадав важливий елемент, а саме аксіома: сильною фортецею робить, в першу чергу, її гарнізон – його моральний дух і готовність вмерти, але свою цитадель не здати. Зрозуміло, що гори та густі ліси слугували ідеальними природними укріпленнями, але обороняли їх далеко не розбійники.

Дійсно, гірські регіони Північного Кавказу протягом принаймні того історичного періоду, про який можуть говорити дослідники за наявності хоча б якихось джерел, часто нагадували обложену фортецю. Степовий простір Правобережної Кубані був занадто відкритим

⁴¹² Личков П. С. Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья Кавказа / П. С. Личков. – Киев : [Б.в.], 1904. – С.2.

⁴¹³ Абрамов Я. Кавказские горцы/ Я. Абрамов // «Материалы для истории черкесского народа», Северо-Кавказский филиал традиционной культуры М.Ц.Т.К. «ВОЗРОЖДЕНИЕ», 1990 – С.23.

⁴¹⁴ Барретт Т. Линии неопределенности... – С. 163.

для довготривалої боротьби проти переважаючих ворожих сил, але там, де починалися передгірські райони та гори, боротьба вимагала від нападників небачених ресурсів та перманентної мобілізації, напруження всіх сил. Тому горці Північного Кавказу успішно протистояли чисельним могутнім ворогам – татаро-монголам, Тамерлану, Кримському ханству, Ірану, Порту, Російській імперії.

Отже, Російській імперії протистояв «гарнізон Північного Кавказу», який попри всю різноманітність соціальних типів організації об'єднували спільні культурні та ментальні структури, які дозволяють стверджувати, що, починаючи з останньої третини XVIII ст., цивілізація, яку уособлювала Російська імперія, зіткнулася з іншим культурним типом. З поправкою на орієнталістський дискурс, особливість цього типу цивілізації точно відчули російські письменники – романтики першої третини XIX ст. Але вони не змогли побачити за поставою «шляхетного дикуна» той військово-етичний етос, який і дозволяє об'єднати в один спільний культурний тип усі народи Північного Кавказу. Для горців адаптація до війни, культивування особливого воїнського етосу та особливих умов, які дозволяли максимально мобілізувати всі сили для перманентної боротьби в міжособних зіткненнях за ресурси або для протистояння з набагато могутнішими та чисельнішими ворогами, ставало питанням життя або смерті. Тому вся система виховання, жорсткі морально-етичні та правові норми життя горського традиціоналістського суспільства спрямовувалися на виховання з чоловіків – членів громади – справжніх воїнів.

У морально-етичній системі світогляду горців центральне місце займало поняття намис (нумис)⁴¹⁵. Його можна визначити як моральний рівень людини, її символічний капітал, основу, якої вона набувала або втрачала (втрата намису автоматично призводила до маргіналізації члена горської спільноти і ставила його поза законом)⁴¹⁶.

Щодо адигів, ці ментальні настанови концентрувалися у двох морально-етичних кодексах, в координатах яких і формувалася ментальна основа будь-якого адига. Це був загальний для всіх адигів комплекс «адиге-хабзе» – морально-етичний кодекс воїнів і своєрідний звід правил ведення війни – «уорке-хабзе». Певною мірою, «адиге-хабзе» виступало як культурно-етична парадигма, визнання й прийняття якої, власне, і давало право називатися адигом. Уорке-хабзе як

⁴¹⁵ Намис можна приблизно перекласти з адигської – «Щоб не довелося відводити очі від людей».

⁴¹⁶ Див.: Бобровников В. О. Мусульмане Северного Кавказа: обычай, право, насилие: [очерки по истории и этнографии права Нагорного Дагестана] / В. О. Бобровников. – Издательство ИФ «Восточная литература» РАН, 2002. – 368 с.; Марзей А. Черкесское наездничество – ЗЕКІУЭ. Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX века / А. Марзей. – Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2004. – 268 с.

один з головних підрозділів адиге-хабзе відігравав надзвичайно важливу роль – тримати воїнів у жорстких морально-етичних нормах та спрямовувати їх військові навички у корисних для громади цілях. Підготовка відбувалася через проходження обов'язкових для традиціоналістського суспільства етапів, серед яких важливе місце займала ініціація, під час якої майбутній повноправний член воїнської спільноти мав довести свою здатність до військової звитяги. Одним із характерних зовнішніх маркувань, які означали, що адигський юнак став воїном, було поголення голови із залишеним на маківці довгим пасмом волосся, яке називалося ача, на кшталт запорозького оселедця. Вважалося, що ача потрібна для того, щоб переможець міг прив'язувати відрубану голову супротивника до свого сідла. Звичай носити ача залишався, принаймні, у кабардинців до початку ХІХ ст. і зник разом із посиленням ісламізації цього субетносу⁴¹⁷.

Система аталицтва, як вже зазначалося, забезпечувала первинну систему підготовки хлопчиків з двох-трирічного віку досвідченими воїнами. Окрім того, ця система забезпечувала міцну систему зв'язків між представниками різних етнічних та соціальних груп Північного Кавказу. Велике значення для проходження ініціації мали військові союзи неодружених молодих чоловіків. Наприклад, у чеченців та дагестанців такі юнацькі об'єднання проводили всю зиму та частину весни у вежах-фортецях, отримуючи початковий військовий вишкіл. Вважалося, що юнак стає повноправним членом громади після участі у трьох воєнних походах (осетинське – бальц). Серед адигів, особливо молодих представників еліти, була розповсюджена практика шупцоуа (від адигськ. шу – вершник, пщуро – стоянка, табір). Під час таборування, зазвичай, навесні або восени, князь зі своїми воїнами нападав на сусідні аули. Нападники користувалися особливою мовою – шакобзе (у осетинів – балмац), закривали обличчя башликами і тому, якщо під час набігу князь гине, ті, хто його вбив, не несли жодної відповідальності⁴¹⁸.

Але головним випробуванням та, власне, засобом здобуття військової звитяги, слави та підтвердження статусу повноцінного представника громади, була участь у *зейкуа*. Найпоширенішим варіантом перекладу терміна *зейкуа* є визначення його, як «набїг», «наїзництво», «війна», «далека подорож»⁴¹⁹. Попри твердження багатьох імперських ідеологів Кавказької війни та їх послідовників, «набігова система» ві-

⁴¹⁷ Марзей А. Черкесское наездничество ... – С. 129.

⁴¹⁸ Бгажноков Б. Х. . Очерки этнографии общения адыгов / Б. Х. Бгажноков. – Нальчик: Эльбрус, 1983. – С.123.

⁴¹⁹ Марзей А. «Черкесское наездничество – С.7 – 8.

діграла далеко не головну роль у економічному житті горців. До початку Кавказької війни, коли набіги горців на російські кордонні лінії стали найпоширенішою (але не єдиною) формою партизанської війни, участь в зеве була універсальним засобом підготовки воїна, поповненням та підтримкою на належному рівні узденнями й уорками свого морального капіталу (намису) в структурі суспільства, формою підтвердження свого статусу горця та здобуття слави. Та обставина, що здобич, отримана під час набігу, не накопичувалася учасниками цього набігу, а обов'язково роздавалася, те, що, згідно з кодексом воїнів уорке-хабзе навіть для вищих представників горської еліти вважалося ганьбою накопичення матеріальних цінностей, свідчить про морально-етичну систему в адигській етносфері, цілком характерну для світогляду архаїчних та ранньофеодальних спільнот, в яких: «заможність не збільшує гідність людини і може, навіть, виявитися шкідливою для особистих якостей. Головне ж не заможність возвеличує людину, але слава, вона залишається у пам'яті інших і після смерті людини. Протиставлення слави багатству найвищою мірою характерно для світогляду людей. У контексті цього протиставлення багатство може цінуватися лише настільки, наскільки воно сприяє досягненню слави і суспільної поваги. Але [...] для цього необхідно не накопичувати багатства, а марнувати, роздаровувати, витратити на банкети – коротше кажучи, перетворити на ознаку особистої звитяги»⁴²⁰.

Не вдаючись до детального аналізу принципів воїнського етикету, варто зазначити, що одним з його найважливіших елементів була заборона щодо знищення господарського знаряддя ворога, його посівів, будинків та реманенту. Це особливо дисонувало з російськими каральними експедиціями, ледь не головним завданням яких був підірив економічного стану горців шляхом знищення їх аулів та господарства.

Типи воєнних дій, з якими зіткнулися і в яких довелося брати безпосередню участь чорноморським козакам, належали або до взаємних набігів та, відповідно, захисту кордону вздовж Кубані, або участі в рейдах російського війська на територію горців в якості допоміжних загонів. Горці, в тому числі й адиги, були відчайдушними та вправними воїнами. Як вже зазначалося, уся система виховання у середовищі горських народів спрямувалася на формування з кожного чоловіка воїна. Залежно від соціального походження або від «спеціалізації» свого суспільства, конкретного характеру воєнної ситуації, горці могли протиставити російським військам як кавалерійські, так і

⁴²⁰ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – С.247.

піші військові загони. Лише у розпалі Кавказької війни у середині XIX ст. горці іноді використовували артилерію (яку обслуговували дезертири з імперської армії або іноземні волонтери).

Необхідно також класифікувати й типи набігів горців на російську територію. Відповідно до складу учасників та мети набігів вони поділялися на декілька різновидів, а саме: типовий набіг представників військової знаті з метою отримання здобичі-слави, набіг військового загону із загальною метою дестабілізації ситуації вздовж кордону, вторгнення загону абреків/хеджретів для помсти за руйнування та загибель близьких, заподіяні російськими військами. Крім того, типи набігів можна розділити на набіги «аристократичних» загонів горців та «демократичних»; якщо у перших переважала кіннота, то останні частіше діяли пішими загонами.

Кінноту адигів, зазвичай, складали уорки. Безперечно, найкращими кіннотниками серед адигських субетносів вважалися кабардинці. Бойові властивості, вишкіл та бойовий дух кабардинських кіннотників був надзвичайно високим. Одяг та зброя (пізніше перейняті чорноморськими козаками) ідеально пристосовані для ведення воєнних дій. Спеціальна підготовка коней, несамовита хоробрість, витривалість, уміння діяти як великими кінними загонами, так і поодинці, чудове знання місцевості створювали кабардинцям славу легендарних воїнів-кіннотників. Кіннота горців могла атакувати щільною лавою. Іноді вершники, щоб не розривати лаву, зв'язували мотузками сидла своїх коней і, лише наблизившись до прямого зіткнення, розрубували ці мотузки й діяли у розсипному строю. У кінному бою горці застосовували удар лавою, відхід, заманювання ворога у засідку та безліч інших хитрощів. Зазвичай, горські кіннотники атакували суперника зімкнутою лавою, на відстані приблизно 20 кроків миттєво діставали свої рушниці та на повному галопі давали залп, а потім врзалися у ворожий загін з шашками⁴²¹ в руках («вдаряли в шашки»). Російські війська могли протистояти таким атакам лише завдяки гарматній каретці та зімкнутим каре. Але траплялися випадки, коли горці-джигіти перестрибували на своїх конях через передні ряди солдатського каре й опинившись в його центрі, рубали солдат і поверталися назад через інтервали гармат⁴²². Інші, егалітарні спільноти – абадзехи, убихи, шапсуги, насамперед, виставляли піші загони. Якщо кабардинці та інші кіннотники-уорки більш покладалися на холодну зброю, то горські

⁴²¹ Шашка (від кабард. – черкес. сашхо – довгий ніж) – холодна, рублячо-колюча зброя. Складається зі злегка зігнутого клинка з одним лезом і рукоятки. У кінці 18 ст. – середині 19 ст. вводиться на озброєння у козацьких та регулярних військах Російської імперії.

⁴²² Скиба К.В. Из истории «Малой Кавказской войны»... – С. 25.

піші воїни – на вогнепальну. Традиційно вони були дуже влучні стрільці, які даремно порох (а його було небагато, і він цінувався дуже дорого) не палили і кулі не витрачали.

Вихід для набігу окремого загону горців – купи – готувався дуже ретельно в умовах максимального збереження таємниці. Провідником такого загону, який міг складатися від десяти до декількох тисяч бійців, обирався найдосвідченіший воїн – белат. Белати могли бути вихідцями як з військової знаті, так і з простих узденів, але його влада під час походу була беззаперечною. Зазвичай, напади здійснювалися взимку або восени, але під час загострення воєнної ситуації нападу очікували кожної миті. Найчастіше, загін горців-наїзників переправлявся через Кубань вночі, провівши рекогносцировку і визначивши місця знаходження козацьких пікетів (бекетів), залог та роз'їздів. На Середній Кубані горці перепливали ріку на спеціальних бурдюках, в які клали зброю, одяг та прив'язували до спини. Коней переправляли, прив'язавши їм до сідел по два таких бурдюки. Наїзники-одинаки іноді переправлялися, ховаючись за пливучими корчами або деревами. Іноді горці знаходилися у воді до години, слідкуючи за протилежним берегом. Вибравшись з ріки, вони ретельно маскували сліди свого загону, залишали невелику засаду на випадок необхідності прикриття зворотної переправи. Напад відбувався на світанку. Якщо партія була велика, в авангарді наступала «важка» кіннота панцерних уорків, а прикривав наступ загін легкої кінноти. За необхідності відступу ар'єргард відігравав роль авангарду, а панцерні воїни прикривали наступ.

Зазвичай, нападники вбивали тих, хто намагався чинити збройний опір, захоплювали полонених, худобу та відходили. Згідно з кодексом уорке-хабзе, нападники не знищували посівів та не палили будівлі. Захопити здобич без бою вважалося ганьбою. Швидкі набіги у глибокий тил російських військ та козацьких поселень, засідки на шляху російських військових колон, маневреність невеликих горських загонів робили їх майже невразливими для російської регулярної армії. Напади піших загонів убихів, шапсугів, абадзехів відбувалися трьома шеретами – перша зав'язувала бій та знищувала оборонців населених пунктів, які були атаковані, середня шерета захоплювала полонених та худобу, а ар'єргард довершував оточення. Така тактика дозволяла за дуже короткий час здійснити напад та відступити зі здобиччю.

На початку XIX ст., водночас з розгортанням Кавказької війни, поступово змінився склад учасників горських набігів. Окрім військової знаті та молодіжних військових спільнот, провідною ударною силою рейдів горських загонів за Кубань стали абреки (адиг. – хеджре-

ти). Спочатку абреками (від арабськ. апараг – вільний переселенець) називали людей, які залишили свої громади та приєдналися до інших горських спільнот. Але на межі XVIII – XIX ст. унаслідок «демократичних» революцій в горських спільнотах та війн з росіянами, абреки поступово перетворюються на грізну військову силу. Зазвичай абреками ставали чоловіки – канлеї, які клялися виконати закони кровної помсти – канли⁴²³. Нищівні каральні експедиції російських військ проти горців, спалення аулів та масові вбивства горців збільшували у геометричній прогресії кількість горських воїнів, які клялися до скону мститися росіянам. У XIX ст. в російській «кавказькій» військовій термінології абреками називали будь-які горські військові загони, які вели військові дії проти російської армії.

Абрек знаходився на маргінесі горських суспільств і присвячував своє життя виконанню клятви кровної помсти або веденню непримиренної боротьби з росіянами. Особливою активністю відзначались абреки Закубаня. У адигів таких воїнів називали хеджретами. Часто це були вихідці з Кабарди («беглые кабардинцы» – в російських джерелах), вороже налаштовані до росіян взагалі. Західні адиги (закубанці) радо приймали таких утікачів, з яких склалися загони хеджретів. Чорноморський історик і безпосередній учасник Кавказької війни Іван Попко так характеризував хеджретів: «Хеджрет – це відкритий, доброкінний, іноді закутий в кольчугу наїзник – це лев набігу... Ці люди... свинцем засівають, підковою косять, шашкою жнуть. Довгочасна Кавказька війна, осиротивши тисячі родин і винищивши тисячі приватних володінь у горах, створила величезну кількість хеджретів [...] За одягом вони останні бідняки, за зброєю перші багатії [...] Шкіра з вбитого хеджрета, кажуть горці, ні на що не годиться, але кігті цього звіра дорого коштують [...] За Кубанню хеджрети теж саме, що за Тереком абреки. Хеджрет (з арабської «хеджра» – втеча) значить утікач, переселенець»⁴²⁴. Своєрідною протилежністю хеджретів виступали невеликі за чисельністю банди психадзе (адиг. – згряя водяних псів). Вони склалися з горців, приречених на смерть за тяжкі злочини у своїх спільнотах. Навколо психадзе, на відміну від хеджретів, не існувало героїчного ореолу, вони існували не-

⁴²³ Про феномен абрества та його еволюцію див.: Бобровников В. Абреки и государство. Культура насилия на Кавказе / В. Бобровников // Вестник Евразии (Acta Eurasica): независимый ежеквартальный научный журнал / [гл. ред. С. А. Панарин]. – Москва, 2000. – № 1 (8). – С. 19–46; Ботяков Ю. М. Абреки на Кавказе. Социокультурный аспект явления / Ю. М. Ботяков. – СПб.: Петерб. востоковедение, 2004. – 208 с. – (РАН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера), цього ж автора: Абречество в фокусе конфликта личности в традиционном обществе / Ю. М. Ботяков // Северный Кавказ: человек в системе социокультурных связей. – СПб., 2004. – С. 168–225.

⁴²⁴ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.150.

мовби «між двох вогнів». Це були небезпечні вороги, які часто здійснювали руйнівні напади на козацькі поселення.

Аналіз історії взаємовідносин чорноморців і адигів протягом Кавказької війни показує, що вони були різними та, певною мірою поєднували як війну, так і мирне співіснування. По-перше, варто зауважити, що ніколи адиги не протистояли єдиною масою чорноморцям. Складна структура горських суспільств, їх поділ на автономні спільноти, певні економічні інтереси, які тісно пов'язувалися з Чорноморією, створювали ситуацію, коли одні й ті ж адигські спільноти знаходились у дружніх взаєминах з чорноморцями, а інші – у стані війни. Така диференціація відбувалася не тільки на рівні великих горських спільнот, але і на рівні окремих «мирних» і «немирних» аулів і, навіть окремих родів. У цілому ж, як адиги, так і чорноморці були найменше зацікавлені у тій перманентній війні, в яку їх втягнули внаслідок колоніальної експансії Російської імперії.

Найсильніший опір російській експансії виявили саме демократичні адигські спільноти – шапсуги, натухайці та абадзехи та близькоспоріднені їм убихи, які займали широку смугу чорноморського узбережжя від Таманського півострова до сучасного міста Сочі й кордону з Абхазією. Ці могутні племена найбільше використовувалися в системі традиційної чорноморської торгівлі, насамперед з Туреччиною. Освоєння Російською імперією східного чорноморського узбережжя, будівництво там Чорноморської берегової лінії, звело нанівець цю торгівлю і викликало жорстку реакцію та знищення внаслідок масштабного виступу прибережних адигських спільнот цієї лінії у 1840 р.

Виникнення козацьких поселень на Правобережній Кубані створило нову соціальну динаміку в середовищі адигських спільнот, що призвело до трансформації структур традиційного суспільства. Замість Дешт-і-Кипчак безпосередньо в контакт з горцями виникла Чорноморія – інша осіла економічна та соціальна структура. Головним чинником мирних контактів між чорноморцями та адигами виступала прикордонна торгівля. До того ж ця торгівля була якісно відмінною від традиційного обміну зі Східним Середземномор'ям. Якщо в турецькі торговельні факторії горці постачали рабів, мед, віск, коней і худобу, тобто типові продукти князівської данини та військової здобичі, то на чорноморських мінових дворах торгували та обмінювались набагато більш демократичними та масовими товарами, нестачу яких дуже особливо гостро відчували чорноморці у перші десятиліття ХІХ ст. – ліс, дрова, очерет для даху, дикі фрукти, збіжжя та борошно, коней, худобу, вироби черкеських ремісників – кинджали, шашки, бур-

ки, сідла, ноговиці, черкески. Водночас горці отримували дешеві тканини, залізо, сіль. У цілому, товари, які привозили горці на чорноморські торговельні пункти та ярмарки, складали більше ніж 5% по відношенню до загальної суми привозу, а вивезення за межі Кубані перевищувало 11% усіх проданих у Чорноморії товарів⁴²⁵. Серед адигських спільнот особливою активністю в торгівлі відрізнялися бжедухи, кордони яких безпосередньо межували з Чорноморією. У першій половині ХІХ ст. остаточно переорієнтовано зовнішню торгівлю бжедухів, що вийшла з-під контролю аристократії і припинила орієнтуватися на турецькі факторії, перетворившись на повсякденну, масову та демократичну за складом її учасників та асортименту товарів, які привозились на козацькі мінові двори, що в свою чергу, забезпечувало відносно мирні стосунки бжедухів з чорноморцями⁴²⁶. Окрім того, українська чорноморська спільнота Кубані, поступово набравши економічної, військової та культурної потуг, фактично забезпечила українській мові своєрідний статус «lingua franca» для цього регіону. До україномовного середовища чорноморців досить швидко адаптувалися як черкеси, які оселилися в Чорноморії, так і закубанські адиги. «Чимало дивує захожу російську людину, коли черкес заговорить до нього мовою Пирятинського повіту. «Що за диво? – думає російська людина. – Не можна сказати, що хохол, а розмовляє – ти дивись!»⁴²⁷.

Окремі елементи адигської культури вплинули на українців Чорноморії. І хоча процес акультурації не був таким всеохоплюючим як у сусідніх з чорноморцями гребенських, лінійних, терських козаків, адигська культура досить помітно позначилась на побуті, економіці, звичаях та традиціях чорноморського/кубанського козацтва, деякі адигські терміни увійшли до лексики кубанських українців. Черкеські танці – кабардинка, лезгінка, Шаміль – широко розповсюдились у хореографічній культурі українців Чорноморії. І.Попко так характеризував ці запозичення, які увійшли до побуту чорноморців вже у 50-х рр. ХІХ ст.: «Поza строем, у похідному та домашньому побуті, козаки носять черкеський одяг... У черкеському одязі, як би тепло не одягнувся козак, він однаково буде поворотким та моторним. Черкеський одяг та зброя, черкеська зброя, черкеський кінь є предметами воєнного шикy для урядника та старшини. Взагалі, усе черкеське користується повагою та перевагою між козаками... Аби похвалити винахідливість та тонкий смак черкесів, варто сказати, що в них не тільки військоve спорядження, але й навіть землеробське знаряддя... соха і

⁴²⁵ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.310.

⁴²⁶ Покровский М. В. Из истории адыгов ... – С. 216.

⁴²⁷ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.35.

вила на току відрізняються легкістю, зручністю та приємною обробкою»⁴²⁸.

Але посилення взаємовигідних контактів між чорноморцями та адигами не могло розвинути в умовах Кавказької війни. Великі матеріальні та людські втрати, понесені адигами під час бойових дій, масове виселення їх у 60 – 70-х рр. XIX ст. з Лівобережної Кубані⁴²⁹ («махаджірство»), великі втрати зруйнувало унікальну адигську цивілізацію. Втім, як буде видно у відповідних розділах нашої книги, між українцями Краю та адигами продовжувалися зберігатися дружні зв'язки та усвідомлення спільних інтересів, що проявилось у тісній взаємодії під час створення Кубанської республіки в 1917–1920 рр.

4.3. Чорноморські козаки у бойових діях Кавказької війни

Чорноморське козацьке військо після переселення на Північно-Західний Кавказ стало заручником російської імперської колоніальної експансії в цьому регіоні й поступово втягнуте в довготривалі різноманітні бойові дії, які отримали в історіографії загальну назву Кавказької війни. Також, протягом майже вісімдесяти років, починаючи з переселення на Кубань чорноморців в 1792–1794 рр., життя українського населення цього регіону проходило в умовах перманентних бойових дій. Кавказька війна мала великий вплив на особливості життєдіяльності українського населення Кубані, а її наслідки обумовили специфіку подальшої історії кубанських українців. Українці в XIX ст. склали другу (після адигів) за чисельністю етнічну групу Північно-Західного Кавказу⁴³⁰. Головні процеси освоєння українцями північно-кавказького простору відбувались у загальному контексті Кавказької війни, а українці брали в ній безпосередню участь. Аналіз воєнного аспекту історії чорноморського козацтва в контексті Кавказької війни може надати багатий і цікавий матеріал для розгляду еволюції військових традицій колишніх запорожців, процес адаптації українських козаків до ведення війни при зіткненні з новим противником, у нових географічних та соціально-економічних умовах. Утім, історія Чорноморського козацького війська саме крізь проблематику Кавказької війни не знайшла належного висвітлення в українській історіографії, а в деяких сучасних публіцистичних або науково-популярних працях участь чорноморських козаків в бойових діях на Північному Кавказі

⁴²⁸ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.126.

⁴²⁹ В історію адигів ці трагічні події увійшли під назвою «махаджірство». Див.: Кудяева С.Г. Адыги (черкесы) Северо-Западного Кавказа в XIX в... – С. 153 – 170.

⁴³⁰ Белозеров В.С. Этническая карта Северного Кавказа... – С.173.

поверхово трактується виключно як «вірна служба» Російській імперії при придушенні опору волелюбних горців⁴³¹.

Отже, каральні експедиції російського регулярного війська спонукали горців до нападів на українські козацькі поселення в Чорноморії. Швидкі набіги у глибокий тил російських військ та козацьких поселень, засідки на шляху російських військових колон, маневреність невеликих горських загонів робили їх майже невразливими. Англійський емісар Едмунд Спенсер, який довгий час перебував серед черкесів у 30-х рр. XIX ст., дав таку характеристику типу бойових дій на Кавказі: «Партизанська система пустила таке коріння на Кавказі під час довгої боротьби між черкесами та їх сусідами, що вона досягла найвищого ступеня досконалості»⁴³². За таких обставин, коли регулярна армія виявляла свою беспорядність в умовах партизанської війни, особливого значення набували іррегулярні козацькі підрозділи.

Втім, перші роки заселення українськими козаками Правобережної Кубані проходили у відносно мирних обставинах. Певною мірою це можна пояснити традиційними дружніми зв'язками українського козацтва і адигів, коли вони виступали природними союзниками у боротьбі проти Порти та Кримського ханства. Адиги називали землі Чорноморського козацького війська (Чорноморію) – Баткалією, від терміну «баткал» – запорожець, запозиченим від татар-ногайців⁴³³. У той же час як чорноморці, так і адиги були зацікавлені у мирному співіснуванні та взаємній торгівлі. Перші історики Війська Чорноморського Я.Кухаренко і О.Туренко так характеризували стан козацько-адигських взаємовідносин у 1792–1797 рр.: «Такі дружні відносини були дуже корисні для Чорноморців; і закубанці, які бажали жити мирно [...] впродовж чотирьох років доставляли козакам все потрібне по господарству і в усьому допомагали, скільки могли. Хліб усіх родів у зернах для посіву, фруктові дерева для розведення садів і навіть зброю вони привозили в кордони і віддавали козакам за мізерну кількість солі, а іноді й задарма із дружби»⁴³⁴.

Але мирне співіснування тривало недовго. Причиною загострення ситуації на кордоні стало поступове втягування чорноморців у загальну експансіоністську політику Російської імперії на Північному Кавказі. Безпосереднім приводом для цього стало втручання російського уряду у внутрішні конфлікти в середовищі адигських субетносів. Наприкінці XVIII ст. у соціальній структурі адигських спільнот від-

⁴³¹ Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий. – К.: Діокор, 2002. – 304 с.; Дзюба І. «Застукали сердешну волю...» / І. Дзюба. – К.: Дніпро, 1995. – 96 с.

⁴³² Спенсер Е. Путешествия в Черкессию... – С.41.

⁴³³ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С. 161.

⁴³⁴ Кухаренко Я. Исторические записки ... – С.335.

бувався поступовий перехід від «феодально-аристократичної» до демократичної організації суспільства. Цей перехід пов'язувався із цілою низкою міжусобних бойових зіткнень, які поступово переросли у стан громадянської війни, під час якої об'єднання вільних адигських селян-узденів намагалися скинути владу аристократії – пщи (князів) та уорків (привілейованої аристократичної знаті). Провідним «демократичним лідером» у цьому протистоянні стали адигські етноси абадзехів та шапсугів, яким вдалося позбавитися влади уорків у середині XVII ст. – першій половині XVIII ст.

Під впливом абадзехів і шапсугів у середині 90-х рр. XVIII ст. ця боротьба перекинулася на адигський тлепк Бжедуг. Відчувши небезпеку, бжедугські князі звернулися до отамана Чорноморського козацького війська Захарія Чепіги як до посередника, щоб він зміг створити сприятливі умови для зустрічі їхньої делегації з представниками російського уряду. Отаман виконав це прохання. Наслідком став наказ Катерини II відрядити загін чорноморських козаків для підтримки бжедугського князівсько-аристократичного війська у протистоянні з шапсугами, абадзехами та військом повсталих бжедугських вільних узденів (воїнів-селян)⁴³⁵.

20 червня 1796 р. при місцевості Бзіюк (за 16 кілометрів від Катеринодара) відбулася битва між військом бжедугської військової знаті (уорків) та військом вільних шапсугів, абадзехів та натухаївців. На допомогу бжедугській аристократії за наказом імперського уряду виступив загін чорноморських козаків, підкріплений артилерією. Саме козацький загін і відіграв ледь не головну роль у перебігу масштабної як для Північного Кавказу битви (з обох боків близько 50 тисяч воїнів)⁴³⁶.

Під час битви картечний вогонь козацької гармати та залпи чорноморців змогли збити переможний наступ піхоти абадзехів і шапсугів. За допомогою чорноморських козаків військо «демократичних» спільнот зазнало тяжкої поразки, але саме з того часу Чорноморія отримала непримиренних ворогів серед шапсугів та абадзехів, які почали сприймати чорноморських козаків як своїх кровних ворогів. І ця ворожнеча тягнулася до 60-х рр. XIX ст. Однак бжедугським князям, незважаючи на перемогу в битві, так і не вдалося придушити «демократичну революцію» вільних горських спільнот. У битві загинув лідер бжедугської аристократії Бат-Гирей, а князь Шеретлук перейшов під захист Чорноморського козацького війська і переселився зі своїми наблизеними на Правобережну Кубань, де засновано Гривенсько-Черкеський курінь, на-

⁴³⁵ Там само... – С. 335 – 336.

⁴³⁶ Потто В.А. Кавказская война... – Т.1. – С.429.

селення якого і надалі поповнювалось за рахунок адигів, які вступали до Чорноморського козацького війська⁴³⁷.

Починаючи з Бзіюкської битви, Кавказька війна поступово на довгі десятиліття втягнула в свої оберти і Чорноморію. У спогадах чорноморського козака Шкуринського, наведених П. Короленком, обставини початку освоєння Чорноморії для простих козаків складались важко: «Як поприходили ми на сю землю, то пусто було скрізь; тільки деінде понад Кубанню черкеси хліб вирощували та худобу випасали. Вони й тут недовго мешкали, як зайняли ми кордон, то неприятель забрався за Кубань, черкеси тоді не воювались і ми, буде, ходили до них у гості, а вони до нас; а все таки бережи вуха, а то пошкодять; сказано невіра. Тяжко було спершу жить на Чорноморії. Люди прийшли з далекої сторони – пообдерлись, знеможіли й зовсім збідніли. Кругом убожество, болисть прокинулась, а тут ще й до служби припинають, до всього докопуються: щоб і кінь був добрий, мушкет справний, шабля гарна, та й спис чистий. Усю ту зброю козаки на свій кошт справляли. А службі й кінця не було, служи поки й здужаєш»⁴³⁸.

Військова служба поглинала більшу частину життя чорноморського козака в часи Кавказької війни. З 19 років чорноморець починав стройову службу, яка продовжувалася чверть століття. Після служби козак проходив медичний огляд і перевірку військовим начальством і, якщо його стан здоров'я був задовільний, то він залишався у складі свого полку і мав брати участь у воєнних походах за Кубань. Якщо ж комісія доходила висновку, що він не може продовжувати дійсну службу, то він призначався на внутрішню службу по війську – на мінових дворах, складах, шпиталях і лазаретах, кінних роз'їзних командах при земському начальстві або курінних правліннях, в ямщиках на поштових станціях, кінних кур'єрах, призначався до обслуги гармат на кордонних укріпленнях тощо. Загалом у прикордонних куренях і поселеннях знаходилося 40 чавунних фортечних гармат і 80 гармат при кордонних укріпленнях. Їх обслуговували близько 4 000 козаків внутрішньої служби⁴³⁹.

Решта козаків призначалися до інвалідної команди і продовжували свою службу сторожами при курінних правліннях, церквах, запасних хлібних складах, приставлені були до військових соляних озер, пожежних курінних команд, та на інші наряди, які теж потребували не менше 4 000 козаків. Недостача козаків для внутрішньої служби вирішувалася за рахунок залучення козаків-малоліток, яким ще

⁴³⁷ Кухаренко Я. Исторические записки ... – С.319.

⁴³⁸ Короленко П.П. Черноморцы... – С.262.

⁴³⁹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С. 145.

не виповнилося 19 років. Отож для багатьох чорноморців служба починалася ще до зарахування в полк. Окрім того, на козаків, які закінчували термін дійсної служби, накладався цілий ряд натуральних повинностей і витрат на утримання громадських споруд. Козаки сплачували гроші на побудову та утримання громадських будівель, повозки та упряж для поштових станцій, жалування службовців та найм писарів, курінні канцелярські витрати тощо. 1826 р. О.Єрмолов наказав зняти витрати на поштові повинності з військової скарбниці й переклав їх на курінні громади, що спричинило особливо великі збитки мешканцям курінних поселень. Але найважче на чорноморцях позначилися такі натуральні повинності, як ремонт шляхів, мостів та гребель, утримання регулярних армійських частин, перевезення провіанту та ін. Виконання усіх цих обов'язків, включно із довготривалою двадцятип'ятирічною службою у регулярних частинах, разом із численними посухами, сараною та епідеміями холери вкрай виснажували населення Чорномор'я, унеможлилювали зростання добробуту та економічного розвитку регіону. Ф.Щербина у своїх «Спогадах» навів показовий випадок, коли козак, який отримав десятиденну відпустку з кордонної служби, витратив сім днів на піший перехід з кордону до станиці й назад – «дві доби косив, працював не тільки день, але й частину ночі, накосив 14 копиць сіна для єдиної корови у своєму господарстві, а жінка, провівши чоловіка на кордон, зібрала сіно у копиці й сім днів працювала у сусіда за те, щоб він перевіз її сіно у станицю. І це був не єдиний, не виключний випадок. Бідняку-козаку не був доступним козачий рай не тільки на кордоні, але і вдома⁴⁴⁰. Фактично, служба для чорноморського козака була безстрокова, чим і пояснювалася та обставина, що довгий час Чорномор'я, маючи багатющі земельні ресурси, знаходилася на низькому рівні економічного розвитку.

Головне військово-стратегічне завдання чорноморських козаків у воєнних діях на Північно-Західному Кавказі в охороні Чорноморської кордонної лінії, що простягалася на 260 верств уздовж середньої та нижньої течії річки Кубань і була частиною Кавказької лінії – серії укріплень, які проходили від Каспійського до Чорного морів. За час існування Чорноморського, згодом Кубанського війська, його козаки брали участь у багатьох воєнних операціях та усіх війнах, які вела Російська імперія. Втім, жодна з них настільки не позначилася на особливостях розвитку українського населення Кубані, як Кавказька війна. У цій війні козакам доводилось здійснювати рейди на територію Закубання та самим відбивати напади войовничих адигів на Чорномо-

⁴⁴⁰ ДАКК. – Ф.764. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.400 – 401.

рію, брати участь у каральних експедиціях (репресаліях) російських регулярних армійських частин проти горців, служити у гарнізонах віддалених російських укріплень – фортів, у командах річкових та морських флотилій. Але головною службою чорноморців, найвиснажливішою, кривавою, яка витягувала всі матеріальні та людські ресурси Чорноморіі, стала охорона Чорноморської лінії – своєрідного кубанського Порубіжжя, яке розділяло Чорноморію та Закубання. «Чим же був цей кордон? Лише однією гірською річкою. Немов велетенська блискавка змія звивалась Кубань вздовж усього заселеного козаками краю. Це і була прикордонна межа. До кордону були пристосовані всі головні моменти життя козака. Більшу частину воєнної служби чорноморець був на кордоні, жив на кордоні й звідти почергово ходив та їздив на бикети, в роз'їзди, в нічні залоги»⁴⁴¹, – писав Ф. Щербина.

Під час організації системи оборони вздовж Чорноморської лінії, чорноморці, до основного бойового складу яких належали колишні запорожці, вдало адаптували досвід охорони Наддніпрянського Порубіжжя. Якщо загальний план імперського уряду передбачав створення козацьких поселень-станцій безпосередньо на самій лінії, то чорноморцям вдалося оминати таку жорстку регламентацію. Курінні поселення поступово відсувалися у глибину Чорноморіі, що дозволяло уникати прямих ударів черкеських загонів, а на самій лінії створювалася детально розроблена система укріплень та регулярних роз'їздів. Ті ж курінні поселення/станції, які були розташовані вздовж Кубані – Стеблівська, Титарівська, Андріївська, Сінна, Іванівська, Новомишастівська, Єлизаветинська, Маріїнська, Пашківська, Корсунська та Васюринська, – «всі ці станції, переважно чотирикутні фігури, були обнесені значного профілю валом, обкладені колючками та оточені ровом, а по кутах знаходились тур-бастіони, окремі з них були озброєні чавунними гарматами»⁴⁴².

У цілому ж система охорони Чорноморської лінії базувалася на кордонах – відносно великих укріплених спорудах із казармами й гарнізонами, які нараховували до сотні козаків, бикетах – невеликих укріпленнях, батареях – укріпленнях, посиленних гарматами, та залог – козацьких засідок та роз'їздів у місцях можливого проникнення черкеських загонів. Найгустіше розставлено бикети або пікети. Це були сплетені з верби укріплення з подвійними стінками, куди засипалася земля або пісок. Навколо укріплень насипався вал і окопувався рів. Посеред бикету височіла фігура – велика куля, сплетена з сухого гіл-

⁴⁴¹ Щербина Ф. А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т. 2. – С. 108.

⁴⁴² Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 г. // Русская старина. – 1895. – № 4. – С. 184.

ля. Під час нападу її запалювали і тим самим попереджали інші залоги та укріплення. На випадок прориву нападників на територію Чорноморії козаки з найближчих хуторів та станиць миттєво об'єднувались у кінні загони, які вступали в бій. Але головним завданням Лнії було дати відсіч безпосередньо на кордонах. І необхідно зазначити, що це завдання чорноморці виконували віддано, жертвовно й майстерно. Особливу роль при охороні Лнії відігравали товариства чорноморських пластунів – закриті військові товариства, які збереглись ще з часів Запорозької Січі. Пластуни перенесли на Кубань легендарну стійкість запорозької піхоти, були неперевершеними стрільцями, розвідниками та зберігачами старовинних козацьких традицій. Вони добре знали черкеську мову і мали серед адигів чимало друзів – кунаків. Завдяки їх військовій майстерності, особливо в перші десятиріччя створення Лнії, чорноморцям вдавалося, незважаючи на відносно малу чисельність особового складу війська, забезпечувати ефективну оборону кубанського кордону Чорноморії. Поступово система охорони Чорноморської лнії удосконалювалась і закріплювалась в інструкціях, розроблених штабом Чорноморського козацького війська⁴⁴³.

Іншим типом воєнних дій, в яких брали участь чорноморці, були рейди на територію, населену адигами. Ці рейди проводилися, починаючи з 1802 р., після кількох нападів черкеських загонів на Чорноморію. Ініціатором рейдів за Кубань став військовий наказний отаман Федір Бурсак, колишній запорожець, який застосував типову січову традиційну тактику подібних походів на ворожу територію⁴⁴⁴. З тих часів рейди військових чорноморських козаків на територію адигів стали відносно регулярними. Але на відміну від каральних експедицій частин російської регулярної армії за Кубань – «репресалій», чорноморці уникали знищення мирного населення та грабунків. Зазвичай, завдяки добре поставленій розвідці, удари завдавалися тільки по тих аулах та місцевостях, де концентрувалися ворожі чорноморцям бойові загони адигів. Взагалі, чорноморці негативно ставились до проявів жорстокості проти адигів, які були притаманні діям російських регулярних частин і лінійних козаків. Про це свідчить більшість спогадів безпосередніх учасників Кавказької війни. Ф. Щербина декілька разів у своїх спогадах описує негативну реакцію, яку викликали серед чорноморських козаків розповіді офіцерів російської регулярної армії про винищення мирного населення адигських аулів та наводить розповіді двох бойових армійських офіцерів про ставлення чорноморців

⁴⁴³ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр. 462.

⁴⁴⁴ Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.158 – 159.

до черкесів: «Обидва офіцери дуже розхвалювали козаків за їх хоробрість, винахідливість, вміння розбиратися у скрутних випадках і особливо за людяне ставлення козаків до беззбройного черкеського населення під час захоплення черкеських аулів. Між тим як козаки, за їх розповідями, мешкали по сусідству з черкесами, добре знали своїх сусідів та іноді на мінових дворах вступали з ними у торгівельні відносини за мирних обставин, жаліли дітей та жінок і не дозволяли собі по відношенню до беззбройного населення ні звірячості ні насилля, – солдати ж сприймали черкесів як «нехристів» і не церемонилися ні з дітьми, ні з жінками. Слухаючи якимось розповіді цих свідків про жорстокості солдат в аулах, я вигукнув «та невже це правда?». У відповідь на цей вигук Корельський (один з офіцерів – Д.Б.) вказав пальцем на штабс-капітана Михайлова, промовив: «ось вам господин, який хапав немовлят за ноги і, вдаривши головою об дерево або камінь, відкидав їх в передсмертних судомах як щенят!». Я з жахом подивився на... офіцера, який, бравуючи своєю ганебною поведінкою зауважив: «а тебе хотелось бы, чтобы я целовал этих щенят в ж... ?» і гучно розреготався...»⁴⁴⁵.

Про різочі відмінності в поведінці між українцями чорноморцями та російськими солдатами армійських підрозділів під час бою залишив дуже цікаві спостереження чорноморський старшина, командир гарматної батареї Степан Шарап: «Відома вже з давна істина, що між хохлом і великоросом є глибока різниця в головних рисах характеру. Без упередженості, зовсім ненавмисно доводилося мені спостерігати цю різницю в приватному житті за різних обставин, при спостереженні людей різних соціальних верств і різного віку, а головне під час бою, якщо так можна назвати побоїще з нещасними горцями... Великорос жваво, з посмішкою кидається вперед, не зважаючи на небезпеку і, якщо переможе, з тією ж посмішкою, але із скотським виразом на губах коле і рубає все, що під руку підвернеться, не розбираючи ні статі, ні віку. Найбільш рельєфний взірець такого характеру – прославлений донець, козак-мародер. Але якщо зустрінеться така відсіч, що треба турбуватися за свою шкіру, з'являється вже не благоразумний відступ, а просто паніка... лови і ріж як вівець. Хохли ж зовсім навпаки, якщо дисципліновані та хоч трохи обстріляні. На діло вони йдуть несхоча, похмуро і, якщо є хоча б мізерна можливість ухилитися, ухильнуться обов'язково... мовляв, «не нашу сотню рубають!». До переможених набагато більше поблажливі. Але якщо увійдуть в діло, займуть свої бойові місця і побачать падаючих това-

⁴⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4465 с. – Оп.1. – Спр. 892 – Арк. 310 – 311.

ришів, тоді вже вони приростають до землі. Від них рідко почуєте «уррра!» та сигнал до відступу, а накази начальства... мало діють. Вони відступають повільно, крок за кроком і вбитого товариша дуже і дуже нечасто залишать. Повернувшись з поля бою вони також похмурі, зрідка пробавляючись кпином з якогось казуса у ділі; солдати ж у цей час жартують, голосно діляться враженнями»⁴⁴⁶.

Демократичні відносини між козаками-чорноморцями та їх старшиною, нехіть до каральних експедицій, своєрідні методи ведення воєнних дій, бажання зберегти запорозькі традиції та мирні стосунки з адигами викликали у царських генералів зневажливе ставлення до бойових можливостей Чорноморського війська. Особливо відрізнявся цим головнокомандувач Особливим Кавказьким корпусом граф О.Єрмолов, прихильник загальної економічної блокади горського населення Кавказу.

Спостерігачі, які безпосередньо бачили чорноморських козаків у воєнних операціях, були протилежної думки. Галицький шляхтич, учасник польського національно-визвольного руху Теофіл Лапінський, який тривалий час разом із адигами воював на Північно-Західному Кавказі проти російських військ, так характеризував чорноморських козаків: «Менш жадібні до здобичі і не такі люті, як лінійні козаки, вони не поступаються останнім у хоробрості. Вони єдині серед козаків Росії, у яких переважає слов'янська кров і які розмовляють не офіційною великоросійською мовою, а їх старою малоросійською або русинською мовою... Вони складають передові пости росіян проти адигів і становище їх місцевості примушує їх бути безперервно на сторожі проти нападів сусідів. Під час військових операцій вони утворюють авангарди російської армії проти адигів. Їх кіннота чудова і отримала досвід у вічній війні, але ще краща їх піхота, яка не має собі рівних в Кавказькій війні. Вони озброєні мисливськими карабінами і абази (черкеси – Д.Б.) кажуть, що їм краще мати справу з цілим батальйоном російської піхоти, аніж із сотнею чорноморських стрільців. Їх артилерія також вважається найкращою у Кавказькій армії»⁴⁴⁷. Англієць Е.Спенсер теж залишив спостереження: «...чорноморський козак – єдиний кавалерійський солдат з усієї російської армії, який взагалі здатний захистити свою землю від такого грізного противника (черкесів – Д.Б.)»⁴⁴⁸.

Чорноморські козаки змогли не тільки зберегти традиції запорозького військового мистецтва, але й вдало адаптувати їх до умов Кав-

⁴⁴⁶ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С.438 – 439.

⁴⁴⁷ Лапинский Т. (Тэффик-бей). Горцы Кавказа ... – С.43 – 44.

⁴⁴⁸ Спенсер Э. Путешествия в Черкессию... – С.44.

казької війни. Основний принцип їхньої поведінки полягав у веденні оборонного типу воєнних дій та удосконаленні охорони Чорноморської лінії. Рейди на територію адигів проводилися лише як відповідь на ворожі напади й, зазвичай, не спрямовувалися проти мирного населення. У цілому чорноморці намагалися встановити дружні взаємини з адигами Закубаня, всупереч загальній колоніальній політиці царату на Кавказі, зберігати з ними взаємовигідну торгівлю.

Остаточне придушення опору адигів на Північно-Західному Кавказі відбулось до 1864 р. Цьому сприяло припинення воєнних дій на Північно-Східному Кавказі, пов'язане з ліквідацією імамату Шаміля у 1859 р. та переозброєння російської регулярної армії. Прийняття на озброєння нарізної зброї та скорострільної гірської артилерії призвело до принципової технічної переваги російських регулярних підрозділів над горцями. Після перемоги над Шамілем, на Північно-Західний Кавказ стягнуто найкращі підрозділи Окремого Кавказького Корпусу: «З падінням Східного Кавказу князь Барятинський спрямовує в Кубанську область усі стрілецькі батальйони армії і від зосередження такої величезної маси нарізної зброї на Західному Кавказі й відбулось його остаточне підкорення»⁴⁴⁹.

Серед чорноморських старшин, які безпосередньо брали участь у ліквідації останніх вогнищ збройного опору адигів та їх виселення з рідних країв, виразно проявлялося співчуття до своїх закубанських сусідів. Командир чорноморської артилерійської батареї полковник С.Шарап згадував одну з таких експедицій на Закубаня в 1861 р.: «Пам'ятаю, наш загін під командою генерала Бабича в чудові дні початку літа як сарана пересувався до чудових земель горців та їх надивовижу багатих нив: пшениця, жито, просо, кукурудза – усе ломом лягало під ногами солдат, коней, артилерії; розкидані дивно хуторками аули палали...»⁴⁵⁰. Син Якова Кухаренка, хорунжий Олександр Кухаренко у листі до С. Опатовича від 20 червня 1864 р. так розповідав про останній трагічний фінал майже сторічної Кавказької війни: «Не більш ніж два тижні минуло, як я повернувся з гір. Посиленими походами в ці роки ми вигнали всіх черкес до моря, де вони сідали на човни та відправлялися до турків. Нещасні горці підкорились на чесне російське слово, а ми їх житла палили, грабували, зганяли до моря. І залишили усіх без харчування: вони продавали худобу, коней за безцінь... за шмат хліба віддавали зброю. Від нужденності та голоду між ними з'явився тиф, потім повальна віспа, до 30 000 пропало за одну зиму, хворих не приймали на судна, тому, щоб не залишити їх на по-

⁴⁴⁹ Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 г... – С.181.

⁴⁵⁰ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С.441.

живу шакалам та диким тваринам, живцем закопували. Прощалися з рідним краєм, плакали, брали на пам'ять землю, квіти та ін. Ось такою правдою ми підкорили Кавказ, жодного черкеса не залишилося у горах. Які чудові місця нам залишилися – грецькі горіхи, персики, жерделі, виноград, води, чисті, немов сльоза. Тепер у ці місця заселяють росіян»⁴⁵¹.

Окрім цілком людського співчуття при спогляданні на знищення адигів, чорноморська старшина добре розуміла, що завершення Кавказької війни неминуче призведе і до ліквідації їх Війська та автономії Чорноморії.

4.4. Чорноморські пластуни як соціокультурний феномен Кубанського фронтиру першої половини XIX ст.

У структурі Чорноморського козацького війська феномен військового товариства пластунів займає особливе місце. Жодна з наукових або белетристичних праць, присвячених Чорноморському та Кубанському козацькому війську, не обходилася без згадок про чорноморських пластунів, їх ролі у Кавказькій війні, участі в організації оборони Чорноморської кордонної лінії, Кримській війні. Романтизована постать чорноморського пластуна стала неодмінним персонажем у багатьох літературних творах кубанських письменників – Я.Кухаренка, М.Канівецького, В.Мови. Але головна увага в цих творах приділялася військовим навичкам та традиціям пластунів, їхнім пригодам та звичаям. Аналіз товариств чорноморських пластунів як соціокультурного явища, породженого історичним та соціальним контекстом кубанського фронтиру першої половини XIX ст., поки що залишається поза увагою істориків.

Якою ж була еволюція організації чорноморських пластунів та яке місце вона займала в соціальному та культурному просторі Чорноморії, у загальному просторі кубанського фронтиру – контактної зони двох своєрідних спільнот – кубанських українців та черкесів (адигів) Закубання. Власне витoki товариства пластунів як своєрідного братства чоловіків воїнів (Männerbruder) слід шукати в далеких архаїчних часах. Козацька спільнота XVI – початку XVII ст., фактично і була Männerbruder. Стрімка соціалізація козацтва та інтеграція його у політичні та державні структури Центрально-Східної Європи Нового часу витіснила її архаїчну військову складову, але нова ситуація, в

⁴⁵¹ Цит. за: Федина А. И. Атаман Я. Г. Кухаренко в кругу современников. Историко-документальные очерки о жизни и творчестве первого кубанского писателя / А. И. Федина. – Краснодар: КСЭИ, 2004. – С. 100 – 101.

якій опинилося Чорноморське козацьке військо після міграції на територію Правобережної Кубані, знову немовби повернула його у часи боротьби за Дике Поле.

Головне військово-стратегічне завдання чорноморських козаків полягало в необхідності охороняти Чорноморську кордонну лінію – частину Правого флангу Кавказької лінії, яка простягалася на 260 верств уздовж середньої та нижньої течії річки Кубань. Окрім того, чорноморці мали брати участь у боях Кавказького корпусу імператорської армії проти кавказьких горців. Перша згадка про чорноморських пластунів, власне, і належить до початкового періоду опанування переселенцями – чорноморцями Кубані – 1792–1794 рр.: «Бездомні (сіроми), що перебували у війську, які більше були призвичаєні до військової праці, які зневажали саме життя, які прагнули тільки битв та здобичі, неперевершені стрільці, зайнявши першу лінію над самою Кубанню в топких гнилих болотах, непрохідних комишах, і, вправляючись там майже постійно мисливством, надавались у велику допомогу кордонній сторожі. Ці безстрашні воїни названі були пластунами»⁴⁵². Але свої військові здібності пластунам у повному обсязі довелося виявити після 1797 р., коли після втручання чорноморців у міжусобні війни між черкесами та загальної ескалації військових дій на Кавказі ситуація на Чорноморській кордонній лінії вкрай загострюється: «...Мирна Кубань стала з тих часів для чорноморського козака порогом вічності. І вже ніхто, не ризикуючи втратити життя та свободу, не міг переступити заборонених берегів її»⁴⁵³. Постійні набіги адигів стали частиною повсякденного життя Чорноморії. За таких умов і виникли товариства чорноморських пластунів, які чудово знали місцевість, мову і звичаї черкесів, фактично, забезпечували розвідку для охоронців кордону і виступали ударними загонами під час зіткнень з нападниками. Зазвичай, тактика пластунів полягала у влаштуванні засідок, використанні різноманітних воєнних хитрощів (частково запозичених у самих черкесів), намаганні щільним та влучним рушничним вогнем на відстані знищити максимальну кількість нападників та відігнати решту назад за кордон. Про неперевершену майстерність пластунів як стрільців, розвідників, знавців черкеського побуту, добре поінформованих осіб стосовно ситуації за Кубанню (тобто, серед адигських спільнот), ходили легенди не тільки серед населення Чорноморії, але й серед вищого командування Кавказького корпусу. Генерал О.Єрмолов, командувач Кавказьким корпусом, який зневажливо ставився до чорноморських козаків, був вимушений визнати у 1824 р. у

⁴⁵² Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском... – С.325.

⁴⁵³ Потто В.А. Кавказская война... – Т.1. – С. 436.

листуванні з генералом М.Власовим, що серед чорноморців є такі майстерні стрільці, яких «світ ще не бачив»⁴⁵⁴.

Пластуни розглядалися російським командуванням насамперед з погляду більшої інтенсифікації використання їх для військових потреб. Щоправда, особливості устрою та організації пластунських товариств залишалися поза увагою російського командування. Чорноморські історики та письменники, а деякі з них, водночас, були (наприклад, Я.Кухаренко і І.Попко) бойовими козацькими старшинами, знали пластунів під час військових дій, служили разом з пластунами на кордонах і залишили детальні описи пластунських товариств. Судячи з їхніх свідчень, можемо визначити, що пластуни зберігали певну закритість своєї громади. Зазвичай, майстерність та специфічні навички пластунської майстерності – «уміння пластунувать» – передавалися від батька до сина. В інших випадках пластуни на нарадах самі вирішували, котрого з козаків прийняти до свого товариства. Швидше за все, до ініціаційних ритуалів входила передача певних знань, необхідних вправному пластунові. Деякі автори наводять приклади вірувань, замовлянь та заклять, які були частиною «військової магії» пластунів. Серед пластунів практикувався відомий з архаїчних часів звичай побратимства, на ознаку якого пластуни-побратими обмінювалися натільними хрестами⁴⁵⁵. Витривалість пластунів була дивовижною. Навіть молодий очерет, який вони варили з салом у казанах, ставав для них їжею. Визначити точну чисельність чорноморських пластунів навряд чи можливо. Відомо, що пластуни діяли по три-п'ять чоловік і, зазвичай, гуртувалися при бикетах, хоча формально й були приписані до стройового складу чорноморських козацьких полків. До початку 30-х рр. XIX ст. пластуни діяли на свій розсуд і контроль над ними з боку козацьких старшин був номінальним. Пластуни забезпечували необхідною інформацією керівництво Кордонної лінії, брали активну участь у військових сутичках, і такий стан задовольняв і пластунські товариства, і військовий уряд. У 1832 р. зроблено спробу сформувати «окрему пластунську команду», яку вже наступного року розформували. Вочевидь, найефективніше пластуни діяли в системі власної «неформальної» громади.

Втім, «кубанський фронтір» вважався не лише простором безперервної війни. Скоріше, там спостерігалася ситуація, коли «у війні завжди присутній мир, а у мирі завжди присутня війна». Населення Закубання (Черкесії) ніколи не виступало єдиним монолітним фронтом. У набігах на Чорноморію брали участь окремі загони абреків і

⁴⁵⁴ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.489.

⁴⁵⁵ Там само. – С.490.

представники адигської військової аристократії (уорків). Водночас переважна частина адигів (вільні общинники тлефоктлі) була зацікавлена насамперед у торгівлі та мирних стосунках з чорноморцями⁴⁵⁶. Традиції кунацтва та гостинності дозволяли налагоджувати тісні торговельні та дружні відносини між чорноморськими козаками та адигами, сприяти інтенсивному взаємопроникненню звичаїв, традицій та етнічних культур. Зовнішній, воєнний бік діяльності пластунів приховував від сторонніх спостерігачів ту обставину, що пластуни підтримували тісні зв'язки з адигами, мали серед горців чисельних друзів – кунаків, досконало знали мову, звичаї та традиції черкесів. Фактично, інститут чорноморських пластунів відігравав унікальну роль посередника між адигською та чорноморською спільнотою, який забезпечував і взаємопроникнення культур, і налагоджування мирних контактів, побудованих на взаємній зацікавленості у мирному співжитті спільнот. Недаремно саме пластуни першими перейняли у черкесів елементи одягу та озброєння, багато специфічних військових навичок і традицій. Через пластунів адиги ознайомились з українською спільнотою Чорномор'я, а населення Чорномор'я, знову-таки через пластунів, дізнавалося про світ Закубання. Зазвичай, саме пластуни виступали посередниками для залагоджування конфліктів між козаками й адигами. Як це не парадоксально, але саме військова спільнота пластунів виступала стримуючим фактором у протистоянні на кубанському кордоні.

Надзвичайно цінними для дослідників є спогади Ф.Щербини, в яких він розповідав про власні безпосередні враження від спілкування з пластуном Костюком, що мешкав у його рідній станиці Новодедів'янківській: «Костюк був пластуном і належав до того розряду пластунів до якого входила в Запорозькій Січі сірома, якій за народною приказкою було «море по коліно». Але ознаки козака, якому «море по коліно», у Костюка не було, а навпаки, вражала його обережність, добра частка дотепності й уміння пристосовуватися, вчасно сказати потрібне або дотепне слово, вчасно промовчати... Обережність і хитрість були найнеобхіднішими та найхарактернішими рисами чорноморських пластунів, не тільки у небезпеках їх служби на кожному кроці в сутичках з черкесами і під час мандрівок по їх землях, але й у складних умовах мирного життя»⁴⁵⁷.

Згідно зі спогадами Ф.Щербини, саме завдяки Костюку та його розповідям населення станиці дізнавалося про той простір, який розпочинався за Чорноморською кордонною лінією. Багато в чому спіл-

⁴⁵⁶ Покровский М. В. Из истории адыгов ... – С.6 – 8.

⁴⁵⁷ ДАКК – Ф.764. – Оп. 1 – Спр. 95. – Арк. 160.

кування з Костюком та іншими пластунами дозволило Ф.Щербині під час праці над «Історією Кубанського козацького війська» докладно висвітлити уявлення українського населення степової Чорноморії про інші регіони та спільноти Північного Кавказу, а також подати чорноморський фольклор на цю тему. «Він наповнював мою дитячу голову зовсім новими для мене як реальними знаннями, так і вигадками, розширюючи мій світогляд. Ті та інші матеріали для мислення знадобилися мені в майбутньому, коли я усвідомлено, озброєний знанням та життєвим досвідом, ознайомився з тими явищами, яких торкався у своїх розповідях Костюк. Багато моєму дитячому інтелекту він дав з живим прикладом своєї постаті запорозького сіроми, перетвореного в чорноморського досвідченого пластуна»⁴⁵⁸.

Лише в середині 1850-х рр. під час Кримської війни сформовано декілька окремих пластунських батальйонів, два з яких – 2-й і 8-й брали безпосередню участь під час оборони Севастополя від десанту англо-французької коаліції⁴⁵⁹. Завдяки успішним діям проти нового типу суперника – регулярних європейських військ – пластуни зафіксовані в історії як унікальне явище українського козацького середовища. Дійсно, їх тактика, напрацьована в умовах постійної «кавказької партизанської війни», виявилася ефективною в умовах конвенційної війни європейського типу. І не тільки у проведенні розвідки, знищенні ворожих сторож, захопленні «язиків», але й у безпосередньому зіткненні з ворожими військами. Тактика розсипного строю, прицільний, а не залповий вогонь, вдале маневрування, використання військових хитрощів зробили пластунів героями цієї війни. У цілому, необхідно зауважити, що військово мистецтво та військові традиції чорноморців, а пізніше й усіх кубанських козаків, мали безпосередній зв'язок з подібними традиціями українського козацтва і їх збереження відіграло важливу роль в еволюції козацької ідентичності українців Кубані⁴⁶⁰. Але, як це не парадоксально, час світового визнання чорноморських пластунів став і часом зникнення їхньої унікальної організації. На той час кавказька війна підійшла до завершального етапу. До 1860 р. остаточно ліквідовано центр антиімперського опору на Північному Кавказі – імамат Шаміля, до 1864 р. – опір адигів Закубаня. Масова еміграція більшості черкеського населення Північно-Східного Кавказу (мухаджірство) призвела до зникнення «кубанського фронтиру» – багатовимірного простору міжетнічного балансу адигської та

⁴⁵⁸ ДАКК – Ф.764. – Оп. 1 – Спр. 95. – Арк. 166.

⁴⁵⁹ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.97.

⁴⁶⁰ Детальніше про українські військові традиції кубанського козацтва див.: Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків у кінці XIX – на початку XXI ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес-ДонНУ, 2006. – 335 с.

української соціокультурних систем. Відповідно зник простір і живильне середовище для діяльності військового товариства пластунів як окремого феномена. З 60-х років XIX ст. термін «пластуни» на офіційному рівні застосовується для козацьких піхотних частин, а старі архаїчні громади пластунів відійшли у площину спогадів, міфів та обов'язкового елемента історичної пам'яті, як ще одного чинника для збереження регіональної «чорноморської» ідентичності української спільноти Кубані.

4.5. Участь Азовського козацького війська в колонізації Північно-Західного Кавказу

Азовське козацьке військо – важлива сторінка не лише української колонізації Північно-Західного Кавказу, але й літопису Чорноморського козацького війська. Серед багатьох аспектів життєдіяльності Азовського козацького війська зацікавлення викликає його участь у Кавказькій війні та участь у колонізації чорноморського узбережжя Північного Кавказу, включення до складу Кубанського козацького війська. Розгляд цього питання дає можливість знайти нові підходи до аналізу таких явищ XIX ст. як еволюція козацьких спільнот та методи їх інтеграції до складу Російської імперії, практики імперської влади щодо використання економічних та людських ресурсів Східної України, колонізації Кавказу.

Витоки Азовського козацького війська належать до періоду ліквідації Запорозької Січі, коли під час блокади Січі імперськими військами в липні-серпні 1775 р., декілька тисяч запорожців (за різними даними, від п'яти до двадцяти тисяч) на чолі з новообраним отаманом Андрієм Ляхом перебралися на Дунай і прийняли підданство Оттоманської Порти, заснувавши в околицях Добруджі Задунайську Січ.

Існування у складі Османської імперії козацької спільноти, яка складалася з запорожців, продовжувала традиції Війська Запорозького та могла залишатися православною, підривало загальну ідеологічну схему Російської імперії як головного захисника слов'ян та православних. Тому намагання представників імперського уряду повернути задунайських козаків у межі імперії, створити умови для переходу всього Задунайського війська під царську владу не тільки не припинялись, але й постійно посилювались. Саме тоді Задунайське козацьке військо, а згодом і створене на його основі Азовське козацьке військо, стали частиною великої геополітичної гри між Російською та Османською імперіями, яка згодом зосередилася навколо Кавказу.

Утворення в 1787 р. «Війська вірних козаків Чорноморських» – спроба з боку імперського уряду створити альтернативу задунайському козацтву та згодом перевести його під владу Російської імперії. Один із перших отаманів Чорноморського козацького війська, яке 1792–1794 рр. переселилося на Правобережну Кубань (Чорноморію), Захарій Чепіга розгорнув через своїх емісарів активну агітацію серед задунайських козаків щодо переходу до його війська. Однак, до Чорноморського війська перейшло в 1808 р. під впливом агітації емісарів чорноморського отамана Бурсака з Османської імперії лише 500 задунайських запорожців⁴⁶¹.

Згідно з детальнішими даними, наведеними Ф.Щербиною, в 1808–1810 рр. в Чорноморію переселилося десь 500 козаків колишнього Усть-Буджацького війська, яке утворили з задунайських козаків⁴⁶². Це була перша, відносно чисельна, організована партія «офіційних» переселенців із Задунайської Січі на Кубань. Але надалі, окрім окремих невеликих груп козаків, організувати переселення в Чорноморію «турецьких» козацьких спільнот не вдалося⁴⁶³.

Під владу Російської імперії Задунайське військо перейшло тільки 26 червня 1828 р., напередодні початку чергової російсько-турецької війни (1828–1829). Перейшла менша частина особового складу війська (з 15 тис. загальної кількості населення Задунайської Січі) – 218 січових козаків та 578 душ “некозацького стану», але серед них була більшість військової старшини та сам кошовий отаман Йосип Гладкий⁴⁶⁴. Із собою вони захопили всі військові регалії, канцелярію, похідну церкву, військову скарбницю, що, згідно з козацьким звичаєвим правом, означало збереження саме за ними прав називатися Задунайським козацьким військом. Рішення про перехід прийняли без згоди повного складу козацької ради – декількох тисяч козаків-задунайців, серед яких більшість були непримиренними ворогами Російської імперії і на той час були відсутні в Задунайській Січі. Довідавшись про втечу Йосипа Гладкого з частиною козаків, турецька влада наказала роззброїти та ув’язнити дві тисячі козаків, велику кількість мешканців козацьких поселень в Подунав’ї вирізало турецьке військо⁴⁶⁵.

Повернення задунайських запорожців до Російської імперії відіграло велику пропагандистську роль, але виникло питання про влаштування, устрій та умови подальшого існування новоприбулого війсь-

⁴⁶¹ Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском ... – С.370.

⁴⁶² Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.48.

⁴⁶³ Окрім задунайських козаків під владою Османської імперії перебували козаки-некрасівці (колишні донські козаки). Див: Сень Д. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»...

⁴⁶⁴ Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000. – С.33.

⁴⁶⁵ Короленко П.П. Азовцы / П.П. Короленко // Киевская старина. – 1891. –Т.34. – № 7. – С.56.

ка. Показовою була та обставина, що новоприбулі козаки-задунайці були реорганізовані в Окреме Запорозьке військо (1828–1832), назва якого мала свідчити про відродження «реабілітованого» Війська Запорозького, яке визнало свої провини, було прощене і повернулось до складу Російської імперії. Чорноморське Військо, теж створене з колишніх запорожців, наприклад, так і не змогло отримати назву Запорозького. Таким чином, ми бачимо яскравий приклад імперської практики створення певної міфологеми, яка трактувала завершення протистояння «нерозумних запорожців» з «Великою Імперією» та слугувала інтеграції в імперський ідеологічний дискурс козацької складової. Окрім того, воно мало стати прикладом для тих козацьких спільнот, які перебували за межами Російської імперії та сприяти своїм існуванням підвищенню її міжнародного авторитету в ідеологічній боротьбі з Османською імперією.

У Окремому Запорозькому козацькому війську, на відміну від інших козацьких військ Російської імперії, продовжував зберігатися традиційний запорозький устрій – курінна система, внутрішнє самоуправління бойової та адміністративної організації. Окреме Запорозьке військо залишалось нечисельним, оскільки на 1830 рік його склад нараховував 2336 осіб (1649 чоловіків і 687 жінок)⁴⁶⁶. Поки продовжувалася російсько-турецька війна 1828–1829 рр., задунайські козаки у складі окремих загонів брали в ній активну участь, не маючи постійної бази розташування – своєї «Військової землі», без якої неможливо було уявити подальше існування будь-якого козацького війська. Цілком можливо, що Окреме Запорозьке військо по закінченню війни могло бути ліквідоване, як це не раз в подібних обставинах траплялось з іншими новоствореними козацькими формуваннями, якби не та важлива роль, яку воно відігравало в імперському ідеологічному дискурсі.

Відразу по закінченню російсько-турецької війни постало питання про місце постійного розташування Війська. Зазвичай, урядові практики інтеграції козацьких військ до складу імперії, передбачали розташування козацьких військ на фронтах, порубіжних зонах імперії. Але на той час такі регіони, в першу чергу небезпечний кавказький фронт, уже осаджено іншими козацькими військами – Чорноморським козацьким військом, гребенськими, терськими, лінійними козаками. Залишити задунайських козаків на їх старому місці розташування в Добруджі, яка вже перебувала під контролем російської армії, уряд не наважувався – деякі задунайці, незадоволені непевніс-

⁴⁶⁶ Маленко Л. Азовське козацьке військо ... – С.41.

тю свого становища та різким погіршенням матеріального стану, знову почали переходити до Османської Порти.

Але після початку переходу задунайців до Російської імперії планували надати новому війську місця для заселення на Кубані. Уже в липні 1828 р. Йосип Гладкий вирушив на Кубань для пошуку найзручнішої території для розташування війська. Під час поїздки він зустрівся з отаманом Чорноморського козацького війська Олексієм Безкровним, оглянув територію Війська Чорноморського – Правобережну Кубань (Чорноморію) та Лівобережну Кубань, яка не входила до території чорноморського козацтва та тільки щойно була приєднана до Російської імперії.

Здавалося, що всі сприятливі умови для переходу Окремого Запорозького війська на Кубань і приєднання його до Чорноморського війська існували. Російський уряд був вкрай зацікавлений у посиленні військової колонізації Північного Кавказу, де посилювався збройний опір місцевого горського населення; задунайці, як і чорноморці, відчували спільне походження – «з кореню запорозького». Задунайські козаки зверталися з проханням «приєднатися до Чорноморського козацького війська, що походить із одного з ними Запорожжя»⁴⁶⁷. Чорноморія на той час була малозаселеною територією і гостро потребувала людських ресурсів. В той же час, саме з чорноморських козацьких старшин комплектувався командний склад бойових підрозділів Дунайського полку Окремого Запорозького козацького війська.

Але Йосип Гладкий, після повернення з Кубані, висловив бажання перебратись зі своїм військом не в Чорноморію і приєднатись до чорноморського козацтва, а поселити Окреме Запорозьке військо в околицях Анапи, у передгірській зоні вздовж узбережжя Чорного моря, утворивши Анапське або Закубанське козацьке військо. На Кубані це військо мало займати значну територію між Чорним морем і головним Кавказьким хребтом, її північний кордон межував з Чорноморією, а зі сходу та з півдня – із володіннями черкесів. План цей був вочевидь авантюрний та неможливий для реалізації. Чорноморське узбережжя Кавказу тільки починало переходити під контроль російської армії. Місцеве населення – войовничі й чисельні адигські спільноти шапсугів, убихів та натухайців, які населяли цю місцевість, вкрай вороже ставилося до російської присутності в регіоні. Щоб розселити там військо, їх необхідно було або виселити, або фізично знищити. Декілька погано укріплених фортів Чорноморської берегової лінії, в яких знаходились нечисленні гарнізони, не могли забезпечити надій-

⁴⁶⁷ Кондратович Ф. Задунайская Сечь / Ф. Кондратович// Киевская старина. – 1883. – №2. – С.291.

ний контроль над місцевістю і, зазвичай, російська влада над чорноморським узбережжям у ті часи діяла на відстані пострілу зі стіни форту. Комунікації забезпечувалися тільки військовими крейсерськими суднами, які вкрай неефективно намагалися перешкоджати контактам «немирних» черкесів із турецькими торговцями зброєю. Можливості для задунайців були теж примарними – козаки не мали навичок ведення господарства у передгірській субтропічній зоні. Реалізація цього проекту могла викликати заворушення серед задунайців, загибель більшості поселенців та втечу частини козаків до Османської імперії.

Тому, цілком логічно, командир Окремого Кавказького корпусу, в руках якого була зосереджена вся військова та адміністративна влада на Кавказі й на якого лягала відповідальність у випадку невдалого переселення, І.Паскевич-Ериванський виступив проти цього проекту. Згідно з його висновками, імператор Микола I ухвалив резолюцію: «З поселенням біля Анапи запорозьких козаків почекати до закінчення експедиції... проти неприятельських до нас горських народів»⁴⁶⁸.

Виникає питання, чому, Йосип Гладкий, досвідчений дипломат та військовий діяч запропонував такий, вочевидь, нездійснений та самогубний проект? Відповідь проста: варіант поселення в Чорномор'ї означав ліквідацію Окремого Запорозького війська як самостійної автономної одиниці і, відповідно, втрату Й. Гладким свого отаманського пернача. Окрім того, у збереженні козацького війська з колишніх задунайських козаків як окремої одиниці був зацікавлений і імперський уряд з погляду вищенаведених ідеологічних аргументів. А в цьому контексті постать головного героя «виходу з-під Туреччини» – отамана Йосипа Гладкого мала відіграти важливу роль. Тому план переселення на Кубань відклали до кращих часів, а після закінчення російсько-турецької війни, в 1831 р. Окреме Запорозьке військо згідно з доповідною запискою Й.Гладкого «Про оселення запорозьких козаків при Маріуполі» від 21 грудня 1831 р. намагалося отримати дозвіл на поселення в Маріупольській окрузі Олександрівського повіту Катеринославської губернії, «у пустоці» поблизу Бердянська⁴⁶⁹.

27 травня 1832 р. затверджено «Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї», яке регулювало порядок поселення козаків на узбережжі Азовського моря та визначало устрій козацького формування (устрій адаптувався до принципів організації інших козацьких військ), яке мало отримати нову назву – Азовського козацького війська. Окреме Запорозьке військо поселялось в Олександрівському повіті Катеринославської губернії на «Бердянському пу-

⁴⁶⁸ РДВІА. – Ф.405. – Оп.6. – Спр.9. – Арк..17

⁴⁶⁹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.339.

стищі». До його складу приєдналися міщани Петровського посаду – 238 осіб з землями в кількості 4000 дес., з рибними заводами та смугою прибережних плавень, казенні селяни Новоспаського селища та козаки Чернігівської губернії⁴⁷⁰.

Після переселення Азовське козацьке військо реорганізували відповідно зі статутами та положеннями про іррегулярні козацькі формування Російської імперії. Головною підставою отримання пільг для козаків виступало несення обов'язкової військової служби. Нівелювання цього принципу ставило під сумнів необхідність існування козацьких формувань у загальній імперській структурі. Військова служба козаків, як вже зазначалося, зазвичай полягала в охороні та колонізації імперських фронтирів. Але розташування Азовського козацького війська на вже освоєній території, віддаленій від порубіжних зон, призвело до того, що головним напрямом воєнної діяльності азовських козаків стала участь у Кавказькій війні. На східному узбережжі Чорного моря побудували «Чорноморську берегову лінію». Саме на просторі цієї берегової лінії довелося проявляти свою бойову звитягу азовському козацтву.

Згідно з імператорським наказом від 17 лютого 1837 р. зовнішню службу Азовського війська зосередили на охороні східного узбережжя Чорного моря, участі у десантних операціях російської армії на землі «невірних горців» та допоміжній службі при російських фортах вздовж берегової лінії. Ще за часів Задунайської Січі запорожці поступово відійшли від широкого застосування кінноти й зосередились насамперед на діях піхотними і морськими підрозділами. Зазвичай для морських воєнних операцій задунайські козаки використовували великі човни з веслами та вітрилами, збудовані за типом традиційних запорозьких байдаків. Спроби пристосувати запорозькі військово-морські традиції до несення охоронної служби по річці Кубань були здійснено також чорноморськими козаками. Але не маючи умов для маневру через відносно вузькі кубанські береги, ці байдаки – плавучі сторожі, посилені фальконетами та, іноді, однією гарматою – принесли мало користі й здебільшого використовувалися, як транспортні засоби. Новий тип «кубанського байдака» відрізнявся від старої запорозької маневрової легкої чайки. Зазвичай, це були неповороткі великі човни, борти яких укріплювалися великими вовняними щитами. Екіпажі склалися із двох десятків козаків. Ці байдаки патрулювали вздовж кубанських берегів та перевозили вантажі, але з часом від їх

⁴⁷⁰ Маленко Л. Азовське козацьке військо... – С.45.

використання чорноморцям довелося відмовитися – через великі втрати від нападів черкесів⁴⁷¹.

На відміну від чорноморців, азовцям набагато краще вдалося реалізувати військово-морські традиції та навички. Цьому сприяло і те, що найбоєздатніший підрозділ азовців – Дунайський полк – обслуговував козацьку флотилію і те, що діяти азовським козакам довелося вздовж морських берегів – там, де, на відміну від відносно вузької та звивистої річки Кубані, було місце для вільного маневру. Головним завданням азовців стало крейсерство – патрульна служба для припинення постачання турецькими контрабандистами пороху та зброї горцям. До того ж необхідно врахувати ту обставину, що за часів існування Війська Запорозького столиця Кальміуської паланки – місто Домаха (Маріуполь) була головною військово-морською базою запорожців і азовці, без сумніву, використовували досвід своїх попередників. З азовських козаків сформували 10 патрульних команд по 20 чоловік у кожній. На 1861 р. кількість патрульних команд досягла в 26⁴⁷². Усі вони входили до складу Окремого Кавказького корпусу та безпосередньо підпорядковувалися начальнику Чорноморської берегової лінії.

Для кращого виконання служби в нових умовах створено новий тип бойового човна – «мальтійський човен», який швидше був баркасом, укріпленим з бортів листами заліза та озброєним однією легкою гарматою (трифунтовим фальконетом). Верфі, на яких будувались такі човни, знаходилися в Миколаєві, а з 1844 р. – в Редут-Кале⁴⁷³. З часом кількість азовських баркасів та команд зросла. Найбільша мобілізація Азовського козацького війська мала місце під час Кримської війни, коли до бойових загонів залучено усіх дорослих козаків війська. Що ж стосується подальшої лінійної патрульної служби вздовж берегів Чорного моря, то в ній задіяно почергові, перемінні команди козаків (кожна сотня, прослуживши два роки, поверталась додому, а на її місце приходила інша сотня), але продовжувалася вона майже тридцять років – до завершення бойових дій на Північно-Західному Кавказі. Козак перебував на зовнішній службі 25 років. Усі патрульні команди згідно з указом від 14 січня 1845 р. поділено на два відділення, які мали патрулювати певні ділянки східного узбережжя Чорного моря – східний берег від Анапи до Навагінського укріплення, та від укріплення Святого Духа до укріплення Святого Миколая. Цей роз-

⁴⁷¹ Потто В.А. Кавказская война... – Т.1. – С.439.

⁴⁷² ДАКК. – Ф.260. – Оп.2. – Спр.617. – Арк.58.

⁴⁷³ Маленко Л. Азовське козацьке військо... – С.73.

поділ затверджено іменним указом. Командирами відділень призначено старшину Барановича та підполковника Дяченка⁴⁷⁴.

Колоритні військові підрозділи азовських козаків викликали зацікавленість у офіцерів російської регулярної армії. Так, поручик Микола Симановський, який у складі експедиційного підрозділу з важкими боями пробився з Чорномор'я на узбережжя Чорного моря для будівництва форту, так описав своє враження від азовських козаків: «Сьогодні прибула сюди сотня запорозьких козаків із Єленчика на 4-х човнах, на кожному човні є гармата; вони будуть крейсерувати й забезпечувати сполучення між фортецями, серед них є деякі, які перевозили государя через Дунай. Зброя їх складається з короткої рушниці з багнетом через плече, шаблі та пістоля при лівому боці, а одяг: сині шаровари і малинова куртка з синіми рукавами, шапка, як у донських козаків, з малиновим верхом...»⁴⁷⁵. Далі він подав опис бойових дій, які вели азовські козаки: «30-го числа, в 3 години ранку по дорозі до Адлера помітили вони (азовські козаки – Д.Б.) турецьке судно на річці Гамитухадж, але через те, що там було багато черкесів, то десант не висадили, натомість розбили судно на друзки ядрами (500 ядер було випущено). Розбивши судно, вони відплили трохи далі від берега і зупинились на якорі, вночі зняли з якоря і поплили далі. 31-го на світанку біля річки Чухух, неподалік від Субашей помітили турецьке судно і висадили десант, в одну мить воно було підпалене, запорожці билися молодцями...»⁴⁷⁶.

Але не завжди військові виправи азовців завершувалися блискучими перемогами. На початку 1840 р. об'єднані сили убихів, шапсугів і натухаївців почали наступ на російські укріплення вздовж Чорноморської берегової лінії, захопили декілька найважливіших фортів, а інші взяли в облогу. 7 лютого захоплено форт Лазаревський, 27 лютого – форт Головинський, 29 лютого – форт Вельяминівській та Туапсе, 22 березня – укріплення Михайлівське та 30 березня – укріплення Миколаївське⁴⁷⁷. Гарнізони цих фортів, у складі яких служило чимало азовських козаків, були частково знищені або полонені. Фактично, внаслідок добре скоординованих та рішучих нападів горців Чорноморську берегову лінію знищили. Вона на довгий час втратила військово-стратегічне значення. Російські війська, у тому числі й азовські козаки, зазнали відчутних втрат.

⁴⁷⁴ ДАКК. – Ф. 260. – Оп.1, – Спр.536. – Арк.4.

⁴⁷⁵ Симановский Н.В. Дневник... – С.211.

⁴⁷⁶ Там само... – С. 213.

⁴⁷⁷ Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска... –Т.2. – С.363.

Після завершення бойових дій на Північно-Східному Кавказі в 1860 р., на Лівобережній Кубані ще чотири роки продовжувалася війна з адигськими спільнотами. Воєнні операції щодо придушення опору горців переважно відбувались як десантні операції, коли з військових суден та азовських «мальтійських човнів» висаджувалися армійські й козацькі підрозділи та атакували черкесів. Під час однієї з таких десантних операцій 18 – 19 червня 1862 р. тринадцять азовських баркасів забезпечили висадку десанту поблизу форту Навагінського. Метою атаки стало черкеське укріплення «Мегкаме», яке виконувало також функції своєрідного адміністративного та судового центру для адигів. Солдати і козаки, подолавши опір горців, знищили укріплення та аул, але під час бою поранено двох сотників, двох урядників, одного приказного, дванадцять козаків і вбито одного урядника та п'ятьох козаків⁴⁷⁸.

Увесь час, поки Азовське козацьке військо воювало на Кавказі, періодично з'являлися проекти його переселення на Правобережну Кубань. Відносна віддаленість головної бази азовських козаків від головного простору і бойових дій заважали максимально ефективно використовувати азовські козацькі підрозділи. До того ж, мобілізаційний ресурс Російської імперії в умовах закріплення більшої частини селянства за своїми панамі був обмеженим. А без створення чисельних поселень колоністів на Кавказі його інтеграція у складі імперії ставала неможливою. Плани переселення Азовського козацького війська на Кавказ пропонувались на розгляд імперського уряду в 1838, 1843, 1844, 1851 і 1857 роках, але всі вони відкидались як малопрідатні до реалізації. Дійсно, особовий склад азовського козацтва залишався відносно незначним – навіть наприкінці свого існування військо складалось з 36 старшин та 1569 стройових козаків.⁴⁷⁹ Такої кількості не вистачало для успішної колонізації «Анапи з околицями». Найдетальніше розробленим планом переселення азовців був «Проект про поселення на східному березі Чорного моря прибережних козаків», запропонований командуючим Чорноморською береговою лінією генерал-лейтенантом М.М.Раєвським у 1838 р., але і він не реалізований, насамперед, через масштабний наступ адигів на Чорноморську берегову лінію навесні 1840 р.

Певні умови для переселення азовських козаків на Кубань склались тільки на початку 60-х рр. ХІХ ст. Цьому сприяла низка суб'єктивних і об'єктивних обставин. У 1851 р. отамана Й.Гладкого позбавили своєї посади і відправили у відставку. Обов'язки наказного

⁴⁷⁸ ДАКК – Ф.390. – Оп.1, – Спр.3. – Арк.5.

⁴⁷⁹ ДАКК. – Ф. 252, – Оп. 2, – Спр. 102. – Арк.27– 28.

отамана Азовського козацького війська з 1851 по 1852 рр. виконував полковник Чорноморського козацького війська Яків Герасимович Кухаренко, у майбутньому наказний отаман Чорноморського козацького війська⁴⁸⁰. Зміщення з посади Й. Гладкого та призначення замість нього чорноморського полковника стало певним симптомом того, що час переселення на Кубань наближається. Як це не парадоксально, але азовське козацтво як окрема військова одиниця могло існувати лише у час Кавказької війни. Смерть Миколи І, який протегував Азовське козацьке військо, припинення основних бойових дій на Кавказі в 1860 р., початок реформ Олександра ІІ, актуалізували питання щодо подальшої долі козацьких військ Російської імперії. Втім, залишалася проблема придушення опору західних адигів на Закубанні та завершення колонізації цього регіону. Після капітуляції імамату Шаміля всі сили Окремого Кавказького корпусу зосереджено на бойових діях проти черкесів, водночас почато реалізацію масштабного проекту козацької колонізації їхньої території. Воєнні дії супроводжувалися знищенням аулів адигів та витісненням їх у малопридатні до життя території; водночас на цих землях засновувалися козацькі станиці.

Але чорноморські козаки, які мали скласти основну масу новопоселенців, рішуче виступили проти переселення з обжитої Чорноморії на Закубання. Справа ледь не дійшла до відкритого повстання та збройних сутичок чорноморців із регулярними російськими частинами. Десятки чорноморських козацьких старшин заарештовано⁴⁸¹. Що ж стосується Азовського козацького війська, то питання про його переселення остаточно вирішили за поданням головнокомандуючого Кавказькою армією князя О. Барятинського до Військового міністерства про можливість переведення Азовського козацького війська на Кубань та поселення (згідно з проектом 1828 р.) навколо Анапи.

Переселення мало проходити згідно із загальним «Положенням про заселення західної частини Кавказького хребта» від 1862 р. Воно визначало низку масштабних заходів і конкретних механізмів організації переселення. Зважаючи на опір спробам загального переселення чорноморських/кубанських козаків за Кубань, на цей раз планувалося переселяти тільки ті козацькі родини, які бажали добровільно переселитись. Тому не весь особовий склад Азовського козацького війська підлягав переселенню, а лише добровольці, а коли не вистачало добровольців – через жеребкування. Внаслідок цього мали переселитись 8 офіцерських і 800 козацьких сімей (33% від загальної кількості

⁴⁸⁰ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.218.

⁴⁸¹ Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа ... – С.249 – 271.

азовських сімей)⁴⁸². Переселенці з Азовського козацького війська мали вже в травні 1862 р. зібратись у Бердянську (та частина, яка мала переселятись суходолом) або у Керчі (для транспортування морем). Узагалі планувалося здійснити переселення протягом 1862–1864 рр. З великими труднощами та перешкодами, зазнавши великих матеріальних збитків, до 1866 р. в Кубанську область переселилось 1093 сім'ї азовських козаків. Загалом на Кубань переселилася майже половина Азовського козацького війська (5244 осіб).

Але на новому місці вони так і не отримали обіцяну Миколою I землю навколо Анапи і не зберегли компактність свого поселення, хоча вже перша партія переселенців забрала з собою військові регалії. Усі партії переселенців розділено на чотири частини та окремими родинами розселено в станицях Анапській, Абинській, Хабльській, Грузинській, Сіверській, Ільській, Новоросійській, Благовіщенській та Анапському селищі. Власні станиці, попри обіцянки уряду, азовцям заборонили створювати. Обурення переселених на Кубань азовських козаків переросло в стихійні виступи, які керівництву Кубанської області ледь вдалося придушити за допомогою армійських частин. Переселенцям обіцяли виконати ряд їхніх вимог щодо збереження компактності поселень та цілісності війська. Втім, жодну з цих вимог не було виконано. 11 жовтня 1865 р. вийшло «Положення про скасування Азовського козацького війська», в якому зазначалось, що та його частина, яка залишилась на місці свого проживання в Новоросійському краї, переводиться до цивільного відомства; переселені у Кубанську область входять до Кубанського козацького війська. У Кубанське військо передавалися військові регалії азовських козаків, бойове спорядження та скарбниця⁴⁸³. Так завершилась історія Азовського козацького війська. Азовські козаки, розсіяні по станицях Закубання змогли зберегти свою українську етнічну ідентичність.

Насамкінець зазначимо, що Азовське козацьке військо відіграло важливу роль у засвоєнні Північно-Західного Кавказу. З одного боку воно виступало як визначний ідеологічний фактор у протистоянні Російської та Османської імперії, з іншого – як потужна військова сила, яка, спираючись на економічні ресурси Донецького Приазов'я, поставляла ефективні іррегулярні бойові підрозділи. Але із завершенням воєнних дій на Кавказі Азовське козацьке військо ліквідували, забезпечивши тим самим колонізацію Лівобережної Кубані.

⁴⁸² Маленко Л. Азовське козацьке військо... – С.124.

⁴⁸³ Там само. – С.139.

4.6. «Весна народів» та Кавказька війна. Чорноморське козацьке військо в планах польського національно-визвольного руху

Серед впливових сил Західної Європи, уперше особливу увагу до українців Кубані виявив уряд Наполеона I Бонапарта. Один з польських інформаторів Наполеона генерал М.Сокольницький запропонував створити спільну державу татар і козаків на лівобережжі Дніпра, Приазов'ї та Криму – «Козацькому краї»⁴⁸⁴. Реорганізація козацьких військ Російської імперії, проведена на початку правління Олександра I, стала темою статті «Нова організація козацьких військ», що її було опубліковано 1805 р. у німецькомовному збірнику «Росія під скіпетром Олександра Першого» за редакцією Г.Ф. Шторха. Перекладена французькою, вона стала основою «Меморандуму про організацію козаків», укладеного у статистичному відділі наполеонівського Генерального штабу. Серед п'яти козацьких військ, які згадувались в меморандумі, багато уваги приділялося Чорноморському козацькому війську, яке розцінювалося як безпосередній спадкоємець Війська Запорозького та визначалося як окрема українська «козацька нація»⁴⁸⁵. Відокремлення «українців» (козаків) від «малоросів» (мирних осілих хліборобів) в аналітичних розробках французьких урядовців доби Наполеона I, була обумовлена наявністю (зокрема у Чорноморського козацького війська) «елементів автономного державного самоуправління, якого цілковито були позбавлені малороси»⁴⁸⁶. Певною мірою, такі уявлення про окремих «національний» статус чорноморського козацтва зберігався у візії європейських політиків та інтелектуалів впродовж всього XIX ст.

Складна міжнародна «Велика гра», яка розгорнулася в середині XIX ст. навколо Кавказу та Кавказької війни безпосередньо заторкнула і Чорноморське козацьке військо. На Кавказі перетнулися інтереси не тільки Російської імперії, Оттоманської Порти та Ірану. Зовнішня політика Британії щодо Російської імперії в середині XIX ст. визначалась контекстом «Східного питання», у якому визвольній війні горських народів відводилася чимала роль. Чорноморські, донські й лінійні козаки розглядалися як потенційно антагоністичні по відношенню до Російської імперії спільноти. Підтвердження цьому знаходилися в численних спостереженнях іноземних мандрівників та емісарів, які бували на Північному Кавказі в розпал Кавказької війни. Англієць Е.Спенсер,

⁴⁸⁴ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – С.188.

⁴⁸⁵ Там само. – С.189 – 190.

⁴⁸⁶ Там само. – С.191.

який багато мандрував Кавказом у 30-х рр. XIX ст., так характеризував відносини чорноморців і російського уряду: «Незважаючи на служби, які він ніс, козак цих країв в жодному разі не улюбленець росіян, які роблять вигляд, що турбота про нього нижче їх уваги і ставляться до нього як до людини в чийй відданості нема жодної впевненості, для них він є професійним розбійником, до того ж варваром, чия звитяга має характер більше жорстокості дикуна аніж хоробрості галантного солдата. Реальним фактом є те, що не існує любові між ним і московитами старої Русі, вони ставляться один до одного із взаємною підозрілістю; і їх ненависть така, що вони нечасто спілкуються без того, щоб дійти до бійки. Козак, зі свого боку називає росіянина нешляхетним, підступним негідником без будь-якої величі душі; як безпринципним так і відразливим за натурою. Таким чином ми повинні мати думку, що якби козаки цієї частини імперії були б достатньо могутніми, Росія могла б в якомусь майбутньому взяти до уваги їх відмову від союзу з нею. Серед усіх козаків Російської імперії чорноморські козаки вважаються найбільш хоробрими як між друзями, так і між ворогами ...»⁴⁸⁷

Західноєвропейська візія етнічної картини та ситуації на Північно-Західному Кавказі, вочевидь відрізнялась від офіційного російського дискурсу. Замість двополярності протистояння двох світів – «цивілізованого» імперського та «дикунського» горського, Північний Кавказ насправді був простором, який складався зі складної та заплутаної мозаїки спільнот, взаємини між якими далеко не завжди визначались виключно стратегіями імперії. Чорноморія не була винятком у цій системі боротьби за збереження своєї самобутності та особливого типу української козацької ідентичності.

На можливість підняти антиімперське повстання серед чорноморців розраховували польські еміграційні кола, об'єднані навколо організації Готель Лямбер (від назви паризької резиденції його голови – князя Адама Чарторийського, обраного в січні 1831 р. президентом Національного уряду). У 1848 році, у розпал «Весни народів» один із учасників Готелю Лямберу, – Міхал Чайковський (1804 – 1886), узагалі надавав перспективі козацького руху загальноєвропейського значення⁴⁸⁸. Міхал Чайковський разом з іншими поляками-українофілами входив до «українського гуртка» при Готелі Лямбер. Його представники вбачали відродження Речі Посполитої як федеративної демократичної держави, у відбудові якої велику роль мав зіграти український та козацький національний антиімперський рух. Після поразки Лис-

⁴⁸⁷ Спенсер Э. Путешествия в Черкессию... – С.59 – 60.

⁴⁸⁸ Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського //Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т.І. – С.251– 263.

топадового повстання 1830–1831 р. та Краківського повстання 1846 р., придушення виступів у Львові 1848 р. для польських політичних діячів стало зрозуміло, що без залучення до визвольного руху українських селян та всіх сил, які потенційно були противниками Російської імперії, відновлення Польської держави було неможливе⁴⁸⁹.

Важливим напрямом діяльності Готелю Лямбер стала агітація серед українського населення та козацьких військ та підтримка кавказьких горців у їх війні проти Російської імперії. Секретаріат Готелю Лямберу – «Влада» – активно займався налагоджуванням зв'язків із горцями Північно-Західного Кавказу та поляками, які служили в Кавказькому корпусі. Планувалось утворити регулярну антиімперську армію на Кавказі, основою якої могли б стати поляки-дезертири з російської армії, горці та козаки. Особливо активно кавказькими питаннями займалося представництво Готелю Лямбер у Стамбулі – «Східне Представництво», яке очолив Міхал Чайковський. Одну з перших відомих спроб підтримати визвольну боротьбу кавказьких горців здійснив поляк Палінський, який 1837 р. привіз зброю, амуніцію та 30 діжок особливо цінного в горах пороху шапсугам та натухайцям з Константинополя. 1838 р. Палінський загинув під картечним вогнем російського десанту, який висадився поблизу Сочі⁴⁹⁰.

Наступну польську місію до горців у 1844–1846 рр. здійснив член секретаріату «Влада» Людвік Зверковський. У нього був налагоджений зв'язок із натухайським князем Сефер-беєм (Зан-Уко). Планувалося налагодити також контакт безпосередньо із Шамілем. Адам Чарторійський був переконаний, що без союзу із Шамілем спільний виступ разом з горцями, козаками і російськими заколотниками був неможливий. Л. Зверковський мав переконати горців у необхідності об'єднання, вивчити можливість масового дезертирства поляків із Кавказького корпусу та створення регулярної польської армії на Кавказі. Зустріч безпосередньо із Шамілем не відбулася через тяжке поранення Л. Зверковського. У червні 1846 р. на Кавказ прибув ще один емісар А. Чарторійського – Казимір Гордон із такими ж завданнями. Але, незважаючи на намагання налагодити контакти безпосередньо з імамом Шамілем, діяльність польських емісарів обмежувалася Черкесією. Певною мірою це було зумовлено тим, що Лівобережна Кубань межувала із Чорноморією, українське населення якої розглядалося як потенційний союзник у планах спільної польсько-української антиімперської акції. Необхідно також згадати і про відчайдушну спробу

⁴⁸⁹ Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 298 – 299.

⁴⁹⁰ Щербина Ф.А. Історія Кубанського казачього війська... –Т.2. – С.438.

Михайла Свідзинського, українця з Галичини, палкого прихильника ідей М.Чайковського розгорнути антиімперську агітацію серед козаків Дону та Кубані. Вирушивши як емісар гуртка М.Чайковського в серпні 1845 р. із Константинополя, наприкінці жовтня М.Свідзинський прибув до Таганрога, де і був невдовзі заарештований після спроби розповісти про плани спільної боротьби одному заможному козацькому полковнику⁴⁹¹.

Навесні 1846 р. під час перебування в Стамбулі голова «Східного Представництва» Міхал Чайковський зустрівся з провідником однієї з наймогутніших та войовничих адигських спільнот убихів Хаджі Берзеком Карантухом, який передав Чарторийському такий лист: «У нас із вами спільна мета в боротьбі наших народів за незалежність. Тому я зобов'язуюсь приймати у себе поляків, дезертирів із російської армії, а також інших і поводитись із ними добре. Я також зобов'язуюсь провести в Черкесію генерала артилерії та інженерних військ Казимира Гордона та піклуватись про нього. Ми будемо прислуховуватись до його порад і будемо його вважати посланцем польського вождя». Казимир Гордон разом з убихами брав участь у боях із російськими військами і загинув на початку 1847 р.⁴⁹².

У липні 1847 р. член секретаріату Готелю Лямбер Л.Бистжоновський мав очолити нову експедицію на Кавказ. Його план складався з двох варіантів можливого розвитку подій. Перший, наскільки грандіозний, настільки ж і нереалістичний варіант передбачав організацію загального повстання козаків і горців, утворення регулярної частини з поляків та здійснення експедиції у глибину Росії; другий, на випадок невдачі при залученні козаків до повстання, полягав у масштабних військових діях об'єднаних сил поляків і горців проти російських фортів на Чорноморській береговій лінії. Існувало ще декілька прожектів, які передбачали спільні широкомасштабні бойові дії поляків та військ Шаміля на Кавказі та Волзі (кавказькі горці повинні були наступати від Каспійського узбережжя на Волгу, донські козаки – на Москву, чорноморські козаки разом з поляками – на Україну)⁴⁹³. За планом князя А. Чарторийського, на Кавказі могло бути утворено декілька держав – незалежний імамат Шаміля та дві козацькі держави (Чорноморських та лінійних козаків). Але ці плани не

⁴⁹¹ Стеблій Ф. До генези ідеї української незалежності в 40-х рр. XIX ст. (Михайло Свідзинський у пошуках шляхів визволення України) / Ф. Стеблій // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Випуск 2 (1995–1997 рр.). – С.390 – 407.

⁴⁹² Лакоба С. Двуглавый орел и традиционная Абхазия / С. Лакоба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsny.ru/print.php>

⁴⁹³ Стеблій Ф. До генези ідеї української незалежності ... – С.392.

були здійснені, не вистачило грошей навіть на організацію невеликої делегації до Шаміля.

У 1848 р. під час апогею «Весни народів» було підготовлено три прокламації до донських та чорноморських козаків. Вони, вочевидь, були написані Міхалом Чайковським, козакофілом, автором багатьох художніх творів на українську історичну тематику в яких він обґрунтував нерозривну єдність українців та поляків. Його політичний світогляд влучно охарактеризував історик польської літератури Зигмунт Швейковський: «Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності [тобто за старої Речі Посполитої]. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення... За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя»⁴⁹⁴.

Зрозуміло, що Чорноморія була для Міхала Чайковського, як і для багатьох інших, закоханих у козацьку романтику, живим втіленням міфічної «Козацької України». Стилістика прокламації до чорноморського козацтва цілком відповідає стилістиці польської романтичної школи «Східних кресів» і власним політичним поглядам автора, який знав тогочасну українську розмовну мову Правобережної України: «До Панов Атаманов, Полковников, Сотников, Старшин и Панов Молодців Козацкого Черноморского Народа. Во имя Святого Бога – в имя волности и Свободы – в Имя Славы Козацкой. Черноморцы, Славны Козаки, Кров с Крови Кость с Кости Старого Запорожа ридни брата мои, я до Вас промовляю с нашего Запорожа. Чиж Вы забулы Наш Днипер, Пустыни наших Святых, старою Сич, православной Киев, и свободу под Королем Польши, нашими Батьками и войсковую славу Хетманщины. Чиж все цее Вы забулы, Чыж Вам як собакам Московскому Царю по Вик вигов служиты, Чыж вже Вам вильным сынам Запорожцям як рабам по Вик вигов в Московской неволи жыты и Мерты. Ой нехай так nebude! Ох чи нечуєте Панове Молодци як

⁴⁹⁴ Цит за: Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського ... – С.255.

там из Полши свобода и честь войскова и слава в хмарах гуде. Вже и на України нашої над Дніпром, над Дніпром Соколи литають Короля Польши нашого Батька виглядають. Весь свит Французы, Талянци, Нимци, Славяне, вси Народы Запада, сталысь вильными и свободными так як Сын Божи Иисус Христусь сказав. Прийде мое Королевство и пришло. Бисурмин Царградской дае вольность и свободу народам своего Царства. Тилко идеен Московской Царь, пил Нимця пил Татара, хоче над рабами пановаты и Християнски народы в Сибирь гнаты, кнотом владаты. Не вами не нами того Антыхриста подерживаты. Наставыте уши, як там гомоныть в Польши. Всим людям свобода и вильность, по Вик виков nebude ни Паншины, ни подданства, земля буде для всих, вси будут дидичами, як нешляхтыч буде храбрым и розумны, то буде и Хетманом и Воеводом. А як Князь яки и Граф буде дурньом то и останеся в дурнях. Nebude шляхты и нешляхты вси люде будут аднаки, вси братья меж собою вси диты Польши. Православна вира буде шанована. Така воля Короля така воля народа Польскаго. Нуте Панове Молодцы кони сидлаты, та и до сабли, до списы ся братья. Старшину котора с Вами піде пошануйте як батькив. А цею котора запродалась Московским Царям выжените як паршивы собаки. И бижить на Москаля в помоч Полши в помоч України. Нехай ся справдять слова Верныгори. Козаки з Ляхами побратаются як ридни братья Москаля выженуть, а кароль дасть всему народу вильность и свободу. Святы Бог Кароля и вес народ поблагословыть, и буде шастье и все добре на Міру. Нуте Панове Молодцы на конь и швыдко и жваво, як побіем Москаля, кто схоче над Дніпром житы, достане и землю и все що треба. Кто схоче над Кубань ся вертаты то и так зробыть а и там и там буде вилны и свободен, Пан для себе и Пан у себе. Братья наши, Рыцары наши, до нас прибывайте – Билый Ангел повіе над нами, вся Украина в рики спляше, и Святы Бог дасть нам славу, свободу и шастье по вик виков»⁴⁹⁵.

Як зауважив Ф. Щербина: «1848 р. був роком особливого агітаційного руху, спрямованого на Північний Кавказ». Безпосередньо на Кавказі прокламації, які були написані українською, російською (для донських козаків) та французькою мовами розповсюджував представник Чайковського Молодецький. Поява цих прокламацій викликала занепокоєння російської адміністрації. Російський посол у Константинополі попереджав командуючого Кавказькою лінією про необхід-

⁴⁹⁵ Наводиться із збереженням орфографії. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dział rękopisów. – sygnatura 5422 IV. – Арк. 954 – 953.

ність проведення заходів проти розповсюдження в Чорноморії прокламацій Міхала Чайковського⁴⁹⁶.

Галицький шляхтич Теофіл Лапінський, активний учасник польського національно-визвольного руху і ледь не усіх антиросійських воєн середини ХІХ ст., угорської революції 1848 р., невтомний організатор повстань і заколотів, непримиренний ворог російської імперії, «класичний кондотьєр» (О.Герцен) і прихильник «Туранської» теорії Францішека Духінського про неслов'янське походження росіян, волонтер Теффік-бей, який три роки провоював на боці адигів зі своїм загоном польських волонтерів, вважав, що перспектива підняти антиімперське повстання серед чорноморських, донських і лінійних козаків є цілком реальною: «Ці козаки (чорноморські козаки – Д.Б.) ніколи не мали великої прив'язаності до російського уряду, але в останній час (Т.Лапінський перебував на Кавказі в 1857–1859 рр. – Д.Б.), коли російський уряд все більше і більше порушує їх привілеї і коли, не зважаючи на надзвичайно роздратовані і якби вони мали у своїх сусідів, адигів, будь-яку підтримку, вже не раз спалахнули би заворушення, і це було б тим більше небезпечно для уряду, що на Дону є також багато незадоволених. До того ж це старе плем'я козаків серед усіх козацьких племен користується найбільшою повагою і вважається серед них головним. Окрім того їх контингенту біля 20 000 чоловік, вони можуть скликати такий же сильний резерв»⁴⁹⁷.

Спостереження Теофіла Лапінського – одне з небагатьох свідчень з боку супротивників чорноморців періоду Кавказької війни. На його постаті варто зупинитися детальніше. Народився Т.Лапінський в Галичині в 1826 р., з молодих років брав участь у польських підпільних організаціях, після придушення спроб повстань 1846 і 1848 рр. емігрував. Був активним учасником Угорської революції 1848–1849 рр. За часів Кримської війни у ранзі полковника артилерії брав участь у бойових діях європейських держав у складі польської дивізії генерала Замойського. Після завершення бойових дій в Криму, Т.Лапінський планує сформувати окремий польський експедиційний корпус і переправити його на Північно-Західний Кавказ на підтримку адигів, щоб там створити дієву базу для антиімперської боротьби. З невеликим загоном польських і угорських волонтерів зі старшинами – капітаном Станкевичем, поручиком Араковським, підпоручиками Гришкевичем, Висоцьким та Моравським Т.Лапінський у 1857 р. висадився на чорноморському узбережжі Кавказу й намагався протягом трьох років створити регулярну військову частину, посилену артиле-

⁴⁹⁶ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – С.541.

⁴⁹⁷ Лапинский Т. (Тэффик-бей). Горцы Кавказа ... – С.43– 44.

рією, залучаючи до неї численний контингент поляків, які служили у російській армії. База загону (Легіону) Т. Лапінського була розташована під прикриттям шести гармат в ущелині Адербій, поблизу Геленджика. Об'єднані сили Легіону та черкеських бойових загонів довгий час протистояли спробам російських військ закріпитись на Лівобережній Кубані й навіть декілька разів атакували Катеринодар. Але не отримавши підтримки, в постійних виснажливих боях, особовий склад Легіону зменшився до 86 бійців. Російським десантом база Легіону була зруйнована і решта волонтерів та старшин залишила Кавказ⁴⁹⁸. Змістовна книга Т.Лапінського «Горці Кавказу та їх визвольна боротьба проти росіян», поєднує як докладну розповідь автора про його участь у Кавказькій війні, так і багато унікальної інформації про адигів Північно-Західного Кавказу та особливості військових дій у цьому регіоні. Книга вийшла німецькою мовою у 1863 р. в Гамбурзі і зараз залишається одним із найцінніших досліджень з історії Кавказької війни, культури, соціальної структури та історії адигів. Останні роки свого життя Т.Лапінський прожив у Франції та Британії. Помер 1886 р. у Львові⁴⁹⁹.

Роль, яка відводилась українцям Кубані/Чорноморії в планах польського національно-визвольного руху, була ключовою для кардинальної зміни ситуації на Північному Кавказі. Польські лідери розуміли, що без опертя на самостійницький рух козацьких спільнот на Кавказі декомпозиція Російської імперії неможлива. Підстави для таких планів були засновані на спостереженнях представників польських національно-визвольних організацій на Північному Кавказі. Чорноморський аспект виступав як надзвичайно важлива складова «української політики» князя А.Чарторийського, а чорноморське козацтво провідною силою, яка могла відродити українське козацтво, лояльне до відродженої та оновленої Речі Посполитої. Наскільки правильними були розрахунки на участь чорноморських козаків в антиімперському русі? Попри декларовану відданість чорноморських козаків Російській імперії, тиражовану імперським дискурсом, у 1860 році Чорноморське козацьке військо як окрема одиниця було ліквідоване, автономію Чорноморії скасовано, а чорноморців планувалося переселити на Лівобережну Кубань. Спротив чорноморської старшини та простих козаків цим заходам ледь не призвів до збройного повстання чорноморців у 1861 році⁵⁰⁰. У будь-якому разі, головні сподівання польсь-

⁴⁹⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.553– 554.

⁴⁹⁹ Кушхов Х.С. Замечательная книга о Кавказе / Х.С. Кушхов // Лапинский Т. (Теффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. – Нальчик, 1995. – С.7– 8.

⁵⁰⁰ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г.... – С.265– 576.

ких повстанців на те, що могутній національно-визвольний рух – «Весна народів», який охопив усю Західну та Центрально-Східну Європу в 40-х рр. XIX ст., пошириться і на Російську імперію, не справились. Як відомо, польський національно-визвольний рух, як і антиколоніальна боротьба кавказьких горців у XIX ст., зазнали поразки. «Весна народів» так і не прийшла тоді до народів Російської імперії. Але події 1917–1920 рр., в умовах послаблення російського політичного режиму, коли на Кубані розгорнулися державотворчі процеси за активної участі чорноморських/кубанських козаків довели, що потенційні умови для антиімперського руху в середовищі чорноморського козацтва були закладені ще в XIX ст.

РОЗДІЛ V

Чорноморія – кавказька Україна. Механізми збереження та функціонування етнічної та станової ідентичностей чорноморського козацтва

5.1. Дворяни другого розряду. Еволюція чорноморської козацької старшини

Розглядаючи процеси становлення та еволюції колективних ідентичностей в історії будь-якої спільноти, неможливо оминати роль, яку відігравала її еліта в цьому процесі. До середини ХІХ ст. процеси формування еліти української спільноти Кубані були тісно пов'язані зі становленням та еволюцією козацької старшини, у першу чергу старшини Чорноморського козацького війська. Розглянемо основні етапи становлення та еволюції чорноморської козацької старшини, визначення її статусу як у загальному контексті соціальної структури українського населення Чорномор'я, так і в контексті загальноімперської системи дворянського стану.

У Російській імперії традиційне суспільство поділялося на стани, які утворювали ієрархію статусу, привілеїв та обов'язків і які визначали це суспільство. Кожному стану належало виконання певної суспільної функції і місце станів у соціальній ієрархії визначалось відповідно до важливості цих функцій для суспільства. Права, привілеї та обов'язки людей визначались майже виключно приналежністю до того чи іншого стану і, зазвичай, ця приналежність була спадковою⁵⁰¹. Втім, формування та закріплення станової системи в Російській імперії мало свій специфічний характер і лише протягом ХVІІІ ст. набуло усталеної форми, основні риси якої зберігались до 1917 р. Але якщо виходити з класичного визначення стану як юридично оформленого утворення, склад, привілеїв та обов'язки якого визначає закон, то в Російській імперії станові права не мали стабільної правової гарантії і визначалися тільки вимогами політики⁵⁰². Тому набуття певного станового статусу (як і його втрата) часто залежало від конкретного збігу історичних обставин, а іноді й від примхи впливових можновладців.

⁵⁰¹ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер ; [пер. с англ. Б. Пинскера]. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С.5.

⁵⁰² Там само. – С.29.

Обставини утворення Чорноморського козацького війська у 1787 р. створили сприятливі умови для формування численної козацької старшини. Намагання збільшити чисельність особового складу війська напередодні нової російсько-турецької війни та залучити до нього якомога більше колишніх запорозьких старшин поширювало практику надання новоприбулим армійських чинів, які відкривали шлях до набуття дворянського статусу. Проте головною причиною такої відносної легкості підвищення свого статусу була практика імперського уряду забезпечувати лояльність з боку колишньої запорозької еліти. Відповідно до ордеру від 15 березня 1788 р., наданого першому отаману Чорноморського козацького війська Сидору Білому князем Г. Потьомкіним, особи, які приводили до війська із собою хоча б декілька охочих козаків, отримували армійський чин⁵⁰³. В «Іменному списку Війська вірних козаків Чорноморських, нагороджених армійськими чинами генерал-фельдмаршалом Г.О. Потьомкіним 25 грудня 1788 р.» зафіксовано 143 особи, а на 10 лютого 1791 р. дійсні офіцерські чини отримали ще 502 особи⁵⁰⁴.

15 липня 1792 р. окремим імператорським указом на ім'я графа Салтикова дозволялося надати патенти з Військової Колегії старшинам, які отримали від Г. Потьомкіна штаб- і обер-офіцерські чини. Цей указ означав, що ці старшини отримують статус російського дворянства. Відповідно до «Табеля про ранги» права спадкового дворянина наприкінці XVIII – на початку XIX ст. надавались водночас із отриманням чину VIII класу (цивільний та перший офіцерський чин на військовій службі). Стати дворянином козацький офіцер міг тільки у випадку отримання армійського чину відповідного класу і патенту на нього з Військової Колегії або за особистим наказом імператора. 1792 р. близько 600 старшин Чорноморського війська отримали право на привілеї спадкового дворянина. Утім під час переходу Чорноморського козацького війська на Кубань значна частина чиновної старшини, отримавши дворянський статус, землі та кріпаків, намагалась вийти з війська і залишитись на своїх землях.

Згідно з даними першого перепису чорноморців на Кубані («Екстракту поручика Миргородського» за 1796 р.) серед старшин, разом з їхніми дружинами та дітьми, нараховувалось 852 особи, які входили до Війська Запорозького. 101 старшина з колишніх запорожців не мали армійського чину, 196 старшин – колишніх запорожців – мали армійсь-

⁵⁰³ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.136.

⁵⁰⁴ Белозерова Е.В. Особенности вхождения казачьего офицерства Кубани в дворянское сословие Российской империи (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Е. В. Белозерова // Российский исторический журнал. – 2006. – №1. – С. 50.

кий чин. Старшин, які не належали до колишнього Війська Запорозького, нараховувалось 340 осіб, із них мали армійський чин 144 особи⁵⁰⁵. У цілому чорноморська козацька старшина складала трохи більше 3% від усієї кількості перших поселенців на Кубані. Складались умови для швидкого збільшення кількості дворян, які виходили із середовища чорноморської старшини. На початку XIX ст. у Чорноморії проживало лише 184 старшини, які мали армійські чини⁵⁰⁶.

Але до 1802 р. дія «Табеля про ранги» не розповсюджувалась на козацьких офіцерів Чорноморського війська. Відтепер списки кандидатур на підвищення та отримання нагород передавалися Військовим Правлінням Таврійському Губернатору, а вже потім затверджувалися Військовою Колегією. Дійсні офіцерські чини надавалися тільки представникам вищого військового командування, які займали ключові позиції у військовій адміністрації. Ця практика була головною гарантією субординації та підпорядкованості російському уряду та вищому військовому командуванню.

За Олександра I Чорноморське козацьке військо остаточно інтегроване до військово-ієрархічної структури Російської імперії. Разом із перетворенням управління Чорноморії на зразок Війська Донського регламентується і система військового розпорядку. Згідно з наказом від 13 листопада 1802 р. комплектування козацьких полків перейшло під контроль уряду⁵⁰⁷. Скасовано і практику паралельного надання чинів, коли старшинське звання присвоювалось за поданням військового начальства, а армійське – затверджувалось центральною імперською владою. Козацькі старшинські звання відтепер дорівнювали загальноросійським армійським чинам, а їх надання стало прерогативою виключно держави. Це означало, що певні армійські чини для чорноморських козаків відтепер відповідали певним класам у «Табелі про ранги». Козаку, який дослужився до хорунжого (звання, яке відповідало першому обер-офіцерському чину), відкривався прямий доступ до дворянського стану з усіма правами та привілеями спадкового дворянина. У 1802 р. їх отримали 350 чорноморських старшин⁵⁰⁸.

Намагання інкорпоруватись до привілейованого дворянського стану виступало одним з головних стимулів, яким керувалось перше покоління чорноморської старшини, подібно до малоросійської козацької старшини, яка відносно легко, в обмін на лояльність, отримала дворянський статус. Для колишньої запорозької старшини цей процес від-

⁵⁰⁵ Підрахунки зроблено за: ДАКК. – Ф.369. – Оп.1. – Спр.11328.

⁵⁰⁶ Белозерова Е.В. Особенности вхождения ... – С. 51.

⁵⁰⁷ ПСЗРИ. Т. XXVII. № 20508.

⁵⁰⁸ Белозерова Е.В. Особенности вхождения ... – С. 52.

бувався набагато складніше, але, здавалося, вона досягла свого. Багато в чому це визначало характер і ментальність першої чорноморської старшини. Ф. Щербина так характеризував її лідера: «А.А. Головатий народився і виріс у привілейованому козацькому середовищі, дуже рано потрапив в панське привілейоване середовище запорозької старшини, встиг у достатній мірі перейняти чиновницькі замашки петербурзьких вельмож і, зайнявши місце найвпливовішого правителя у Чорноморському війську, сам став завзятим паном... І не дивно, що Головатий влаштував як своє особисте життя, так і суспільний устрій крізь косі окуляри пана та панської відокремленості, ігноруючи інтереси козацької маси»⁵⁰⁹.

Однак виявилось, що перетворитись на «старосвітських поміщиків» чорноморському дворянству в далекій Чорноморії не вдасться. З одного боку, цьому заважала і бунтівна козацька «сірома» (безсімейні рядові козаки), яка складала на 1796 р. 6 646 осіб (54,6% від усього особового складу війська)⁵¹⁰. Чорноморська «сірома» намагалась зберегти старі звичаї Війська Запорозького, у першу чергу функціонування Військової Ради. Поразка «сіроми» під час «Перського бунту» 1797 р. не привела до остаточної перемоги старшини. Маса рядового козацтва продовжувала боротися за збереження свого відносно незалежного статусу. Окрім того, в умовах зростаючого напруження, інтенсифікації Кавказької війни, участь у воєнних діях посилювала залежність старшини від посполитого козацтва і заважала виділитись у замкнуту корпоративну структуру. Сам принцип спільного землекористування, коли вся земля Чорноморії була військовою власністю, заважав старшині повною мірою скористатися своїми дворянськими привілеями. Головним правом власності першого стану (дворянства) в Російській імперії було право володіння землею із закріпленням за нею селян. В умовах майже необмежених земельних ресурсів Чорноморії козацька старшина могла користуватись величезними земельними наділами, але їх використання обмежувалось браком робочих рук, а володіння кріпаками натикалось на гостре заперечення з боку основної маси козацтва, основним елементом ідентичності яких виступало уявлення про Чорноморію як «простір козацької волі» без кріпаків та панів. Тому кількість кріпаків у Чорноморії була завжди мінімальною і використання їхньої праці ніяк не впливало на розвиток економіки краю. Збільшенню кількості кріпаків заважала й відсутність у чорноморських дворян маєтків у приватному володінні. Окремою постановою Сенату від 26 січня 1843 р. заборонялося утри-

⁵⁰⁹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.531.

⁵¹⁰ ДАКК. – Ф.369. – Оп.1. – Спр.11328.

мувати кріпаків дворянами, які не мали приватних земельних володінь. У 1810 р. серед населення Чорноморії було 70 кріпаків, у 1812 р. – 292, у 1813 р. – 353, у 1817 р. – 443, у 1819 р. – 452, у 1829 р. – 305, у 1836 р. – 1488, у 1843 р. – 632, у 1852 р. – 1374. У 1863 р. на території колишньої Чорноморії проживало 1046 кріпаків, які належали 123 особам⁵¹¹. Варто зауважити, що значна частина кріпаків, які увійшли до цієї кількості, належала не чорноморським дворянам, а заїжджим до Чорноморії поміщикам та офіцерам регулярної армії. Траплялись випадки, коли чорноморські козаки-дворяни відпускали на волю своїх кріпаків, як це зробив по відношенню до своїх дворових людей наказний отаман О. Безкровний⁵¹². Тому козаки-дворяни Чорноморії вимушені були вести фермерське господарство, мало чим відрізняючись за своїм матеріальним рівнем від заможних посполитих козаків-хуторян. У цілому козаки-дворяни складали на 1858 р. лише 0,9% (1897 р. – 1,5%) від усієї кількості російського дворянства⁵¹³. У загальній ієрархії першого стану, визначеній Жалуваною грамотою дворянству Катерини II (1785 р.), їх переважна більшість належала до другого розряду – тих, які отримали дворянський статус після 1721 р. згідно з присвоєним чином на військовій службі. Формально, за своїми правами дворяни цього розряду нічим не відрізнялись від дворян інших розрядів, але на практиці «родина, дворянство яких належало до періоду до 1685 р. (шостий розряд – прим. Д.Б.) ... вважали справжнім дворянством, білою кісткою і голубою кров'ю тільки себе і, особливо до родин перших трьох розрядів, ставились зневажливо»⁵¹⁴. Від зневажливого ставлення з боку родовитого дворянства чорноморських дворян не могли захистити ні вищі армійські чини, ні вищі посади в Чорноморському війську. У цьому відношенні показовим є вже згаданий нами випадок із наказним отаманом Чорноморського козацького війська Григорієм Матвеевим (1816–1827 рр.), який не зміг викупити у графині Розумовської свою рідну матір, яка так і померла кріпачкою⁵¹⁵. Ф. Щербина писав: «Коли козак говорив «пан офіцер» або «пани офіцери», то я розумів, що мова йшла про благородний стан. Панами і благородними називали себе самі представники цього стану, намагаючись бути тими ідеальними панами, про яких вони мріяли і взірцем яких був не будь-який пан, а обов'язково пан-дворянин, який мав власну землю і прикріплених до неї селян... Таким чином, під благородним станом у моєму дитинстві вважалися в Чорноморії не

⁵¹¹ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С.191.

⁵¹² ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк.140.

⁵¹³ Беккер С. Миф о русском дворянстве... – С.26.

⁵¹⁴ Там само. – С.287.

⁵¹⁵ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы. – С.196 – 197.

дворяни. Справжніх дворян, занесених в Україні в дворянські книги, було дуже мало. Сам знаменитий військовий суддя Антін Головатий, як ми знаємо, витратив чимало труда, енергії і часу на те, щоб документально довести, що його батько був в Україні дворянином, вписаним там у дворянські книги. Було декілька прізвищ зі стану українських дворян, як, наприклад, Курганські, Миргородські та інші, які перейшли дворянами в чорноморські козаки, отримали тут чини, як люди освічені, але з цієї причини, вірогідно, вони стояли ближче до козацької рядової маси, примкнувши до козаків за власним бажанням. Переважна ж більшість представників благородного стану складалося в Чорноморії не з родових дворян, записаних у дворянські книги, а з тих, хто вислужився у офіцери. «Який-небудь мугирь, не вмівший носа утерти, – говорили козаки, – одержавши чина, почитав вже себе благородним». Родовиті дворяни в Чорноморії не мали навіть своєї окремої організації, а просто були приписані до дворянства Ставропольської губернії. Оскільки в Чорноморії зовсім не було дворянських книг для вписування в них дворян і чорноморський благородний стан не мав жодних прав на закріпачення населення, а рядове козацтво ставилося надзвичайно негативно до закріпачення і навіть кріпаків-втікачів переховувало у себе й за будь-якої можливості переводило їх у лави козацтва, то благородний стан міцно вчепилося в козацькі землі. Хоча і козацькі землі, як власність всього війська, вони не могли перетворювати на свої володіння, то користуватися всякими перевагами на них в силу становища, який він займав у війську, пан офіцер міг без будь-якого обмеження»⁵¹⁶. У цілому така ситуація спричинила те, що чорноморське козацьке дворянство так і не змогло перетворитись на окрему, замкнену соціальну верству, а залишалось частиною загального козацького соціуму Чорноморії, пов'язувало з нею та козацтвом свої інтереси, що, у свою чергу, сприяло активній участі найосвіченішої частини чорноморської старшини у створенні та закріпленні особливої української етнічної, козацької станової та регіональної кубанської ідентичностей.

Наказний отаман Чорноморського війська Г. Рашпиль у рапорті на ім'я командувача військ Кавказької лінії та Чорноморії генерала Заводовського чітко визначив особливості становища козацьких старшин: «Дворяни Чорноморського війська не мають маєтків, селянами заселених, і не мають ніяких фондів, від яких могли би отримувати прибуток без власної праці. Навпаки, дворянин у Чорноморському війську поставлений в обов'язок були особисто землеробом і сільсь-

⁵¹⁶ ДАККраю. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 402–403.

ким господарем, так само, як і простий козак, з тією тільки різницею, що перший зобов'язаний відповідно до більшості своїх нужд і потреб більше працювати ніж останній: тому першому дається більше землі, ніж останньому. У цьому й полягає певна відмінність, але не різниця в побуті дворянина і козака. По суті, побут обох однаковий: як той, так і інший отримують тільки в пожиттєве користування землю, але ніяких, окрім власної праці, посередніх засобів до отримання для себе користі від землі»⁵¹⁷.

Зазначимо, що формування чорноморського дворянства відбувалося спочатку на основі прагнення чорноморської козацької старшини отримати для себе привілейований статус у загальній становій структурі Російської імперії. Конкретні історичні обставини сприяли цьому процесу, але ситуація, у якій опинились чорноморці на Кубані, особливості землеволодіння та несення військової служби завадили козацькій старшині скористатись головними привілеями першого стану та відокремитись від загальної козацької структури. Це стало головною причиною того, що чорноморська козацька еліта, тісно пов'язана з рештою козацтва, зберегла як українську етнічну, так і козацьку станову ідентичність, відігравши важливу роль у їх збереженні та подальшому розвитку. Еліта Чорноморського козацького війська займала подвійну позицію: з одного боку, намагаючись демонструвати позірну лояльність по відношенню до імперського уряду, з іншого – захистити окремих автономний статус Чорноморії.

Це дуже добре розуміли представники імперської адміністрації на Кавказі й намагалися використовувати тактику, спрямовану на загострення протиріч між чорноморськими старшинами та посполитим козацтвом. У 1861 р., коли ситуація в Чорноморії вкрай загострилась внаслідок ліквідації її окремого автономного статусу та реорганізації Чорноморського козацького війська, головнокомандувач Кавказької армії князь О. Барятинський у своєму звіті до військового міністра від 2 квітня 1861 р. висунув пропозицію: для поглиблення розколу між старшинами та посполитим козацтвом надати чорноморським старшинам статус спадкового дворянства та дозволити купувати у приватне володіння землі на Кубані: «З іншого боку, військові офіцери сприймуть з надзвичайною вдячністю, як високу милість, дозвіл спадковим дворянам залишати козацький стан і купувати у війську землі. *Поставлені нині в необхідність шукати популярності між козаками виказуванням духу опозиції під приводом національності та історичних спогадів* (виділено – Д.Б.), офіцери колишнього Чорноморського

⁵¹⁷ Цит. за: Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – С. 98 – 100.

війська через переваги, які даруються спадковому дворянству, перетворюються, для своєї користі, на завзятих поборників усіх заходів, які здійснює уряд»⁵¹⁸.

Але запропоновані заходи були відкинуті через побоювання, що чорноморські старшини залишать козацький стан і військо втратить велику кількість офіцерського складу. Велика чисельність старшини Чорноморського козацького війська у порівнянні з іншими козацькими військами, впливовість, економічні ресурси, які були в її розпорядженні на Кубані, а головне – простір відносної свободи дій, які надавало автономне становище Чорноморії, відводило їй особливу роль у процесі становлення колективних ідентичностей українців Північно-Західного Кавказу. Козацька старшина залишилась інтегрованою в козацьке середовище до останнього року існування Кубанського козацького війська, що суттєво вплинуло на процеси державного самовизначення українців Кубані у 1917–1921 рр.

5.2. Отамани Чорноморського козацького війська

Однією з особливостей Чорноморського козацького війська було те, що його еліті вдавалося тривалий час висувати отаманів зі свого середовища. У інших козацьких військах Російської імперії, окрім Донського козацького війська, зазвичай, посади наказних отаманів займали безпосередні ставленики імперського уряду некозацького походження. Майже до часу остаточного припинення існування Чорноморського війська та Чорноморії як окремих автономних одиниць наказними отаманами були вихідці з чорноморської козацької старшини. Це можна пояснити і впливовістю старшини, і дипломатичними здібностями її представників, і особливим становищем самої Чорноморії, етнічною однорідністю чорноморського козацтва та його намаганням зберегти свою козацьку запорозько-чорноморську станову ідентичність. В умовах Кавказької війни і відносно хиткого становища імперських адміністративних структур на Північному Кавказі безпосередньо керувати Чорноморією без оперття на чорноморську старшину було неможливо. У той же час, наказні отамани Чорноморського козацького війська ставали заручниками складних умов, за яких їм доводилось зважати на три основні сили – імперський уряд та його представників на Північному Кавказі, насамперед Головнокомандувача Окремого Кавказького корпусу та Кавказьких намісників, власну чорноморську старшину та основну масу посполитого козацтва. Лавіюючи

⁵¹⁸ Цит. за: Венюков М.И. К истории заселения Западного Кавказа / М.И.Венюков // Русская старина. – СПб, 1878. – № 6. – С.258.

між імперськими урядовцями, власною старшиною та козацтвом, чорноморські отамани вимушені були проявляти неабиякі дипломатичні таланти, і, в той же час, намагались проводити заходи, спрямовані на зміцнення Чорноморського війська, культурний та соціальний розвиток рідної Чорноморії.

Центральний уряд провадив подвійну політику щодо чорноморських отаманів: з одного боку, щедро нагороджував, а з іншого – розпалював протиріччя між отаманами та старшиною, що було звичайною практикою. Зазвичай, намагання отаманів, які були безпосередньо зацікавлені у підвищенні боєздатності свого війська, а це безпосередньо залежало від поліпшення матеріального життя козацьких родин, реорганізувати земельні відносини в Чорноморії, зустрічали опір старшини, чим часто користувалася центральна влада, щоб позбавити отаманів їхніх посад. У цілому простежується чітка логіка імперських урядовців: забезпечити максимально можливий контроль над отаманами та періодично проводити їх ротацію, не зважаючи на жодні заслуги та нагороди.

Дослідити механізм призначення наказних отаманів Чорноморського козацького війська та позбавлення їх влади складно. Багато в чому він залежав від особистих стосунків між отаманами та вищими урядовцями, що, зазвичай, не афішувалося. У середовищі чорноморців призначення наказного отамана відразу породжувало цілком анекдотичні перекази. За одним із таких переказів, коли у 1799 р. отаман Т. Котляревський складав свої повноваження, то за наказом імператора мав подати кандидатуру нового отамана. Т. Котляревський довго вагався, кого обрати з трьох вірогідних кандидатів. Потім написав на аркуші всі три прізвища, заплющив очі та навмання провів пером по аркушу. Незакресленим виявилось прізвище військового скарбничого Федора Бурсака, який і став наступником Т. Котляревського⁵¹⁹.

Федір Бурсак був – останній чорноморський отаман, який починав своє козакування ще в Запорозькій Січі. Походив він з родини священика. У 1764 р. вступив до Війська Запорозького, покинувши бурсу⁵²⁰. Ф. Бурсак належав до класичного типу запорозького отамана, який намагався перенести на Кубань запорозький досвід воєнних походів на ворожу територію XVI – XVII ст. Після Бзіюкської битви, коли чорноморців втягнули в «громадянську війну» між горськими спільнотами, набіги адигів на територію Чорноморії стали інтенсивнішими. Чорноморська кордонна лінія була занадто слабка, а нечисленний особовий склад війська не міг забезпечити її належної охоро-

⁵¹⁹ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.74.

⁵²⁰ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.190.

ни. Тим більше, що козакам заборонялося продовжувати переслідування нападників, якщо ті встигали переправитись через Кубань і опинялися на території Закубання, яке формально належало Османській імперії. 1800 р. Ф. Бурсак зміг отримати дозвіл імператора переслідувати горців на їх власній території та здійснювати воєнні рейди – «репресалії» – на поселення «немирних» адигів. Того ж року, відразу після нападу горців на Копильський кордон, отаман Ф. Бурсак на чолі численного (до 5000 шабель) козацького загону перейшов на Закубання і зруйнував декілька «немирних» аулів⁵²¹.

Подібні рейди чорноморських козаків на чолі з Ф. Бурсаком на адигів відбулись у 1802, 1807, 1809, 1810 та 1811 рр.⁵²². Захоплену у горців здобич, переважно худобу та хліб, козаки розподіляли між потерпілими від черкеських набігів. Певною мірою, ці козацькі «репресалії» нагадували колишні запорізькі походи за здобиччю⁵²³. Власне, саме з цих рейдів Ф. Бурсака на Закубання і почалася війна чорноморців із горцями, яка ускладнила можливість налагодити мирні відносини, так необхідні цим двом спільнотам кубанського фронтиру. Ф. Бурсак відзначився як діяч, який намагався зміцнити саме запорозьку воєнну традицію в Чорноморському війську, переклавши цивільне управління Чорноморією на своїх підлеглих. Справді, за часів його отаманства чорноморські козаки значну частину особового складу виділяли для участі в російсько-турецькій війні 1807 р. та у наполеонівських війнах.

У березні 1812 р. для служби в Петербурзі отаман Ф. Бурсак сформував чорноморську гвардійську сотню. Сотником був призначений син отамана Афанасій Бурсак. Сотня Афанасія Бурсака брала участь майже в усіх битвах з французами 1812–1814 рр. Під час Бородинського бою Афанасій Бурсак із сотнею знищив декілька ворожих батарей. За відвагу під час цієї атаки хорунжий М. Заводовський (майбутній наказний отаман Чорноморського козацького війська) і осавул Перехрест отримали нагороди. 28 жовтня на Єльнинському шляху чорноморці мали переможний бій з бригадою генерала Ожеро, потім відбили французький відділ у 500 осіб, який ішов на допомогу генералу. У 1813 р. козаки брали участь у «битві народів» під Лейпцигом. Разом із двома донськими сотнями вони зупинили прорив французької кавалерії, за що сотник Бурсак отримав від пруського ко-

⁵²¹ Короленко П.П. Черноморцы... – С.362 – 363.

⁵²² Потто В.А. Кавказская война. – Т.1. – С. 440 – 444.

⁵²³ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.75.

роля орден «За заслуги». Наприкінці війни чорноморські козаки 2 місяці стояли біваком у Парижі⁵²⁴.

У листопаді 1816 р. військовий отаман Ф. Бурсак подав рапорт із проханням про складання з себе отаманських обов'язків і запропонував замість себе кандидатуру підполковника Григорія Матвєєва. Якщо Федір Бурсак був типовим запорожцем, то Григорій Матвєєв – типовим чорноморцем перших років створення війська. Його доля була подібна до тисяч колишніх кріпаків, які, одні з перших, тікаючи від своїх панів, увійшли до лав новоствореного Чорноморського війська. Сам Г. Матвєєв був колишнім кріпаком графа Розумовського, але втік до війська.

Г. Матвєєва затвердили на посаді військового отамана завдяки сприянню херсонського губернатора графа Лонжерона, якого він особисто врятував від загибелі в одній з битв у війні з Османською імперією в 1807 р.⁵²⁵. Він став військовим отаманом у складний для Чорноморії час. Головною проблемою було загострення ситуації на кордонній лінії. Це певною мірою було зумовлено, з одного боку, ескалацією збройного протистояння чорноморців та горців, з іншого – політикою нового Кавказького намісника О. Єрмолова, жорсткі заходи якого, спрямовані на «умиротворення» Кавказу, посилили опір горців та збільшили кількість хеджретів у Закубанні. У січні 1820 р. декілька загонів черкесів загальною кількістю до семи тисяч вершників прорвали кордонну лінію та водночас атакували декілька чорноморських курінних поселень та хуторів. Козакам ледь вдалося відбити атаку на Васюринське курінне поселення, але декілька хуторів захоплено та знищено, десятки козаків загинули та потрапили в полон⁵²⁶. Відповідальність за набіги черкесів на чорноморські поселення в очах козацтва лягала на військового отамана. Коли загін черкесів знищив великий і заможний козацький хутір Осічки, чорноморці глузливо казали про Григорія Матвєєва: «Матюха розвісив вуха. Проміняв Осічки на срібні жучки».

Відносно успішні напади адигів на Чорноморію дали привід О. Єрмолову, який і без того зневажливо ставився до Чорноморського козацького війська, фактично усунути Г. Матвєєва від воєнного управління Чорноморією, поставивши військо, всупереч всім положенням та військовому устрою, під управління донському генералу М.Г. Власову. Останній часто ініціював каральні походи – «репреса-

⁵²⁴ Кияшко И. И. Кубанцы в войне 1812 г. / И. И. Кияшко // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 541–554.

⁵²⁵ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.83.

⁵²⁶ Потто В.А. Кавказская война... – Т.2. – С.428 – 429.

лії» на територію адигів вже як звичайну практику з безпосередньою метою захоплення військової здобичі – «баранти», знищення населення та черкеських поселень. Ці «репресалії» відрізнялись жорстокістю та часто використовувались заїжджими вищими офіцерами (у середовищі козаків таких офіцерів називали «фазанами»), щоб отримати бойові нагороди та підвищення по службі: «жорстокі розправи з горцями не раз були лише приводом для багатьох цих чиновних учасників для отримання воєнних знаків відзнак та чинів... Покарання провинних по відношенню до війська горців зазвичай зачіпали не тільки дійсних винуватців, але і просто невинних»⁵²⁷. Дії генерала М. Власова навіть за умов Кавказької війни виявились настільки жорстокими, що його усунули з посади і розпочали слідство. Діяльність протеже О. Єрмолова генерала М.Г. Власова у Чорноморії впродовж п'яти років викликала незадоволення серед чорноморської старшини та посполитого козацтва. «П'ятиріччя з 1821 року було періодом господарювання на Кубані генерала М.Г. Власова, який призвів не тільки до зубожіння мирних горців, але й чорноморців»⁵²⁸.

У цей час трагічно завершив своє життя син колишнього отамана Афанасій Бурсак. Повернувшись із Петербурга до Чорноморії, молодий прославлений чорноморський козацький полковник Афанасій Бурсак 28 березня 1825 р. покінчив життя самогубством, стрибнувши на своєму коні із високого берега в ріку Кубань. «Яку останню думу думав бувалий козак, залишилось на дні глибоких кубанських вирів?» (І. Попко). Місце на березі Кубані, з якого кинувся козацький полковник у річку, до сих пір називають «Бурсакова скачка». За версією сучасного кубанського історика М. Тарнавського, трагічне самогубство сина Ф. Бурсака стало протестом проти нівелювання О. Єрмоловим традицій чорноморського козацтва, який «...намагався перетворити козаків на покірних служак. На очах змінювались взаємовідносини козаків з офіцерами, обтяжливі військові повинності призводили до зубожіння мешканців війська, йшли в минуле звичаї та традиції, що з болем відбивалось у серці мужнього чорноморця, який шанував славу запорожців»⁵²⁹.

Після смерті Г. Матвєєва 1827 р. отаманом став Олексій Безкровний – перший чорноморський отаман, який належав вже до того покоління чорноморського козацтва, що сформувалося в Чорноморії. Козацька служба почалась для нього 1800 р. у віці 15 років. З того часу життя О. Безкровного складалося з нескінченних війн та воєнних

⁵²⁷ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.96.

⁵²⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.144.

⁵²⁹ Тернавский Н. Елизаветинская: история кубанской станицы... – С.120.

походів. Усього він брав участь у 13 війнах і 100 битвах⁵³⁰. Утім, незважаючи на свої нагороди та військову звитягу, Олексій Безкровний був позбавлений посади наказного отамана. Безпосереднім приводом для цього став наклеп його недоброзичливців із військової старшини, в якому О. Безкровного звинувачували в хабарництві. Ще до закінчення слідства отамана за наказом головнокомандувача Окремого Кавказького корпусу графа І. Паскевича-Ериванського, усунули від командування військом⁵³¹. Ця образа стала для О. Безкровного тяжким ударом, і невдовзі отаман, який дивом залишився живим під час воєнних дій, тяжко захворів і помер у віці 48 років. Варто додати, що перед смертю колишній отаман заповів все своє майно на будівництво у Катеринодарі будинку для престарілих і убогих козаків⁵³².

Заступив Олексія Безкровного на посаді військового отамана генерал-майор Микола Степанович Заводовський – постать складна і, певною мірою, недооцінена ні сучасниками, ні нащадками. На відміну від О. Безкровного – взірця козацького воєнного провідника, який з'явився немов з архаїчних січових часів, М. Заводовський поєднував у собі, окрім беззаперечної особистої хоробрості, здібності дипломата, талановитого адміністратора та майстра інтриг. Завдяки цим здібностям М. Заводовський, який почав козацьку службу у 12 років, зміг зробити дивовижну, як для свого походження, кар'єру: у сорокарічному віці отримав чин генерал-майора, став наказним отаманом Чорноморського козацького війська, водночас був призначений начальником Чорноморської кордонної лінії, а пізніше – головнокомандувачем військ на всій Кавказькій лінії та Чорноморії. Принаймні, він найдовше залишався наказним отаманом Чорноморського козацького війська і помер на цій посаді 1853 р. під час походу на Закубання⁵³³.

Григорій Філіпсон, начальник Штабу Чорноморського козацького війська та заступник наказного отамана Миколи Заводовського згадував про останнього: «Він був вище середнього зросту, з обличчям типово малоросійським; тримав себе досить пристойно. Йому було за 60 років. З першого разу він сказав мені своїм різким хохляцьким акцентом, що у всьому сподівається на мене, тому що сам він тимчасовий, простий та неписьменний. Все це було неправдою. Титул тимчасового командуючого він носив при мені чотири роки. Він був людиною не дурною і дуже хитрою; освіти не отримав але, що називається, натерся; дещо читав і, в усякому разі був вище звичайного

⁵³⁰ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.198.

⁵³¹ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95.

⁵³² Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.204.

⁵³³ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.94.

рівня наших генералів. Він прикидався простаком і неписьменним, але насправді був кмітливим і в паперових справах досвідченим. Його життєва мудрість випрацювалася у довготривалій службі, на якій він вимушений був сам пробивати собі дорогу [...] Моральні правила його утворились у козацькій атмосфері, але зовнішній вигляд його був пристойним та бездоганим. Він був гарячий патріот свого краю, називав (у приватній бесіді) Чорноморію пригнобленою нацією і дбав про те, щоб китайською стіною відокремити її від усієї Росії [...] Походження М.С. Заводовського було дуже просте; він цього ніколи й нікому в око не пхав, але й не приховував. Одного разу я запитав його, чому він пише своє прізвище Заводовський, тоді як інші пишуть його прізвище Завадовський?

– Ні, Григорій Іванович, то прізвище графське, а мій батько був вівчарем на військовому вівчарному заводі; з того і назвали його Заводовським»⁵³⁴. Сучасник М. Заводовського, автор ґрунтовних досліджень та спогадів про Кавказьку війну М. Ольшевський визначав, що «Заводовський не тільки за своїми звичками, діями та уявленнями, але і за вимовою та манерами був чистим козаком-запорожцем, яким він і залишився до чину генерала від кавалерії»⁵³⁵.

1828 р. військова і цивільна влада в Чорноморії знову була зосереджена в руках військового отамана, отже, статус військового отамана підвищувався. М. Заводовський, отримавши призначення на пост головнокомандувача Кавказької лінії, став однією з найвпливовіших осіб на Північному Кавказі. Правою рукою М. Заводовського виступав генерал Григорій Антонович Рашпиль. Упродовж десяти років, з 1842 по 1852 рр., він займав посаду начальника штабу Чорноморського війська та був виконуючим обов'язки наказного отамана, фактично зосередивши під своїм контролем весь адміністративний розвиток Чорноморії. М. Заводовський та Г. Рашпиль склали вдалий тандем, який дозволив їм провести низку важливих перетворень у Чорноморії і не в останню чергу затвердити «Положення про Чорноморське козацьке військо» 1842 р., яке закріпило окремий статус Чорноморії.

М. Заводовського і Г. Рашпиля пов'язувало спільне козацьке чорноморське походження та характерні етапи біографії. Григорій Рашпиль народився 26 вересня 1801 р. у родині чорноморського старшини. Уже з тринадцяти років вступив на козацьку службу, у 1841 р. вже отримав чин генерал-майора, у 1842 р. зайняв посаду начальника

⁵³⁴ Филиппсон Г.И. Воспоминания... – С.164.

⁵³⁵ Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 г. /М.Я. Ольшевский // Русская старина, СПб, 1893 – № 9. – С.566.

штабу Чорноморського козацького війська⁵³⁶. Розумні адміністратори, хоробрі і досвідчені воєначальники, вони без будь-яких застережень за потреби могли продовжувати гру з вищими урядовцями. Характерним є епізод під час зустрічі з імператрицею – дружиною Миколи I: «Тут вони прикинулися дикунами, старанно помолилися перед іконою при вході до приймального покою, низько уклонились і називали Государинню «матушка-цариця». Хохляцька простота завжди була для Заводовського раковиною равлика, куди він ховався від будь-якої скрутності та незручного становища»⁵³⁷.

Виставлена на позір перед вищими царедворцями простота відданих козаків-рубак (яка, до речі, стала пізніше основою офіційного дискурсу козацької ідентичності), була оманливою. Нове покоління чорноморської старшини, уособлене М. Заводовським, Г. Рашпилем та Я. Кухаренком, намагалося докласти всіх можливих зусиль для забезпечення автономії Чорноморії та утвердження особливої української козацько-чорноморської ідентичності.

5.3. Віднайдення України. Діяльність Я. Кухаренка

У 30 – 50-х рр. ХІХ ст. відбувалися кардинальні зміни як серед самого населення Чорноморії, так і серед її еліти. У першу чергу вони пов'язувалися зі зміною поколінь – виросло нове покоління і козаків, і старшини, які вже народились у Чорноморії, були пов'язані з нею ментально і економічно. Змінився і сам тип чорноморського козака – від воїна спільноти, яка могла за необхідності змінити регіон свого розташування, до воїна-хлібороба, у якого з'явилась «віднайдена Батьківщина». Та дивовижна легкість, із якою нові переселенці інтегрувались (принаймні, вже в другому поколінні) в чорноморську козацьку спільноту, частково була пов'язана з тим, що для них вже була створена структура (ментальна, економічна, соціальна), яка дозволяла, з одного боку, пом'якшувати відчуття розриву з рідними теренами, а з іншого – адаптуватись до нового регіону.

Певною мірою своєрідна реконструкція особливостей запорозького військового устрою, перенесення «простору Січі» на Кубань, наскільки це було можливо в умовах Чорноморії, панування там української мови дозволяли закріплювати природне почуття своєї як етнічної, так і окремої (чорноморської) козацької ідентичностей. Зв'язки із центральною Україною та Слобожанщиною мали переважно односторонній характер. Звідти йшли в Чорноморію все нові і нові хвилі пересе-

⁵³⁶ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... –С.209.

⁵³⁷ Филиппсон Г.И. Воспоминания... 1837 – 1847. – С.165.

ленців, які поступово приймали чорноморську територіальну ідентичність та інтегрувались у козацьке середовище. Зворотні контакти обмежувались економічними, релігійними (наприклад, ходіння на прощу до Києво-Печерської Лаври було звичайною справою для чорноморців) та адміністративними зв'язками. Та частина чорноморської старшини, яка мала землі в центральноросійських губерніях, здебільшого або залишилась там ще до переселення на Кубань, або з часом повернулася у свої маєтки вже з Чорномор'я, або розпродала їх, не маючи часу на військовій службі доглядати за своєю власністю в інших регіонах. Для того щоб чорноморці наново відкрили для себе Україну потрібен був час. У першу чергу, цей процес мав складатися з двох головних факторів: створення новітньої української ментальної моделі, власне, дискурсу України, українською інтелектуальною елітою та виникнення таких умов, які б сприяли сприйняттю цього дискурсу кубанськими українцями.

Інтеграція чорноморської еліти в новий український національний рух відбувалась або через отримання освіти в навчальних закладах України, або через контакти з українськими громадами під час службових відряджень у тодішні центри українського громадсько-культурного життя – Харкова (Училищному комітету Харківського університету підпорядковувалися всі навчальні заклади Чорномор'я) та С.Петербурга. Наприклад, сини військового протоієрея Є. Порохні навчались у Харкові, сини отамана Ф. Бурсака – у Черкаській гімназії⁵³⁸. У 40 – 50 рр. XIX ст. в Харківському університеті вже склалося земляцтво студентівчорноморських козаків: Павла Проскури, Івана Григоровича Барилка, Федора Карповича Зарецького, Аверкія Миколайовича Дейнеги, Івана Степановича Демченка, Михайла Івановича Якименка та ін. Усі члени чорноморського земляцтва входили до українського гуртка, одним з чільних провідників якого був П. Куліш. Особливо активну діяльність в роботі українського гуртка брав І. Демченко, який за це був пізніше заарештований III відділенням, деякий час знаходився в ув'язненні в одній з петербурзьких в'язниць, де захворів на сухоти і невдовзі помер у 1866 р., працюючи викладачем словесності в Кубанській військовій гімназії⁵³⁹. Саме через цих студентів-чорноморців Я.Кухаренко, неодноразово перебуваючи в Харкові за службовими справами, зав'язав знайомство з діячами тогочасного українського національного руху. Окремо треба зауважити, що, вплив чорноморців-

⁵³⁸ Федина А.И. Атаман Я. Г. Кухаренко... – С.21.

⁵³⁹ Кокунько П. И. Кухаренко Я. Г. и переселение черноморцев за Кубань / П. И. Кокунько // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1929. – № 40. – С.12.

кубанців на формування модерного українського дискурсу залишається малодослідженим.

Про Якова Герасимовича Кухаренка написано достатньо багато. У першу чергу завдяки його тривалій та відданій дружбі з Тарасом Шевченком. Перелік праць та досліджень, присвячених Я. Кухаренкові, складає великий реєстр. Серед них варто згадати праці Ф. Щербини та Є. Феліцина⁵⁴⁰, Л. Мельникова⁵⁴¹, Г. Омельченка⁵⁴², В. Орла⁵⁴³, В. Чумаченка⁵⁴⁴, А. Федіної⁵⁴⁵ та багатьох інших. Головним чином, вони висвітлюють маловідомі сторінки біографії Якова Кухаренка, його громадської діяльності, наукової та літературної праці і, головне, відносини з Т.Г. Шевченком.

Яків Кухаренко народився в 1799 р. Його батьком був колишній запорозький козак Куцевського куреня Герасим Кухаренко, який одним із перших приєднався до новоствореного Чорноморського війська, брав участь у штурмі Хаджибея, Очакова, Ізмаїла, отримав офіцерський чин капітана, дворянство та звання військового полковника. Після переселення на Кубань був начальником Єйської паланки та командиром прикордонної сторожі від Катеринодара до Копила, виконував дипломатичні доручення в Анапі, 1802 р. виконував обов'язки городничого в Катеринодарі. Після важкого поранення під час бою з черкесами в 1807 р. вийшов у відставку, залишившись членом військової канцелярії, осів на своєму хуторі⁵⁴⁶. Ось на цьому хуторі над річкою Бейсуг в юрті Переяславського курінного поселення і минуло дитинство Якова Кухаренка. У родині Кухаренків дбайливо зберігались спогади про Запорожжя, сам Яків зростав в атмосфері козацького побуту, неухильного дотримання українських звичаїв і традицій.

Військова та службова кар'єра Я.Г. Кухаренка була бездоганною: у 1823 р. він отримав чин хорунжого, у 1831 р. – став начальником піхотної артилерії, 1834 р. – призначений командиром 9-го кінного полку, 1836 – військовий старшина, 1833-36 рр. – асесор військової канцелярії та тимчасовий заступник прокурора, 1839-40-х рр. – керівник економічної експедиції військової канцелярії, 1842 р. – булавний старшина Єйської округи, 1851 р. – наказний отаман Азовського ко-

⁵⁴⁰ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – 320 с.

⁵⁴¹ Мельников Л. М. Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко в их взаимных отношениях / Л. М. Мельников // Кубань. – Краснодар, 1989. – № 1. – С.86 – 93.

⁵⁴² Омельченко Г. Я. Г. Кухаренко, наказный отаман війська чорноморського. З нагоди 65-ї річниці смерті Я. Г. Кухаренко й 50-ї річниці виготовлення до друку видання збірки його творів / Г. Омельченко. – Коломія, 1928. – 62 с.

⁵⁴³ Орел В. Н. В поисках истины / В. Н. Орел. – Краснодар, 2006. – 312 с.

⁵⁴⁴ Чумаченко В. К. Поет і отаман / В. К. Чумаченко // Київська Старовина. – 1993. – № 1. – С. 105–110.

⁵⁴⁵ Федина А.И. Атаман Я.Г. Кухаренко в кругу современников...

⁵⁴⁶ Там само. – С.7.

зацького війська, з 10 жовтня 1852 р. до 30 червня 1856 р. – начальник Військового Штабу та наказний отаман Чорноморського козацького війська, 1853 р. – отримав чин генерал-хорунжого. У 1861 р., після декількох років перебування у відставці на своєму хуторі, несподівано був призначений начальником Нижньо-Кубанської кордонної лінії. Помер у жовтні 1862 р., коли важкопоранений потрапив у полоні до абадзехів. похований у Катеринодарі 18 жовтня 1862 р.⁵⁴⁷

Як уже згадувалося, за своїми службовими обов'язками Яків Кухаренко часто відвідував Харків та Петербург, де був бажаним гостем у середовищі українських громадських діячів, з багатьма з них підтримував листування. Саме в Петербурзі познайомився з Т. Шевченком. На той час чорноморські козаки не були такою вже екзотикою для української громади Петербурга. Чимало вихідців із Чорномор'я навчалися у вищих навчальних закладах Петербурга або перебували у складі делегацій чорноморських козацьких старшин і підтримували контакти з місцевою українською громадою. Серед них окремо треба відзначити стипендіатів художньої Академії талановитих архітекторів, козацьких старшин братів Черників – Івана (1811 – 1874) та Єлісея (1818 – 1871), Павла Шамрая. З Павлом Шамраєм Тарас Шевченко деякий час, навчаючись в Академії, разом винаймав квартиру на Василівському острові⁵⁴⁸. До кола близьких знайомих Тараса Шевченка входили також чорноморські старшини Петро Литевський та Іван Порохня, які перебували у Петербурзі з відрядженнями і підтримували тісні зв'язки з представниками місцевого чорноморського земляцтва.

До кола найближчих друзів Я. Кухаренка входили Аполлон Скальковський (1809 – 1898), редактор українського часопису «Основи» Василь Білозерський (1825 – 1899), історик Микола Костома-ров (1817 – 1885), письменник Пантелеймон Куліш (1819 – 1897), Степан Опатович (1831 – 1892), Семен Гулак-Артемівський (1813 – 1873), актор Михайло Щепкін (1788 – 1863) та ін. Своїм був Яків Кухаренко і в харківській «Громаді». Під впливом харківських етнографів Олександра Корсуна (1818 – 1891), Амвросія Метлинського (1814 – 1870), Івана Срезневського (1812 – 1880) Яків Кухаренко починає збирати фольклорний матеріал Чорномор'я, деякі зібрані матеріали надсилає своїм харківським друзям⁵⁴⁹. Навколо Якова Кухаренка в Катеринодарі утворюється своєрідна кубанська українська громада, представники якої займаються розповсюдженням української літера-

⁵⁴⁷ Всегоренко М. Кубань / М. Всегоренко. – Львів [Б. в.], 1937. – С.13–14.

⁵⁴⁸ Орел В.Н. В поисках истины... – С.55.

⁵⁴⁹ Федина А.И. Атаман Я. Г. Кухаренко... – С.36.

тури та підручників. Після загибелі Якова Кухаренка цю справу активно продовжили члени його родини.

Одним із головних напрямів діяльності Якова Кухаренка була популяризація серед чорноморців історичної пам'яті. Коли вийшло друком історичне дослідження Аполлона Скальковського «Історія Нової Січі», Яків Кухаренко звернувся з відозвою до «Товариства станичних громад Єйського відділу» із закликом купувати цю книгу: «Хоробре товариство! Кому приємніше знати побут та подвиги колишнього славно-го війська Запорозького, від крові яких ми походимо і яких зброя більше двох століть, охороняючи честь та славу козацьку, гриміла своїми перемогами на суші, на водах і за водами: у стін Синопу, Трапезунду та Стамбулу? Кому ще більше належить пишатись їх славою та хоробрими справами, які ми до сього часу підтримуємо, служачи великому государю, нам, козакам, нащадкам Запорозьким»⁵⁵⁰.

Чорноморці – живе втілення козацтва, яке для регіонів центральної України вже перетворилось на романтичну минувшину, викликали у поета велике зацікавлення. Розповіді друзів-чорноморців про переселення запорожців на Кубань, про А. Головатого та життя Чорноморії додавали Тарасу Шевченку стимул для його творчості. Вочевидь, саме через представників чорноморського земляцтва Яків Кухаренко і познайомився з Тарасом Шевченком, найімовірніше – у 1840 р. Якщо козаки потрапляли до Петербурга або до Москви, то одразу входили до місцевих українських громад. Для Я. Кухаренка молодий поет був вісником з матері Чорноморії – України, – про яку на Кубані ніколи не забували і яка завжди залишалася для козаків далекою Батьківщиною. Якщо в історичних творах чорноморської старшини насамперед акцентувалося на генетичній спорідненості Чорноморського війська з гетьманською Україною та Військом Запорозьким, то в середовищі простого козацтва, за умови, що більшість чорноморців, завдяки регулярним переселенням добре пам'ятало рідну Полтавщину, Чернігівщину або Слобожанщину, пам'ять про Україну залишалася важливою підставою етнічної ідентичності. У своїх спогадах Олександр Кошиць писав: «В своїй уяві вони (кубанці-чорноморці) цілком відрізняли Кубань від Росії. Для них вона була цілком чужий світ, а про Україну говорили: “У нас, на Україні». Їх дуже вражало те, що я чисто розмовляю по-українськи і частенько який-небудь старенький козак напідпитку, ударивши мене по плечу, в захопленні промовляв: «О, цей пан краще балакає по-Запорожськи, ніж ми!»⁵⁵¹. У збірці спогадів і переказів козаків Кубані наводяться чисе-

⁵⁵⁰ Орел В.Н. В поисках истины... – С.71.

⁵⁵¹ Кошиць О. Спогади... – С.42.

льні приклади їх уявлення про своє походження та Україну: «Потап Комар (1888 р.н., ст. Старомінська) завжди нагадував: Не забувайте, що наші діди прийшли з України, і ми українського кореню... У нашій родині (згадував Ф.Скубак, 1918 р.н., ст.. Конилівська) дід Сила часто навчав онуків пам'ятати про те, що кубанські козаки (наші родичі) вийшли з України і є українцями.... Повага та пам'ять про українські корені в нашій сім'ї була не тіко у молодших (згадував В.Птушко, 1924 р.н., ст. Старомінська), але і у самого діда Фоми (1848 р.н.), який ще на початку 30 –х з повагою згадував про полтавське коріння нашого роду та сусідів. Тож вся наша станиця балакала по-українському та пам'ятала про Україну»⁵⁵².

Звісно, що на такому міцному ґрунті відчуття спільної етнічної та історичної ідентичностей, знайомство між наказним отаманом та великим поетом перейшло у вірну і щирю дружбу. Не забував Я. Кухаренко свого друга і в часи, коли з опальним поетом заборонялось підтримувати будь-які стосунки. Надсилав Тарасу Григоровичу листи, святкові подарунки, допомагав грошима, книгами, полегшуючи йому важке заслання. У своїх листах Кухаренко так звертався до поета: «брате курінний товаришу», «готов душу свою послати до тебе», «твій поки світить сонце», «любящій і поважаючий навік», «певний друже». Т. Шевченко бачив у Кухаренкові представника славного козацького війська, яке продовжувало традиції Січі, талановитого й відважного козака-запорожця.

Я. Кухаренко був також оригінальним та самобутнім письменником, який написав у 1836 р. п'єсу з життя козаків «Чорноморський побут». Показовим є те, що попри показну лояльність цих творів, зосередженим, переважно, на історичній та етнографічній тематиці, в них підкреслювалася особлива українська специфіка регіону та його населення. Саме тут міститься історична пісня про зруйнування Запорозької Січі та розвивається наступний діалог між чорноморським козаком Тупицею та чорноморською козачкою Цвіркункою:

«Тупиця: Та яке нам діло до цілого світа? Ми знаймо свою Чорноморію, а до...

Цвіркунка: Хіба ж тільки й світу, що в вікні? що Чорноморія та й годі? Поїдьте лиш у Русь та подивіться, що там робиться. От ми йшли з старим на сю землю через Дін, так дивились від самого Санджарова аж до Дону, що багато наїхало московських панів скрізь по городах; та й багато, добродію, є між ними таких старих та череватих, та й зроду нежонатих. Інший і добрий є, такий привітливий та балаку-

⁵⁵² Задунайський В. Із козацької минувшини ... – С.18.

чий, а до іншого не з вівсом. Я вже довго не забуду, як один на нас кричав: «Ей, хахли! хахли!» Ми ж думали: на кого б то він каже? аж він, добродію, на нас! Поки ж ми розчурукали та зупинились, коли дивимось, аж і солдати за нами біжать, і той пан московський іде та так розсердивсь, що крий боже! та й каже: «Што ви за люди?» та так лається погано, що цур йому! Ми й сказали, що йдемо на Чорноморію, так він нас вилаяв, вилаяв, та й каже: «У вас там все брадяги», та й вернувся лаючись»⁵⁵³.

Пізніше ця п'еса в поетичній обробці Михайла Старицького (музика Миколи Лисенка) стала популярною і відомою оперою.

Т. Шевченко, високо характеризує особові та творчі якості Я. Кухаренка, записав у своєму щоденнику: «Дивовижне явище між людьми – ця істинно шляхетна людина». Поет дружив і з родиною чорноморського отамана, особливо з його маленькою донькою Гандзею, яка пізніше стала справжнім захисником розвитку української культури на Кубані. Без сумніву, щирість і відвертість Я. Кухаренка дуже підтримувала Тараса Шевченка, надавала йому сили й наснаги на тяжкому життєвому шляху. 22 квітня 1857 р. поет був змушений написати Кухаренку: «Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили мою віру і надію... Я ще не дуже старий та знівечився». Незабаром Тарас Шевченко отримав відповідь, сповнену підтримки і щирого захоплення талантом письменника: «Не кидай діла, сіреч не оставляй писати. Погасило кляте лихо вогнище твого таланту, але добрий вітерець повіяв, порозносив золу, знайшов іскорку, що не погасла, та й почав роздувати вогонь: отже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в кілочки та й строй кобзу сміло, а далі грай як грав еси». Ще до свого заслання Шевченко мріяв побувати на «вільній козацькій Україні – Чорноморії. Але цьому не судилося здійснитися – «...думав я, ідучи в столицю, завернути до вас на Січ, поцілувати тебе, твою стару і твоїх діточок. Але не так воно робиться, як їм хочеться»⁵⁵⁴.

Яків Кухаренко теж мріяв, щоб його друг побував у козацькій Чорноморії. В одному зі своїх листів він писав: «Стан[иця] Уманська. 25 мая 1845 года. Курінний товаришу! Брате! Тарасе Григоровичу! Из Таганрога дві дороги на нашу Вкраїну (підкреслено Д.Б.), перша: прямо через море байдаками на Єйську косу (як я вже писав тобі); друга – на Ростов і Кушівку (140 верст). Од Ростова до Кушівки приїдеш на ізвошикові, а з Кушівки курінний отаман Моргун, до якого ти

⁵⁵³ Кухаренко Я. Чорноморський побит / Я. Кухаренко // Українська драматургія першої половини XIX ст.: маловідомі п'еси. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 267–328.

⁵⁵⁴ Цит. за: Мельников Л.М. Я.Г. Кухаренко и Т.Г. Шевченко в их взаимных отношениях. // Кубань. – Краснодар, 1989. – №1. – С.88.

прямо і їдь, домчить тебе до мене чим знатиме, бо йому вже сказано. Коли ж їхатимеш на Єйську косу, то питай пана Літевського – той тебе прийме і домчить до мене. Моя резиденція в Уманській, а якщо тут мене не застанеш, то питай мого отютанта (бо тут мій штаб), то і будеш там, де і я. З Таганрога пиши, брате, до мене. Таганрозька трупа грає мій «Побит». Приїзди, будь ласкав, до нас подивитись на тих потомків, котрі два віки різались з ляхами, а третій з черкесами. Нічого більш тобі не скажу, надіюсь балакати побачившись, а до того часу будь здоров, як вода, багатий, як земля: бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, а я поки світа сонця Тобі, брате! Буду щиро слуговати. Я. Кухаренко»⁵⁵⁵.

Після заслання Т.Шевченко збирався відвідати свого друга Я.Кухаренка та «Чорноморську Січ». Але цю подорож здійснити самому поетові не вдалось. Утім, завдяки Якову Кухаренкові «Кобзар» Тараса Шевченка та пам'ять про нього стали для українців Кубані найдорожчими святинями. Розглянемо формування шевченківського дискурсу на Кубані та його роль у становленні модерної національної ідентичності українців цього регіону.

На пам'ять своєму вірному другу-чорноморцю поет присвятив поему «Москалева криниця» та надіслав автопортрет, який родина Кухаренків зберігала як святу реліквію. З часів товаришування у Петербурзі доля знов так і не звела друзів, але дружба продовжувалась через листування до самої смерті Т. Шевченка з 30 вересня 1842 р. до 25 березня 1860 р.

Сам Яків Кухаренко пережив свого друга тільки на рік і сім місяців. Обставини його загибелі стали ще одним трагічним епізодом Кавказької війни. У ніч на 19 вересня 1862 р. за станицею Казанською на чорноморського отамана, який у супроводі свого зятя та одного козака їхав до Ставрополя, напав невеликий загін абадзехів. Під час перестрілки козак був убитий, а тяжкопоранений Я. Кухаренко разом із зятем потрапив у полон. «Абадзехи посадили полонених на коней зі зв'язаними під крупами коней ногами і в такому вигляді везли їх два дні і дві ночі. Кухаренко, якому тоді було 63 роки, поранений та до того ж не зовсім здоровий, декілька разів падав з коня, а при переправах через попутні річки промочив ноги у холодній воді, що значною мірою погіршило стан його здоров'я. Полоняників привезли в один з аулів верстах у восьми біля Майкопа. Абадзехи не знали, що в їх руках знаходиться Отаман, який наводив на них острах своїми походами в Закубаня. Тільки випадково це стало їм відомо: один... з абадзехів знав

⁵⁵⁵ Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 1993. – С.39.

його сина Степана Кухаренка і коли в розмові з іншим назвав його ім'я, то генерал Кухаренко заплакав, чим і видав себе. Дізнавшись, хто він такий, черкеси стали ставитися до нього краще, але почали вимагати викуп у 22 000 золотих карбованців. Коли закубанські черкеси дізналися про полон Я. Кухаренка, то навіть з далеких аулів приїжджали подивитися на нього. Звістка про полон Кухаренка справила дуже гнітюче враження на Чорноморців, які так добре знали його, а ще більше горювали вони коли 26 вересня до Катеринодара прийшла звістка про його смерть. Уряд Чорноморії запропонував абадзехам, як викуп за його тіло 20 полонених їх одноплемінників. Але розлючені 8 чоловік, які захопили його в полон і розраховували отримати багатий викуп, погрожували порубати його тіло на шматки. Степан Кухаренко, який прибув до Майкопа, вступив з ними в переговори [...] Тут допомогли деякі, дружньо налаштовані до чорноморців горці і вирішили, що тіло Кухаренка обміняють на зброю Степана Кухаренка та декількох його приятелів бжедугів. Окрім того, один з друзів, Гогак з аулу Габукай, сам залишився як закладник, а один абадзехський дворянин віддав у заклад свою родину. Тіло Якова Кухаренка віддали його синові, а зятя Іогансона випустили з полону тільки після того, як з Катеринодара відпустили полонених абадзехів. Від Майкопа і по всій кордонній лінії, де провозили тіло Я.Г. Кухаренка, збиралися козаки, щоб віддати героєві останню почесність»⁵⁵⁶.

Кубанський козак бандурист Дмитренко-Бут пізніше склав пісню про смерть отамана:

*У п'ятницю на базарі всі заговорили.
Що старого Кухаренка взяли, полонили.
Задзвонили до ранньої Богу помолиться.
Рознеслися слухи тяжкі, люд чогось боїться...
Зажурились старі й малі, народ голосує...
Пита один у другого: – Чого люд сумує?
Чого острах на всіх найшов...? Чого? – Ти не знаєш:
Генерала Кухаренко узяв черкес.*⁵⁵⁷

Як зауважив один з дослідників життя Я.Кухаренка Г.Омельченко, «Чорноморія від малого до старого віддавала останню пошану небіжчикові, як рідному синові і благому батькові»⁵⁵⁸.

⁵⁵⁶ Науменко В. Генерал-майор Яков Герасимович Кухаренко. К столетию со дня его смерти / В. Науменко // Кубанский исторический и литературный сборник. – Блаувелт, США, 1962. – № 18. – С. 13–17.

⁵⁵⁷ Бигдай А. Д. Песни кубанских казаков... – Т.І. – С.42.

⁵⁵⁸ Омельченко Г. Яків Герасимович Кухаренко / Г. Омельченко // Хвилі Кубані. Неперіодичний збірник Громади Українців з Кубані. – Прага, 1927. – С.14.

Так загинув останній чорноморський отаман, воїн і письменник, вірний товариш Кобзаря. Наступних кубанських отаманів царський уряд призначав із російських генералів некозацького походження. І лише в 1906 р. після бурхливих революційних подій кубанським отаманом став козак-чорноморець Михайло Петрович Бабич. Це була надзвичайно цікава людина, талановитий адміністратор і меценат, який багато зробив для розвитку культури на Кубані. Доля його склалася трагічно. Після лютневої революції 1917 р. Бабич мирно жив на своєму хуторі. У 1918 р. його закатували червоноармійці.

Непересічна постать Я. Кухаренка, його різноманітна діяльність завжди викликала суперечливе ставлення до нього як сучасників, так і наступних поколінь. 1 лютого 1913 р. Лука Мельников, колишній редактор газети «Кубанські обласні відомості», виступив на загальних зборах громади любителів вивчення Кубанської області з доповіддю «Я.Г. Кухаренко та Т.Г. Шевченко в їх взаємних відносинах». Зокрема, оцінюючи світогляд Якова Кухаренка, доповідач висловив таку думку: «Патріотизм Кухаренка мав досить однобічний характер симпатії або навіть любові, власне до козацької старовини у вузькому значенні цього слова, до її зовнішніх форм та традиції, навіть безвідносно до можливості або бажаності її реставрації; патріотизм цей врешті-решт зводиться до історично-етнографічного інтересу Кухаренка до минулого та сучасного рідного народу»⁵⁵⁹.

Власне, Л. Мельников відносив Я.Кухаренка до першого покоління представників українського національного відродження початку ХІХ ст. – істориків та етнографів, поміркований патріотизм яких обмежувався козакофільством та регіональним малоросійським патріотизмом. Наскільки правий був Л. Мельников, даючи таку оцінку Я. Кухаренкові? Вочевидь, певна однобічність цієї характеристики полягала в тому, що Л. Мельников намагався оцінити погляди Я.Кухаренка в контексті особливостей становлення національної самосвідомості, притаманних представникам українського громадсько-культурного руху Наддніпрянщини та Слобожанщини, не враховуючи специфіку Чорномор'я та складного положення, в якому перебував сам Я.Г.Кухаренко, займаючи вищі посади в Чорноморському війську.

П. Кокунько⁵⁶⁰, один із провідних діячів українського національного руху на Кубані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., таким чином охарактеризував постать Я.Кухаренка, безпосередньо полемізую-

⁵⁵⁹ Мельников Л.М. Я.Г. Кухаренко и Т.Г. Шевченко в их взаимных отношениях... – С.87.

⁵⁶⁰ Див.: Кокунько Г. В. Казак душой и телом (о генерале П. И. Кокунько) / Г. В. Кокунько // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 179–194.

чи з оцінкою, яку дав наказному отаману Л.Мельников: «Яків Герасимович Кухаренко був справжнім батьком-отаманом Чорноморського Війська. Старі порядки і вільності Запорожжя ще були живі в пам'яті багатьох, були живі і свідки їх. Ставлення його до козаків і відношення останніх до нього ще носило ознаки старого патріархального укладу, за який міцно трималося тодішнє козацтво і які так не по душі були вищому кавказькому начальству. Це начальство намагалося всіма силами завести загальні російські порядки не тільки стройових частин, але й у цивільному управлінні Чорноморського війська... Усі Отамани Чорноморські до Кухаренка боролися з цим, боровся і Кухаренко, але становище його було дуже дражливим. Справа в тому, що в його часи Отаман вважався водночас і командуючим всіма військами, в тому числі і армійськими, які знаходилися в межах Війська. Тяжко було утримати рівновагу в такому становищі і йому доводилося бути дуже обережним в захисті козацьких інтересів, щоб не роздратувати сильних світу цього і тим самим не загубити те, що було найдорожчим для нього. І без того з давніх часів найближче начальство косим оком дивилося на чорноморців, які завзято зберігали свою свободу і свої порядки... і за традицією ця нелюбов перейшла і до сучасного Кухаренку начальства, яке скористалося б будь яким необережним кроком отамана, щоб накласти свою важку руку на все військо Чорноморське. Це примусило бути дуже обережним Якова Герасимовича, але ця обережність і стала причиною звинувачень його у зраді Війську і козацтву, звинувачень, на які він зовсім не заслуговував»⁵⁶¹.

Спростовуючи тезу Л.Мельникова про немовбито «вузьку козацьку орієнтованість» світогляду Я.Кухаренка, П.Кокунько, згадував про власне перебування в петербурзькій українській Громаді в 70-х рр. XIX ст. та суперечки, які велися щодо Кубані та ролі Я.Кухаренка між М.Костомаровим, Д.Мордовцевим та П.Кулішем, свідком яких він був: «Справжніми керівниками та натхненниками гуртка були, звісно, три кита – Костомаров, Мордовцев і Куліш. Під їх керівництвом збуджувались та обговорювались різні питання з минулого України, про її сучасне становище і про те, чого можливо і бажано очікувати в майбутньому... Серед цих розмов неодноразово підіймалося питання про Кухаренка та його діяльність на Кубані... За свідченням Костомарова і Мордовцева про Кухаренка, між всіма, які його знали та чули про нього, склалося уявлення як про переконаного, надійного українофіла... Один тільки Куліш, за своєю звичкою до протиріччя,

⁵⁶¹ Кокунько П. Я. Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань... – С.11–12.

заперечував цю думку. Він ставив під сумнів українські тенденції Кухаренка, стверджуючи, що у нього було якесь своєрідне «українофільство», якийсь вузький український патріотизм, що він був більше козацький патріот, бо окрім своїх козаків він нічого не бажав бачити. Костомаров заперечував, що до цього треба внести поправку – яких козаків? Кухаренко був Отаманом Чорноморського Війська і дуже природно, що він перш за все відстоював своїх Чорноморців, які тісно зв'язані в минулому з Україною, та і зараз Чорноморці вважають себе українцями. Куліш зауважував, що дотримання Кухаренком таких вузьких інтересів як козацькі, піде не на користь більш ширшому завданню українців. Ні Костомаров, ні Мордовцев не погоджувалися з ним, знаходячи, що шляхи чорноморського козацтва до досягнення кінцевої мети українського руху не розходяться; що ж стосується часу після цього, то природно, що козацтво буде мати деяке розходження з рештою України, як це було і в минулому і, як козацький Отаман, Кухаренко, зрозуміло, повинен мати це на увазі, повинен був бути готовим до цього і підготовлювати своє козацтво до пред'явлення своїх вимог відповідно його прагненням, коли настане для цього відповідний час. Та і зараз, коли тиск уряду на Чорноморців ведеться набагато більш інтенсивно, ніж на пригноблену вже Україну, політика Кухаренка знаходить собі виправдання в становищі, яке склалося»⁵⁶².

Дружбу Якова Кухаренка та Тараса Шевченка, літературну, громадську, наукову діяльність отамана чорноморських козаків можна інтерпретувати саме як приклад створення загальноукраїнського простору, в якому Чорноморія вважалась його невід'ємною частиною. Цьому сприяли і якісні зміни, які відбулися в середовищі чорноморської еліти. Насамперед вони були зумовлені тим, що нове, постзапорозьке покоління чорноморської еліти представляли люди, які отримали високий рівень сучасної їм освіти і були готові ментально та інтелектуально сприйняти новий етап становлення українського національного розвитку. Якщо до початку діяльності Я. Кухаренка ментальна модель Чорноморії формувалася під впливом ідеї «Чорноморія – Нова Січ – Гетьманщина», в першу чергу, завдяки наполегливій просвітницькій праці чорноморського протоієрея Кирила Росинського (вихованцем якого був, до речі, і сам Яків Кухаренко), то в середині XIX ст. для нового покоління чорноморської еліти став привабливим модерний дискурс України, не в останню чергу завдяки його «козакофільству». Сприйняття цієї нової моделі України з її зверненням до романтизованої козацької минувшини дозволяло певною мірою кано-

⁵⁶² Кокунько П. Я.Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань... – С. 12 – 13.

нізувати уявлення про Чорноморію, отримати важливу інтелектуальну підтримку та закріпити підстави власної козацько-чорноморської ідентичності через літературу, етнографічні та історичні дослідження. У житті та діяльності Якова Герасимовича Кухаренка можна побачити, як, власне, і відбувався цей процес – «віднайдення України» для українців Кубані.

5.4. Чорноморія як «Кавказька Україна». Дискурс Чорноморії в творчості І. Попка

Визначну роль в утвердженні чорноморської української козацької ідентичності відіграв письменник, історик та етнограф Іван Попко (1819-1893 рр.). Його батьком був «крутий норвом і заможний по кишені» протоієрей станиці Тимашевської, якого називали в середовищі чорноморського духовенства креміль-протоієрей. Іван Попко блискуче закінчив навчання в Московській Духовній Академії, але попри бажання батька, навідріз відмовився стати священиком.

«Суперечка між сином та батьком завершилась тим, що заможний батько пустив блискуче освіченого сина на всі чотири боки, без будь-якої допомоги та підтримки. Згідно із законами Чорноморії, діти духовних осіб зобов'язані були нести військову службу, якщо вони не служили в духовному відомстві. Іван Попко став рядовим козаком (1841 р. – Д.Б.) і був відправлений на чергову службу в кордон на Кубанській воєнній лінії. Нелегко довелося жити в такому становищі академікові. Хоча йому і надали чин урядника, але він потерпав від крайньої нужди... цілих сім років жив у спільній з козаками брудній казармі... погано їв та ходив у подертому та заношеному одязі. Батько не змінював гнів на милість, сподіваючись, що нужденність примусить непокірного сина прийняти сан священика. Але коса наскочила на камінь, син не підкорився батькові»⁵⁶³.

Навіть і на кордоні Іван Попко не розлучався з книгами, переважно написаними іноземними мовами (на той час він досконало володів французькою мовою і знаходив час для вивчення інших мов). Пізніше Іван Попко опанував ще дванадцять мов, не рахуючи латини та давньогрецької. На книгах його великої бібліотеки, яку він збирав упродовж усього життя, залишились примітки вісьмома мовами⁵⁶⁴. Швидше за все І. Попко так і залишився б одним з чорноморських ко-

⁵⁶³ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк.141– 142.

⁵⁶⁴ Бібліотека, зібрана Іваном Попком, нараховувала 1201 примірник, серед яких 465 іноземними мовами. Значну частину склали книги українських письменників та істориків. Див.: Слущкий А.И. Библиотека генерал-лейтенанта Ивана Диомидовича Попки / А.И. Слущкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/doc/slutskyi_popka.htm

заків, якби напіванекдотичний випадок не посприяв його подальшій військовій кар'єрі. Одного разу на кордон, де служив Іван Попко, прибули зі столиці двоє гвардійських офіцерів «за георгіївськими хрестами», як кепкували козаки. Під час прогулянки берегом річки, офіцери побачили непоказного козака і почали в його присутності розмову французькою мовою, кепкуючи над козаком у драному лахмітті. Чорноморець деякий час слухав цю розмову, потім чемно відповів їм досконалою французькою мовою: «Будьте ласкаві, панове офіцери, розмовляйте про мене якоюсь іншою іноземною мовою, тільки не англійською та німецькою, тому що я і цими мовами володію». Ошелешені офіцери-аристократи після розмови з козацьким урядником Іваном Попком звернулись до наказного отамана і повідомили, що якщо цього освіченого урядника і далі будуть тримати на кордоні, то про це буде відомо високим колам у Петербурзі⁵⁶⁵. Невдовзі Іван Попко отримав чин хорунжого. Свою військову кар'єру він закінчив генерал-лейтенантом, узявши участь у багатьох війнах та походах. Він був нагороджений всіма вищими військовими нагородами Російської імперії. Уже наприкінці 1840-х років Іван Попко став однією з найосвіченіших постатей Чорномор'я. 1875 р. його обрано предводителем дворянства Ставропольської губернії, Терської та Кубанської областей.

Під час бойових дій хорунжий Іван Попко служив у загоні, яким командував Яків Кухаренко⁵⁶⁶. Невдовзі молодий козацький старшина починає займатися літературою, етнографічними та історичними дослідженнями. Іван Попко став автором багатьох праць з історії та етнографії, вів щоденник, у якому залишив надзвичайно цікаві відомості про життя Чорномор'я та народів Кавказу. Свої статті в газетах «Кубанські обласні відомості» та «Ставропольські губернські відомості» він друкував під псевдонімами «Осавул» та «Помандруйко». Проявив себе Іван Попко і як самобутній поет, його вірш українською мовою «Розповідь старого пластуна» є одним з перших творів української літератури Кубані.

Але головним внеском у формування особливого дискурсу Чорномор'я стали його історико-етнографічні твори – «Пластуни», «Піші козаки», «Історичні та біографічні нариси», «Темрюк», «Похідний щоденник», «Чорноморські пластуни в Севастополі» і найголовніша серед них праця – «Чорноморські козаки в їх воєнному та цивільному побуті. Нариси краю, суспільства, збройної сили та служби». Остання

⁵⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр. 892. – Арк. 143.

⁵⁶⁶ Федина А. И. Черноморский казак на Невском проспекте: поиски и находки (историко-документальные очерки о кубанцах в Петербурге) / А. И. Федина. – Краснодар, 2005. – С.86.

книга була написана як певне продовження «Історичних записок про чорноморське військо...» Я. Кухаренка та О. Туренка. Проте якщо «Історичні записки...» були спрямовані на створення дискурсу Чорноморії, то «Чорноморські козаки» вже утверджували Чорноморію як усталений особливий регіон, своєрідний замкнутий історичний та ментальний простір.

Передісторія написання «Чорноморських козаків...» була схожа на обставини виникнення «Історичних записок про військо чорноморське...» Я.Кухаренка та О.Туренка. Наприкінці грудня 1849 р. директор Департаменту військових поселень барон Корф звернувся до виконуючого обов'язки наказного отамана Чорноморського війська Г.Рашпиля з дорученням скласти до 1 березня 1850 р. доповідну записку про «склад Чорноморського козацького війська з 1825 по 1850 р.»⁵⁶⁷. За два місяці І. Попко та архіваріус Військового архіву Левченко, здійснивши титанічну працю, змогли скласти необхідний опис, в якому тільки таблиці займали 41 сторінку рукописного тексту і в якому містилися всі статистичні дані за чверть сторіччя існування Чорноморії. Цілком вірогідно, що ознайомлення з докладним статистичним матеріалом сприяло бажанню І. Попка написати книгу, в якій статистичні данні могли бути передані в цікавій, доступній формі, поєднаній з його власними враженнями досвідченого чорноморського козака, палкого патріота своєї Чорноморії.

Певним стимулом для цього могло б бути близьке знайомство І. Попка з П. Кулішем та представниками української громади в Петербурзі, які активно інтерпретували козацьку тематику у своїх літературних та наукових творах. Яскрава, надзвичайно жива, сповнена гумору та елементів чорноморсько-українського фольклору, талановито написана книга стала яскравим свідченням того, що в Чорноморії є і здібні творці її ідентичності, і широке коло читачів, готових сприймати цю книгу. «Чорноморські козаки...» вийшли друком 1858 р. у петербурзькій друкарні П. Куліша. Швидкому – через рік після написання – виходу книги у світ сприяло те, що досвідчений Іван Попко присвятив свій твір спадкоємцю імператорського престолу. У цій книзі автор безпосередньо позиціонує Чорноморію як прямого спадкоємця «гетьманської України» та зберігача її традицій, звичаїв, етосу та етнічної складової: «Чорноморці розмовляють малоросійською мовою, яка добре зберігалась. На стільки ж збереглися під їх військовою кавказькою оболонкою риси малоросійської народності у вдачі, звичаях, віруваннях у побуті домашньому та громадському.

⁵⁶⁷ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр. 1924. – Арк.1.

Спів на кліросі, веснянка на вулиці, щедрування під вікном, женихання на вечорницях і побілені хати, й гребля з зеленими вербами, й віл і кінь під сідлом – усе нагадує вам у тій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну Наливайка та Сагайдачного»⁵⁶⁸.

Книга складається з 17 частин, в яких живою, дещо оздобленою легким гумором мовою, спостережливий автор, підтверджуючи кожен свою думку або статистичними даними, або яскравими прикладами, або наведеними документами, надав можливість читачеві пізнати й відчути оцю дивовижну «кавказьку Україну» – дивовижну Чорноморію – як гідного спадкоємця традицій козацької державності України. Основними тезами, які заклав автор у свою книгу і які складають головну концепцію «Чорноморії – кавказької України», є такі: 1) саме Чорноморія є спадкоємцем гетьманської України; 2) усі традиції та звичаї старої козацької України були перенесені першими чорноморцями/останніми запорожцями на Кубань і дбайливо зберігаються їх нащадками; 3) підтвердженням цього є дбайливе збереження пам'яті (коммеморативні практики) про стару Україну – військові свята, панування української мови, звитяга нових запорожців – пластунів. У цій книзі наголошується на головних складових української чорноморської козацької ідентичності – українській мові, народних та станових козацьких звичаях, військових та обрядових святах.

Праця І.Попка знайшла своє визнання. За рекомендацією М. Костомарова її автор отримав Демидівську премію Академії наук, а вдячний за присвяту цісаревич нагородив автора грошима (350 карбованців сріблом) та діамантовим перснем з рубіном⁵⁶⁹. І.Попко був відомим на Північному Кавказі «українофілом». М.Грушевський, згадуючи період свого дитинства в Ставрополі, писав:

«З інших знайомостей одмічу дві – дуже короткі й побіжні – з людьми, що були, очевидно, українофілами, і тим зачіпали мою дитячу українську свідомість... Один – се був тодішній «предводитель дворянства» північного Кавказу Іван Демидович Попко, чорноморський генерал, духовного, академічного виховання, автор книжки про чорноморських і терських козаків – книжку про чорноморців я потім собі купив на пам'ять сеї знайомості. Я пам'ятаю тільки одну візиту його у батька – візиту офіціальну: не знаю – чи якусь святочну, чи з нагоди вступу його на сей уряд. Він, очевидно, жартом прирівнював свій уряд, що обіймав три провінції – Ставропольську губ., Кубанську й Терську області з Великобританією, з її девізом: [...]. А потім звів мову на чорноморців і на їх великодню віршу, котру й почав рецитувати:

⁵⁶⁸ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С. 35.

⁵⁶⁹ Федина А.И. Черноморский казак на Невском проспекте... – С.88.

*Кажуть, буцім молодиці,
Негодяйки, ледащиці,
І трусливі мов зайці,—
Аж неправда, молодці...*

Очевидно, ця українська вірша в устах такої офіційної особи мене дуже заінтересувала. Я списав сю віршу з уст батька, що теж її знав, і вивчив напам'ять»⁵⁷⁰.

У серпні 1893 р. видатний історик і письменник, етнограф і літератор помер. Поховали славного козака у місті Ставрополі. Пізніше на могилі Івана Попка зведено дзвіницю за його власним кресленням.

5.5. Ментальне освоєння Кубані чорноморцями в XVIII – XIX ст.

Як уже зазначалося, першою козацькою спільнотою, яка створила певну ментальну модель Кубані, стали козаки-некрасівці. Проте створена ігнат-козаками ментальна модель Кубані не увійшла до запорозького козацького дискурсу. Цьому перешкоджали і конфесійні розбіжності, й те, що у Війська Запорозького була своя «сакральна Батьківщина» – Великий Луг і задніпровські пороги. Після переселення на Кубань перед Чорноморським козацьким військом постала необхідність ментального освоєння нового простору. Більшу частину старшин і козаків Чорноморського війська склали колишні запорожці, які цілком природно намагалися зберегти основний комплекс уявлень та культурних моделей, утворених усією попередньою історією Війська Запорозького. Так, одним із обов'язкових елементів ментальної основи козацького війська було уявлення про свою «козацьку Батьківщину». Утративши Великий Луг і почавши переселення на Правобережну Кубань у 1792 – 1794 рр., чорноморці починають активно створювати свою «віднайдену Батьківщину» і, відповідно, нову регіональну ідентичність. Процес ментального освоєння Кубані складався з декількох поступових етапів. Можна виділити такі: «посольство Головатого» – створення міфу про отримання чорноморцями території військових земель на Правобережній Кубані; канонізація історії переселення Війська Чорноморського на Кубань та освоєння чорноморського кубанського простору в «Історичних записках про Військо Чорноморське», складених старшинами Чорноморського війська

⁵⁷⁰ Грушевський М. Споми́ни. / М.Грушевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inlit.com.ua/node/3433>

Яковом Кухаренком та Олександром Туренком у другій половині 30-х рр. XIX ст.; вихід у світ книги чорноморського козацького генерала Івана Попка «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту» (1858); закріплення уявлення про Кубань як про окремий регіон, який має всі підстави для самобутнього існування на державному рівні в «Історії Кубанського козацького війська» Федора Щербини. Розглянемо процеси переходу від традиційної самосвідомості чорноморської/запорозької спільноти до нової кубанської/чорноморської регіональної, станової та етнічної ідентичності та закладення основ для формування в майбутньому української національної ідентичності. Хронологічно це збігається з першою половиною XIX ст.

Враховуючи, що перехід чорноморців на Кубань у 1792 – 1794 рр. відбувався переважно власними силами й за мінімальної підтримки держави, а то і з перешкодами, які чинилися переселенцям як із боку владних структур, так і поміщиками, він став ще однією з підстав формування «кубанської чорноморської козацької міфологеми». Ми вже згадували вище про формування «міфу про посольство Головатого» та його значення для формування самосвідомості Чорноморського козацтва.

Наступним етапом закріплення регіональної ідентичності, тісно пов'язаної зі створенням ментального образу «Чорноморії», став «етап канонізації», тобто перенесення уявлень про регіон із усної міфологічної площини в літературну. Цей етап розпочався в 30-х рр. XIX ст., і започаткували його «народжені в Чорноморії» представники другого покоління козацької чорноморської старшини, для яких Запорозька Січ, на відміну від їхніх батьків, перетворилася на тему розповідей та напівлегендарних, хоча й дуже важливих, уявлень. Чорноморська еліта використала першу ж сприятливу нагоду для написання історії свого Війська. «Історичні записки...» стали важливим етапом переходу від усної історії чорноморського козацтва до історії, канонізованої у книзі, що виводило історичну пам'ять чорноморців на зовсім інший якісний рівень. 6 жовтня 1834 р. наказний отаман Чорноморського козацького війська Микола Заводовський отримує зі штабу Кавказького корпусу наказ про «Составление Истории Черноморского казачьего войска со времени поселения онога на Кубани». Власне, як видно з тексту наказу, йшлося лише про складання розгорнутого звіту про участь Чорноморського війська у військових діях на Кавказі⁵⁷¹. Але отаман М. Заводовський зміг скористатися цією нагодою й за його особистим розпорядженням справа підготування «Історії...»

⁵⁷¹ Орел В.Н. В поисках истины... – С. 36.

була доручена особливим наказом військової канцелярії молодим освіченим козацьким старшинам – осавулам Якову Кухаренку та Олександрю Туренку, які були звільнені від усіх своїх попередніх обов'язків і розпочали роботу⁵⁷².

Показовим є те, що, працюючи над «Історичними записками...», Я. Кухаренко водночас писав п'єсу «Чорноморський побит на Кубані між 1794-1796 роками» (українською мовою). Осавул Я. Кухаренко, у майбутньому наказний отаман Чорноморського козацького війська та один із найближчих друзів Т.Г. Шевченка, започаткував відразу два напрями «книжкової традиції» формування і збереження регіональної та етнічної ідентичності українського населення Кубані як через історичні дослідження, так і через літературні твори. «Історичні записки...», складені Я. Кухаренком та О. Туренком, тривалий час залишалися в рукописному варіанті й були надруковані лише 1887 р. в часописі «Київська старовина». Беззаперечно, навіть у рукописному варіанті «Історичні записки...» визначили характер подальших історичних праць з історії Чорномор'я – «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту» чорноморського козацького генерала Івана Попка та «Чорноморські козаки» чорноморського історика Павла Короленка⁵⁷³.

Можна констатувати, що в середині ХІХ ст. сформовано ментальну модель Чорномор'я як особливого козацького та українського простору. Зазначена модель закріпилася у козацькій міфопоетичній традиції і виведена на високий коммеморативний «книжковий» рівень. Це створило умови для складання декількох типів колективної ідентичності українського населення Правобережної Кубані/Чорномор'я: станового (козацького), регіонального (чорноморського) та етнічного (українського/малоросійського). У той же час модель Чорномор'я як «віднайдені та завойовані Батьківщини» стала основою для створення національної (української) ідентичності українців Кубані – процесу, який набув поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і мав особливості, зумовлені новою історичною ситуацією.

5.6. Роль релігії та освіти в становленні станової та національної ідентичності чорноморського козацтва

Для того щоб розглянути роль релігії в контексті окресленої проблематики, необхідно висвітлити такі аспекти: динаміку побудови храмів та церков у Чорномор'я, систему церковно-адміністративного устрою на території Чорноморського козацького війська, особливості

⁵⁷² Орел В.Н. В поисках истины. – С. 37.

⁵⁷³ Короленко П. Черноморские казаки...

формування церковного кліру та роль, яку відіграло духовенство в житті чорноморських козацьких громад, уявлення про релігію в середовищі чорноморського козацтва. Спробуємо відповісти на два питання: яке значення мала релігія для становлення ідентичності кубанських українців та яку роль відіграла в процесі ментального, символічного засвоєння території Правобережної Кубані (Чорноморії) в період існування Чорноморського козацького війська 1792 – 1860 рр.

Чорноморське козацьке військо, сформоване з колишніх запорожців, намагалося максимально зберегти традиції, в тому числі й релігійні. У Війську Запорозькому православна релігія виступала головною ідеологічною основою та підставою легітимності існування, військо узагалі позиціонувало себе як охоронця православ'я. Ці релігійно-ідеологічні принципи сформувалися ще на початку XVII ст., і відтоді релігія відіграла надзвичайно важливу роль у загальній ментальній концепції українського козацтва, перетворивши його на вагомий чинник політичного та ментального життя України. Таке ставлення зберігалось і у чорноморських козаків: «Мова, вдача, звичаї, пісні та усна народна поезія, одяг... (у чорноморських козаків – Д.Б.) засоби ведення господарства і т.п. – усе це було малоруським. Через цю причину козаки, як малороси, були ревними послідовниками православ'я. До початку вісімдесятих років (XIX ст. – Д.Б.) між чорноморцями не було жодного сектанта»⁵⁷⁴.

В устрої Війська Запорозького побудова церков та монастирів, внески на січковий військовий храм, традиційно високий авторитет козацьких священників завжди були важливими елементами структурної організації козацтва, центром якої виступала православна віра, сконцентрована в цих сакральних місцях. І хоча Чорноморське козацьке військо було якісно іншою козацькою спільнотою, ніж Військо Запорозьке, тим не менше традиції запорозької системи організації духовного життя вимагали її ретельного відтворення в Чорноморії. Тим більше, що в надзвичайно тяжких умовах міграції та освоєння нового кубанського простору роль релігії зростала. Втрати під час переселення, важке матеріальне становище на нових землях, голод, епідемії, небезпека життю в умовах перманентної війни з горцями та вороже оточення, відчуття непевності обставин, загострювали потребу в релігії, сподівання на Вищу справедливість та допомогу. Фактично, саме чорноморці стали найпотужнішою спільнотою, яка принесла православну релігію на Північний Кавказ. Їхні найближчі сусіди були або мусульмани адиги (черкеси) Лівобережної Кубані (Закубання), у віруваннях яких, утім, було багато елементів язичництва, або здебільшого старообрядці

⁵⁷⁴ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.72.

– гребінські, кізлярські, терські та лінійні козаки⁵⁷⁵. Ця обставина сприяла формуванню відчуття окремішності чорноморської спільноти та її відмінності у релігійному відношенні від інших.

За таких умов зміцнювалась і згуртованість населення Чорномор'я та його українська етнічна та станова (козацька) ідентичність, а в процесі подальшого освоєння кубанського регіону – й особлива територіальна чорноморська/кубанська ідентичність. У формуванні цієї ідентичності особливе місце відводилося релігійним практикам і церковно-адміністративній організації. Видатний кубанський історик Ф. Щербина писав: «Чорноморські козаки, зайнявши край, принесли з собою християнську релігію і звичаї та мали заново будувати храми, обителі й обзаводитись духовенством»⁵⁷⁶.

Іван Попко так характеризував у 50-х рр. XIX ст. ставлення чорноморців до релігії: «За винятком невеликої кількості інородців, усі чорноморські жителі, які належать до військового стану, сповідують греко-руську віру, за недоторканність якої вони, їх прадіди пролили потоки крові в боротьбі з нетерпимістю польського католицизму. Розколів немає. Жертовна відданість народу до церкви не має меж. Не буває спадку, навіть найменшого, з якого би якась частина не була передана на церкву. У цьому відношенні чорноморці залишаються відданими святому звичаю своїх предків: від усіх здобутків меча і весла приносити найкращу частину храму Божому»⁵⁷⁷.

Практика ієротопії, тобто створення сакральних місць на певній території, була необхідною умовою для ментального освоєння цього простору, перетворення його з «чужого» на «наш». Будівництво храмів, проведення урочистих богослужінь, релігійних або військових (але обов'язково при церквах) свят набувало в цьому процесі першорядного значення. Перше загальновійськове урочисте богослужіння відбулось у Тамані 12 вересня 1792 р. з нагоди надання Чорноморському війську жалуваних імператорських грамот на володіння Правобережною Кубанню⁵⁷⁸. Недаремно серед узятих на Кубань першими партіями переселенців усіх військових регалій була перевезена у 1793 р. і військова похідна церква з намальованим на полотні іконостасом. Цю церкву урочисто встановили в новому військовому граді Катеринодарі, а 29 серпня 1800 р. на її місці закладено дерев'яний Воскресенський собор. Він будувався як точна копія п'ятиглавого Самарського собору – головної релігійної святині Війська Запорозького. По-

⁵⁷⁵ Великая Н.Н. Старообрядчество у казаков-линейцев / Н. Н. Великая // Кубанское казачество: три века исторического пути: Материалы междунар.науч-практ. конф. – Краснодар, 1996. – С.35 – 38.

⁵⁷⁶ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.1. – С.579.

⁵⁷⁷ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.35.

⁵⁷⁸ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.190. – Арк.60.

при великі матеріальні труднощі, храм побудували відносно швидко, і його освячення відбулося вже 5 жовтня 1802 р.⁵⁷⁹. Цей собор простояв 70 років і був головним центром духовного життя української спільноти Кубані. І надалі, як військові, так і курінні/станичні храми будувалися з ретельним дотриманням зразків українського (козацького) бароко⁵⁸⁰.

Узагалі в системі побудови храмів та монастирів в Чорноморії можемо побачити намагання військового уряду відтворити систему святинь Війська Запорозького, підтвердити свою спорідненість із Військом Запорозьким, відтворити в Чорноморії нове Запорожжя. Населення курінних поселень, згодом – станиць, не шкодувало грошей на будівництво церков. У 1799 р. в Чорноморії було побудовано 16 церков, 9 будувалось, а 2 планувалося побудувати. Духівництво складалося з одного протоієрея, одного диякона, 22 священиків та 43 паламарів⁵⁸¹. Через півсторіччя в Чорноморії вже побудували 70 церков, з яких десять кам'яних⁵⁸², а на початку ХХ ст. в Кубанській області діяло 363 храми, з яких кожен четвертий був кам'яний або цегляний, та п'ять монастирів⁵⁸³.

Поєднання історичної пам'яті з релігійними традиціями як основи української ідентичності чорноморців проявилось у проекті військової дарохранительниці та військової скарбниці, складеному чорноморським козаком та архітектором Іваном Черником за наказом отамана Миколи Заводовського. Дарохранительниця мала входити до загального архітектурного комплексу майбутнього Військового Олександр-Невського собору. Майбутній будинок мав стати своєрідним сакральним пантеоном історичної пам'яті чорноморців. Цим проектом у будівлі передбачалась велика зала з портретами українських гетьманів, чорноморських отаманів, військовими реліквіями Чорноморського війська. Фасад будівлі, виконаний в античному стилі, в кресленнях прикрашали дві статуї – запорозького та чорноморського козаків. Прикрашали фасад і зображення козацьких шабел та гетьманської булави, гетьманської шапки та отаманського ківера. При вході у будівлю планувалося повісити мармурові таблиці – скрижалі із описом історії Чорноморського війська, щоб кожен міг читати про звитягу своїх славетних предків⁵⁸⁴.

⁵⁷⁹ Історія українського козацтва: нариси: [у 2 т.] / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С.375.

⁵⁸⁰ Бондарь В. К истории войсковых храмов Черномории / В. К. Бондарь // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 302–315.

⁵⁸¹ Там само. – С.376.

⁵⁸² Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.38.

⁵⁸³ Історія Українського козацтва... – Т.2. – С.377.

⁵⁸⁴ Федина А.И. Черноморский казак на Невском проспекте... – С.28.

Величезне значення для організації за запорозьким принципом духовного життя чорноморського козацтва та сакралізації кубанського простору мало заснування в серпні 1794 р. на північному березі Лебязького лиману Катерино-Лебязької Свято-Миколаївської пустині, в якій «старі й поранені на війні козаки по богоугодному бажанню своєму могли скористатись спокійним у чернецтві життям»⁵⁸⁵. Свою назву перший в Чорноморії монастир дістав на честь Спасо-Преображенського Києво-Межигірського монастиря св. Миколая, а саме будівництво очолював останній настоятель Запорозького Самарського Миколаївського монастиря ієромонах Феофан. Катерино-Лебязька пустинь стала головним осередком, де зберігались реліквії Війська Запорозького, перевезені на Кубань чорноморцями в 1798 р., святині Межигірського монастиря та частини його бібліотеки і нові святині Чорноморського війська. У 1849 р. на березі річки Кирпилі на землях станиці Рогівської за активного сприяння військового отамана Г. Рашпиля був заснований і другий чорноморський монастир – жіноча чернеча пустинь в ім'я св. Марії Магдалени. Першою ігуменею монастиря стала черниця Полтавського Ладинського монастиря Митрофанія Золотаревська, близька родичка Г. Рашпиля⁵⁸⁶.

Що стосується церковно-адміністративного ладу Чорноморії, то в різні часи її церкви належали до різних єпархій: у 1792 – 1799 рр. – до Феодосійської єпархії, у 1799 – 1820 рр. – до Новоросійської єпархії, у 1820 – 1829 рр. перебували у віданні астраханського єпископа, у 1829 – 1843 рр. входили до Новочеркаської єпархії, а з 1843 – до новоутвореної Кавказької єпархії на чолі з єпископом Кавказьким і Катеринодарським. Як це не дивно, але самостійність Кубанської єпархії була визнана лише в травні 1919 р., в часи існування Кубанської Народної Республіки, коли на Ставропольському помістному соборі «напівсамостійне Катеринодарське вікаріатство було остаточно виділене в самостійну єпархію з єпископом Кубанським і Катеринодарським Іоаном на чолі»⁵⁸⁷.

Неможливість отримати самостійний статус церковно-адміністративної організації в Чорноморії та пізніше Кубанської області, хоча вони якраз і були головною опорою православ'я на Північному Кавказі, можна пояснити негативним ставленням імперського уряду до такої перспективи та цілком виправданими побоюваннями, що це може посилити відчуття української та територіальної ідентичності серед української спільноти Кубані. Проте багато в чому певну автономність цер-

⁵⁸⁵ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.338. – Арк.35.

⁵⁸⁶ Історія українського козацтва... –Т.2. – С.376.

⁵⁸⁷ Протоирей Григорий Ломако. Нет будущего без веры // Родная Кубань. – 2000. – № 1. – С.100.

ковно-адміністративного устрою Чорноморії забезпечувало засноване згідно з іменним указом Святішого Синоду 30 квітня 1800 р. в Катеринодарі духовне управління, головою якого був протоієрей військової соборної церкви. «Завдяки відокремленості Чорноморії як самостійної провінції від інших губерній в ній лише малою мірою відчувалась наявність вищої єпархіальної влади. Тому і відіграло визначну роль місцеве Катеринодарське духовне правління»⁵⁸⁸.

Церковна організація забезпечувала і розвиток освіти в Чорноморії. Початкові школи виникали саме як церковно-приходські, в яких навчання здійснювали місцеві священники, а представники чорноморського духовенства разом з вищими козацькими старшинами багато дбали про відкриття нових шкіл. Узагалі чорноморці, за старими запорозькими традиціями, надзвичайно багато уваги приділяли організації системи освіти. Зокрема, уже із заснуванням Пластунівського курінного поселення в першій побудованій хаті було організовано школу⁵⁸⁹. Сам військовий суддя А. Головатий вів листування латинською мовою в 1795-1796 рр. з Карловим Університетом (м. Прага) про сприяння відкриттю в Чорноморії Академії⁵⁹⁰.

Не дивно, що і представники вищої духовної ієрархії Чорноморії відігравали важливу роль у житті Кубані та козацтва. Першим військовим протоієреєм був призначений військовий священник Роман Порохня, який належав до Чорноморського війська з моменту його утворення. У 1803 р. військовим протоієреєм став уродженець м. Новомиргорода, вихованець Катеринославської семінарії Кирило Васильович Росинський (1774 – 1825 рр.), людина надзвичайно талановита, безкорислива та всім серцем віддана справі духовного та просвітницького розвитку Чорноморії⁵⁹¹. Завдяки його наполегливій праці протягом 20 років він побудував у Катеринодарі дві церкви, сприяв будівництву в Чорноморії 25 храмів, створив військовий хор духовних співаків (при хорі пізніше було створено школу «Січ» для підготовки співаків), відкрив 10 приходських училищ, в яких навчалось 300 учнів, та заснував катеринодарське військово-духовне училища, а також організовував збори пожертв на відкриття шкіл та книгозбірні. За перші тридцять років із часу поселення Чорноморського війська на Кубані, там було відкрито більше шкіл, ніж мали деякі центральні губернії Російської

⁵⁸⁸ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска... – Т.2. – С.771.

⁵⁸⁹ Там само. – С.743.

⁵⁹⁰ Батурин О. Праздник казачьего просвещения (1820– 1920– 1930 гг.) / О. Батурин // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1930. – №59. – С.59.

⁵⁹¹ Кияшко И.И. Войсковой протоиерей о. Кирилл Россинский ...– С.525 – 534.

імперії. Наприклад, у той же період у Донському козацькому війську було тільки три приходські школи⁵⁹².

Вочевидь, Кирило Росинський, людина освічена і добре обізнана з Україною, намагався закріпити в Чорноморії традицію спадковості не тільки від Запорозької Січі, але і від гетьманської України. Завдяки його старанням у Катеринодарі зібрали портрети всіх українських гетьманів. Порівняно з початковими школами в курінних поселеннях, високого рівня була перша військова школа, відкрита в Катеринодарі 1 серпня 1803 р., якою дбайливо опікувався Кирило Росинський. Щорічно на її утримання військова скарбниця виділяла 1500 карбованців – величезні, як на той час, кошти. 14 грудня 1806 р. Катеринодарська школа була перетворена на училище та переведена в нове приміщення, побудоване згідно з розробленим у Харківському університеті планом для повітових училищ. У травні 1815 р. училище отримало статус військової гімназії, а в 1819 р. на пожертви всього населення Чорноморії у приміщенні Катеринодарського училища була відкрита повноцінна гімназія⁵⁹³. Починаючи з 1812 р., по всій Чорноморії на пожертви та утримання місцевого населення починають відкриватись парафіяльні училища. Спершу в Тамані та курінних поселеннях Щербинівському та Брюховецькому, а згодом у курінних поселеннях Рогівському, Ведмедівському, Кущевському, Леушківському, Пластунівському та Темрюці. Але духовну семінарію в Чорноморії так і не вдалося заснувати, тому вихідці з Чорноморії вимушені були отримувати вищу духовну освіту в Ставрополі. К.Росинський добре знав усі обставини мирного побуту чорноморців та їх тяжкого воєнного життя. Він постійно брав участь у воєнних походах чорноморських козаків за Кубань: «жодна експедиція в гори не здійснювалася військом без його благословення і без попереднього обговорення з ним усіх деталей походу [...] У багатьох великих воєнних виправах з горцями козаки перемагали ворога під безпосереднім особистим керівництвом о. Росинського, який брав участь в експедиції згідно свого обов'язку військового протоієрея»⁵⁹⁴.

Найважливішим фактором, який виводив релігійне життя чорноморських козаків на особливий рівень, була особлива система формування місцевого духовенства. На відміну від інших регіонів Росій-

⁵⁹² Блюдов Н. Ф. Начальное народное образование в Кубанской области / Н.Ф. Блюдов // Кубанский сборник. – Екатеринодар: Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1883. – Т. I. – С.736.

⁵⁹³ Історія українського козацтва... – Т.2. – С.379.

⁵⁹⁴ Городецкий Б. М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа: Росинский, Абах, Фелицын, Попка, Щербина и Короленко: [биобиблиографические очерки, 1912] / Б. М. Городецкий // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С.338.

ської імперії, в Чорноморії клир в основному вербувався з представників місцевого населення. Цьому сприяли дві важливі обставини. З одного боку, віддаленість Чорноморії від єпархіальних центрів, тяжкі та небезпечні умови життя, постійні напади черкесів не викликали у молодих священиків з інших регіонів особливого бажання перебиратись туди. З іншого – за старим січовим звичаєм, чорноморці намагались підбирати собі священиків із власного, козацького середовища. За такими новообраними священиками залишалась приналежність до козацького стану, вони отримували, як й інші козаки, відповідні ділянки землі із загального станичного земельного юрту, та їх економічний добробут залежав від загального добробуту населення станиці. Таке становище чорноморських священиків значно відрізнялось від життя представників духовенства в інших регіонах Російської імперії, де духовний клир уже був у замкнутому, відірваному від парафій стані. «Духовенство залишалося плотьтю від плоті та кісткою від кістки козацьким. Завдяки цьому воно завжди близько стояло до сірої рядової маси, знало її життя та нужди, боліло її горем та втратами. Це була своєрідна органічна єдність... Духовний пастир віддано провадив церковну службу, суворо слідкував за дотриманням благочинства і «трепетного порядку» в храмі Божому, але жив життям простого козака, працював, збільшував свій добробут і не оминав звичних задоволень маси. Це був старший та поважний член громадської курінної родини. Таких представників духовного кліру і обирали курінні громади»⁵⁹⁵. У багатьох станицях при церквах існували братства, до яких входили найповажніші та релігійні козаки. Братчики доглядали за станичним храмом, організовували та проводили храмові свята.

Зазвичай козаки курінних поселень та станиць обирали собі священиків, дияконів та причетників з молодих розумних козаків, які ще не брали участі у бойових діях і тому не мали крові на руках. Схвальні вироки курінних громад занотовувались і відправлялись до вищих духовних інстанцій з проханням рукоположення своїх обранців. Наприклад, в одному з таких прохань козаків Брюховецького та Ірклієвського куренів зазначалось, що їхній кандидат у священики Гаврило Кус: «...становища доброго, не п'яниця, не вбивця, не користолобець, в домогосподарстві своєму справний та дбайливий, не наклепник, не сварливий, в крадійстві та обдуренні не помічений, одружений першим шлюбом на дівчині»⁵⁹⁶.

Федір Щербина, сам син курінного священика, залишив у своїх спогадах багато цікавих спостережень про життя та побут чорномор-

⁵⁹⁵ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. ... – Т.2. – С.769 – 770.

⁵⁹⁶ Цит. за: Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. – Т.1. – С.586.

ського духовенства. Зокрема він передав колоритну розповідь про те, як його батько був обраний священиком станичною громадою: «Зібралася після смерті мого діда рада, і станичний отаман наказав покликати на раду Андрія Щербину – мого батька. – Ну, що ми будемо з тобою, Щербиненку, робить? – казали йому на раді козаки. – Ні в конницю, ні в піхоту ти не годишся, а твій брат і сестра ще малі діти. Нікому про них клопотатись. Якби у тебе хоч здоров'ячко було, а то бач, який ти худий та тендітний! Для тяжкої роботи ти зовсім негодий та й в пастушки чи в підпасичі тебе ніхто не візьме... – Одне слово, панська кость! – глузливо крикнув один з козаків. – А ти, козаچه, батьківських кісточок не чіпай! – промовив старий запорожець, який носив чуприну за вухом і який був великим приятелем Луки Щербини. – Усі Щербини були добрими запорожцями в Переяславському курені, і всі вони – і дід, і батько Луки, і сам Лука, – царство йому небесне, – були козаки розумні і письменні, і корисно служили в Переяславському курені, а Лука і тут, в громаді... – Так як же нам, Щербиненко, з тобою бути? – чіплялись козаки до мого батька ... – Як знаєте, – відповів Щербиненко и гірко заплакав... – Чого ж ти, дурний, плачеш? – намагались козаки заспокоїти хлопця. – Плачем не поможеш в горі! Але Андрій не міг заспокоїтись і став «дзвінким голосом» переказувати козацькій раді свої біди. – От, плачеш ти добре і голосом виводиш краще, ніж дяк на крилосі, – промовив один з козаків. Почувся дружний регіт. Але коли він припинився, старий запорожець із чуприною за вухом, поважно запропонував Андрія Щербину в дяки. – А що ж, пани громадяни? – звернувся курінний отаман до ради. – І справді, чи не оддати нам Щербину в дяки? Грамотний він добре, гортанню Бог не обідив його, – пошлемо Щербину до монахів в монастир; нехай підучиться у них до церковної служби, а там, Бог дасть, у нас же у церкві буде служити, бо дяк наш дуже старий. Правду сказати, Андрій хлопець добрячий, розуму у нього й тепер, як у зрослої людини, а повчиться, то ще й розумнішим стане. Та й родитель його – царство йому небесне – був козак письменний, розумний, не раз давав добрі совіти громаді, та й од діла не одказувався. – Правда, – закричали козаки, – правда, батьку отамане! Назначимо приговором громади Щербину на церковну службу. І ось за наказом Переяславської курінної громади козак Андрій Щербина був відданий до Катерино-Лебязького військового монастиря для навчання та підготовки до церковної служби»⁵⁹⁷.

Ця традиція зберігалася півстоліття, аж поки не була скасована «Положенням про Чорноморське козацьке військо» від 1 липня 1842

⁵⁹⁷ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1 – Спр. 95. – Арк. 60 – 61.

р. Проте і надалі парафіяльні громади кубанських українців віддавали перевагу вихідцям із місцевого середовища, розрізняючи священників, які служать «по-чорноморськи, по-нашому», і тих, які служать «по-московськи, по-руськи»⁵⁹⁸.

У своїх спогадах Ф.Щербина розповідав про такі суперечки між станичним священником отцем Юрієм, вихідцем із чорноморських козаків, та росіянином – франтуватим дяком Андроником: «Андроник ...коли він говорив і читав, то навмисно картавив та страшно пере-кручував російські слова, напіраючи на звук «а». Читав він в церкві, наприклад, сорок разів підряд «Госпади памилуй» так, що виходив якийсь безперервний викрик якихось нікому не зрозумілих звуків. Тоді отець Юрій відчиняв бокові двері з того боку олтаря, де стояв на кліросі Андроник і ганив його перед всіма: «Андроніку, гріховодни-ку,... Що ти там читаєш: «вот перекину! вот перекину!» – Як вийдем із храму Божого, я так тебе перекину, що ти аж ногами задригаєш. Читай по-нашому кріпко: «Господи помилуй! Господи помилуй!» Здивований франт починав читати «по-нашому» Але якщо він за зви-чкою, знов читав «па-руськи», то знов відкривались бокові двері і отець Юрій знов звертався до Андроника: «Ти упять «вот перекину, вот перекину» – ставай на коліна перед іконою Спасителя, та проси його помилувати тебе за «вот перекину». І франт Андроник ставав перед іконою на коліна...»⁵⁹⁹.

Розгляд особливостей релігійного світогляду чорноморських козаків потребує окремого дослідження. Однак варто вказати на його деякі специфічні риси. Козаки вважали, наприклад, що Ісус Христос має особливе ставлення до козацтва. Знову звернемось до спогадів Ф.Щербини: «– А как же надо благовестить? – запитав отець Максим гостя. – Треба по-нашому, як наш народ каже, кріпко: «І во віки ві-ков», – промовив отець Юрій. – Почему, – запитав отець Максим, – крепко надо произносить: «І во віки віков»? – А потому, – сердито відрізав отець Юрій, – що сам Ісус Христос проізніс би так, якби слу-жив у нашому храмі. Отець Максим заперечив, що це тільки припу-щення. – А що ж ти думаєш, – напустився отець Юрій на зятя, – хіба Ісус Христос нас, козаків, обідив би, коли козаки за його не раз з тур-ками бились?»⁶⁰⁰.

Станичні священники виконували ще одну дуже важливу роль у житті чорноморської/кубанської станиці. Вони були своєрідними лі-тописцями історії станичної громади, старанно занотовували усі дета-

⁵⁹⁸ Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы... – С.73.

⁵⁹⁹ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 296.

⁶⁰⁰ Там само. – Арк. 300.

лі станичного життя. На жаль, більшість таких літописів не збереглась. Наприклад, один із керівників антибільшовицького повстання козаків Таманського відділу у травні 1918 р. М. Гулий із жалем згадував, що під час наступу більшовицьких військ згорів літопис станиці Ахтанізівської, який вівся протягом 120 років⁶⁰¹. Один з небагатьох збережених літописів, як от наприклад, «Літопис подій станиці Новомишастівської за 1822 – 1917 р.», що вівся декількома поколіннями священиків, розкриває перед нами надзвичайно цікаві сторінки буденного життя чорноморської станиці та її мешканців⁶⁰².

Від козацької громади залежало як обрання свого станичного священика, так і позбавлення його приходу в станиці. Ф. Щербина наводить випадок, який трапився в станиці Новощербинівській: «Експансивний москаль батюшка, який зайняв прибуткове місце у козацькій станиці, потрапив не в своє національне, прийнятне середовище, а в чуже козацьке середовище, з яким він раніше не мав ні зв'язків, ні знайомства. Коли у отця Максима сталося з кимсь якимсь непорозуміння, то козацька станиця стала за козаків, за козацькі звичаї та права проти зверхнього та невтримного на язик батюшки-москаля, тому що він не був козацького походження та поступив на місце без попереднього ухвалення приговору від станичної громади. Внаслідок цього отець Максим був позбавлений приходу в станиці Новощербинівській... та був переведений владою на нове місце в Ставропольську губернію»⁶⁰³.

Підтвердження відчуття власної ідентичності українського населення Чорномор'ї, а необхідно нагадати, що її населення було переважно моноетнічним, знаходимо і в місцевому фольклорі. У казках чорноморських козаків ми постійно зустрічаємося з уявленням про існування «нашого Бога», на відміну від Бога «жидівського» (казка «Чий Бог старший: чи наш, чи жидівський»), «московського» (казка «Наш Бог і московський Бог»), «німецького» (казка «Наш Бог і німецький Бог»), «хлистунського» (казка «Хлистунський Бог і хлистунська Богородиця»)⁶⁰⁴. У цих казках «наш», «німецький» та «московський» Боги наділялися рисами, характерними для уявлень чорноморців про себе та представників інших спільнот. Певні риси козацького менталітету вносили свої корективи і в уявлення про рай та пекло. Коли Ф.Щербина в дитинстві прочитав «Енеїду» І.Котляревського, то рішуче заявив своїй

⁶⁰¹ Гулий Н.И. Восстание казаков на Таманском полуострове ... – С.25.

⁶⁰² ДАКК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.499.

⁶⁰³ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 424.

⁶⁰⁴ Дикарив М. Чорноморські народні казки і анекдоти / М. Дикарив // Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1895. – Львів, 1896. – Т. II. – С.4 – 5.

сестрі, що пекла немає: «Якби воно і тепер було, то наші пластуни знайшли б його і всіх чортів постріляли та в плін позабирали»⁶⁰⁵.

Необхідно також коротко сказати і про значення церковно-адміністративної організації для чорноморської козацької еліти. У жорсткій соціальній структурі, яка була поступово регламентована імперською системою по відношенню до козацьких військ, для козацької еліти залишалися лише дві можливості підвищити свій соціальний статус: або військова, або духовна кар'єра. Недаремно, визначний діяч українського національного руху на Кубані Степан Ерастов у своїх спогадах зазначив: «В національно-революційному русі на Кубані, починаючи з 70-х рр. XIX ст. «перед вели «поповичі» – вихованці Ставропольської духовної семінарії, де вчилися діти кубанських попів»⁶⁰⁶. І приклад видатного вченого, політичного та громадського діяча Федора Щербини, який починав своє навчання у Ставропольській духовній семінарії, був далеко не поодиноким.

5.7. Всесвіт кубанської чорноморської станиці

Умови, в яких відбувалось освоєння простору Правобережної Кубані українськими поселенцями, безпосередньо впливали і на еволюцію створюваних ними типів поселень. Особливості трансформації соціальної структури кубанських українців, економічні та воєнні обставини зумовлювали особливу логіку розселення українців у Чорномор'ї. За цих обставин на Кубані не відтворилася нова Запорозька Січ, як мріяли перші чорноморці, ні структура воєнних прикордонних поселень, яку намагалася створити імперська адміністрація. Спочатку передбачалось, що основна маса козаків згідно із запорозькою традицією буде жити в куренях Катеринодара, який був заснований за зразком Січі. Одружені козаки оселяться в особливих курінних поселеннях на кордонній лінії при кордонних укріпленнях, а економічною основою стануть хутори-зимівники козацьких старшин та заможних посполитих козаків, розкидані в безкрайньому кубанському степу. Однак започаткована система швидко показала свою неспроможність в умовах інтенсифікації Кавказької війни та специфіки економічного освоєння кубанського простору. Козаки, приписані до катеринодарських куренів, здебільшого через брак коштів розходились рибальськими та мисливськими ватагами по кубанських річках та плавнях, а мешканці курінних поселень, розташованих уздовж кордонної лінії, в умовах перманентної прикордонної війни не могли ні забезпечити на-

⁶⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 493.

⁶⁰⁶ Ерастов С. Спогади / С. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 1–2. – С. II–XX.

дійної охорони кордонів, ні дати собі раду в господарстві. Масові переселення в Чорноморію з українських губерній у першій чверті XIX ст., удосконалення організації оборони Чорноморської кордонної лінії, вимоги економічного розвитку зумовили становлення іншої, більш оптимальної для кубанських реалій системи поселень.

Організація оборони Чорноморії від нападів горців поступово трансформувалася за запорозьким принципом, коли поселення відсувалися у глибину території, а охорону кордону забезпечувала складна система укріплень, залог, бикетів, «батареєк», пластунських засідок тощо. Якщо черкеським загонам вдавалося прориватись у глиб Чорноморії, то козаки з хуторів та станиць миттєво виступали назустріч нападникам, нав'язуючи їм зустрічний бій. У випадку, коли горці все ж вривались у станицю, заплутані вулички ставали для кіннотників пасткою та розпошували їхні сили, що дозволяло козакам протриматись необхідний час до підходу допомоги. Розташування поселень далі від кордону дозволяло забезпечувати їх набагато більш ефективний захист та робило їх менш вразливими перед нападами горців.

До закінчення Кавказької війни у 1864 р. основою господарства Чорноморії було скотарство. Розведення великої рогатої худоби вимагало набагато менше витрат часу та робочих рук, ніж хліборобство, але потребувало значного простору. Скупчені на відносно невеликій відстані, посеред прикубанських плавнів прикордонні курінні поселення не мали можливості для ведення екстенсивного тваринницького господарства. Швидке зростання кількості чорноморців за рахунок масових переселень з України вимагало створення такого типу поселення, яке дозволяло, з одного боку, об'єднувати свої сили зубожілим переселенцям для економічного піднесення, з іншого – зберігати традиційні навички української селянської та козацької громади, утвердження якої на Кубані забезпечувало оптимальні умови для виживання та подальшого освоєння регіону. Природній трансформації типу поселень на Кубані сприяло те, що кавказька адміністрація мала лише опосередковані важелі впливу на Чорноморію і її намагання взяти під свій жорсткий контроль систему поселень натикалося на прихований, але, тим не менше, дієвий спротив наказних отаманів та штабу Чорноморського війська. Майже тридцять років продовжувалась еволюція поселень кубанських українців від прикордонних гарнізонів до поселень сільського типу. Перенесення поселень від місця до місця в пошуках найсприятливіших географічних умов відбувались дещо спонтанно, і військове начальство швидше опинялося перед фактом такої практики, аніж регламентувало цей процес, перешкоджаючи чи сприяючи йому.

Таким чином, на початок 30-х рр. XIX ст. основним типом поселення в Чорномор'ї стає багатолюдне курінне/станичне поселення в степу, розташоване поблизу річок та оточене хуторами. З 1842 р. курені (курінні поселення) офіційно почали називатись станицями, хоча в середовищі чорноморців термін «курінь» по відношенню до свого поселення зберігався до часів громадянської війни, іноді замість курінь або станиця застосовувався термін «слобода», вірогідно, занесений переселенцями зі Слобідської України. Чорноморський курінь/станиця виступав як головний тип поселення українців Кубані. Він склався внаслідок тривалої еволюції, мав складну соціальну систему, в якій були закладені чіткі та надійні механізми збереження особливої українсько-козацької ідентичності свого населення, що ефективно діяли до середини XX ст.

Важливим джерелом для реконструкції всіх сторін життя української станичної громади на Кубані є спогади Ф. Щербини, на які будемо спиратись у спробі реконструювати весь світ кубанської станиці. У ментальній географії українця-станичника весь світ, центром якого, власне, була його рідна станиця, розподілявся на декілька зон, визначених простором Кавказької війни, в якому виросло не одне покоління кубанських українців. Ворожий простір був зорієнтований у бік «річки смерті» – Кубані, куди виїжджали на службу козаки і в охороні якої на них щоденно очікувала ворожа куля або лезо шаблі та кинджала. Лише для пластунів, – легендарних, оповитих таємничим та містичним ореолом воїнів-розвідників, – цих меж, здавалось, не існувало. Важливими пунктами в ментальній географії мешканців станиці були прикордонні укріплення – кордони. До них був спрямований шлях декількох поколінь козаків-чорноморців. Поблизу кожної станиці було декілька таких кордонів, на яких проходили службу козаки. Для Новодерев'янківської станиці такими кордонами-супутниками були «Головний» та «Байрачний». Шляхи, які вели від станиці до цих кордонів, мали свої назви: заплутаний, але більш безпечний – «козачі манівці», більш короткий, але в той же час і небезпечний – «козацький відпочинок». Про кожний кордон та шлях існувало багато переказів та легенд, які зберігались та передавалися з покоління в покоління, коли Кавказька війна скінчилась. Для пересічного станичника ворожий світ починався за півтора-два десятки верств від станиці – відстані, на яку можна було супроводжувати козаків, що прямували «на Лінію». Для новодерев'янківців це був ряд пагорбів на відстані 18 верств від станиці, які називались «Вошиві могилки». Свою назву вони отримали від того, що козаки, повертаючись з кордонів до станиці, на цих пагорбах приводили свій одяг до ладу, щоб повернутись до рі-

дних домівок охайними, наскільки це було можливим після виснажливої служби. Неподалік від станиці був невеличкий яр «Козацький відпочинок», що отримав свою назву після того, як там був убитий козак, який повертався з кордону. Ці пункти ставали межевими знаками, попереджаючи, що безпечний простір рідної станиці закінчився, а за ним починається зовсім інший, ворожий простір, «Вовче поле». На «Вошивих могилах» відбувалося прощання козаків зі своїми рідними. Козак, переступивши цю символічну межу, вступав у зовсім інший ментальний стан.

Необхідно зазначити, що такий відпочинок перед поверненням додому відігравав важливу роль ритуалу перетинання межі – на цей раз із «Вовчого поля» до мирного простору, що створювало умови для психічної адаптації воїна, необхідної для переходу в стан мирного господаря та голови родини. Федір Щербина у молодості добре знав одного з відомих старшин Чорноморського війська Григорія Миргородського. Миргородський, який походив зі стародавнього роду українських козацьких старшин, відрізнявся надлюдською фізичною силою та надзвичайно добрим, спокійним і флегматичним характером. Він ніколи не розповідав про свої воєнні звитяги, хоча більшу частину свого життя провів на військовій службі та брав участь у безлічі битв, сутичок та воєнних походів. Яке ж було здивування Щербини, коли він дізнався, що про звитяги Григорія Миргородського ходили в козацькому середовищі дивовижні легенди, наприклад, що той міг перерубати одним ударом шаблі людину навпіл. За словами козаків, у Чорноморському війську окрім Григорія Миргородського такий удар був лише в одного козака. Ф. Щербина пізніше згадував: «Але ось що мене дивує [...] як у Г.Л. Миргородського поєднувались доброзичливість, сердечність і гуманізм як людини, демократизм як козака, з одного боку, та ті його діяння, коли він як воїн, кроїв навпіл живу людину могутньою рукою та міцною шаблею?»⁶⁰⁷.

Не заглиблюючись у воєнну антропологію, можна припустити, що саме символізм кордону між рідним і ворожим просторами і забезпечував перехід від ментального стану козака-господаря, хлібороба до козака-воїна. Утіленням цього переходу ставав момент прощання за станицею між козаками, які виходили на кордон, та їх близькими. Очевидцем такого прощання козаків, які йшли на кордон зі своїми родинами був Ф.Щербина: «Почувся плач та прохання Лаврика: «Візьміть і мене на віз!». Репетувала і донька урядника: «Не кидай нас, таточку!». Здавалось, що за цим поллються струмки сліз від жалю до тих, хто, можливо, не повернеться додому, поклавши голову у боях та різанині на

⁶⁰⁷ ДАКК. – Ф.764. – Оп.1. – Спр. 97а. – Арк.293.

кордонній службі. Але в цей момент гримнула весела козацька пісня. Діти перестали плакати. Дорослі замахали хустками та шапками козакам, які вже виходили. Раптом козаки розділились на дві лави, між якими утворилась прогалина. Вихорем влетіли на цю прогалину два козаки та пустились у танок. Через деякий час до цих двох приєдналось ще двоє. Група рідні, яка залишалась, здавалось, застигла на одному місці, спостерігаючи за дорогими їм постатями. Коли вже козаки пустились у танок, то на одному повороті дороги зникли з очей проводжаючих, але довго ще доносились здалеку завзята пісня та гики»⁶⁰⁸.

В уяві кубанського українця за Кубанню починався майже потойбічний світ, населений не тільки ворожими черкесами, але й міфічними істотами – людоджерами, велетнями. Там, у горах, небо торкалося землі й можна було побачити «богатирські хати» (дольмени). Потрапити за Кубань з надією повернутись могли тільки пластуни – посередники між звичним та потойбічними світами – або козацькі відділи під час рейдів, але для звичайного станичника, який потрапляв в полон, перехід через Кубань-річку навряд чи залишав надію на повернення. Навіть нічне небо над головами мешканців чорноморської станиці нагадувало їм про Кавказьку війну. Згадуючи про своє дитинство в одній з чорноморських станиць в 70-х рр. XIX ст., кубанський козак С.Мащенко писав: «Влітку приємно було ночувати на повітрі. Лежиш серед двору на траві і дивишся на зоряне небо: ось «Вечірня зірка», ось група зірок «Волосожар», ось «Чумацький шлях». Мати казала нам, що козаки тікали з черкеського полону, дивлячись на Чумацький шлях. Для цього і створений він, щоб козаки могли «утікати» від черкесів. Така думка виникла тому, що Чумацький шлях має напрям з південного заходу на північний схід, тобто веде з-за Кубані (від черкесів) на Чорноморію»⁶⁰⁹. Пластуни розповідали дітям про людоджерів, яким черкеси продають полонених. І ці фантастичні сюжети відображали відчуття чужого та ворожого світу, порятунком від якого було збереження власного світу – рідної станиці та устрою станичної громади.

Устрій типової української чорноморської козацької громади сформувався під впливом двох вихідних рівнозначних складових – принципу козацького самоврядування та української селянської громади. Існування станичної громади регулювалося та визначалося комплексом особливого звичаєвого права, який утворився за рахунок взаємодії та взаємодоповнення українського селянського та українсь-

⁶⁰⁸ ДАКК. – Ф.764. – Оп.1. – Спр. Спр. 95.. – Арк. 393 – 394.

⁶⁰⁹ Мащенко С. М. Отрывок воспоминаний о жизни на Кубани в шестидесятых и семидесятых годах прошлого века / С. М. Мащенко // Кубанский исторический и литературный сборник. – Блаувелт, США, 1962. – № 18. – С.19.

кого козацького звичаєвого права. Якщо численні законодавчі інструкції та положення відносно життя чорноморського козацтва могли стосуватись лише окремих елементів життя Чорноморії, то звичаєве право виступало головним імперативом життя та побуту українців Кубані, маючи незаперечну перевагу перед правом офіційним. Основою світогляду козаків-чорноморців та їх уявлень про Чорноморію, власну спільноту та підстави свого існування була наявність свого окремого простору та своєї землі. Можна припустити, що в ментальному світі українців Кубані та їх ставлення до землі, не земля належала чорноморцям, а вони належали землі. Це уявлення виступало однією з підстав, яка забезпечувала перевагу звичаєвого права над офіційним (одним з елементів якого було регулювання земельної власності).

Простір станиці, попри свою цілісність, розподілявся на декілька складових. У громаді станиці Новодерев'янківської, наприклад, було дві частини – «крайчани» та «гребельчани». «у крайчан та гребельчан існували свої окремі організації та свої порядки суспільного складу: були дві парубочі громади або ватаги, дві «череди» для рогатої худоби, дві «черідки» для телят, і окремо в кожній частині станиці збирались «гуртки» підлітків. Це не означало, що Дерев'янківка, як ціла станиця, була розколота у громадському відношенні на дві окремі частини. Череди, парубочі громади та гуртки були місцевими організаціями другорядного характеру, викликані розташуванням довгої, майже в дві версти розташованої станиці...»⁶¹⁰. Між мешканцями кожного відтинку станиці, незалежно від віку, існувало певне суперництво: і в спортивних змаганнях, і в господарських справах визначалося, який станичний куток буде більш чистим, де господарі будуть більш заможними, чиї козаки більше відзначаться на службі тощо. Така конкуренція відігравала важливу роль у розвитку станичної громади, стимулювала дух здорового суперництва між членами цієї громади та зв'язки між ними.

У самій громаді існувала та старанно підтримувалася певна ієрархія, закріплена звичаєвим правом і моральним авторитетом представників кожного її ступеня. На верхньому шаблі цієї ієрархії був станичний отаман, який, власне, уособлював громаду. Отаман обирався станичною громадою на початку року і, фактично, представляв громаду. Він уособлював станичну громаду та залежав від неї. Отаман, навіть якщо він був простим козаком або мав найнижчий офіцерський чин урядника, мав право користуватися всіма правами офіцера і був представником як цивільної, так і військової влади. Ф. Щербина розповідає про випадок, коли один офіцер, який проїжджав через станицю, вимагаючи змінних коней, почав кричати та ображати отамана. «Коли ж станичний отаман

⁶¹⁰ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 225.

сказав йому, що той порушує козацькі права та звичаї, що в особі отамана той ображає і громаду, яка обрала його, через що він носить на шаблі знак офіцерської гідності (срібний темляк – Д.Б.), то офіцер крикнув йому у відповідь: плювати мені на твою шаблю! Все це відбувалось у присутності козаків. Отаман наказав писарю скласти протокол, а присутніх козаків внести у протокол як свідків. Тоді й офіцер перейшов з грізної позиції на підлегле по відношенню до отамана та козаків становище, негайно вибачився перед отаманом, прохаючи того не ганьбити в протоколі перед громадою, козаками та начальством»⁶¹¹. Отаман залежав від громади набагато більше, ніж громада залежала від нього. Козаки Новомінської станиці говорили: «Це не ми повинні боятись станичного отамана, а він нас»⁶¹².

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у деяких станицях зустрічались отамани, які переселились на Кубань разом з Головатим та Чепігою. Одним із таких був отаман станиці Новодерев'янківської Василь Калинович Набока: «Незважаючи на свій похилий вік, він виглядав людиною живої справи, яка вміла розбиратись в складних обставинах... Спокійний та зосереджений погляд, неквапні рухи, рівний та поміркований тон промови та рішуче у потрібних випадках «так» або «ні» викривали в ньому людину, яка довго прожила, багато бачила, невсипно працювала та багато думала і вміла розуміти людей та їх поведінку. Недаремно він був у Дерев'янківці безперервно багато років підряд станичним отаманом. Дерев'янківці знали, кого обирати своїм головою та цінували його за багаторічну діяльність на користь станиці та її населення. У цьому і полягав той високий ступінь поваги, якою користувався старий Набока в середовищі своїх одностаничників від малого до великого, від дітей, які вказували пальцем на отамана, коли той ішов по дорозі й казали: «Он іде дід Набока, отаман!» та до його однолітків. Як отамана дерев'янківці не боялись Набоку, а саме поважали його особисто та цінували його вагоме слово та розумне розпорядження»⁶¹³.

Наступний щабель в станичній соціальній ієрархії після отамана займав виборний станичний суддя. Суддя повинен був виконувати складне завдання – знаходити такий варіант вирішення питань, який міг корелювати як з офіційним, так і зі звичаєвим правом. Він міг впливати на громаду силою свого власного авторитету і, в той же час, вміти за потреби так залагодити справу, щоб і захистити інтереси

⁶¹¹ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 483.

⁶¹² Кириллов П. Новоминская станица: статистическое описание / П. Кириллов // Кубанский сборник: Труды Кубанского областного статистического комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1883. – Т. 1. – С.642.

⁶¹³ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк.

громади, яка його обрала, і залишитись невразливим з боку формальних положень. Таким у пам'яті Ф. Щербини залишився станичний суддя: «Зовнішнім виглядом він був найтипівішим козаком-чорноморцем – трохи вище середнього зросту, з правильним овальним обличчям, пропорціональною фігурою, світловолосий, світлобровий, світловусий з великими зіркими очима»⁶¹⁴. Ф. Щербина зауважив: «Подібно до того, як в старій Запорозькій Січі на Дніпрі військовий суддя був помічником кошового отамана та завідував не тільки судовими, але й адміністративними справами, станичний суддя в кожній чорноморській станиці відігравав подібну роль. Воєнне життя, сповнене усіляких випадковостей та несподіваних ускладнень, не вкладалось у межі планомірного судочинства та систематичного руху справ: юриспруденцію часто відсували на задній план вимоги військової дисципліни, екстраординарні обставини та невідкладність покарань за порушення цієї дисципліни та військових порядків..., що вимагало широкого життєвого досвіду, здатності до спостереження, і доброго розумового апарату, щоб не припуститися помилки та не скривити душею в бік несправедливості при вирішенні казусних справ, суперечливих взаємовідносин та порушення існуючих суспільних порядків...»⁶¹⁵.

Свій статус і авторитет станичний суддя мав підтримувати постійно та захищати інтереси громади, на яку він спирався як на найвищий авторитет та джерело своїх повноважень. Як ілюстрацію до цього, Ф. Щербина навів яскраву сцену суперечки станичного судді Москаленка із офіцером Слабізьоном – заможним хуторянином, чорноморським паном: «Одного разу осавул Слабізьон за якоюсь справою вирушив до станичного правління. На ганку будівлі стояли декілька старих козаків у звичайній своїй поставі, спершись на «ціпки» або палиці. Серед них знаходився і суддя Москаленко. Осавул, заходячи до правління, кинув поглядом на старих козаків і, попри загальнокозацький звичай, не привітався першим. Козаки, в силу службової звички, взяли ціпки в праву руку та виструнчилися по-військовому; один Москаленко стояв нерухомо, спершись на ціпок і немов би не помітивши осавула, який щойно прийшов. Але осавул помітив його та зупинився, дивлячись на нього. – Що це ти, Іван Степанович, – заговорив він, немов жартома, – стоїш, наткнувшись на ціпок, неначе до ціпка приклеїли тебе? – Так мені зручніше, – відповів суддя, не змінюючи постави. – Іш ти!? Суддя – велика цяця! – запально заговорив осавул. – Так ти хоч би поздоровкався з осавулом. – Як же я буду здо-

⁶¹⁴ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 243.

⁶¹⁵ Там само. – Арк. 225.

ровкаться, коли я стою, а осавул до нас з вулиці іде. Це ж не моя черга здоровкаться, – пояснив свою поведінку суддя. – Бач! А черга тобі горла не заткнула? – підвищеним тоном заговорив осавул. – Ні! Хай Бог милує! – відповів суддя. – Просто незручно якось здоровкаться першим. Я ж не з лепортом до Вас прийшов? – А чом би осавулові тобі і не пролепортувать? – кип'ятився осавул. – Про що ж Вам лепортувать? – заговорив Москаленко. – Ваше благородіє, свині у городі. Так чи що? Так і я хоч цяця, та виборна громадою, як водилось це й у Запорожжі, і не водиться у панів, – відрізав суддя. – А як за таку мову осавул начальству пожалується, – що на це суддя, вибраний громадою, скаже? – промовив з апломбом осавул. – Нехай жалується, – спокійно відповів суддя. – Я по правді все розкажу. Скажу, який гарний осавул є у нас в станиці, що не лається, не б'ється, не коверзує – все як слід, по порядку доложу. Осавул добре знав, що суддя Москаленко так розпише його перед начальством, що йому прийдеться свої очі та вуха глибоко в кишеню ховати, сильно розлютився та хотів перейти на свою звичну лайку. «Невіряка!» – вигукнув він судді, але, подивившись на його спокійну поставу, стримав себе. – Це правда, Ваше благородіє, – повчально сказав суддя. – У козаків нема віри до тих панів, які козачі порядки та звичаї руйнують, а я ж – козак! Осавул нічого не сказав, а замахав руками і, судячи по всьому, стримуючи себе, поквапився піти в будівлю управління. Коли за Слабізьоном закрились двері, діди зі сміхом, говорили своєму судді: «Де у тебе, Іване Степановичу, слова оті беруться? Неначе як горобці літають. Одчикрижив самого Слабізьона на всі боки; ні до чого йому і причепиться». І діди по всій станиці рознесли, «як балакав суддя Москаленко з есаулом Слабізьоном»⁶¹⁶.

Станичний отаман, суддя та писар залежали від громади. Будь-яке важливе питання, яке стосувалось і громади в цілому, і окремих її членів, не могло бути вирішене без санкції станичної ради або сходу. Для обговорення та винесення вердикту збиралися всі дорослі чоловіки – козаки. Обговорення були бурхливими, але рішення не могло бути затверджене в особливому письмовому «приговорі» станичного сходу без згоди більшості його учасників.

Процес соціалізації майбутнього члена станичної громади починався з досить раннього віку. У перші десятиріччя освоєння Кубані чорноморськими козаками служба для хлопців починалася з 12 – 14 років. Пізніше, коли вікові межі початку козацької служби стали більш регламентовані та сягали 17-18 років, процес адаптації молодих хлопців до умов та особливостей системи громади починався віднос-

⁶¹⁶ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 248 – 249.

но рано. До 3 – 4 років малюка називали «богатир», до 7 – 8 років – «хлоп'ятко», у віці 9 – 12 років – «хлопчик», в 12 – 16 років – «хлопець», з 16 років – «парубок», до одруження – «молодик». Кожному етапу відповідав свій рівень соціалізації та інтеграції в життя громади. Зазвичай, молоді хлопці виконували обов'язки помічників при станичному правлінні – десятників, тижневиків, летюків, огневщиків. До обов'язків тижневих, наприклад, входила допомога в господарстві родинам, які не мали достатню кількість робочих рук або були незможними⁶¹⁷. Малі хлопці об'єднувались у «гуртки», які були при кожному куті, а парубки – у «парубочі громади». Участь у «парубочій громаді» була важливою перехідною ланкою при підготовці до повноцінного входження у станичну громаду. Кожна «парубоча громада» обирала свого отамана. Зазвичай, ним ставав парубок, який вже був на службі, але ще не одружився. До головного обов'язку парубочого отамана входив контроль над морально-етичною поведінкою станичних парубків. Наприклад, парубка, що залицявся до жінок козаків, які в цей час перебували на службі, парубочий отаман міг жорстоко побити «за поведінку». Окрім того, парубочі громади виставляли свої ватаги колядників, супроводжували як «міхоноші» дівчат, під час щедрювання та колядування на різдвяні свята⁶¹⁸. Молоді дівчата теж об'єднувались у «дівочі громади». До обов'язків дівочих громад входило прикрашання вулиць та станичного майдану квітами та вінками перед святами.

Станичний майдан, на якому розташовувалися церква, станичне правління і, водночас, отаманський будинок, був центром у ментальній географії станичника-чорноморця. На станичному майдані відбувались наради станичної громади, там оголошувались важливі накази та рішення, проходив військовий вишкіл молодих козаків, на станичному майдані збирались козаки, перед тим як виступити на службу, там відбувалось покарання злочинців.

У ролі антагоністів у середовищі чорноморської козацької спільноти виступали заможні козаки – хуторяни та пани-офіцери. Протистояння між станичною громадою та панами-офіцерами, які володіли хуторами, мало дві підстави – економічну та соціальну. Економічна складова була наслідком протистояння за землю між хуторянами та станичниками. В умовах інтенсивного розвитку скотарства, яке потребувало менше робочих рук, але значних земельних просторів, хутори, які обступали станицю, обмежували можливості для її подаль-

⁶¹⁷ Мащенко С.М. Отрывок воспоминаний о жизни на Кубани ... – С.25.

⁶¹⁸ Півень О. Рождество на Кубани / О. Півень // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1930. – № 51–52. – С. 16–17.

шого економічного розвитку. Боротьба між станицями та хуторами є основною причиною напруження всередині української спільноти Кубані до кінця 70-х рр. XIX ст. Час від часу військовий уряд намагався вирішити цю проблему, надаючи право станичним громадам руйнувати хутори, якими володіли прості козаки. Підставою для такого рішення були міркування, що протистояння між громадами та хуторянами розколює козацьке середовище, що хутори часто стають осередками для розповсюдження конокрадства, на хуторах переховуються гайдамацькі ватаги, а збільшення кількості хуторів розпорошує козацьку масу, що спричиняє втрату високого мобілізаційного рівня тощо. Уже в 1813 – 1814 рр. відбулися перші скорочення кількості хуторів⁶¹⁹. У 1833 р., згідно з наказом військової адміністрації знищенню підлягало 38% від загальної кількості хуторів. Серед них тільки 2% належали панам-офіцерам⁶²⁰. Для станичників процес знищення сусідніх хуторів відбувався в декілька етапів. Спочатку на станичній нараді козаки докладно розбирали всі утиски та збитки, яких громада зазнала від недотримання хуторянами встановлених правил спільного користування станичним юртом. Після того як громада вирішувала, що хутори злісних порушників необхідно знищити, дорослі козаки у неділю збирались на площі біля церкви і, отримавши благословення священника, на чолі з отаманом правильним строем кінного підрозділу вирушали на розгром хуторів. Коли хуторські будівлі були знищені, хуторяни поверталися з козаками у станицю, станичники будували для них хати і наділяли ділянками землі зі станичного земельного юрту, до якого приєднувалась і колишня хуторська земля.

Якщо простих козаків-хуторян ще можна було повернути до станичної громади, то хутори старшин знищувати заборонялось. Але в середовищі станичників ставлення до офіцерів-хуторян було негативним. Коли хуторянин з'являвся в станиці, діти супроводжували його глузливими піснями на кшталт:

*Хуторянин,
Бусурманин,
Бісів задирако,
Злючий як собака!
Жреш ти степ і пашу,
Всю земельку нашу,
Та порвеш ти пельку,
Не ковтнеш земельку!*⁶²¹

⁶¹⁹ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество... – С. 244.

⁶²⁰ Там само. – С. 246.

⁶²¹ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 258.

Одним із важливих факторів, який вплинув на формування Чорноморії як моноетнічного простору, стала ретельність, з якою куріні/станичні громади дотримувались принципу включення новоприбульців до своєї спільноти. У першу чергу таку роль відігравав принцип ідентифікації за мовною та етнічною ознакою. Як уже зазначалося, спроби імперської адміністрації переселяти до Чорноморії певні маргінальні елементи натикались на спротив і військової старшини, і станичних громад. У той же час для втікачів-українців, попри всі заборони, входження до близької їм за традиціями та звичаями станичної громади відбувалося без великих труднощів. Виняток складало населення Черкесько-Гривенської станиці, з самого початку заселеної адигами, які тривалий час тримались певною компактною спільнотою, хоча і вони поступово асимілювались до загального українського оточення. Більш невибагливими були старшини-хуторяни, які в пошуках робочих рук створювали умови для зарахування до козацького стану представників інших етносів, а іноді і військовополонених. Втікачі «вистригали собі чуприну за козацьким зразком та поєднували працю на заможному хуторському господарстві зі службою на кордоні»⁶²². Проте хуторяни не менш ретельно зберігали свою етнічну українську ідентичність. Про це свідчать також назви хуторів та кошів, які були розсіяні по всій Кубані. Хутори та коші Чорноморії навколо Абинської станиці – хутори Мірошніченка, Пащенко, Мови, Чернеги, Скажена Балка, Миколаєнка, Бондаренка; навколо Брюховецької – хутори Драний, Коляда, Полтавський, Череп'яний, Сухенька Балка, кіш Харково-Полтавський; навколо Переяславської – Ляхова Могила, Ново-Дніпровський, Чернігівський, коші Богуш, Бондар, Бобир, Валило, Вовкодав, Горобніченка, Грицай, Кияшко, Лобода, Переварюха, Сердюк, Сулима, Черевань; навколо Рогівської станиці – хутори Сердюківський, Гусина Балка, Кисіль, Малоросійський, Диш, Слива, Сурина, Хміль; навколо Канівської станиці – хутори Ходики, Корж, Крючкова Балка; навколо Куренівської станиці – Іногородне-Мальований, Козаче-Мальований; навколо Новопокровської станиці – хутори Полтавський, Український, Україна та ін.⁶²³.

До сімдесятих років XIX ст. – часу, коли в Чорноморії швидко формується нова масова соціальна верства іногороднього населення, принцип спільної етнічної належності був домінуючим при визначенні свій/чужий для чорноморців. «Іногородні мешканці в станиці називались в той час городовиками, тобто прийшлими в Чорноморію з різних міст України та великоросами. Перші вважалися своїми, завдяки єдності

⁶²² Покровский М.В. Из истории адыгов ... – С.92.

⁶²³ Список населенных мест Кубанского округа. – Краснодар : [Б.в.], 1927. – С.14 – 29.

мови та національних особливостей, а другі чужими – «москалями» – через відмінності в мові, звичаях та способі життя. Українці з дерев'янківцями швидко зживалися. У Дерев'янківці, як і в інших чорноморських станицях, багато хто з городовиків українців, які тікали від кріпацтва, зараховувалися до козаків»⁶²⁴.

Характерним було ставлення в родині Щербини до найманого робітника Явтуха: «Його дерев'янківці навіть не називали «городовиком», як іменувались усі прибульці до Чорноморії з інших міст – «городів». У цьому відношенні багато значило те, що Явтух розмовляв тією ж українською мовою, якою розмовляли і чорноморці і те, що своєю поведінкою та звичками нічим від них не відрізнявся»⁶²⁵.

Станична громада, попри свою позірну герметичність та самодостатню структуру, яка включала в себе механізми соціалізації індивіда та збереження етнічної та станової – українсько-чорноморської козацької ідентичності, не була, втім, окремим фрагментом загальної української спільноти Кубані. «У селян кожна громада користувалась громадською землею та володіла нею окремо; окремі громади не були зв'язані між собою у земельному відношенні У козаків, навпаки, відокремлені громади як складові війська – у чорноморців колишнього Чорноморського або у лінійців колишнього Кавказького Лінійного війська, належали до однієї загальної козацької території і земля вважалась власністю всього війська»⁶²⁶. Таким чином, у Чорноморії вже були сформовані три необхідні складові для державотворення: поширене самоврядування, яскраво виражене відчуття власної окремої етнічної та регіональної ідентичності та уявлення про свою територію.

Власне, відчуття приналежності до єдиної спільноти серед всього населення Чорноморії, разом із мешканцями хуторів та міст, забезпечувалося механізмами циркуляції спільної ідентичності. Ця циркуляція відбувалася не тільки під час безпосередніх контактів на військовій службі, ярмарках, під час вирішення адміністративних справ, але і на рівні загальновійськових свят, зазвичай, поєднаних із релігійними святами. Під час таких свят відбувались ритуали та церемонії, метою яких було відтворити історичну пам'ять та відновити почуття спільної солідарності. Сама столиця Чорноморії – Катеринодар – до середини 60-х рр. XIX ст. залишалася містом з переважно українським населенням. Один із сучасників так характеризував його мешканців у період існування Чорноморського козацького війська: «У Катеринодарі мешканці переважно козацького стану, всі без винятку ма-

⁶²⁴ ДАКК. – Ф.764. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 250.

⁶²⁵ Там само. – Арк. 152.

⁶²⁶ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 518.

лороси, але тимчасово мешкають там великороси, черкеси, греки, вірмени, німці, поляки, а іноді й євреї. Норози мешканців міста та тих, хто тимчасово живе в ньому, не осудні»⁶²⁷.

Василь Золотаренко надав опис святкування Пасхи, яке відбувалось у Катеринодарі в 1840-х рр.: «Звичаї в Катеринодарі спільні малоросам... У кожену неділю Великого посту навколо церкви, по залученню до Святого таїнства відбувається об'єднання... На другий день світлого свята, під час обходження духовенством навколо собору з хоругвами, офіцери носять прапори всіх полків, а урядники – курінні булави... При цьому військовий скарбничий виставляє регалії війська. На столику, особливо зробленому, стоять запорозькі литаври, в яких бив довбиш, коли треба було зібрати вільних козаків на пораду; біля них стоять блюдо й солонка срібні, разом з грамотою в 1792 р., імператрицею Катериною II дарованою війську. Тут лежать грамоти... Тут ви побачите багато речей, які перейшли до війська з коша Запорозького... У Катеринодарі існує один дуже схвальний звичай: це ходіння за вербою в суботу... Перед початком вечірні все духовенство в облаченні, з хоругвами, йде до відомого місця, де приготовані в два ряди вербові гілки. При цьому намагаються бути присутні всі, від отамана та самої почесної дами до козака та його родини. Кожен бере по гілці та несе в церкву. В голові хресного ходу лунає стрункий мелодійний спів, а в натовпі звучне зіткнення гілок при заходженні сонця має величне видовище»⁶²⁸.

Символічною підставою існування Чорноморського війська, яка легалізувала право чорноморців на Кубань та його історичну тяглисть від Війська Запорозького, виступали військові регалії. До військових регалій належали як запорозькі та чорноморські військові клейноди, так і документи, які затверджували утворення Чорноморського війська і передачу йому Правобережної Кубані. Військові регалії на другий день Пасхи виносили з Олександрівського собору, в якому вони ретельно зберігались, та урочисто виставляли перед козаками, які зі своїми родинами з'їжджали до столиці Чорноморії. У той же день відбувалось урочисте церковне богослужіння та військовий парад. Після обідні кортеж з військовими регаліями разом з хрестами та хоругвами тричі обходив навколо собору під духовні співи та читання Євангелія. Другим випадком, коли відбувалась церемонія урочистого винесення регалій, був день присяги нового отамана. На цій церемонії були присутні всі курінні/станичні отамани, перед якими новий ота-

⁶²⁷ Цит. за: Катеринодар – Краснодар: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях...: материалы к Летописи. – Краснодар: Кн. Изд-во, 1993. – С.122.

⁶²⁸ Там само. – С.98 – 99.

ман, оточений військовими клейнодами, читав текст присяги. Потім відбувся великий парад козацьких підрозділів. У травні 1844 р. Чорноморське козацьке військо святкувало півстоліття свого перебування на Кубані. Масштабні святкові заходи були ініційовані наказним отаманом Миколою Заводовським та начальником військового штабу Григорієм Рашпилем. Символом півстолітнього ювілею став новий георгіївський прапор. «Для урочистого прийняття щойно пожалуваного військового прапора були зібрані до військового граду отамани всіх куренів. Кожного з них супроводжували підлітки та старі козаки, які служили ще у «славному війську низовому, Запорозькому»⁶²⁹. Присутність на святі представників двох поколінь повинна була забезпечити передачу історичної пам'яті спільноти. Постійні апеляції до запорозького походження відігравали надзвичайно важливу роль для утвердження легітимності козацької української частини населення Кубані та легітимності статусу її соціальних прошарків.

Це урочисте святкування відбулося поблизу Катеринодара, куди з'їхались тисячі чорноморців та отаборились декілька стройових козацьких частин з артилерією. Для спільної трапези був приготований дерев'яний посуд за старими запорозькими зразками. Свято відбувалося зі старанною імітацією запорозьких звичаїв і традицій. «О восьмій годині ранку з Катеринодарської фортеці пролунали три гарматних постріли, на які артилерія табору швидко відповіла. Це був заклик до літургії, яку готувався розпочати у військовій соборній церкві преосвященний Ієремія. Через дві години запалала частина стрілянина в фортеці та таборі. Це перегукування артилерії на просторі чотирьох верст сповістив читання євангелія у військовій церкві. Війська вийшли на лінію і почувалась команда: шапки додолу, тому що у військовій церкві читалось євангеліє. У Запорозькому війську під час читання євангелія в січовій церкві в урочисті свята відбувалась перекотна стрільба гармат на валах Січі. Ось тому слову любові та спасіння відгукувався грім зброї на Кубані»⁶³⁰.

Усі ці ритуали та церемонії забезпечували збереження відчуття особливої українсько-чорноморської козацької ідентичності. Як згадував Ф.Щербина: «Усі ми знали, що у нас був наказний отаман, без якого не могло існувати своє козацьке військо, були свої військові та козацькі землі, свої станиці, свої станичні отамани та судді, свої станичні сходи та ради і взагалі козацькі порядки, а зі своєю природою з її степовими просторами, флорою та фауною ми були знайомі за власним досвідом, відчуттями та спостереженнями. Серед таких не-

⁶²⁹ Попко И.Д. Черноморские казаки... – С.132.

⁶³⁰ Там само. – С. 135.

від'ємних від нашої козацької буденності ми народились, росли, розвивались та самовиховувались з дитинства»⁶³¹.

Під час навчання Федора Щербини у катеринодарській військової гімназії уявлення про Чорноморію як окремий регіон зі своїми особливим устроєм та народом уже було закладене у свідомість учнів. Коли один із вчителів, який нещодавно прибув на Кубань, запитав Щербину: «У чому різниця між Чорномор'єм та Чорноморією?», той дав таку відповідь: «Я пояснив йому, що Чорноморія – особливий окремий край, а не приморське узбережжя, що край цей належить Чорноморському козацькому війську, від чого і отримав свою назву, і що він межує не з Чорним, а з Азовським морем»⁶³².

Вчитель географії чорноморець Ф.І. Дудкін викладав у класі, де вчився Ф.Щербина, природознавство і під час навчання велику увагу приділяв, зокрема, географічному та природному становищу Кубані: «Можливо, це навчання учнів з двох сторін – з боку Кубанщини та земної кулі йшло врозріз з планами центрального уряду, зацікавленого в зведенні до нуля самостійності Кубанщини, але загальний хід життя і розвитку краю йшов за волею самостійної еволюції. З рідним вчителем чорноморцем ми були органічно поєднані цим ходом, зв'язаним з історичним та демократичним устроєм та організацією Чорноморії»⁶³³.

Отже, Чорноморія як український простір, навіть після втрати своєї офіційної автономії в 1860 р. залишалася важливим фактором в збереженні українців Краю власної як етнічної так і регіональної ідентичностей, а в останні десятиріччя ХІХ ст., спогади про неї стали однією з підстав формування модерної національної ідентичності українців Кубані.

⁶³¹ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 236.

⁶³² Там само. – Арк. 224.

⁶³³ Там само. – Арк. 237.

РОЗДІЛ VI

Інтенсифікація національної та станової (козацької) ідентичностей українців Кубані в другій половині XIX – початку XX ст.

6.1. Ліквідація Чорноморського козацького війська та спротив козацтва планам переселення на Закубання (поч. 60-х рр. XIX ст.)

У 1861 р. чорноморець Василь Золотаренко, колишній священик та викладач Катеринодарвського приходського училища, автор відомого в Чорноморії «Плачу Василя при річці Кубані. Розповіді про Катеринодар, головне місто Чорноморського козацького війська», який на той час вже більш, ніж десять років мешкав у Петербурзі, отримав від свого друга листа, у якому той повідомляв: «Після твого від'їзду з рідного краю багато що змінилось: Кавказька губернія перейменована в Кубанську область. Чорноморці відтепер називаються кубанцями і переселяються за Кубань разом з лінійними козаками. Відповідно, Чорноморія буде заселена новим народом...»⁶³⁴.

Дійсно, впродовж лише декількох років після відставки наказного отамана Якова Кухаренка влітку 1855 р. Чорноморія та Чорноморське козацьке військо пережили декілька ґрунтовних потрясінь, які і призвели, врешті-решт до їх ліквідації. Відразу після Якова Кухаренка наказним отаманом був призначений генерал-лейтенант Григорій Філіпсон – перший випадок в історії Чорноморського козацького війська, коли цю посаду посіла особа некозацького походження. Ця практика призначення наказними отаманами сторонніх для козацького середовища осіб продовжувалась до 1907 р. Григорій Філіпсон залишався наказним отаманом до середини вересня 1860 р.

8 лютого 1860 р. вийшов імператорський наказ про перейменування правого крила Кавказької лінії на Кубанську область, а лівого – на Терську. Величезну територію, яка охоплювала новостворені Кубанську, Терську та Ставропольську губернії, відтепер належало йменувати Північним Кавказом⁶³⁵. Ця зміна в адміністративно-територіальному устрої на Північному Кавказі фактично нівелювала Чорноморію як автономну адміністративну одиницю, хоча існування

⁶³⁴ Цит. за: Федина А.И. Черноморский казак на Невском проспекте.... – С.111– 112.

⁶³⁵ ПСЗ 2. Т.35 (1860). СПб., 1861. Ст. 35421.

Чорноморського війська як окремого підрозділу певною мірою дозволяло деякий час утримувати власні окремі структури. Але вже 13 жовтня 1860 р. був затверджений наказ за підписом головнокомандувача Кавказькою армією генерал-фельдмаршала О.І. Барятинського з проектом об'єднання Чорноморського та Кавказького лінійного козацьких військ. З метою «більшої єдності управління» Чорноморське військо «за славні звитяги на берегах ріки Кубані» віднині йменувалось Кубанським та до нього приєднувались шість бригад Кавказького лінійного війська, а решта чотири реорганізовувались у Терське козацьке військо. Ініціатива перейменування Чорноморського війська на Кубанське належала воєнному міністру Д.О.Мілютіну, який, вочевидь, був високопосадовим покровителем О.Барятинського та відзначався «особливою зверхністю до «залишків демократичної «Січі Запорозької»⁶³⁶.

Головне управління військом залишалось у Катеринодарі, а звання наказного отамана Кубанського козацького війська надавалось начальнику Кубанської області та командуючому військами, які знаходились в цій області. Втім, ще в 1858 р. виник план переведення адміністративного та військового центру з Катеринодара. Згідно з цим планом передбачалось будівництво нового міста в районі злиття р. Кубані та р. Лаби, але згодом він був відкладений⁶³⁷. Безпосередньо управління військом входило до компетенції начальника штабу Кубанського війська з правами наказного отамана. Відтепер головне військове та цивільне управління підпорядковувалось начальнику області, наділеному правами наказного отамана у випадку відсутності останнього. Таким чином, пріоритет в адміністрації надавався цивільній владі в особі начальника області⁶³⁸.

Формальним приводом для утворення Кубанської області стали твердження імперської адміністрації про необхідність удосконалення системи управління, концентрація зусиль після ліквідації імамату Шаміля у 1859 р. на підкорення адигів Закубання. Але справжньою причиною таких кардинальних перетворень, цілком вірогідно, виступало прагнення ліквідувати окремий статус Чорномор'я та її становище напівнезалежної «кавказької України».

У загальному контексті імперської ієрархії лояльностей Чорномор'я та чорноморське козацтво посідало далеко не перші місця. Підозріле ставлення до чорноморців як спадкоємців Запорозької Січі, підсилене заворушеннями під час «Перського бунту», демократичні від-

⁶³⁶ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С.413.

⁶³⁷ Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А. Малукало. – Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2003. – С.22.

⁶³⁸ ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 2302. Т. 1. Ч. 1.

носини між рядовими козаками та старшинами, наявність сильної та впливової еліти, інтеграція її окремих чільних представників в українофільський рух – усе це заважало перетворити Чорноморію на легко керовану та потенційно небезпечну складову загальної імперської системи. Пряма зневага та негативне ставлення до чорноморців постійно проступало в діях імперських урядовців на Кавказі. Особливо гостро це проявилось у діях О.Єрмолова, який на п'ять років підпорядкував Чорноморське військо своєму ставленику, генералу Власову.

Г.Філіпсон згадував: «Чорноморські козаки були у всіх начальників в загоні та утримувались в чорному тілі... Чотири піших полки цього війська були взяті до складу загону головним чином як робоча сила при будівництві укріплень. На них покладалась вся чорна робота при пересуванні та розташування загону... Я тоді не знав малоруського елемента і лише пізніше оцінив їх із належною гідністю»⁶³⁹.

Не менш важливим стимулом для ліквідації Чорноморії стало посилення процесів русифікації в Російській імперії. Для імперської адміністрації було очевидно, що збереження її окремого статусу зробить абсолютно неможливими процеси денационалізації її українського населення. «Частково тон роздратування в документах про кубанських (чорноморських – Д.Б.) козаків можна пояснити хворобливою реакцією російських офіцерів на сам факт існування «українського війська»⁶⁴⁰.

Сам О.Барятинський відверто писав у листі до військового міністра від 2 квітня 1861 р.: «Дві частини, з яких склалося теперішнє Кубанське козацьке військо, до цих часів дуже відрізняються між собою і мають тільки те спільне, що добробут козаків, за усіх статків краю, не розвивається. На це є дуже багато причин і між ними головне: замкнутість козацького стану і користування землею всім військом без права отримувати частину її у власність. Вони віднімають у козака природне намагання до покращання свого побуту, до наполегливої праці задля своїх нащадків, заважають громадянському розвитку краю, нарешті, обумовлюють те, що козацьке військо має вигляд населення неосілого і утворюють разючу аномалію між іншими станами. Але замкнутість козацького стану має інший, більш важливий бік: він розвиває дух відокремленості в державі. У колишньому Чорноморському війську, яке складається з росіян і зберігає перекази Запорозької Січі, це відокремлення має вигляд національності та виявляється у нехиті до іногородців, яких козаки недоброчливо називають москалями (підкреслено – Д.Б.). Злиття колишнього Чорноморсь-

⁶³⁹ Филипсон Г.И. Воспоминания... – С.104 – 105.

⁶⁴⁰ Лапин В.В. Армия России в Кавказской войне ... – С.323.

кого війська з Кавказьким може діяти проти цього, особливо шкідливого в наш час; але необхідно, щоб злиття це було не тільки адміністративне, а проникло в самий побут козаків»⁶⁴¹. Відверто негативне ставлення О.Барятинського до збереження української ідентичності чорноморців засвідчило стурбованість вищих кіл імперської адміністрації наявністю сильного українського анклаву на Північному Кавказі. Варто враховувати, що цей звіт був складений в умовах посилення русифікаційної політики імперського уряду, одним з завдань якої була денаціоналізація українців. Саме з цього часу окремі русифікаційні заходи, спрямовані по відношенню до української спільноти Краю, перетворюються на послідовну політику, яка повинна була охоплювати всі сфери їх соціального та культурного життя. Окрема увага, яка приділялася в цій політиці саме чорноморським козакам, пояснювалася страхом урядовців перед згуртованою, звиклою до воєнних дій, озброєною спільнотою, яка чітко усвідомлювала та зберігала свою етнічну ідентичність та виявляла всі ознаки відпору спробам асиміляції російським загалом.

Перебуваючи в Дрездені, О.Барятинський писав у листі від 14 червня 1861 р. до Мілютина, що «чорноморські козаки видалися якимось страхіттям, яке може перевернути весь Кавказ до гори дригом», і що під час перебування на посаді головнокомандувача він завжди дивився на чорноморців із якоюсь мимовільною недовірою, тому і «я вважав своїм обов'язком злити їх в єдине, за можливістю, якомога швидше з чудовим нашим козацьким російським елементом на Кавказі», далі в цьому ж листі О.Барятинський відверто назвав чорноморців «ворожим елементом»⁶⁴².

Завершення основних воєнних дій на Північно-Східному Кавказі в 1859 р. надало головнокомандувачу Кавказькою армією О.Барятинському підстави вважати, що він тепер може сконцентрувати наявні регулярні військові частини проти горців Закубання і, відповідно, відпадала потреба в козацьких військах у їх наявному статусі. Водночас з утворенням Кубанського козацького війська планувалось пересунути козацькі війська далі на південні кордони Російської імперії. Кавказьке начальство склало велику доповідь на розгляд центрального уряду про ліквідацію козацьких військ, «які опинились в середині території Імперії» – Донського та Чорноморського і про утворення нових козацьких військ на турецьких та перських кордонах⁶⁴³.

⁶⁴¹ Венюков М.И.К истории заселения Западного Кавказа ... – С.252– 253.

⁶⁴² Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г.... – С. 322.

⁶⁴³ Кокунько П. Я.Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань... – С.15.

П. Короленко, який присвятив окрему працю обставинам створення проекту переселення козаків за Кубань, розповів: «Покійний полковник Лазар Чорний, який служив у штабі командувача військами, розповідав мені, що в канцелярії штабу він сам бачив складений список, кому з кавказьких воїтелів і скільки давати військової землі Кубанських козаків, коли вони будуть виселені за Кубань. Але поки козаки будуть залишатись на своїй землі, то про захоплення їх землі і думати було нічого, вони її нікому не віддадуть, особливо чорноморці – (підкреслено – Д.Б.). Це такі розбійники, – як називали їх в минулих віках, – що, мабуть, із зброєю в руках будуть захищати свої статки. Козаки, та ще Кавказькі, дуже небезпечними вважались не лише для Кавказького начальства, але навіть і для цілої держави»⁶⁴⁴.

Першим кроком для цього ставало заселення адигських земель Закубання козаками. Іншою, не менш вагомою причиною виникнення проекту переселення козаків стало прагнення заволодіти багатими козацькими землями. В одному з листів до Г.Філіпсона, О. Барятинський писав навесні 1861 р.: «За п'ять-шість років, коли збільшиться цивільне населення на ділянках станиць, які зараз переселяються, вже не зустрінеться жодних ускладнень в остаточному звільненні цих земель від присутності козацького населення»⁶⁴⁵.

Одним з ініціаторів цього проекту виступив командувач військами в Кубанській області граф М.І. Євдокимов, який з 12 вересня 1860 р. до 31 серпня 1861 р. фактично виконував обов'язки наказного отамана Кубанського козацького війська. За його пропозицією, починаючи з 1860 р., впродовж п'яти років в Закубанні планувалось переселяти з Чорноморії, Старої Лінії та Донського війська в середньому по 12 станиць по 300 родин в кожній, або 3600 родин, а звільнені місця повинні були заселяти «державні селяни та колоністи з Росії та поступити із зайнятими козацькими землями до цивільного відомства»⁶⁴⁶. У квітні 1861 р. кавказька адміністрація оголосила наказ №19 про початок переселення. Втім, апробована в 1775 р. на запорожцях практика наштовхувалась на великі перешкоди: права чорноморців на Правобережну Кубань були затверджені цілим рядом імператорських грамот, окрім того, не без підстав представники імперської адміністрації на Кавказі передбачали можливі заворушення в середовищі чорноморців.

Такий радикальний проект, який передбачав фактичну ліквідацію Донського, Чорноморського та Лінійного військ, хоч і співпадав з

⁶⁴⁴ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С. 323.

⁶⁴⁵ Там само. – С. 322 – 323.

⁶⁴⁶ Там само. – С. 312 – 313.

думками О.Барятинського, але викликав застереження у генерала Г.Філіпсона, який добре знав чорноморців і попередив у своєму листі від 29 січня 1861 р., що його реалізація може викликати «загальне незадоволення та хвилювання серед козацького стану». Ці побоювання колишнього чорноморського наказного отамана спирались на те, що «в багатьох Європейських державах відбуваються перевороти, наслідки яких неможливо передбачити. Заворушення ці розповсюдились до західних меж Росії. Це тим більше важливо, що наша Вітчизна в напруженому очікуванні вирішення селянського питання знаходиться у ненормальному стані»⁶⁴⁷. Щодо проекту О.Барятинського та І. Євдокимова про переселення козацьких військ центральний уряд зайняв невизначену позицію, вочевидь розраховуючи, що у випадку невдачі в очах козацтва винними будуть його автори та місцева кавказька адміністрація.

Чорноморська старшина блискавично відреагувала на першу звістку про заплановане переселення. Лідерами чорноморської опозиції виступили старшини С. Шарап, Н. Кам'янський, брати Олексій та Іван Рашпилі, О.Бабченко, генерал О.Котляревський, І.Калері, Прага, Г.Магеровський та ін. На таємному зібранні в будинку братів Бурсаків, племінників колишнього отамана Афанасія Бурсака, старшини вирішили передати начальнику штаба війська генерал-майору Кусакову прохання про скасування проекту кавказької адміністрації. Воно починалось словами: «Чорноморське дворянство виникло завдяки заслугам предків з простого козацтва, відповідно, від простого козака до генерала є вони козаки і живуть на Височайше пожалуваній їм землі як одне нерозділене сімейство...». Далі чорноморська старшина просила дати пояснення про деталі переселення у зв'язку із збереженням прав чорноморського козацтва та недопущення переселення без добровільної згоди козаків та їх родин⁶⁴⁸.

Звістка про майбутнє переселення збурила всю Чорноморію, передовсім станиці Конелівську та Старощербинівську, 770 родин яких призначались для переселення в першу чергу. Варто відзначити, що це були дуже розвинуті в економічному відношенні, заможні станиці Єйського відділу, до юртів яких входили родючі чорноземи, а сусідство з Єйськом дозволяло козакам вести вигідну торгівлю. Козаки цих станиць звернулись за порадою до Якова Кухаренка, який підготував для них текст приговору станичних сходів, в яких висловлене рішення не квапитись з переселенням, а чекати на остаточне рішення імператора щодо цього питання. Три екземпляри текстів приговорів станич-

⁶⁴⁷ Там само. – С. 316.

⁶⁴⁸ Там само. – С. 316.

них сходів з підписами козацьких виборних (16 штаб- та обер-офіцерів, 65 урядників та 439 козаків) були відправлені до генерала Кусакова, графа І.Євдокімова та князя Барятинського. Окремо текст приговорів був надісланий генералу С. Порохні, чорноморському козаку, який знаходився в Петербурзі як представник кавказьких козацьких військ при генеральному штабі. Варто додати, що і чорноморське земляцтво у Петербурзі, яке складалось в тому числі з гвардійців-чорноморців імператорського конвою, відіграло важливу роль у боротьбі українців Чорномор'ї за свої права. Сам С.Порохня в розпал протистояння прибув до Катеринодара і, виступаючи перед козацькими старшинами, як згадував С.Шарап, «зарядившись чорноморським патріотизмом, страшно напружуючи м'язи обличчя, почав промову: «...та я їх... та їх... бісової душі москалів... я їх в одну жменю візьму!...»⁶⁴⁹.

І кавказькому начальству, і їх покровителям у столиці стало зрозуміло, що «після такого протесту Чорноморців... пропозиція про їх масове переселення за Кубань не відбудеться без насилля над козаками» (П.Короленко). Спроби І.Євдокімова та О.Барятинського, які не могли оперувати прямим підтвердженням своїх планів з боку вищої інстанції, піти на певні поступки, продовжували нагнати масовий спротив та відмови чорноморців. Протистояння між обома конфліктуючими сторонами зростало. Чорноморських козаків, які завершили службу у діючих частинах, відпускали по домівках «на льоту», але відбирали у них зброю, що посилювало обурення в козацькому середовищі. О.Барятинський не відступав від свого проекту проведення переселення і 2 квітня, після ознайомлення зі станичними приговорами, надав І.Євдокімову вказівку не зупиняти призначене переселення за Кубань чорноморців і розпочати саме з Єйської округи, а потім перейти до Таманської⁶⁵⁰. Власне, здійснення такого масового переселення дозволяло кавказькій адміністрації отримати величезні земельні ресурси в найперспективніших регіонах Кубанської області, а майбутніх переселенців прирікало на зубожіння та життя в землях, населених ворожими горцями.

У таких умовах кавказька адміністрація вирішила використати авторитет Якова Кухаренка для впливу на чорноморців. Я.Кухаренко був викликаний до Ставрополя та призначений начальником Нижньокубанської лінії, яку щойно збирались утворити на Закубанні, та головою комісії для переселення чорноморців за Кубань. Неоднозначне становище, в якому вимушено опинився Яків Кухаренко, викликало

⁶⁴⁹ Там само. – С. 440.

⁶⁵⁰ Там само. – С. 336.

нарікання на нього з боку чорноморської старшини. Один з головних учасників протестних виступів у Чорноморії, старшина Степан Ша-рап, написав Я. Кухаренкові листа, в якому між іншим дорікав йому, що він вчиняє всупереч високому статусу друга Т.Шевченка: «Ні, ні, пане вельможні!... схаменіться... Адже сам пан Тарас Шевченко з самої Орської, з-під батогів катюг прийнявши від вас лист, тайно переданий, ще 25 карбованців грошей, відписав вам: «друже мій милий... Яцько мій козаچه – ти справді козак!»⁶⁵¹.

27 квітня 1861 р. у Катеринодарі відбулася своєрідна козацька «чорна Рада» – до військової столиці прибули депутати від Сійського, Таманського, Катеринодарського відділів та декілька десятків козацьких старшин. На цій раді лідером чорноморців виявив себе військовий старшина Никифор Кам'янський. Коли перед козаками виступив Я.Кухаренко з пропозицією погодитись на переселення тільки частині козаків, йому рішуче заперечив Н.Кам'янський, який промовив (пізніше ця промова увійшла до матеріалів слідства про «повстання в Чорноморії»), знявши перед товариством шапку: «Ось послушайте мене!.. Подивіться – усе волосся вилізло на службі... значить, і мені вірити можна... Вам звісно, що коли вода напраться на греблю, то знайде там щілину та й почне цідиться, та й цідитиметься аж поки не знесе всю греблю! Знайте ж, що й з вами те і буде сьогодні трошки, завтра трошки, потім і всіх – оттуди!». На пропозицію Я.Кухаренка відправити на поселення за Кубань лише «штрафованих» козаків, які чимось завинили перед станичними громадами, Н.Кам'янський заперечив: «Ми своїх штрафованих самі ісправимо! А жінки їх та діти не повинні!»⁶⁵².

Пізніше Ф.Щербина надав таку оцінку Я.Кухаренкові та Н. Кам'янському у зв'язку з бурхливими подіями, які охопили в 1861 р. Чорноморію: «Кухаренко зійшов в могилу зі славою історичного діяча, як останній наказний отаман з козаків Чорноморського війська, близький друг геніального українського поета Т.Г. Шевченка і створивший, сам будучи щирим українцем, твори цією мовою. Полковник Н. Кам'янський зійшов у могилу, як і інші полковники війська. Він також був щирим українцем, але цей, здавалось, вилитий зі сталі в запорозькому дусі козак був не рядовий діяч у війську і проявив особливу мужність та стійкість в тяжкий для війська час, а між іншим, пам'ять про нього як про визначного енергійного діяча у війську, немовби зовсім втратилась у чорноморців»⁶⁵³. До характеристики поста-ті Н.Кам'янського варто додати ще одну характерну деталь – він був

⁶⁵¹ Там само. – С. 417.

⁶⁵² Там само. – С. 424 – 425.

⁶⁵³ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 243.

єдиною особою у Чорноморському війську, що якимись таємними шляхами діставав та читав заборонені в імперії ліберально-демократичні часописи «Колокол» та «Полярну зірку»⁶⁵⁴. П. Кокунько так згадував про Н. Кам'янського: «Кам'янський був не тільки козаком за народженням, але душею і серцем відданим Козацтву і не дивно, що полковник П.П. Буряк, вказуючи на його портрет, промовив: – Це наша Гарібальда!»⁶⁵⁵.

Про Н. Кам'янського та його боротьбу за інтереси чорноморців козаки склали пісню:

*Трудно було Кам'янському за правду стояти,
Ще й хотіли Кам'янського зі світу зігнати.*

Квінтесенцією реакції чорноморців на ліквідацію Чорноморського війська, злиття його з Лінійним військом та перспективи переселення за Кубань стала відозва осавула А. Головатого від першого травня 1861 р. до чорноморських старшин з приводу наказу №19 про переселення Чорноморського війська за Кубань: «Пристаюючи до думки о переселенні з моєї точки зору (можливо помилкової) початок всьому є злиття нас з Кавказьким Лінійним козацьким військом, якому вже засвоєне переселення. Злиття це рішуче похитнуло всю побудову нашого народу (підкреслено – Д.Б.), нашого війська, яке стоїть на такому міцному фундаменті, як чотири грамоти, подаровані наступними Царствованиями за благої пам'яті покійної Цариці Катерини II. Військо Чорноморське було засноване і поселилося на даровану землю на твердих переконаннях, що немає сили вище Царського слова і дійсно гордість, з якою ми звикли дивитися на нашу Батьківщину, на нашу землю, на нашу воду не може слабнути. Але тепер границі, означеної в законі: злиття нас з народом іншої мови, іншого звичаю, іншої вдачі, народу різних сект вірування, до такого ступеню вбиває в нас усвідомлення власної гідності, що ми не схаменулися ще, чи в силах будемо поділитися заслугами нашими, які облиті чистою, не змішаною кров'ю Чорноморців, з нашим власним. З народом, який немає нічого власного, з народом, який не має власного коріння. Не наважуюся спростовувати урядової мети, до покращання нашого побуту за подібним злиттям. Але усвідомлюю наше сумне становище. Ми втрачаємо весь початок, тобто вірне Чорноморське військо ... До війська були переселені різночасово наші єдиноплемінні з Чернігівської та Полтавської губерній, які легко прийняли на здоровому корінні нашого початку... З призначенням до нас сторонніх отаманів, які ні-

⁶⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк. 308.

⁶⁵⁵ Кокунько П. Я.Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань. – С.16.

коли не бачили війська нашого і не знайшли за потрібне увійти в побут та оглянути його особисто, лише по карті тямити та по звітах рахуючи людей, задумали проекти, представляючи їх вищому начальству з твердим переконанням у знанні краю, а між тим ми довідалися, що не існує хоробріше війська Чорноморського. І, нарешті, отриманий кривавим потом куток батьків і дідів наших, повинні залишити нарівні з тими людьми, які звикли цього дня покинути, а завтра знайти; і тільки випадок примусив нас об'єднатися на спільну долю... У нас є люди. А тоді дати їм засоби діяти на досягнення спільного блага ніхто з нас не пошкодує і останньої сорочки. Підписав війська Чорноморського козак осавул Головатий»⁶⁵⁶.

1 травня в Катеринодар прибув І.Євдокімов і наступного дня до нього з'явилась депутація з козаків та козацьких старшин. Розмова набула різких обертів, Н.Кам'янський прямо заявив головнокомандувачу: «Ви нашими жінками та дітьми хочете Закубання завоювати!». Полковник Олексій Рашпиль подав І.Євдокимову всі документи, починаючи від жалуваної Війську Чорноморському грамоти Катерини II, яка закріплювала за чорноморцями Правобережну Кубань. Зі сльозами на очах О.Рашпиль висловив претензії до несправедливого поводження з Чорноморським військом: «У нас відняли дороге нам ім'я Чорноморців, ми не маємо права самі обирати отамана, нас женуть з землі, яка затверджена за нас грамотами»⁶⁵⁷. Після цього графу Євдокимову була передана петиція, в якій висловлювалась згода на участь чорноморського козацтва при заселенні Закубання, але вже на умовах, висловлених самими чорноморцями. Серед цих умов були такі: 1. Чітко визначити кордони території на Лівобережній Кубані, яку повинні були заселити чорноморці та приєднати її до земель Чорноморського війська на підставі іменної імператорської грамоти; 2. Заселяти її тільки після закінчення воєнних дій з горцями і поступово, виключно добровольцями без жеребкування, призначення та насильства; 3. Переселення починати від Анапи та тільки після передачі закубанських земель у володіння Чорноморського війська; 4. Заборонити відчужувати військову землю для продажу її іногороднім особам; 5. Скасувати заплановану продаж ділянок та майна тих козацьких родин, які будуть переселятись за Кубань; 6. Відокремити шість бригад колишнього Кавказького Лінійного війська від війська Чорноморського (формально автори петиції пояснювали це перевагою в середовищі лінійців старовірів на відміну від православних чорноморців) та повернути йому колишню назву; 7. Відкласти до весни 1862 р. вже запла-

⁶⁵⁶ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С. 494– 495.

⁶⁵⁷ Венюков М.И. К истории заселения Западного... – С.266.

новане переселення 770 родин з чорноморських станиць⁶⁵⁸. Під цією петицією стояло 93 підписи старшин та козаків. Під цим зверненням поставив свій підпис і Я.Кухаренко. На нараді чорноморських старшин та козаків вирішено зібрати 20 травня в Катеринодарі представників всіх чорноморських старшин, затвердити петицію на ім'я Олександра II та обрати депутатів для поїздки в Петербург.

І. Євдокімов, відчувши одностайний опір як козацьких старшин, так і простих козаків, припинив розмову і повернувся до своєї резиденції в Ставрополі. Зіткнувшись з добре організованими та згуртованими діями чорноморців, які переконливо використовували всі можливості для легального опору, І. Євдокімов був вимушений повідомити петербурзьке вище керівництво про обставини «повстання» в Чорноморії. Невдовзі він отримав інструкції від генерал-ад'ютанта князя І. Орбеліані, в яких той пропонував піти на поступки козакам «зادля збереження порядку внутрішнього серед населення чисельного та озброєного».

Тим часом 302 чорноморських старшини в Катеринодарі обрали депутатів до Петербурга. До складу делегації увійшли Никифор Кам'янський, генерал-майор Котляревський, полковник Олексій Рашпиль, Олексій Дорошенко та Павло Бурсак. Але депутати, розуміючи, що таку депутацію просто не допустять до царя, вирішили спочатку передати йому свою петицію, яку написав козацький старшина Прага. Передати петицію, на свій страх та ризик визвався палкий патріот рідної Чорноморії, закоханий у творчість Тараса Шевченка молодий осавул Григорій Магеровський. У Петербурзі Магеровський зумів зустрітись з Олександром II, коли той прогулювався в Царському саду в супроводі Д. Мілютина і, назвавши себе, передав петицію чорноморців. Цар демонстративно передав запечатаний конверт Д. Мілютину. Магеровський відразу залишив Петербург і виїхав до Чорноморії, уникнувши, таким чином, арешту. Петиція чорноморців примусила Д. Мілютина вжити рішучих заходів. Згідно з його таємним наказом, граф Євдокімов зібрав інформацію про лідерів чорноморців і, запросивши їх до Ставрополя, наказав заарештувати. Були заарештовані вісім чорноморських старшин, в т.ч. і Н.Кам'янський, які найактивніше проявили себе в організації опору.

У петиції старшин та козаків Чорноморського війська до Олександра II від 27 травня за підписами генерал-майора О. Котляревського, полковника Олексія Рашпиля та військового старшини Н. Кам'янського наголошувалось: «Для начальства та історії

⁶⁵⁸ Там само. – С.267– 268.

немає різниці в імені нас козаків, але для нас, теперішніх кубанців, колишнє ім'я чорноморців є дорогим: з ним тісно пов'язані найцінніші спогади для нас і для потомства нашого про славні звитяги предків наших на водах Чорного моря...»⁶⁵⁹.

Становище в Кубанській та Терській областях загострилося до межі. Почались заворушення в станицях Круглолеській, Сіверській, Грушевській, Олександрівській, населених козаками Хоперського полку. Козаки зібрались в найбільшій та добре укріпленій Олександрівській станиці і присягнули, що будуть до кінця опиратись переселенню за Кубань. До станиці на початку травня були швидко підтягнуті два дивізіони Нижегородського драгунського полку та декілька піхотних батальйонів, які розташувались у таборі біля станиці – козаки закрили станичну браму і виставили навколо станиці охорону. «В той час хоперці були готові на все. Вони зайшли занадто далеко і не розраховували на мирне вирішення їх справи, вирішивши радше вмерти, ніж піддатись начальству на розорення всього полкового майна. Хоперці очікували неминучого кровопролиття... Старшини козаків... викликали до своїх двох ще двох священників з сусідніх станиць, щоб було кому під час битви напутувати поранених до смерті і ховати вбитих своїх товаришів... Якби в цей тривожний час з боку регулярних військ, які підійшли до станиці стався хоча б один бойовий постріл, неминуче б почалась різанина між козаками та солдатами»⁶⁶⁰. На допомогу хоперцям кожному мить готові були на перший поклик підійти решта козацьких лінійних частин. Представники лінійців з'явилися і в Чорноморії, очікуючи, чим завершиться боротьба чорноморців проти переселення. Минуло декілька напружених днів протистояння між козаками, які зачинились у станиці, та армійськими частинами. Лише після оголошення про скасування переселення до отримання царського наказу, козаки повернулись до звичного життя, але декілька лідерів хоперських козаків були заарештовані. С. Шарап так оцінював ситуацію на Кубані в той час: «І я сміливо зараз можу сказати: пролунай в Чорноморії хоч один нещасний постріл, запалало б все від Тамані до Ставрополя, якщо не набагато далі»⁶⁶¹.

Але до зброї справа так і не дійшла. За однією з версій граф І. Євдокімов надіслав до імператора реляцію про відкрите повстання в Чорноморії, але Олександр II, який на той час знаходився в Криму, довідався, що ніякого збройного бунту немає і вирішив особисто прибути на Кубань, немов *deus ex masine*, і розібратись з ситуацією на мі-

⁶⁵⁹ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С. 499.

⁶⁶⁰ Там само. – С. 378.

⁶⁶¹ Там само. – С. 424 – 425.

сці. Здається, що таке піднесене потрактування причин прибуття імператора в Чорноморію, яке врешті-решт і розв'язало протистояння, влаштовувало всі сторони конфлікту. Становище в Російській імперії тоді дійсно було вкрай нестабільне, можливість повстання козаків на Кубані ставала все більш загрозливою та реальною. Апеляція до жалуваних грамот попередніх монархів, як вищого джерела прав чорноморців на Правобережну Кубань, та військовий устрій навряд чи свідчили про затятий монархізм чорноморців, а лише як найдієвіший засіб досягти легітимним шляхом захисту своїх прав. Під час подорожі Олександра зі своїм поштом від Тамані до Катеринодара необхідно переправитися поромом поблизу станиці Слов'янської через річку Понуру. Під час переправи трапився такий випадок: «Коли пором почав відходити від берега, то жінка-чорноморка, яка стояла там серед інших гучно сказала: «Ач! Тим воно в світі і правди нема, що цар з москалів!» Государ, почувши ці слова, посміхнувся і щось промовив французькою князю Орбеліані. В той час государ був в двобортному сюртуку з гудзиками, які козацькі офіцери не носили, так що такий костюм вважався армійським і в очах простолюду був москальським. Вірогідно, государ це зрозумів сам, або йому пояснили інші, тільки на зворотному шляху... був одягнутим в козацьку черкеску...»⁶⁶². Після прибуття Олександра II в Катеринодар 13 вересня 1861 р. ув'язнені чорноморські офіцери були звільнені за його наказом. Приводом для цього стало прохання, подане йому особисто дружинами заарештованих старшин Степана Шарапа та Івана Калері.

Рескрипт імператора про організацію та проведення переселення за Кубань був оприлюднений лише через рік і оголошений графом Євдокимовим 6 серпня 1862 р. в Катеринодарі. Згідно з рескриптом, переселенню за Кубань підлягали лише бажаючі, за жеребкуванням або за присудом станичних громад. І хоча опір чорноморців дозволив зберегти козаків Кубані та Дону від поголовного виселення, однак більшість їх вимог так і не була виконана – і серед них головна – відновити Чорноморське козацьке військо та окремий статус Чорноморії. Побоюючись нових заворушень серед чорноморських козаків, граф І. Євдокимов наказав розташувати поблизу столиці Чорноморії Ставропольський регулярний піхотний полк та ескадрон драгунів. Але депутати від станиць та чорноморські старшини похмуро вислухали імператорський рескрипт і після банкету в отаманському палаці роз'їхались по домівках. Як відлуння цих подій серед чорноморців з'явилась пісня:

⁶⁶² Там само. – С. 360.

*Бодай тобі, Євдокиме,
Так легко служити,
Як нам бідним чорноморцям
За Кубань йти жити.
Ой як вийшла бідна вдова,
Махнула рукою -
Не буде вам, чорноморці,
До віку спокою... ⁶⁶³*

Чорноморцям так і не вдалося відстояти до кінця автономію своєї Батьківщини – Чорноморське військо припинило існувати як окрема одиниця, Чорноморію інтегрували в Кубанську область, до 1907 р. отаманами новоутвореного Кубанського козацького війська призначалися особи некозацького походження, а частині чорноморців все ж довелося переселитись за Кубань. Втім, головну мету досягнули – переважна більшість чорноморців залишилася на території колишньої Чорноморії та вдалось уникнути ліквідації української козацької спільноти. У Кубанському війську колишні чорноморці зберігали більшість, за ними був закріплений земельний фонд Чорноморського війська, а сам тип україномовного козака-чорноморця залишився характерним та показовим типом козака-кубанця. Чіткий розподіл на козаків-лінійців та козаків-чорноморців в середовищі кубанського козацтва ніколи не зникав, а чорноморці як найзгуртованіша громада Кубані, залишились провідною динамічною та розвинутою групою серед загалу мешканців Кубані.

Ліквідація автономії Чорноморії, необхідність адаптації до нової адміністративної системи та відчуття хиткості свого становища, коли ледь вдалось уникнути поголівного виселення з рідного простору, подальші заходи імперської та місцевої адміністрації з русифікації краю змушували українську еліту Кубані посилено шукати нові шляхи для збереження ідентичності українців-чорноморців. Означення «чорноморець» залишилось на Кубані синонімом терміну «українець». Упродовж другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. українській спільноті Кубані довелося зіткнутись з цілим рядом викликів, породжених як загальними модернізаційними процесами в Російській імперії, так і русифікаційною політикою. Відповідь на ці виклики, форми протистояння, породжені новим історичним періодом після ліквідації Чорноморії, і обумовили особливості подальшої еволюції колективних спільнот українців Кубані до самого розпаду Російської імперії.

⁶⁶³ Там само. – С.389.

6.2. Соціально – економічні зміни в другій половині XIX – на початку XX ст.

Завершення Кавказької війни забезпечило нові мирні умови, в яких виросло ціле покоління козаків. «Дух українця зберігся тут ще в багатьох звичаях і при різних випадках життя: хрестини, весілля, колядки, поховання та ін. Дух козака-воїна, отриманий у спадок від славних предків запорожців – звитяга, завзяте наїзництво та безстрашність, живі й донині... Останнім часом нечасті війни та мирний перебіг життя серед таких же мирних обставин життя поступово заступують це воїнське завзяття і козак, змінивши меч на рало, повністю віддався своїм мирним та культурним заняттям»⁶⁶⁴.

Швидкий економічний розвиток краю тим не менше посилив диференціацію в середовищі козацтва. Козацька станична громада та звична система козацького громадського землекористування постала перед низкою викликів, обумовлених швидкою капіталізацією економічних відносин в Російській імперії. Хоча поки що війську вдавалось зберігати у своїй власності кубанські земельні ресурси, втім, поступово і на ці землі посилюється тиск приватновласницьких відносин. Першим продовженням традиційного протистояння між станичниками та хуторянами-офіцерами стало виділення зі станичних юртів великих земельних ділянок офіцерським родинам, згідно з Положенням від 23 квітня 1870 р., затвердженим імператором.

Безпосереднім приводом для цього законопроекту стало положення «Про заселення та управління м. Катеринодара» від 1867 р., яке передбачало ліквідацію Катеринодарської станиці та переведення його козацького населення до цивільного стану. Згідно з цим положенням у Катеринодарі дозволялось селитись усім особам некозацького стану, козаки повинні були виселитись з міста, а всі, хто бажав залишитись, позбавлялися козацького стану⁶⁶⁵. У місті залишалась резиденція отамана Кубанського козацького війська та військові адміністративні установи, але фактично, це були заходи розкозачування колишньої столиці Чорномор'я. Ф.Щербина так оцінював ці заходи: «...центральний уряд... вигнав козаків з їх рідного козацького міста, перетворивши Катеринодар з фортецею та цитаделлю проти внутрішнього ворога, яким могли бути тільки «точні та повні» господарі і власники міста – чорноморські козаки»⁶⁶⁶. Станиця (колишнє курінне

⁶⁶⁴ Майгур В. И. Станица Шкуринская: географич. и статист. описание с планом юрта и станицы / В. И. Майгур // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С.272.

⁶⁶⁵ ПЗЗРІ .Т.42, СПб,1871.Ст.44504.

⁶⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк.281.

поселення) Катеринодарська, яка була заснована в 1792 р. і володіла великим земельним вигоном, скасовувалась, а всі її мешканці-козаки разом з панами-офіцерами переселялось в інші станиці Чорноморії. Якщо на 1 січня 1867 р. загальне населення Катеринодара складало 14167 осіб, з яких козаків – 9632, а цивільних мешканців – 4535⁶⁶⁷, то після «розкозачування» там залишилось тільки декілька козацьких родин із т.зв. козацького торгового стану, але і вони були позбавлені козацького статусу.

Щоб запобігти новим виступам в середовищі чорноморської козацької еліти, вищезгаданим Положенням від 1870 р. їм виділялись у володіння збільшені ділянки землі зі станичних юртів. До цього положення обер-офіцерська ділянка землі дорівнювала 26,5 дес., штаб-офіцерська – 53 дес., генеральська – 117 дес., відтепер обер-офіцер отримував 117 дес., штаб-офіцер – 234 дес., генерал – 877,5 дес.⁶⁶⁸. Необхідність виділення зі станичних юртів такого великого обсягу землі важким тягарем впала на козацькі громади. Наприклад, у ст. Старотитарівській для наділення земельними ділянками 40 офіцерів необхідно було виділити 18 704 дес., для решти станичників залишалось тільки 9 440 дес.⁶⁶⁹.

Необхідність виконання цього Положення викликало обурення в середовищі козацтва і масові заворушення, наймасштабнішими серед яких були виступи козаків в ст. Полтавській. Коли на зборі станичної громади в Полтавській зачитали постанову від 30 серпня 1870 р. про передачу частини землі станичного юрту дворянам та офіцерам, загалом вони мали отримати залежно від армійського чину від 120 до 1500 дес., козаки рішуче відмовились її виконувати. Згідно з рішенням станичної громади отаман Криштопа та писар Чорний склали постанову з відмовою передачі земель юрту Полтавської. У відповідь влада оточила станицю драгунами та солдатами. Станичного отамана, писара та виборних заарештували, церкву закрили. Зігнаних під багнетами козаків почали примушувати підписати приговор зі згодою на передачу землі. Станичники знову відмовилися це робити. Урядник Лисенко організував делегацію до Катеринодара з проханням звільнити заарештованих, але і Лисенка, і делегатів, які були разом з ним, теж заарештували. Унаслідок судових вироків заарештованих козаків Полтавської станиці ув'язнили або відправили до Сибіру, декілька десятків козацьких родин виселили зі станиці⁶⁷⁰.

⁶⁶⁷ ДАКК. – Ф.252. – Оп.2. – Спр.1760.

⁶⁶⁸ ДАКК –Ф.574. – Оп.1. – Спр.796. – Арк.26 – 29.

⁶⁶⁹ Тернавский Н. Елизаветинская... – С.57.

⁶⁷⁰ ДАКК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.536; Шаповал Ф. Революція в ст. Полтавській 1870 – 1871 рр. / Ф. Шаповал // Хвилі Кубані. Неперіодичний збірник громади Українців з Кубані. – Прага, 1927. – С.23.

Іншим ґрунтовним викликом звичним формам українсько-чорноморської ідентичності стала поява нової потужної соціальної верстви на Кубані – іногородніх. Лука Мельников, автор найбільшого дослідження з проблеми становлення іногороднього населення Кубанської області, дав таке визначення цього прошарку суспільства: «Іногородніми в станицях Кубанської області називають всіх, хто, не будучи приписаним до козацького стану, живе, одначе, на військовій території або постійно, в якості квартирантів та домогосподарів, або тимчасово, в якості прийшлих робітників, що з'явилися тут на літні заробітки»⁶⁷¹. Попри те, що від самого початку переселення чорноморців на Кубань потреба у робочих руках була надзвичайно гострою, притік вільних робітників в цей край був вкрай обмеженим. З одного боку, це пояснювалося тим, що Чорноморія до середини 60-х рр. ХІХ ст. фактично знаходилась у становищі військового табору, який постійно зазнавав руйнівних нападів горців. Небезпека життя у станицях та на хуторах відлякувала сезонних робітників. З іншого – наявність кріпацтва значною мірою обмежувала вільну циркуляцію робочої сили. До кінця існування Чорноморії як автономної одиниці кількість іногородніх на її території коливалась залежно від сезону від 5000 до 15000 осіб⁶⁷². Окрім того, уся земля в Чорноморії вважалась загальною військовою власністю, тому осадження на постійній основі без приналежності до козацького стану було неможливим. Єдиним винятком стало особливе становище мешканців м. Єйська. Утворене в 1848 р. як «морська брама» Кубані для пожвавлення економічного розвитку Чорноморії, місто Єйськ стає єдиним осередком, в якому особи некозацького стану мали можливість отримувати у приватну власність місця для будівництва своїх осель, звільнялись на п'ятнадцять років від сплати податків, але вже навколо міста знаходились станичні юрти, які заборонено викупувати у приватну власність.

Доба реформ у Російській імперії майже не торкнулася життя козацького населення Кубані. Кріпаки не нараховували там і одного відсотка від загальної кількості людності, так що звільняти особливо не було кого. Систему присяжних засідателів так і не була введена до окружних судів, мирові судді не стали виборними, а призначались, як і раніше, вищою владою. Земські установи, про введення яких клопотали козацькі отамани, на Кубань не поширились. Закон про загальну військову повинність з практикою пільгового звільнення від неї за родинним становищем не торкнувся козацтва, за яким залишилася поголовна військова повинність, обтяжена до того ж необхідністю здобу-

⁶⁷¹ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.73.

⁶⁷² Там само. – С.74.

вати власною працею кошти на купівлю коня, амуніції, холодної зброї, потрібних для несення власної служби. «Таким чином, пореформений рух був для козаків на Кубані лише «кімвалом бряцающим» і дуже слабо торкався козацької маси...»⁶⁷³. Утім, реформи, які прокотилися іншими регіонами Російської губернії, безпосередньо позначились на кубанському козацтві, у першу чергу, тим, що створили умови, через які на Кубані почало стрімко збільшуватись іногороднє населення. Формування іногороднього населення на Кубані як окремої спільноти та стрімке зростання кількості іногородніх вже не як сезонних робітників, а як осілої верстви починається після скасування кріпацтва та початку колонізації Закубання. Великий простір Лівобережної Кубані, щойно залишений корінними мешканцями – адигами під час махаджирства в 60-х рр. XIX ст., відкривав заманливі можливості для бажаючих отримати землю. Згідно з положенням про заселення західної частини Кавказького хребта (травень 1862 р.) заради створення привабливих умов для колоністів передбачалося «назначати у приватну вічну та спадкову власність кожному офіцерському сімейству від 25 до 50 десятин та кожному сімейству урядника, козака та охочих із інших станів від 5 до 18 десятин зручної землі»⁶⁷⁴. Але в тому ж положенні заборонялось власникам передавати цю отриману землю особам не військового стану. Окрім цього, ті ділянки землі, які залишили козаки, що переселились на Закубання, станичному начальству дозволялося продавати не тільки особам, які належали до козацького стану, але й іногороднім. Усе це створило умови для небаченого до того напливу іногородніх у Кубанську область. Варто додати, що окремим стимулом для переселенців була міфологема про «заможну та багату Кубань», яка вже склалась в середині XIX ст. Іногородні сплачували окрему платню станичним громадам за користування землею (від 2 до 5 копійок за квадратний сажень) та користувались правом вигону своєї худоби на станичні громадські пасовища.

Швидкі темпи зростання іногороднього населення викликали необхідність прийняття закону від 29 квітня 1868 р. про регламентацію положення іногороднього населення на козацьких землях та принципи його користування земельними ресурсами. Вагомим стимулом для прийняття закону про іногородніх стали розрахунки кавказької адміністрації на збільшення податкової бази. Цей закон залишав принцип недоторканності власності війська на свою землю, але відкривав можливості мати на них «садибну осілість» та постійно користуватись ділянками, сплачуючи за це щорічно відповідну платню.

⁶⁷³ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр.892. – Арк.243.

⁶⁷⁴ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.75 – 76..

Для успішнішої інтеграції іногородніх на козацьких територіях згідно з наказом від 11 квітня 1872 р. термін «іногородній» заборонили для вживання в офіційному діловодстві та замінили на «особу невійськового стану»⁶⁷⁵. Після оприлюднення закону від 1868 р. кількість іногородніх у Кубанській області почало стрімко зростати. Тільки за п'ять років їх кількість збільшується з 24819 (1868 р.) до 256000 осіб (1873 р.)⁶⁷⁶. Основна маса новоприбулих походила з Харківської, Полтавської, Курської та Воронежської губерній. Переважно це були селяни, набагато меншу кількість складала ремісники, міщани та відставні солдати. «На початок сімдесятих років уся сукупність іногороднього населення, що розселилась по станицях, розділилась на дві групи, не зовсім тотожні за своїм соціально-економічним становищем. Ці дві групи були: іногородні, які мали нерухомість (осілість) (в станицях таких називали «корінники» або «корінні» – Д.Б.) та ті, які її не мали» - зауважив Л. Мельников⁶⁷⁷.

Розглянемо становище іногородніх в соціальній структурі станичної громади пореформеного періоду. Частково вони користувалися правами членів цієї громади – могли випасати свою худобу на станичних землях та брати участь у станичних зборах, якщо на них обговорювались питання, які безпосередньо їх стосувались. Осілі іногородні були зобов'язані нарівні з козаками-станичниками виконувати загальні земські повинності – виряджати за потребою підводи, утримувати постояльців, упорядковувати мости, дороги, переправи та ін. Окрім того, осілі іногородні вносили до станичних громадських прибутків платню за землю, яка знаходилась під їх садибами. Іногородні повинні були підкорятись станичній адміністрації та вирішувати свої тяжби у станичному суді. Варто зауважити, що в перші десятиріччя становлення іногороднього населення на Кубані якихось гострих протиріч між ними та козаками не виникало, навпаки, поява іногородніх у станицях була вигідна козакам.

Але поступово збільшення кількості іногородніх у Кубанській області змінило ситуацію. У 70-х рр. XIX ст. Північний Кавказ посідає перше місце в Російській імперії за кількістю мігрантів. У цей період туди переселяється майже 350 тис. осіб. Найбільша кількість мігрантів (175,4 тис. осіб) осіла в Кубанській обл. У 80-х рр. XIX ст. на Північний Кавказ прибуло 380 тис. мігрантів і така ж кількість у 90-х рр. XIX ст.⁶⁷⁸ Головним чином це були вихідці з Центральної України

⁶⁷⁵ Там само. – С.77.

⁶⁷⁶ Там само. – С.77.

⁶⁷⁷ Там само. – С.79.

⁶⁷⁸ Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX – XX веках... – С. 96.

та Слобожанщини. У 1880-х рр. з цих регіонів у Кубанську область переселилось 284,3 тис. осіб, у 1891–1900-х рр. – 161 тис. осіб⁶⁷⁹.

Унаслідок збільшення механічного приросту населення на Північному Кавказі змінюється і загальна етнічна ситуація. Збільшується кількість росіян (у 1858 р. – 16,5%, у 1867 р. – 30,5%) та українців (1858 р. – 18,2%, у 1867 р. – 23,3%)⁶⁸⁰. У 70-90% XIX ст. зберігалась загальна тенденція збільшення кількості українців та росіян на Північному Кавказі. Частка українців збільшилась з 23,3% до 29,4%, росіян – з 30,5% до 36,9%.⁶⁸¹ Значна частина новоприбульців, які осідали на Північному Кавказі, походила з українських губерній. Тільки з Полтавської губернії в цей регіон прибуло у 80-х рр. XIX ст. 26 тисяч мігрантів, у 90-х рр. – 39 тис. Із 57 тис. вихідців з Полтавської губернії, які прибули на Північний Кавказ у 1877 – 1893 рр., 46,6% осіло в Ставропольській губернії, 46,2% – в Кубанській області⁶⁸².

Інший потік переселенців прямував на Кубань з російських губерній. Певною мірою переселенці-росіяни вплинули на етнічний склад населення колишньої Чорноморії. Якщо, наприклад, в Єйському, Темрюцькому та Катеринодарському округах станом на 1858 р. етнічних росіян взагалі не проживало, то у 1867 р. картина дещо змінилась. За даними 1867 р., українці склали в Єйському окрузі – 99,1%, у Темрюцькому – 98,6%, у Катеринодарському – 90,7%. У 1882 р., згідно зі спеціальним обстеженням Кубанської області, в Єйському окрузі українці склали 87,5%, а росіяни – 10,9%, у Темрюцькому: українці – 90,3%, росіяни – 6,2%, у Катеринодарському: українці – 61,4%, росіяни – 26,1%⁶⁸³. Українці зберігали переважну більшість на території колишньої Чорноморії – Єйському, Темрюцькому, Катеринодарському округах та в Закубанському окрузі, освоєному тільки в 60-х рр. У 1882 р. в Закубанському уїзді українці склали 66,5%, росіяни – 32,6%. Росіяни переважали на землях колишнього Лінійного козацького війська. За даними на 1882 р., в Майкопському відділі росіяни склали 63,1%, українці – 17,2%, в Баталпашинському відділі – 56,2% і 13,3% відповідно, у Кавказькому – 73,3% і 20,8%⁶⁸⁴.

У 1882 – 1897 рр. відсоток українців серед населення території колишньої Чорноморії та Закубання дещо знизився. У Єйському відділі з 87,5% до 74%, в Темрюцькому – з 90,3% до 75,2%, в Катерино-

⁶⁷⁹ Кабузан В.М. Українці в мире... – С.233.

⁶⁸⁰ Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX – XX веках. – С.98.

⁶⁸¹ Там само. – С.100.

⁶⁸² Там само. – С.96.

⁶⁸³ Там само. – С.100..

⁶⁸⁴ Там само. – С.100.

дарському – з 61,4% до 51,7%, в Закубанському (Лабинському) – з 66,5% до 18,9%. У той же час частка росіян за рахунок збільшення українського населення зменшилась у Баталпашинському – з 56,2% до 41,9%, у Майкопському – з 63,1% до 56,9%, у Кавказькому з 73,3% до 50,2%⁶⁸⁵.

За матеріалами перепису 1897 р., у Кубанській області проживало 1911133 особи. З них 1695175 (88,7%) осіб склали козаки та іногородні. Належали до козацького стану – 695021 особа (41%), іногородніх – 1127568 осіб (59%). З них українці, які належали до козацького стану, склали 57,2%, козаків, які визнали себе росіянами, – 42,7%. За відділами етнічна належність козаків розподілялась так: у Єйському відділі козаки-українці склали 95%, козаки-росіяни – 5%, у Темрюцькому відділі козаки-українці склали 94,9%, козаки-росіяни – 5,1%, у Катеринодарському відділі козаки-українці склали 71,3%, козаки-росіяни – 27,5%. Серед іногороднього населення Кубанської області українці склали 50,1%⁶⁸⁶.

П. Сулятицький надав таку характеристику некозацького населення Краю: «Іногородні – українці, росіяни, вірмени, греки, німці, молдавани, чехи та інші, поділяються на «корінних» і «не-корінних». «Корінні» (їх значна меншість) – це ті, що, як члени сільських громад, користуються земельним паєм, та «вічніки» – селяни-хлібороби, котрі викупили панські землі «на вічність» (почасти через поземельний банк), а «не-корінні» – всі інші. «Не-корінні» у своїй більшості живуть по станицях (і селах) і поділяються на: 1) «городовицьку» – бідноту, що живе по кватирах – це переважно робітники, ремісники, хлібороби «з мірки» тощо й у своїй більшості найпізніші переселенці; 2) «посаженщиків» – мають свої садиби («городи», «плани») і платять за садиби станичним (сільським) громадам «посаженне» (пересічно 5 коп. з квад. сажня на рік), – вони переважно хлібороби, мають в оренді козацькі паї; ці переселились давніше і вже обжилися; 3) орендарів – хуторян-хліборобів, що мають в оренді панські землі, а також шкільні, церковні, сирітські наділи і подекуди запасні землі станичних громад – ці здебільшого живуть хуторами. Більшість «іногородніх» («корінних» і «не-корінних») – українці, переселені з України (переважно хлібороби). Росіяни складають серед іногородніх поважну кількість, головним чином, серед мешканців міст; інтелігентні професії обслуговуються, як по містах, так і по станицях, майже виключно ними (учителі, священники, урядовці, лікарі, адвокати та інші); та й добра половина робітників на фабриках, заводах, на залізницях також до

⁶⁸⁵ Там само. – С.101.

⁶⁸⁶ Македонов Л.В. Население Кубанской области ... – С.570.

них належить. Більшість переселенців з Росії загнав на Кубанщину «отхожий промисел». Узагалі незначна первісна кількість переселенців з Росії стала збільшуватись потроху лише після того, як у 1875 р. на Північний Кавказ було прокладено залізничну колію»⁶⁸⁷.

На 1914 р. розподіл між іногороднім та козацьким населенням мав наступний вигляд⁶⁸⁸:

Таблиця 6.1

Співвідношення між іногородніми та козаками
в Кубанській області 1914 р.

Відділи та міста	Козаки	Іногородні	Всього
Баталпашинський відділ	101505	135023	286528
Катеринодарський відділ	144660	188229	332882
Єйський відділ	249516	140248	389764
Майкопський відділ	148994	242353	391347
Кавказькій відділ	224204	223585	447789
Таманський відділ	234656	223051	457707
Лабинський відділ	194553	296257	490810
Всього у відділах	1298088	1498746	2796834
м. Анапа	76	17162	17238
м. Темрюк	147	20368	20515
м. Єйськ	82	53920	54002
м. Майкоп	300	54142	54442
м. Катеринодар	4345	103015	107360
Всього у містах	4950	248607	253557
Всього в Кубанській області	1303038	1747353	3050391

Поява численної верстви іногороднього населення надзвичайно сильно вплинула на соціальне та економічне становище Кубані. Інтенсивному розвитку хліборобства в Чорномор'ї заважала відсутність вільних робочих рук, тому інтенсивне збільшення іногороднього населення вирішило цю проблему. До того ж найбільші переваги від цього отримали козаки – безпосередні володарі кубанських земельних ресурсів. Чим більше прибувало іногородніх, тим дешевшою ставала їх праця, тим вищою вартість землі та вироблених на ній продуктів.

⁶⁸⁷ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (III – 1917 – VI – 1918) / П. Сулятицький. – Прага: «Український інститут громадознавства в Празі», 1925. – Т. 1. – С.35.

⁶⁸⁸ Отчет о состоянии Кубанской области за 1914 г... – С.6.

Заснування Єйська з морським портом, поява ринку робочої сили на Кубані призводять до перепрофілювання економіки Кубані з екстенсивного тваринництва на хліборобство. Завдяки цьому обсяг посівної площі кубанських земель дуже швидко збільшується. Якщо в 1873 р. під посіви зайнято лише 805327 дес., тобто на кожну душу населення Кубанської області близько 1,01 дес. посіву, то вже в 1894 р. вона дорівнювала 2252719 дес.⁶⁸⁹.

Відповідно, зріс і обсяг експорту хліба через єйський та темрюцький порти. Якщо у 1870 – 1874 рр. з Єйська вивезено 7426 пудів хліба, то в 1889 – 1892 рр. вже 37549090 пудів, з Темрюка в 1870 – 1874 рр. – 659826 пудів, в 1885-1888 рр. – 14404902 пуди⁶⁹⁰. Внесок некозацького населення у господарський розвиток Краю Л. Мельников визначив так: «Більша частина іногороднього населення, як отримавши в станицях осілість, так і шляхом особистого найму і роботами у корінних жителів, виявилась, таким чином, разом із робітниками, прийшлими з Росії лише на одне літо, головними виробниками сільськогосподарських цінностей. Без їх праці була б неможлива розробка величезних просторів області під хліб»⁶⁹¹. Уже наприкінці XIX ст. розвиток землеробства зробив Кубань однією з головних житниць Російської імперії. Це значною мірою сприяло і швидкому зростанню добробуту козаків.

Зовнішній вигляд станиці став швидко змінюватись: «Ще не так давно, в кінці шістдесятих років (XIX ст. – Д.Б.) навіть у «панів» (офіцерів) і до того ж дуже заможних усі будівлі були криті очеретом, деревини було зовсім мало, а заліза зовсім не було. У «пана» тільки головні кімнати були з дерев'яними підлогами, в інших підлоги були глиняні долівки. А зараз навіть у простих козаків не в дивину зустріти в будинках дощаті підлоги, на будинках та коморах залізні дахи...»⁶⁹².

Іногородні склали і основну масу ремісників у станицях та містах. У 1886 р. серед станичного населення іногородні ремісники склали 76,6%⁶⁹³. У уорноморських козаків торгівля майже не була розвинута. Спроби її поживити за допомогою створення в Чорноморії Торгової громади, згідно з Положенням 1842 р. не принесли сподіваних результатів – традиційна нехоть козаків до «крамарства» ви-

⁶⁸⁹ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.86.

⁶⁹⁰ Щербина Ф. Майкопский подъездной путь / Ф. Щербина // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1894. – Т. III. – С.25.

⁶⁹¹ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.88.

⁶⁹² Там само. – С.96.

⁶⁹³ Там само. – С.92.

явилась сильнішою⁶⁹⁴. Майже вся торгівля у станицях знаходилась в руках іногородніх – вірмен та росіян. У 1898 р. з 11497 осіб, які займались торгівлею в Кубанській області, лише 775 осіб (6,7%) належали до козацького стану. У цьому ж році загальна сума торговельного обороту в області склала 58261141 крб⁶⁹⁵. Активізація торгівлі, надходження у загальновійськову та станичні скарбниці орендної платні за землю та використання природних ресурсів значною мірою збільшили прибутки як всього війська, так і козацького населення. У 1875 р. загальний капітал станичних громад складав 130206 крб, а вже на початок 1899 р. – 3631834 крб, відповідно збільшилась за ці роки і частка цих капіталів на одну особу козацького населення – з 23 коп. до 7 крб 41 коп.⁶⁹⁶

Водночас, незважаючи на велику роль, яку відіграли іногородні в економічному розвитку Кубані та їх внесок у покращення добробуту козацького населення, ми спостерігаємо зростання антагонізму між цими двома верствами населення. Його причини обумовлено декількома важливими факторами, серед яких далеко не останнім була ментальна різниця між стереотипами, які склались в комплексі станової ідентичності козацтва. Козак, усе життя якого пов'язувалося з військовою службою і який кров'ю платив за свої певні привілеї, дещо зверхньо ставився до іногороднього, який завдячував своєю мирною працею саме козацькому захисту. Окрім того, довгий час існування Чорномор'я як замкнутої території, на якій лише одиниці не належали до загальної маси козаків, випрацювали чітке розмежування між «своїми» та «чужими». Та й великого досвіду спілкування, а тим більше співіснування у звичних межах станичної козацької громади з численними представниками інших станів, у козаків не було.

Звична модель світу, в якому вже напрацьовано механізми співіснування з сусідніми етносами та соціальними групами, починала руйнуватись через стрімке зростання нової верстви, яка неухильно займала свою нішу в традиційному козацькому суспільстві. Змінювались економічні та соціальні обставини козацького життя, традиційне суспільство під тиском модернізаційних процесів, які відбувались в Російській імперії, переживало кризу, і в цій кризі винуватцями виступали для козаків саме «городовики». Зненацька захоплена цією обставиною козацька спільнота спонтанно вороже реагувала на новоприбульців, а процес зростання іногороднього населення відбувався

⁶⁹⁴ Собриевский А. С. Торговое общество казаков в Черноморском (Кубанском) казачьем войске / А. С. Собриевский // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины и А. С. Собриевского]. – Екатеринодар, 1897. – Т. 4. – 1898. – С.148.

⁶⁹⁵ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.93.

⁶⁹⁶ Там само. – С.95.

занадто швидко. Отже, був потрібен певний час для напрацювання адаптаційних механізмів в системі ідентичностей як козаків, так й іногородніх для врегулювання конфліктів. Тому місце «чужого», якому не могли дати ради, в світогляді козака посів саме «іногородній». Таку ж роль «чужого» в той же час відігравав для іногороднього козак, як представник привілейованої порівняно з ним верстви. Ставлення козаків до іногородніх ще в часи існування Чорноморії І.Попко визначав так: «Городовиками називають чорноморці малоросіян, в яких хоча і визнають своїх одноплемінників, але слово «городовик» звучить у них з деякою зневагою, визначаючи не польову та бойову людину – козака, а мирного громадянина, який користується безпекою та іншими зручностями внутрішньої цивілізованої провінції»⁶⁹⁷.

Поступово в лексиконі козака щодо іногородніх з'явилися презирливі епітети – «чига гостропуза», «мугирі», «сіпа», «гамсели», «городовики – собачі душі» або «городовики – бісові душі», «городовицька душа» – усі вони стали синонімом найобразливішої для козаків-чорноморців лайки – «бісова душа». Іногородні, у свою чергу, називали козаків «куркулями» (немов проводячи паралель між набундюченим пихатим індіком та станичником-козаком). З часом виявилось, що вільні земельні угіддя, які довгі десятиріччя вважались необмеженими, якимось непомітно стали скорочуватись, межуватися на паї, осаджуватись іногородніми – орендарями, передаватись у спадкову власність панам-офіцерам та заможним козакам.

До кінця сімдесятих років ХІХ ст. завершилося розмежування між станичними юртами – кубанський земельний простір остаточно стиснувся – виникли чітко зафіксовані межі, які вже неможливо було подолати, як долали їх колись станичні громади у боротьбі з хуторянами. Відтепер станичні юрти довелося розділити на паї, які розподілялись не за кількістю їдців у родині, а лише на чоловіків, не молодших сімнадцяти років. Перехід господарства з екстенсивного тваринницького до хліборобства давався козакам важко, у першу чергу через брак необхідних коштів. Іногородні, які користувались таким же правом, як і козаки, на випас худоби, ставали конкурентами своїм сусідам – козакам-станичникам.

Завершення Кавказької війни, з одного боку, дозволило козацтву перекинути великі сили на власний економічний розвиток, але з іншого – збільшилися вимоги до якості амуніції козака, який йшов на службу. Козак мав купувати за власний кошт стройового коня, сідло, холодну зброю – шаблю та кинджал, черкеску, папаху, мінімальний за-

⁶⁹⁷ Попко И.Д. Черноморские казаки... – С.73.

пас провіанту та ін. Його родина регулярно витрачала кошти на підтримку під час несення служби члена своєї родини. Варто додати, що ціна всього цього постійно зростала. На початку ХХ ст. необхідне для несення служби спорядження козака оцінювалось у 160 – 170 крб, стройовий кінь коштував 125 – 140 крб⁶⁹⁸. Таким чином, становище козака ставало не набагато кращим, ніж іногороднього, а іноді і гіршим. Якщо козак повинен був віддавати на службу всіх своїх дорослих синів, то іногородній тільки одного і то на повний казенний кошт. Поширилися випадки, коли голова козацької родини, залишившись без синів, відправлених на службу, потрапляв у повну залежність від найманих робітників, які, користуючись цим, максимально підвищували платню за свою роботу.

Безпосередніми визискувачами козака-хлібороба, який все більше відчував гостру потребу в грошах, виступила окрема група іногородніх – перекупщиків і кредиторів («торгово-промислова група зайшого населення»), яка монополізувала торгівлю хлібом. У кожній станиці «майже всі хліботорговці виявлялись водночас лавочниками та шинкарями, які давали виробнику товари у кредит під майбутній врожай або хліб. Зазвичай, такі позики видавалися під грабіжницькі відсотки. Під час закупівлі хліба у козаків та іногородніх-хліборобів перекупники, як їх називали «шибаї» або «кулачники», постійно застосували шахрайство⁶⁹⁹. Досить часто в козацькому середовищі терміни «іногородній» та «москаль» виступають як синоніми. С.Ерастов згадував: «Виховувався я в середовищі чорноморського козацтва, у якого не завмерли ще тоді спогади про волю запорозьких часів, у якого гостро в ту пору визначалися зневага, навіть ненависть до «москаля», яко до ворога – носія централізму та насильства... Вороже ставлення чорноморців до «москаля» не обмежувалось лише московським офіцерством чи іншими представниками царського режиму, а поширювалось і на простих зайд з Московщини, що були або крамарями, або ремісниками різними. Цей елемент не заслуговував жодної симпатії, бо являв з себе здебільшого великих п'яниць і матерщинників»⁷⁰⁰. В іншому розділі своїх спогадів С.Ерастов згадував про ставлення корінних козаків-станичників до прибульців: «З дитячих літ пам'ятаю, як навкруги усе ненавиділо зайшлих «кацапів», з яким презирством вживалося слово «москалі», котрих звинувачували навіть у тому, що вони занесли до нас «матерщину», клопів і таку іншу

⁶⁹⁸ Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007. – Т. 18. – С.162.

⁶⁹⁹ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.101– 102.

⁷⁰⁰ Ерастов С. Спогади. ... – № 3–4. – С. XIX.

невідому у нас погань»⁷⁰¹. Автоматично ненависть козаків щодо цієї групи іногородніх поширювалась і на всіх представників іногороднього населення.

Іногородні, які жили в станицях, були позбавлені можливості інтегруватись у соціальні структури, напрацьовані станичним козацтвом. У першу чергу, цьому на перешкоді ставала політика імперського уряду, яка в другій половині 80-х рр. XIX ст. змінила курс з проведення модернізаційних реформ на консервацію звичної напівфеодалльної соціальної системи. Це безпосередньо торкнулось і становища іногороднього населення, саме тієї її частини, яка мусила насамперед закріпити своє місце в житті станиці. Необхідність вирішення «питання іногородніх» поступово і все більш гостро поставала і перед імперською адміністрацією на Кавказі, і перед усіма ієрархічними групами козацтва – від простих станичників до військової еліти. Вирішити це питання можна двома шляхами – інтегрувати іногородніх у загальну козацьку економічну та соціальну структуру, але це видавалося неможливим без докорінної зміни самої цієї структури, або закріпити за іногородніми їх упереджене становище. В умовах згортання процесів лібералізації системи Російської імперії і наступного періоду «контрреформ» під час правління імператора Олександра III перший шлях був відкинтий. Для обґрунтування дискримінаційної політики щодо іногородніх з боку імперської адміністрації висунуто теорію, яка включала в себе цілий ряд аргументів, серед яких перше місце займало побоювання, що збільшення іногородніх призведе до нестачі військової землі для потреб козаків, що поява іногородніх обумовила втрату козаками войовничого «козацького духу», що стародавні козацькі звичаї втрачають своє значення в козацькому середовищі, яке поступово перетворюється на мирну хліборобську верству. Загальна політика, яку активно впровадив на Північному Кавказі головноначальствующий цивільної частини на Кавказі О.М. Дондуков-Корсаков (1882 – 1890 рр.), включала в себе особливу систему воєнно-народного управління, одним з напрямів якої було опертя на селянську громаду. У той же час участь іногородніх в діяльності станичної козацької громади була вкрай обмежена. Реформи та постанови 80 – 90 х рр. XIX ст. відносно становища козацьких військ не стосувались безпосередньо іногороднього населення на козацьких землях. «Але не торкаючись безпосередньо іногородніх, заходи ці були просякнуті духом такої вузької становості і такою байдужістю до інших категорій місцевого населення, що для всіх було очевидно, що інтереси та

⁷⁰¹ Ерастов С. Спогади. – №1–2. – С.Х.

потреби останніх, якщо і брались до уваги при обговоренні вказаних заходів, лише у негативному відношенні»⁷⁰².

Здавалось, що автори Положення про громадське управління станиць від 3 червня 1891 р. не мали жодного уявлення про те, що майже половина населення як Кубанської області, так і інших козацьких земель, не належить до козацького стану, хоча і відіграє в їх економічному та соціальному житті важливу роль. Для створення умов, які б могли обмежити притік іногородніх на козацькі землі та витіснення вже осілих іногородніх зі станиць, іменним імператорським наказом від 13 травня 1883 р. були змінені деякі параграфи закону від 29 квітня 1868 р. Згідно з цим наказом іногороднім заборонялося купувати нерухомість у станицях без дозволу всієї станичної громади. Так само дозвіл козацької громади потрібен був і для забудови, навіть на ділянках, які були куплені від приватних осіб. Права іногородніх на користування своїми будівлями були обмежені ще більше згідно з наказом військового міністра №76 від 10 квітня 1886 р.: іногородні не мали права будувати нові будівлі на отриманих вже з будівлями ділянках і навіть ремонтувати старі та занедбані будівлі та наново будувати власні садиби після пожежі⁷⁰³. Розпорядженням Військового Наказного Отамана Кавказьких козацьких військ від 1888 р. скасовано право іногородніх нарівні з козаками користуватись станичними вигонами для худоби. Кількість худоби, яку відтепер міг безкоштовно випасати господар-іногородній, обмежувалась чотирма головами великої худоби та шістьма дрібною⁷⁰⁴.

Василь Іванис чимало згадував про становище іногородніх у своїй рідній станиці Настасівській: «У Настасівській уже в ті часи (поч. ХХ ст. – Д.Б.) козаки становили лише половину, як не менше, населення станиці, бо решту складали некозаки, так зв. іногородні-навгородні, «гамсели» – як їх зневажливо називали козаки. Це були переважно українці, що прийшли на Кубань на заробітки... Іногородні в масі жили бідніше від козаків. У останніх вони орендували землю або працювали наймитами... Іногородні за зайняту двором площу мали платити «посаженне» по п'ять копійок за квадратного сажена на рік. Щороку можна було чути про «цінування» того чи іншого іногороднього за несплату «посаженного». Один випадок з «цінуванням» лишився назавжди в пам'яті Василя: «Оцінювали одного бідного іногороднього з прізвищем Малий. Він забожився зі сплачуванням «посаженного» щось коло 70 рублів за декілька років. Мав він семеро ма-

⁷⁰² Мельников Л. Иногородние в Кубанской области... – С.109.

⁷⁰³ Там само. – С.115

⁷⁰⁴ Там само. – С.116.

леньких дітей і хоровиту дружину. І його вигнано з хати і все ... за безцінь продано. Микола Потапович (батько В.Іваниса – Д.Б.) за наказом в ролі «понятого» (довіреного) був на цьому «цінуванні» і коли повернувся додому, то розповідаючи, при всій своїй твердо сердечності, просльозився, додаючи, що він дещо сам купив і зразу ж повернув Малому. Узагалі іногородні були паріями в станичній громаді...»⁷⁰⁵. Положення про станичне управління від 3 червня 1891 р. підтвердило владу козацької громади – осілі іногородні мали право виставляти своїх виборних (по одному від кожних десятих дворів) на станичні збори, але виключно для обговорення проблем, які торкались справ самих іногородніх.

Таким чином, переважна більшість населення Кубані виявилася розділеною на дві статусні групи, одна з яких мала суттєві переваги над іншою. Цей розподіл старанно підтримувався як центральним урядом, так і місцевою військовою та цивільною адміністрацією. Можливості для примирення між козаками та іногородніми значною мірою ускладнювались через відсутність можливостей для самоорганізації іногороднього населення, яке могло сприяти утвердженню їх ідентичності. Іногородні українського походження, зберігаючи етнічну ідентичність, не мали можливості та умов для її трансформації до національного рівня. Тому їх соціальна ідентичність упослідженої верстви кубанського соціуму призвела до відкритого збройного протистояння з козаками в 1917–1921 рр. Проблема пошуку виходу з цього протистояння для українських діячів Кубані була очевидна – інтеграція всіх українців у просторі єдиної української нації, хоча провідною силою в національному розвитку української спільноти Кубані виступає саме козацтво.

6.3. Становлення української національної ідентичності серед українців Кубані в другій половині XIX ст.

Ліквідація Чорномор'ї як окремої автономної територіально-адміністративної одиниці зруйнувала намагання чорноморської еліти перетворити Правобережну Кубань на нову козацьку автономну державу, але це зовсім не означало, що ідентичність чорноморців буде так просто нівелювати. Створення нового Кубанського козацького війська не призвело, попри сподівання ідеологів та організаторів об'єднання Чорноморського та Лінійного козацьких військ, до утворення нової спільноти, в якій українська етнічна та національна складова могла бути нівельованою. Тобто об'єднання Лінійного та Чор-

⁷⁰⁵ Іванис В. Стежками життя (спогади). – Новий Ульм, 1958. – Т.1. – С.24.

номорського козацьких військ не сприяло денаціоналізації українців-чорноморців. Відчуття власної ідентичності, відмінної від російської (у більшості лінійних козаків) продовжувало залишатися надзвичайно сильним. Кубанський історик та публіцист, козак-чорноморець Л. Тмутороканський так згадував про своє навчання наприкінці 70-х рр. XIX ст. в Кубанській військовій гімназії та відносини з гімназистами-лінійцями: «у нашому середовищі були «Лінійці» та «Чорноморці» і суперечки йшли, відповідно – хто більш хоробрий, хто більш войовничий, у кого більше героїв – у Лінійців або у Чорноморців... Кожні доводили своє безкінечно і вперто, аж поки суперечка не закінчувалася бійкою. Але якими ми – Чорноморці, відчували себе героями, коли парад (козацьких підрозділів на площі поблизу військової гімназії – Д.Б.) приймав ... «Генерал Бабич»... Навіть Лінійці не заперечували героїства Бабича і ми, Чорноморці, не тільки раділи, споглядаючи на свого бойового генерала, але святкували свою, висловлюючись по-сучасному, «національну» перемогу (Чорноморці – Малороси, а Лінійці – Великороси)»⁷⁰⁶.

Відчуття окремої етнічної та історичної ідентичності чорноморці зберігали весь час існування Кубанського козацького війська. При формуванні козацьких частин для участі в російсько-турецькій війні 1877 – 1878 рр., бойові підрозділи з колишніх лінійців та чорноморців – «малоросів, синів Чорноморського війська», комплектувались окремо⁷⁰⁷. Козаки-чорноморці продовжували вирізнятися серед загальної маси кубанського козацтва і своєю мовою, і звичаями, і військовими та етнічними традиціями. Попри намагання перетворити кубанських козаків на єдину етнічну російську масу, цього не сталося. Не сталося і утворення однотипного в етнічному та ментальному відношеннях кубанського козацтва, що проявилось в гострому протистоянні між лінійною та чорноморською частинами Кубанського війська в 1917–1920-х рр. У грудні 1918 р. анонімний автор писав в газеті «Вольная Кубань»: «Якщо ми, лінійці та чорноморці, за 60 років спільного життя не злилися так, щоб не було помітно швів у нашому багаторічному союзі, то тут, значить, щось не ладно. Значить є якийсь хворобливий стан крові в нашому кубанському козацькому організмі, яке заважає остаточно зростися двом половинам нашого війська, які були зклеєні ще в минулому сторіччі... Чорноморська половина –

⁷⁰⁶ Тмутораканский Л. Биографический очерк Бабыча Павла Денисовича, генерал-лейтенанта Кубанского казачьего войска / Л. Тмутораканский // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 661–768.

⁷⁰⁷ Тутолмин И. Кавказская казачья бригада в Болгарии. 1877 – 1878 / И. Тутолмин. – СПб : [Б.в.], 1879. – С.3.

прямі нащадки запорожців – і, значить, рідні брати теперішніх українців... Чорноморці розмовляють однією мовою з українцями, співають одні пісні, згадують одні перекази... Лінійці зовсім чужі переживанням України. Їм, тим, що говорять російською мовою і відчують себе просто російськими козаками... Нема того, що хотілось би бачити всім кубанцям, – суцільного Кубанського війська»⁷⁰⁸.

На перше місце у збереженні цієї ідентичності відтепер виступала її етнічна українська складова – українська мова, розповсюдження української літератури. Якщо до початку 60-х рр. ХІХ ст. на офіційному рівні підтримкою чорноморської козацької ідентичності займалась адміністрація Чорноморського війська та козацька старшина, то в пореформену добу поступово ініціатива переходить до нової верстви чорноморців – місцевої української інтелігенції, яка активно включається в загальний український національний рух. Якщо перші підтримували козацьку чорноморську ідентичність, спираючись на її українську етнічну складову, то другі вже намагалися розвинути почуття української національної ідентичності. Загал чорноморських станиць та українці-козаки Закубання і лінійних станиць зберігали свою етнічну ідентичність на побутовому рівні, а представники кубанської української еліти дбайливо плекали традиції української культури в навчальних закладах, підтримуючи розвиток української літератури та культури. Власне, до кінця 90-х рр. ХІХ ст. український національний рух на Кубані проявлявся насамперед через літературну творчість та розвиток фольклористики.

1862 р. в «Основі» опублікували листа «Вісті з Чорноморії» козацького чорноморського старшини Степана Шарапа, який писав: «Адже лиш притулимось й ми до «Основи», коли приймаєте, панове – бо куди інде? Вона, опріч Тараса Григоровича та книжок Пантелеймона Олександровича перва обізвалась перед усім світом за Вкраїну, а тутечки тільки натякни на нашу рідну, так аж жижечки трусяться! Та кому й в охотку буде почути за нас, як не нашим таки ж братчикам – українцям»⁷⁰⁹.

Серед інших українських діячів на Кубані варто згадати Івана Нордегу, який закінчив навчання у Харківському університеті, проводив збори коштів на Кубані на відкриття української школи ім. Т. Шевченка. У багатьох станичних школах провадили навчання українською мовою за «Букварем» Т.Шевченка, граматиною П.Куліша, арифметикою Д. Мороза, особливою популярністю корис-

⁷⁰⁸ Цит. за: Фролов Б. Национальный состав Черноморского Казачьего Войска (1787–1860 гг.) / Б. Фролов // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2005. – Т. 8. – С. 139.

⁷⁰⁹ Шарап Стецько. Вісті з г. Єкатеринодара / С. Шарап // Основа, 1862. – №10. – С.116.

тувались «Енеїда» І.Котляревського та «Кобзар» Т.Г.Шевченка⁷¹⁰. Особливу енергію щодо поширення викладання в кубанських школах українською мовою та розповсюдження україномовних книг, передовсім, підручників виявив Олександр Кухаренко (1836 – 1913), син покійного отамана Я.Г. Кухаренка. Український переклад «Священного писання» він так оцінював у своєму листі до З. Недоборовського: «Немає тієї високопарності, що москалі пишуть свої учебники, що не тільки той школяр – і сам гаспид не розбере, так що і треба, як там кажуть школярі, зубрить»⁷¹¹ і прохав надіслати якомога більше примірників для розповсюдження в Краї. У своєму листі від 18 вересня 1863 р. Олександр Кухаренко писав одному з діячів Петербурзької Громади З. Недоборовському з проханням надіслати якомога більше українських книжок, в т.ч. «Граматику» П.Куліша, українську «Арифметику» Д.Мороза, «Буквар» Т.Шевченка: «Приїхавши з хутора, застав я книги, що висилали з Петербурга, книги дійшли дуже добре. У мене зрук розійшлося близько сотні, а як віддам решту купцеві, то маю надію, що менш ніж за тиждень розійдуться. Скажіть, будьте ласкаві, Громаді, нехай поквাপиться вислати «Грамотки», які є підручники і книги... Зять мій... у його розпорядженні школи, він усе зробить, щоб учили на нашій мові»⁷¹².

Політика русифікації, що проявилася в «Валуєвському циркулярі» (1863) та «Емському едикті» (1876), завдала відчутного удару по національно-культурному розвитку українців Кубані. Але показовим є те, що заборона на викладання українською мовою та україномовну літературу викликала заперечення серед станичних простих козаків-чорноморців. Є згадки, що, наприклад, на зборі громади станиці Пашковської було прийняте рішення відправити делегацію до Наказного Отамана з вимогою про скасування Височайшого указу Імператора Олександра II про заборону на Кубані української мови⁷¹³.

Попри заборону в 1863 р. викладання в навчальних закладах українською мовою, вона продовжувала широко функціонувати і серед викладачів, і серед учнів. За свідченнями одного з сучасників, учні Катеринодарської військової гімназії «говорять, як на класичних заняттях, так і поза ними малоросійською мовою, ... читають тільки «Енеїду» І. Котляревського та «Кобзар» Т. Шевченка»⁷¹⁴. У своїй історичній записці директор Першої Кубанської вчительської семінарії,

⁷¹⁰ Історія Українського козацтва... – Т.2. – С.381.

⁷¹¹ Цит. за: Федина А.И. Атаман Я. Г. Кухаренко ... – С.97.

⁷¹² Цит. за: Всегоренко М. Кубань... – С.32.

⁷¹³ Казыдуб Г.И. Слово о казачьем роде. Книга I. – С.213.

⁷¹⁴ Цит. за: Чумаченко В. Українці Кубані: «тернистими шляхами» через сторіччя (1792–1920) / В. Чумаченко // Схід. – Донецьк, 2001. – Спецвипуск «Донбас і українська діаспора». – С.54.

відкритої в 1871 р., Гр. Крижанівський писав: «Російська мова була для вихованців мовою настільки ж далекою, як, припустимо, мова (старо) слов'янська чи навіть іноземна... нею рішуче ніхто з жителів станиці не говорив»⁷¹⁵.

Важливу роль у збереженні етнічної та формуванні національної ідентичності серед українців Кубані відігравало театральне мистецтво. Роменський купець Данило Жураковський в 40-х рр. XIX ст. утримував за власний кошт українські театри в Таганрозі та Катеринодарі⁷¹⁶. Особливе значення український театр отримав в другій половині XIX – на початку XX ст., коли в умовах заборони освіти українською мовою, заборони україномовних видань та їх розповсюдження, залишився ледь не єдиним легальним засобом популяризації української культури. Модерна національна ідентичність спирається на навочасну, стандартизовану національну культуру за сприяння якої відбувається затвердження модерної національної ідентичності. Театральне мистецтво відігравало в процесі популяризації національної ідеї серед широкого загалу надзвичайно важливу роль: поширювало серед глядачів уявлення про власну національну історію та культуру, формувало відчуття приналежності до загальної національної спільноти.

В останні десятиріччя XIX ст. гастролі українських драматичних колективів на Кубані стали звичним явищем. Як не дивно, цьому сприяла боротьба імперської урядової адміністрації з «українофільством» в українських губерніях. У грудні 1883 р. Київський генерал-губернатор О.Дрентельн заборонив українським трупам виступати на території Київського генерал-губернаторства (Київська, Подільська, Волинська губернії), а також Полтавській та Чернігівській губерніях. Внаслідок цієї заборони основним ареалом виступів українських труп залишаються Південна Україна (Новоросійський край), Слобожанщина, Ставропільська губернія та Кубанська область⁷¹⁷.

У 1886 р. у Катеринодарі відбулися гастролі першого українського професійного Театру корифеїв. П. Саксаганський згадував про ці гастролі так: «У Катеринодарі тоді ще живі були всі Кухаренки: Степан, Олександр, Микола, В'ячеслав, полковник Домонтович, одружений з однією з Кухаренківен, старі козаки: Вареник, Шелест, Мова, Штригель, Білі... Театр повнісінький! Вітають, як рідних. Кожне твоє слово розуміють. І відчуваєш ти всією істотою, що там у партері, у

⁷¹⁵ Там само. – С.55.

⁷¹⁶ Всегоренко М. Кубань – С.14.

⁷¹⁷ Пилипчук Р.Я. Український театр / Р.Я. Пилипчук // Історія Української культури. Т.4. Книга 2. – К.: Наук. думка, 2005. – С.379 – 380.

всім театрі живуть з тобою, що серця їхні б'ються в один лад з твоїм»⁷¹⁸. Відтоді відвідини Катеринодару для українських театрів стають регулярними.

Українські театральні колективи радо сприймали й ті кубанські українці, які створювали земляцькі громади у Москві та Петербурзі. П. Саксаганський у своїх спогадах подає мальовничий епізод, коли акторів трупі М. Садовського було запрошено на урочистий вечір до казарм кубанських козаків, підрозділи яких складала частину петербурзького гарнізону⁷¹⁹.

Величезна популярність театального мистецтва серед кубанців всебічно висвітлювалась у публікаціях катеринодарської газети «Нова зоря», редактором якої був український письменник, драматург В'ячеслав Афанасійович Потапенко (1863 – 1938). Коли влітку 1908 р. до Катеринодара мала прибути на гастролі українська театральна труппа М. Садовського, В. Потапенко (під псевдонімом В. Потапов) відгукнувся на цю новину статтею, в якій були наступні рядки: «З 1 червня по 1 серпня в літньому міському театрі буде давати українські п'єси першокласна українська труппа п. Садовського на чолі зі славетною артисткою Марією Константинівною Заньковецькою, з тією Заньковецькою, яку російська публіка визнала за колосальним талантом вище Сари Бернар, Друзе і всіх театральних зірок. Навіть завжди вороже налаштований до всього українського Олексій Суворін визнав, схилившись перед «зіркою України» Марією Константинівною Заньковецькою»⁷²⁰. Вистави, які дала в Катеринодарі труппа М. Садовського, викликали величезне захоплення публіки. Після однієї з вистав за п'єсою М. Старицького, члени Кубанської громади передали акторам квіти і привітальну адресу з надписом: «Кубанська громада щиро вітає дорогих гостей – корифеїв Української сцени Марію Костянтинівну Заньковецьку і Миколу Карповича Садовського»⁷²¹. Особливу увагу викликала близька кубанцям постановка п'єси «Чорноморський побут» («Чорноморці» у переробці М. Старицького) Я. Кухаренко, в якій М. Заньковецька зіграла роль чорноморської козачки Цвіркунихи. Театральний оглядач газети «Кубанські обласні відомості» Нусик так відгукнувся на цю виставу: «Найкращою виставою, якою завершилися у нас гастролі малоросійської трупі п. М. Садовського, безумовно, варто визнати оперетту «Чорноморці»...

⁷¹⁸ Саксаганський П. Театр і життя / П. Саксаганський. – Харків – Полтава: Вид-во «Рух», 1932. – С. 78.

⁷¹⁹ Там само. – С. 89.

⁷²⁰ Потапов В. Украинская труппа Мыколы Садовского / В. Потапов // «Новая заря», Катеринодар, 1908. – №516.

⁷²¹ Дечева А. М. Заньковецкая в Катеринодаре / А. М. Дечева // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – Т. 8. – С.129.

яка змальовує побут і вдачу кубанських козаків при заселенні краю»⁷²².

Зазвичай, театральні сезони відбувалися в літні місяці, коли для виступів театральних колективів будувалися в містах та великих станицях дерев'янні споруди, які відкривалися тільки в літній період. Власники таких «театральних закладів» завжди охоче запрошували «малоросійські» трупи. Перший постійно діючий театр на Кубані був побудований тільки в 1908 р. в Армавірі на кошти заможного місцевого підприємця М. Мисожникова⁷²³. Перший театральний сезон у першому на Кубані зимовому стаціонарному театрі відкрився 4 грудня 1908 р. виставами українського театального колективу під управлінням антрепренера і драматурга Павла Прохоровича. До середини грудня тут поставили декілька п'єс М.Кропивницького⁷²⁴. У тому ж році П. Прохорович переїхав до Армавіра і зайняв посаду адміністратора зимового театру М. Мисожникова. У сценічному репертуарі нового театру українська тематика посіла провідне місце. Серед найпопулярніших вистав виділялася «Наталка-Полтавка» та її продовження «Весілля Терпелихи з Возним», «Запорожець за Дунаєм». Про репертуар армавірського театру свідчить наступне газетне оголошення за березень 1915 р.: «Вистави української трупи П. Прохоровича: В понеділок 23 березня вдень: «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці»; увечері: за участі артистки А.В.Шевченко «Нещасне кохання». У вівторок 24 березня вдень: «Сватання на Гончарівці». У середу, 25-го вдень: «Невільник»; увечері: 1. «Майська ніч», 2. «Как русский немцу задал перцу». У четвер 26 березня «Хмара»»⁷²⁵.

До створення п'єс з тематики життя української спільноти Кубані доклали свої здібності Я. Кухаренко, В. Мова (Лиманський), К. Головатий, І. Стеценко-Нордега, В. Потапенко, Г. Доброскок, О. Кирій, О. Півень та ін. Зазвичай, вони зверталися до сюжетів, пов'язаних з особливістю козацького життя, місцевого історичного та етнографічного матеріалу.

Велику популярність серед чорноморської частини кубанського козацтва набули п'єси завідуючого катеринодарською бібліотекою ім. О.С.Пушкіна поета, історика, драматурга Гаврила Доброскока (1876-1938 рр.) «Січковий орел» (1906 р.) та «Козацькі прадіди» (написана на честь відкриття пам'ятника першим чорноморцям в Тамані), у яких розповідалося про Запорозьку Січ та початки виникнення Чорномор-

⁷²² Потапов В. Театр и музыка / В. Потапов // «Новая заря», Екатеринодар, 1908. – № 538.

⁷²³ Ктиторов С. Українські сторінки ... – С. 123–129.

⁷²⁴ «Новая заря», Екатеринодар, 1908. – № 651,652.

⁷²⁵ Ктиторов С. Українські сторінки ... – С. 123 – 129.

ського козацького війська. Наказний отаман Кубанського козацького війська М.Бабиш особисто сприяв популяризації цих п'єс, як ефективного засобу закріплення козацької чорноморської ідентичності. Для показу історичних п'єс Г.Доброскока в станицях та хуторах Краю виділявся окремий потяг з вагонами для трупи та реквізиту, на платформі одного з вагонів споруджено сцену для демонстрації вистав⁷²⁶.

Здавалось, що в умовах переслідування українського національного розвитку в Російській імперії, українське життя на Кубані знову зосередиться виключно на рівні театрального мистецтва та етнографічного побуту місцевих українців. Утім, чим більше посилювався урядовий наступ на український національний розвиток, тим активніше віддані патріоти рідного краю продовжували свою працю, зосередивши її в галузі літератури та етнографії. Серед них, у першу чергу, необхідно згадати Василя Мову та Митрофана Дикарива.

6.4. Осмислення історії України та козацтва у творчості Василя Мови (Лиманського)

Серед визначних постатей української культури Кубані особливе місце посідає Василь Семенович Мова (Лиманський) (1842 – 1891). Його короткий життєвий шлях не був позначений бурхливими подіями, більшу частину творчого доробку за життя письменника не опубліковано. Але твори Василя Мови поступово повертаються до нас і неодмінно привертають увагу літературознавців, простих читачів. За останні шістьдесят років вийшло декілька книг з раніше опублікованими працями письменника⁷²⁷. Деякі твори письменника, які вважалися зниклими назавжди, віднайшов і опублікував сучасний кубанський науковець В.Чумаченко⁷²⁸.

Літературна спадщина В.Мови вже увійшла до скарбниці української та кубанської літератури, але вона може стати і безцінним джерелом не тільки для літературознавців, а й для науковців, які займаються історією Кубані і українського національно-демократичного руху. Листи В.Мови, його твори, реалістичні зама-

⁷²⁶ Чумаченко В. До історії української драматургії (Г. В. Доброскок) / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 458–468.

⁷²⁷ Мова (Лиманський) В. Поезії / В. Мова (Лиманський). – К.: «Радянський письменник», 1965; цього ж автора: Твори. – Мюнхен, Видавництво «Дніпрової хвилі», 1968; Старе гніздо й молоді птахи. – К.: Дніпро, 1990.

⁷²⁸ Мова (Лиманський) В. Куліш, Байда і Козаки: Інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилоширова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» / В. Мова (Лиманський) ; супровідні статті і редакція Ю. Шевельова і В. Чумаченка. Українська Вільна Академія Наук у США– Нью-Йорк, [Б. в.]. 1995. – 283 с.; Михайлин І. Від українства плебейського до українства аристократичного / І. Михайлин // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Х., 1998. – Т. 7. – С. 196–209.

льовки з життя Кубані другої половини ХІХ ст. надають багатий матеріал для інтерпретації багатьох важливих аспектів нашого минулого. Василь Мова глибоко емоційно і щиро любив свою Кубань, він творив у ті часи, коли обставини не дозволяли широко виявити себе в громадсько-політичному житті свого краю, але роздуми над долею своєї Батьківщини, козацтва, гарне знання минулого та сучасного України та Кубані (Чорномор'ї) дали йому можливість створити своєрідну історично-філософську концепцію.

Про життєвий шлях Василя Мови (Лиманського) небагато відомо. Головні віхи своєї біографії він виклав у листі до Олександра Кониського 3 серпня 1883 р.: «Родився я 1842 року 1 січня (генваря) в хуторі над «Солодким Лиманом» від сотника війська чорноморського, Стародерев'янківського куреня, Семена Мови і жінки його Меланії. Бачте, яка старовина відригається. «Сотник війська», «курінь»... Та треба вам сказати, що у нас «сотник» значить не те, що колись на Україні значило. Це просто другий з ряду офіцерський чин (перший – «хорунжий», третій – «ісавул»). Щодо куреня, то так офіційно звалися до реформи 1842 року козацькі селища, але самі козаки ще задовго до реформи перейменували курені в «слободи», а реформа перейменувала їх у «станиці». Учився я в Катеринодарській Військовій Гімназії (в пансіоні), а потім у Харківському університеті на військовий кошт. Сперва йшов по філологічному факультетові, але з третього курсу перейшов на юридичний і закінчав курса «кандидатом прав». Служив три роки учителем «словесности» в «Єкатеринодарськом Марійнском женском училищі», потім три роки судовим слідователем, а оце вже років сім мировим суддею і «предсідателем», та що вже обридла каторжна служба, так і нехай їй грець!»⁷²⁹.

Василь Мова належав до тієї частини чорноморської козацької еліти, яка в середині ХІХ ст. після закінчення виснажливої Кавказької війни та збільшення «цивільного простору» життя новоутвореної Кубанської області отримала можливість знайти своє пристосування не лише на військовій козацькій службі. Початок життєвого шляху обдарованого хлопця був характерним для більшості молодих представників чорноморської старшинської еліти – виховання на чорноморському заможному хуторі в родині чорноморського козацького сотника Степана Мови, навчання у Катеринодарській військовій гімназії (треба зазначити, що можливість отримати освіту для чорноморських козаків, за нечисленними винятками, зазвичай була спрямована тільки на військову або духовну стежку). Певну роль у формуванні поглядів Василя Мови зіграв

⁷²⁹ Мова (Лиманський) В. Твори – С.353.

наказний отаман Чорноморського козацького війська Яків Кухаренко, який добре знав родину Мови та приятлював із його батьками. Принаймні, життя на козацькому хуторі в останні роки існування Чорноморії, заклало ширу любов до козацької чорноморської спільноти, створило емоційні підстави для прив'язаності до рідної Кубані. У той же час усе це не завадило письменнику критично осмислювати негативні риси морального занепаду козацької чорноморської старшини, що знайшло своє відображення у драмі, своєрідному «романі в діалогах» (Ю.Шевельов) «Старе гніздо і молоді птахи» (1883).

У Катеринодарській військовій гімназії Василь Мова познайомився із творами на той час уже класиків української літератури – Івана Котляревського та Тараса Шевченка. За успішне навчання талановитого хлопця відсилають на навчання на філологічний факультет Харківського університету за військовий кошт. Із третього курсу філологічного факультету Василь Мова переходить на юридичний факультет. Саме під час навчання у Харкові формується світогляд Василя Мови. Юнак, який виріс у чорноморському козацькому середовищі та добре знав традиції, етнічну та станову (козацьку) культуру українського населення Чорноморії, саме у Харкові зміг вийти на рівень усвідомлення основ ширшого загальноукраїнського простору та української модерної національної ідентичності, яка на той час тільки починала ставати провідною серед української еліти⁷³⁰.

Але головну роль у формуванні поглядів Василя Мови відіграла його активна участь в українському гуртку Христини Алчевської, незмінним учасником якого Василь Мова був протягом усього часу перебування у Харкові. Окрім того, він входив до харківської «Громади» – культурно-просвітницького об'єднання, яке стало центром українського культурного та громадського життя Наддніпрянщини. До «Громади» входили такі видатні тогочасні українські діячі, як А. Шиманов, М.Жученко, П.Лобко, І.Біликов, П.Завадський, О.Потебня та ін. Із «Громадою» підтримував тісні зв'язки і Пантелеймон Куліш, погляди якого вплинули на осмислення Василем Мовою минулого України, зокрема козацтва, та формування особливостей його літературної творчості. Принаймні, саме під час перебування у Харкові, Василь Мова здійснює перші спроби надрукувати свої поетичні твори і виступає активним учасником дискусії щодо творчості Т.Г. Шевченка, яка розгорнулася на шпальтах газети «Харьковские

⁷³⁰ Михайлин І. Кубанське дослідження харківської журналістики (Василь Мова (Лиманський)). Из литературного наследия / І. Михайлин // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2002. – Т. 9. – С. 361–377. – (Харківський державний університет ; Харківське історико-філологічне товариство).

губернские ведомости»⁷³¹. У 1861 р. В.Мова надсилає деякі зі своїх поезій до українського часопису «Основа», які виходили під редагуванням П.Куліша в Петербурзі, де вони й були надруковані.

Після «харківського» періоду свого життя Василь Мова повернувся на Кубань, де три роки викладав словесність у Катеринодарському Маріїнському жіночому училищі, а потім і вже до кінця свого життя, працював в галузі юриспруденції – три роки судовим слідчим, сім років мировим суддею, а потім головою з'їзду мирових суддів. Помер 1 червня 1891 р. Втім, за цією зовнішньою стороною небагато на події короткого життя Василя Мови приховувалася інша сторона – творча, насичена духовними пошуками, невтомною, здавалося б, безнадійною літературною працею (адже сподіватися на публікації текстів українською мовою після Валуєвського циркуляру 1863 р. було марно), сповнена роздумів над минулим України, козацтва та осмислення ситуації на українських землях та Кубані.

До активної літературної праці Василь Мова приступив лише в 1878 р., коли марудна та сіра буденщина роботи мировим суддею стимулювала його шукати в літературі вихід для свого видатного мистецького таланту. У першу чергу його надихали сподівання, що своєю інтенсивною літературною працею він зможе прислужитися своєму народу, внести і свою частку в розвиток української культури та національної самосвідомості. Унікальна працездатність і незламний оптимізм допомагав Василю Мові писати свої поетичні твори, п'єси, реалістичні нариси з життя мешканців Кубані, робити переклади «Слова о полку Ігоревим», підтримувати зв'язки з представниками української інтелігенції Наддніпрянської України та Галичини. І все це майже без жодної надії побачити власні твори опублікованими. Друкувалися праці Василя Мови за його життя (не враховуючи першої публікації 1861 р. в «Основах») лише за кордоном Російської імперії – в Галичині, в українських часописах «Зоря», «Правда», «Слово»⁷³².

Власне, у творах В.Мови і викладені основи його історичних та суспільно-громадських поглядів. Безпосередньо до теми історії України та козацтва він звертається у своїй поемі «Троїсте кохання» (1863-1878 рр.), віршах «На могилі» (На прощання з Україною) (1869р.), «Козачий кістяк» (Присвячена С.А.Ш. на спомин століття зруйнування Січі) (1875 р.), «Заповіт засланця» (1890 р.), «Три деревини» (1874 р.), інтермедії «Куліш, Байда і Козаки». Головна концепція історії України та історії козацтва, що виразно проступає у цих творах

⁷³¹ Там само. – С.362 – 363.

⁷³² Шерех Ю. «Душа убога встала рано» (Василь Мова)// Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К.: Дніпро, 1993. – С. 102.

В.Мова, полягає в таких положеннях: 1. Гетьманський період (XVII – XVIII ст.) в історії України та козацтва був періодом найвищого їх піднесення та розвитку: «Агей, віки гетьманщини, віки войовиті, / З людським горем, слізьми, кров'ю й славою прожиті! / До вас думка моя лине, над вами витає, / Бо там, бачу, життя бурує, там народ рухає! / Там рухавість, там боротьба, там кормига й воля, Там і тужить і рече українська доля!» (На могилі); 2. Причиною занепаду України та козацтва стали два чинники: зовнішні та внутрішні; 3. На занепад гетьманської України та ліквідацію козацтва як самостійної спільноти вплинуло поглинання їх двома державами – Московським царством / Російською імперією та Річчю Посполитою; «І вільне лицарство славних козаків / Обернуто круто в царських служаків, / А права, степи їх і воля свята – / Ізникли без сліду, як хмара пуста!...» (Козачий кістяк. Варіант середини); 4. У той же час цьому занепаду найбільше сприяв внутрішній руйнівний фактор – анархія та соціальне протистояння, які знайшли своє деструктивне вираження в гайдамацькому та козацькому анархізмові, невмінні знайти різними соціальними верствами України (козацькою сірою та козацькою старшиною, селянами – посполитими та козаками) розуміння необхідності спільних дій та припинення розбрату для спільної мети: «І в тій міжусобній тяжкій боротьбі / Загинула Україна в неслав'ї й ганьбі: / Її занедбали пани й козаки» (Козачий кістяк); 5. Єдиним порятунком В.Мова вважає наполегливу культурно-просвітницьку працю, розвиток рідної мови, створення широкого українського інтелектуального та культурного простору. «Пробившись на Божий світ / Через цензури тяжкий гніт / І всякі інші перешкоди, / Живить в неволі впалий дух / Усіх прихильників народу» (До земляків – роботяг), «Гей, друже мій темний, над силу ума / Вже дужчої сили й на світі нема! / І треба нам добре у тямку те взяти, / Що вчена громада – могутня рать; / Як стануть у лаву такі вояки, / То більш порятують, аніж козаки!» (Козачий кістяк).

Світоглядна концепція перегукується з історіософськими ідеями Пантелеймона Куліша, який, на противагу розповсюдженому в українському середовищі козакофільству, ставився критично до ролі козацтва та гайдамаків в історії України. Але із крайнощами негативних поглядів П.Куліша відносно козацтва В.Мова вступив в полеміку на сторінках свого твору «Куліш, Байда і Козаки: Інтермедія до драми П.Куліша «Байда»⁷³³. Витоки концепції Василя Мови мали дещо інші корені. На його власних очах відбувався процес занепаду Чорноморського козацького війська та ліквідація автономного становища Чор-

⁷³³ Михайлин І. Від українства плебейського до українства аристократичного... – С.196 – 209.

номорії, у 70 – 80 рр. XIX ст. посилюється розкол між представниками козацького стану та іногороднього населення Кубані. Чи не бачив Василь Мова черговий варіант кризи, яка вже призвела до занепаду України в XVIII ст.? І чи не намагався відданий патріот і України, і рідної Кубані Василь Мова попередити про руйнівні наслідки цієї кризи? Вже через двадцять сім років після смерті письменника на Кубані розгорнулися катастрофічні криваві події Громадянської війни, в якій місцеве іногороднє та козацьке населення зіткнулося у безжальній братовбивчій різанині. Творчість Василя Мови стала попередженням нащадкам про можливі трагічні наслідки станового розколу між двома частинами єдиного народу.

6.5. Діяльність кубанських фольклористів та етнографів як один з факторів закріплення національної ідентичності українців Кубані наприкінці XIX – на початку XX ст.

Зацікавлення скарбами українського фольклору Кубані виразно виявив ще Яків Кухаренко, який одним з перших почав збирати та опрацьовувати його зразки. На іншому, науковому рівні, та в контексті загального народовсько-демократичного осмислення українського етносу за цю працю взявся етнограф і фольклорист Митрофан Дикарєв (1854-1899)⁷³⁴. Народився майбутній збирач українського фольклору в родині церковного паламаря 31 травня 1854 р. у слободі Борисівка Валуйського повіту Воронежської губернії. У своїй «Автобіографії» М.Дикарєв згадував: «Батьки мої завжди жили бідно і своїм становищем, світоглядом і мовою майже нічим не відрізнялися від навколишніх селян-малоросів. І моє дитинство минуло у середовищі селянських дітей. Ці обставини згодом допомогли мені зібрати більш докладні відомості про духовне життя борисівців»⁷³⁵. З 1863 р. М.Дикарєв навчається в Воронежській бурсі, згодом у Бирючинському духовному училищі. У 1870 р. вступає до Воронежської духовної семінарії, вивчає латинську, німецьку, а згодом і французьку мови. У квітні 1876 р. «за цілковиту неблагонадійність» з семінарії його виключають, хоча він і був одним із найкращих її учнів. Довелось М.Дикарєву тяжкою поденною працею здобувати собі кусень хліба, – спершу в Губернському статистичному комітеті, потім у Воронежському губернському правлінні. У 1880-х рр. М. Дикарєв познайомився з

⁷³⁴ Чумаченко В. «Пам'яті сього незвичайно енергійного та симпатичного чоловіка» (До 150-річчя від дня народження М. О. Дикарєва) / В. Чумаченко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 21–28.

⁷³⁵ Дикарєв М. А. Автобіографія / М. А. Дикарєв // Дикарєвские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбикколлектор», 2002. – С. 123–135.

кубанським вченим Ф. Щербиною, який на той час працював в Губернському статистичному комітеті. Вірогідно, що саме Ф.Щербина – палкий патріот Кубанщини – прищепив інтерес молодому вченому до цього краю. У 1891 р. у «Воронезькому етнографічному збірнику» виходить перша вагома праця М.Дикаріва «Нарис Воронезького міщанського говору, порівняно з україно-руським нареччям», у якій він зібрав сім з половиною тисяч російських і українських прислів'їв та приказок⁷³⁶. М.Дикарів провів декілька етнографічних експедицій по Воронежчині, планував підготувати та видати словник малоруської мови. Але головна етнографічна праця очікувала вченого на Кубані, куди його було запрошено в 1893 р. завідувати в Катеринодарі обласною друкарнею.

У липні 1893 р. Митрофан Дикарів переїхав до Катеринодара. Отримати посаду завідувача друкарні йому не вдалось і М.Дикарів займав посаду молодшого діловода Обласного правління. Окрім безпосередньої роботи – касації рішень станичних (1-ї інстанції), почесних (апеляційних) і волосних судів тощо – М.Дикарів активно займався культурно-просвітницькою та етнографічною діяльністю. За власний кошт передплачував українські книжки, у першу чергу «Кобзар» та безкоштовно розповсюджував серед місцевого населення, поповнював власну бібліотеку, вів листування із особами, які збирали для нього зразки усної народної творчості в кубанських станицях та хуторах, сам регулярно виїжджав у відділи Кубанської області для збору етнографічних матеріалів. Окрім того, М.Дикарів листувався з українськими діячами науки і культури – Б. Грінченком, О. Кониським, М. Драгомановим, Хведором Вовком, друкував статті з етнографії Кубані у «Кубанських обласних відомостях», розробляв ґрунтовну програму по зібранню, класифікації та виданню кубанського фольклору, народних переказів, пов'язаних з голодом і холерою, з нагоди приїзду імператора, всеросійського перепису населення, збирання відомостей про товариства і збори сільської молоді (вулиці, вечорниці, досвітки, складчини), народних апокрифів і балачок тощо. До виконання цієї програми М.Дикарів намагався залучити якомога більше число добровільних і платних кореспондентів. Частина своїх праць з української етнографії та фольклору Кубані М. Дикарів видав у Львові в збірках Наукового товариства імені Шевченка⁷³⁷. У 1898 р. Мит-

⁷³⁶ Дикарев М. А. Очерк Воронежского мещанского говора с украино-русским наречием // Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник. – Воронеж, 1891. – С. 1– 60.

⁷³⁷ Крамаренко М. (Дикарів М.) Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського відділу, на Чорногорії / М. Крамаренко (М. Дикарів) // Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1895. – Т. 1. – С. 1–24.; Дикарів М. Чорноморські народні казки і анекдоти.... – Т. II. – С.1 – 54.

рофана Олексійовича призначили архіваріусом Кубанського військового архіву. 1899 р. він став одним з ініціаторів створення «Товариства аматорів дослідження Кубанської області» (Общество любителей изучения Кубанской области – ОЛИКО), першим секретарем якого і був обраний. Помер М. О. Дикарів 14 листопада 1899 р., його поховали за військовий кошт. На могилу поклали вінки: «Від чиновників Обласного Правління», «Від редакції «Кубанських обласних відомостей», «Від завідувача військовим історичним музеєм К. Живило» і «Від українців земляку М. О. Дикариву»⁷³⁸.

Відчуваючи наближення смерті, М. Дикарів дуже турбувався про подальшу долю рукописів своїх праць з етнографії, розробив план видання з восьми окремих томів. За кілька років до своєї смерті вчений почав непокоїтися про долю зібраних ним матеріалів. Усю свою наукову спадщину, яка ще не побачила світ, М.О. Дикарів заповів Науковому товариству імені Шевченка у Львові. Після смерті вченого його рукописи (близько 10 рукописних томів) та більшість паперів – особистий щоденник, бібліотека, матеріали до словника, упорядковані редактором «Кубанських обласних відомостей» Лукою Мельниковим, відправлено до Львова. Розбирати архів М.Дикарива за дорученням Товариства взявся Іван Франко, наслідком чого стало видання через три роки окремим шостим томом у серії збірників філологічної секції НТШ, з передмовою і за науковою редакцією І. Франка, «Посмертних писань Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології»⁷³⁹.

Серед талановитих учнів і помічників М. Дикарива необхідно згадати писаря обласного правління Олександра Півня (М. Забігайло) – ревного завзятого збирача козацького гумору, нісенітниць та балачок⁷⁴⁰. Народився Олександр Юхимович Півень в станиці Павловській Єйського повіту 3 червня 1872 р. у родині псаломщика, жив у станицях Єйського відділу, був учителем, станичним отаманом, писарем, суддею. Завдяки наполегливій праці збирача бринить із сторінок його збірок жива козацька мова, пісні і сміховинки чорноморців. Прославився цей козак своїми «Збірниками сміховинок, брехеньок, видумок, приказок, поговорок і дечого іншого з побуту козаків Чорноморського (Кубанського) війська». Перша збірка з цієї серії вийшла у 1904 р. в Одесі під назвою «Сім кіп брехеньок або торби-

⁷³⁸ Чумаченко В. «Пам'яти сього незвичайно енергійного та симпатичного чоловіка» ... – С. 25.

⁷³⁹ Франко І. Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології / І. Франко. – Львів, 1903. – VII. – С.258.

⁷⁴⁰ Бильий И. Александр Ефимович Пивень (М.Забигаило) // Вольное казачество – Вільне козацтво, Прага. – 1929. – № 41 – 42. – С.10 – 15; Чумаченко В. Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела/ В. Чумаченко // Дикаревские чтения (9). – Краснодар, 2003. – С. 3 – 11.

на сміху». Книга миттєво розійшлася по країні. На неї звернув увагу відомий книговидавець І. Ситін, і з 1905 по 1915 роки ці книжки витримали 12 видань. Олександр Півень до 1920 р. встиг видрукувати 28 книг (53 з перевиданнями). Цього ж року вимушений був емігрувати, жив спочатку у Сербії, потім – Німеччині, друкувався в емігрантських журналах «Козачьи Думи», «Вольная Кубань», «Вольное казачество – Вільне козацтво» (Чехословаччина), «Кубанская жизнь» (Канада) та в ін. Написав багато поетичних і прозових творів, спогади. Помер у квітні 1962 р. у м. Дармштадті (Західна Німеччина). На пам'ятнику, що встановлено на його могилі, вибито напис: «Олександр Ю.Півень. Поет. Кубанський Кобзар».

Яскравим представником українських самобутніх етнографів та письменників Кубані був Гнат Савович Макуха (Шевель). Народився він 28 січня у станиці Полтавській. Його батько був лікарем. Невдовзі після народження Гната родина переїхала в станицю Брюховецьку. У 1887 р. Гнат закінчив двокласну станичну школу. Під час навчання в школі на формування свідомості хлопця мав великий вплив вчитель М.Кочевський, який ознайомив школярів з творчістю Тараса Шевченка, Прокопа Короленка, Івана Попка. Перший свій вірш Гнат Макуха написав у 13 років. У ньому були такі рядки:

*Ой, могила, могила,
Яка ж в тобі сила!
Ти ж Тараса навчила
Писати пісні,
Поможи ж і мені...*

Після закінчення школи він вступив до Кубанської вчительської семінарії у станиці Ладозькій. За чотири роки навчання Гнат Макуха, підробляв наймитом у козацьких господарствах, грав на скрипці на весіллях. Тоді ж написав драму: «В убогій козацькій хаті на Різдво». У 1899 р. закінчив двокласне училище в станиці Петровській, вчителював в станицях Апшеронській, Ірклієвській, Гривенській. Гнат Макуха вже в ті роки виявив себе як збирач козацького чорноморського фольклору, часто їздив по станицях Кубані, збираючи матеріали для своїх творів. Відомо, що писав історичні поеми, рукопис його книги «Сльози козачі» загинув під час Громадянської війни. Деякі вірші Г.Макухи публікувались в «Кубанських обласних відомостях». 1917 р. його обрано до Кубанської Крайової Ради. Виявив себе як активний прихильник примирення козаків та іногородніх. Разом з К.Бардижем формував загони «Вільного козацтва», був обраний отаманом одного з куренів «вільних козаків». Під час встановлення радянської влади на

Кубані в березні 1918 р. Гната Макуху заарештовано і він дивом утік перед розстрілом. Пізніше очолював охорону Військових клейнодів. 14 – 16 лютого 1919 р., коли в станиці Брюховецькій козакі-чорноморці зібрали Чорноморську Раду, до неї обрано і Гната Макуху. З поверненням більшовиків на Кубань знову був заарештований, але йому вдалося втекти, півроку воював у повстанському загоні «комишинників» у плавнях. Перебуваючи в еміграції, продовжував літературну діяльність, більшість його творів українською мовою друкував альманах Вільнокозацького руху «Вольное казачество – Вільне козацтво» (ред. Г.Білий), у 1925 р. празьке емігрантське видавництво «Вольная Кубань» випустило окремим виданням збірку його творів⁷⁴¹.

У збереженні історичної пам'яті та української козацької ідентичності важливу роль відігравав величезний комплекс української народної творчості, який дбайливо плекався чорноморцями і дивував не одного збирача фольклору. Співучість козацької чорноморської станиці дивувала людей, слабо обізнаних з місцевими народними традиціями. Один зі священників ст. Новомишастівської, який щойно прибув туди з центральних регіонів Росії в 1883 р., зробив наступний запис у «Літописі станиці Новомишастівської»: «Є ще один недобрий звичай у прихожан, утім, звичай цей є спільним для всієї Малоросії, а звідти і сюди перенесений: під неділю та святкові дні молодь обох статей збирається на вулиці і до півночі співає пісні»⁷⁴². Власне, про збереження та розвиток власної пісенної культури чорноморці дбали ледь не з перших років переселення на Кубань. У 1811 р., завдяки пропозиції Кирила Росинського, отаман Ф.Бурсак заснував у Катеринодарі військовий хор, який став важливим осередком духовної культури регіону⁷⁴³. На початку ХХ ст. за рекомендацією композитора М. Лисенка на Кубань вирушив керівник Київського студентського хору Олександр Кошиць (1875 – 1944). Він уже був дещо обізнаний з Північно-Західним Кавказом, оскільки після закінчення Київської духовної академії працював у Ставропольському жіночому училищі. Пізніше в еміграції, будучи керівником всесвітньо відомого Українського хору, О. Кошиць із сумом згадував про незабутні подорожі кубанськими станицями та хуторами, про чарівні чорноморські пісні – могутні і вільні, як і люди, які їх співали. Згадував О. Кошиць і старого козака зі станиці Новомінської: «А старий Кучер як ухопиться з-за столу, як вдарить гопака, аж курява пішла по

⁷⁴¹ Гнат Савич. Макуха (Шевель) / Гнат Савич // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1928. – № 25. – С. 11

⁷⁴² ДАКК. – Ф. 1. – Спр. 499. – Арк. 10.

⁷⁴³ ДАКК. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 10017. – Арк. 3.

хаті – і дріботушкою, і навприсядки і руками по халявам! Просто сам чорт літає по хаті! А усі ще й жару додають і голосом і ногами й руками! Такого гопака трудно побачити й серед молоді, а Кучеру було тоді під 70 років»⁷⁴⁴.

О.Кошиць залишив і надзвичайно яскравий опис пісенної культури козаків-українців: «Узагалі ж співучість кубанських козаків, так прославлена в усій російській армії, була дійсно надзвичайна. Тут висловлювалась вся природна українська музикальність і старовинна хорова традиція. Які чудовні, вправні хорові співаки (не кажу вже про знамениті голоси), які музикальні! Треба було послухати отой контрапункт, що вони утворювали під час співу вільно, спокійно, як річ не тільки самозрозумілу, але й цілком природну. Треба було чути ту вражаючу поліфонію (багатоголосність), та поверх усієї маси отой неперервний, що ніколи двічі не повторюється, узор підголоска, неймовірно високого і легкого тенора... Або присвист у маршовій пісні! Аж дух захоплює, наче несе тебе якась непереможна сила в наступ або на батареї якоїсь фортеці, чи в кінну атаку на ворога! Тут можна було відчути силу пісні й уявити собі її виховуючу роль для нас! Це страшна сила... Бували й моменти іншого характеру, особливо при піснях історичних. Не знаю, може мені так здавалось, а може відгомін сумних історичних подій жив ще в колективній душі народній та якимсь містичним способом передавався співаками, але виконання історичних пісень набирало цілком іншого характеру, ніж в піснях військових та побутових. Якась урочистість, якась піднесеність відчувалась у голосах, якийсь особливий сум у співові. Я пильно стежив за обличчями співаків! Вони поступово змінювались – звичайне, буденне спливало з них, з тягом пісні вони робились сумними, поважними, іноді, (мені здавалось) схвильованими, у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими й виразними. У них говорила загальна душа нашого народу для якої подія, що оспівувалася, не була мертва сторінка історії, а жива свіжа рана, що стікає живою кров'ю і болить правдивим, живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодним минулим... Іноді мені ставало страшно... Я не перебільшую, бо кажу зараз про колективний «хоровий голос», звук якого має своє особливе обличчя – живе й виразне, коли люди, що творять його, відчувають те «щось», що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душею загалу. Кожного разу після таких духовних «подій» я

⁷⁴⁴ Кошиць О. Спогади... – С.44.

сповнювався якогось духовного тремтіння, що не покидало мене дуже довго і давало мені настрої на цілі роки»⁷⁴⁵.

Пізніше на еміграції, згадуючи свої враження від близького знайомства з традиціями народної культури кубанських українців, О.Кошиць писав: «Багато зворушливих моментів пережив я. Доля дала мені найбільше щастя – балакати неначе в якомусь місячному тумані з самою історією, чути, як б'ється серце усієї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усі свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання. За це я дякую своїй долі! Це просвітлило мій розум, дало національну силу моїй душі, національно ушляхетнило моє серце й навіки спрямувало мою життєву працю. Дійсно, я потім в життю перейшов багато спокус, включно по той «шмат гнилої ковбаси» але пісня рятувала мене»⁷⁴⁶. «Ця робота дала мені велику радість і задоволення і я завше згадую з великим задоволенням і почуттям вдячності тих людей і той край, ті свої поїздки по Кубанщині та ті переживання, які я тоді мав. Що то тепер зісталось від цього оригінального фрагменту історичного, від рештів нашого козацтва?»⁷⁴⁷.

Чотири роки збирав Олександр Кошиць скарги кубанського фольклору. Усього він зібрав 700 рідкісних пісень з варіантами, 14 збірок вже були готові до друку. За титанічну працю Кошиць отримав золоту медаль від військового уряду, але пісні ці так і не були видані.

На початку ХХ ст. на Кубані стрімко відновився та поширився кобзарський рух. У перші роки після переселення чорноморського козацтва на Кубань, кобзарське мистецтво зберігалось серед переселенців. Як відомо, один із засновників Чорноморського війська Антін Головатий добре грав на бандурі. Кобзарські традиції на Кубані, вірогідно ніколи не переривалися – у середині ХІХ ст. в чорноморських станицях та ярмарках краю кобзарі були звичним явищем⁷⁴⁸, у другій половині ХІХ ст. російський фольклорист Ю. Миролюбов записав декілька стародавніх обрядових пісень у кубанського кобзаря Олекси, частина з яких сягала періоду Київської Русі⁷⁴⁹.

Нове дихання кобзарському рухові надала діяльність С.Ерастова, який небезпідставно вважав популяризацію бандури серед кубанських козаків важливим чинником прищеплення їм україн-

⁷⁴⁵ Там само. – С. 44 – 45.

⁷⁴⁶ Там само. – С.47.

⁷⁴⁷ Там само. – С.70.

⁷⁴⁸ Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.80.

⁷⁴⁹ Нирко О. Кобзарство Кубані / Олексій Нирко // Кобзарсько-лірницькі традиції та їх сучасний розвиток: матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1994. – № 49–50. – С. 19–21.

ської національної ідентичності. Одним з перших кобзарів, запрошених з України С.Ерастовим за сприянням Г.Хоткевича, на Кубань був Михайло Кравченко (1858 – 1917). 7 березня 1903 р. на початку засідання «Товариства аматорів дослідження Кубанської області» він виконав думи «Про трьох братів азовських», «Про дівку-бранку», «Про Морозенка» і «Про Киселя»⁷⁵⁰. З того часу на запрошення місцевих українських громадсько-просвітницьких об'єднань на Кубань приїжджають такі визначні бандуристи, як Григорій Кожушко, Іван Запорожченко. У поширенні кобзарського мистецтва на Кубані винятково важливу роль відіграв «кобзарський батько» Микола Богуславський (1850-ті – 1933). Він прибув на Кубань у 1912 р. з Катеринослава і працював інженером на будівництві Чорноморсько-Кубанської залізниці. Вже в 1913 р. М.Богуславський організував в Катеринодарі гурток шанувальників бандури. Перший концерт місцевих бандуристів, які опанували кобзарське мистецтво, відбувся 1 вересня 1913 р.⁷⁵¹. Серед його учнів визначилися кубанські козаки – Конон Безщасний, Зот Діброва, Савва Діброва, Конон Йорж, Степан Жарко, Іван Шеремет, Михайло Теліга та інші. Захоплення бандурою серед козаків призвело до виникнення аматорських гуртків бандуристів у багатьох станицях Краю. Найбільшою популярністю користувалося кобзарське мистецтво в станиці Пашківській, яка була розташована поблизу околиць Катеринодара, де її мешканці відвідувати кобзарську школу М.Богуславського. Окрім того, в станиці вже діяв україномовний аматорський театр, чоловічий козацький хор, організований Г.М.Концевичем. Козаки Пашківської станиці, учні М.Богуславського пізніше стали відомими на всю Кубань бандуристами – Михайло Горіх, Петро Гузій, Зот і Сава Діброви, Кузьма Німченко, Анастасія Сотніченко, Антін Чорний, Василь Шевченко⁷⁵². У 1916 р. М. Богуславський відкрив Другу кобзарську школу в Катеринодарі. Досить показово, що окрім навчання гри на бандурі, відвідувачі школи М. Богуславського, знайомилися з історією України, отримували від нього книги М. Аркаса, М. Костомарова, П. Куліша, Б. Грінченка, А. Кащенко. М. Теліга в своїх спогадах зазначав, що свідомим українцем він став саме під впливом занять у кобзарській школі М.Богуславського та історичних книг, до яких той його заохотив: «Мені було дуже боляче, що ми, козаки, нащадки запорожців, не пішли шляхом наших дідів-лицарів, а обернулись на якусь купу сміття,

⁷⁵⁰ Чумаченко В. Кубань в житті і творчості Симона Петлюри / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – Т. 8. – С.85.

⁷⁵¹ Нирко О. Кобзарство Кубані... – С.67.

⁷⁵² Там само. – С.68.

стали сліпою та ганебною зброєю в руках московських посіпак. Хоч мені й було тоді п'ятнадцять років, одначе українознавство сильно розвинуло мій кругозір»⁷⁵³.

Працю фольклористів навряд чи можна вважати звичайним збиранням та класифікацією народних пісень, переказів, традицій та обрядів. Виведення ознак етнічної ідентичності на зовсім інший, науковий рівень та зворотні процеси популяризації власного фольклору серед певного етносу, є однією з обов'язкових стадій формування нової, національної ідентичності. «Усі рухи національного пробудження мобілізують пам'ять про минуле, яке різке відрізняється від сучасності і стає втіленням справжнього становища, заклик повернутися до нього, часом волі та незалежності, для відновлення якого необхідно скинути «іго чужоземного владарювання». Те, що прийнято називати фольклором і вважати традицією, що йде в далеке минуле, здебільшого виникло в XVIII та XIX ст., під час таких національних рухів...»⁷⁵⁴. Праця кубанських фольклористів наприкінці XIX – на початку XX ст. є не тільки великим внеском у збереження етнічної ідентичності українців Кубані, вона створила необхідні підстави для подальшого формування модерної національної ідентичності та закріпила цей регіон у загальноукраїнському національному дискурсі.

6.6. «Кубанський проект» української модерної нації. Український рух на Кубані наприкінці XIX – на початку XX ст. як складова загальноукраїнського національного руху

Якщо в середині XIX ст. у свідомості тогочасної української еліти Кубань сприймалась крізь призму козакофільського романтичного дискурсу, то в період формування української модерної нації сприйняття українського набуло дещо іншого виміру. «Кавказьку Україну» діячі українського національного руху більше не вважають екзотичним краєм – «Чорноморською Січчю», в якій буяє архаїчна козацька стихія та зберігається запорозька воля. Необхідність створення дискурсу загальноукраїнського простору вимагав переосмислення кожного регіону українського етнічного простору, його специфіки, особливостей та визначення основних напрямків конкретної практичної діяльності, яка могла сприяти інтеграції українського населення цих регіонів в єдиній українській нації. У загальноукраїнському дискурсі означення Чорномор'я сприймалось вже з 60-х рр. XIX ст. як частина

⁷⁵³ Теліга М. Як я став свідомим українцем... – С.95.

⁷⁵⁴ Ассман Я. Культурная память... – С.88.

української етнічної території, а чорноморцями вважали особливу українську спільноту кубанського регіону⁷⁵⁵.

У попередньому розділі ми вже згадували про тісну співпрацю чорноморських студентських земляцтв з українськими громадськими та культурними об'єднаннями в Харкові та Петербурзі у середині XIX ст. Ці традиції продовжувалися та поширювалися у наступний період. П.Кокунько згадував: «На початку 1870-х рр. у Петербурзі я застав існування української громади. Ця громада не була строго організована, до неї належали всі українці, часто не знайомі один з одним, але діяльність яких пов'язувалася спільним ідейним напрямом. ...Паралельно з цим, під впливом ще свіжого враження від Польського повстання, Катков зайнявся цькуванням всіх, хто любив свій народ, свою націю, підозрюючи в сепаратизмі. Такому ж цькуванню був підданий і український рух, на захист якого стала петербурзька українська громада, завдяки якій і утворився український студентський гурток... Студентський гурток чисельно був не дуже великим, бо студентів-українців у Петербурзі було не дуже багато. Головні осередки українського руху знаходилися в Київському і, особливо, в Харківському університеті, але зв'язок з ними Петербурзького гуртка був тісним... У останньому нараховувалося, близько трьох або чотирьох десятків, але важливість його була значнішою через те, що він ближче стояв до Української громади, яка мала велике значення для всього українського руху... Звичайно, до цього студентського гуртка входили усі студенти Чорноморського Війська. Їх чисельність була дуже обмеженою: університетські – Микола Іванович Крижанівський та Андрій Іванович Шелест; працівники шляхів сполучення – Кіндрат Яковлевич Білий; технологи – Лев Михайлович Перехрест, Іван Матвійович Півень, Петро Іванович Кокунько і... Євген Іванович Соломка, замість вибувшого Володимира Пустовойта. Були у цьому гуртку і особи жіночої статі, переважно консерваторки... Постійними відвідувачами гуртка з не студентів були: Микола Іванович Костомаров, дід Данило Мордовцев, до своєї еміграції – Пантелеймон Куліш і професор консерваторії Олександр Іванович Рубець, а також поміщики, які приїжджали з України – Гулак-Артемівський, Каплуновський та ін. Як перші, так і другі були зв'язковими ланками гуртка: – перші з громадою, другі – з провінційними українськими гуртками»⁷⁵⁶.

Вагомі позиції кубанських українців у петербурзькій українській громаді зберігалися і на початку XX ст., наприклад, відомий український діяч Кубані Лука Бич на початку XX ст. був головою україн-

⁷⁵⁵ Русини // Календар «Львів'янин». – Львів, 1862. – С. 91–105.

⁷⁵⁶ Кокунько П. Я.Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань... – С.12.

ської громади в С.Петербурзі. Коли один з членів цієї громади, професор Петербурзької медико-хірургічної академії П. Пелех передав велику сумму грошей на заснування медичного факультету при Львівському університеті, але заснування цього факультету виявилось неможливим, голова Наукового Товариства імені Шевченка М.Грушевський вирішив витратити ці кошти на придбання будинку для НТШ (на теперішній вулиці Винниченка). Опікувався цими фінансовими розрахунками саме Л.Бич і саме завдяки його праці гроші з фундації були передані керівництву товариству для придбання будинку⁷⁵⁷.

Активну участь приймали кубанські українці і в українських об'єднаннях Києва. Видатний діяч українського національного руху Кубані Степан Ерастов згадував: «У 1878 р. у Києві була вже колонія студентів з «Чорноморії». «Чорноморці» (як ми називали себе, відокремлюючись від другої частини кубанських козаків – «лінійців») були досить популярні як у колах українських, так і поміж революційного елемента. Ми приймали участь в усіх заходах громадських та політичних. Користувались ласкою Старої громади, яка закликала нас на вечірки та збірки і мала на нас великий вплив. Найавторитетнішим був тоді проф. В. Б. Антонович, а найулюбленішим – національний «боян», маестро М.В. Лисенко. Усі чорноморці були членами «Коша» – таємного товариства, де гуртувалася радикальна українська молодь і в якому ватажував тоді до свого арешту П. Житецький... Тримаючись національних організацій, чорноморці одночасно мали зносини і з загальнорадикальними течіями того часу...»⁷⁵⁸.

Інтеграція кубанських громадських об'єднань до загальноукраїнського національного руху другої половини ХІХ ст. на організаційному рівні остаточно завершилася 1897 р. У цьому ж році відбувся Конспіративний з'їзд українських громад у Києві, зібраний з метою створення загальноукраїнської позапартійної організації. Від Кубані на ньому були присутні С.Ерастов та Л.Бич. З'їхалися представники з Криму, Кавказу, Галичини, Слобожанщини, Наддніпрянської України та Кубані, близько ста делегатів. З'їзд був розбитий на три секції – Літературно-просвітню, громадсько-економічну та суспільно-політичну. Кубанці приймали участь у політичній секції. С.Ерастов згадував: «Цей перший з'їзд укр[аїнський] мав велике значення і великі наслідки. Він згуртував до купи усі нелегальні укр[аїнські] громадки, розкинуті по великім обширі усїєї Росії... і приєднав до спіль-

⁷⁵⁷ Листи Кубанців до М. Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 86–90.

⁷⁵⁸ Ерастов С. Спогади... – №1– 2. – С.ІІ.

ної праці розпорошених українців, які не забули ще високого почуття патріотизму. З того часу зачалася націон[альна] організація, яка згодом назвалася ТУПом (Товариство українських поступовців) і з того часу розпочалася планомірна національна робота, переважно культурно-просвітня, але, по умовах часу, завше нелегальна, з політичними засобами»⁷⁵⁹. Наступні з'їзди відбувалися регулярно (щороку або двічі на рік) і С.Ерастов, як представник Кубані, бував на кожному з них. Символічною демонстрацією єдності всіх українських національних об'єднань стало урочисте відкриття в 1903 р. у Полтаві пам'ятника І.Котляревському, на якому були присутні делегації від всіх українських регіонів. Делегацію від Кубані очолювали С.Ерастов та К.Безкровний. На відкриття цього пам'ятника був організований збір коштів і на Кубані. У день самого ювілею – сторіччя з дня народження поета – в Катеринодарі була проведена панахида⁷⁶⁰.

Можна визначити декілька інформаційних «шлюзів» – насамперед українських періодичних видань, розповсюдження яких забезпечувало циркуляцію інформації між різними українськими регіонами та сприяло створенню спільного українського «інформаційного простору», який охоплював всі українські етнічні території та стимулював виникнення українських культурно-просвітницьких осередків, які поступово ставали основою і українських політичних партій. Жодне українське видання в період 1860-1910 рр. не оминало кубанської тематики. Петербурзька «Основа», київська «Київська старовина», львівська «Зоря», «Літературно-науковий вісник», катеринославська «Дніпрова хвиля» регулярно друкували статті, нариси, рецензії, присвячені або життю українців Кубані, або самих кубанських авторів⁷⁶¹. Не обходили своєю увагою життя українців Кубані і українські емігрантські видання. Так, М. Драгоманов в часописі «Громада», який виходив у Женеві, присвятив окрему статтю роздумам про взаємовідносини українців-козаків та українців-іногородніх на Кубані⁷⁶².

«Київська старовина», (як і «Основа») по відношенню до матеріалів кубанської тематики виявляла виразну зацікавленість. Редакція

⁷⁵⁹ Там само. – С.П.

⁷⁶⁰ Там само. – С.ХІІ.

⁷⁶¹ Слуцкий А. Кубанская тема в украинской периодике: библиографический аспект / А. Слуцкий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 124–137; цього ж автора: Кубанские «основьяне» (Библиографический этюд) // Третьи кухаренковские чтения. – Краснодар, 1999. – С. 39 – 43; цього ж автора: Из истории украинской периодики (Письма Н. Воронина) в редакцию Львовского журнала «Зоря» / А.И. Слуцкий // Третьи кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2001. – С. 90 – 101; Чабан Н.П. Кубанська тема на сторінках катеринославського часопису «Дніпрові хвилі» / Н.П. Чабан // Третьи кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2001. – С.102 – 107.

⁷⁶² Драгоманов М. Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині / М. Драгоманов // Громада, Женева, 1882. – № 5. – С.39 – 45.

часопису в кубанцях, чорноморцях бачила прямих спадкоємців Запорозької Січі, її цікавили сюжети переселення козацтва на Кубань, українські пісні, які збереглись в середовищі козацтва, обряди, економічне становище українців, які переселились на Кубань, їх побут та культура⁷⁶³. За увесь період свого існування з 1882 по 1907 рр., на сторінках «Київської старовини» надруковано 82 публікації, присвячені кубанській проблематиці, з них 19 статей та історичних джерел та 63 рецензії на книги та статті⁷⁶⁴. Особлива увага на сторінках «Київської старовини» приділялася різним аспектам історії української спільноти Північного Кавказу, насамперед чорноморського козацтва, сучасного становища українців Кубані⁷⁶⁵, етнографії українців цього регіону⁷⁶⁶, діяльності наукових та просвітницьких установ Краю⁷⁶⁷. Близько 30 примірників «Київської старовини» надходили передплатникам з Кубані. Серед них були Є.Д. Феліцин, І.І. Дмитренко, Я.Д. Бігдай, редактор «Кубанських обласних відомостей» В. Скидан, вчитель Маріїнського училища Григорій Залеський, вчителька Темрюцького училища Катерина Барановська, осавул з Уманської станиці Микола Гуков, бібліотека Кубанського обласного статистичного комітету, кубанський письменник М.Канівецький та ін.⁷⁶⁸. Відомий кубанський історик, упорядник багатотомної збірки джерел з історії Чорноморського війська І. Дмитренко писав до редактора – видавця «Київської старовини» О. М. Лазаревського: «Я давно з великим задоволенням читаю Ваші праці, і буду дуже радий, якщо Ви не відмовите надіслати мені томи Ваших видань. Як запорожець, кубанець, щирий козак, збирач всього, що стосується дорогого мені Запорожжя, прошу не відмовити мені в цьому»⁷⁶⁹. Багато матеріалів, присвячених історії та сучасному життю української спільноти Кубані, знаходимо

⁷⁶³ Слущкий А. Кубанская тема в украинской периодике... – С.128.

⁷⁶⁴ Там само. – С.130.

⁷⁶⁵ Л-й Ор. [Левицький О.] Потемкин и черноморцы / О. Левицький // Киевская старина. – 1887. – Т. 9. – С. 185–190.; Щербина Ф. Беглые и крепостные в Черномории / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 223–248; цього ж автора: История самоуправления у кубанских казаков / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 223–246.; Китицин П. К истории Кубанского войска / П. Китицин // Киевская старина. – 1892. – Т.38. – №9. – С.425 – 429 та ін.

⁷⁶⁶ Ба-скій Г. Песня запорожцев о выселении в Турцию по уничтожению Сечи. Песня Черноморских казаков на взятие Измаила / Г. Баскій // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 6. – С. 554–556; Собрание песенного материала в Кубанском казачьем войске // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 10. – Отд. 2. – С. 28; Мороз Д. Как справляли черноморцы свое новоселье на Тамани и какие были по сему случаю речи и песни (современная рукопись) / Д. Мороз // Киевская старина. – 1883. – Т.5. – №1. – С.203–207.

⁷⁶⁷ Общество любителей изучения Кубанской области // Киевская старина. – 1898. – Т.60. – №3. – Отд.2. – С.102 – 103; 1901. – Т.74. – №7– 8. – Отд.2. – С.70 – 72; Раскопки курганов в Кубанской области // Киевская старина. – 1895. – Т.50. – №9. – Отд.2. – С.70.

⁷⁶⁸ Слущкий А. Кубанская тема в украинской периодике... – С.129.

⁷⁶⁹ Там само. – С.128.

у львівському часописі «Зоря»⁷⁷⁰. Це вірші та переклади Василя Мови (Лиманського), публікації, присвячені його творчості, публікації листів Я.Г.Кухаренка, відгук на статтю Л. Мельникова про відносини Я.Кухаренка з Т.Шевченком, яка була надрукована у «Кубанських обласних відомостях».

Якщо до початку 80-х рр. ХІХ ст. українська еліта Кубані орієнтувалася, головним чином, на Харків та Київ, то згодом відбулося «відкриття» Галичини. Уже Василь Мова (Лиманський), як ми згадували раніше, мав можливість публікувати свої твори лише в галицьких газетах та часописах. Науковий вісник НТШ, вже в своїх перших томах друкував розвідки з етнографії української спільноти Кубані⁷⁷¹. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зміцнюються зв'язки з українськими галицькими видавництвами, місцевими осередками української культури, громадсько-політичними діячами. Коли 1911 р. у Перемишлі відкрилася українська гімназія, один із провідних діячів українського національного руху на Кубані, Кузьма Безкровний відправив своїх дітей туди на навчання⁷⁷². Загальне ставлення до Західної України серед українських діячів Північно-Західного Кавказу висловив вже на еміграції в 1926 р. Лука Бич: «в Галичині – цій, здавалося тоді нам, обітованій землі, де є школи українські і навіть українські кафедри при університеті, де можна скликати віча й говорити до свого народу на своїй мові, де в парламенті виступають українські послы»⁷⁷³.

Отже, до початку ХХ ст. остаточно завершилась інтеграція українського руху Кубані до загальноукраїнського громадського, культурного та етнополітичного простору.

6.7. Перебіг громадсько-політичних та культурно-просвітницьких процесів на Кубані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. до активної української національної діяльності на Кубані включається нове покоління кубанців, захоплених ідеями національно-визвольної боротьби. Більшість з цих представників спиралася на попередні традиції українського руху в Чорномор'ї: «Пізніш до нас, вже дорослих хлопців, доходили чутки про якогось легендарного, як не помиляюсь, Шевченка, який мав зносини з

⁷⁷⁰ Див.: «Зоря» 1880 – 1897: Систематичний покажчик змісту журналу / Уклав О.Д. Кізлик. – Львів, 1988.

⁷⁷¹ Крамаренко М. (Дикарів М.). Різдвяні святки в ст. Павлівській ...; Дикарів М. Чорноморські народні казки і анекдоти

⁷⁷² Іванис В. Стежками життя (спогади)... – С.118.

⁷⁷³ ЦДАВО. – Ф.3979с. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.6.

... емігрантом Герценом і співпрацював у самому «Колоколі»; знали ми про Шевченкового друга Якова Кухаренка... Чули про патріота Шарапа та Каменського, що підняли чорноморців на бунт проти насильничого переселення їх урядом «за Кубань» – на черкеські землі. Потім, у кінці 60-х і на початку 70-х років, виявилися нові представники місцевої інтелігенції з деякими національними почуттями: сини Кухаренка Степан та Олександр, навчителі середньої школи Нордега, Джумайло, яких дав Харківський університет, пізніше доктор Шапка в Єкатеринодарі, а в Єйську учитель Дейнека, доктор Лінгінов, Шульга, але українофільство їх було зовсім неактивне»⁷⁷⁴.

На початку ХХ ст. на Кубань розповсюдилася діяльність українських політичних організацій, серед яких найбільший вплив в цьому регіоні мала Революційна Українська Партія (РУП). Її на Кубані представляла «Чорноморська громада», заснована кубанським громадсько-політичним діячем Степаном Ерастовим (1856-1933). Як і більшість українських діячів Кубані, С.Ерастов походив з родини священика. Його батько – протопоп, викладав Закон Божий в Маріїнському інституті, дід був священиком у Ставрополі й відзначився тим, що відмовився поховати вбитого на дуелі М.Лермонтова на міському цвинтарі. Мати С. Ерастова походила із стародавнього козацького роду Щербин і змогла прищепити своєму синові любов до української мови та народних звичаїв та традицій. Степан Ерастов навчався у Катеринодарському повітовому училищі, Ставропольській гімназії, закінчив Катеринодарську військову гімназію. Під час навчання у гімназії, С. Ерастов починає свою революційну діяльність у 19 років, чому сприяло його знайомство з народовольцями. Під час навчання у Київському університеті С. Ерастов входить до нелегальної спілки студентів-українців «Кіш», бере участь в касі студентської взаємодопомоги, заводить знайомство з київськими українськими культурно-просвітницькими та громадськими діячами. Велике значення для формування національної свідомості С. Ерастова мала дружба з композитором М. Лисенком та знайомство з Михайлом Драгомановим, якого він відвідав у Женеві і вважав своїм вчителем⁷⁷⁵. Щодо політичних поглядів С. Ерастова на той час, то вони формувались під впливом народницької течії та новітнього українського національного руху. Вже під час навчання у Петербурзькому університеті студента юридичного факультету С.Ерастова заарештовано і відправлено до заслання за зберігання нелегальної газети «Народна воля», розповсю-

⁷⁷⁴ Ерастов С. Спогади. ... – № 1–2. – С.Х.

⁷⁷⁵ Чумаченко В. Незакінчений автопортрет (До публікації спогадів С. І. Ерастова) / В. Чумаченко // Схід. – Донецьк, 1999. – № 7. – С.47.

дження нелегальних українських видань та участь у підпільному гуртку. До Катеринодара із заслання С.Ерастов повернувся у 1886 р. і намагався розгорнути там свою політичну діяльність, об'єднати місцеву інтелігенцію, створити дієвий осередок, спираючись на який можна активізувати українську культурно-просвітницьку діяльність. «Наша праця мала мирно-агітаційний напрямок. Збирали гроші, поширювали українські книги у різний спосіб. Я ужив трохи оригінальний, роздаючи щороку книжечки колядникам та христославникам. Навдивовижу спосіб виявився вдатним: моє помешкання стало популярним і хлопці ватагами навіть здалека приходили здоровити мене з Різдяним святом, аби одержати книжечки. Чимало українських книжок таким шляхом поширилося у народі»⁷⁷⁶.

Таємна книгозбірня з видань, отриманих від видавництва Грінченка та «Київської Старовини» зберігалася у С.Ерастова. Пізніше С.Ерастов організував книгонош, які розповсюджували книжки по станицях. Найактивнішими були Крочик, Чечуга, Стеценко та Богданів. «Знаючи, що крам наш не матиме збуту, бо хлібороб не читає та й не бачить ніколи книжки, книгоноша звичайно розкладав свій крам десь у зручному місці ярмарку, брав якусь книжку і починав її голосно читати. Дядьки йдуть повз, минають, оглядаються; дехто спинився, за ним другий і кругом лектора незабаром збирається ціла аудиторія слухачів. Слухають уважно і довго. А як читання скінчиться починається реагування:

- Хороша книжечка, цікава...
- І складно написана... по-нашому...
- Як вона зветься? Почому ж продаєш, парубче?..

Дядько довго роздивляється брошурку, а потім виймає гроші і так, ніби соромлячись обертається до других: – Треба й бабі повезти. У мене ж дома школяр; хай прочитає матері, а стара послухає... А там ще та й ще. І купка цієї брошури розкуплюється цілком. Козак не рішається купувати те, чого він не знає. Особливий успіх чомусь мала «Кайдашева сім'я» Левицького спочатку, а потім звичайно пішло скорочене (дешевше) видання «Кобзаря» та потроху й інші книжки... Чимало сотень українських книжок за допомогою колядників та книгонош розійшлося по Кубані»⁷⁷⁷.

Зважаючи на вкрай недостатню кількість місцевих кадрів, С.Ерастов намагався залучити до політичної та просвітницької діяльності на Кубані українську інтелігенцію з Наддніпрянщини та Слобожанщини. Зацікавлення «козацькою Україною», як тоді називали Ку-

⁷⁷⁶ Ерастов С. Спогади. ... – С.ХІІ.

⁷⁷⁷ Там само. – С.ХХІІ.

бань в середовищі української патріотичної інтелігенції, сприяло планам С.Ерастова. До Катеринодара прибули українські письменники та культурно-громадські діячі В.Самійленко, М.Вороний, Я.Жарко, М.Доброскок, В.Потапенко, І.Ротар, Л.Мельников, М.Левитський, повернулись в Кубанську область В.Скидан та Ф.Щербина. До початку ХХ ст. завдяки зміцненню кадрів кубанської української інтелігенції, що відбулось далеко не в останню чергу завдяки С.Ерастову, українське життя на Кубані значною мірою активізувалося.

Великий вплив на учнівську молодь мав І.Ротар. Іван Тимофійович Ротар (24.02.1873 – 2.03.1905) народився у селі Млієво Черкаського повіту Київської губернії (зараз Городищенський район Черкаської області). Закінчив початкову школу в селі Городище, вступив до Київської духовної семінарії, у 1894 р. його як кращого учня рекомендували до Московської духовної академії. Входив до гуртка «студентів-малорусів Московської Духовної Академії», листувався з Д. Яворницьким (лист від 15 березня 1899 р.) з проханням повідомити про щойно утворене в Петербурзі «Малоруське товариство видання книг для народу» та надати моральну підтримку, «щоб не відчувати себе самотнім у своїй діяльності [...] і знати, куди можна звернутись за різними вказівками та роз'ясненнями». Завершив свою першу наукову працю – академічну дисертацію, присвячену своєму земляку літературному діячу ХVII ст. Єпифанію Славинецькому⁷⁷⁸. Спочатку молодий священник викладав у Городищі, потім перебирається до Києва викладати у приватному училищі, починає співпрацю з «Київською старовиною», в останніх трьох номерах якої за 1899 р. опубліковано його дослідження про Славинецького. У 1900 р. перебирається до Катеринодара викладачем історії та російської мови в жіночому єпархіальному училищі. До того ж місцеві українські діячі – С.Ерастов, В.Скидан, М.Левитський, інші представники «чорноморської громади» намагались докласти максимум зусиль, щоб долучити до українського культурно-просвітницького та політичного руху на Кубані багатьох представників української інтелігенції з Наддніпрянщини, знаходили для них сприятливі вакансії в містах та станицях Кубані. Вже незабаром по прибутті в Катеринодар І. Ротар розпочав друкувати свої статті, нариси, рецензії на українські видання в «Кубанських обласних відомостях», активно залучився до пропаганди української літератури.

На той час комеморативні заходи, присвячені життю, діяльності та творчості Т. Шевченка стали найважливішим фактором станов-

⁷⁷⁸ Чумаченко В. З плеяди кубанських українофілів (Іван Тимофійович Ротар) / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Український культурологічний центр. Східний видавничий дім, 2002. – Т. 2. – С.129.

лення української національної ідентичності та створення загальноукраїнського національного простору. У попередніх розділах ми вже згадували про початок формування «шевченківського дискурсу» в Чорноморії в середині ХІХ ст., у якому визначну роль відіграв Я. Кухаренко, який і привіз один з перших примірників «Кобзаря» в Чорноморію з Петербурга в 40-х рр. ХІХ ст. Вже на початку 60-х рр. багато чорноморських старшин були добре обізнані з поезіями Т. Шевченка. С. Шарап згадав про козацького старшину Г. Магеровського, який любив декламувати шевченківські вірші⁷⁷⁹. Популяризацією творчості Т.Г. Шевченка серед українців Кубані через розповсюдження «Кобзаря», як ми вже згадували, активно займалися діячі українського руху в 60 – 80-х рр. ХІХ ст. У березні 1862 р., дізнавшись про смерть Т. Шевченка, члени чорноморських козацьких родин поставили в Катеринодарі виставу «Наталка-Полтавка», а зібрані кошти відправили до Петербурга на увічнення пам'яті поета⁷⁸⁰. У 1882 р. в Катеринодарі при одній з перших приватних газет в Краї – «Кубані» була надрукована пам'ятна книжка «Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1882 года в Екатеринодаре», підписана криптонімом [А.Т.]. Автором її був Олексій Андрієвський (1845 – 1902). На перших сторінках газети неодноразово розміщувалася реклама цієї книжки. Зібрані за продаж цієї брошури кошти були передані в Канів на збереження та впорядкування могили поета та відкриття школи його імені⁷⁸¹.

Одним із важливих заходів, який сприяв активізації українського національного руху стають «Шевченківські роковини» – урочисті зібрання, присвячені пам'яті Т. Шевченка. До початку 90-х рр. ХІХ ст. на Кубані «Шевченківські роковини» святкувалися таємно у вузькому колі. Для широкого загалу вони стали проводитися в 1894 р. за ініціативою Якіма Бігдая (1855 – 1909) – кубанського композитора та етнографа-аматора. Я. Бігдай закінчив юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі, працював суддею, згодом – адвокатом. У 1896 р. очолив Катеринодарський гурток любителів музики, як режисер поставив опери «Різдвяна ніч» та «Запорожець за Дунаєм». Був автором вокальних циклів «До Кобзаря», «Листи з Кубані», музики до «Чорноморського побиту», збирав і випускав збірки, надрукованих забороненою тоді «кулішівкою» українських народних пісень⁷⁸². Щоб

⁷⁷⁹ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С.423.

⁷⁸⁰ Федина Т. Первые попытки увековечивания памяти Т. Г. Шевченко на Кубани (дореволюционный период) / Т. Федина // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С.246.

⁷⁸¹ Там само.

⁷⁸² Ерастов С. Спогади... – С.ХVI – ХVII.

легалізувати роковини, Я.Бігдай вирішив отримати дозвіл наказного отамана Якова Малама (1841–1912), отаман в 1892 – 1904 рр. «людина не так ліберальна, як порядна» (С.Ерастов):

«– Які новини? – спитав той на аудієнції.

– Малороси збираються святкувати пам'ять свого поета Шевченка таємно, – відповів Бігдай.

– Як таємно? Нащо таємно? – захвилювався отаман. – Треба явно... Якщо поліція не може розрішити, то я розрішаю улаштувати вечір... ну... хоч у військовім клубі... так, домашньо, без афіш...»⁷⁸³.

У 1896 р. роковини вже святкувалися прилюдно в залі жіночої гімназії. З кожним роком географія проведення «Шевченківських роковин» поширювалася. Вони проводилися по різних містах та станіях Кубанської області. На «Шевченківських роковинах» зачитувались реферати, декламувались вірші Кобзаря, виконувались музичні номери. І хоча пізніше вже в еміграції Кузьма Безкровний скептично згадував ці «шевченківські роковини», як даремну спробу чорноморських діячів «переконати москалів, що українці мають право на існування»⁷⁸⁴, втім, вони відігравали велике значення. Зберігся докладний опис в листі українського кубанського діяча А. Скопця до В. Гнилосирова про перші «шевченківські роковини» в Катеринодарі та враження, яке вони справили на місцеву українську людність: «Ваші дорогі безцінні слова, долетівши на далеку від Дніпра Кубань, дали тутечки гарний і рясний урожай. Часті споминки про Вас, а уже купно і про того, земля благословенної Вкраїни котрого приязно хранить кості, привели кубанців на думку в день Тараса пом'януть і почитать того, хто вічно сохрanyaється в пам'яті йому рідних. Судили, рядили, но як почать таке небувале на Кубані діло – ніхто не знав. Думали зразу зробити це по-сімейному, но як і де – знову трудно рішать. Наконєць уже 23 числа один із людей, мировий суддя Бігдай, поїхав до наказного і об'явив йому про желания публіки. Милость його к делу відізвалась благосклонно, і 25-го числа в вечер в військовім клубі був назначен вечер роківщин батька Вкраїни, Тараса. Публіки зібралось чимало, мабуть, душ з 200, но було б і більше, да не густо хто про це й знав, бо случилось це скоро і нежданно. Всієї тієї радості, котра сіяла на людських і на моїм лиці, я Вам, сивий голубе, не зможу передать, но скажу тільки, що було тут якое тепло і гарно: і плакали й радувались. Споминали стародавнє, а чули це все зараз і зараз же його переживали. Обстановка вечера на перший раз була хоть не зовсім пишна, но тепла. Зал клубу був до половини зайнят людьми й

⁷⁸³ Там само. – С.ХІІ

⁷⁸⁴ Цит за: Чумаченко В.З плеяди кубанських українофілів ... – С.132.

жінками, перед котрими посередині з поникшою головою, опущеними усами, з почитною лисою головою і зігнувшеюся спиною возвишався сам виновник з своїми тяжкими думами. Він чутно й внятно прислухався до всякого слова, до всякого звуку – здаля казалось, що як наш піп співав «гей, гетьмани», що сам Тарас трохи вже випрямився і готов би топнуть, а слова: «От-так, діти» чуть-чуть що не виливались з його німих уст. Самий вечір почався так: Бігдай сказав спершу, чого й зачим оце ми сюди зібрались, а потім Серьожа (Васильович) прочитав гарненькі виборки із того, що звісно про життя і діла Тараса, перемішую з словом самого батька. В кінці заключив, що ще й досі ніхто не найшовся вволити його послідню волю, окрім одної, щоб поховать на Україні, спом'янув і про те, що кості цього чоловіка тепер всячески оберігаються заботливою рукою нашого доброго Василя Степановича; було висказано общее желаніє тут же на Кубані видать скілько книжечок із творів покійного і розпространить проміж кубанських людей, но на це послідне ще нічого не зроблено. Багацько уже зробили тим, що пом'янули того, кого забудь гріх. Дальше пішли співи, читання, то знов співи порізнь і вмісті. Между прочими, вийшов читать осаул Какунько, жалко тільки, що вчора поїхав на нове місце за Кавказ. Як тільки ще він узяв книжку і пройшов мимо Тараса, то так і казалось, що той обніме його і кріпко поцілує, так, бач, рук у бідного не було! А як сів за стіл да розкрив «Неофіти», то всі онімилі: дуже вчувався в рідні слова й Тарас. Кончилось слово, і мертва тишина обернулась в страшний гул від рукоплескань. Після цього ще Какунько прочитав «Чернець», а опісля уже читав і розказував те, що знав і що в нього є написано. Вечір закінчився общею вечерею, піснями і розговорами... 5 березня 1895 р., Катеринодар»⁷⁸⁵.

Окрім традиційних літературно-музичних вечорів та вистав, відбувалися і поминальні панахиди у Військовому кафедральному соборі, у яких брали участь і високопосадові чини Кубанського козацького війська⁷⁸⁶. Під час відзначення сорокаріччя з дня смерті поета в лютому 1901 р. у Катеринодарі організовано та проведено цілий ряд заходів, серед яких виставку портретів та бюсту Кобзаря, наданих для експозиції Олександром Кухаренком. З нагоди цих урочистих заходів С.Ерастов у квітні 1901 р. подав до міської думи колективну заяву, яку підписали, серед інших, декілька козацьких генералів, про присвоєння одній з катеринодарських шкіл та бульвару (вулиці) імені Т. Шевченка. Заява була ухвалена на засіданні міської думи і було прийняте рішення «про увічнення пам'яті малоросійського поета Т. Шев-

⁷⁸⁵ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 165– 166.

⁷⁸⁶ Федина Т. Первые попытки увековечивания памяти Т.Г. Шевченко ... –С.247.

ченко присвоєнням його імені бульвару по вулиці Ростовській та одному з нових міських училищ»⁷⁸⁷. Це ім'я надали «двокласному імені Т. Шевченка жіночому училищу»⁷⁸⁸.

У 1914 р. напередодні сторічного ювілею з дня народження Т. Шевченка до міської думи Новоросійська надійшла петиція від «групи новоросійських домовласників та інших міських жителів» в якій, зокрема, говорилося: «Духовному центру Чорноморського краю ніяк не можна не приєднатися до загальної течії як тому, що великі письменники – світочі прогресу належать всьому світові [...], так і тому, що околиці Новоросійська, а також найближчі до нього станиці та поселення, заселені, переважно українським народом, драма життя якого і минуле кріпацьке ярмо викликали найсильніші звуки на скорботній кобзі Великого Кобзаря, який ніжно любив нещасних і нездолних і палко закликав до справедливості»⁷⁸⁹. На засіданні думи було ухвалене рішення відкрити на кошти міської управи громадську бібліотеку ім. Т. Шевченка, перейменувати одну з вулиць Новоросійська (вул. Мисхакську) на вул. ім. Т. Шевченка, надати 18-му початковому міському училищу ім'я Т.Г. Шевченка, встановити бюст Кобзаря у майбутній бібліотеці Т.Г.Шевченка⁷⁹⁰. Адміністрація Кубанської області планувала також заснувати стипендію ім. Т.Г. Шевченка для визначних учнів та гімназистів. Першим стипендіатом мав стати учень Катеринодарської школи живопису та малювання козак В.Ковалевський⁷⁹¹.

Досить швидко в Катеринодарі утворилось потужне літературне середовище, створене талановитими письменниками і діячами культури – Б.Яковлевим, М.Канівецьким, М.Вороним та ін. Величезним авторитетом серед них користувався Іван Ротар. 1902 р. до Катеринодара перебрався брат Івана Ротара Петро. У липні того ж року Іван Ротар стає дійсним членом «Товариства аматорів дослідження Кубанської області». Згодом І.Ротар залишив єпархіальне училище, деякий час викладав у станицях Полтавській та Ладозькій, а з 1903 р. – в Кубанській вчительській семінарії у Катеринодарі. Кубанська вчительська семінарія була осередком, де навчалася активна та творча кубанська молодь. Але вповні реалізувати свої сили І.Ротару зашкодила завчасна смерть від інфаркту. Похорони І.Ротара зібрали близько 500 мешканців Катеринодара. На похованні присутні заспівали «Ще не

⁷⁸⁷ ДАКК. – Ф. Р-1547. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 140.

⁷⁸⁸ Ерастов С. Спогади... – С. XIII.

⁷⁸⁹ Цит. за: Федина Т. Первые попытки увековечивания памяти Т.Г. Шевченко ... – С.248.

⁷⁹⁰ Там само.

⁷⁹¹ Там само. – С.249 – 250.

вмерла Україна...»⁷⁹². Через рік помер і його брат Петро. Справу І.Ротара продовжила його дружина Ганна Василівна, яка 1919 р. відкрила в Катеринодарі приватну українську гімназію.

У записці начальника Кубанського обласного жандармського управління про діяльність РУП зазначалось: «Революційна Українська Партія», організована і діюча головним чином у межах південно-руських та малоруських губерній, має в Кубанській області та Чорноморській губернії тільки декілька слабо організованих гуртків, головним чином в Катеринодарі і сел. Армавір. Партія ця, прийнявши загальну програму Соц. Дем. Роб. Партії, прагне в той же час організувати пролетаріат, який говорить малоросійською мовою, в особливу об'єднану національну партію для відновлення колишнього республіканського запорозького ладу. Видним представником цієї партії в м.Катеринодарі був померлий у поточному році викладач учительської семінарії Ротар. Зі смертю Ротара діяльність гуртків цієї партії значною мірою підупала»⁷⁹³.

З діяльністю Революційної Української Партії на Кубані тісно пов'язана постать С.Петлюри. Завдяки запрошенню С. Ерастова у 1902 р. до Катеринодара з Полтави приїхало близько десяти молодих хлопців, виключених з семінарії за активну участь в «Українській громаді». За сприяння інспектора народних шкіл Кубані А. Левитського й В. Скидана, новоприбулих влаштували вчителями у кубанських станичних школах. Ці молоді вчителі склали активне ядро «Чорноморської Громади» – кубанського відділення Революційної української партії, яку очолювали Степан Ерастов, Гаврило Доброскок, Іван Ротар, Кузьма Безкровний, Лука Бич та інші. Невдовзі на Кубань перебрався Симон Петлюра, якого теж виключили з Полтавської семінарії. Перед тим як дістатись до Катеринодара, С.Петлюра деякий час перебуває у Львові, налагоджує там контакти з «Літературно-науковим вістником». Для полтавчан Кубань аж ніяк не була незнайомим краєм – основну частину переселенців на Кубань склали вихідці з Полтавщини, а полтавський діалект української мови визначив основні особливості мови кубанських українців.

С. Петлюра прибув до Катеринодара в другій половині серпня 1902 р. З вересня того ж року він працював помічником вчителя у п'ятому Катеринодарському міському початковому училищі і водночас став одним з найактивніших членів кубанської філії Революційної української партії. Офіційним прикриттям роботи кубанського осередку РУП став Кубанський комітет тверезості, який очолював С. Ерастов. У

⁷⁹² Чумаченко В.З плеяди кубанських українофілів ... – С.136.

⁷⁹³ ДАКК. – Ф.454. – Оп.1. – Спр.199. – Арк.290 зв.

підвалах чайної цього комітету зберігалася зброя та нелегальні видання, працювала підпільна друкарня. Наприкінці 1902 р. випадково був затриманий з нелегальними прокламаціями «До чорноморських козаків» один з членів «Чорноморської громади» Григорій Ткаченко – «Грицько». Почалися обшуки у запідозрених у приналежності до Револуційної української партії. На початку грудня був заарештований С.Петлюра, у якого знайшли під час обшуку велику кількість нелегальної літератури. І хоча 18 лютого 1903 р. С.Петлюру випустили з в'язниці до суду під особливий нагляд поліції, але знайти місце викладача йому вже не вдалось. Не допомогла навіть протекція Ф. А. Щербини. Тоді вчений і запросив С. Петлюру стати своїм асистентом на час роботи над «Історією Кубанського козацького війська», до якої щойно приступив. С. Петлюра із захопленням взявся за справу – головним чином розбирав архівні документи, допомагав класифікувати та впорядковувати величезний фактологічний матеріал. Працювали дослідники в Катеринодарі та маєтку Ф.Щербини в Джанхоті⁷⁹⁴. Довгі розмови з Ф.Щербиною, занурення в історію Кубані та кубанців – нащадків запорожців, близьке знайомство з українцями краю, збереженими козацькими традиціями значною мірою вплинули на формування світогляду майбутнього лідера Української Народної Республіки. Свої враження від козаків-чорноморців, С.Петлюра висловив Ф.Щербині: «Чорноморці-добрі молодці, бо вони зробили з Чорноморії те, чого не було і на Старій Україні, яку так опаскудили кріпацтвом»⁷⁹⁵.

Окрім роботи над «Історією Кубанського козацького війська», С.Петлюра брав активну участь в роботі «Товариства аматорів дослідження Кубанської області». У листопаді 1903 р. С.Петлюра на засіданні Товариства виступив з доповіддю «Котляревський і козацтво». У 1904 р. С. Петлюра опублікував в «Областном обозрении и Вестнике казачьих войск» некролог на смерть видатного кавказького археолога, історика, засновника Катеринодарського музею старожитностей Євгенія Феліцина⁷⁹⁶ та велику рецензію на його «Бібліографічний покажчик літератури про Кубанську область, Кубанське козацьке військо і Чорноморську губернію» у «Київській старовині»⁷⁹⁷. Як наслідок занурення молодого асистента Ф. Щербини у минуле Кубані, з'явилася

⁷⁹⁴ Щербина Ф. А. Симон Петлюра на Кубані / Ф. А. Щербина // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – С.190.

⁷⁹⁵ Там само. – С.192.

⁷⁹⁶ Петлюра С. Памяти Е.Д. Фелицына. 10 декабря 1903 г. / С. Петлюра // Областное обозрение и Вестник казачьих войск. – 1904. – 11 января. – № 2.

⁷⁹⁷ Петлюра С. Библиографический указатель литературы о Кубанской области, Кубанском казачьем войске и Черноморской губернии. Составил Е.Д. Фелицын, почетный член Кубанского областного статистического комитета, при участии В.С. Шамрая. Екатеринодар. 1899–1902 / С. Петлюра // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 131–135.

низка статей, присвячених історії краю. У 1905 р. стаття С.Петлюри «Причинок до історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань» була опублікована в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка»⁷⁹⁸. У вересні 1904 р. С.Петлюра ще перебував у Катеринодарі, але невдовзі, щоб уникнути повторного арешту, виїхав до Львова, де представляв «Чорноморську вільну громаду» на другому партійному з'їзді, що перейменував РУП на УСДРП⁷⁹⁹. Перебування С.Петлюри на Кубані вплинуло на його становлення як українського національного діяча.

З місцевих українців до діяльності Української Революційної Партії долучилися Микола Рябовол (у майбутньому президент Кубанської Народної Республіки) та Лука Бич (перший голова Кубанського уряду). У 1917 р. на основі «Чорноморської громади» в Катеринодарі виникло місцеве відділення Революційної Української Партії, близьке за своїми програмними установками до соціал-демократичного напрямку, але з виразною українською національною орієнтацією. У своїх прокламаціях – «Геть поліцію!», «Відкритий лист до міністра внутрішніх справ Сипягіна», «Солдатська пам'ятка», «До Чорноморських козаків» Чорноморська громада, поряд з загальнодемократичними, соціалістичними гаслами, чітко підкреслювала головну мету своєї діяльності – визволення України: «українська партія повинна скинути поліцію і добути собі свободу, хоча б для цього необхідно було пролити багато крові, яка впаде як народне прокляття на голови всіх ворогів України»⁸⁰⁰.

Попри чисельні арешти та ліквідацію підпільної друкарні в 1903 р., РУП продовжувала свою діяльність. Під час революційних виступів 1905 р. вона створила бойову дружину, яка складалась з 25 – 30 добре озброєних бійців, які перешкоджали погромницькій діяльності чорносотенців та охороняли партійних лідерів. Улітку 1905 р. підпільна друкарня випустила звернення до кубанського козацтва – «До козаків», «Про присягу». У прокламаціях-зверненнях до козацтва проголошувалось, що предки кубанців – запорожці змогли відстояти народну волю від польського короля та московського царя, тому і зараз не варто виступати у ролі жандармів та воювати з власним народом. Зокрема, в одній з прокламацій містився заклик: «Будемо разом домагатись для України автономії. Щоб управляли не чужі генерали,

⁷⁹⁸ Петлюра С. Причинок до історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1905. – Кн. 3. – С. 347–350.

⁷⁹⁹ Чумаченко В. Кубань в житті і творчості Симона Петлюри ... – С. 89.

⁸⁰⁰ Цит. за: Карапетян Л. Революційна Українська партія на Кубані / Л. Карапетян // Схід. – Донецьк, 1997. – № 8. – С. 50.

а свої ж, вибрані українським народом старшини»⁸⁰¹. Чорноморська Громада як осередок РУП проіснувала на Кубані до 1907 р., пізніше вона перетворилась на відділення Української соціал-демократичної робітничої партії.

Характерно, що під час Першої світової війни катеринодарське відділення УСДРП підтримало «Союз визволення України», який зайняв позицію, спрямовану на поразку Російської імперії в цій війні. У зверненні «До громадської думки Європи», яка широко пропагувалась на Кубані представниками місцевої філії УСДРП проголошувався курс на утворення самостійної Української держави, яка могла би стати гарантом безпеки Європи проти російського імперіалізму та панславізму⁸⁰².

З діяльністю кубанського відділення РУП був пов'язаний і розвиток культурно-просвітницької організації «Просвіта». Перше установче зібрання катеринодарського товариства «Просвіта» відбулось 25 серпня 1906 р. в залі 1-ої жіночої гімназії. На зібранні були присутні 150 осіб, переважна більшість яких були представниками інтелігенції, вчителів шкіл та гімназій. Засідання відкрив С.Ерастов, який прочитав доповідь з історії України. Головною концептуальною думкою доповіді було те, що Україна до переходу під владу Московського царства розвивалась як вільна демократична республіка і лише під тиском з боку московської влади перетворилась на позбавлену рідної мови та прав людини одну з імперських провінцій. С.Ерастов розповів про національно-культурне відродження, яке розгорнулось на українських землях з початку ХХ ст. і закликав українську інтелігенцію Кубані долучитись до нього. Головним напрямом діяльності на Кубані планувався перехід шкіл та інших навчальних закладів на українську мову навчання. Зачитали вітання від Петербурзького українського видавництва «Праця» та від колишнього директора народних шкіл Кубані М.Левитського. На засіданні обрано раду новоутвореного товариства «Просвіта» до якої увійшли С.Ерастов, Потапенко, Янченко, Я.Жарко, І.Ротар, Яловий, Грюнер. Кандидатами до ради товариства обрали Донченка, Мегерю, Мельника, Скопця. Був затверджений статут Кубанського українського просвітницького товариства⁸⁰³. В майбутній діяльності катеринодарської «Просвіти» планувалось проведення українських ярмарок, організація українських театральних постанов, музичних вечорів, відкриття українських шкіл, видання україномовних брошур, книг, газет та часописів, організація культурно-

⁸⁰¹ Там само. – С.51.

⁸⁰² Там само. – С.53.

⁸⁰³ ДАКК. – Ф.454. – Оп.1. – Спр.3652. – Арк.1–4.

просвітницьких заходів та ін. Планувалося відкрити низку українських книжкових крамниць в Катеринодарі⁸⁰⁴. Але більшість заходів здійснити не вдалось через адміністративні заборони. Наприклад, заплановане на 27 серпня проведення українського ярмарку в Катеринодарі заборонив начальник Кубанської області. У 1906 р. Центральне відділення «Просвіти» знаходилось в Катеринодарі та ще 15 філій в Майкопі, Темрюці, інших 13 станицях. 1907 р. усі відділення «Просвіти» на Кубані закрили «за протиправну діяльність»⁸⁰⁵.

Тим не менше, долаючи заборони, кубанські просвітяни проводили в Кубанській області публічні лекції, святкові вечори, свята до пам'ятних дат української історії та культури, які широко висвітлювались в газеті «Кубанські обласні відомості» та «Зоря». Ці заходи користувались незмінним успіхом у кубанців. Незабаром відкрились 15 філій катеринодарської «Просвіти» в містах Темрюці та Майкопі, станицях Платнірівській, Канівській, Сіверській, Пензенській, Усть-Лабинській, Тихорецькій, Пашківській, Лабинській, хуторах Романівському та Зубова Балка. У діяльності цих філій активну участь приймало до ста осіб. Влітку 1907 р. у філіях катеринодарської «Просвіти» проведено повальні обшуки, восени 1907 р. усі вони були закриті відповідно до окремої постанови генерал-губернатора Кубанської області від 15 вересня 1907 р. «Про закриття Кубанського просвітницького товариства за ухилення від програми та за протиправну діяльність філіалів»⁸⁰⁶. 28 жовтня того ж року ліквідовано катеринодарську «Просвіту». Тим не менше, нелегальні осередки «Просвіти» продовжували виникати та діяти в кубанських містах та станицях. Очолив діяльність «Просвіти» Кузьма Безкровний. У 1909 р. член УСДРП вчитель Оверя створив товариство «Просвіта» у ст. Старомінській. У тому ж році під фіктивним прізвищем відкрита книгарня товариства «Просвіта» у Катеринодарі. 1915 р. під час обшуку в цій книгарні було вилучили 18 примірників «Літературно-наукового вісника»⁸⁰⁷.

Тим не менше діяльність «Просвіти» вплинула і на тенденції до українізації освіти на Кубані. У середині травня 1907 р. в Катеринодарі відбувся Перший з'їзд вчителів-українців Кубані, резолюції якого закликали до переходу шкіл краю на українську мову викладання. Утворилося товариство «Шкільна освіта», почала виходити газета «Кубанська зоря». Після подій 1905 р. на Кубані по станицях починають створюватись осередки «Просвіти», відкривається мережа

⁸⁰⁴ ДАКК. – Ф.589. – Оп.1. – Спр.1081. – Арк. 284.

⁸⁰⁵ Всегоренко М. Кубань ... – С.18.

⁸⁰⁶ ДАКК. – Ф.454. – Оп.1. – Спр.3652. – Арк..5.

⁸⁰⁷ Карапетян Л. Революційна Українська партія на Кубані... – С.54.

українських книгарень. Фінансову основу для їх діяльності забезпечували станичні кооперативні спілки. Наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. був утворений Кубанський Центральний союз сільськогосподарських споживчих товариств, який відкрив в Катеринодарі свою книгарню «Слово».

Наступний етап активної діяльності товариства «Просвіта» розпочався в 1917 р., коли на Кубані відразу після Лютневої революції швидко почали відновлюватися старі та з'являються нові осередки «Просвіти». Утворюються тісно пов'язані з нею інші українські культурно-просвітницькі організації. Наприклад, в станиці Охтирській молодь зашувала «Українське товариство середньошкільників». Тут виразно проявилася роль національної ідеї, яка нівелювала різницю між козацьким та іногородніми соціальними прошарками. «Сама цікава роля цього товариства полягала в тому, що воно не робило різниці поміж українцями – козаками й городовиками»⁸⁰⁸, – згадував М. Теліга.

Перешкоди діяльності «Просвіти», які чинилися місцевою імперською адміністрацією, завадили вповні розвинутися її осередкам, утім, значний внесок цієї культурно-просвітницької організації сприяв процесам формування модерної національної ідентичності серед українців Краю.

Велике значення для національного розвитку краю відіграла газета «Кубанські обласні відомості», перший номер якої вийшов у 1863 р. Вже в другому номері головний редактор газети Єсаулов подав програмну заяву щодо громадсько – національної орієнтації редакції. Окрім іншого там проголошувалось: «Ми, кубанці, народ зовсім окремий – повинні мати свій власний промовистий орган...»⁸⁰⁹. З перших номерів у газеті регулярно друкувалися статті, нариси, гуморески українською мовою, що прихилило до цього видання місцевих українців. «Перший рік видання минув порівняльне успішно і газета змогла зацікавити собою населення, завдяки тій обставині, що в газеті з'являлись статті не тільки російською мовою, але і на малоросійському наріччі, на якому тоді розмовляла вся Чорноморія»⁸¹⁰. У наступні десятиріччя обсяг газети значною мірою розширюється. Цьому сприяла наполеглива праця її головних редакторів – Є.Феліцина та В.Скидана, Л.Мельникова. У газеті регулярно друкуються статті, присвячені етнографії та історії Кубані, Війська Запорозького, авторами

⁸⁰⁸ Теліга М. Як я став свідомим українцем... – С.96.

⁸⁰⁹ Городецкий Б. М. По поводу 50-летия издания «Кубанских областных ведомостей» (1863–1913): [библиографический набросок] / Б. М. Городецкий // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С.624.

⁸¹⁰ Там само. – С.625.

яких були відомі історики А. Скальковський, П. Короленко, Є. Феліцин, І. Дмитренко, М. Дикарєв, К. Живило, М. Поночевний. У червні 1897 р. головним редактором газети став Лука Мельников, який остаточно затвердив українофільську орієнтацію «Кубанських Обласних Відомостей». З газетою охоче співпрацювали кубанські літератори, громадсько-культурні діячі – К. Безкровний, М. Канівецький, П. Макаренко, М. Левитський, І. Ротар, А. Собрієвський, В. Самойленко, Г. Коваленко та ін. За час перебування Луки Мельникова на посаді головного редактора в газеті відбулось: «значне розширення місця на стовбцях газети для статей по малоруській етнографії та по історії того руху, який відомий під назвою «українофільства». У цьому полягає, безумовно, чимала заслуга редактора в краї, який населений переважно малоросами»⁸¹¹. Власне, за публікації, попри заборону статей українською мовою, Л. Мельников був знятий зі своєї посади у 1902 р. Формальним приводом для цього стала публікація новели «Ілько» («Кубанські Обласні Відомості» №28, 1902 р.). Відповідно попередження Головного управління в справах друку, наказний отаман Я. Малама наклав резолюцію «нічого не друкувати на малоросійському наріччі», а сам головний редактор невдовзі залишив свою посаду⁸¹². Ф. Щербина, вже перебуваючи на еміграції, так оцінив роль «Кубанських обласних відомостей» в житті української спільноти Краю: «Необхідно додати, що співпрацівниками цього офіційного органу були переважно все ті ж чорноморці... У «Кубанських Обласних Відомостях», для яких обов'язковою офіційною була російська мова, окремі статті «контрабандним шляхом» друкувалися і на «українській мові». Тяжіння до цієї опальної та упослідженої російським урядом мови, як в середовищі літературних працівників чорноморців, так і в масі чорноморців читачів, завжди було сильним і життєвим. І коли газетна стаття «на українській мові» або книжка на цій рідній для чорноморця мові потрапляла до чорноморської станиці, то вони перечитувалися по декілька разів, коментувалися і складали підставу для бурхливих пересудів, бо це було «наше», «написано по нашому» як казали козаки українці»⁸¹³.

⁸¹¹ Там само. – С. 644.

⁸¹² Там само. – С. 643.

⁸¹³ Щербина Ф. А. Кубань ... – С. 133.

6.8. Демократична революція 1905 – 1907 рр. і Кубанська область

З часів закінчення Кавказької війни і до російсько-японської війни кубанським козакам довелося взяти участь лише у російсько-турецькій війні 1877-78 рр. Військова служба кубанського козацтва була зосереджена головним чином на охороні південних кордонів імперії. Розташовані в прикордонних районах з Туреччиною та Персією, козацькі частини боролись з контрабандистами та кримінальними бандами, охороняли російські консульства та дипломатичні місії за кордоном. З найкращих козаків-кубанців набирався власний його імператорської величності конвой і окремий Кубанський козацький дивізіон, який був розташований у Варшаві при наміснику в Царстві Польському. На початку ХХ ст. щороку на дійсній військовій службі перебувало близько 16 500 кубанських козаків (23% всіх козаків, які служили у мирний час). Перед початком Першої світової війни 1-й Лінійний полк ніс прикордонну службу в Кам'янці-Подільському, інші були розташовані на Кавказі та в Туркестані⁸¹⁴.

До початку російсько-японської війни у середовищі російських військових теоретиків укорінилась думка про те, що козацькі війська для участі у масштабних діях безнадійно застаріли та здатні виконувати лише другорядні завдання у якості іррегулярних підрозділів. Під сумнів ставилась і ефективність козацьких частин як прикордонної сторожі. Наказний отаман М.Лоріс-Меліков писав: «Козацтво помітно втратило вже колишній характер того сторожового ланцюга, котрим споконвіку прикривались окраїни Росії, суміжні з ворожим і хижим населенням сходу, хоча немає сумніву, що воно служить і служитиме для найкращого збереження спокою на Північному Кавказі»⁸¹⁵.

Тож, Кубанському війську відводились лише поліційні функції гаранта збереження миру на щойно «замиреному» Північному Кавказі. Тому, під час російсько-японської війни, лише наприкінці 1904 р. командування почало комплектацію та відправку на фронт до Маньчжурії козацьких кубанських підрозділів. У боях з японцями взяли участь 1-й Катеринодарський, 1-й Уманський, Терсько-Кубанські кінні полки, шість пластунських батальйонів, 1-ша Кубанська козацька батарея. На тлі низької боєздатності регулярних армійських частин, кубанські козаки, особливо пластуни, виявили дуже високий рівень бойової майстерності та звитяги. Так, наприкінці 1904 – на початку

⁸¹⁴ Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська... – С.162.

⁸¹⁵ Там само. – С.161.

1905 рр., кубанський козацький загін генерала П. Міщенка здійснив блискучий рейд (500 км) по тилах японської армії⁸¹⁶.

Під час революційних виступів 1905 – 1907 рр. козацькі підрозділи залучили до придушення селянських бунтів, страйків, демонстрацій, збройних виступів, погромів. Усього із загальної чисельності військових підрозділів, які взяли участь у придушенні революції 1905 – 1907 рр., козацькі частини становили: 11,7% (1905), 16,7% (1906), 12,6% (1907)⁸¹⁷. Участь козаків у каральних акціях, як бачимо, не була значною, але в середовищі революційно налаштованої інтелігенції за козаками закріпилась хибна репутація «нагаєчників» та «душителів свободи». Втім, у самому середовищі козацтва ставлення до участі у придушенні революційних виступів було далеко не однозначним.

«Як була об'явлена війна Японії, то частина пішла в Японію воювати. У нашій станиці (ст. Нововеличківська – Д.Б.) був сформований сідьмий пластунський козацький батальйон – 65 чоловік. Я і сьогодні всіх знаю і по іменам і по отчєству. І мій батько пішов. І в Катеринодарський полк дві сотні. А решта козаків осталась вдома. Так якось неправильно формували – з якоїсь родини пішло всі три брати, з якої єдиний син, а з якої ніхто не пішов – остався вдома. Так було неправильно. От у мого батька мати старуха була сліпа – 85 років і нас шестеро дітей. І отець пішов на фронт, а ми остались самі на господарстві. А в 1905 р. революційне движеніє було в Закавказзі, то призывали туди на подавлення бунтів. Там в Грузії бунтували. Так і туди посилали. Так і виходило – одна часть козаків воювала з японцями, а друга часть подавляла восстаніє. Третья група козаків подавляла восстаніє тут на Кубані. У нас же повстав Урупський полк і тоже послали це повстання подавляти. А як закінчилась ця війна, то одні прийшли з Японії, а ті прийшли – бунти кончились. Ті прийшли, що на бунтах були – оказались багатими, а ті прийшли бідні, що там от китайців принесеш? І з того часу пішла міжусобна распря між козаках. Бо ті, которі були на бунтах, то їм давалось право подавлять восстаніє та проводить обиски та на три дні проізвола та разгулу – брали, що хотіли і всі прийшли з награбованим. Тільки декілька прийшли, які не пожелали грабувати, совісті хватило, а ті прийшли – хто начав магазином торгувать, хто молотилку купив, хто пивну лавку відкрив, все явно стало, як на долоні видно людей стало. А ті, хто на японській війні були, ті стали їх підкалювати: «Ви грабить ходили, а з медалями

⁸¹⁶ Бардадым В.П. Ратная доблесть кубанцев / В. П. Бардадым. – Краснодар : Северный Кавказ, 1993. – С.112.

⁸¹⁷ Футорянский Л.И. Казачество России на рубеже веков / Л. И. Футорянский. – Оренбург : [Б.в.], 1997. – С.111.

поповертались «За спасеніє погібавших». Медаль сребряна святой Анни. – «Кого ви там спасали погібавших?»⁸¹⁸.

Обурення проти залучення до каральних акцій охопило козацькі підрозділи, а деінде проявилось у відкритих виступах та прямій відмові підкорятись командуванню. Козаки 17-го пластунського батальйону відмовились виступити у Батум для придушення там масових заворушень серед місцевого населення⁸¹⁹. Козаки 15-го пластунського батальйону відмовились виступити проти населення станиць, які підтримали повстання 2-го Урумського козацького полку⁸²⁰. Група козаків 16-го пластунського батальйону були віддані «за заклики до невиконання наказів» під суд⁸²¹. Козаки 2-го Кавказького козацького полку відмовились брати участь у каральних акціях проти масових виступів у станицях Кавказькій та Костянтинівській⁸²². Пластуни-чорноморці, які в складі загону генерала П. Міщенка воювали в Маньчжурії, відмовилися придушувати революційні виступи. Коли козаків привезли з Владивостока до Новоросійська, окремі частини повстали. Особливу активність у заворушеннях проявили чотири пластунських батальйонів (14, 15, 16, 17)⁸²³. Але наймасштабнішим антиурядовим виступом козацтва стало повстання 2-го Урупського полку. Козаки цього полку в грудні 1905 р. відмовились виконувати поліцейські функції, обрали нового командира урядника О.Курганова, повернулися до Катеринодара, обрали нових старшин та відійшли до станиці Гіагінської, населення якої підтримало повстанців. Каральний загін, який складався з армійських частин, оточив станицю та почав її гарматний обстріл. Козаки здалися. Керівники повстанців після суду були відправлені до Сибіру.

Виступи охопили, головним чином, станиці колишнього Лінійного війська та Закубання, економічний розвиток яких був нижчим, ніж у станицях Чорноморії. Повстання пластунських батальйонів, особовий склад яких формувався з козаків-чорноморців, можна пояснити тим, що в пластуни йшли найбільшні козаки, що не мали коштів на кавалерійське спорядження. Але події революції 1905 – 07 рр. проявились у Чорноморії через піднесення демократичного руху серед козацтва та посилення прагнення до самоврядування. Чорноморці змогли скористатись демократизацією

⁸¹⁸ Спогади козака Є.Куниці (1897 р.н.). Запис 1992 р. //Архів Д. Білого.

⁸¹⁹ ДАКК. – Ф.396. – Оп.1. – Спр.11571.

⁸²⁰ Там само. – Спр.11572.

⁸²¹ Там само. – Спр.11568

⁸²² Там само. – Спр.11570.

⁸²³ Там само. – Спр.8953.

ситуації в країні і виступили за відновлення скасованої ще наприкінці XVIII ст. Військової Ради. Перша козацька Військова Рада була відновлена після 114 років перерви в 1906 р. Головним ініціатором її відновлення виступили чорноморські козаки. Головою новоутвореної Військової Ради 520 представників від чотирьох кавказьких козацьких військ – Чорноморського, Старолінійного, Лабинського та Закубанського обрали Федора Щербину. Однією з перших постанов Ради стало рішення про об'єднання всіх чотирьох військових територій в єдину загальну землю Кубанського козацького війська. Постанову затвердив Микола II за особистим поданням голови Ради⁸²⁴.

Революція 1905 – 1907 рр., мала для українців Кубанської області важливі наслідки: певна лібералізація громадського життя активізувала діяльність українських національно-просвітницьких та політичних організацій; сприяла зміцненню самоуправління Кубанського козацького війська; стимулювала самоорганізацію української спільноти Краю для інтенсифікації господарського розвитку регіону.

6.9. Розвиток кооперативного руху серед кубанських українців на початку XX ст.

На початку XX ст. стало очевидним, що Кубань з її швидкими темпами економічного зростання розглядається російською імперською адміністрацією як регіон для нещадної експлуатації. На загальному тлі збитковості Кавказу для фінансової системи імперії Кубанська область була виключенням і тиск імперської фіскальної системи вповні відчувала на собі. У 1913 р. Кубань виділила до скарбниці імперії 34338967 крб усяких податків, а отримала лише 15.543.800 крб. На одну особу з мешканців Кубані припадало 11 крб 20 коп. зібраних у краї податків, а витрати уряду на одну особу в Кубанській області становили лише 5 крб⁸²⁵.

Фактично ставлення імперського уряду до Кубані як до колонії, що явно проявлялось у формах визиску з економіки краю, викликало рішучий спротив насамперед місцевих українців, які, виступаючи як провідна організована та згуртована сила, виявили активність у формі економічної самоорганізації. У першу чергу це проявилось у створенні кредитно-кооперативних спілок.

На початку 1908 р. кредитно-кооперативні спілки Кубані виступали як потужна фінансова сила, яка дозволяла кубанцям позбавля-

⁸²⁴ ДАКК – Ф.764. – Оп. 1 – Спр. 95. – Арк. 20.

⁸²⁵ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані... – Т.1. – С.40.

тись фінансового тиску з боку імперського уряду та мати необхідний оборотний капітал для економічного розвитку краю.

На базі «Кубанського Центрального союзу установ дрібного кредиту» був створений «Кубанський кооперативний банк», у якому концентрувалася вся фінансова система, що дозволяла кубанцям відчувати певну незалежність від імперської економіки. Спроби центральних російських банків, насамперед Московського народного банку, підпорядкувати собі кубанський кредитно-споживчий рух виявилися невдалими.

Таблиця 6.2.

Кредитно-кооперативні спілки на Кубані на 1 січня 1908 р.⁸²⁶

Параметр	Кредитні товариства	Позиково-ощадні	Разом
Кількість товариств	58	26	84
Кількість членів товариств	20.010	20.660	40.670
Оборотний капітал	898.500	8.224.400	4.122.900
Видано позик на рік	1265300	3.222.200	4.487.500

Особливо бурхливий розвиток споживча кооперація на Кубані пережила під час становлення Кубанської Народної Республіки. 1 жовтня 1919 р. всі кооператори були об'єднані в 4 спілки: 1) «Кубанський Союз» (у м. Катеринодарі), до якого входило 248 товариств з 240 тис. членами; 2) Армавірська спілка, яка об'єднувала 199 товариств з 182 тис. чл.; 3) Майкопська спілка, що об'єднувала 115 товариств з 55 тис. чл.; 4) Баталпашинська, яка об'єднувала 48 товариств з 12 тис. членів. Серед них 218 кредитних і 88 позиково-ощадних товариств. Вони об'єдналися в два союзи – «Кубанський кооперативний банк», до якого входило 213 товариств (до складу цієї спілки через кредитові товариства входило 150.000 господарств), і «Південно-Кубанський союз кредитно-ощадних товариств», до якого входило 96 товариств (65.000 господарств)⁸²⁷.

Швидкий розвиток кредитно-споживчих товариств створював сприятливі умови для швидкого економічного зростання краю. Є. Куниця згадував: «А ще записували у церкви в метриках. І в них всі дані. Доріс до такого віку – вже надо получать землю. Тільки оце посейні списки хранились у правлінні. Там весь род був записаний. А на руках нічого не було – ні козацького удостовіренія. Поїхали в Ка-

⁸²⁶ Там само. – С.42.

⁸²⁷ Там само. – С.42.

теринодар на склад сільськогосподарських орудій – косілки-крилатки купувати. У батька удостоверення нема, тільки 30 рублів. Бере кредит – тільки запитали з якої станиці? Тільки зі слов. Записали ім'я, з якої станиці, взяли 30 карбованців, а в кредит вексель на сто рублів. Так на слово вірили – наприклад, взяв кредит до сентября місяця. От помолотив, продав і віддав гроші»⁸²⁸.

Швидкому виникненню фактично автономної фінансової системи Кубань завдячувала, з одного боку, високому рівню самоврядування та самоорганізації станичних громад – з іншого, активній діяльності місцевих активістів культурно-громадського та політичного руху, насамперед українофільської орієнтації.

Найбільшого успіху досяг кооперативний рух у побудові залізничної магістралі через Правобережну Кубань. Залізниця, яка могла забезпечити транспортування хліба на продаж до азовських та чорноморських портів, була життєво необхідною для економічного розвитку регіону. Недаремно покращання матеріального становища козацьких господарств та переорієнтація економіки на хліборобство розпочинається саме з 1848 р., коли виникло місто Єйськ – важливий торговельний центр, куди чорноморці могли звозити та продавати хліб. Створення залізниці могло стати важливим стимулом для подальшої інтенсифікації економіки кубанського господарства. У 1860 – 70 рр. у Російській імперії при будівництві залізничних шляхів переважав приватний капітал, у 1880 – 90 рр. – державний. Багато приватних залізниць викупувалось державною скарбницею, але на Північному Кавказі зберігалась приватна власність на залізниці. До початку ХХ ст. приватна Володикавказька залізнична магістраль, яка належала Товариству Володикавказької залізниці, зберігала свою монополію на перевезення людей та вантажів у північнокавказькому регіоні. Її магістральна лінія Ростов-Володикавказ перетинала північно-східну та східну частину Кубанської області і була орієнтована на Новоросійськ та Царицин. Вантажі, які перевозились по ній, головним чином складала деревина, нафта та частково збіжжя. Але ця дорога залишала осторонь багаті хліборобські відділи Степової Кубані, насамперед Чорноморію. Майбутнє економічне зростання регіону саме як хлібної житниці залежало від того, чи з'явиться у чорноморців власна залізниця, орієнтована на азовські порти – Єйськ та Темрюк.

З 1908 по 1912 р. монополію Володикавказької залізниці підірвано діяльністю кредитно-кооперативних спілок колишньої Чорноморії. У цей період в Кубанській області та Чорноморській губернії

⁸²⁸ Спогади козака Є.Куниці (1897 р.н.). Запис 1992 р.//Архів Д. Білого.

створено чотири залізничних акціонерних товариства на основі існуючих кредитно-кооперативних спілок. Потрібна була нова залізниця, яка могла би пов'язати хліборобську Правобережну Кубань з Азовськими портами Північного Кавказу. Одним із ініціаторів її побудови стала Єйська міська дума. 1879 р. вона звернулася до імперської адміністрації за дозволом побудови залізничної гілки до Єйська. Тільки у 1893 р. отримано дозвіл на побудову гілки від Володикавказької залізниці до Єйська, але правління Володикавказької залізниці відмовилось підтримати цей проект через його високу собівартість та вірогідну збитковість⁸²⁹. Тоді міська влада Єйська звертається по допомогу до мешканців Єйського відділу. У 1907 р. інженер-залізничник С. Плашковський запропонував створити акціонерне товариство для побудови залізничної гілки від Єйська до ст. Сосика, що дозволяло створити можливість для станиць Єйського відділу вивозити хліб на продаж не довгим обхідним шляхом у Ростовський порт, а безпосередньо у Єйськ.

Станичні громади Єйського відділу підтримали цей проект. У створенні акціонерного капіталу взяли участь громади Уманської, Старомінської, Старощербинівської, Павлівської та хутора Сосики, які виділили зі станичних громадських фондів на будівництво залізниці від 75 до 100 тис. карбованців⁸³⁰. Частина цих коштів станичні громади отримали через військовий займ, частину – через виділення частини юртових земель під будівництво залізниці. За цю відчужену землю станиці отримали акції нового товариства. У липні 1908 р. затверджено статут Єйської залізниці. У липні 1911 р. відкрилася залізнична лінія Сосика – Єйськ довжиною 135 верст. У тому ж році коштом станичних кооперативних спілок закладено Армавіро-Туапсинську залізницю, яка мала забезпечити козацькі землі та Майкопські нафтові промисли сполученням з Чорним морем. Особливу активність у створенні умов для фінансування та будівництва цієї залізниці виявив отаман станиці Родниковської О.Д. Переяславський, який представляв козацьке населення Майкопського, Баталпашинського та Лабинського відділів Кубанської області⁸³¹. До жовтня 1917 р. Армавіро-Туапсинська залізниця мала довжину близько 2 тис. км, з яких 623 км. Введено в експлуатацію⁸³². У червні 1909 р. в ст. Брюховецькій відбувся з'їзд представників більш ніж 50 чорноморських

⁸²⁹ Леусян О. Деятельность частных железнодорожных обществ Кубанской области и Черноморской губернии в начале XX века / О. Леусян // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С.157

⁸³⁰ ДАКК. – Ф.637. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.35.

⁸³¹ Леусян О. Деятельность частных железнодорожных обществ ... – С.158.

⁸³² Там само.– С.159.

станцій Темрюцького, Кавказького, Єйського, Катеринодарського відділів, Єйська та Катеринодара. Головним питанням цього з'їзду стало прийняття рішення про будівництво Чорноморсько-Кубанської залізничної дороги. Ідея побудови цієї дороги, яка могла остаточно вирішити питання шляхів сполучення в Чорноморії, насамперед полягала у створенні сприятливих умов для продажу хліба козацькими господарствами і належала видатному кубанському громадському діячу чорноморському козаку Кирилові Живилу (1854 – 1914). Ініціативу К. Живиля активно підтримав наказний отаман Кубанського козацького війська та начальник Кубанської області Михайло Бабич, перший після Якова Кухаренка козак, призначений наказним отаманом рідного війська. На з'їзді у Брюховецькій вирішено прокласти відразу дві гілки нової залізничної магістралі – Брюховецька – Ахтарі та Кримська – Кущевська. Наприкінці 1909 р. більшість чорноморських станцій вже виділили кошти на будівництво нової залізниці. Долаючи жорсткий спротив адміністрації та конкуренцію з боку колишнього монополіста управління Володикавказької залізничної дороги, 20 червня був затверджений статут акціонерного товариства Кубансько-Чорноморської залізничної дороги. На цей час станичні громади встигли внести близько 1,5 млн карбованців до акціонерного капіталу. Район дії залізниці охоплював близько 50 населених пунктів з населенням в 500 тис. осіб. До правління та числа акціонерів Чорноморсько-Кубанської залізничної дороги увійшли представники станцій, хуторів та міст Кубані, відомі громадсько-культурні діячі – М.Рябовол, К.Живило, К.Бардиж, Ф.Щербина, Г.Концевич, К.Гаденко, М. ний та ін. У 1913 р. розпочалася тимчасова експлуатація магістралей нової залізничної дороги, а у вересні 1916 р. відкрито рух по всій лінії Чорноморсько-Кубанської дороги⁸³³.

Успішна самоорганізація станичних кооперативних товариств, яка виразно проявилась під час будівництва залізничних шляхів стала вагомим стимулом для піднесення самосвідомості українців Кубані. Чорноморсько-Кубанська дорога виступала як важливий символ відчуття власної ідентичності. Недаремно Чорноморсько-Кубанська дорога отримала неформальну назву «Чорноморка», або «козацька». Фінансовим контролером нової залізниці був запрошений відомий український письменник Адріян Кащенко, за сприяння якого всі станції цієї залізниці були оформлені в українському козацькому запорозькому стилі⁸³⁴.

⁸³³ Там само. – С.161.

⁸³⁴ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність ... – С.11.

Діяльність кредитно-кооперативних установ відіграла ще одну важливу роль. Кооперативні спілки створювали відносно стабільну фінансову базу для розвитку українських культурних установ на Кубані, фінансували діяльність «Просвіт», українських книгарень, театральних аматорських гуртків, підтримували нелегальні українські гуртки та відділення Революційної української партії, робили внески у покращання шкільної справи тощо. Майже кожне станичне відділення кредитно-кооперативної спілки ставало водночас і центром українського національно-культурного розвитку. Як і «Просвіти», кооперативні спілки були важливим фактором примирення між козаками та іногородніми, об'єднаними відтепер одною спільною справою.

6.10. Практики закріплення козацької станової та регіональної ідентичностей на початку ХХ ст.

У створенні ментального образу Кубанської області як своєрідного козацького регіону до Лютневої демократичної революції 1917 р. спостерігалось дві тенденції. Перша – загальноімперська, русифікаторська – була спрямована на нівелювання особливостей регіону та денаціоналізацію місцевої української спільноти, знищення залишків чорноморського «самостійництва». У той же час необхідність прищеплення кубанському козацтву «російського» духу та перетворення його на надійну опору монархії вимагало викорінення історичної пам'яті «про Запоріжжя» та плекання монархічних настроїв. У 1896 р. в Кубанській області проведено гучне святкування «200 – річчя Кубанського козацького війська». Вихідною датою утворення Кубанського козацького війська визначено 1696 р., коли для війни з турками Петро I сформував Хоперський козацький полк. За принципом визначення «старійшинства полку» було визначено і дату утворення Кубанського козацького війська⁸³⁵. Головною метою цих заходів стала спроба імперської та військової адміністрації змінити комеморативні практики кубанців та ліквідувати уявлення про історичну тяглість кубанського козацтва від Війська Запорозького. Втім, у середовищі козацтва, переважна частина якого завжди апелювала до Війська Запорозького як первинного джерела походження своєї спільноти, ця зміна викликала обурення. Затвердити на офіційному рівні визнання походження Кубанського козацького війська намагався наказний отаман М.Бабич (1844 – 1918). У своєму рапорті до Військового отамана Кавказьких козацьких військ (кінцевою інстанцією повинен був стати імператор) від 22 грудня 1910 р. М.Бабич просив пере-

⁸³⁵ Короленко П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска / П. Короленко. – Екатеринодар: Типография Кубанского областного правления, 1896. – С.3.

дати Кубанському війську як прямому спадкоємцю усі запорозькі регалії, які зберігались в Ермітажі, Артилерійському музеї та Преображенському соборі Петербурга. Досить показовим є рапорт М.Бабича до тієї ж інстанції від 12 лютого 1911 р., з проханням визнати за Кубанським військом старійшинства з 1556 р. – з часу заснування Війська Запорозького Низового. Обидва рапорти отримали негативні відповіді. Причина відмови пояснювалась тим, що «1696 год должен быть для кубанцев более ценным по боевой службе их предков России», на відміну від запорожців, які «много еще лет [...] не признавали себя подданными России и пользовались каждым случаем, чтоб отложиться от нее»⁸³⁶.

Мало чого досягли і русифікаційні заходи – в станицях незмінно панувала українська мова, а перепис 1897 р. засвідчив стійку самоідентифікацію більшості кубанців, особливо колишніх чорноморців, за мовною ознакою як «малоросів». Л.В. Македонов, один з організаторів та виконавців проведення перепису населення Кубанської області, констатував про етнічний склад краю: «судячи з мови, малоруська народність переважає в Кубанській області. Корінне козаче населення говорить малоруською мовою»⁸³⁷.

Втім, ґрунтовно змінити колективну українську чорноморську ідентичність козацтва вважалося неможливим без ґрунтового зламу його суспільного устрою, який тримався на станичних козацьких громадах, без залучення потужної ідеологічної бази, що за браком необхідних ресурсів у розпорядженні імперської адміністрації в тих умовах не можна було здійснити. Окрім того, проведення русифікаторської політики викликало активну протидію місцевої кубанської української демократичної інтелігенції, та, як зворотню реакцію – інтенсифікацію української чорноморської ідентичності. Друга тенденція проявлялась в наполегливій практиці місцевих кубанських патріотів серед козацької «чорноморської» старшини та культурно-просвітницьких громадських діячів, вчених, які намагались зберегти історичну пам'ять чорноморців, створити новий дискурс Кубані як самодостатнього економічного та своєрідного регіону зі своєю власною специфікою та історією, з міцними українськими козацькими демократичними традиціями.

У змаганні цих двох тенденцій певний злам відбувається після подій демократичної революції 1905 – 1907 рр., коли на Кубані посилюються демократичні рухи, наказним отаманом після півсторічної

⁸³⁶ Чумаченко В. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) / В. Чумаченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк: Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ». Східний видавничий дім, 2004. – С.197.

⁸³⁷ Македонов Л.В. Население Кубанской области... – С.570.

перерви знов стає чорноморський козак М. Бабич і місцева кубанська козацька еліта за його сприяння все більше залучає до формування образу Кубані місцеву інтелігенцію. Усвідомлення того, що імперський центр тримає Кубань в становищі напівколонії, небезпека ліквідації козацтва та тиск великого капіталу, стрімке економічне зростання краю, розвиток освіти створювали підстави для посилення «сепаратистських» тенденцій серед козаків та військової еліти, які приховано але наполегливо проявлялись у створенні нової кубанської історіографії (Ф. Щербина, П. Короленко, Є. Феліцин, В. Шамрай та ін.).

Новий етап розвитку історіографії Кубані склала нова талановита плеяда місцевих науковців, «патріархом» яких виступив Прокопій Петрович Короленко⁸³⁸. Народився він 5 липня 1834 р. на хуторі біля Павлівського куріня. Це був єдиний кубанський історик, який не отримав систематичної освіти. Батько його навчив читати, а курінний писар писати. На цьому освіта Прокопія Петровича закінчилася. Але потяг молодого козака до знань був постійний. Продовжуючи після смерті батька господарювати, він усе ж таки знаходив час, щоб читати книжки, а найцікавіші навіть переписувати. Хоч доля у П. Короленка була й нелегкою, як у всіх козаків-чорноморців – спочатку служба на кордоні, потім безкінечні війни, – однак допитливий козак все ж зумів зайнятися своєю улюбленою справою – вивченням історії. Йому доручалося привести у належний стан військові архіви. Саме завдяки копіткій праці Короленка збереглися величезні архіви Івана Попка та інші кубанські архіви.

У пошуку витоків Кубанського козацтва П. Короленко об'їздив всю Україну, вивчаючи історію Запорозького козацтва в архівах Харкова, Києва, Одеси, Полтави. У Харкові Короленка обрали почесним членом історичного товариства. На Кубані він став одним із засновників «Товариства аматорів вивчення Кубанської області». За своє життя Прокопій Петрович написав більше 30 наукових праць з історії та етнографії Кубані. 1874 р. в Києві вийшла його книга «Чорноморці», яка стала першим нарисом історії чорноморців, починаючи з часів руйнування Запорозької Січі.

⁸³⁸ Див: Городецкий Б.М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа...; Чумаченко В. К. «Неутомимый и упорный работник» (П.П. Короленко) / В. К. Чумаченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/personal/chumachenko_korolenko.htm; Хвостенко О. Україна і Кубань в історичній спадщині Прокопа Петровича Короленка (1834-1913) / О. Хвостенко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 208–216; Филимонов С.Б. Кубанский казачий историк и архивист П.П. Короленко – член Таврической ученой архивной комиссии / С.Б. Филимонов // Творческое наследие Ф.А. Щербины и современность. – Краснодар, 1999. – С. 188 – 190; Щербина Ф. А. Памяти Прокофия Петровича Короленко: доклад, прочитанный на общем собрании членов ОЛИКО 26 апреля / Ф. А. Щербина // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринбург: Тип. Кубанского обл. правления, 1913. – Вып. 6. – С. 11.

Видатним вченим Кубані був обдарований історик, статистик, письменник, громадсько-політичний діяч Федір Андрійович Щербина⁸³⁹. Його життя складалося з трьох періодів: перший охоплює дореволюційні часи, коли Щербина прославився як видатний вчений і громадський діяч; другий – період напруженої політичної діяльності в якості одного з провідників Кубанської Народної Республіки (Кубанського Краю) в 1917 – 1920 – рр.; третій – часи еміграції, інтенсивна наукова та громадська праця. Народився Федір Андрійович 13 лютого 1849 р. в станиці Новодерев'янківській. Його батько був священником Переяславського куреня, мати – Марина Григорівна Біла славилася у станиці своїми добродійними справами; пізніше її племінник генерал Василь Федорович Білий, двоюрідний брат Ф. Щербини, відзначився під час оборони Порт-Артура в 1905 р., де командував артилерією гарнізону. Сам Ф.Щербина, як і його предки та родичі, належав до козацького стану, був занесений в козацькі родинні списки, чим завжди пишався.

У 1861 р. Ф.Щербина почав навчання в Чорноморському військовому духовному училищі в Катеринодарі, звідки був переведений у Кавказьку духовну семінарію в м. Ставрополі. У 20 років Ф. Щербина залишив духовну семінарію і разом з друзями заснував у станиці Брюховецькій сільськогосподарську комуну, яка за два роки стала передовим сільськогосподарським підприємством. Здібним молодим козаком зацікавився військовий отаман, і Ф. Щербина невдовзі на військову стипендію поїхав навчатись до Москви у Петровсько-Розумовську сільськогосподарську академію. Під час навчання (1872 – 1874) він близько зійшовся з революціонерами-народниками, що вплинуло на формування його політичних поглядів. Залишаючись у ті часи поміркованим «українофілом», Ф.Щербина мріяв про докорінні демократичні зміни еволюційним шляхом у Російській імперії, за основу повинен був стати принцип громадського самоврядування, за ідеальну модель якого він вважав чорноморську козацьку станичну громаду. З 1874 р. Ф.Щербина як стипендіат Кубанського козацького війська навчається в Новоросійському університеті, там веде активну громадсько-просвітницьку роботу серед місцевих робітників, за що його декілька разів заарештовують та висилають до Вологодської губернії. Повернувшись на Кубань у 1879 р., Ф.

⁸³⁹ Галутво Л. К 150-Летию со дня рождения Ф.А.Щербини / Л. Галутво // Голос минувшего. – Краснодар, 1999. – № 1– 2; цього ж автора: Галутво Л. Ф. А. Щербина об артелях в пореформенной России / Л. Ф. Галутво // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 127–155.; цього ж автора: Общественная и профессиональная деятельность Ф. А. Щербини в эмиграции (1920–1936 гг.) / Л. Галутво // Культурная миссия Российского Зарубежья. История и современность. – М.: Российский институт культурологии, 1999. – С. 122–129.

Щербина починає займатися історією козацтва, вивчає економіку Краю та його природні ресурси. У 1884 р. його запрошують у Воронеж на посаду керівника статистичного відділення Воронежського губерньського земства. 1896 р. Ф. Щербина провів статистичне дослідження пустельних районів Казахстану, а повернувшись до Воронежа, був залучений статистичним комітетом до написання доповіді про нужденне становище селянства та необхідність конституції в Російській імперії. Тільки наближення демократичних змін врятувало Ф. Щербину від суворого покарання; у 1903 р. його відправили на Кубань у невеличке поселення Джанхот під нагляд поліції. Але й там видатний вчений продовжував займатися історичними, етнографічними та економічними дослідженнями.

1901 р. кубанський отаман Я.Д. Малама запропонував відомому українському історичу Дмитру Яворницькому, твори якого цінувалися на Кубані, написати історію кубанського козацтва. Але той відмовився, оскільки був зайнятий історією запорозьких козаків. Тоді військовий уряд звернувся до Ф. Щербини. Детально вивчивши всю попередню літературу з історії Кубані та архівні джерела, він узявся за цю титанічну роботу. У 1910 р. вийшов перший том «Історії Кубанського козацького війська», а в 1913 р. другий, в якому описано історію Кубані до середини ХІХ століття. Всього до 1912 р. Ф.Щербина надрукував понад сімдесят наукових статей. Саме завдяки наполегливій науковій праці Ф.Щербини було створене загальне уявлення про Кубань як особливий за своїми економічними та природними ресурсами, історичним минулим регіон. І весь цей час Ф. Щербина продовжував активну громадську діяльність. 1904 р. Ф. Щербину обрали членом-кореспондентом Імператорської Академії наук за розрядом історико-політичних наук. А в 1906 р. він очолив відновлену Військову Раду і був обраний до Державної Думи другого скликання депутатом від Кубанського війська.

На продовження роботи над історією Кубанського козацтва Крайовий уряд Кубанської Народної Республіки у 1919 р. виділив близько 30 тис. крб, але завершити її Ф. Щербині завадили події 1917 р. і громадянська війна. З 1921 року Ф. Щербина перебував в Чехословацькій республіці. 1922 р. став професором статистики Українського вільного університету й одночасно Української сільськогосподарської академії у Падебрадах. У 1924 – 1925 рр. був ректором Українського вільного університету. У Чехословацькій республіці Ф. Щербина був видним діячем просвітницького руху українців, котрі опинилися за кордоном, написав поеми «Богдан Хмельницький»,

«Петро-кубанець», «Чорноморці», а також спогади «Пережите, передумане, здійснене», у яких яскраво змалював побут станичного життя, де минуло його дитинство, свій життєвий шлях до початку 80-х рр. XIX ст. Помер Федір Щербина 28 жовтня 1936 р. у Празі. Поховали його на Ольшанському цвинтарі, чорну домовину закривав прапор Кубанської республіки – синій з малиновими, зеленими і жовтими кольорами. На могилі Щербини кубанці збудували каплицю. Всі 87 років свого життя Федір Щербина присвятив збереженню історії рідного краю, розвиткові науки й культури Кубані. Величезний архів ученого й досі залишається не опрацьованим дослідниками⁸⁴⁰.

Кубанські історики працювали у руслі позитивістської «документальної школи». Їх наполеглива праця по збору та публікації архівних джерел з історії Кубані, Чорноморського та Кубанського козацьких військ створили необхідне підґрунтя для підготовки «Історії Кубанського війська», яке стало історіографічним обґрунтуванням легітимізації Кубані як окремого самодостатнього регіону зі своєю історією та особливою ідентичністю мешканців. Одним із важливих елементів формування такого дискурсу козацької Кубані стала активна діяльність військового архіваріуса, історика та етнографа Івана Кияшка по впорядкуванню та зміні назв населених пунктів краю. У своєму рапорті від 16 листопада 1910 р. на ім'я наказного отамана Кубанського козацького війська М.П. Бабича він порівнював назви «чорноморських» станиць, які були безпосередньо пов'язані з історією Запорозької Січі – «Старі станиці, які отримали свої назви від куренів, що були в Запорозжжі, пробуджують спогади про предків – запорожців та їх колишню славу та звитяги» та назви тих станиць і хуторів, які виникли ситуативно і не були пов'язані ні з історичними діячами, ні з подіями історії Кубані та козацтва. У своєму рапорті військовий архіваріус пропонував зібрати відомості про походження «неісторичних» назв станиць та хуторів у їх мешканців та провести заходи, щоб надати їм нові «історичні» назви⁸⁴¹. М. Бабич, який відзначався активними заходами зі створення особливої кубанської козацької ідентичності, підтримав пропозиції І.Кияшка. Безпосередньо роботу з перейменування населених пунктів Кубанської області проводив штаб Кубанського війська. Представники штабу повинні були з'ясувати походження назв кубанських станиць та хуторів та скласти реєстр подій та персоналій історії Кубані і Війська Запорозького та історичних довідок

⁸⁴⁰ Про долю архіву Ф.А. Щербини див.: Боук Б. «Американський слід» у долі наукового архіву Федора Щербини: від гіпотези до підтвердження її / Б. Боук, В. Чумаченко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 190–199.

⁸⁴¹ ДАКК. – Ф.396. – Оп.1. – Спр.10228. – Арк.1 – 1 зв.

до них, які могли запропонувати для нових назв. Керівником заходів з перейменування призначався рідний брат військового архіваріуса, начальник штабу Кубанського війська Андрій Кияшко, а головним консультантом – сам Іван Кияшко⁸⁴². Розпочалось інтенсивне листування з отаманами відділів та станиць. У перспективі планувалось перейменувати Єйській відділ на Запорозький: «відділ, населений переважно нащадками запорожців по справедливості мав би носити назву за іменами цих славетних лицарів»⁸⁴³. Відділ так і не був перейменований, але 8 серпня 1910 р. 1 та 3 Єйські козацькі полки перейменовано в Запорозькі⁸⁴⁴. З історії чорноморського та кубанського козацтва пропонувались для назв імена чорноморських отаманів А.Головатого, С.Білого, З.Чепіги, М.Завадовського, Т.Котляревського, Ф.Бурсака, Я.Кухаренка (окремо відзначалось, як друга Т. Шевченка), Г.Матвєєва, О. Безкровного, історика та етнографа, генерала І.Д.Попка, з діячів Війська Запорозького – Б.Хмельницького, І. Сірка, П.Сагайдачного, з історичних топонімів – назви колишніх Запорозьких Січей – Томаківської, Хортицької, Підпільної, Чортотлицької, Базавлуцької; з'явилися станиці Дніпровська, Запорозька, Отаманська та ін.⁸⁴⁵.

У 1879 р. при Обласному статистичному комітеті в Катеринодарі був відкритий військовий етнографічний та природноісторичний музей на Кубані. Безпосередній ініціатор його створення, козацький старшина, історик і етнограф Євген Дмитрович Феліцин (1848 – 1903), став першим директором цього найбільшого музею Північного Кавказу. Пізніше музеєм завідували рідний брат кубанського історика Федора Щербини – В. А. Щербина (1840 – 1906), К.Т. Живило (1854 – 1916), І.Є. Гладкий (1862 – 1932). Особливо багато зробив для розвитку музейної справи отаман М. Бабич. Він особисто займався збиранням експонатів музею, який невдовзі став унікальним центром розвитку етнографії і науки на Кубані та всьому Північному Кавказі. Для горського відділу музею були зроблені манекени черкесів у святковому вбранні, запорожців, чорноморців та лінійних козаків часів освоєння Кубані козацтвом. Навколо музею були побудовані оселі, які представляли етнічні групи усієї Кубанської області – адигська сакля, хата-мазанка козаків-чорноморців, будинок лінійців. До музею надійшли портрети гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, К. Розумовського, І. Самойловича. З німецькими фа-

⁸⁴² Самовтор С.В. Переименование кубанских станиц и хуторов в 1910 – 1912 гг. / С.В. Самовтор // Кубань-Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 2. – Краснодар:ООО «Картика», 2007. – С.95.

⁸⁴³ ДАКК. – Ф.396. – Оп.1. – Спр.10020. – Арк.1 – 2.

⁸⁴⁴ Авраменко А.Короткий огляд історії Кубанського козацького війська... – С.161.

⁸⁴⁵ Самовтор С.В. Переименование кубанских станиц и хуторов в 1910– 1912 гг. – С.97– 98.

хівцями велися переговори про створення панорами Ельбрусу. З приватних зібрань кубанців музей отримав такі реліквії, як «булаву Богдана Хмельницького» та «люльку Тараса Шевченка»⁸⁴⁶.

Традиційно велику увагу українці Кубані приділяли розвитку освіти. У 1886 р. на Кубані вже існувало 296 учбових закладів – класична гімназія, 2 жіночі гімназії, 2 загальних училища, вчительська семінарія, 11 нижчих учбових закладів і 278 початкових народних училищ. Жіноча гімназія, що розміщувалась у великому двоповерховому будинку, стала справжнім культурним центром Кубанського краю. У ній постійно відбувались концерти відомих артистів, навіть співаків паризької опери, театру «Ла Скала» (тут у січні 1901 р. читав свої лекції «О запорозьких старожитностях» Д.І.Яворницький). А 25 серпня 1906 р. у гімназії відбулося установче засідання «Кубанського просвітницького товариства». 1872 р. на Кубані відкрилася козацька вчительська семінарія, де проводилися вчительські з'їзди. Кожна станиця мала декілька шкіл, яким з громадських земель виділялося загалом 20863 десятини. Піклування про школу брала на себе станична громада, яка виплачувала вчителям гроші, проводила ремонт шкільних приміщень. Козаки вчилися у школі безкоштовно, а іногородні платили за навчання символічну платню – 3 крб щорічно, хоча на кожного учня козацька громада витратила 22 крб. Найбільше славилися школи у станицях Слав'янській, Брюховецькій, Коренівській, Уманській, Павлівській, Полтавській. «Збільшення станичних прибутків створило можливість ввести значні поліпшення в громадський побут. Перше місце займає постановка шкільної справи. Мабуть, ніде в Росії неможливо знайти таку велику кількість чудових шкільних будівель, кам'яних та містких, розрахованих на кількість учнів до 200 осіб. Жалування вчителям, шкільне обладнання та інші витрати навряд чи знаходяться в інших місцях так високо як в Кубанській області»⁸⁴⁷.

Навчання кубанці розпочинали у церковноприходських школах, що мали січові традиції. Тут учні під керівництвом дяка вивчали граматику, часопис і псалтир. На заняття маленькі козаки приходили у черкесках і бешметах з дерев'яними кинджалами. У кожній школі урядник із старих козаків навчав їх володіти шашкою і кинджалом, освоювати стрій і військові вправи. Після того як учень закінчував навчання, шкільне товариство святкувало його тріумф. Це був веселий урочистий звичай. Випускник приносив у школу вели-

⁸⁴⁶ Білий Д. Малиновий клин: [нариси з історії українців Кубані] / Д. Білий. – К.: Товариство «Україна», 1994. – С.70.

⁸⁴⁷ Мельников Л. Иногородние в Кубанской области ... – С.95.

кий глек, наповнений по вінця солодкою кашею і закритий відрізом тканини, на якій лежала монета. Разом з учителем учні урочисто їли кашу, а пустий глек вішали на високий кіл у тину і з відстані розбивали його камінцями, показуючи свою козацьку влучність. Потім збирали уламки розбитого глека і салютували ними у небо, вітаючи випускника.

Багато козаків були письменними – не вміти читати й писати вважалося для кубанців великою ганьбою. Особливим стимулом для розвитку освіти була військова служба. У станицях існували громадські бібліотеки, іноді великі. У 1876 р. в Катеринодарі відкрився військовий книжковий склад, звідси книжки надходили у станичні бібліотеки. Кубань за рівнем народної освіти посідала одне з перших місць у Російській імперії⁸⁴⁸. У 1917 р. на Всеросійському з'їзді директорів учительських семінарій відзначалося, що Кавказька округа посідає перше місце в імперії за якістю навчання в школах, що тут (на Кубані) першими впроваджувалися методи найновітнішої педагогіки, згідно з якими діти у школах могли повністю виявляти свою самодіяльність та індивідуальність⁸⁴⁹.

Окремо розглянемо питання про рівень лояльності козацтва до монархії Романових. Існує досить поширений стереотип про козацтво, як стан, в якому монархічні настрої були досить міцні та стійкі – «міф про царя та козака» (В. Макніл)⁸⁵⁰. Подібний дискурс козацтва («вірного слуги царату»), з невеликими варіаціями наполегливо створювався як імперською адміністрацією, так і радикальними революційними колами. Цей процес набув особливо інтенсивного розвитку в 1827 р., коли спадкоємець престолу Олександр був найменований «Отаманом всіх козаків» та шефом Донського полку. Статус почесного отамана був представлений як персональний зв'язок імператорської фамілії з козацтвом. Цей зв'язок був освячений під час окремої церемонії у Новочеркаську в 1837 р. Олександр II та його спадкоємці старанно підтримували особливий монархічний дискурс козацтва⁸⁵¹. Під час урочистої церемонії в Новочеркаську, коли туди прибув у 1837 р. імператор Микола I зі своїм спадкоємцем Олександром, відбувся парад 17 тис. козаків, у Військовому соборі Миколі I був вручений отаманський пірнач. У промові Микола I висловив ставлення до козацтва: «Я показав вам, наскільки ви близькі моєму серцю. Ось

⁸⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.966. – Арк.4.

⁸⁴⁹ Народна освіта на Кубані раніше і в сучасний момент // Кубанские думы – Кубанські думки. Орган Союзу Кубанців в ЧССР. – Прага, 1928. – № 3. – С. 22.

⁸⁵⁰ McNeal W. H. Tsar and Cossack, 1855–1914. – London: The Macmillan Press, Ltd., 1987. – P. 1–5.

⁸⁵¹ Уортман Р. С. Сценарии власти: мифы и церемонии русской монархии: [в 2 т.]. – Т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I / Р.С. Уортман ; пер. с англ. – М.: ОГИ, 2004. – С.462.

я вам його представляю (спадкоємця Олександра – *Д.Б.*), служіть йому, як ви служили мені і моїм предкам і він вас ніколи не забуде»⁸⁵². Втім, монархічні настрої так і не вкорінилися в середовищі козацтва. Козаки розглядали свій зв'язок з монархією крізь призму феодальних васально-сюзеренних відносин, які спиралися на взаємні домовленості. Окрім офіційних церемоніалів, які повинні були підтримувати враження про позірну лояльність козацтва до монархії, інших свідочств про поширення монархічних настроїв дуже мало. І події 1917-1920-х рр. довели, що монархізм так і не став імперативом для обрання «стратегії дій» серед кубанського козацтва.

⁸⁵² Там само. – С.482.

РОЗДІЛ VII

Між двох вогнів. На шляху державного самовизначення в 1917 – 1920 роках

7.1. Від Кубанської області до Кубанської Народної Республіки

Із початком Першої світової війни мобілізація кубанських козаків розпочалася вже 19 липня 1914 р. На початку серпня вже були мобілізовані друга і третя черги козаків запасу та ратників I розряду. Через рік, на серпень 1915 р., на фронтах Першої світової війни знаходилось біля 97 тис. кубанських козаків, наприкінці війни – 107 тис., 12% всього козацького населення краю. Про кількість іногороднього населення Кубані, мобілізованого на фронт, достеменних відомостей немає, але загалом кількість мобілізованих козаків була набагато більшою, ніж цивільного населення, і безпрецедентною за всю історію козацтва. Усього до вересня 1917 р. з Кубанської області на фронт відбуло 160 тис. осіб, а з Чорноморської губернії лише в армійські частини – 7 тис. осіб. Загалом за роки війни Кубанське козацьке військо виставило на фронт 37 кінних полків, 24 пластунських батальйона, окремий кінний дивізіон та окремий пластунський дивізіон, 51 сотню, 6 артилерійських батарей, не рахуючи тилових частин⁸⁵³.

З початком війни, зважаючи на близькість кордонів з Туреччиною та воєнними діями на Чорному морі, Чорноморська губернія та Таманський відділ були переведені на військовий стан, розповсюджений з 21 серпня на всю територію області. Адміністративна влада в Кубанській області та Чорноморській губернії перейшла до тимчасового генерал-губернатора – наказного отамана М.Бабича. Усі роки війни Кубань виконувала роль надзвичайно важливого у стратегічному відношенні регіону та головної тилової бази діючої Кавказької армії. Через Кубань проходили важливі військові магістралі, відбувалося переформування та дислокація частин, які спрямовувалися на Кавказький фронт, в Кубанську область прибували десятки тисяч біженців із західних губерній Російської імперії, Закавказзя, військовополонені, осідали чиновники чисельних тилових служб. Це призвело до

⁸⁵³ Ратушняк В. Н. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / В. Н. Ратушняк. – Краснодар: «Советская Кубань», 1996. – С.471.

збільшення населення краю за рахунок новоприбулих з 2,9 млн (1913) до 3,1 млн (1916)⁸⁵⁴.

Міграційні процеси загострили соціальні відносини на Кубані – збільшувалося некозацьке населення, новоприбулі надзвичайно важко адаптуватися до особливостей економічних та соціальних відносин в краї. Погіршилося становище як козаків, так і іногородніх. До кінця війни 35% козацьких господарств залишилися без працівників, робота за наймом стала основним джерелом існування для 10% господарств. На 1917 р. в Кубанській області нараховувалося 140 тис. батраків⁸⁵⁵. Сильного удару війна завдала господарствам, економічний добробут яких спирався на продаж збіжжя – чорноморські та азовські порти були закриті у зв'язку з воєнними діями. До 1917 р. посівна площа на одне господарство скоротилась в середньому з 9,7 дес. до 6,8 дес.⁸⁵⁶ Загальна площа під посіви зменшилася з 3485,7 тис. дес. (1914) до 2773,9 тис. дес. (1917)⁸⁵⁷. Про кількість господарств та їх національний склад свідчив сільськогосподарський перепис 1917 р.

Таблиця 6.3.

Розподіл господарств Кубанської області за національною ознакою на 1917 р.⁸⁵⁸

Відділи	національність			
	усього	великороси	малороси	руські
Баталпашинський	42906	10980	14718	2886
Єйський	58250	8679	46893	1774
Кавказький	62843	35901	21141	4483
Катеринодарський	54399	15778	30111	804
Лабинський	66815	36412	26497	1535
Майкопський	62548	29346	17558	8549
Таманський	63724	6277	45714	6776
Уього	411485	111955	202632	58225
Козацьких господарств	346916	101861	180251	54835
Селянських	18544	3714	10419	1319

Склад населення Кубані був таким: українців – близько 62%, росіян – 30%, горців (адигів) – 8%⁸⁵⁹. Українців загалом на Північному

⁸⁵⁴ Кавказский календарь на 1916 г. – Екатеринодар, 1916. – С.44 – 45.

⁸⁵⁵ Ратушняк В. Н. Очерки истории Кубани... – С.474.

⁸⁵⁶ Там само. – С.475.

⁸⁵⁷ Статистико-экономические материалы по обследованию Кубанского края. – Екатеринодар : [Б.в.], 1918. – С.14.

⁸⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.966. – Арк.30.

⁸⁵⁹ Там само. – Арк.3.

Кавказі – у 1897 р. – 2571000, у 1914 р. – 4034625, 1919 р. – 4356000⁸⁶⁰.

У цілому, козацькі господарства набагато легше переносили тиск воєнного часу. Станичні громади допомагали козацьким родинам, які залишилися без працівників, організовували спільну працю на їхніх ділянках землі, намагалися забезпечити моральну та матеріальну підтримку родин фронтовиків. Перебуваючи на фронті, козаки постійно підтримували тісні зв'язки зі своїми станицями. Громадське самоврядування не давало козацьким родинам розорюватися без господарів, на Різдво і Великдень вони отримували від станичних громад подарунки і вітання. Станичники разом обробляли землю, допомагали один одному. Згідно з постановою наказного отамана, господарствам видавались позики з військового капіталу на пільгових умовах, як козацьким, так і іногороднім родинам. Утім, війна посилила майнову диференціацію в середовищі козацтва – у 1917 р. 42,7% козацьких господарств мали посіви в середньому до 5 дес., або взагалі не сіяли, 16,8% господарств мали посіви по 16 і більше десятин. Інше становище було у іногородніх. Відсутність міцної громади, слабка матеріальна база – все це руйнувало їхні господарства. 56,6% господарств іногородніх взагалі не мали посівної площі, близько 25% засівали до 5 дес., і лише 6,2% засівали 16 і більше десятин⁸⁶¹. У 1917 р. за кількістю коней, яких мали господарства (один кінь – бідняцьке, від двох до чотирьох – середняцьке), майнове розшарування населення Кубані розподілялося наступним чином: серед козацьких господарств – 25% належали до бідняцьких, 50% – до середняцьких, 25% – до заможних. Серед іногородніх відповідно – 62,6%, 30,1%, 7,3%, серед горців – 70%, 20%, 10%⁸⁶².

Утім, Кубанська область продовжувала вирізнятися з-поміж інших регіонів Російської імперії високими врожайми та великими запасами хліба. 1917 р. надлишки продовольчих та кормових хлібів на Кубані склали більше 53,8 млн. пудів, у тому ж році з області відправлено 40 млн. пудів хліба⁸⁶³. На 1917 р. Кубанська область мала 8550528 дес. землі, з них 16,1% (938750 дес.) – непридатні для сільського господарства. У розпорядженні станичних громад було 5166459 десятин або 67,5% земельних ресурсів⁸⁶⁴. За рівнем організації сільського господарства Кубань продовжувала займати перше місце в Російській імперії, за рівнем розвитку кооперації знаходилася на одному

⁸⁶⁰ Там само. – Арк.30.

⁸⁶¹ Ратушняк В. Н. Очерки истории Кубани... – С.479.

⁸⁶² Там само. – С.480.

⁸⁶³ Там само. – С.478.

⁸⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.827. – Арк. 8.

рівні з центральноукраїнськими регіонами, за рівнем народної освіти посідала одне з перших місць⁸⁶⁵. У 1918 – 1920 рр. загальна вартість сировини на Кубані приблизно оцінювалась в 500 млн. карбованців⁸⁶⁶. Незважаючи на достатнє забезпечення Кубанської області хлібом, швидке зростання цін, дефіцит товарів спричинили «продовольчі бунти», які наприкінці травня 1916 р. розпочалися в чорноморських станицях і невдовзі охопили десятки поселень області.

Відповідно до початкового розташування першочергових кубанських козацьких підрозділів напередодні війни, їх переважна частина взяла участь у бойових діях на Кавказькому фронті. На Західний фронт перекинуто мобілізовані пільгові полки кубанців. Козаки драли участь у всіх великих воєнних операціях від Балтики до Персії – у Східній Пруссії, Галичині, Закавказзі. Кубанські козаки відзначилися високим рівнем дисциплінованості, згуртованості, хоробрістю та військовим вишколом. Козацькі полки розбили турків під Саракамишем, брали участь в облозі Перемишля, взятті Ерзеруму, Карсу і Андагану, укріпленої турецької фортеці Трапезунд. Особливу роль кубанські козаки відіграли у бойових діях у Месопотамії, склавши основу експедиційного корпусу (1-й Уманський, 1-й Запорозький, 1-й Хоперський козацькі полки). Головним завданням корпусу був прорив фронту та здійснення глибокого рейду в тил турецьких військ з метою зірвати виступ Персії на боці країн Центрального блоку. У квітні 1916 р. корпус, в авангарді якого йшов 1-й Уманський полк, подолавши 300 верст, в глибокому тилу противника зустрівся під Багдадом з англійськими військами. Усіх козаків передової сотні нагороджено Георгіївськими хрестами, а осавула В. Гамалія – англійським орденом Воєнного Хреста⁸⁶⁷.

Незважаючи на високу ефективність дій козацьких підрозділів, широке використання нової військової техніки – кулеметів, отруйних газів, авіації, колючого дроту, бронемашин, танків, – поступовий перехід до позиційної війни, особливо на Західному фронті, зводив нанівець роль кінноти. Все частіше траплялися випадки, коли замість звичних кавалерійських атак, козакам доводилося воювати в окопах. Війна, яка затягувалася на невизначений час, однаково важко позначилася на всіх соціальних верствах Кубанської області, авторитет центральної влади швидко падав. Тому не дивно, що, коли до Катеринодара докотилася звістка про революційні події в Петрограді в лютому 1917 р., козаки сприйняли її спокійно, а іногородні – з радістю.

⁸⁶⁵ Там само. – Арк.4.

⁸⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.3795с. – Оп.3. – Спр.39. – Арк.3.

⁸⁶⁷ Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська... – С.171.

Останні сподівалися, що зможуть отримати землю, а козаки – що їм не доведеться приймати участь у каральних акціях. У деяких станицях, де були осередки «Просвіти», на станичних правліннях вивішено синьо-жовті прапори, з'явилася примарна надія, що революція зможе знищити розкол між козаками та іногородніми, що козаки будуть готові поділитись землею – «розломити паляницю надвоє»⁸⁶⁸. Показовим є той факт, що коли 25 березня 1917 р. у Петербурзі відбулася демонстрація 25 тис. українців, то очолили її кубанські козаки колишнього царського конвою, які їхали попереду величезної колони з запорозькими прапорами і клейнодами⁸⁶⁹. У цьому ж 1917 р., на початку літа, у Катеринодарі утворилася організація Української соціал-демократичної партії, яка провела маніфестацію серед українського населення Катеринодара під українськими національними знаменами. На виборах в міську думу представники Української соціал-демократичної партії отримали 12 мандатів⁸⁷⁰.

Поступово в середовищі кубанської інтелігенції та козацької еліти сформувалися дві основні течії. Російська демократична інтелігенція Кубані була налаштована революційно і розраховувала на впровадження земського правління та ліквідацію станових меж. У той же час її представники – «централісти» – були рішуче налаштовані проти автономії Кубанської області. Революційні російські кола бачили в іногородніх свого природного союзника, а козацтво розглядали як реакційний елемент. Зазвичай, цю політичну течію на Кубані представляли люди, які жили в краї недовго, тому мали поверхове, шаблонне уявлення про козаків, їх побут, звичаї й традиції.

Представники місцевої кубанської козацької інтелігенції, козацькі лідери – «федералісти», «автономісти», «самостійники» – швидко побачили в революції можливість для розширення автономії Кубані та збільшення ролі Кубанського козацького війська в житті краю. Зрозуміло, що вони сподівались на підтримку козацького населення. У цій групі інтелігенції уявлення про козаків та певну частину «корінних» городовиків як повноцінних «громадян» Кубані, на противагу новоприбулим, сформувалось ще до початку революції. Представники цієї частини кубанської інтелігенції намагалися зберегти особливості регіону, запобігти тим революційним перетворенням, які могли б зруйнувати козацьку громаду як основу соціальної структури козацтва, – як найоптимальнішу для подальшого розвитку краю. У перспе-

⁸⁶⁸ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані... – С. 74.

⁸⁶⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917– 1923 рр. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: Булава. Видавнича корпорація, 1954. – Т.І. – С. 47.

⁸⁷⁰ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані... – С. 112.

ктиві «автономісти» розглядали майбутнє Кубані у складі Російської демократичної та федеративної республіки. Головними ідеологами цього напрямку були Ф.Щербина та осавул Кіндрат Бардиж (1868 – 1918). Значний вплив на цю групу мали представники українського напрямку, які в перспективі сподівались на утворення української держави та об'єднання з нею Кубані на федеративній основі. До представників цього напрямку належали колишні члени «Чорноморської вільної громади» М. Рябовол, Л. Бич, К. Безкровний та ін.

Відразу після отримання повідомлення про революцію в Петрограді у Катеринодарі утворився Громадський виконавчий комітет з представників громадських, партійних та профспілкових організацій. До Виконавчого комітету увійшло близько 80 осіб, виконавча влада передавалась Тимчасовому обласному комітету. Очолив Комітет член російської соціал-демократичної партії адвокат С.Турутін, який переїхав до Катеринодара щойно перед революцією⁸⁷¹. Виконавчий комітет позбавив влади наказного отамана М.Бабича і перебрав усю повноту влади в свої руки. За розпорядженням Виконавчого комітету були заарештовані поліцмейстер та жандармські офіцери, військова канцелярія припинила своє функціонування. У населених пунктах Кубані почали створюватися громадські комітети, які повинні були зосередити в своїх руках всю повноту влади на місцях. У якості комісара Тимчасового уряду до Катеринодара прибув відомий та впливовий кубанський громадсько-політичний діяч осавул К. Бардиж. Але, підтримавши Українську Центральну Раду, останній став на бік «автономістів» та вийшов з партії кадетів.

Утім, невдовзі виявилось що нові адміністративні структури, які щойно почали формуватися, не змогли налагодити дієвий контроль над суспільно-політичною ситуацією в краї. Система військової влади була зруйнована, але реальна влада в станицях залишалась в руках станичних громад. Натомість спостерігалось загострення протистояння між іногородніми та козаками, а у Виконавчому комітеті стався розкол між «централістами» та «автономістами». Остаточо примарна єдність тих сил, які становили нову владу, зазнала краху на Обласному з'їзді Кубанської області 22 квітня 1917 р. На з'їзді були представлені всі етнічні групи, соціальні та станові верстви краю. Незадоволення представників козацтва викликав як склад нових провідників, серед яких переважали чужі для місцевого населення новопривбулі діячі, так і деякі резолюції з'їзду, передовсім рішення, що вважати «корінним» мешканцем Кубані можна того, хто прожив у краї не

⁸⁷¹ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність.. – С.16.

менше року, та створення «комісії по козацьких справах», яку очолив цивільний С.Турутін⁸⁷². Незадоволеними позицією голови комітету залишились і лідери «автономістів» – той рішуче відмовився вести будь-які розмови про перспективу створення не тільки демократичної, а й федеративної російської республіки. І хоча рішення про землю, за поданням фракції іногородніх, переходило до компетенції майбутніх Установчих зборів, все ж козаки побоювались, що значна частина військових земель перейде до іногородніх, або взагалі військова власність на землю буде скасована.

Відразу по закінченні з'їзду представники козацтва оголосили про зібрання Військової ради за зразком 1907 р., на якій мала обговоритися суспільно – політична ситуація в краї. На Військовій раді був створений Військовий уряд, до складу якого увійшло сім членів Обласного комітету від козацтва та сім обрала Рада. Очолив Військовий уряд козак-лінійць полковник Олександр Філімонов (1867–1948), а його заступником обрано козака-чорноморця, завзятого «автономіста» та «українофіла» хорунжого Івана Макаренка. Розподіл керівних посад у Військовому уряді між лінійцем та чорноморцем мав би забезпечувати баланс сил між двома частинами Кубанського козацького війська та сприяти їх єднанню для спільної праці по захисту як інтересів Краю, так і козацтва, яке вважалось впливовою та провідною верствою його населення.

Утворення Військової ради спричинило ситуацію двовладдя на Кубані, і протистояння між Обласним комітетом та Військовим урядом перетворилося в напружену латентну боротьбу за вплив на населення та повноваження. Для козаків виникнення Військової ради стало сигналом для легітимного перебрання влади по станицях, вже на офіційному рівні, в свої руки. Обласний комітет, перетворений на «Совет», намагався відновити свій вплив шляхом уведення земського правління на Кубані. С. Турутін, перебуваючи в Петрограді, отримав необхідні інструкції від Тимчасового Уряду, згідно з якими весь контроль над земельними ресурсами та суспільним майном у краї повинен був перейти до земств. Перспектива введення земського правління на Кубані означала втрату козацькими громадами права володіння станичним майном і втрату козацтвом статусу провідної суспільної верстви краю. Саме становище козацтва як окремої групи опинилося під загрозою.

Але для виконання цих інструкцій Тимчасового уряду кубанський Обласний совет не мав ні необхідної збройної сили, ні впливу на

⁸⁷² Там само. – С.18.

найзгуртованішу та добре організовану силу Краю – козацтво. За таких умов козацькі «автономісти» фактично усунули його від влади. Наприкінці квітня 1917 р. представники козацтва, які входили до Обласного союзу, оголосили себе окремою військовою Радою, а вже 4 липня Військова рада проголосила про скасування кубанського Обласного комітету та перехід усієї влади до Військової ради та Військового уряду⁸⁷³. Принаймні, козаки поставили Тимчасовий уряд перед фактом, що з ними треба рахуватись. Прихильники автономії Кубані досить легко позбавилися небажаних революціонерів, але до яких меж поширювалася ця автономія, залишалось невизначеним. Ідея зміцнення козацької влади та створення механізмів для її захисту інтенсифікували активність козацьких еліт. Козацькі провідники, декларуючи свою відданість ідеї «єдиній неподільній республіканській Росії» фактично виступали за розвиток місцевої автономії та недоторканості козацьких земель, тобто військової власності на землю, що проявилось вже у загальній резолюції I-го Загальнокозацького з'їзду, який відбувся в березні 1917 р.⁸⁷⁴ На 2-му Загальнокозацькому з'їзді в червні того ж року позиція козацьких представників залишалась незмінною, хоча вже виразно виявилась орієнтація кубанських делегатів на підтримку політики Центральної Ради. Більша частина з'їзду висловила підтримку Тимчасовому уряду в його протистоянні з Центральною Радою, натомість кубанські представники – хорунжий В. Бардиж, осавул К. Бережний, В. Поночовний, осавул В. Гамалія та інші козаки-чорноморці проголосували проти резолюції, яка засуджувала I-й Універсал⁸⁷⁵.

Чим більше заглиблювалась нова демократична Росія у хаос розпаду структур, анархію та насильство, тим чіткіше проступало намагання козацьких провідників знайти нову основу для легітимації своєї влади та збереження системи козацького самоуправління. Чим більше Тимчасовий Уряд шукав опору серед демократично але централістськи налаштованої інтелігенції, тим більше дистанціювалось від нього козацтво, яке розуміло, що демократизація Росії на загальних засадах призведе до його ліквідації як окремого стану. Але в умовах, коли система васально-сюзеренних відносин між козацтвом та монархією була зруйнована, новим джерелом легітимності існування козацької спільноти ставав принцип національно-демократичного самовизначення. Загальнодемократичний принцип прирікав козацтво на зникнення – лише на Дону і на Кубані частка

⁸⁷³ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані. – С.91.

⁸⁷⁴ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С.18.

⁸⁷⁵ Там само. – С.21.

козаків серед населення досягала 40%, в решті районів козацьких військ цей відсоток зменшувався (Забайкальське козацьке військо – 29,1%, Оренбурзьке – 22,8%, Терське – 17,9%, Уральське – 17,7%, Астраханське – 1,8%, Амурське – 17,9%)⁸⁷⁶. Фронт розпадався, дисципліна швидко падала і маса іногородніх зі зброєю в руках ось-ось мала посунути додому. В умовах, коли в усіх цих регіонах протистояння між іногородніми та козаками набувало все більшої гостроти, адміністрація в козацьких регіонах все більше сподівалася на місцеве козацтво з метою знайти опору в боротьбі з поширенням дестабілізації та хаосу. За таких умов для козаків ідея федеративної Росії та закріплення свого статусу вже не як окремого стану, а як окремого народу ставала особливо привабливою. Тому на З'їзді поневолених народів у Києві 8 – 15 вересня 1917 р. делегати козацьких військ спробували виступити як представники окремої козацької нації. Наслідком цього стала окрема резолюція З'їзду: «1) Визнати козацтво між народами Російської Республіки самостійною галуззю, яка утворилась через особливі обставини історичного життя і має всі права на незалежне існування; 2) всіма засобами підтримувати змагання козацтва до порядкування свого життя на основі самовизначення; 3) вітати приєднання до З'їзду народів вільного козацтва, як повноправного члена вільних народів Російської Демократичної Федеративної Республіки, перебудови котрої вони домагаються»⁸⁷⁷. Утім, об'єднати зусилля всіх козацьких військ, розкиданих від Чорного моря до Тихого океану, здавалося неможливим, тому наприкінці вересня 1917 р. виникла спроба створити Південно-Східний Союз козацьких військ, який об'єднав би Дон, Кубань та Терек в єдиний державний організм.

Ситуація на постімперському просторі розвивалась занадто швидко, і проекти міжкозацьких утворень так і не були реалізовані, принаймні, не перетворились на потужну державотворчу силу. Водночас вони продемонстрували, що козацтво стало головною рушійною силою відцентрових тенденцій у багатьох районах колишньої Російської імперії. Проект створення Південно-Східного Союзу козацьких військ передбачав визнання Катеринодара своєю столицею, а Росію – федеративною державою. 22 – 24 вересня 1917 р. у Катеринодарі відбулася I конференція Південно-Східного Союзу. У резолюції Конференції був висловлений протест Тимчасовому уряду, який, проголосивши утворення Російської республіки, не передбачив федеративний принцип її устрою: «Заявити Російському Правительству, що козацтво у своїх державних змаганнях не задоволене актом Правите-

⁸⁷⁶ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С.22.

⁸⁷⁷ Там само.

льства та що разом з іншими буде всіма засобами простувати до проголошення федеративної держави»⁸⁷⁸.

24 вересня 1917 р. Кубанська військова рада вже вдруге зібралася на свою сесію. На засіданні Кубанської ради були присутні делегати від Центральної Ради. Після привітання представників Центральної Ради слово взяв М.Рябовол. Його промову передає В.Іванис, учасник цієї сесії, але вже з боку кубанців: «Відповідав їм Рябовол спочатку по-російськи, а потім перейшов на українську мову. Основне у відповіді таке: «Україна прислала нам в гості своїх послів. Вітаю вас, браття!» (Бурхливі оплески, всі встали. Вигуки – «Слава, слава! Ура!»). Представників попрохали на сцену, де засідала президія. «Браття, казачи лінейці, я убежден, что вы не осудите, а поймете вашими сердцами те чувства, какие наполняют мою душу... і не только мою, а души всех казаков черноморцев в настоящий момент. Приветствуем же послов Матери-Украины языком наших отцов, дедов и прадедов! (галас: «просимо, просимо!»). Далі Рябовол говорить по-українському: «Дорогі гості! Мачуха доля відірвала наших дідів запорожців від лона і закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матірнього догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ, пам'ять про Україну і любов до матері. Царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоסקали в крові Матері (голоси з місць – «не діждали б, не діждали б!»). Так не діждали б цього ніколи... хоч царі понівечили наші душі, та не вбили. І ми, діти, руки на матір не підняли б... Та минула лиха година... прийшла воля і ми ожили. Ожили, і як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорить уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів. Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки централісти всяких проб, ні авантюристи всіляких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі»⁸⁷⁹. На сесії ухвалено рішення про приєднання Кубані до Південно-Східного Союзу та резолюція про підтримку перетворення Росії на демократичну федеративну республіку.

Вочевидь, головними ідеологами державотворчих процесів на Кубані виступили Ф.Щербина та М.Рябовол. Ф.Щербина послідовно дотримувався думки, що оптимальною основою для державного устрою Кубані стане демократична система козацької громади, заснованої на принципах самоврядування та спільного користування земель-

⁸⁷⁸ Там само. – С.22 – 23.

⁸⁷⁹ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані... – С.108.

ними ресурсами, козаки для нього вже виступали як повністю сформована соціальна верства з притаманними їй відчуттями відповідальності за свій регіон та схильністю до самоорганізації. У перспективі Ф. Щербина розраховував, що ці риси можна буде прищепити іногородньому населенню. М. Рябовол, погляди якого були близькі до уявлень Ф.Щербини про провідну роль козацтва, водночас розумів, що без долучення до станового ще й національного принципу, без об'єднання з Україною Кубань навряд чи зможе реалізувати свій державний потенціал.

Ідеї Ф.Щербини були надзвичайно популярні серед депутатів Кубанської військової Ради. На II-й сесії Військова рада проголосила Кубанську область Кубанською республікою (офіційна назва – Кубанський Край). Вважалось, що Кубанський Край виступає як рівноправний автономний член федерації народів Росії. З метою об'єднання всього населення краю Кубанська військова рада припиняє позиціонувати себе лише як представника козацтва. На її основі була створена Кубанська крайова рада – перший парламент новоствореної республіки. Регулювати становлення державних структур республіки, її адміністративного та суспільного устрою мали затверджені Радою «Тимчасові основні положення про вищі органи влади в Кубанському Краї», що стали фактично першою конституцією новоутвореної Кубанської республіки. Згідно з цією конституцією, вищим органом влади Кубані виступала Законодавча рада, до якої обирались представники всіх соціальних верств (козаків, горців та корінних іногородніх) та національностей краю. Функції виконавчої влади належали Кубанському крайовому уряду, підзвітному Законодавчій раді та особі Військового отамана з функціями президента, який обирався Законодавчою радою. За Військовим отаманом зберігалось право накладення вето на закони, ухвалені Законодавчою радою. Відносини з центральним російським урядом підтримувались кубанською республікою через свого представника. Представником Кубанського Краю при Тимчасовому уряді призначався К.Бардиж. Вищий законодавчий орган кубанської республіки – Кубанська крайова рада (збиралась двічі на рік). Для розробки законів Кубанська крайова рада виділила зі свого складу в законодавчому порядку Кубанську законодавчу раду. Вищу виконавчу владу в Краї очолював Військовий отаман (президент), який звітувався перед Законодавчою радою, Рада управління справами (рада міністрів) була відповідальною перед Кубанською законодавчою радою та Кубанським військовим контролером, які обиралися Крайовою радою. Згідно з конституцією Кубанського Краю,

забезпечувалася повна свобода слова, зібрань союзів та віросповідань⁸⁸⁰.

За час існування Законодавчої ради були прийняті наступні найважливіші закони: земельний закон від 2 березня 1918 р. (остаточно затверджений 7 грудня 1918 р. на Надзвичайному з'їзді Кубанської крайової ради під назвою «Основні положення земельної реформи»), який скасував приватну власність на землю, воду, ліси та надра. Усе це передано у ведення Крайового земельного фонду для безкоштовного розподілу між усім населенням Краю (козаками, іногородніми та горцями). Також розглядався Закон про Кубанську армію; Закон про викладання в школах українською мовою⁸⁸¹.

Першим Військовим отаманом Кубанського Краю обрали козака – лійця зі станиці Григоріполіської, юриста за освітою полковника О. Филімонова, головою Крайової ради – Л.Л. Бича, козак-чорноморця станиці Павловської, одного з відомих та популярних лідерів кубанських українців та завзятого самостійника.

Загальна динаміка поступової еволюції Кубанської області в бік формування власного державного організму мало чим відрізнялася від подібних процесів в Україні і багато в чому залежала від загальнополітичної ситуації на колишньому постімперському просторі. Якщо козацьке населення краю радо вітало утворення Кубанської ради як своєї «козацької влади», то серед переважної частини іногородніх панували зовсім інші настрої. Детонатором зростання напруги та протистояння між козаками та іногородніми виступали солдати Кавказької армії, які зі зброєю в руках, залишивши фронт, повертались до своїх станиць. Їх «антикозацькі» настрої активно підігрівали представники місцевої «централістської» російської революційної інтелігенції та Тимчасового уряду. Але поступово ініціативу у впливі на солдат-фронтників перехопили більшовики з їх обіцянками негайно передати землю селянам. Намагання Законодавчої ради знайти компроміс між козаками та іногородніми не мали великого успіху. У листопаді 1917 р. відбувся Крайовий з'їзд іногороднього населення Кубані. З'їзд ухвалив не виконувати постанови Крайової ради. Спроби К.Бардижа та Л.Бича на з'їзді досягти порозуміння між різними станами Кубані були марними⁸⁸². Та й козаки, які повертались з фронтів, не виявляли особливого ентузіазму щодо Ради. Переважна частина козаків-фронтників схилилась до примирення з іногородніми, прислуховувалась до більшовицьких гасел і займала вичікувальну пози-

⁸⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.3979с – Спр.60. – Оп.1. Арк.2 – 7.

⁸⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.966. – Арк.5.

⁸⁸² Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С.26.

цію. Тому звістка про захоплення влади більшовиками в листопаді 1917 р. зумовила певний розкол у козацькому середовищі. Питання про ставлення до більшовиків Крайова рада обговорювала на засіданні 9 та 12 грудня. На засіданні були присутні також представники Центральної Ради – М. Галаган та Є. Онацький. М. Галаган у своїх спогадах надав яскравий опис перебігу цього засідання та атмосфери, яка панувала у залі засідань: «Цілий партер і ложі зайняті були членами Ради. Горішні місця займала, видно, публіка. Більшість членів Ради були поважні козаки; багато сивоусих – це все «старики». У задніх рядах видно було молодших депутатів Ради; темнувато-сірі черкески на них були потріпані, обличчя невеселі, стомлені; це, без сумніву, були «фронтвики». На правій від сцени половині партеру окремою групою сиділи депутати, одягнені так само, як і всі інші, в черкески, але в кругленьких папахах; це – черкеси. Загальний образ зібрання мальовничо-привабливий. Живі запорожці... Січ... Багатий матеріал для мистецької творчості Репіна. І яким же несподіваним дисонансом прозвучали перші ж слова, коли відкрилось засідання Ради! Засідання провадилось російською мовою. Я добре чув, як козаки-чорноморці говорили між собою своєю рідною «чорноморською», себто доброю українською мовою, але це була проста мова, мова дружніх, інтимних зносин, якою вони, однак, не користувались у прилюдних офіційних виступах; виходячи на трибуни, речник-чорноморець говорив іншою мовою – офіційною «панською», себто російською, хоч кубанські козаки-лінейці прекрасно розуміли українську. Загальна доля українців не минула, отже, й нащадків запорожців»⁸⁸³.

Наведений далі розлогий уривок зі спогадів М. Галагана якнайкраще характеризує і ставлення українців Кубані до тих процесів державотворення, які відбувались на Наддніпрянщині та їх надзвичайно емоційне, стихійне відчуття любові до України: «Відкривши засідання Ради, голова її М. С. Рябовол подав до її відома, що для переговорів з крайовим кубанським урядом та урядом Південно-Східного Союзу прибули делегати Української Центральної Ради, які є присутні в залі засідання Крайової Ради. Обернувшись у нашу сторону, М. С. Рябовол звернувся до нас з привітанням і просив членів Ради прилучитись до його слів привіту. З цілої зали й зі сцени почулись гучні оплески. Кілька сот очей було звернено у наш бік; вони шукали і, видно, що не знаходили тих, кого вітали. Я встав і поклоном відповів на привітання. Цей мій рух дав, очевидно, можливість усім

⁸⁸³ Галаган М. З моїх споминів ... – С.303.

присутнім точно встановити, де є, власне, вітані гості. Разом з тим це було ніби сигналом для збільшення сили оплесків, які перейшли у справжню овацію. Якийсь незвичайний ентузіазм опанував присутніми на засіданні. Члени Ради й президія встали з своїх місць і, стоячи, продовжували плескати. Чи гукав хто що-небудь під час цієї овації, я не пам'ятаю або, може, просто я не чув тих вигуків, бо не вихор, а ураган і грім оплесків наповнив цілу театральну залу і оглушав. Та й я був занадто зворушений таким прийомом і не міг, звичайно, холодним розумом виучувати все те, що навкруги мене в той момент діялось, фіксуючи все це в своїй пам'яті. Пригадую, що на якийсь час мій погляд зупинився на групі черкесів, які стояли недалеко від нашої ложі. Вони з не меншою, ніж інші члени Ради, енергією й чуттям виявляли нам свої симпатії. І ще не можу забути зоріючого натхненням обличчя одного вже сивого козака, що також стояв неподалеку від нас. Повним приязні поглядом злегка вогких очей він вдивлявся в наші обличчя, плескав у долоні і ніби в потвердження всієї глибини й щирості свого почуття, любовно кивав нам сивою головою. Потрохи овація стала стихати і майже зовсім уже уляглась, коли десь з протилежного до нас боку зали кілька більш ентузіастично настроєних членів Ради знов заплескало незвичайно енергійно. Ці оплески невеликої групи підхоплені були цілою залою, і сцена овації повторилась знов. Скільки часу вона тривала, – сказати не можу. Може, й не дуже довго, але здається мені, що довго. В кожному разі вона мене глибоко зворушила. Після неї я певний час не міг спокійно слідкувати за дальшим перебігом засідання Ради. В голові роїлись свої думки. Думалось: ніякими людськими силами не можна штучно викликати подібне виявлення почуття й настрою; це є та сама стихія, яка глибоко захвилювалась також і на просторах України; ця українська стихія така буйна й могутня, що повела за собою й своїх іонаціональних земляків (бо ж серед членів Ради була й значна кількість козаків-лінейців); не може бути, щоб виявлена з таким ентузіазмом непереможна сила біопсихічного зв'язку й спорідненості душі двох частин одного народу не розвинулась у щось більше, ніж почуття близькості й любові; мусить це почуття перетворитись у свідомість єдності, а за нею мусить прийти й створення інших форм співжиття окремих віток одного народного дерева, одної нації.»⁸⁸⁴

Подальші події на засіданні Ради мали драматичний характер. Дебати з приводу ставлення до більшовиків були надзвичайно гострими і призвели до протистояння між членами Ради. На пропозицію

⁸⁸⁴ Там само. – С.303 – 304.

визнати владу більшовиків пристала лише меншість (здебільшого представники іногородніх), які покинули засідання та розпочали свою окрему нараду. Але і серед тих, хто залишився, єдності не виявилось. Найбідніші козаки та фронтовики (як їх називали – «сини-фронтовики») виступали за нейтральне ставлення до більшовиків, а «батьки» – заможна частина козацтва – закликали до негайного збройного виступу проти більшовиків та придушення їх осередків на Кубані. Ситуацію врятувала красномовна промова К.Бардижа, в якій він переконував у необхідності примирення між козаками, та спільний спів пісні «Ти Кубань, ти наша Родина», складеної священником І-го Кавказького козацького полку К. Образцовим на фронті в 1915 р. На цей раз від розколу Крайову Раду врятувало відчуття спільної козацької ідентичності серед її депутатів. 22 грудня на завершення сесії Крайової Ради ухвалено спільну постанову про те, що «на території Кубані вся повнота влади належить Кубанському урядові», більшовицька влада не визнавалася законною, остаточною організацією центральної влади залишається на вирішення Всеросійських Установчих Зборів. Був також запропонований проект земельної реформи та відбулось обрання Законодавчої Ради, яка повинна була здійснити необхідні реформи та сформувати Уряд⁸⁸⁵.

Для примирення козацтва та посилення відчуття належності до єдиної спільноти велику роль відіграло звернення до традиційних військових церемоній винесення регалій, свідком чого був М.Галаган: «ініціатори урочистого параду надавали велике значення й цьому актові, бо він, безперечно, мусів спричинитись до витворення атмосфери, сприятливої для відновлення до певної міри захитаної козачої солідарності й єдності. Думаю, що вони не помилялись. Парад відбувся у присутності Військового Отамана, членів Крайового Уряду, президії Крайової Ради. Нас також запросили як почесних гостей. У параді брали участь і старші козаки, й молодші фронтовики. Як це буває тільки при урочистих парадах, несли військові регалії. Було їх, думаю, понад 70 різних предметів. Несли старі військові прапори, литаври, бунчуки, срібні труби, відзнаки... багато несли речей. І кожна та річ мала свою історію, що пов'язана була з певним моментом життя чорноморців. Чи збереглась вона ще з давніх часів та перейшла до сучасних нащадків запорозьких козаків від дідів-прадідів, чи здобута була в боях, чи подарована котроюсь царицею – все одно вона наочно свідчила про минуле війська. Не були козаки-чорноморці якісь безбаченки, «Івани-непомнящіє», «православниє»; мали вони свою істо-

⁸⁸⁵ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані... – С.121.

рію, задокументовану і ніби втілену в тих почесних регаліях. І кожен член чорноморсько-козачої родини, якщо й не добре знав, то, напевне, всім єством відчував її, а тому й урочистий парад з несенням військових регалій не міг не викликати в ньому піднесення, почуття своєї гідності й солідарності з своїми братами-козаками, бажання боронити землю, здобуту зі зброєю в руках його предками. Якщо таку ціль поставили собі ініціатори параду, то вони її досягли. Парад підніс настрій учасників і присутніх і, видимо, зворушив усіх, у тому числі, признаюсь, і мене. Навколо місця, де стояв Отаман і почесні особи, згуртувалось велике число старшого й молодшого козацтва. Старий сивоусий генерал Кокунько говорив промову. Говорив він російською мовою, а думки, чуття і навіть фразеологія були в нього українські. Все згадував і покликувався на традиції, звичаї й славу запорожців. Душа й стихія українська в цей момент панувала над усіма. Атмосфера для примирення була створена. Учорашні, може, ще й сьогоднішні противники не почували вже себе такими і мирились. Я бачив ці сцени примирення: стоїть «старик», а недалеко від нього молодий козак; у «старика» роблено-суворий погляд, бо він знає, що внутрішньо він уже не сердиться на молодшого; молодий скидає шапку, і вони без урочистих промов і фальшивого патосу чоломкаються, а потім кількома короткими реченнями взаємно обіцяють «стоять за одно». Примирення відбулось. Як довго воно триватиме?»⁸⁸⁶.

Здавалось, що нарешті була знайдена основа для стабільного розвитку Краю та поступового впорядкування адміністративних та фактично державних структур. У січні 1918 р. зібралася новообрана Законодавча рада, до якої увійшло 46 козаків, 46 іногородніх і 8 горців. 25 січня створено Кубанський крайовий уряд – з 5 козаків, 5 іногородніх і 1 горця. Першими документами уряду були постанови про Кубанські Установчі Збори, про 8-годинний робочий день і про утворення земельних комітетів, що мали розв'язати земельні непорозуміння між козаками та іногородніми⁸⁸⁷. З цього часу стосунки між козаками та іногородніми поступово почали налагоджуватись, з'явилася можливість для плідної співпраці. Насамперед, на компроміс йшли представники «корінних» іногородніх (на грудневій Крайовій раді ценз осілости для іногородніх був збільшений до двох років), які не менш, ніж козаки, побоювались, що наплив «нових іногородніх», який збільшився на Кубані після розпаду Кавказького фронту, зможе створити для них небажану конкуренцію. Тим часом озброєні юрби солдат, які безперервно сунули з

⁸⁸⁶ Галаган М. З моїх споминів... – С.311 – 312.

⁸⁸⁷ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С.28.

розваленого Кавказького фронту, грабували населення, вбивали старшин та представників «буржуазії». З них більшовики нашвидку формували загони Червоної гвардії та спрямовували на придушення «кубанської контрреволюції». Більшовикам зробити це було неважко – перспектива відвоювати для себе заможну Кубань та осісти на її плодючих землях приваблювала багатьох колишніх селян з інших регіонів колишньої Російської імперії. Це використовували більшовики під час всієї збройної боротьби за Кубань. Навіть у китайців-червоноармійців, які брали участь у бойових операціях, на нарукавних пов'язках написано «За родную Кубань»⁸⁸⁸.

Загострення ситуації прискорило затвердження незалежності Кубані. 16 лютого 1918 р., згідно з рішенням Законодавчої ради, Кубанський Край проголошувався «Самостійною Кубанською Народною Республікою»⁸⁸⁹. Програмним документом новоутвореної республіки стала преамбула до Конституції Кубанського Краю – «Тимчасове положення про управління Кубанським Краєм», затверджене Надзвичайною крайовою радою 7 грудня 1918 р.: «Кубанське козацтво, горці та корінні мешканці сел і міст Кубанського Краю, – винесли з випробувань революції устої порядку та народоправства, стоять перед необхідністю облаштування рідного Краю власними зусиллями. Відсутність державної єдності та загальноросійської влади, анархія, що продовжується в центрі Росії і затягування боротьби з нею, владно диктують населенню Кубані необхідність самостійно зміцнити державність в межах Краю. Вважаючи себе нерозривно зв'язаним з Росією, єдиною та вільною, населення Кубані міцно стоїть на колишній своїй позиції: Росія повинна бути федеративною республікою вільних народів і земель, а Кубань – окремою складовою її частиною. Зараз Кубанський Край, стоячи на шляху державного будівництва, зберігає за собою всю повноту державної влади в межах Краю і керується органами, поставленими його населенням, згідно цього Положення»⁸⁹⁰.

Але Кубанський Край ще необхідно було захистити від більшовиків. І справа ця виявилася дуже складною.

⁸⁸⁸ Щербина Ф. А. Законы эволюции и русский большевизм / Ф. А. Щербина. – Белград: Издание русско-го книжного магазина «Русская мысль» ; Прага: Славянское издательство, 1921. – С.138.

⁸⁸⁹ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані... – С.123.

⁸⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3979с – Спр.60. – Оп.1. – Арк.1.

7.2. *Взаємовідносини між Кубанським Краєм і Добровольчою армією*

Необхідність захисту від спроби більшовиків захопити владу на Кубані поставила Законодавчу раду перед гострою необхідністю формування Кубанської армії. Але утворилась парадоксальна ситуація, несподівана для провідників республіки – у краї, де значна частина населення складалась з козаків, зорганізувати власне військо виявилось досить складно. Найбоєздатніша частина козацтва, яка щойно повернулась з фронту, була втомлена, дезорієнтована в політичній ситуації та займала нейтральну позицію. На додачу відчувався гострий брак старшин середньої та вищої ланки – далася взнаки політика імперського уряду максимально скоротити можливості для простих козаків отримати офіцерські звання. У Кубанській області так і не були створені офіцерські училища. Для кубанського козака недворянського походження перспектива отримати офіцерське звання могла відкритись тільки в умовах воєнного часу. Козак станиці Нововеличківської Євтихій Куниця (1897 р.н.) розповідав: «У офіцери йшли ті, хто мали з козаків нашої станиці дворянське походження. Вони вчилися у воєнних училищах, а вже звідти розподілялись по полках. Хто в піхоту, хто в кавалерію. З нашої станиці до війни був тільки один офіцер з простих козаків – Яків Іванович Прощенко. Він син був удови. Батько його був фельдфебель. І ось знайомий йому посовітував і той в три года закінчив школу, потім підготовлювався і вийшов офіцером... Першим офіцером був з козаків, який до війни став офіцером. Закінчив він Оренбурзьке кавалерійське училище... Так цей Прощенко, средств в нього не хватало – так він заложив свою землю і материну землю, і громада станична частинно виділяла йому кошти, щоб він зміг вивчитися. Дуже трудно було бути офіцеру з козаків. Він мені сам розказував, як йому було тяжко. Він сам 1900 року народження. А розстріляли його. Це такий чоловік був! Поки станичники поїхали за нього поручатись (в Катеринодарське ЧК – Д.Б.), а його вже розстріляли. На фронті він був, а ми на заняттях. Я був пісенник большой. Я в полку заспівував. Як на заняття їдемо полком, а я заспівую. Так він поранений був і просив мене заспівати. А потім на фронті (проти червоних) у нас кулемет зірвався з гори, побився, повезли ми його ремонтувати. Далеко їхати – бачимо часть стоїть, питаємо, відповідають – Полевой летучий отряд військового старшини Шкуро. А командиром першої сотні був

наш Прошенко. Так він там мене зустрів – куди там! [...] А його розстріляли»⁸⁹¹.

У таких умовах Кубанська рада не могла швидко сформувати армію, яка могла ефективно протистояти наступу більшовиків на Катеринодар. Спроби створення кубанських військових частин за новим принципом, орієнтованим на національно-визвольну боротьбу, тільки розпочинались. Формувались вони за взірцем кошів українського Вільного козацтва і, певною мірою, як частина загального вільнокозацького руху. На Всеукраїнському З'їзді Вільного козацтва (16 – 20 жовтня 1917 р.), який відбувся в Чигирині, були присутні представники Кубані⁸⁹². Головним ініціатором створення кошів Вільного козацтва на Кубані виступив К.Бардиж. На його думку, саме апеляція до козацьких запорозьких, гайдамацьких традицій забезпечувала надійну ідеологічну основу для створення Кубанської армії, кістяком могли стати саме загони Вільного козацтва. 20 січня 1918 р. після тривалих дебатів Крайовий уряд прийняв постанову про створення та фінансове забезпечення добровольчих військових підрозділів Вільного козацтва⁸⁹³. У своїй відозві до мешканців кубанських станиць К.Бардиж проголошував: «...в руки народної влади необхідно надати реальну силу... Сила ця в забезпеченні ідей народовладдя повинна бути організована самим народом». У загони Вільного козацтва могли вступати іногородні. В організаційному відношенні кубанське «Вільне козацтво» планувалось трансформувати в «Крайове Кубанське військо», розділене на курені, полки та два коша – кіш Війська Чорноморського та Кіш Війська Лінійного⁸⁹⁴. Відзначились як активні організатори гайдамацьких загонів «Вільного козацтва» Г.Шевель, козак станиці Канівської, вчитель В. Чепелянський, (розстріляний більшовиками в 1920 р.). Головним чином ці відділи створювались у чорноморських станицях. Один з таких кошів («Гайдамацький»), очолений осавулом Адамовим, пізніше прийняв участь у Кубанському поході. До складу цих кошів («імені гетьмана Сагайдачного», «імені гетьмана Дорошенка») входили переважно національно свідомі кубанські українці, як козаки, так й іногородні. Переважна більшість цих підрозділів виступала під гаслами боротьби за Україну та Кубань⁸⁹⁵. Деякі з них формувались з метою допомоги Українському Катеринославському кошу

⁸⁹¹ Спогади козака Євтихій Степанович Куниця (1897 р. р.н.). Запис зроблений в 1992 р.// Архів Д. Білого.

⁸⁹² Дорошенко Д. Історія України 1917– 1923 рр. ... – Т.І. – С. 151.

⁸⁹³ ДАКК. – Ф.Р.-6. – Оп.1. – Спр.302. – Арк. 120.

⁸⁹⁴ Вольная Кубань. – 1918 – №18 – 26 січня.

⁸⁹⁵ ДАКК. – Ф.Р.-6. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.123 – 128.

Вільного козацтва⁸⁹⁶. Тимчасово командування кубанськими частинами було передано Д.Покровському – капітану літунських частин колишньої імператорської армії, який хоч і відрізнявся енергійністю, але мав авантюрну вдачу, був далеким від інтересів Краю та пізніше відіграв у долі Кубанської ради зловісну роль.

Більшовики при формуванні своїх збройних загонів на Кубані спирались і на частину козаків, переважно пластунських батальйонів (пізніше саме пластуни у складі більшовицького гарнізону Катеринодара відіграли вирішальну роль у перемозі над добровольцями Л.Корнілова в березні 1918 р.)⁸⁹⁷. Окрім того, з козацького середовища вийшли два талановитих червоних полководця – командир окремої червоної бригади Іван Кочубей та головнокомандувач 11-ї Червоної Армії Іван Сорокін. Одними з найбоєздатніших підрозділів Червоної армії на Кубані стали військові частини, сформовані з місцевих іногородніх – солдат-фронтовиків 39 піхотної дивізії.

22 січня 1918 р. обрана на I з'їзді Рад Кубані в Армавірі обласна Рада оголосила себе єдиним правоспроможним органом влади на Кубані. Більшовики досить швидко захопили Чорноморську губернію та азовське узбережжя. 28 січня під натиском Червоної Армії, що дійшла вже до Катеринодара, Законодавча рада прийняла рішення про залишення міста та відступ з надійними загонами козаків та черкесів (3 тисячі вояків і 2 тисячі цивільних) в райони, які ще не були захоплені більшовиками. Кіндрат Бардиж зі своїм батьком, двома синами та невеликою групою козацьких старшин (осавул О. Балабас, осавул Орлов, урядник Литвиненко) вирішив пробиратися через гори в Грузію. У селі Шабанівському під Туапсе вони зупинились на ночівлю, були заарештовані і всі розстріляні місцевими більшовиками⁸⁹⁸. Намагання Законодавчої ради пробитись з оточення червоних загонів супроводжувалось тяжкими боями, під час яких навіть цивільним та пораненим доводилось брати в руки зброю. З'явилися звістки, що на Кубань наближаються загони Л.Корнілова, які відступали з Ростова і, фактично, навмання блукали кубанськими степами, знекровлюючись у безперервних боях з червоними. Це давало певну надію, що можна буде знайти союзника в боротьбі з більшовиками. 11 березня після тяжкого бою поблизу черкеського аулу Шенджий, кубанці довідались, що загони Л.Корнілова наближаються. Майже випадкова зустріч кубанських частин та Добровольчої армії в березні

⁸⁹⁶ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані. – С.145 – 147.

⁸⁹⁷ Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917–1920 гг.) / С. В. Карпенко. – М.: Изд-во Ипполитова, 2006. – С.146.

⁸⁹⁸ О-а. По дорозі до шабанівського перевалу (про страту Бардижа К.Л.) // Кубанський край. – Прага, 1931. – № 7. – С.78 – 85.

1918 р., власне, врятувала тоді обидві сили від знищення більшовиками. На нараді в ст. Калужській представники Законодавчої ради та добровольців обговорили умови про об'єднання сил для спільного наступу на станицю Новодмитрівську. Але укласти домовленості, які могли б надалі забезпечити їм взаємоприйнятні умови для подальшої взаємодії, виявилось складно.

Основу Добровольчої армії складали високопрофесійні старшини середнього та вищого рівня колишньої імператорської армії. Вони відзначались особистою хоробрістю та непримиренним ставленням до більшовиків. До командного складу армії входили талановиті генерали, здатні здійснювати стратегічні військові операції. Утім, світогляд еліти та основного складу Добровольчої армії був обмежений вузькими поглядами представників імператорської офіцерської касти. Лідери добровольців добре знали, проти чого вони борються, але навряд чи добре усвідомлювали, за що саме. Не маючи чітко вираженої політичної програми, розрахованої на майбутній устрій колишньої Російської імперії, вони розглядали те, що відбувається не як корінний злам і остаточну ліквідацію старих політичних, економічних та соціальних структур, а як великий бунт, «смуту», заколот, придушити який можна масштабною каральною акцією жандармськими та поліційними методами. Але і серед добровольців-монархістів, і серед прихильників Установчих Зборів, які входили до Добровольчої армії, незмінним залишався один імператив – Росія має бути єдиною неподільною державою зі старим унітарним устроєм, в якому не буде місця ні автономіям, ні федеративним відносинам. Іронія ситуації полягала в тому, що за весь час свого існування Добровольча армія, що претендувала на провідну роль у відновленні «Єдиної неділимої Росії», так і залишалась армією без власної держави і залежала від тих державних утворень, на економічну та людську базу яких спиралась у своїй боротьбі.

Під обстрілом більшовицької артилерії 17 березня 1918 р. у станиці Новодмитрівській, відбулась зустріч і спільна нарада командування Добровольчої армії та Кубанської республіки. Добрармію представляли генерали Алексеєв, Корнілов, Денікін, Романовський та Ерделі. Кубанський Край – голова Законодавчої ради М. Рябовол, його заступник представник черкесів Султан-Шахім-Гирей, голова Кубанського уряду Л. Бич, отаман О. Філімонов та Д. Покровський. Головною вимогою добровольців стало підпорядкування кубанських частин їх командуванню. «Відповідно до поглядів Алексеєва, Корнілова та інших, позбавити кубанських «самостійників» власних збройних сил означало поставити їх в залежність від армії і тим самим приму-

сити виконувати всі вимоги по її фінансуванню, комплектуванню та постачанню»⁸⁹⁹ – зауважив сучасний дослідник С. Карпенко. Представники Кубанського Уряду були достатньо виразно зорієнтовані на укріплення незалежності свого Краю, але в той же час розраховували на допомогу Добровольчої армії. Кубанці наполягали на збереженні самоврядування Краю, «конституції Суверенної Кубані» та створенні автономної Кубанської армії. Після гострих дебатів прийняли за основу угоди три основних пункти: 1. Кубанський урядовий загін переходить у повне підпорядкування Корнілову; 2. Кубанська Рада та крайовий уряд продовжують свою діяльність та сприяють воєнним заходам командувача армії; 3. Продовжується формування окремої Кубанської армії⁹⁰⁰. На майбутнє Л. Корнілов запевнив кубанських посадовців, що «піде на Катеринодар, візьме його, звільнить Кубань, а там робіть, що бажаєте»⁹⁰¹.

Підсилена сильним кубанським загоном, Добровольча армія відразу повела наступ на Катеринодар. Добровольці вважали, що місто вони візьмуть без особливих зусиль. Майже відразу з'ясувалось, що особливо дотримуватись умов новодмитрівської угоди провідники Добровольчої армії не збираються. Вже перед штурмом, обговорюючи впорядкування Катеринодара, Л. Корнілов призначив А. Денікіна генерал-губернатором Кубані і вирішив, що «до стабілізації воєнного положення» кубанські урядові органи не відновлювати⁹⁰².

Триденний штурм столиці Кубані, де більшовики зосередили значні сили, виявився невдалим. Уранці 31 березня випадковий снаряд влучив у будинок, де знаходився Л. Корнілов, від чого той загинув. Залишки Добровольчої армії від повного знищення у вуличних боях врятувала лише загибель головнокомандувача, який наполягав на продовженні штурму. Після поразки під Катеринодаром знекровлені загони кубанців та добровольців відступили в напрямі сальських степів. Шанс для тимчасового відродження і Кубанського Краю як суверенної республіки, і Добровольчої армії як військової потуги з'явився лише внаслідок потужних козацьких повстань на Кубані та Дону, що спалахнули у квітні – травні 1918 р., ліквідації більшовицької влади в Україні та опанування німецько-австрійськими військами Донської області.

Не менш вагомою причиною поразки більшовиків на Кубані в 1918 р. стало гостре протистояння між лідерами червоного козацтва

⁸⁹⁹ Карпенко С.В. Очерки истории ... – С.137.

⁹⁰⁰ Сулятицький В.П. Нариси з історії революції на Кубані... – С.153.

⁹⁰¹ Филимонов А.П. Кубанцы ... – С. 99.

⁹⁰² Карпенко С.В. Очерки истории ... – С. 142.

та більшовицькими центральними органами влади. У квітні 1918 р. на з'їзді Рад у Катеринодарі проголосили Кубанську Радянську Республіку, яка у липні ввійшла до складу Північно-Кавказької Радянської Федеративної Республіки. Серед керівників цієї республіки були більшовики А. Рубін, Я. Полуян, В. Крайній, Д. Швець, Патнікер, Дунаєвський та ін., з військових керівників – донський козак А. Автономов, Л. Баліс, кубанські козаки І. Сорокін, І. Кочубей. Загальні збройні сили більшовиків на Кубані в 1918 р. склали близько 100 тис. вояків⁹⁰³. Найбоездатніші підрозділи червоних військ на Кубані склалися з козаків. Найбільшим козацьким підрозділом, значна частина особового складу якого перейшла до більшовиків, став Таманський 3 полк колишньої 3 Кубанської дивізії. Після Лютневої революції 1917 р. він розташувався у Гельсінгфорсі, де піддався на більшовицьку агітацію. Збільшовичені козаки перебили своїх старшин і полк повернувся на Тамань, склавши таким чином основу червоної Таманської армії. Більшість козаків-кубанців засуджували такий вчинок, була навіть пісня:

*Як Таманський третій полк босяків послухав,
Після того ще він довго потилиці чухав.
Офіцерів, командирів побив та повішав,
Кривавою розправою свою душу тішив*⁹⁰⁴.

Не зупиняючись докладно на процесах та специфіці встановлення радянської влади на Кубані в 1918 р., варто зазначити, що та частина козацтва, яка спочатку підтримала більшовиків, зі свого боку аж ніяк не належала до централістів. Саме спроба центрального більшовицького уряду нав'язати пряме керівництво через Північнокавказький крайком ВКП(б) привела до того, що головнокомандувач найбільшої більшовицької збройної сили XI армії козак Іван Сорокін наказав розстріляти ЦК Північно-Кавказької Федеративної Республіки у повному складі. Це викликало репресії з боку центральних більшовицьких органів влади по відношенню до червоних козацьких командирів. Головнокомандувача Івана Сорокіна звинуватили у зраді, заарештували та розстріляли без суду та слідства. Страта І. Сорокіна спричинила деморалізацію боездатних козацьких частин XI армії, її розклад та хаотичний відступ через каспійську пустелю восени 1918 р. з Кубані на Астрахань. Вже в Астрахані була оточена червоноармійськими частинами, роззброєна та розформована бригада І. Кочубея, яка складалась майже виключно з кубанських козаків. Сам І. Кочубей марно

⁹⁰³ Іванис В. Боротьба Кубані ... – С.41.

⁹⁰⁴ Спогади козака Євтихій Степанович Куниця (1897 р. р.н.). Запис 1992 р. // Архів Д. Білого.

намагався з купкою козаків відступити на Кубань, був захоплений білогвардійцями та повішений у м. Святий Хрест⁹⁰⁵.

Якщо червоні козацькі частини застосовувались проти білогвардійців, то в станицях панували загони, сформовані з іногородніх або з червоноармійців, які відступили з України в березні-квітні 1918 р. під тиском українських, австрійських та німецьких військ. Політика «військового комунізму», продрозверстка, руйнування козацького укладу життя, червоний терор привели до того, що переважна більшість козацтва виступила проти радянської влади. Справа в тому, що серед радянського керівництва існував стійкий погляд на козаків як на душителей революції, потенційних контрреволюціонерів. Політика, спрямована на загострення протистояння між козаками та іногородніми, стала провідною для більшовиків на Кубані. Проти козаків був розв'язаний шалений терор, який був легалізований у директиві Оргбюро ЦК ВКП (б) від 24 січня 1919 р. про масове знищення козацтва. Зокрема, в ній зазначалося: «визнати єдино правильним безжальну боротьбу з усіма верхами козацтва шляхом їх поголовного винищення. 1. Провести масовий терор проти заможних козаків, винищивши їх усіх поголовно; провести безжальний масовий терор по відношенню до всіх козаків, які брали пряму або опосередковану участь в боротьбі з радянською владою... 2. Конфіскувати хліб... 3. Прийняти усі засоби для надання допомоги прийшлим біднякам, які переселяються, організувати переселення, де це можливо. 4. Зрівняти прийшлих «іногородніх» з козаками в земельному та всіх інших відношеннях. 5. Провести повне обеззброєння, розстрілюючи кожного, у кого буде знайдена зброя після терміну здачі»⁹⁰⁶. Уся влада в станицях була передана комнезамам та ревкомам. Не дивно, що по станицях спалахнули повстання, які жорстоко придушувалися. Внаслідок цього вся Кубань спалахнула повстанням, яке, розпочавшись на Тамані, охопило весь край. Кубанці, котрі ще півроку тому байдуже дивилися на офіцерів Л. Корнілова і на Кубанський уряд, вітали повернення Ради і Добровольчої армії як своїх рятівників. На відміну від «Льодового походу» початку 1918 р., Добровольча армія, авторитет якої забезпечувався її союзницькими відносинами з керівниками Кубанського Краю, вже не мала проблем в підтримці серед кубанського козацтва.

«Громадянська війна», яка вирувала у 1918 – 1921 рр. на колишньому просторі Російської імперії, складалась з цілого ряду війн, діючими особами в яких виступали як окремі державні утворення, так і

⁹⁰⁵ Вацетис И. И. Гражданская война (1918–1921) / И. И. Вацетис, Н.Е. Какурин. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон»», 2002. – 672 с.

⁹⁰⁶ Известия ЦК КПСС. – М., 1989. – № 6. – С. 177 – 178.

політичні сили, які прагнули опанувати всім цим простором. На відміну від Першої світової війни, переважна більшість воєнних операцій Громадянської війни мала яскраво виражений характер маневрової війни. Широкий простір театру воєнних дій, відсутність технічних можливостей для довготривалої позиційної війни створили умови для останньої можливості в світовій історії для широкомасштабного використання кавалерії (до початку 1919 р. Добровольча армія на 90% складалась з кубанських козаків⁹⁰⁷). Тимчасова підтримка козацтвом Білого руху надала останньому певну перевагу та забезпечила цілий ряд блискучих перемог, які ледь не завершилися захопленням Москви. Але проімперська політика провідників Добровольчої армії врешті-решт привела і до поразки Білого руху, і до загибелі Кубанського краю як окремої держави.

Навіть короткий виклад історії взаємовідносин між Кубанським Краєм та Добровольчою армією демонструє красномовну картину стрімкого процесу поглиблення цих протиріч, який завершився відвертим протистоянням. У лютому 1919 р. наступ на Кубань завершився повною перемогою Добровольчої армії. Рішення про початок другого Кубанського походу (5.07.1918 р.) було викликане побоюванням командування Добровольчої армії, що славу визволителів Кубані від більшовиків і водночас контроль над цим регіоном може захопити Павло Скоропадський, якщо операція з висадки українського десанту для допомоги таманським повстанцям буде здійснена. Подальші взаємовідносини між Кубанською Радою та Добровольчою армією добре висвітлює стрімке поглиблення взаємного протистояння цих запеклих союзників.

А. Денікін не приховував свого негативного ставлення до будь-яких проявів розбудови кубанської державності та перспективи створення окремої Кубанської армії. Втім, кубанські козаки, які перебували у підпорядкуванні Добровольчої армії, вважали, що вони служать у Кубанській армії. Політика добровольців на звільнених від більшовиків територіях радше нагадувала спроби повернення старого режиму та каральних поліцейських акцій, ніж спроби знайти нову модель для післяреволюційного устрою. До того ж за поглядами, які вкоренились ще у імперській армії, козакам відводилася принизлива роль другорядних, іррегулярних частин, до того ж заражених вірусом «самостійності».

Особливо ображало козаків те, що їх примушували брати участь у каральних акціях. Учасник цих подій кубанський козак Максим Гулик згадував: «Особливе нарікання з боку кубанців зазнавали випадки розправ з селянами, які наважувались орати поміщицьку землю деяких

⁹⁰⁷ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С.50.

офіцерів (Добровольчої армії – Д.Б.), маєтки яких опинились на території, звільненій від більшовиків. Пам'ятаю розповідь покійного військового старшини Гулого, який служив в одному з батальйонів кубанських пластунів. У тім батальйоні служив якийсь капітан – не козак... І ось цей капітан взяв з кінної команди розвідників декілька кінних козаків... виїхав з ними на декілька днів.... Хтось, хто залишився, став питати тих, хто повернувся з поїздки – «Куди ж ви їздили на ці три дні?» – «Та ось їздили з капітаном в його маєток, мужиків сікти, які заорали його землю». Сікли в той час шомполами від гвинтівок, і козак, який повернувся з поїздки, розповів жахливі подробиці покарання. Один зі старих пластунів на це вимовив: «Гей, хлопці, хлопці! Якщо так будем воювати, так ми цієї війни і за 100 літ не скінчимо!»⁹⁰⁸.

Підстав для поглиблення протистояння між лідерами Білого руху та проводом Кубанської республіки виявилось більше, ніж достатньо. А. Денікін, який узагалі не визнавав існування українців та України, не без підстав уважав кубанських урядовців та ідеологів «українофілами» та «самостійниками», які загрожували в майбутньому цілісності примарної відновленої «єдиної та неділимої Росії». Позиція кубанської козацької еліти, спрямована на створення громадянського суспільства в Росії, викликала у нього не меншу нехіть. Це відштовхувало від головнокомандувача Добровольчої армії навіть потенційних союзників з табору кубанських «лінійців», очолюваних О. Філімоновим. Великий резонанс та обурення викликала розмова А. Денікіна з отаманами Донського, Терського та Кубанського військ на спільній нараді в Катеринодарі 7 червня 1919 р. На пряме питання А. Денікіна «З Руссю йдуть представники козацтва чи проти Русі?», отаман О. Філімонов різко відповів: «Не розуміємо, чому козаки нині опинилися на узбіччі. Біля вас всі, крім тих, хто мусив бути. Коло Вас мусили б бути Отамани й Голови Урядів. Ви багато разів зазначали, що високо ціните козаків вважаєте їх молодцями. Ми давно знаємо собі ціну. Нам огидно бути молодцями. Ми хочемо бути громадянами. Ми, представники козацтва, вважаємо, що маємо повне право на те, щоб нас притягли до державного будівництва»⁹⁰⁹.

Відповіддю кубанському отаману стала промова А. Денікіна того ж дня під час бенкету у отаманському палаці: «Учора тут, в Катеринодарі, царювали більшовики. Над цим будинком майоріла брудна ганчірка, в місті творились безчинства. Прокляте вчора! Сьогодні тут діється щось дивне, чути дзвін келихів, ллється вино, співаються козацькі гімни, чуються дивні козацькі промови, над цим будинком майо-

⁹⁰⁸ Кулик М.К. Из воспоминаний казака станицы Старотиторовской ... – С.257.

⁹⁰⁹ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С.86.

рить кубанський прапор... Дивне сьогодні! Але я вірю, що завтра над цим будинком буде маяти триколірний національний російський прапор, тут співатимуть російський національний гімн, чутиметься тільки російські розмови. Прекрасне завтра... Будемо пити за це щасливе, радісне завтра!»⁹¹⁰. Наслідком промови була похмура мовчанка серед присутніх. Голова Кубанського Уряду П.Курганський підвівся і виїшов із зали.

Ще однією причиною в протистоянні Добровольчої армії та Кубанської республіки стали розбіжності в економічній політиці. Формально на територіях, які займала Добровольча армія, відновлювались дореволюційні адміністративні структури. Втім, ця суміш старої імперської системи організації управління у вигляді генерал-губернаторської системи та земств, на які спирався Тимчасовий уряд, викликала хаос та плутанину. Фактично вся реальна влада, наскільки це дозволяли перманентні воєнні дії, зосереджувалася в руках денікінських комендатур та численних відділів контррозвідки Добровольчої армії, яка розгорнула масштабний терор проти місцевого населення та була прикриттям для безлічі спекулянтів та корумпованих чиновників. Для створення надійної економічної бази для потреб армії А. Денікін поступово перейшов до політики монополізації та жорсткого регулювання торгівлі. Ця економічна політика «білого більшовизму» викликала незадоволення з боку дрібних та середніх підприємців та кооперативних спілок. У своїй економічній політиці «Осведомительное агентство Вооруженных сил юга России» (ОСВАГ ВСЮР) спирався на «Товарищество московской объединенной промышленности и торговли» (МОПИТ), до якого входило 30 найбільших торгово-промислових компаній Центрального промислового району під керівництвом групи П. Рябушинського⁹¹¹. Формально це Товариство створили для відновлення продовольчого та господарського забезпечення Москви після звільнення її від більшовиків, але головною метою була монополізація контролю над усією економікою регіонів, які контролювала Добровольча армія. Розгорнулось жорстке протистояння між монополістами, на яких спиралась Добровольча армія, та дрібними підприємцями, кооператорами, які були економічним підґрунтям нових державних утворень.

У січні 1919 р. начальник Відділу торгівлі, промисловості та постачання Особливої наради при верховному головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії В. Лебедев виступив з доповідною запискою про жорстку монополізацію зовнішньої торгівлі, яка мала зосере-

⁹¹⁰ Скобцов Д.Е. Драма Кубани ... – С.288.

⁹¹¹ Карпенко С.В. Очерки истории Белого движения ... – С. 142.

дитися виключно в руках представників великих промисловців. Це ставило під загрозу економіку Кубанського Краю, розвиток якої залежав від експортної торгівлі продовольчих ресурсів, передовсім з Грузією. Все це викликало справжню економічну війну між ВСЮР та Кубанською республікою, економічні інтереси якої залежали від стабільної зовнішньої торгівлі, можливості забезпечення умов для дрібних та середніх господарств козаків та іногородніх збувати надлишки збіжжя та інших продовольчих товарів. Крайовому уряду вдавалось утримувати відносно стабільний економічний розвиток Кубанської республіки. Вже в середині 1919 р. тут вироблялося товарів на експорт вартістю 30 тис. фунтів стерлінгів. Коли до Катеринодара прибула делегація зі США, її вразив високий рівень розвитку економіки Кубані, насамперед велика кількість сільськогосподарських машин фірм «Джонсон», «Мак-Корман» та інших, які працювали у станицях. «Митна війна» між Кубанню, Доном та ВСЮР привела у вересні – жовтні 1919 р. до економічної блокади Кубанського Краю та Облaсті Війська Донського з боку добровольців. Відтепер прямий транзит товарів з Дону та Кубані заборонявся⁹¹². Економічна блокада завдала великих збитків як Кубані, так і Добровольчій армії, остаточно довела їх розбіжність в поглядах і на економічний, і на політичний устрій.

Іншою основою для протистояння стали розбіжності в поглядах (і практиці) на співіснування з іншими державами, які виникли на постімперському просторі. Якщо Кубанський Край прагнув створити військово-політичний союз з новопосталими державними об'єднаннями та вести боротьбу з більшовиками єдиним фронтом союзних національно-демократичних держав, то ВСЮР, прагнучи «єдиної та неділимої Росії», вбачав у нових державах, хоч і другорядних, порівняно з більшовиками, а все ж непримиренних ворогів. Протистояння з ними коливалось від «холодної війни» (як з Кубанню) до повномасштабних воєнних дій (УНР, Горська Республіка). Втягування Кубані у ці війни викликало гостре незадоволення з боку Ради та Крайового Уряду, кубанські козаки, які складали найбоєздатніші кавалерійські підрозділи Добровольчої армії, відмовлялися воювати проти військ УНР. Так, у доповіді розвідувальної частини Закордонного відділу Генерального Штабу армії УНР від 11 жовтня 1919 року повідомлялося про настрої кубанських козаків, які дислокувалися поблизу Києва: «Кубанці зазначають, що битися з українцями вони не будуть. У Києві старшини кубанці кажуть, що в скорому часі буде на-

⁹¹² Там само. – С. 250 – 251.

певно розрив кубанців з добровольцями»⁹¹³. Кубанські козацькі частини прямо відмовлялися брати участь у бойових діях проти українських військ. Так, 23 січня 1919 р. 9-й козацький пластунський батальйон, який складався з козаків Таманської округи, був перекинутий з Керчі до Перекопу. Але козаки відмовилися виконувати накази командування Добровольчої армії, залишили фронт і повернулися на Кубань. А. Денікін так оцінив цей випадок: «Представники батальйону заявили, що цей фронт – проти України і що до отримання вказівки Кубанської Ради пластуни битися з «петлюрівцями» не будуть. Узагалі Таманська округа на ґрунті петлюрівщини [...] являла собою небезпечне джерело бродіння»⁹¹⁴.

З метою нейтралізувати опір кубанських провідників ВСЮР наважився на прямі репресивні заходи. Щоб позбутися провідного політика Кубанського Краю М. Рябовола, напередодні початку війни з Україною денікінська контррозвідка організувала його вбивство 28 червня 1919 р. Мирний договір, укладений делегацією Кубанського Краю на Паризькій мирній конференції з представниками Горської республіки, став для А. Денікіна формальним приводом для ліквідації Кубанської ради в листопаді 1919 р., розгортання хвилі репресій по відношенню до кубанських «самостійників». Після вбивства М. Рябовола почалася розправа денікінців з Законодавчою радою. Формальним приводом для цього стала участь делегації Кубані у травні 1919 р. у Версальській конференції. Депутати під керівництвом Л. Бича подали меморандум про входження Кубанської республіки у Лігу Націй. У той же час делегати розробили проект про мирний договір з Горською республікою, яка воювала з А. Денікіним. Дізнавшись про це, голова ВСЮР наказав заарештувати кубанську делегацію – Рада обурено відмовилася це зробити. 5 листопада 1919 р. будинок, де засідала Кубанська законодавча рада, оточили білогвардійські підрозділи. Дванадцять членів Ради були заарештовані, а член паризької делегації, козак-лінієць, священник Олексій Калабухов був повішений біля могили М. Рябовола. По станицях прокотилася хвиля розстрілів депутатів Ради, в станиці Слов'янській членів Ради – місцевих жителів – повісили на станичному майдані. Масове обурення населення Краю політикою Добровольчої армії особливо виразно проявилось у ставленні до вбивства М. Рябовола, спробі ліквідації лідерів «чорноморської» більшості Ради та терорі, розв'язаному добровольцями по відношенню до представників українського просвітницького та громадського руху на Кубані.

⁹¹³ ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.118. – Арк.49.

⁹¹⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты... – С.100 – 101.

У рішенні громади станиці Придорожньої (Єйський відділ) від 1 серпня 1919 р. висловлювався рішучий протест проти вбивства М. Рябовола і висловлювалась повна довіра Раді та Кубанському уряду «особливо у справі боротьби з монархізмом як на території Кубані, так і поза нею, а також повна підтримка у питаннях насаджування принципів народовладдя та народоправства». Станичники закликали Кубанський Уряд «прийняти рішучі заходи по створенню своєї Кубанської Армії на чолі з похідним отаманом, твердо переконаним республіканцем та демократом, щоб в потрібний момент він міг відстояти принцип народовладдя та народоправства»⁹¹⁵. У рішенні (приговорі) від 18 серпня громади ст. Новодмитріївської (Катеринодарський відділ), надісланого до Законодавчої ради, проголошувалось: «Вбили дорогого та незабутнього нашого обранця М.С. Рябовола ніхто інший, як монархісти», однаково засуджувалися і монархізм, і комунізм, занесені на Кубань «граками, які налетіли з півночі». Висловлювались вимоги: «1) Передати всю владу на Кубані Крайовій раді, Законодавчій раді, Крайовому уряду та обраному військовому Отаману; 2) виділити козаків з Добровольчої армії та створити самостійну Кубанську армію з козаків Кубанського козацького війська; 3) провести земельну реформу, ліквідувати приватну земельну власність та передати всі землі в Крайовий фонд; 4) прийняти всі належні заходи проти гостей-монархістів, які прийшли з Московської совдепії ховати за нашими шкурами свої власні шкури»⁹¹⁶. З протестом проти арешту та переслідувань членів Законодавчої ради виступили в своєму приговорі від 17 листопада 1919 р. козаки станиці Новоджереліївської (Таманський відділ)⁹¹⁷.

Від самого початку приходу Добровольчої Армії на Кубань «червоний» терор замінив «білий» терор. Спочатку знищено тих хто був запідозрений у зв'язках з більшовиками, а невдовзі терор перекинувся і на представників українських просвітницьких та громадських товариств. У листі делегата Кубанської Української національної ради Ткаченка-Бродського від 8 жовтня 1918 р., надісланому до уряду гетьмана П.Скоропадського, повідомлялось про виразні антиукраїнські настрої, які панували в Добровольчій армії та серед провідників Білого руху. Проти українців Кубані (у першу чергу іногородніх), прихильників української державності в козацькому середовищі був розгорнутий справжній терор – репресії, шибениці, грабунки, вбивства без

⁹¹⁵ ДАКК. – Ф.Р-6. – Оп.1. – Спр.148. – Арк.27.

⁹¹⁶ Там само. – Арк.29 – 30.

⁹¹⁷ Там само. – Арк.40 – 41.

суду та слідства. Ткаченко-Бродський розповідав також і про антиукраїнську пропаганду, розгорнуту денікінцями на Кубані, та підготовку Добровольчої армії до війни з Українською Державою⁹¹⁸.

Хвиля протестів піднялась на Кубані внаслідок звірячого вбивства представниками денікінської контррозвідки 4 січня 1919 р. чотирьох козаків станиці Пашківської, активістів станичної кооперативної спілки та місцевого товариства «Просвіта». Один з убитих – козак Спиридон Родионович Сотниченко ще в 1914 р. був обраний на загальних зборах кредитного товариства станиці Пашківської відповідальним за щойно відкрити в станиці Товариством бібліотеку ім. Т.Г. Шевченка⁹¹⁹. Наймолодшому з убитих, козаку Івану Шпаку, щойно виповнилося 18 років. У заяві Кубанської Української національної ради від 8 січня 1919 р. до голови Кубанського крайового уряду повідомлялось: «В ніч з 4-го на 5 січня в ст. Пашковській (Катеринодарський відділ) були проведені полковником Гребенщikovим, який служить в контррозвідці Штабу головнокомандувача Добровольчої армії, арешти місцевих козаків Спиридона Сотниченка, Євдокимаго, Василя Тарана та Івана Шпака... був проведений обшук в квартирах заарештованих та забрана вся література на українській мові ... найбільш за все була спрямована увага на все, що так чи інакше пов'язане з українством. Арештовані в ту ж ніч були розстріляні та, за словами родичів, тіла їх зовсім спотворені та суцільно поколоті багнетами та кинджалами. Однією з причин арешту і, можливо, найголовнішою, було розповсюдження розстріляними книг на українській мові та загальна просвітницька діяльність, тому що всі розстріляні були членами місцевого товариства «Просвіта»⁹²⁰.

У заяві катеринодарської кооперативної спілки «Громада» до голови Кубанського крайового уряду наголошувалось, що «покійним ставилось за провини їх кооперативна та культурно-суспільна діяльність, навіть їх рідна мова – мова більшості козаків та населення Кубані...»⁹²¹. З протестом виступив Кубанський союз споживчих товариств, який об'єднував сотні тисяч кубанців. До Кубанського уряду 7 січня 1919 р. була відправлена заява з описом вбивства, наголошувалось, що всі вбиті були порядними та чесними людьми, а один з них – С. Сотниченко – кандидатом до Спостережної ради Кубанського союзу споживчих товариств⁹²². Кубанський центральний союз установ дрібного кредиту у своїй заяві до Кубанського уряду з приводу вбивства

⁹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696 с. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.2 – 4.

⁹¹⁹ ДАКК. – Ф. 743. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 42.

⁹²⁰ ДАКК. – Ф.Р-6. – Оп.1. – Спр.150. – Арк. 2– 3.

⁹²¹ Там само. – Арк. 3.

⁹²² Там само. – Арк.1.

зауважував: «Причиною арешту стала та обставина, що Сотниченко і Таран розповсюджували в станиці українські книги... на Кубані починаються гоніння на рідну мову більшої частини кубанського населення і це в той час, коли Крайова та Ради Відділів приймають постанови про уведення материнської мови в школах на Кубані...»⁹²³.

Ці жорстокі розправи із законним урядом Кубанського Краю викликали хвилю обурення серед кубанських козаків, які становили основу Добровольчої армії. Козаки вже розуміли, що воюють не за інтереси своєї Батьківщини. Вони не бажали воювати з Україною і не хотіли втручатися у внутрішні справи Москви. «Нехай москалі здобувають собі Москву, а нам треба поспішати рятувати Кубань від московських вождів», – заявляли кубанські козаки⁹²⁴. І сотнями, тисячами залишали Добрармію, фатально підриваючи її боєздатність. А. Денікін вимушений був визнати: «дезертирство кубанців набуло масового характеру»⁹²⁵.

Білогвардійські каральні загони, які вирушили на Кубань виловлювати дезертирів, зустріли збройний опір. З'явилися козацькі повстанські загони, які виступили на підтримку Кубанської ради та напали на білогвардійські загони. Таким чином, А. Денікін досяг протилежних результатів – Кубань була назавжди втрачена для Білого руху. Сергій Мамонтов, білогвардійський офіцер-артилерист, у своїх спогадах наводить характерний епізод: «Я пішов подивитись на річку Кубань. Йшов через очерет. Раптом наштовхнувся на нараду кубанських козаків: це був Уманський полк. Усі вони сиділи колом і на мене не звертали уваги. Але від них віяло нарочитою самостійністю, і я поквапився повернутись на батарею»⁹²⁶. Так завершився цей союз сил, які представляли протилежні вектори суспільно-громадського та національного розвитку. Їх об'єднав на певний час спільний ворог – більшовизм, але принципові розбіжності як у ідеології, так і в політичних програмах призвели до відкритого протистояння, що врешті-решт і призкорило крах Білого руху. Кубанський уряд розірвав усілякі стосунки з А. Денікіним. Коменданту Катеринодара дано наказ про заборону проживання в місті і навіть проїзд через нього представників Добровольчої армії; поряд з більшовицькою заборонено також монархічну агітацію⁹²⁷.

Утім, відбудувати Кубанську республіку не дозволяли вкрай тяжкі умови. 11 листопада 1919 р. новим кубанським отаманом замість

⁹²³ Там само. – Арк.5.

⁹²⁴ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – С.97.

⁹²⁵ Деникин А.И.Очерки русской смуты ... – С.295.

⁹²⁶ Мамонтов С. Походы и кони / С. Мамонтов. – М. : Вече, 2007. – С.326

⁹²⁷ ДАКК. – Ф.Р-6. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.1.

О. Філімонова, що склав свої повноваження, на засіданні Крайової ради обрано з козаків-лінійців генерала М.М. Успенського, який за декілька місяців помер від тифу. Його наступником став М.А. Букретов, обраний на засіданні Ради в січні 1920 р., а вже в травні 1920 р. його замінив голова кубанського Крайового уряду В.Іванис. Стабілізувати ситуацію в краї вже було неможливо. Через Кубань до Новоросійська посунули деморалізовані частини Добровольчої армії та юрби біженців. Червона армія, майже не зустрічаючи дієвого збройного опору, наступала на Катеринодар. Перед наступом Червоної армії Кубань опинилася без власного війська – створення дієвої Кубанської армії через наполегливу протидію ВСЮР так і не здійснено в сприятливий для цього період відновлення Кубанської республіки. Сформована тільки на початку 1920 р. Кубанська армія під командуванням генерала С. Улагая не мала ні належного озброєння, ні баз постачання, ні харчів, ні часу організувати належну оборону Краю. У березні 1920 р. Кубанська рада та Кубанська армія залишили правобережну частину Кубані й відступили в гірські райони Закубання. Кубанська армія розташувалася в районі між Туапсе і Сочі, стримуючи наступ Червоної армії. У Сочі зосередилася Крайова рада та Крайовий уряд. 25 березня червоні частини захопили Туапсе. Кубанські війська опинились в оточенні на невеликому плацдармі навколо Сочі. Внаслідок тиску більшовиків уряд Грузинської республіки відмовив Кубанському урядові в проханні пропустити армію на свою територію, 19 квітня 1920 р. Кубанська армія (загальна кількість особового складу – 57 тис. багнетів та шабель) і склала зброю. Всього здалося 34 тисячі козаків, значна частина козаків переправилася до Криму, окремі загони перейшли до Грузії або розпоршилися в горах, де приєдналися до антибільшовицьких повстанців⁹²⁸. Члени Крайового уряду, отаман та депутати Крайової Ради різними шляхами потрапили до Грузії або Криму, звідки згодом опинилися в еміграції в різних країнах Центрально-Східної Європи.

7.3. Діяльність провідника національного руху М.С. Рябовола

Найвпливовішою постаттю серед лідерів Кубанської республіки був Микола Степанович Рябовол. В його долі та діяльності відбилися шляхи становлення української еліти Кубані й трагічність боротьби Кубанського Краю за своє державне самовизначення. Народився Микола Степанович Рябовол 17 грудня в Катеринодарі й був старшим

⁹²⁸ Науменко В. Черноморская трагедия / В. Науменко // Кубанский исторический и литературный сборник. – Блаувелт, США, 1962. – № 16. – С.23.

сином з тринадцяти дітей у старокозацькій чорноморській родині. Його батько тридцять п'ять років займав посаду писаря Дінської станиці, дід був станичним отаманом. У 1907 р. Степан Рябовол заснував одну з перших кредитно-кооперативних спілок, в якій був головою. У 1918 р. розстріляний більшовиками⁹²⁹.

М. Рябовол середню освіту отримав в Катеринодарській військової реальній школі, де захоплювався читанням, але за свій незалежний характер мав неприємності з начальством. Першим у своїй станиці організував театральні аматорські вистави, з 5-го класу школи заробляв гроші репетиторством. Після закінчення школи в 1901 р., один рік працював у станиці вчителем, допомагав Ф. Щербині в зборі матеріалів до «Історії Кубанського козацького війська»⁹³⁰. Вищу освіту М. Рябовол отримав у Києві в Політехнічному інституті на інженерному відділі в 1905 – 1906 рр. 1905 р. під час заворушень повернувся на Кубань, де брав участь у політичних гуртках, з літа 1906 р. працював журналістом в кубанському часописі «Зоря», приймав участь у підготовці та проведенні виборів до Першої Державної Думи⁹³¹, восени 1906 р. повернувся до Києва, де продовжив навчання. Свідомим українцем М. Рябовол став ще на Кубані, коли входив разом з С. Ерастовим до українського гуртка. Під час навчання в Києві його обрано головою української студентської громади, очолював Українську громаду Політехнічного інституту, вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії, входив до українських таємних організацій⁹³². Окрім того, М. Рябовола обрано головою всеукраїнської економічної комісії, членом бібліотечної комісії та членом Бюро пошуку праці для незабезпечених студентів. У 1909 р. визначився як один з ініціаторів створення Кубансько-Чорноморської залізниці, побудованої за рахунок місцевих кооперативних спілок. Остаточне рішення про будівництво кооперативної залізниці схвалив з'їзд кооператорів у станиці Брюховецькій того ж року. 1911 р. затверджено Статут Залізниці, а Миколу Рябовола в 28 років обрано директором першої в Росії кооперативної залізничної дороги – «Чорноморки». Мав багато ворогів серед залізничних кіл Петербурга⁹³³. 1911 р. М. Рябовол разом із директором залізниці полковником Оріховим відвідав Лондон для організації облігаційної позики. Разом з К. Безкровним та І. Івасюком М. Рябовол став засновником «Кубанського кооперативного союзу Установ дрібного Кредиту», обраний го-

⁹²⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.435. – Арк. 49.

⁹³⁰ Там само. – Арк. 21.

⁹³¹ Там само. – Арк. 49.

⁹³² Там само. – Спр.435– Арк. 19.

⁹³³ Там само. – Спр.435. – Арк. 2.

ловою Ради союзу⁹³⁴. 1914 р. під тиском петербурзьких чиновників та підприємців, які прагнули взяти під свій контроль прибуткову залізничну дорогу, М. Рябовол був вимушений залишити свою посаду директора залізниці⁹³⁵.

Разом з такими діячами, як С. Ерастов, В. Чепелянський, С. Манжула, І. Івасюк, К. Безкровний, М. Рябовол проводив на Північному Кавказі велику українську агітаційну роботу, очолював «Кубанську національну Раду»⁹³⁶. У 1915 р. М. Рябовола мобілізовано до армії, навчався в школі прапорщиків інженерних військ. Улітку 1917 р. його призначили головою харчового комітету Кавказької армії. Восени 1917 р., коли на Кубані утворилася, а точніше, поновила свою діяльність Кубанська військова рада, М. Рябовола обрано її головою, а згодом – головою Кубанської крайової ради⁹³⁷. У травні 1918 р. М. Рябовол очолив делегацію від Кубанської республіки до Києва, де провадив таємні переговори з гетьманом Павлом Скоропадським про об'єднання двох держав. Намагався реалізувати ідею союзу новоутворених демократичних держав – Дону, Кубані, Тереку, України, Грузії та ін. На конференції Південно-Східного Союзу 26 червня 1919 р. виступив з промовою проти великодержавницької політики Добровольчої армії, у якій пропонував створити союз незалежних національних держав для боротьби проти більшовиків, спираючись на власні сили, та організувати допомогу населенню. У одній зі своїх останніх промов М. Рябовол зауважив: «Ми знаємо, що нас вб'ють, але ми не боїмося смерті і будемо продовжувати чесно виконувати своє діло, тому що віримо у його справедливість»⁹³⁸.

Ці слова виявилися пророчими. 13 червня у Ростові відкрилася конференція урядів Дону, Кубані і Тереку, на якій мав визначитися головний напрям політики козацьких керівників. Щодо цього питання відразу виникло дві концепції. Згідно з першою, повинен був утворитися тісний союз козацьких військ з білою армією; другу концепцію оголосив у своєму виступі депутат від Кубані Микола Рябовол. Він зазначив, що «єдиної неделімої» вже не існує, і для збереження демократії та захисту новоутворених незалежних держав слід об'єднатися у федеративну державу. М. Рябовол гостро критикував політику А. Денікіна, вважаючи, що диктатура і намагання відтворити монархію приведуть до загальнонародного заворушення: «Коли прийшли добровольці в Чорноморську губернію і завели там

⁹³⁴ Там само. – Арк. 3.

⁹³⁵ Там само. – Арк. 50.

⁹³⁶ Там само. – Арк. 3.

⁹³⁷ Там само. – Арк. 52.

⁹³⁸ Там само. – Арк. 17.

губернаторський режим, вони так упоралися, що геть чисто все обернулося в большевиків»⁹³⁹. У той же день після вечері з кубанцями о третій годині ночі М. Рябовол у готелі «Палас» був застрілений.⁹⁴⁰

У заяві Кубанської делегації, що брала участь у Паризькій конференції, зазначалося: «Ми не маємо надії, щоб знайшли фізичних вбивць, бо будуть житі заходи, щоб сховати слід... але не потрібно бути надзвичайно мудрим, щоб без помилки встановити, кому була потрібна ця смерть і хто натхнув безрозсудних на це ганебне діло, котре для багатьох може стати згубним»⁹⁴¹. 5 серпня 1919 р. відкрилось жалобне засідання Кубанської крайової ради, на якому головував представник черкесів Султан-Шахім-Гирей. Окрім депутатів, зібралось багато народу. Вирішено назавжди закріпити місце Голови Ради за М. Рябоволом. На цьому засіданні була прийнята резолюція Ради: «Часописи, котрі виявили зневагу до кубанських інституцій, – закрити, редакторів вислати за межі Кубані»⁹⁴². Робітники Катеринодара на знак протесту проти вбивства М. Рябовола провели загальний страйк. Поїзд, у якому везли з Ростова-на-Дону труну з тілом М.С. Рябовола, зупинявся на кожній кубанській станції і там відбувалась жалоба. Почалися сутички козаків з офіцерами та солдатами Добровольчої армії, яких козаки зневажливо називали «картузниками». Зібрання громад у чорноморських станицях надсилали в Раду листи – в одному такому листі написано: «Душогубство є діло монархістів, котрі ожиріли від нашого білого хліба. Ми бачимо, що нашим гостям наша Рада є «більмо на оці», що вони готові її розігнати і лише бояться нас, козаків»⁹⁴³.

Поховано М. Рябовола коштом війська, в Кубанському Краї оголошено три дні трауру. До домовини покладено вінки від українських організацій Кубані зі стрічками кубанського прапора (синьої, малинової, зеленої) та українського (жовто - блакитні), на вінках були стрічки з надписами «Першому громадянину Вільної Кубані», «Від Кубанської «Просвіти», «Від «Просвіти» ім. Грінченка станиці Покровської», «Від Кубанського військового хору», «Батьку Кубані М.С. Рябоволу»⁹⁴⁴. Сама жалобна церемонія проходила напружено і ледь не перетворилась на зіткнення між козаками та білогвардійцями.

Очевидець поховання М. Рябовола згадував: «Ось привезли його, хоронили в Катеринодарі, в соборі Олександра Невського – так називали Військовий Собор. Я лічно сам там був. Коли його хоронили,

⁹³⁹ Іванис В. Стежками життя... – С.102.

⁹⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.435. – Арк. 54.

⁹⁴¹ Там само. – Арк. 54.

⁹⁴² Там само. – Арк. 58.

⁹⁴³ Там само. – Арк. 58.

⁹⁴⁴ Там само. – Арк. 66.

то війська стояли шпалерами – від військового собора до кріпосної площі, де зараз крайова лікарня, а раніше називалась Кріпосна площа. З одного боку стояли війська козацькі, а навпроти – офіцери Добровольчої армії. Цих офіцерських полків Добровольчої армії нараховувалось більше трьох тисяч штиків. Значить, стояли так по Красній (вулиці): якщо стояли лицем до Кріпосної площі, то ця сторона стояли офіцери Добровольчої армії, а та сторона – стояли козацькі часті. А тут виход з собору до Красної. Тут винесли з собору такий постамент і поставили на нього домовину з тілом Рябовола. Я сам не стояв в цих шпалерах, а вольно ходив і не в воєнній формі. Спеціально так одягнувся. І ось коли винесли його сюди, гроб стояв так – головою до Красної. З лівої сторони стояла родина Рябовола – його жінка Тетяна та діти – хлопець літ шести та дівчинка – літ восьми. Та батьки жінки його – Новикови, старики. Жінка Рябовола Тетяна була родом з нашої станиці (Нововеличківської). Вона мені була добре знайома. Я ходив у третій клас, а вона готувалась поступати у вчительську семінарію. Їх там готувала вчителька окремо, але в одному класі зі мною. Вона мене теж добре знала. Вона окончила вчительську семінарію і жили вони в Дінській, і її батьки переїхали до них жити. Старий Новиков ходив у церкву, співав там як дячок і обучав там дітей в церковній сторожці. Там збирались бідняцькі діти, і він їх обучав добровільно. Пам'ятаю – ідуть вони, несуть в сумках грифельні дошки, карандаші, а він їх навчав грамоті. А мати просхвірницею в церкві була, пекла просхвіри. І ось коли цей гроб стояв, то була така ситуація – війська всі з гвинтівками стояли. Гвинтівки до ноги. Вийшли члени Ради в похоронній процесії. Урну ніс осавул Кравченко – він зять був полковника Корсуна, я його теж добре знав. І цей осавул Кравченко сунув руку в урну і викинув у натовп якісь листи (афіші). І таке напруження зразу настало. Ніхто не знав, що це за листи і народ кинувся їх хватати, а деякі генерали стали зривати погони, і валялись ці погони – я їх бачив. І війська відразу взяли зброю наізготовку. А коли вже народ схопив ці листи – то побачили, що це була відштампована остання промова Рябовола. Це був такий грубий товстий лист бумаги. Зверху там був такий хрест, а внизу написано – «Остання промова Миколи Степановича Рябовола». А далі вже сам текст. Спочатку думали, що це оголошення повстання. А потім трохи заспокоїлись. Під час поховання Рябовола в Катеринодарі зупинились всі трамваї і приймали участь у похоронах всі місцеві робітники. Всі вулиці були забиті натовпами. І коли вже поставили домовину з Рябоволом у катафалку, повезли на Кріпосну площу. На площі похоронна процесія зупинилась, там була построєна така велика трибуна, і на ній стояли пред-

ставники Ради, стояли військові частини, стояла артилерія на кінній тязі. І виступали з промовами представники Ради. Виступав Щербина, я його бачив. Так він сказав «Перш Петра хотіли вбити» (а Петро – це Петро Леонтійович Макаренко зі станиці Щербинівської, в нього стріляли та не вбили). Так ось Щербина сказав – «Перш Петра хотіли вбити, а тепер Миколу вбили». Стояли там представники всіх військових частин – і з Добровольчої армії і Кубанського війська. Коли везли його зі станції, то було сім представництв від Терського, Донського війська, а восьме представництво від Професійного союзу міста Катеринодара во главе з председателем Білоусовим. Їх було вісім чоловік і всі в чорних костюмах, з червоними бантами на грудях. І вінок їх був, який вони з собою принесли, теж з червоними та чорними стрічками. Тиша така була! І ось як почав говорити промову Білоусов, то він як крикне: «Товариші козаки і іногородні!» То так усі генерали голови і повісили. А той далі говорить – «Ми в даний момент хороним погібшого за свободу народу...». І так далі і далі. Потім пішов. Казали, що його відразу і забрали. Опустили потім гроб у могилу, дали залп, і все закінчилось...»⁹⁴⁵.

По станицях відбулися збори грошей на встановлення пам'ятника М. Рябоволу. Федір Щербина присвятив М. Рябоволу свою поему:

*Ой поїхав наш Микола
Та свободи здобувать.
Забажалось козакові
Сірим людям волю дати*⁹⁴⁶.

Серед козаків-кубанців була складена пісня «Плач, Кубане, край наш рідний», присвячена загибелі свого провідника:

*Плач, Кубане, краю рідний.
Лежить мертвий син твій бідний.
Нема слів, щоб все сказати,
Наша любя рідна мати*⁹⁴⁷.

У жовтні 1919 р. відбувся судовий процес за справою вбивства М. Рябовола. Всі обставини вказували на організацію вбивства денікінською контррозвідкою: козацьку охорону М. Рябовола не поселили в готелі, де він жив, а поселили поруч з номером М. Рябовола офіцерів П. Врангеля, які його і вбили. За висновками слідчої комісії, вбив-

⁹⁴⁵ Спогади козака Євтихій Степанович Куниця (1897 р. р.н.). Запис зроблений в 1992 р.// Архів Д. Білого.

⁹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.Р-4465с. – Оп.1. – Спр.435. – Арк. 58.

⁹⁴⁷ Там само. – Арк. 60.

ці входили до команди особливого призначення з чотирьох чоловік, які від'їхали після вбивства на автомобілі начальника постачання Добровольчої армії⁹⁴⁸.

Убивство М. Рябовола викликало масове обурення в середовищі кубанських козаків і загостило до краю ворожнечу між ними та денікінцями. Почастішали випадки зіткнень між козаками та офіцерами, які іноді закінчувались застосуванням зброї. Кубанці погрожували білогвардійцям розправою, частішали випадки дезертирства з козацьких частин. Справа дійшла до того, що білогвардійські офіцери не наважувались поодинокі з'являтися в розташуванні козацьких частин⁹⁴⁹.

7.4. Між станом та нацією: пошуки спільної ідентичності громадян Кубанської республіки

Однією з найгостріших проблем, які постали перед лідерами Кубанського Краю, стало створення такої ідеології, яка могла би забезпечити об'єднання всього населення Кубані на ґрунті становлення держави. Власне, Кубанська Рада користувалася масовою підтримкою серед більшості населення Краю, про що свідчили і донесення денікінської контррозвідки і чисельні листи від козацьких громад до Кубанської Крайової Ради і прагнення кубанців до своєї «козацької влади». Виняток складала значна частина іногородніх, які підтримували радянську владу, сподіваючись отримати землю з козацьких юртів. Щодо ставлення кубанців до можливості повернення царської імперської влади, то про це красномовно свідчать результати референдуму з питань ставлення населення до більшовизму, монархізму та інших форм державних організацій, який проводили члени Кубанського верховного суду під керівництвом Ф. Щербини. Були опитані мешканці 400 населених пунктів. Практично все населення негативно висловилося щодо більшовизму, і лише від 4 до 12% опитаних висловлювали думку про можливість мати царя – але за умови переобирання його щороку, як отамана⁹⁵⁰. У лютому 1919 р. Кубанська Крайова Рада затвердила постанову про заборону пропаганди на Кубані ідей монархізму та більшовизму⁹⁵¹.

⁹⁴⁸ Там само. – Арк. 59.

⁹⁴⁹ ДА РФ. – Ф. 446. – Оп.2. – Спр. 5.

⁹⁵⁰ Щербина Ф. Сім'я слов'янських народів / Ф. Щербина // Юбілейний збірник в честь професора С. Дністрянського. – Прага, 1923. – С.23.

⁹⁵¹ Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою (1920-1926) / П. Л. Макаренко. – Прага: Видавництво Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – С.5.

Чим більше поглиблювався розкол між Добровольчою армією та Кубанською Радою, тим більше козацтво ставало на бік своєї «козацької влади». Здавалось, що найкращою основою для об'єднання усього населення Краю може стати загальне покозачення – розповсюдження козацьких структур самоуправління на «корінних іногородніх», прищеплення їм спільної козацько-кубанської ідентичності. Сподівання, що саме козацтво стане головною опорою порядку та спокою на Кубані, висловив К.Бардиж на відкритті першого засідання Кубанської військової ради у квітні 1917 р.: «Новий уряд буде поважати право козацького самоврядування, право, яке завойоване кров'ю ваших предків. Козацтво волелюбне, але воно знає, де закінчується воля і починається анархія. Козацтво завжди буде оплотом законності та порядку»⁹⁵². Деякі спроби в напрямі розповсюдження козацького стану на все населення Краю були зроблені Кубанським урядом. У «Проекті правил Кубанського уряду про прийняття в козаки та утворення козацьких громад у містах та про виключення з козацтва», підготовленому в жовтні-листопаді 1919 р., дозволялось, зокрема, приймати в козаки рішенням станичної громади, затвердженим Крайовим урядом. У козаки зараховувались також усі іногородні, хто добровільно вступив у Кубанську Армію до 28 лютого 1918 р.⁹⁵³ У резолюції Чорноморської Ради, яка відбулась 15-16 січня 1918 р. в станиці Брюховецькій, зазначалось: «Козацтво Чорноморська Рада розглядає не як стан чи військову касту, але як громаду, що історично склалась і яка є своєрідним і самобутнім земельним, економічним та культурно-побутовим укладом і яка разом з іншими національностями має право на самовизначення. Розглядаючи так козацтво, Чорноморська рада визнає Кубанський Край новим державним утворенням Російської республіки»⁹⁵⁴.

Втім, такі проекти не мали значних наслідків. Кубанське козацтво не було однорідною масою – воно виразно розрізнялось між собою і за етнічною ознакою – на чорноморську (українську) та лінійну (російську) складову і за майновим розшаруванням – козаки Степової Кубані були набагато заможніші, ніж козаки Закубаня. До того ж, переважна більшість іногороднього населення Краю особливого потягу до покозачення не виявляла. «Корінні» іногородні розраховували на те, що Кубанський крайовий уряд проведе земельну реформу, яка забезпечить їх земельними наділами на правах громадян Кубані; переважна частина іногородніх, які лише нещодавно прибули в цей регіон, покладали надії на більшовиків. Поступово розгорталась «війна

⁹⁵² Тернавский Н. Елизаветинская... – С.66– 67.

⁹⁵³ ДАКК. – Ф. Р-10. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.1– 3.

⁹⁵⁴ Там само ... – Арк.50.

між іногородніми та козаками», яка особливої жорстокості набула у лінійних станицях Кубані. У чорноморських станицях це протистояння пом'якшувалось певною мірою завдяки відчуттю спільної етнічної ідентичності, над культивуванням якої посилено працювали місцеві «Просвіти» та споживчо-кооперативні товариства. «Народ Кубані», до якого апелювали лідери Кубанської республіки як до головного джерела своєї влади, необхідно було наповнити конкретним національним змістом. І у цьому виборі провідну роль повинна була відіграти українська більшість населення Краю.

Без сумніву, українські кубанські діячі дуже добре розуміли і ситуацію в Краї, і обставини, за яких доводилось будувати українську державність на Наддніпрянщині та в Галичині, і тому спрямовували свою діяльність на поступове просування та розвиток Кубанської республіки в напрямі до приєднання (на федеративній основі) цього складного регіону до нової української держави. Водночас вони намагались використати всі можливості для створення надійного ґрунту формування національної української самосвідомості серед українців Кубані. У першу чергу цьому мало сприяти переведення шкіл на українську мову навчання в тих регіонах Кубані, де більшість складала українці. Узагалі система шкільної освіти на Кубані була розвинутою та користувалась серед місцевого населення великою повагою та впливом.

Як тільки в 1917 р. під час Лютневої революції впала царська влада, а водночас і всі численні заборони викладання української мови в учбових закладах, почалася стихійна українізація початкових шкіл у станицях і хуторах з українським населенням. За активної участі місцевих українців-учителів, багато шкіл перейшло на українську мову навчання як мову близьку та зрозумілу місцевому населенню; почали з'являтися українські книгарні й читальні⁹⁵⁵. У квітні 1917 р. в Катеринодарі відбувся Кубанський Крайовий з'їзд вчителів, який склав резолюцію про українізацію шкіл там, де живуть українці. Внаслідок цієї резолюції влітку 1917 р. у Катеринодарі та Єйську відкрилися перші українські вечірні курси з підготовки вчителів для українських шкіл, почався масовий перехід шкіл на українську мову⁹⁵⁶.

Влітку 1918 р. представники Кубанської Ради провели дослідження у станицях з питань освіти. За наслідками цього обстеження член уряду із справ народної освіти зробив на засіданні Ради 4 листопада 1918 р. доповідь, у якій зазначив: «...1) навчати грамоті краще починати рідною мовою (українською), що вже проводиться у деяких

⁹⁵⁵ Бич Л.Л. Кубань у кривому дзеркалі... – С.16.

⁹⁵⁶ Засць В. Українізація на Кубані / В. Засць // Хвилі Кубані. – Прага, 1927. – С.27.

школах; 2) українською мовою необхідно навчати на всіх ступенях початкової школи, вищої та середньої у місцях з українським населенням.»⁹⁵⁷. У 1919 р. в Катеринодарі були відкриті українська гімназія та Кубанський Вчительський Інститут з українським відділенням⁹⁵⁸.

У Єйську створено регулярні українські вчительські курси та засновано «Кубанську українську учительську спілку», при Кубанському уряді заснована посада інструктора українських шкіл⁹⁵⁹. У тому ж 1919 р. в одній з найбільш національно свідомих українських станиць, яка завжди славилася високим рівнем освіченості та заможності, – Полтавській – українізовано Кубанську учительську семінарію. Це рішення прийнято на станичних зборах, перебіг яких дуже показовий для періоду «стихійної українізації» на Кубані. Схід жителів станиці Полтавської, який відбувся 7 липня 1919 р., висловився за українізацію початкових шкіл станиці та вчительської семінарії (120 голосів «за», 1 – «проти»). До Законодавчої ради та Крайового уряду була надіслана копія приговору станичного сходу Полтавської про необхідність переведення усіх навчальних закладів станиці на українську (материнську) мову навчання. Під приговором поставили підписи станичний отаман та виборні – О. Запорожець, С. Дорошенко, Ф. Литюк, Куцевол, І. Левченко, Л. Заяць, А. Нудьга, А. Приймак, М. Яценко, В. Соцький, Вакуленко, Л. Драф, Х. Ковтун та ін.⁹⁶⁰.

Студенти семінарії, серед яких українці склали 90% підтримали це рішення. Директором призначено відомого українського просвітницького діяча М. Левитського⁹⁶¹. Українська вчительська семінарія у ст. Полтавській залишалась головним центром української культури на Кубані до 1933 р. 7 березня 1919 р. Крайовий уряд видав циркуляр по Відділу народної освіти, у якому наказувалося місцевій владі: «...Надати повну можливість навчання дітей матірною мовою»⁹⁶². 9 серпня 1919 р. уряд видав циркуляр з питання українізації шкіл. Пропонувалося в усіх школах провести засідання з метою виявлення бажання батьків учнів та самих учнів учитися українською мовою, наявність учителів, що можуть викладати українською мовою, і, виходячи з наявності сприятливих умов, переводити школи на українську мову або створювати у школах разом із російськими українські кла-

⁹⁵⁷ Іванис В. Стежками життя... – С.203.

⁹⁵⁸ Народна освіта на Кубані ... – С.24.

⁹⁵⁹ Засць В. Українізація на Кубані... – С.22.

⁹⁶⁰ ДАКК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.546.

⁹⁶¹ Засць В. Українізація на Кубані... – С.23.

⁹⁶² ДАКК. – Ф.Р-6. – Оп. 1. – Спр.179. – Арк.73.

си⁹⁶³. 2 вересня 1919 р. оголошено черговий циркуляр; в ньому повідомлялося про відкриття в Катеринодарі для вчителів українських шкіл курсів методики навчання рідної мови. Головним лектором призначено директора Полтавського учительського інституту М. Левитського. Для цієї мети виділялося 50 стипендій по 125 крб⁹⁶⁴. З 1920 р. планувалися широкомасштабні заходи з переведення більшості навчальних закладів Кубані на українську мову.

Таким чином, українізаційні процеси в галузі освіти на Кубані, що почалися як творча діяльність народних мас, знайшли повну підтримку і захист з боку обраної народом кубанської верховної влади – Кубанської крайової законодавчої ради, а також Крайового уряду.

7.5. На шляху до Соборної України. Взаємовідносини між Кубанським Краєм та українськими державними утвореннями

Розглянемо перспективи перетворення Кубанської Народної Республіки в Українську Кубанську Народну Республіку. Беззаперечно, переважна більшість провідників Кубанської Ради ще до революції проявили себе як активні діячі українського національного руху. «Чорноморська» фракція, найбільша серед депутатів Кубанської Ради, та частина депутатів-іногородніх складалась з українців. Але інтенсивно національна самосвідомість серед широких мас українців Кубані, як і на Наддніпрянській Україні, починала формуватись після Лютневої революції 1917 р. М. Галаган згадував: «К.Я. Безкровного знав я ще з попереднього часу як члена РУП. Фактично, коли говорилось про місцеву катеринодарську організацію РУП, то все зв'язувалось її існування з іменем К.Я. Безкровного, який уже віддавна стояв на позиції, так би мовити, «великоукраїнської» політики. Тому не було нічого дивного в тім, що й під час нашої бесіди він підходив до оцінки місцевих подій з погляду загальноукраїнських інтересів, а не місцево-кубанських. Те, що мені довелось почути від К.Я. Безкровного про стан української справи на Кубані, в суті речі відповідало тому, що я вже перед тим чув від двох інших видатних діячів – кубанців, власне, що на Кубані правдиво український рух ще не розвинувся. Виявлялось, що українські організації на Кубані не мають ні достатніх матеріальних засобів, ні потрібного кадру активних працівників, а через це й не мають таких впливів і не займають у місцевому житті такого становища, яке відповідало б чисельному відношенню між українською й неукраїнською частиною населення. Революція не принесла з собою

⁹⁶³ Там само. – Арк.213 – 214.

⁹⁶⁴ Там само. – Арк.224

кардинальних змін у цьому відношенні, і загальноросійські впливи політичні й культурні домінують над українськими впливами... Це видно, мовляв, хоч би вже з того, що на цілу Кубань існує якийсь одне періодичне видання українською мовою, в той час як російською мовою видається кілька; урядовою мовою є російська; школи майже всі так само російські; більшість кермуючих становищ теж зайнята росіянами і т.д.»⁹⁶⁵.

В таких умовах головні напрями національної роботи на Кубані були виразно накреслені М. Рябоволом у розмові з М. Галаганом: «Свою роль на Кубані в часи революційних подій розумів як роботу українця, поставленого в особливі умови і тому змушеного шукати шляхів та виробляти способи ведення загальної української справи відповідно до специфічних обставин і особливих умов кубанського життя»⁹⁶⁶.

Утім, головна надія в процесі національного самовизначення українців Кубані покладалась на допомогу з боку тих українських державних утворень, які набували силу на території Наддніпрянської України та Галичині. Від самого початку утворення Центральної Ради українська еліта Кубані намагалась зробити все можливе для того, щоб дипломатичні зв'язки поступово переросли в міждержавний союз, а потім і злилися в єдиному державному організмі. Уже наприкінці листопада 1917 р. до України з Кубані прибула делегація на чолі з членом Кубанської Ради Гнатом Сидоровичем Білим для встановлення плану спільних дій Кубанського уряду і Центральної Ради. У грудні 1917 р. на Кубань прибула делегація з України, яку очолив повноважний представник Центральної Ради М. Галаган. Швидко розвивалися контакти між Кубанською Народною Республікою та УНР. Представники Кубані С. Ерастов і М. Левитський увійшли до складу Центральної Ради, на Кубані швидко утворювалися загони загальноукраїнського руху «Вільне козацтво». Так, вже у 1917 р. на Кубані діяв «Чорноморський кіш» під керівництвом Кіндрата Бардижа і «Гайдамацький кіш» – під керівництвом осавула І. Адамова, які належали до вільнокозацьких частин⁹⁶⁷. На початку 1918 р. з кубанських українців-козаків та іногородніх був утворений кіш імені гетьмана Дорошенка, котрий очолив козак станиці Канівської, діяч місцевої «Прогресу», вчитель гімназії В. Чепелянський. Подібна тенденція зберігалася й у 1920 р., коли був утворений в Таманському відділі в станиці

⁹⁶⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – С.320.

⁹⁶⁶ Там само. – С.318.

⁹⁶⁷ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. – С. 127; Фролов Б. Курень «Гетмана Сагайдачного» / Б. Фролов // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С.145 – 147.

Полтавській «Гайдамацький полк» під керівництвом старшини В. Чорного, пізніше розгорнутий у «Гайдамацьку дивізію», яка виступала під гаслами боротьби за незалежну Україну⁹⁶⁸.

Окрім цілком зрозумілих почуттів національної єдності, між українцями Кубані і населенням решти українських земель існував цілий ряд об'єктивних економічних і геополітичних причин для державного об'єднання Кубані і УНР. Більшість українців краю завжди дивилися на Україну як на землю своїх предків і не могли собі уявити, що Кубань та Україна будуть існувати окремо. До того ж кубанці розуміли, що без такого потужного союзника, як незалежна Україна, краю не вдасться вистояти у нерівній боротьбі з численними ворогами, відстояти свої економічні і національні інтереси. Отже, головний напрям геополітичної діяльності Кубанського уряду до об'єднання з Україною був природним.

У березні 1918 р. на таємному засіданні Кубанська Рада прийняла рішення про федеративне об'єднання з УНР, але вже через тиждень Катеринодар захопили червоноармійські загони⁹⁶⁹. Перебуваючи у Новочеркаську, кубанський уряд продовжував шукати допомоги від Української Держави, яку очолив на той час гетьман П. Скоропадський. 28 травня 1918 р. до Києва прибула делегація від Кубанської Ради. До її складу входили: голова делегація Микола Рябовол (голова Кубанської Законодавчої Ради), його заступник Султан-Шахім-Гирей (голова Комітету кавказьких горців), члени Ради К. Я. Безкровний, Г. В. Омельченко, П. М. Каплін, Д. С. Скобцов. Вітаючи представників Кубанського Краю, гетьман сказав: «Я дуже радий, що в особі вас... можу вітати нащадків славного запорозького війська, котрі у своїй невпинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки... лишилися вірними синами рідної неньки-України. З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні кубанці підуть разом з молодістю Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлися керовничою зіркою для наших кубанців». Під час цієї зустрічі Султан-Шахім-Гирей висловив позицію черкесів, котрі ще в часи Богдана Хмельницького приходили в Україну боротися із спільним ворогом. Ще за старих часів хоробрі горці товаришували із запорозькими лицарями й тепер треба сподіватися, що обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзі⁹⁷⁰.

⁹⁶⁸ Іванис В. Стежками життя ... – Т. 3. – С. 183.

⁹⁶⁹ Іванис В. Стежками життя ... – Т. 1. – С. 100.

⁹⁷⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1923. – Т. 2. – С. 199.

Безсумнівно, що М. Рябовол і чорноморці прагнули об'єднання з Україною, але, розуміючи залежність Кубані від війська Денікіна, який ненавидів все українське, переговори між Кубанню та Україною обмежилися договором про допомогу зброєю та амуніцією. Унаслідок цього з України на Дон, куди відступили кубанці, щомісяця почали відправляти транспорт із зброєю та медикаментами для утворення Кубанської армії.

Український уряд чимало допоміг кубанцям у галузі просвіти і культури. У великій кількості на Кубань надходили українські книжки і часописи, що користувалися серед козаків неабиякою популярністю. Українські видавництва Кубані («Чорноморець» – засноване у 1917 р. в Катеринодарі) почали одержувати кошти від міністерства закордонних справ України. Серед періодичних видань, які виразно стояли на проукраїнських позиціях, були «Вольная Кубань» (Орган Кубанского войскового правительства, 1918, ред. Г. Білий); «Свободная Кубань»; «Вольный казак», (1919. ред. Г. Бут); «Воля» (1920) ; «Голос Кубанца» (1918) ; «Кубанский казачий край» (ред. М. Савенко⁹⁷¹); «Кубанська Зоря» (Катеринодар, вид-во товариства «Просвіта», 1919); «Нове життя», «Українська соціалістична газета» (Новоросійськ); «Чорноморщина», (україномовна газета), Новоросійськ; «Чорноморець» (друкований орган товариства «Ранок», – перша україномовна газета Кубані, перший номер якої вийшов 11 вересня 1917 р.); «Чорноморська Рада» (тижневик, Новоросійськ, виходив з 1 квітня 1917 р.); «Чорноморський українець», (Новоросійськ, 1918, редактор О. Досвітний).

Пізніше, у грудні, між Україною та Кубанню були укладені договори про обмін дипломатичними місіями, про морехідні, торговельні, залізничні та поштово-телеграфні зв'язки. 2 червня 1918 р. уряд Кубані визнав Українську Державу. Міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Дорошенко свідчив, що під час переговорів між П. Скоропадським і М. Рябоволом була укладена таємна угода про возз'єднання України і Кубані⁹⁷². Внаслідок цієї угоди до розпорядження кубанського уряду почали надходити транспорти зі зброєю і амуніцією, кошти для підтримки українського видавництва на Кубані. Вирішальним кроком у напрямку затвердження впливу України на Кубані повинна була стати масштабна воєнна операція з висадки українського експедиційного корпусу на Тамані для допомоги коза-

⁹⁷¹ Городецький Б. М. Периодика Кубано-Черноморского Края (1863–1925 гг.) / Б. М. Городецький. – Краснодар, 1927. – С.15– 16.

⁹⁷² Дорошенко Д. Закордонна політика української держави 1918 року / Д. Дорошенко // 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто : [Б.в.], 1978. – С. 56

цькому антибільшовицькому повстанню. Висадка дивізії генерала З. Натієва на Тамані, допомога «братів українців», на яку так чекали повстанці, могла вирішити долю Кубані й докорінно змінити ситуацію у розкладі сил на Північному Кавказі, але десант не відбувся через саботаж проросійських чиновників гетьманського уряду і протидію німецького командування⁹⁷³.

Це привело до того, що першою на Кубань, фактично звільнену від більшовиків козацькими повстанцями, увійшла армія А. Денікіна. Одним із головних стимулів, який спонукав А. Денікіна почати прискорений наступ на Кубань наприкінці весни 1918 р., стало намагання перехопити ініціативу в українській армії, підрозділи якої готувались здійснити десант на Тамані.

Незважаючи на несприятливі обставини, дипломатичні зв'язки Гетьманату і Кубанського уряду продовжували зміцнюватися. Невдовзі після повернення Кубанського уряду до Катеринодара Генеральним консулом України на Кубань призначено Прокопа Понятенка⁹⁷⁴. У жовтні 1918 р. до Києва прибула надзвичайна місія Кубанської Ради на чолі з В. Ткачовим. Місія прибула для укладання важливих угод між Кубанською Народною Республікою і Україною, в тому числі одне з її завдань полягало у з'ясуванні обставин, за яких могло відбутися їх об'єднання⁹⁷⁵. Були укладені угоди про торговельні, мореходні, дипломатичні і банківські зв'язки між Україною і Кубанню, підписана конвенція про залізничні шляхи сполучень та поштово-телеграфні зносини⁹⁷⁶. У відповідь на місію Ткачова український уряд вислав на Кубань надзвичайну місію на чолі з полковником Ф. Боржинським (доля останнього склалась трагічно, коли наприкінці січня 1919 р. він повертався з Кубані, на станції Іловайській його заарештували та розстріляли білогвардійці)⁹⁷⁷. Ліквідація Гетьманату і воєнні дії в Україні завадили реалізувати ці плани, але незважаючи на терор, який розгорнула на Кубані денікінська влада проти будь-якого прояву «кубанського самостійництва», незважаючи на вбивство М. Рябовола, кубанці не залишили спроб підтримати Україну в боротьбі за незалежність.

У «Короткому огляді взаємовідносин між Кубанню та Україною», підготовленому денікінською контррозвідкою «Азбука» стверджувалося, що активні зв'язки між політичними діячами Кубані та України започатковано влітку 1917 р., найактивнішими прихильниками союзу з Україною називались М. Рябовол, Л. Бич, П. Макаренко,

⁹⁷³ Дорошенко Д. Мої спомини ... – С.293 - 294.

⁹⁷⁴ Дорошенко Д. Мої спомини ... – С.293.

⁹⁷⁵ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані... – С. 182.

⁹⁷⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 2. – С. 199.

⁹⁷⁷ Там само. – С. 199 – 200.

К. Безкровний, В. Богуславський, перераховувались всі обміни дипломатичними місіями між УНР, Українською Державою гетьмана П. Скоропадського та Кубанською Народною Республікою. Особливо згадувалася діяльність особистого представника Головного Отамана на Кубані – полковника пластунського батальйону К.Я. Блохіна (Здобуволі) та інших представників УНР – Єрмілова, Чубеня, Пономаренка. Про настрої кубанського козацтва зазначалось: «Тут козацтво рішуче відмовляється йти проти України, а також служити з добровольцями»⁹⁷⁸. Згідно з цим оглядом, контакти між Кубанською республікою та УНР відбувались через українську місію в Константинополі, туди ж з Кубані надходили гроші для допомоги УНР, головним посередником між Україною та Кубанню був М. Рябовол. Головна позиція відносно перспектив взаємовідносин між двома державами була зазначена в промові Богуславського на одному із зібрань кубанських лідерів: «Всі істинно віддані Україні повинні покласти всі свої сили на ведення агітаційної праці, результатом якої був би розвиток та закріплення в кубанському козацтві усвідомлення, що вони сини Запорозжя та України. Через духовний зв'язок тоді легко створиться і матеріальний. Так що ніщо не зможе протистояти бажанню двох братніх народів злитися у єдину родину»⁹⁷⁹. Практичною реалізацією цього плану безпосередньо займався Л. Бич, який вів переговори з українськими делегатами про створення федерації між Кубанню та Україною⁹⁸⁰. У кубанській пресі у позитивному ключі висвітлювалися події, пов'язані з державним самовизначенням України. Так, газета «Кубанський край» на звістку про Акт Злуки УНР і ЗУНР в січні 1919 р. надрукувала велику статтю, в якій були наступні рядки: «Прекрасна сестра свого змученого брата-кубанця повернулася до своєї улюбленої матері-України»⁹⁸¹.

У 1919 р. на Паризькій мирній конференції представники уряду УНР виступили з декларацією, що Кубань є українською, але через те, що вона є незалежною державою, то уряд України не наполягає на її приєднанні, сподіваючись, що воно відбудеться внаслідок природної еволюції⁹⁸².

Денікінська контррозвідка «Азбука» доповідала, що «проти Добровольчої армії настроєна Законодавча Рада в цілому, особливо її лідери – Макаренко, Білоусов, Верещака. Антиденікінську пропаган-

⁹⁷⁸ ДА РФ. – Ф.446. – Оп.2. – Спр.446. – Арк. 103.

⁹⁷⁹ Там само. – Арк. 101 – 104.

⁹⁸⁰ Там само. – Арк. 105.

⁹⁸¹ «Кубанский край». – 3 січня 1919 р.

⁹⁸² Празднование независимости Кубани // Вольное казачество-Вільне козацтво. – Прага, 1930. – №8. – С.8.

ду активно проводять Крайовий відділ пропаганди Кубанського уряду та місцеві станичні культурно-просвітницькі установи, особливо у Єйському відділі. Газета «Вольная Кубань» позитивно пише про Петлюру. Серед козацьких військових частин особливо негативне ставлення до Добровольчої армії виявляє 12 пластунський батальйон»⁹⁸³.

У донесенні до Осведомітельного відділу Добровольчої армії від 25 жовтня 1919 р. повідомлялося про поширення чуток о прибутті на Кубань петлюрівських агентів та укладення таємного договору між Кубанню та Україною про можливість відступу на Кубань С. Петлюри у випадку невдалих бойових дій в Україні. З України прибув М. Левитський, який зайняв посаду Товариша Міністра Народної Освіти⁹⁸⁴. У звітах контррозвідників вважалось за необхідне терміново заарештувати «зрадників» – Калабухова, Макаренка, Манжулу, Омельченка, Балабаса, Воропинова, Федькова, Роговиця, Жука, Подтопельного⁹⁸⁵. У таємному політичному зведенні денікінської контррозвідки «Азбука» №261-2 від 7 листопада 1919 р. зазначалось: «Серед членів Законодавчої ради союз с Петлюрою користується великою популярністю. У випадку остаточного розгрому Петлюри на Україні пропонується перевезти Петлюру на Кубань, сховати його тут, і звідти вже почати працю з відродження «Вільної України». Поки що один з членів делегації Петлюри (К.Я. Блохін (Здобудьволя) – Д.Б.) живе в Катеринодарі. Делегат цей служить в «Курені смерті», який складається з кубанців»⁹⁸⁶.

Найбільше підтримували самостійницьку політику Ради чорноморські станиці, в таємних зведеннях також перераховувались найактивніші козаки-самостійники в цих станицях та представники Кубанського Відділу Пропаганди (КВП). У Брюховецькій – помічник станичного отамана Шостак, у Полтавській – станичний отаман Крикун, вчителі Лука Заєць та Спиридон Шпиль, козаки Ісидор Вукач, Герасим Камишинський, Данило Юрченко зі своїми двома синами, Омелян Запорожець, у Староплатнірівській – депутат Української Центральної Ради, отаман Запорозького полка «Рятунку України», осавул Омелян Бут⁹⁸⁷. У Канівській – Михайло Майдибарь, Матвій Рибка, у Новодерев'янківській – козак Іван Неглядь, вахмістр Федір Пелих. У Катеринодарі, згідно з таємними донесеннями, активну роботу проводив полковник Георгій Глебовський, депутат Української Центральної Ради, член Українського військового комітету, колишній

⁹⁸³ ДА РФ. – Ф. Р-1318. – Оп.1. – Спр. 1290. – Арк.16.

⁹⁸⁴ Там само. – Арк.25.

⁹⁸⁵ Там само. – Арк.44.

⁹⁸⁶ Там само. – Арк.55.

⁹⁸⁷ Там само. – Арк.94.

командир війська Київського військової округи⁹⁸⁸. Співробітниками розвідвідділу Добровольчої армії «Азбуки» старанно складались списки членів Кубанської ради⁹⁸⁹.

У червні 1920 р. кубанський уряд В. Іваниса вислав делегацію до України для узгодження ведення спільних воєнних дій Кубанської армії проти більшовиків. У договорі, укладеному 7 червня 1920 р., містилось 5 пунктів, які визначали основні напрями взаємодії «братніх республік УНР і Кубані в їх боротьбі за політичне визволення та державну незалежність»⁹⁹⁰. Останню угоду Кубанського Краю та УНР підписали 22 серпня 1920 р. у Варшаві; вона передбачала перехід із Криму до Центральної України Кубанської армії під командуванням генерала Андрія Шкуро для допомоги армії УНР⁹⁹¹. Але вона реалізована не була.

Деяка частина кубанських українців вважали, що їх безпосередня участь в боротьбі за українську державність принесе набагато більше користі рідному краю. Особливо ця тенденція посилилась в умовах антиукраїнського терору, який розгорнула на Кубані Добровольча армія. М. Теліга у своїх спогадах передавав настрої значної частини українців Краю в той час: «Я не міг спокійно реагувати на те, що москалі виробляли тоді над проявами українського життя. З мене було вже забагато всього. Я вперто став думати над тим, як би вибратися на Україну. Мені тоді було неповних 18 років, однак час був такий, що я мусив би бути десь у війську. Отже я тоді й рішив: як маю десь за щось, може, покласти своє життя, так подамся я туди, де буде за що умерти, тобто на Україну в українське військо»⁹⁹². Багато кубанських українців, перебуваючи у складі Армії УНР, брали активну участь у бойових діях проти червоних і білих військ. Так, у параді українських військових частин, присвяченому оголошенню III Універсалу Центральної Ради і утворенню Української Народної Республіки, брав участь кінний відділ кубанських козаків⁹⁹³. У складі Армії УНР до 1920 р. існували окремі бойові частини, сформовані з кубанських українців⁹⁹⁴. Так, до однієї з найбоездатніших частин Армії УНР, славної 3-ї Залізної дивізії, вояки якої в травні 1920 р. першими вступили до Києва, входив відділ кубанських козаків на чолі з отама-

⁹⁸⁸ Там само. – Арк.96.

⁹⁸⁹ Там само. – Оп.2. – Спр. 24.

⁹⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696 с. – Оп.2. – Спр.277. – Арк.72 – 73.

⁹⁹¹ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за незалежність / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – С. 193.

⁹⁹² Теліга М. Як я став свідомим українцем / М. Теліга // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – №3 – 4. – С.97.

⁹⁹³ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1. – С. 183.

⁹⁹⁴ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за незалежність. – С. 193.

ном Юшкевичем. Варто зазначити, що цей відділ залишив Добровольчу армію та перейшов на бік української армії ще в 1919 р., на початку війни між ВСЮР та УНР⁹⁹⁵.

Серед визначних постатей боротьби Української Держави за незалежність в цей період треба згадати і кубанського козака Віктора Павленка, підполковника авіації російської імператорської армії, який в 1917 р. був начальником протиповітряної оборони Ставки Миколи II. В. Павленко з перших днів української революції прийняв активну участь у створенні українського війська, увійшовши до складу Українського генерального військового комітету. У листопаді 1917 р. очолив Київський військовий округ, доклав багато зусиль для створення боєздатних військових (у тому числі й летунських) частин. Весною 1918 р. В. Павленко був призначений командуючим летунськими частинами Армії УНР і залишався на цій посаді до 1920 р. У надзвичайно складних умовах полковнику української армії вдалося сформувати авіацію УНР, передати Українській Галицькій Армії 60 боєздатних літаків, організувати летунську школу. Вже під час перебування інтернованих українських частин у Польщі, В. Павленко був підвищений у званні до генерал-хорунжого Армії УНР. Свою подальшу долю він розділив з сотнями тисяч своїх земляків-кубанців. У 1926 р. В.О. Павленко повернувся на Кубань і загинув від голоду в 1932 р.⁹⁹⁶.

Відзначився в боротьбі за УНР і Костянтин Смовський, кубанський козак зі станиці Полтавської, який з кінця 1917 р. вступив до української армії. Перебуваючи з січня 1918 р. у Гайдамацькому коші Слобідської України С.Петлюри, К. Смовський брав участь у чисельних бойових діях, антигетьманському повстанні Директорії, обороні Лівобережної України від військ радянської Росії. У листопаді 1918 р. він сформував Чорноморський гарматний полк, був підвищений у ранзі полковника. У грудні 1919 р. К. Смовський взяв участь у першому Зимовому поході Армії УНР. В 1920 р. командував бригадою Окремої Кінної дивізії. Пізніше К. Смовський був підвищений урядом УНР в екзилі до чину генерал-хорунжого⁹⁹⁷. Козак станиці Єлизаветинської Катеринодарського відділу Павло Христюк (1890 – 1941), активний діяч Української соціал-революційної партії, був депутатом Центральної Ради, займав в уряді В. Винниченка посаду Генерального писаря, в уряді В. Голубовича очолював міністерство внутрішніх справ⁹⁹⁸. Серед інших кубанських українців, активних учасників подій 1917-

⁹⁹⁵ Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – С.41.

⁹⁹⁶ Там само. – С. 208 – 209.

⁹⁹⁷ Там само. – С.240.

⁹⁹⁸ Іванис В. Стежками життя... – Т. II. – С.81.

1921 рр., відзначилися Олексій Уварів та Андрій Чорнота – визначні ватажки легендарної повстанської республіки «Холодний Яр».

У 1917 – 1921 рр. українці Кубані доклали багато зусиль і жертв для здобуття української державності. Хоча низка трагічних обставин не дозволила здійснитися цим домаганням, прагнення українців Кубані до єдності з Україною на цьому не зупинилося.

7.6. Український повстанський рух на Кубані в 1918-1921 рр.

Для українців у першій чверті ХХ ст. збройна боротьба за волю і незалежність відігравала надзвичайно важливу роль. В умовах, коли українські землі були окуповані іншими державами, не маючи можливостей для створення повноцінних регулярних армійських частин, український народ бачив повстанську боротьбу як головну форму збройного опору чужоземній владі, а іноді і як єдину можливість для фізичного виживання нації. Хронологія масового повстанського руху охоплює період з 1918 р. до середини 50-х рр., його географія – в певні періоди, практично всі українські етнічні землі. Змінювались масштаби повстанського руху, змінювались особливості його тактики та організаційних форм, але залишалося незмінним єдине – українці на своїх рідних землях завжди знаходили в собі сили для організації опору чужоземній владі, якою б сильною та жорстокою вона не була. Одним із таких яскравих прикладів є літопис українського повстанського руху на Кубані в період національно-визвольних змагань 1917 – 1921-х рр.

Саме територія Правобережної Кубані, колишньої Чорноморії, стала в 1918 р. головним осередком антибільшовицького повстанського руху на Північно-Західному Кавказі. Уряд Кубанського Краю не зміг ефективно протистояти захопленню більшовиками влади на Кубані (лютий-березень 1918 р.). Козаки, які спочатку ставилися до радянської влади нейтрально, швидко відчували на собі, що таке червоний терор. Більшовики на Кубані спиралися головно або на місцеве некозацьке населення – «городовиків», або на прибулі з центральних регіонів Росії червоногвардійські загони. Значну частину «городовиків» і абсолютну більшість нових прибульців склали не українці. Звичні форми козацького устрою та самоврядування, які козаки-чорноморці ретельно зберігали ще з часів Війська Запорозького, були зруйновані. В кожній станиці всю повноту диктаторської необмеженої влади отримали ревкоми, які здебільшого склались з чужинців, кримінальних злочинців та маргіналів станичного соціуму. Більшовики поволоділи на Кубані як на окупованій території, а грабунки та жорстокі

розправи над місцевим населенням стали звичайною нормою. У той час серед козаків була складена пісня про безчинства більшовиків на Кубані:

*Тече Кубань аж у лиман, а з лимана в море,
Та не знали козаченьки, яке буде горе.
Як було в людей добро, нажите годами,
Забирають, однімають цілими возами.
Беруть коняку, товаряку і вівцю і курку,
Башилик, шапку, кинджал, шашку і чорную бурку⁹⁹⁹.*

Відповідь на червоний терор не забарилась. Структура козацького суспільства була ідеально пристосована для миттєвої мобілізації її членів. В армії козацькі підрозділи комплектувались за територіальним принципом, козацькі старшини також були місцевого походження, добре знали своїх козаків та користувались серед них великим авторитетом. У будь-яку мить мирні кубанські станиці та хутори могли перетворитись на суцільну зону бойових дій. Але якщо з появою більшовиків на Кубані діяли окремі розрізнені і нечисельні загони козаків-повстанців, то вже за два місяці більшовицького панування вся Чорноморія готова була спалахнути загальним повстанням.

Першими повстали станиці та хутори Єйського відділу. У ніч на 23 квітня 1918 р. в станицях Бриньковській, Должанській, Комишеватській, Канівській, Канелівській, Копанській, Новодерев'янківській, Новомінській, Новощербинівській, Ольгинській, Привольній, Стародерев'янківській, Старомінській, Старощербинівській, Уманській, Шкуринській та Ясенській відбулись таємні збори представників козацьких громад, які винесли рішення про початок загального антибільшовицького повстання¹⁰⁰⁰. Загальне керівництво повстанням здійснював полковник Підгорний, повстанські загони очолили козацькі старшини. У станиці Должанській – Є. Жук, М. Кириченко, І. Плоський, Погребняк, Ф. Муравицький. Станицю знов очолив отаман Дорошенко. У станиці Комишеватській повстанців очолили Чинчиковський, Андрієвський, Федько, Гавро. Отаманом був обраний урядник Нещадима. У станицях Новощербинівській та Старощербинівській повсталих козаків очолили полковник Топорков та осавул Білий. У Ясенській – Іваненко, Сердюк, Чернишов, Гайдаш, Мельник, Дрозд, Токарев, Підпригора. У Копанській – Головин, у Чепігінській

⁹⁹⁹ Спогади козака. Євтихій Степанович Куниця (1897 р. н.) // Архів Д. Білого.

¹⁰⁰⁰ Дейневич А. В. Станиця Новодеревьянковская / А. В. Дейневич // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С.109.

– Чибісов, Ольгінській – Гулий, в Бриньковській – Коваль, в Уманській – полковник Ярошевич, Іван Бабич, осавул Риштога, у Новодерев'янківській – підхорунжий Дробот та іш. Головний штаб повстання знаходився у ст. Ясенській, його очолив прапорщик Кириченко¹⁰⁰¹.

Повстання розпочалося на світанку 23 квітня 1918 р. За декілька днів повстанці звільнили більшість станиць Єйського відділу і відновили в них владу козацьких громад та отаманське правління. 26 квітня поблизу станиці Копанської відбувся перший успішний бій повстанців з червоними частинами, висланими на придушення повстання¹⁰⁰². Далі планувалось розповсюдити повстання на всю Правобережну Кубань, але на заваді стояло важливе портове місто Єйськ – головна опорна база більшовицької влади на північній Кубані. Повстанцям не вдалося приховати від червоних план штурму Єйська, тому його оборона була підготовлена заздалегідь, а міський гарнізон поповнений всіма стягнутими туди більшовицькими червоними частинами.

Вечері 30 квітня 1918 р. наявні сили повстанців підтягнулися до головної лінії оборони Єйська, яка розтягнулась на 15 верств і впиралась одним крилом у Єйський лиман, а іншим – у Азовське море. Загальні сили гарнізону Єйська нараховували близько 2500 червоноармійців, окрім того, з моря своєю артилерією місто прикривала Азово-Чорноморська флотилія. Сили повстанців складались з трьох тисяч кіннотників та чотирьох тисяч піхотинців. Але, на відміну від червоних частин, повстанці йшли в бій майже обеззброєні. Лише у деяких були гвинтівки, половина була озброєна тільки холодною зброєю, а ледь не половина повстанців виступили в «похід на Єйськ» з косами, вилами, кинджалами, насадженими на держаки, чи просто голірuch. У повстанців були відсутні артилерія та кулемети¹⁰⁰³. На світанку 1 травня 1918 р. степ навколо Єйська здригнувся від тупоту копит атакуючої козацької кавалерійської лави. Праву колону атакуючої козацької кавалерії вів полковник Топорков, центральну – осавул Головин, а ліву – осавул Білий. Незважаючи на великі втрати від кинджального кулеметного вогню, повстанська кавалерія зім'яла зовнішню лінію оборони Єйська та увірвалась у місто. Здавалось, що перемога остаточно схилилась на бік козаків, але на вузьких вуличках міста між дощатими парканами кіннота виявилась безпорадною. Сотні повстанців за лічені хвилини були викошені у провулках кулеметним вогнем, решта почала організований відступ. Червоноармійські загони почали

¹⁰⁰¹ Хижняк И.Л. Годы боевые... – С.149.

¹⁰⁰² Пархоменко В. С. Они были первыми. К истории антибольшевицких повстанческих движений на Кубани в 1918 г. / В. С. Пархоменко // Белая гвардия. – Москва: «Посев», 2005. – № 8. – С.89.

¹⁰⁰³ Дейневич А.В. Станица Новодеревянковская... – С.112.

переслідування, але не змогли довести до кінця повне знищення повстанських загонів, які навіть після катастрофічних втрат змогли зберегти бойові порядки та дисципліну. А втрати повстанців були дійсно колосальні. За одну ніч кожна станиця втратила більше козаків, ніж за весь попередній період свого існування. Наприклад, загинуло 114 козаків станиці Новодерев'янківської – у декілька разів більше, ніж загинуло козаків з часу її заснування в 1826 р.¹⁰⁰⁴. У цілому повстанці втратили більше половини свого особового складу. Всі полонені та поранені повстанці були розстріляні. Загинула більшість лідерів повстання. Були розстріляні Подгорний та Кириченко, після катувань страчений отаман Єйського відділу Закладний. Колишній командир 2-го Запорозького полку полковник Ярошевич разом з родиною був оточений у своїй хаті в станиці Уманській. Він і вся його родина, в тому числі й двадцятирічна донька, загинули у нерівному бою з червоним каральним загonom, дивом живим залишився тільки його десятирічний син¹⁰⁰⁵. У станицях більшовицькі каральні загопи розпочали тотальний терор. Тисячі козаків та членів їх родин були закатовані. Священника станиці Должанської матроси Азово-Чорноморської флотилії живцем спалили у топці пароплава. Кожен чоловік віком від 15 років в повсталих був розстріляний, представники цих станиць повинні були з'явитися з покаанням до Єйського ревкому¹⁰⁰⁶. Рештки повстанських загонів були розпорошені і переховувались від карателів у широкій смузі плавень, які на десятки кілометрів вкривали узбережжя, річки та лимани. Здавалось, що катастрофічна поразка походу на Єйськ та терор, розгорнутий червоними в Єйському відділі, сприятимуть покорі решти. Нове повстання в сусідньому Таманському відділі спалахнуло менш ніж через два тижні й виявилось набагато успішнішим. Якщо поразка єйського повстання була обумовлена тим, що козаки не змогли захопити головний опорний пункт більшовиків місто Єйськ «ззовні», то цього разу повстанцям вдалося захопити одну з головних баз більшовиків в Таманському відділі – станицю Тамань – «зсередини» (другою базою була станиця Ахтанизівська). 12 травня 1918 р. повсталі сотні мобілізованих до Червоної армії козаків, які склали частину гарнізону. Головним ініціатором повстання та його керівником на першому етапі став командир цієї сотні, колишній отаман станиці Ахтанизівської Микола Гулий (1884 – 1946). Окрім нього, повстанців очолили підхорунжий Рябуха, підхорунжий Гуртовий, підсавул Яновський, сотник Сіромаха, сотник Григорій Булах,

¹⁰⁰⁴ Там само. – С.112.

¹⁰⁰⁵ Вольное казачество – Вільне козацтво, Прага, 1928. – №54. – С.15.

¹⁰⁰⁶ Казыдуб Г.И. Слово о казачьем роде... Книга II. – Ростов-на-Дону, 2004. – С.133.

фельдфебель Капуста, штабс-капітан Чебанець. Повстанці захопили Тамань, знищили її гарнізон та розстріляли головнокомандуючого червоними військами на Таманському півострові Белікова¹⁰⁰⁷. Отримавши необхідний боєзапас і дві гармати, повстанці в декількох боях розгромили червоні частини на підступах до Тамані й зайняли оборону, сподіваючись розповсюдити виступ на інші станиці. Повстали станиці Старотитарівська, Голубицька, Запорозька, Фонталівська, Вищестеблівська. Невдовзі козакам вдалось вибити червоних зі станиці Ахтанізівської – головного осередку червоної Таманської армії. Очолив війська повстанців полковник Перетятко зі станиці Таманської, колишній командир 3-го козацького Чорноморського полку, повстанський штаб – командир 8-го пластунського полку полковник Бідаков, теж козак Таманської станиці¹⁰⁰⁸. Повстанські сили швидко збільшувались за рахунок козаків станиць відділу, які десятками і сотнями поповнювали антибільшовицькі загони. У ніч на 18 травня червоні, чисельність яких у 10-15 разів переважала кількість козаків, почали фронтальний наступ на позиції повстанців. «Заслуга в порятунку півбатареї та, відповідно, положення всього фронту, належала особистій звитязі прапорщика Уменко, козака-артилериста ст. Ахтанізівської... Він стріляв і примовляв: «Оце вам, товариши, дві пари волів!», «Оце вам, вашу... дві пари коней!», пограбованих товаришами у його батька»¹⁰⁰⁹.

Бій продовжувався до вечора і завершився поразкою червоних військ. Повстанці втратили вбитими, пораненими і полоненими близько 50 бійців, червоні тільки вбитими – більше ніж 500 чоловік. Загинули також командуючі Таманською армією Цибренко та Значко¹⁰¹⁰. В наступні дні утворилася справжня лінія фронту, яка простягалася на декілька десятків верств – повстанці в безперервних боях захищали територію, звільнену від більшовиків. Була створена своєрідна повстанська республіка, яка охопила більшу частину Таманського півострова. Поступово під тиском червоних військ повстанці до 26 травня відступили до Таманської затоки, звузивши лінію фронту. Відчуваючи нестачу набоїв, медикаментів, харчів, повстанці продовжували відбивати атаки червоних. Успіху оборони сприяли і особливості ландшафту Таманського півострова – велика кількість пагорбів та байраків. За іронією долі, козаки завзято боронили саме ту місцевість, на яку вперше висадились їх предки-запорожці в серпні 1792 р.

¹⁰⁰⁷ Гульй Н.И. Восстание казаков ... – С.20 – 23.

¹⁰⁰⁸ Там само. – С.26.

¹⁰⁰⁹ Там само. – С.32.

¹⁰¹⁰ Там само – С.39.

М. Гулий згадує: «По прибутті на позицію фонталівської сотні я звернув увагу на козака у віці років під 60. Це був типовий чорноморець: на ногах носив постолі, рвана черкеска і стара шапка. На моє запитання, чого дід з'явився на фронт – відповів: «Прийшов за сина». «А син?». – «Та воно молоде, дурне, а я старий пластун, та ще й к тому охотник, стрілять добре умію... Та й папашу вашого знав, царство йому небесне». Знаючи душу козака, я відразу зрозумів Орла. Бажання зберегти життя сину та виправдання «папашу вашого знав». Цим він хотів привернути мене до себе і, звісно, не помилився... Ось що передавали станичники про Порфирія Орла під час відступу козаків з позиції, де відразу з'явилися товариші: деякі бачили, як Орел сидів на вербі і стріляв по товаришам – «дичина гарна була»; інші бачили, як вербу оточили товариші й на ній розстріляли Орла, який звалився на землю і якого із люттю кололи багнетами. «Наряд» за сина Орел відбув вірніше, ніж міг відбути за самого себе. Це відповідало традиціям та психології козака»¹⁰¹¹.

Велику надію лідери повстанців покладали на допомогу німецьких військових частин, які знаходились в Криму і з якими повстанській штаб розпочав переговори. Сподівались на українських гайдамаків Павла Скоропадського, які мають прийти і підтримати повстанців. Дійсно, гетьманським урядом почалась підготовка до висадки десанту на Кубань. Основні сили десанту повинен був складати потужний підрозділ української армії – дивізія ген. З. Натієва (близько 15 тис. багнетів та шабель). Але проросійські сили в штабі армії загальмували підготовку десанту та повідомили про ці плани російську Добровольчу армію ген. Алексеєва, який вагався – чи продовжувати боротьбу з більшовиками на Дону, чи почати наступ на Кубань¹⁰¹². Щоб перехопити ініціативу у гетьмана, Добровольча армія вирушила на Кубань, де значні основні сили більшовиків (20 тис. багнетів та 50 гармат) зав'язли у боях з таманськими повстанцями. Висадка українських військ на Тамані була зірвана. Невідомо, як могла б скластись доля і Кубані, і України, і всієї громадянської війни, якби плани висадки десанту ген. З. Натієва здійснились.

Уранці 30 травня склалася критична ситуація на фронті, коли повстанців, сили яких були вкрай виснажені, атакували свіжі червоні частини. Козаки вимушені були відтягнути свої сили до Тамані, де зав'язались запеклі бої. Частину козаків – поранених та членів їх родин – вдалося евакуювати за допомогою німців до Криму, але решта, як і доля всього повстання, здавалось, були приречені. Ситуацію ви-

¹⁰¹¹ Там само. – С.41– 42.

¹⁰¹² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле ...– С. 293 – 294.

рішив німецький десант, який висадився на Тамані 31 травня 1918 р. Участь німецьких частин (57-го Бранденбурзького гренадерського полку) у бойових діях призвела до перемоги повстання та очищення всього Таманського півострова від більшовиків¹⁰¹³.

Таманське повстання стало першим масштабним і результативним виступом проти радянської влади і, власне, принципово змінило і політичну, і стратегічну ситуацію на Північно-Західному Кавказі. Щоправда, його значення та роль не отримали належної оцінки. Лідери білого руху намагались приписати честь звільнення Кубані від більшовиків виключно діям Добровольчої армії, окрім того, вони звинувачували керівників повстання у «зраді» – зверненні по допомогу до німців. У самому середовищі Таманської повстанської армії виразно проявилась тенденція до зовсім інших політичних орієнтирів, ніж у Білого руху, спрямованого на відновлення «єдиної невідомої» імперії. Група козацьких старшин, яка складалась з керівників повстання – полковника Перетятка, полковника Іполіта Кам'янського, осавула Горпищенка (очолював оперативний відділ повстанського штабу) та підосавула І. Борчевського оголосила про створення Кубанського уряду, який спрямовував свої дії проти Добровольчої армії та орієнтувався на посилення союзу з німцями та Українською державою гетьмана П. Скоропадського¹⁰¹⁴.

Втім, зміна геополітичної ситуації після завершення Першої світової війни, посилення Добровольчої армії внаслідок використання білогвардійцями кубанських людських та економічних ресурсів (роль козацької кінноти в умовах маневрової війни мала вирішальне значення) сприяли хиткому союзові уряду Кубанського Краю і Білого руху. Ситуація змінилась влітку 1919 р., коли Добровольча армія почала бойові дії проти Української Народної Республіки, в чорноморських станицях почались репресії та вбивства представників українських громад, почастишали грабунки та насильства з боку білогвардійців. Кубанці-чорноморці виступили проти війни з Україною та імперських планів білогвардійського Уряду Півдня Росії. Відносини між кубанськими самостійниками та білогвардійцями набули характеру «холодної війни». Про ставлення козаків до політики А. Денікіна яскраво свідчать наступні спогади: «Як зустрічалися у нас старі козаки (згадував І. Колій), то мій родич дід Григорій з дідом Мовчаном після чарки поміж собою тихцем згадували козацькі часи, кажучи: «...якби клятий Денікін не розбив Кубанську раду, то точно відкрити-

¹⁰¹³ Білий Д. Німецькі військові частини на Кубані в 1918 р. / Д. Білий // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения): материалы международной научной конференции. – Донецк, 2003. – С.297 – 302.

¹⁰¹⁴ ДАКК. – Ф. Р-6. – Оп.1. – Спр.81.

ли б ми голову Совецькій республіці. А то почав він козацьку владу бити, а ми через це з фронту повтікали. Наробив чортяка лиха і нам і собі»¹⁰¹⁵. Добровольча армія залишилась без кавалерії і була вимушена почати відступ. Білогвардійці відповіли висилкою каральних загонів. На Кубані серед козаків-чорноморців знову розпочинається повстанський рух – на цей раз проти «єдиносудимців». Першим повстанський загін створив член Кубанської ради Мусій Пилюк, депутат від станиці Єлизаветинської. Невдовзі його загін нараховував до семи тисяч шабель¹⁰¹⁶. Пилюківці громили білогвардійські каральні загоны і, навіть на декілька днів захопили Катеринодар¹⁰¹⁷.

У боротьбу проти монархістів вступили повстанські загоны Савицького, Чорного, братів Макаренків та ін. Якщо перші антибільшовицькі повстання на Кубані в 1918 р. ще не встигли чітко визначити своєї ідеологічної програми – їх головною метою було звільнення Кубані від більшовиків, то вже повстанський рух, який розпочався в 1919 р., чітко виступав проти будь-якої форми поневолення Кубані – чи то з боку більшовиків, чи то з боку «єдиносудимців». Друге захоплення більшовиками Кубані в березні 1920 р. сприяло швидкому зростанню повстанського руху, який набув найбільшого поширення в степовій частині Кубані. По станицях та хуторах знову покотилась хвиля червоного терору, яка, у свою чергу, викликала все нові й нові повстання і приводила до рядів повстанців нових козаків. Козак Федір Удовика, свідок червоного терору на Кубані та один із активних повстанців, так згадував в еміграції свої враження від споглядання страти заарештованих козаків: «Усе те, що я бачив на власні очі, роздувало в моїй душі страшенну лють і зробило з мене фанатичного ворога як червоних, так і білих наших катів, і я посвятив все своє життя на боротьбу з ними, доки я буду живий і доки вистачить моїх сил. У мені заговорили смертельно ображені почуття козачої гідності, релігійності й усі найсвятіші, які були брутально зневажені й потоптані червоними варварами»¹⁰¹⁸.

До кінця 1920 р. на Кубані сформовано багато повстанських загонів – «зелених», або «біло-зелених». При кожній станиці, кожному хуторі діяли мобільні та відчайдушні козацькі підрозділи, які намагались захистити населення від червоного терору, знищували продзагоны, повертали хліборобам реквізований більшовиками хліб, худобу, майно. Навколо Уманської станиці діяв чисельний, добре озброєний загін осавула Пацюка, в околицях Криловської – загін сотників Дуби-

¹⁰¹⁵ Задунайський В. Із козацької минувшини ... – С.16.

¹⁰¹⁶ Щербина Ф. Сім'я слов'янських народів... – С.16.

¹⁰¹⁷ Тернавский Н. Елизаветинская... – С.77.

¹⁰¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.3979 – Оп.1. – Спр.49. – Арк.8.

ни та Бандурки, у Старомінській – сотників Дрофи та Гриценка, у Кущевській – отамана Лубенця та урядника Дюка, у Шкуринській – вахмістра Редька, у Канелівській – вахмістра Іванько, у Должанській – підхорунжого Степаненка, у Ясенській – осавула Бардака, у Копанській, Привольній та Канівській – військового старшини Ольшанського¹⁰¹⁹.

Окрім того, діяли на Кубані повстанські організації, які визнавали свою політичну організацію як есерівську. Це були повстанські загони отамана Корсюка, хорунжого Башицького, офіцера Заволоки, офіцера Литвиненка, отаманів Капусти, Сича і Беляєва, офіцера Довгоносова, прапощика Кривоносова і Животова, отамана Дятло, отамана Андрієнка, отамана Симонова. Третина повстанців формально визнавала над собою керівництво Головнокомандувача Військ Півдня Росії (ВСЮР). Серед декількох груп повстанців цієї орієнтації відзначались такі отамани: підхорунжий Слободирь, вахмістр Карпенко, сотник Дрофа, осавул Іваненко, хорунжий Аівалов, хорунжий Шпак, сотник Дубина, отаман Кравченко, хорунжий Мензер, підхорунжий Чуб, козак Радько, загін Д'яченка і Божка. Загальним керівником окремого об'єднання повстанських загонів був легендарний осавул Василь Рябокінь, при якому був штаб партизанського загону особливого призначення, йому ж підпорядковувались загони підхорунжого Озерського, Дорошенка, хорунжого Гузика, сотника Растягаєва, отамана Шияна, сотника Черкалова та ще чотири повстанські групи. Доброю організацією відзначилась група повстанських загонів, яка концентрувалась навколо Горсько-партизанського загону полковника Трубачова. Навколо нього концентрувались повстанські загони – сотника Хмари, хорунжого Савенка, осавула Сапрунова, осавула Погребняка, осавула Гречкіна, офіцера Перем'якова, отамана Безерова, партизанський загін генерала Бекетова, хорунжого Гуляєва, «Вовчий лісовий загін хорунжого Ющенка», 1-й горнопартизанський загін сотника Мальцева¹⁰²⁰. Один із активних учасників боротьби проти кубанських повстанців І. Хижняк згадував: «З метою розвідки бандити іноді засилали своїх представників в наші установи і отримували необхідні їм відомості. Очолювали повстанські загони здебільшого офіцери – люди досить освічені, рішучі та відчайдушно хоробрі»¹⁰²¹. Особливою хоробрістю відрізнявся загін отамана Григорія Сідельника (Седельникова): «Син заможного козака станиці Старощербинівської,

¹⁰¹⁹ ДАРФ. – Ф.25896. – Оп.9. – Спр. 436. – Арк. 187; ДАКК. – Ф. Р – 757. – Оп. 2. – Спр.40. – Арк.49; Хижняк И.Л. Годы боевые... – С.316.

¹⁰²⁰ Жупикова Е.Ф. О численности повстанческих сил Северного Кавказа в 1920 – 1925 гг. / Е. Жупикова // М.: Белая гвардия, 2002. – № 6 – С. 177 – 181.

¹⁰²¹ Хижняк И.Л. Годы боевые... – С.323.

високий, кремезний, він був хоробрим до безтями. У його банді було не більше 25 осіб. Але за своїми справами вона була варта великого загону... Стрілецький підрозділ у складі 120 бійців при трьох кулеметах з Єйська йшов похідним строєм. Між Щербинівською та Старомінською втомлені бійці зупинились на відпочинок... У Седельникова тоді було 12 вершників, але він наважився вдень напасти на цілу роту червоноармійців. Несподівано вдершись в саму гущавину бійців, бандити почали страшенну рубанину. У підрозділі почалась паніка. Бійці і командири, не встигнувши схаменутись, падали під влучними ударами гострих шашок бандитів. Кулеметник тільки відкрив вогонь, як його зарубав сам Седельников. Протягом короткого часу командири та червоноармійці були порубані до єдиного. Живим бандити залишили тільки одного фельдшера заради того, щоб він перев'язав чотирьох поранених козаків. Завантаживши на підводи кулемети, гвинтівки та набої, Седельников зник у степу»¹⁰²².

Поширювалася своєрідна термінологія. Сам термін «зелені», «комишинники», як означення повстанців, походив від того, що зазвичай повстанці переховувались у лабіринті річкових та приморських плавень, де Очеретові хащі створювали непрохідний для чужинців лабіринт. Не менше можливостей для оперативної діяльності повстанських загонів, особливо до середини 20-х рр., надавали широкі степові простори Правобережної Кубані. Вираз «пішов у Степ» означав те, що козак приєднався до повстанців. Пізніше більша частина повстанських загонів була витіснена у прикубанські плавні та гори Лівобережної Кубані, де вони продовжували боротьбу.

Для придушення повстанського руху на Кубань були перекинуті значні підрозділи Червоної армії, у тому числі й Перша кінна армія С. Будьонного, командувач якої і очолив штаб боротьби з кубанськими повстанцями. Боротьба з повстанцями проводилась не тільки шляхом безпосередніх бойових дій. Широко практикувались розстріли закладників, знищення та ув'язнення родин повстанців¹⁰²³, створення мережі агентури в середовищі повстанців та серед станичників.

На 1921 р. загальна чисельність повстанців на Північному Кавказі і Кубані зокрема досягла 40 тис. осіб¹⁰²⁴. Повстанські загани в різних регіонах Північного Кавказу дотримувались різної політичної орієнтації, але в Чорноморії повстанці виступали за самостійність Кубані, підтримували зв'язки з лідерами Кубанської Ради, які опинились в еміграції, а такі депутати Кубанської Ради, як М. Пилюк,

¹⁰²² Там само. – С.325.

¹⁰²³ ДАКК. – Ф. Р – 411. – Оп. 2. – Спр. 376.

¹⁰²⁴ Жупикова Е.Ф. О численности повстанческих сил ... – С. 178.

А. Савицький, Ф. Рябокiнь, безпосередньо керували повстанськими об'єднаннями. Загальний iдеологiчний напрям кубанських повстанцiв радянський дослiдник визначив однозначно: «Мiсцева контрреволюцiя нiколи в цiлому не зливалася iз загальноросiйською. Вона завжди в своєму головному напрямi намагалась йти своїм особливим самостiйним шляхом»¹⁰²⁵.

Особливостi українського повстанського руху на Кубанi передає лист, переданий до козакiв-емiгрантiв вiд одного повстанця-«комишника»: «Здрастуйте, дорогий куманек! Сообщаю Вам, куманек, що пишу оце письмо у плавнi, в комишах, там де колись били диких кабанiв, i я тут не один, а нас до 400 i боримось з комунiстами. Не забудь, куманек, що пишемо тобі, а ще пишемо комунiстам, так же як колись наші предки писали Султановi Турецькому, так i ми об'являєм, що ми будемо битись огнем i мечем, землею i водою до послiдньої краплi кровi i ми їм не вiримо, що вони нам пишуть, щоб ми покаялись i нам нiчого не буде. Дорогой куманек, щасливий ти, що пішов туди i живеш там спокiйно, а ми тут воюємо... ми тут не спимо, а б'ємось на живот i на смерть i хочемо наш Край спасти i одстоять костями i кров'ю, як Бог нам допоможе, i всякий день наше вiйсько прибавляється, приходять до нас козаки, черкеси i городовики, i такi приходять, що були у Краснiй армiї, поприходили, як тi собаки битi, хвости поприжимали. Ну ми їм хотiли у куль та у воду, вони почали проситись i ми подивились, посовiтувались – що зробили теж наші козаки – простили, ну, думаємо у тому году щось зробимо, або всi погинемо, або ослобонимо нашу Кубань од кацапської сволоти. Все б було уже давно рiшено, но у нас тут дуже багато органiзацiй, i одна другiй мiшали, а тепер прийшли у одно – спасти Край, вигнати отих Ванькiв... Ще б писав, так бумага мало, а проклятi комарi прямо заїдають. А вчора завоювали большевицький пароход, багато кой-чого забрали, а кой-кого у Кубань потопили, а кой-кого з собою забрали, а кой-кого пустили на свободу. А у Таманi як підложили козачого пороху під совдеп, так рознесло все к чортової матерi, дверi аж у Фанаторiї знайшли, а комунiсти всi пропали. Отакi-то у нас дiла...»¹⁰²⁶.

Зазвичай повстанські загони нараховували вiд 25 до 70 бiйцiв, але за потреби могли об'єднуватись для здiйснення бiльш масштабних операцiй. До середини 1921 р. відбулася подальша органiзацiйна еволюцiя українського повстанського руху на Кубанi/Чорноморiї. Бiльшiсть повстанських загонiв, якi виступали за створення незалежної Кубанi, були iнтегрованi в єдину структуру, яка координувалась в

¹⁰²⁵ Лихницький Н.Т. Класова боротьба ... – С.61

¹⁰²⁶ Письмо с Кубани // Вольное казачество – Вiльне козацтво. – Прага, 1930. – № 63–64. – С. 29.

оперативному відношенні «Кубанським військовим повстанським урядом», який очолив козацький генерал Марченко (Пржевальський), у загальнополітичному – «Південним урядом», який очолював представник Кубанської крайової ради підполковник Бич¹⁰²⁷. А у вересні 1921 р. на загальному зібранні командирів повстанських загонів прийняте рішення про утворення Кубанської повстанської армії¹⁰²⁸. Окрім того, з Південним урядом і полковником Бичем тісно співпрацював визвольний рух горців, об'єднаний у «Комітет Визволення Терека».

Період діяльності українських повстанців на Кубані в період з 1921 по 1933 р. потребує окремого дослідження, але необхідно зазначити, що в 20-х рр. минулого століття кубанські повстанці контролювали значні території степової Кубані, а боротьба з ними не припинялась до початку 30-х рр.

Варто зазначити, що українській повстанській рух на Кубані продовжувався і після Другої Світової війни вже як складова частина загальноукраїнського національного руху, а відділи Кубанської (Козачої) Повстанської Армії (КоПА) визнавали себе підрозділами Української Повстанської Армії¹⁰²⁹.

7.7. Чи спрацювала українська національна ідея на Кубані в 1917-1920 рр.?

Дискусія між Л. Бичем та П. Сулятицьким в 20-х рр. ХХ ст.

Боротьба України за незалежність у 1917 – 1921-х рр. і причини поразки визвольних змагань в цей період стали темою бурхливих дискусій та рефлексій у середовищі української еміграції міжвоєнного періоду. Не дивно, що українська політична та інтелектуальна еліта, яка, в більшості, опинилась в еміграції, переосмислювала досвід минулих бурхливих подій, шукаючи відповіді на болісні питання – які помилки були допущені під час будівництва української державності? Які зовнішні та внутрішні обставини спричинили її поразку? Чи були ці обставини об'єктивними і Україна була приречена, не зважаючи на відчайдушну боротьбу українців за свою незалежність, чи все ж фатальну роль відіграли помилки українських лідерів тих часів? Чи треба шукати відповідь у минулому, в часах, які передували українській національній революції? У прорахунках ідеології українського національного руху? Чи перспективи, які відкрилися перед Україною в

¹⁰²⁷ ДАРФ. – Ф.25896. – Оп.9. – Спр. 436. – Арк.187.

¹⁰²⁸ Баранов А. В. Повстанческое движение «бело-зеленых» в казачьих областях юга России (1920–1924 гг.) / А. В. Баранов // Белая гвардия. – Москва: Посев, 2005. – № 8. – С. 121.

¹⁰²⁹ Див.: Василевський П. В ім'я України. Кубань, Буковина, Колима. Спогади і бібліографія / П. Василевський // – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 34 с.

1917 р., надали українським політикам весь спектр можливостей для успіху національної боротьби? Зрозуміло, що осмислення цих недавніх, але вирішальних для національної справи часів породжувало безліч суперечок та напружених дискусій.

Не вдаючись у розгляд основних течій та теорій, які виникли унаслідок цих дискусій, ми спробуємо зробити декілька зауважень. Беззаперечним є та обставина, що головним чином у цих суперечках темою для прискіпливого аналізу, критики та переосмислення виступали події 1917 – 1920-х рр. на Наддніпрянській Україні і лише незначною мірою – Галичини. У загальному контексті бурхливих дискусій, які точились в середовищі колишніх лідерів українських визвольних змагань 1917 – 1920-х рр., будь-яке фундаментальне дослідження викликало посилену увагу. Але у вир цих подій був втягнутий ще один регіон української етнічної території – Кубань. Проте досвід боротьби українського населення цього регіону за своє державне самовизначення залишився поза увагою диспутантів і не був належно осмислений.

Єдиним винятком стала гостра полеміка між Павлом Сулятицьким та Лукою Бичем, головною темою якої були обставини та перебіг українського національного руху на Кубані в 1917 – 1920-х рр. Обидва диспутанти брали безпосередню участь у дореволюційному українському русі, займали високі посади в урядах Кубанської Народної Республіки. Суперечка, яка виникла між ними, торкалася багатьох питань, гострих як для подій революції на Кубані, так і для всієї України. Звернення до цієї дискусії, яка, на жаль, залишилась на маргінесі українських ідеологічних дискурсів 20-30-х рр., зможе допомогти набагато краще зрозуміти процеси формування різних напрямів української ідеології міжвоєнного періоду, багатогранну загальну картину суперечливих та складних подій боротьби українського народу за національне та державне самовизначення.

Дискусія розпочалася після виходу в 1925 р. у Празі «Нарисів з історії революції на Кубані» у видавництві Українського інституту громадознавства в Празі¹⁰³⁰. Її автором був відомий в колах української політичної еміграції Чехословацької республіки Павло Сулятицький. Автор цієї книги народився у 1884 р. у селі Великі Сорочинці на Миргородщині, отримав вищу юридичну освіту, до революції був членом Української революційної партії, з 1914 по 1916 р. займав посаду мирового судді у Маріуполі. У 1916 р. Павло Сулятицький жив на Кубані в Катеринодарі, був там міським суддею. Після лютневої революції 1917 р. відзначився як активний член управи Кубанської Української Націона-

¹⁰³⁰ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані... – Т.1. – 195 с.

льної Ради, а у 1920 р. протягом декількох місяців був міністром юстиції у останньому уряді Кубанської Народної республіки (голова уряду – В. Іванис). На еміграції Павло Сулятицький жив у Польщі та Чехословацькій республіці. У Чехії в 1924 – 1928 рр. викладав в Українській сільськогосподарській академії в Падебрадах¹⁰³¹.

На той час Чехословацька республіка була головним осередком українських політичних емігрантів з Кубані. Зазвичай, об'єднані в єдину «Громаду кубанців – українців у Чехословацькій республіці», вони провадили дуже активну громадсько-політичну, культурно-просвітницьку та видавничу діяльність, а деякі представники цієї громади (Ф. Щербина, К. Безкровний, Л. Бич, П. Макаренко, С. Манжула, І. Івасюк та ін.) займали провідні посади в Українському вільному університеті (Прага) та Українській господарській академії (Падебради). Більша частина представників цієї кубанської громади в ідеологічному спектрі належала до уенерівського (українського національно-демократичного) напрямку¹⁰³². Зрозуміло, що поява першої книги, яка претендувала на повне висвітлення та аналіз подій української національної революції на Кубані, не могла не викликати особливу увагу кубанців – свідків та безпосередніх учасників тих подій.

Треба зазначити, що у «Нарисах з історії...» П. Сулятицький не просто уклав літопис подій 1917 – 1918 рр. на Кубані, але і запропонувати власне концептуальне бачення загальних особливостей процесу становлення української нації в специфічних кубанських умовах. Хоча автор так і не оголосив свою мету відверто, але вся побудова дослідження та його концептуальна основа мали відповісти на головне питання: «Чому українська революція не перемогла на Кубані?».

П. Сулятицький вважав, що під час революції на Кубані склалась вкрай несприятлива соціальна ситуація, коли єдина за етнічною ознакою українська спільнота була розділена на два ворожих табори – козаків та іногородніх (городовиків). Він покладав провину саме на козаків, які не бажали позбутися своїх станових та поділитися з іншими соціальними верствами краю земельними ресурсами. Іногородні, що теж були переселенцями з Наддніпрянської та Слобідської України, мали нижчий соціальний статус. Небажання козаків відмовитись від свого статусу заради спільного національного братерства та упосліджене становище іногороднього населення Кубані спричиняли приховане але жорстке протистояння, яке вибухнуло в 1917–

¹⁰³¹ Сулятицький П. (некролог) //Кубанський край, Прага, 1932. – №11. – С. 10.

¹⁰³² Білий Д. Головні тенденції розвитку політичної думки серед української кубанської еміграції в 20-30-х рр. ХХ століття / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 139.

1920-х рр. кривавою різаниною між єдинокровними братами – козаками та іногородніми.

Згідно з поглядом П. Сулятицького, кубанське козацтво, яке складалось з колишніх запорожців та переселенців з центральних та південно-східних областей України, втім, піддалося русифікаційному тискові та поступово перетворилось на «відданих слуг царя-батюшки», «уракозаків», які залишались, за нечисленними винятками, нечутливими до національних та демократичних гасел. Козацькі лідери, «козацькі поводирі» (за визначенням П. Сулятицького), які очолили Народну Кубанську Республіку, так і не змогли піднятися над своєю становою приналежністю та вузьким «козацьким» світоглядом. Що більше, перед небезпечкою більшовицького наступу вони пішли на союз з Добровольчою армією, яка намагалась відновити «єдиную неделімую Росію», і тим самим зрадили ідею українського національного визволення та побудови української державності. Відтак колосальними людськими та економічними ресурсами Кубані скористалася Добровольча армія, а не українські політики. На думку П. Сулятицького, лідери самостійницького руху на Кубані не спромоглися твердо стати на позиції української національної ідеології, звернутись до «підсвідомого національного почуття мас», мобілізувати свої сили на побудову Соборної Української держави, а не окремої незалежної Кубані. Через це були прогаяні декілька сприятливих можливостей щодо об'єднання Кубані та України в єдиному державному організмі. Ці та інші, менш ґрунтовні обставини спричинили поразку української революції на Кубані, а колосальні потенційні державотворчі можливості українського населення Північного Кавказу так і не були вповні використані в національних визвольних змаганнях. У цілому, головну відповідальність П. Сулятицький покладав на суб'єктивний фактор, тобто на нерішучість, світоглядну обмеженість, небажання відмовитися від привілейованого статусу як більшості козаків-українців, так і козацьких лідерів Кубанської Народної Республіки.

Поява цієї книги викликала бурхливу дискусію в середовищі кубанських політичних емігрантів. І вже через рік, 1927 р. видавництво «Громади Кубанців у Чехословацькій республіці» випустило фундаментальну збірку «Кубань. Збірник статтів про Кубань і кубанців» (упорядник Ф.А. Щербина), яка містила декілька ґрунтовних досліджень, що торкались історії та сучасного життя Кубані. Серед них найбільшою за обсягом була праця Луки Бича «Кубань у кривому дзеркалі», яка фактично була розгорнутим критичним аналізом концепції та візії обставин та подій української революції на Кубані¹⁰³³.

¹⁰³³ Бич Л.Л. Кубань у кривому дзеркалі ... – С.193 – 277.

Лука Бич народився в 1875 р. в козацькій родині ст. Павловської Кубанської області, отримав у Московському університеті вищу юридичну освіту, працював в Новоросійську та Баку, у 1912 р. був обраний міським головою м. Баку, під час Лютневої революції призначений Тимчасовим урядом начальником постачання Кавказької армії. Ще зі студентських років Л. Бич став активним учасником українського національного руху, входив до кубанського відділення Революційної української партії, очолював українську громаду в Петербурзі, був учасником та організатором українських нелегальних організацій на Кубані¹⁰³⁴. Входив до складу новоутвореної Кубанської ради, яка протягом 1917 р. поступово перебрала на себе основні важелі влади у колишній Кубанській області. Перший уряд Кубані, обраний делегатами Кубанської Ради, очолив саме Лука Бич, який користувався беззаперечним авторитетом і серед кубанського козацтва, і серед значної частини черкеського та іногороднього населення краю. Окрім того, Л. Бич був відомою та поважною постаттю в середовищі наддніпрянської української еліти. Під час перебування на чолі уряду Л. Бич заробив стійку репутацію «українофіла» та «самостійника», який у вкрай несприятливих умовах під тиском керівництва Добровольчої армії намагався провадити курс, що спрямовував Кубанську Народну Республіку на посилення її незалежності та зближення з Україною. 1919 р. Л. Бич очолив делегацію Кубанської республіки на Паризьку конференцію із метою міжнародного визнання Кубані як незалежної держави. Ця делегація була оголошена А. Денікіним поза законом, деякі її представники після повернення до Катеринодара страчені, як О.Калабухов або вислані до Константинополя. Сам Л.Бич залишився за кордоном як представник Кубанської Народної Республіки і решту життя перебував в еміграції. Він викладав муніципальне право в Українській господарській академії, а згодом зайняв посаду ректора¹⁰³⁵. Тому не дивно, що саме Л.Бич, як «козацький поводитир» (за термінологією П. Сулятицького) та як особа, яка очолювала кубанський уряд у найскладніший період історії Кубанської Народної Республіки, вважав за свій обов'язок викласти іншу концепцію та аналіз подій, висвітлених у книзі П. Сулятицького.

Праця Л. Бича спиралась на значний фактологічний матеріал і була вже сама по собі ґрунтовним науковим дослідженням. Серед зауважень, які іноді в гострій формі, висловлював Л. Бич на предмет компетентності автора книги, були такі: П. Сулятицький недостатньо обізнаний з соціально-економічною та етнічною ситуацією на Кубані,

¹⁰³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3979 с – Оп.1. – Спр.46.

¹⁰³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3795с. – Оп. 1. – Спр. 546. – Арк. 1 – 38.

з менталітетом різних верств її населення; тому запропонований ним аналіз кубанських реалій занадто поверховий. Наприклад, П. Сулятицький розглядав іногородніх Кубані як суцільну безправну масу, до того ж моноетнічну (українську), хоча це була стратифікована за різними ознаками – в т.ч. і за національною – верства; більшість козацтва не підпадала під категорію «вірних слуг царя-батюшки» і, на відміну від іногородніх, саме козаки склали основу українських національних організацій і здебільшого з їхнього середовища вийшли українські лідери Кубані.

Що стосується безпосередніх звинувачень кубанських лідерів у нерішучості та національній зраді, то Л. Бич дорікав П. Сулятицькому, що той не брав до уваги жорсткі обставини, в яких провідникам кубанської державності доводилось діяти, виходячи з реалій конкретної ситуації, а не ідеалістичних розрахунків. Щодо головної тези П. Сулятицького – а саме недостатнього використання гасел українського націоналізму на Кубані, Л. Бич проводив паралель з національно-визвольними змаганнями на Наддніпрянщині, де ситуація з національним пробудженням мас складалась теж далеко не найкращим чином.

Головна розбіжність між П. Сулятицьким і Л. Бичем у концептуальному баченні подій революції полягала ось у чому: перший вважав, що українська нація вже була сформована і тільки національні провідники не виявили потрібних здібностей задля реалізації її державотворчої енергії. Натомість Л. Бич вважав, що потрібен довгий процес перетворення української етнографічної маси на політичну націю: «образ України як самостійної держави ще тільки накреслювався, творився, а про старовину, про державні її традиції масами було й згадку втрачено. Отже тому було треба, щоби уплинув певний час, щоби поняття державної України закріпилося не тільки в ідеї, але й у дійсному житті як реальність. Треба було, щоби витворився цей новий для нас образ, що приваблював би споріднену стихію своїм демократичним вільним суспільно-державним ладом, своєю організованістю, рідною культурою й рідною мовою»¹⁰³⁶.

У 1928 р. П. Сулятицький підготував до друку книгу «Вперше перед дзеркалом»¹⁰³⁷, яка стала продовженням дискусії. У ній він розгорнув свою аргументацію про суперечності між козаками та іногородніми Кубані як головну причину неспроможності до об'єднання української спільноти Кубані. Втім, дискусія не мала продовження. У 1932 р. Павло Сулятицький помер у Варшаві. Лука Бич продовжував

¹⁰³⁶ Бич Л.Л. Кубань у кривому дзеркалі... – С.276.

¹⁰³⁷ Сулятицький П. Вперше перед дзеркалом / П. Сулятицький. – Прага: [Б. в.], 1928. – 172 с.

свою наукову та педагогічну діяльність. Помер 1944 р. у Празі. На Історія національно-визвольних змагань на Кубані в 1917 – 1920-х рр. так і не увійшла окремою важливою проблематикою в загальну історію українських національно-визвольних змагань першої чверті ХХ ст. Змістовні спогади голови останнього уряду Кубанської Народної Республіки Василя Іваниса¹⁰³⁸ та його книга «Боротьба Кубані за незалежність»¹⁰³⁹, яка здебільшого спиралась на працю П. Сулятицького, стали єдиним винятком в українській історіографії та мемуаристиці. Звертаючись до дискусії двох активних учасників тих подій, опираючись на загальний аналіз особливостей української національно-демократичної революції, можемо сказати, що у дискусії П. Сулятицького з Л. Бичем більшу рацію мав Л. Бич.

Водночас, необхідно уважити, що ледве чи можна говорити про повноцінне осмислення досвіду як українських національно-визвольних змагань, так й історії становлення української модерної нації без належного аналізу особливостей національного розвитку українського населення Кубані у 1917 – 1920-х рр. Чи можемо ми сприймати події, які відбувалися на Кубані як складову Української національно – демократичної революції? Довгий час в українській історіографії головними критеріями, які визначали Українську революцію початку ХХ ст., було створення та розвиток певних форм української державності, що обмежувалися у регіональному відношенні, насамперед, двома регіонами – Галичиною та Наддніпрянщиною. Сучасні українські дослідники цієї проблематики, також переважно концентрують свою увагу на подіях, які відбувалися на теренах сучасної української держави, на діяльності провідних постатей революційних подій, українських державних установах та діяльності українських політичних партій. Водночас нові тенденції в сучасних історіографічних дослідженнях, присвячених українській революції, свідчать про значне розширення теоретичної та методологічної бази, що суттєво збільшує і коло питань, і варіативність підходів, і, відповідно, відкривають можливості до нових інтерпретацій¹⁰⁴⁰.

¹⁰³⁸ Іванис В. Стежками життя ...

¹⁰³⁹ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968.

¹⁰⁴⁰ Про сучасні інтерпретації української революції див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", Видавничий центр "Просвіта", 1999. – 508 с.; цього ж автора: Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 1. – С. 75–88.; Капельюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): [монографія] / В. Капельюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.; Грицак Я. Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 46–66; цього ж автора: Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 66–80; Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр. / М. Бейкер //

Поступово все більшу увагу дослідників привертають широкі українські маси, їх стратегії поведінки та еволюція сприйняття революційних перетворень. Власне, такий підхід значно розширює географічні межі української революції і розглядає революційні події на українських теренах як її складову частину. Це стосується не тільки Кубані, але й інших регіонів, де українці склали переважну більшість – Далекого Сходу, Подоння, Воронежчини. Діяльність української національної еліти на Кубані в 1917 – 1921-х рр., активність української спільноти, спрямована на революційні демократичні перетворення, державотворчі процеси та намагання до об'єднання з українською державою – усе це, безперечно, свідчить про те, що події на Кубані в 1917 – 1921 рр., були ланками єдиного процесу – української національної революції. Цілий ряд як зовнішніх, так і внутрішніх об'єктивних факторів завадив українській спільноті регіону створити кубанську державу та повноцінно інтегруватись в загальні українські державотворчі процеси. Гальмування становлення національної ідентичності через асиміляційний тиск імперських структур, несприятливе геополітичне становище в 1917 – 1921-х рр., фатальна залежність від Добровольчої армії та протистояння з її великодержавницьким керівництвом, зіткнення з потужним та динамічним більшовицьким рухом, внутрішній розкол між козацькою та іногородньою спільнотами, нестабільність українських державних утворень на Наддніпрянщині та Галичині – цей складний комплекс обставин став на перешкоді становлення Кубанської республіки та призвів до її поразки.

Утім, загальний національний розвиток української спільноти цього регіону не припинився. У 20-х рр. ХХ ст. радянська влада була вимушена активно проводити на Кубані «українізаційну» політику, яка сприяла швидкому формуванню серед українців цього регіону української національної ідентичності і тільки масові репресії, Голодомор 1932 – 1933 рр. та політика тоталітаризму припинили цей процес.

Україна модерна. – Київ-Львів, 2005. – № 9. – С. 69–79; Величенко С. Що нового чути про революцію? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні / С. Величенко // Україна модерна. – Київ-Львів, 2006. – № 10. – С. 189–209.

ВИСНОВКИ

Початок заселення Кубані українцями наприкінці XVIII ст. був обумовлений декількома важливими обставинами, які й визначили особливості становлення української спільноти цього регіону та, відповідно, еволюцію її соціальних ідентичностей. Серед цих обставин, на нашу думку, найвагомим стало те, що першими переселенцями виявилася структурована спільнота – Чорноморське козацьке військо. Чорноморське військо виникло як безпосередній спадкоємець Війська Запорозького, воно було утворене завдяки наполегливим заходам колишньої запорозької старшини, а його основу склали колишні запорожці. Це дозволило зберегти у перші роки існування Чорноморського війська основні традиції та принципи організації Війська Запорозького – курінну організацію та важливу роль військової ради. Наступні українські переселенці на Кубань, котрі інтегрувалися до козацького стану (процес, що тривав до початку 60-х рр. XIX ст.), відповідно, дуже швидко адаптувалися до структур, напрацьованих у ході опанування чорноморським козацтвом кубанського простору, що, у свою чергу, забезпечувало певну сталість та своєрідність впливової та динамічної козацької частини української спільноти регіону.

Творцями Чорноморського козацького війська були представники реформаторської течії у Війську Запорозькому – насамперед військовий суддя Антін Головатий, паланковий полковник Захарій Чепіга, військовий осавул Сава Білий, які ще в останні роки існування Запорозжя намагалися максимально адаптувати його до загальної структури Російської імперії. Свої наміри вони здійснили після переселення Чорноморського війська на Кубань. Власне, переселення з Придністров'я, де спочатку було розташоване військо, на Північно-Західний Кавказ у 1792 – 1794 рр. урятувало його від ліквідації. Переселення відбулося внаслідок збігу кількох обставин: сприяння високопосадового покровителя Чорноморського війська графа Г. Потьомкіна, складної дипломатичної гри делегації А.Головатого у Петербурзі 1792 р. та зацікавлення імперського уряду в створенні на Правобережній Кубані, щойно приєднаної до Російської імперії (згідно з Кючук-Кайнарджійським мирним договором між Російською імперією та Оттоманською Портою 1774 р.) стабільної військової сили для зміцнення нового «Кавказького фронтиру». На той час степова частина Пра-

вобережної Кубані – майбутня Чорноморія, внаслідок виселення та часткового знищення кубанських ногайців російськими військами, залишалася пустельною територією. І саме чорноморці мали освоїти її та створити кордон уздовж ріки Кубані для охорони проти нападів військових загонів адигів Закубання. Міграція та початкове освоєння нових теренів Правобережної Кубані, з одного боку, посилили згуртованість українських переселенців, з іншого – вкрай загострили стосунки між представниками двох типів козацької ідентичності, прихильниками архаїчної демократичної системи козацтва «сіроми» та козацької старшини, яка намагалася максимально інтегруватися до станової системи Російської імперії та підвищити свій статус за рахунок інкорпорації до дворянського привілейованого стану. Протистояння найгостріше проявилось під час т.зв. «Перського бунту» – масових заворушень у Чорноморії в 1797–1799 рр., коли козацька сірома намагалася відновити провідну роль військової ради, скинути за зловживання старшину та домогтися своїх прав, поєднуючи збройні виступи та апеляції до вищих урядових інстанцій. Поразка виступу сіроми не привела до остаточної перемоги чорноморської старшини. Одночасно належачи до дворянського й козацького стану, старшини не змогли вповні користуватися привілеями російської аристократії (володіння маєтками та кріпаками), тому їх інтереси залишалися безпосередньо пов'язаними з посполитим козацтвом. Останні зуміли зберегти самоврядування на рівні козацьких курінних/станичних громад, а добробут старшин, які користувалися спільною військовою землею на відносно рівних правах з рештою козаків, був тісно пов'язаний з економічним розвитком козаків-станичників та хуторян. Це визначило особливості подальшого розвитку козацької еліти Чорноморії, інтереси якої залишалися залежними від загального розвитку української спільноти регіону.

Перший період історії українського населення Кубані, охоплює часові межі від 1792 р. до 30-х рр. XIX ст. На цьому етапі відбувається освоєння регіону чорноморськими козаками – як в економічному, так і в ментальному відношеннях,. Чорноморці намагалися максимально зберегти та відтворити на Кубані звичну модель структури Війська Запорозького з його елементами сакралізації та військового структурування простору. Це яскраво виявилось в заснуванні в 1794 р. Катерино-Лебязької Свято-Миколаївської пустині як аналога Спасо-Преображенського Києво-Межигірського монастиря св. Миколая; відтворенні церковної архітектури в стилі Козацького бароко, будівництві військової столиці – Катеринодара на взірєць Запорозької Січі, ретельному зберіганні запорозьких клейнодів як підстави збереження

своєї козацької станової ідентичності. У той же час разом із козацькою ідентичністю продовжує зберігатися виражена українська етнічна ідентичність. Власне, у чорноморців цього періоду ми спостерігаємо виражену подвійну ідентичність – козацьку та етнічну, що були тісно пов'язані між собою і взаємодоповнювали одна одну. Збереженню етнічної ідентичності та її ролі як підстави для козацької ідентичності сприяли наступні чинники: до кінця 1860-х рр. усе населення Чорномор'я було моноетнічним, себто українським, а в соціальному відношенні належало до одного козацького стану; нові масові поповнення чорноморського козацтва (організовані переселення 1809– 1811 рр., 1821– 1825 рр., 1848– 1849 рр.) відбувалися за рахунок переселенців з українських губерній – переважно Полтавської, Чернігівської, що ретельно зберігали свою етнічну ідентичність, підсилену відчуттям туги за покинутими рідними краями та особливо важливу для збереження механізмів самоорганізації та взаємодопомоги, вкрай важливих для виживання в небезпечних умовах «Кубанського фронтиру». Провідною підставою для збереження та відтворення особливої чорноморської козацької ідентичності була апеляція до минулого Війська Запорозького та Гетьманської України, і, відповідно, опанування нового простору супроводжувалося перенесенням в сучасне історичних переказів, традицій, уявлень та міфів, безпосередньо пов'язаних з українським етнічним світоглядом та етосом. Трансформація Чорноморського війська як нової, якісно відмінної від Війська Запорозького спільноти, супроводжувалася змінами на рівні первинної організації – поступовим переходом від курінної спільноти та зимівника, як основного типу поселення, до курінного поселення (з 1842 р. – станиці), що в ньому було відтворено класичну українську сільську громаду, одним з важливих елементів функціонування якої були українські народні звичаї та традиції. Окрім того, далеко не останню роль відігравали зв'язки першого покоління чорноморців із представниками своїх родин, які залишилися на місцях їхнього первинного проживання – Наддніпрянщині та Слобідській Україні. Українська спільнота Чорномор'я опинилася в іноетнічному оточенні – Лівобережну Кубань заселяли адиги, Ставропольську губернію – селяни переважно російського походження, із північного заходу з регіоном межувало Донське козацьке військо, а у верхів'ях Правобережної Кубані – кілька козацьких військ та полків (Хоперський козацький полк, Кубанський козацький полк, гребенські козаки, з яких в 1832 р. було утворене Лінійне козацьке військо). У таких умовах окрема українська етнічна ідентичність чорноморців та її атрибути – мова, типи поведінки, традиції та звичаї – відігравали надзвичайно важливу роль у збереженні

згуртованості та єдності чорноморського козацтва як окремої спільноти, етнічна ідентичність була важливою складовою окремої козацької чорноморської ідентичності. Варто зауважити, що найбільше вплинули на елементи козацької ідентичності українців Кубані, як це не парадоксально, адиги – головні противники чорноморців у Кавказькій війні. Саме від черкесів чорноморські козаки запозичили чоловічий одяг – черкеску, типи озброєння – кинджал і шаблю, ідеальний тип воїна – завзятого кінного джигіта, як невід’ємну частину кубанського козацького етосу.

Наступний етап в еволюції соціальних ідентичностей української спільноти Кубані – період між 30-ми й початком 60-х рр. XIX ст. У цей час простежуються дві виразні, але взаємозалежні тенденції – формування чорноморської регіональної ідентичності та включення чорноморської козацької еліти в загальноукраїнський процес формування національної ідентичності. У 30-х рр. XIX ст. на історичну сцену вийшло покоління чорноморців, що народилися на Кубані. Якщо попередня генерація чорноморської старшини переважно орієнтувалася на звичні для них практичні схеми Війська Запорозького та гетьманської барокової культури (завдяки діяльності протоієрея К.Росинського), то для нового покоління чорноморських старшин запорозька старовина вже відійшла у простір важливих «міфів обґрунтування», і сучасне становище Чорноморії вимагало створення нового дискурсу, в якому могла бути наново осмислена історія Чорноморії та обґрунтована легітимність її особливого автономного статусу в загальній системі розподілу влади в Російській імперії. У 30 – 40-х рр. XIX ст. чорноморській старшині вдалося зміцнити автономію Чорноморії – фактично єдиної української автономії в Російській імперії. Цьому сприяли й важлива стратегічна роль Чорноморського козацького війська в умовах Кавказької війни, і важливе становище Чорноморії як економічної бази для ведення воєнних дій проти горців Північного Кавказу. Окрім того, складна та заплутана система імперських владних структур дозволяла чорноморській еліті знаходити можливості для збереження своєї влади та досить широкої автономії Чорноморії. Наполегливе створення «чорноморського» дискурсу проявилось в діяльності трьох наказних отаманів Чорноморського козацького війська – М. Заводовського (1789 – 1853), Г. Рашпиля (1801 – 1852) та Я. Кухаренка (1799 – 1862). На замовлення наказного отамана М.Заводовського 1834 року двоє козацьких старшин Я.Кухаренко та О.Туренко розпочали працю над викладом хроніки воєнних дій Чорноморського козацького війська. Козацькі старшини підготували детальну історію Чорноморського війська та Чорноморії, умістили до

тексту численні документи, насамперед – накази та розпорядження вищої влади, які підтверджували право чорноморського козацтва на володіння Правобережною Кубанню та її автономний статус. Фактично «Історичні записки про Чорноморське військо» Я.Кухаренка та О.Туренка стали першою й дуже важливою спробою історичної легітимізації статусу Чорноморського війська, показником формування особливої регіональної чорноморської ідентичності. Досить показовим є те, що водночас із працею над «Історичними записками...» Я.Кухаренко написав п'єсу «Чорноморський побут», в якій змалював перші роки освоєння чорноморцями Кубані, виразно підкреслив українську етнічну ідентичність чорноморців, генетичну спорідненість Чорноморського війська з Військом Запорозьким та Україною. Власне у житті та діяльності Я. Кухаренка проявилася тенденція, спрямована на інтеграцію українців Чорноморії до загальноукраїнського процесу формування модерної ідентичності. З одного боку, український національний рух у цей період опирався на «козацьку міфологеми», а чорноморське козацтво – прямий спадкоємець Війська Запорозького – було реальним втіленням цієї міфологеми. Активна участь чорноморців в українських гуртках Петербурга та Харкова, широке коло зв'язків Я.Кухаренка з українськими діячами, довготривала дружба з Т.Шевченком підтверджували велику зацікавленість представників козацької еліти в українському національному русі. В українській культурі уже було створено чимало літературних творів та наукових розвідок, присвячених козацтву, напрацьовані певні політологічні та історіософські концепції, у яких осмислювалась історія України та сучасне становище українців – усе це стало життєво необхідним для чорноморської еліти, що наполегливо намагалася закріпити український козацький дискурс Чорноморії та особливу українсько-козацьку ідентичність чорноморців. Здебільшого завдяки Я. Кухаренку, посилюються заходи чорноморської еліти, спрямовані на прищеплення козакам елементів національної ідентичності – передовсім, через розповсюдження україномовної літератури, впровадження української мови в шкільництво, популяризацію знань з історії України та запорозького козацтва. Остаточне закріплення дискурсу Чорноморії як «Кавказької України» відбулося в праці І.Попка «Чорноморські козаки в їх цивільному та воєнному побуті», яка вийшла друком 1858 року. У цьому творі автор, впливовий представник чорноморської старшини, змалював Чорноморію як безпосередню спадкоємицю запорозьких та гетьманських традицій України, акцентував увагу на її українській моноетнічності, а Чорноморське військо представив як окрему спільноту, що у своїй економіці, культурі та традиціях відрізнялося як від інших

козацьких військ, так і від інших регіонів Російської імперії. Про сильну окрему українську етнічну ідентичність та загострене відчуття свого окремого статусу свідчать і чисельні спостереження іноземних мандрівників та представників польських еміграційних кіл – Е.Спенсера, Т.Лапінського, М.Чайковського та ін. Принаймні, польські емігранти та їх представники на Кавказі відводили важливу роль опозиційно налаштованому чорноморському козацтву в планах підготовки масштабного антиімперського повстання.

На початку 60-х рр. XIX ст., серед значної частини чорноморської старшини та посполитого козацтва сформувався тип української чорноморської козацької ідентичності, який поєднував у собі етнічну, станову та регіональну ідентичності. Її можна розглядати як виразний прояв ранньомодерної української національної ідентичності, що зазнала певної трансформації під час становлення Чорноморії, але зберегла свої основні риси, насамперед, опертя на українську станову козацьку ідентичність. Українська національна ідентичність чорноморців яскраво проявилася під час ліквідації Чорноморського війська, ліквідації Чорноморії як окремої адміністративно-територіальної автономної одиниці та боротьби (яка ледь не вилася у збройне повстання) проти примусового переселення чорноморського козацтва на територію Лівобережної Кубані (Закубання) у 1860 – 1861 рр. Радикальні кроки імперської адміністрації, спрямовані на ліквідацію автономного статусу Чорноморії та Чорноморського війська, були викликані кількома чинниками. В ієрархії політичних лояльностей Російської імперії Чорноморське військо посідало ледь чи не останню ланку. То був наслідок й незадоволення місцевої кавказької адміністрації, що не могла безпосередньо підпорядкувати чорноморське козацтво, і завершення Кавказької війни, коли після підкорення імамату Шаміля на Північно-Східному Кавказі російське командування змогло зосередити значні військові контингенти проти адигів Закубання (що применшило воєнно-стратегічну роль чорноморського козацтва), і розрахунками вищих посадовців на привласнення родючих земель Правобережної Кубані у випадку повного переселення Чорноморців на Лівобережну Кубань. Але на наш погляд, основною причиною ліквідації Чорноморії стало побоювання імперської адміністрації зростання проявів національної ідентичності в чорноморців, про що виразно свідчить звіт Кавказького намісника князя О. Барятинського до військового міністра від 2 квітня 1861 р., у якому відверто висловлюється занепокоєння перетворенням чорноморців на окрему *націю*, яка наполегливо зберігає свою українську етнічну ідентичність та істори-

чну пам'ять¹⁰⁴¹. Тому утворення Кубанського козацького війська шляхом злиття чорноморської (української) козацької частини з лінійною (російською) вважалося авторам цього проекту надійним маневром з метою асиміляції чорноморського козацтва.

Наскільки упевнено можна говорити про наявність у чорноморців в 50 – 60-х рр. ХІХ ст. проявів національної ідентичності? Найпоказовішим аргументом на користь такого припущення є відозва осавула Головатого від 1 травня 1861 р. – програмний маніфест, створений у колі чорноморської старшини, котра, за підтримки широких верств посполитого козацтва, активно виступила в 1861 р. проти ліквідації Чорноморського війська та планів переселення чорноморців за Кубань¹⁰⁴². Характерною особливістю відозви було те, що її автори, протестуючи проти ліквідації Чорноморського війська та автономного статусу Чорноморії, розглядали це, насамперед, не як порушення прав певного стану (у даному випадку – козацького або окремого козацького війська), а прав *народу* на своє автономне існування. У відозві чітко визначалися атрибути, за якими її автори виокремлювали чорноморців як представників окремого народу – власна мова, об'єднання за єдиною релігією, чітко визначена територія, порядок управління, спільне історичне минуле та спільна історична пам'ять. Головними аргументами проти ліквідації Чорноморського війська та злиття його з Лінійним козацьким військом виступали відмінності в етнічному складі між чорноморцями та лінійцями, мова, традиції та історичне минуле яких були іншими, ніж у чорноморців. Чи позиціонувалися в цій відозві чорноморські козаки як окрема національна спільнота? Показовим є наведення автором (або, скоріше, авторами) прикладу швидкої інкорпорації до війська переселенців з Полтавської та Чернігівської губерній як «єдиноплемянників» чорноморців – принаймні в цій тезі виступає апеляція до спільної етнічної ідентичності як легітимізації окремого автономного статусу Чорноморії. Вірогідно, уявлення про Чорноморію як особливу, але все ж частину України викристалізувалося в 30 – 40-х рр. ХІХ ст. Власне, у своїх листах до Т. Шевченка наказний отаман Я. Кухаренко запрошує останнього на «нашу Вкраїну»¹⁰⁴³, а І.Попко у своїй вищезгаданій праці пише про Чорноморію: «Усе нагадує нам на цій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну...»¹⁰⁴⁴. Таке національне сприйняття положення Чорноморії не обмежувалося виключно колом чорноморської еліти.

¹⁰⁴¹ Венюков М.И. К истории заселения Западного Кавказа... – С.258.

¹⁰⁴² Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г... – С. 494 – 495.

¹⁰⁴³ Лист Я.Г. Кухаренка до Т.Г. Шевченка від 25 травня 1845 р... – С.39.

¹⁰⁴⁴ Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту... – С.35.

Ф.Щербина, згадуючи своє навчання в Катеринодарській військовій гімназії вже по ліквідації Чорноморського козацького війська, так передає спільні уявлення про рідний край як учнів – вихідців з чорноморських станиць, так і простих козаків-чорноморців: «У нас був військовий собор, військова гімназія й військові землі. Термін «військовий» означав, що собор, гімназія та землі належать усьому Чорноморському козацькому війську, і це поглиблювало значення крайових установ, порядків та власності, значення, аналогічне термінам «державний» та «народний». Так, принаймні, розуміли його козаки, вважаючи собор, гімназію та землі не державними або загальнонародними, а своїми військовими, чорноморськими, з якими було пов'язане не тільки право військової автономії та власності, але й санкція історичної давнини та традицій вільного козацтва»¹⁰⁴⁵. Можна припустити, що Чорноморське військо на момент свого скасування виступало не тільки як військова структура, а перетворилося на своєрідну українську козацьку «національну автономну республіку» – річ аномальну в структурі Російської імперії та, відповідно, приречену на ліквідацію.

Отже, під час «чорноморського» етапу розвитку української спільноти Кубані 1792 – 1860-х рр., три типи соціальних ідентичностей українців Кубані (Чорноморії) плідно корелювали, доповнювали та взаємообумовлювали один одного. Етнічна ідентичність виступала як маркування, чітка «порогова межа» окремої козацької станової чорноморської ідентичності, що у свою чергу спиралася на глибинну українську історичну традицію та «запорозьку міфологему». Окрім того, етнічна ідентичність не вкладалася виключно в межі простого вегетативного чинника збереження та соціалізації на початковому рівні сільської громади, принаймні вона виступала важливим ідеологічним фактором обґрунтування окремого автономного становища Чорноморії, тобто несла в собі яскраво виражені складові української національної ідентичності. Регіональна чорноморська ідентичність почала формуватися в 30 рр. XIX ст. на основі козацької та етнічної ідентичностей і стала наслідком зміцнення особливого автономного статусу Чорноморії.

Ліквідація Чорноморії співпала із початком офіційної політики русифікації (а можливо, була її складовою частиною), спрямованої, далеко не в останню чергу, на знищення динамічних паростків українського національного руху. Відтепер чорноморська еліта втратила можливість для закріплення чорноморського варіанту української ідентичності на рівні діяльності інститутів автономії й зосередилася

¹⁰⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.4465с. – Оп.1. – Спр. 892. – Арк. 223.

на розвиткові національної ідентичності завдяки розвитку зв'язків з українськими громадсько-культурними осередками та розповсюдження на Кубані україномовної літератури, спроби ввести українську мову в освітній процес. Але Валувський циркуляр (1863) призупинив ці намагання.

Наступний період еволюції соціальних ідентичностей українців Кубані – друга половина 60-х рр. – початок 90-х рр. XIX ст. Тоді відбулися важливі зміни в соціальній структурі української спільноти Кубані. Якщо раніше українці цього регіону в абсолютній більшості належали до одного, козацького стану, то наприкінці 60-х рр. XIX ст. на Кубані істотно збільшилася кількість некозацького населення. Скасування кріпацтва, заохочення міграційного руху селян на Північний Кавказ привело до появи нової численної соціальної верстви – т.зв. «іногороднього» населення. Більшість нових переселенців склали етнічні українці, але на відміну від попередніх переселенців, доступ до козацького стану для них виявився закритим. Відтепер українська спільнота Кубані опинилася розділеною на два стани – козацький та «іногородній». Ситуацію загострювала та обставина, що стосовно іногородніх козаки перебували у привілейованому становищі: земля знаходилася в спільному володінні козацьких громад, представники іногородніх не допускалися до станичного самоуправління, а ціла низка урядових постанов закріплювала таке упосліджене становище некозацького населення. Подібна ситуація мала важливі наслідки й сприяла зміцненню козацької станової ідентичності. Незважаючи на те, що Кубанське козацьке військо було утворене за рахунок об'єднання Лінійного та Чорноморського козацьких військ, чорноморські козаки та їхні нащадки продовжували зберігати свою окрему «чорноморську» регіональну ідентичність, однією з підстав для якої було збереження української мови, звичаїв, традицій та історичної пам'яті. Власне, до початку 20-х рр. XX ст. на Кубані термін «чорноморець» виступав синонімом терміна «українець». Водночас іногородні українці, хоч і зберігали свою етнічну ідентичність, позбавлені можливості для активної участі в громадському самоврядуванні, здебільшого залишалися осторонь процесів становлення національної ідентичності. У період 60 – 80-х рр. XIX ст. спостерігаємо певний занепад українського національного руху на Кубані. Це було зумовлено скасуванням автономії Чорномор'я, політикою русифікації та загостренням протиріч між козаками та іногородніми. Відбулися й зміни в позиції козацької старшини. Усунута від безпосереднього управління Чорномор'ям, втративши більшість важелів впливу на культурний та соціальний розвиток краю, більша частина козацької старшини зосе-

редила свої зусилля на економічному розвитку та військовій службі. Урядове розпорядження від 1870 р. передавало частину землі із загального військового земельного фонду в приватне володіння козацьким старшинам, що значною мірою розірвало спільність економічних інтересів козацької еліти та посполитого козацтва і призвело до їх протистояння. Відсутність у Кубанській області навчальних закладів для підготовки офіцерського складу закривала старшинам доступ до отримання належної освіти та досягнення вищих офіцерських чинів. Ще одним заходом уряду, спрямованим на послаблення козацького самоврядування та ролі козацької старшини, стало «розкозачування» Катеринодара в 1867 р., коли, згідно з урядовою постановою, козаків виселили або перевели до цивільного стану. Зв'язки із загальноукраїнським національним рухом підтримувалися переважно через участь студентів кубанців в українських гуртках Петербурга, Харкова та Києва. Серед представників української спільноти Кубані в цей період – активних діячів українського національного руху – слід відзначити письменника В. Мову (Лиманського) (1842 – 1891), що у своїх літературних творах осмислював історію України, козацтва та сучасне йому становище кубанських українців крізь перспективу становлення модерної української нації та національно-демократичного розвитку. Багато в чому через твори В. Мови (Лиманського) та його зв'язки з українськими осередками і виданнями Галичини відбулося взаємопроникнення кубанського та галицького дискурсів як складових спільного українського національного проекту.

Наступний етап еволюції соціальних ідентичностей українців Кубані – період від початку 90-х рр. XIX ст. до 1917 р. Головними чинниками, які його обумовили, стало формування на Кубані нової еліти – інтелігенції, посилення загального українського національного руху, швидкий економічний розвиток регіону, демократична революція 1905 – 1907 рр. У 80 – 90-х рр. XIX ст. на Кубані формувалося нове покоління еліти. Зазвичай її представники були вихідцями з козацького «чорноморського» середовища, що дістали цивільну освіту передусім у духовних семінаріях (переважно – Кавказькій семінарії у Ставрополі) та змогли продовжити навчання у вищих навчальних закладах імперії. Саме вони забезпечили Кубань власними кадрами інтелектуалів – істориків, статистів, інженерів, економістів, чимала частина яких поєднувала наукову працю з українською просвітницькою, громадською та революційною діяльністю. Серед кубанської інтелігенції спостерігаємо два напрями. Зусилля представників одного з них були спрямовані на формування серед мешканців Кубанської області «кубанської» регіональної ідентичності та, відповідно, створення но-

вого дискурсу Кубані. Прихильників іншого напрямку – формування української модерної ідентичності – поєднували між собою прагнення до демократичних перетворень у Російській імперії та антимонархізм. Представники цих двох течій бачили майбутнє Кубані в залежності від своїх ідеологічних програм. «Автономісти», насамперед Ф.Щербина (1849 – 1936), уважали, що Кубанська область за своїми економічними та людськими ресурсами, вдалим геополітичним розташуванням, наявністю морських портів має всі перспективи розвиватися або як республіка з широкою автономією в складі майбутньої російської демократичній федерації, або як незалежна держава. Ідеальною основою для соціального устрою Кубані представники цього напрямку вважали козацьку станичну громаду, широке самоврядування та збереження спільної влади населення Краю над природними ресурсами. У національному питанні «автономісти» залишалися поміркованими «українофілами» та визнавали українську спільноту регіону як найбільш економічно та культурно розвинуту. У своїй діяльності прихильники кубанської автономії знаходили широку підтримку серед козацької еліти краю.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. економічний розвиток Кубанської області значно прискорився, революція 1905 – 1907 рр. сприяла політичній активізації козацтва: у новостворених Державних Думах існували козацькі фракції, у 1906 р. знову зібрано Військову раду, що складалася з депутатів від козацьких громад і ухвалила кілька важливих постанов, спрямованих на збільшення козацького самоврядування та створення єдиного земельного фонду Кубанського козацького війська. Окрім того, інтенсифікації козацької ідентичності та активності козацької еліти в цьому напрямкові сприяла загроза самому козацькому стану, коли з часів реформ 60-х рр. ХІХ ст. серед вищих ешелонів влади Російської імперії та ліберальних кіл не вщухала думка про ліквідацію козацтва як стану. Лише слабка фінансова система імперії, зацікавленість у наявності відносно маловитратної козацької воєнної сили та слабкість модернізаційних перетворень перешкодили цим проектам. Проте загроза ліквідації козацтва все одно висіла «дамокловим мечем», що у свою чергу стимулювало зміцнення козацької ідентичності. Найбільша підтримка автономістського напрямку виразно простежується під час перебування на посаді наказного отамана Кубанського війська Я. Малами (обіймав посаду наказного отамана в 1892–1904 рр.) та М. Бабича (наказний отаман в 1908 – 1917 рр.). Я. Малама походив з українського козацького старшинського роду Катеринославської губернії. Невідомо, наскільки глибоко він усвідомлював своє українське коріння, але принаймні завдяки йо-

го сприянню на Кубані досить активно інтенсифікується саме «запорозька міфологема» як загальна підстава станової ідентичності кубанського козацтва. Саме на його запрошення на Кубані збирав козацький пісенний фольклор О. Кошиць, а великий проект створення історії Кубанського козацького війська згідно з особистим проханням Я. Малами мав здійснити Д. Яворницький. Утім, частину цього проекту блискуче реалізував Ф. Щербина. Власне, його ґрунтовна «Історія Кубанського козацького війська» забезпечила історичну основу для нового дискурсу Кубані та формування нової кубанської регіональної ідентичності. У попередні часи регіональна ідентичність українців краю обмежувалася Чорноморією, але на початку ХХ ст. ситуація змінюється завдяки зміцненню господарської та управлінської структури Кубанської області, інтенсивним заходам зі створення та розповсюдження дискурсу Кубані, зміні кількох поколінь козаків. Регіональна ідентичність розширила свої межі і складається з двох частин: малої батьківщини – Чорномор'ї та великої – Кубані. Посиленню козацької ідентичності сприяло й зростання протистояння з іногороднім населенням, з боку якого козацтво відчувало загрозу своєму економічному становищу. У кубанській регіональній ідентичності козацька станова ідентичність відіграла важливу роль складової частини, позаяк, згідно з концепцією її ідеологів, козацтво виступало на Кубані як певна «політична нація» – головний носій історичної пам'яті, зберігач традицій та найоптимальнішого економічного устрою, і в цілому – як «творець» Кубані.

Представники українського національного руху на Кубані вважали, що в перспективі регіон має бути тісно пов'язаним з Україною та інтегрованим до майбутньої української держави. Тому основні зусилля вони спрямовували на формування модерної української національної ідентичності серед українців Краю. Особливою активністю в цьому напрямі відрізнявся С. Ерастов (1856 – 1933). Найбільший вплив на формування національної свідомості та його політичний світогляд мав М. Драгоманов та коло українських революційних діячів, з якими С. Ерастов контактував під час перебування в кубанських студентських «чорноморських» гуртках. Завдяки культурно-просвітницькій та політичній діяльності, розгорнутій С. Ерастовим після повернення на Кубань, туди прибули визначні представники українського національного руху – І. Ротар, С. Петлюра, М. Левитський, сформувався гурт місцевих національно орієнтованих діячів – Л. Бич, С. Манжула, П. Макаренко, К. Безкровний, М. Рябовол. Українські діячі в Кубанській області спиралися передовсім на українське етнічне населення, насамперед, козацтво, система

самоврядування якого, наявність розвиненої шкільної освіти надавали можливість ефективно розповсюджувати українську літературу та провадити культурно-просвітницьку роботу. Важливу роль у формуванні національної ідентичності українців Кубанської області відіграла популярна серед населення газета «Кубанські обласні відомості», що, попри заборону на україномовні статті, вже з перших номерів друкувала матеріали українською мовою. З 1897 р., коли редактором цього видання став Л.Мельников, за «Кубанськими обласними відомостями» остаточно затвердилася репутація «українофільської» газети. Підтримці та формуванню українського культурного простору на Кубані сприяли діяльність професійних і аматорських, театральних колективів та літературні твори місцевих письменників.

Інтенсивну діяльність фольклористів на Кубані наприкінці XIX – на початку XX ст. М. Дикарїва, О. Півня, Г. Шевеля, О. Кошиця, можна цілком впевнено розглядати як важливу складову частину закріплення української національної ідентичності. Провідним національним символом, навколо якого будувалася українська культурно-просвітницька праця на Кубані, стала постать Т. Шевченка. Особливо шанобливе ставлення українців регіону до Кобзаря обумовила його дружба з наказним отаманом Я.Кухаренком. Відзначення легальних Шевченкових роковин на Кубані розпочато 1894 р. у Катеринодарі. Відтоді Шевченкові урочистості відбувалися щороку, що зміцнювало кубанське українське середовище та збільшувало можливості для посилення його впливу на загальний регіон через проведення подібних заходів в інших населених пунктах. У цілому, до початку XX ст. діяльність кубанських українських діячів поєднувала в собі як культурно-просвітницькі заходи (популяризація знань з історії України, її культури, сприяння музичним та драматичним колективам, літературна й видавнича діяльність, історичні, економічні та фольклорні дослідження, популяризація кобзарського мистецтва), спрямовані на формування уявлення про Кубань як своєрідну частину загального українського простору та нелегальну політичну діяльність. Остаточна інтеграція кубанської української еліти до українського руху відбулася у 1897 р., коли кубанська делегація, очолювана С.Ерастовим, узяла участь у першому конспіративному з'їзді українських громад у Києві.

На початку XX ст. відбувається створення першого кубанського українського політичного осередку соціал-демократичної орієнтації - «Чорноморської вільної громади» як філії Революційної української партії. Український національний рух в регіоні посилюється після лібералізації політичного життя Російської імперії в 1906 – 1907 рр. У серпні 1906 р. в Катеринодарі відбулося установче засідання товарис-

тва «Просвіта», що розгорнуло активну діяльність у станицях та містах Кубанської області. Зміцненню та активізації діяльності осередків «Просвіти» сприяв бурхливий розвиток споживчо-кооперативних об'єднань регіону, спрямований на економічний розвиток краю шляхом самоорганізації станичних та хутірських громад. Крім того, цей інтенсивний процес дозволяв концентрувати фінансові ресурси в станичних громадах та скеровувати їх частину на будівництво шкіл, відкриття бібліотек, утримання осередків «Просвіти». Той факт, що споживчо-кооперативний рух охопив насамперед «чорноморську» частину Кубані, а його ініціаторами та активними діячами представники місцевої української інтелігенції, сприяв українському національному спрямуванню культурних проєктів, ініційованих споживчо-кооперативними громадами. Крім того, спільна діяльність іногородніх та козаків у кооперативних об'єднаннях та осередках «Просвіти» викликала сподівання, що на цьому ґрунті відбудеться інтеграція цих двох соціальних верств та зникнуть протиріччя між ними. 1907 р. розпочалася нова хвиля адміністративного тиску на розвиток українського національного руху на Кубані – восени цього року заборонили діяльність кубанської «Просвіти», а українські політичні осередки перейшли на нелегальне становище.

Заходи, що до них удавалися як кубанські «автономісти», так і діячі українського національного спрямування, дуже часто мали подвійний ефект і зазвичай сприяли водночас як поширенню і козацької регіональної, і національної ідентичностей. «Автономісти» не могли не враховувати переважну українську етнічну складову регіону, а українські діячі – згуртованість та впливовість козацтва. Серед поглядів «автономістів» ми спостерігаємо певне «українофільство», а серед українських провідників – опертя на запорозьку міфологему кубанського козацтва, за допомогою якої вони намагалися зміцнювати національну ідентичність козацтва. Напередодні Лютневої революції 1917 р. українська спільнота Кубані складалася з двох верств – козацької та іногородньої, антагонізм між якими тільки починав залагоджуватися внаслідок спільної співпраці в кооперативно-споживчих товариствах та українських культурно-просвітницьких об'єднаннях. Серед абсолютної більшості козаків українського походження переважали етнічна, станова та регіональна ідентичності («чорноморська» та «кубанська»). Українська модерна національна ідентичність тільки починала утверджуватися серед козацького стану й найяскравіше виявлялася серед козаків тих населених пунктів, де найактивніше діяли українські культурно-просвітницькі товариства й споживчо-кооперативні спілки. Але утвердженню української національної ідентичності пере-

шкоджала як офіційна русифікаторська політика імперського уряду, так і протистояння між козаками та іногородніми. Серед іногородніх українського походження переважала етнічна та регіональна ідентичності; утім, на відміну від «автономістської» версії регіональної ідентичності, у ній переважав економічний аспект, з Кубанню іногородні пов'язували своє сучасне та майбутнє й були готові підтримати будь-яку політичну силу, яка надасть їм рівні з козаками права у володінні земельними ресурсами. Прояви української національної ідентичності серед іногородніх були набагато слабшими, ніж у козаків. У той же час у Кубанській області вже сформувалася досить динамічна та впливова українська національна еліта, представники якої здобули популярність серед населення Кубані й відіграли важливу роль у період 1917 – 1921 рр.

Звертаючись до цього періоду, варто враховувати його особливості, коли загальна ситуація в краї змінювалася з карколомною швидкістю, а правильний вибір лише одного з багатьох варіантів «стратегій виживання» вирішував питання життя або смерті. В умовах громадянської війни, коли відбувалася руйнація всіх інститутів, що підтримували протягом декількох поколінь звичний устрій суспільного та соціального життя, коли виникали, швидко розвивалися й стрімко занепадали політичні рухи, не менш швидко змінювалася геополітична ситуація, перед дослідником постає досить складне завдання – визначити, наскільки «стратегії виживання» соціальних ідентичностей кубанців корелювали як між собою, так і з зовнішніми чинниками. Серед найважливіших зовнішніх факторів, котрі впливали на еволюцію соціальних ідентичностей під час Світової війни і подій 1917 – 1921 рр., можна назвати такі: розпад імперської структури управління та демократизація суспільно-політичної системи внаслідок Лютневої революції 1917 р.; посилення протистояння між козацькою та іногородньою соціальними верствами Кубані, яке визначило особливу гостроту збройного протистояння; встановлення на Кубані радянської влади в 1918 р.; ситуативний військово-політичний союз, укладений між провідниками демократичної Кубанської республіки (Кубанського Краю) та головнокомандуванням Добровольчої армії; загострення стосунків між Кубанським Краєм та Головнокомандуванням Збройних Сил Півдня Росії наприкінці 1919 р.; вторгнення Червоної армії на Кубань на початку 1920 р. та друге встановлення радянської влади в регіоні. Поміж геополітичних факторів, насамперед, необхідно згадати вплив різних форм української державності – УНР та Української Держави гетьмана П.Скоропадського, відносини Кубанського Краю й державних утворень Північно-Східного Кавказу та Грузії, ак-

тивність кубанських державних діячів на міжнародній арені – взаємовідносини з Антантою, участь у Паризькій конференції 1919 р. та спроба увійти до складу Ліги Націй.

Розпад Російської імперії внаслідок Світової війни і Лютневої революції 1917 р. стимулював посилення відцентрових тенденцій у регіонах імперії, і Кубанська область не була винятком. В умовах посилення хаосу та безвладдя швидко збільшувався вплив прихильників «автономістського» розвитку Кубані, що спиралися на добре структуровану та організовану соціальну верству Краю – кубанське козацтво з його давніми традиціями самоорганізації та самоврядування, дисциплінованістю, з досить стійкою структурою звичних та традиційних форм «козацької влади» – Військовою радою та системою військового правління. Показовим є те, що саме провідники українського національного руху на Кубані М. Рябовол та Л. Бич, беззаперечно зорієнтовані на інтеграцію регіону в загальноукраїнський держаний простір, очолили інститути державної влади Кубані – Кубанську крайову раду та Крайовий уряд. Що більше слабшав вплив центрального Тимчасового уряду, то сильніше закріплювала свою владу Кубанська Рада. Остаточо Кубанська Рада закріпила своє провідне становище в Краї після листопада 1917 р., коли внаслідок збройного перевороту владу в центральних регіонах Росії захопили більшовики. Формальним закріпленням влади Кубанської Ради стало проголошення 16 лютого 1918 р. республіки (Кубанського Краю) на засадах козацького самоврядування. Загальним вектором внутрішньої політики керівництва Кубанського Краю стало реформування Кубані в напрямі соціально-демократичного розвитку, зовнішню політику було зорієнтовано на створення федерації демократичних державних утворень постімперського простору. У перспективі українські провідники Кубані вважали за необхідне об'єднання з Україною.

Утім, загальна ситуація на Північно-Західному Кавказі перешкоджала проведенню демократичних реформ кубанського уряду та природній еволюції Кубанського Краю. Стабілізації регіону перешкоджали, передовсім, дві обставини: відносна пасивність козацтва, найдієвіша частина якого складалася з фронтовиків, які щойно повернулися до рідних станиць та дотримувалися нейтральної позиції, і швидке зростання впливу більшовиків, що опиралися на іногороднє населення, котре прагнуло негайного перерозподілу землі. Серед іногородніх більшовики отримали дієву підтримку, завдяки якій їм вдалося за короткий термін захопити владу на Кубані. Кубанський уряд був вимушений залишити Катеринодар і з боями перейти на Лівобережну Кубань. Важливість ситуації змусила керівництво Кубанського уряду

укласти військово-політичний союз із Добровольчою армією генерала Л. Корнілова, що на той час перейшла на Кубань з території Війська Донського для продовження збройної боротьби з більшовиками. Союз, обумовлений патовою для обох сторін ситуацією, відбувся лише на основі протистояння спільному ворогові та мав далекосяжні наслідки. Забезпечення дієвого захисту Кубані від більшовиків у край потребувало наявності вищого командного складу, здатного здійснювати стратегічні військові операції; окрім цього, Антанта вважала командування Добрармії за представників легітимної державної влади на постімперському російському просторі та, відповідно, союзником для продовження боротьби з Німеччиною та Австро-Угорщиною на східному фронті; тому утвердження на міжнародній арені Кубанського Краю могло відбутися лише за посередництвом білогвардійців, але й командування Добровольчої армії потребувало Кубані. Край міг відіграти роль головного плацдарму для остаточної перемоги над більшовиками: значні економічні та людські (кавалерійські козацькі підрозділи в умовах маневрової війни відігравали особливо важливу роль) ресурси регіону сприяли перетворенню Білого руху на силу, здатну відновити «єдину неділиму Росію». Але якщо метою уряду Кубанського Краю були демократичні перетворення, зміцнення республіки та налагодження дружніх відносин з новоутвореними державами, то провідники Добровольчої армії орієнтувалося на відновлення імперської структури та ліквідацію «сепаратизму». Розбіжності політичних програм відіграли фатальну роль як для Білого руху, так і для Кубанського Краю. Протиріччя загострилися вже під час укладання союзу та посилювалися, коли під час невдалого штурму Катеринодара об'єднаними силами добровольців та кубанців загинув генерал Л. Корнілов (31 березня 1918 р.), а посаду головнокомандувача Добровольчою армією зайняв А. Денікін. Реорганізована Добровольча армія, куди було включено кубанські козацькі підрозділи (попри домовленість про створення окремої Кубанської армії), змогла наприкінці 1919 р. вибити червоні війська, об'єднані в XI та Таманську армії. Переможний Другий Кубанський похід Добровольчої армії не зміг би відбутися, якби не два потужних повстання козаків Єйського та Таманського відділів, які відтягнули на себе значну частину червоних військ. Таке масштабне явище, як повстанський рух серед козацької частини української спільноти Кубані можна розглядати як вияв еволюції станової, регіональної та української національної ідентичностей. Якщо перші повстання в козацьких станицях були спонтанними збройними виступами проти червоного терору, то поступово повстанський рух набув політичного та ідеологічного оформлення, спрямова-

ного на відстоювання незалежності Кубані як супроти більшовиків, так і білогвардійців.

Перемога на Кубані забезпечила А. Денікіну значний плацдарм для наступу на Москву та підсилила упевненість, що остаточної перемоги над більшовиками можна досягти лише військовими засобами. Тим часом протистояння між головнокомандуванням Добровольчої армії та Кубанською радою вкрай загострилося, що виявилось у вбивстві денікінською контррозвідкою голови Кубанської Ради М. Рябовола (13 червня 1919 р.), оголошенні економічної блокади Кубанського Краю, страті одного з лідерів «самостійницької» фракції Ради О. Калабухова, спробі ліквідації Кубанської ради (5 листопада 1919 р.), арешті її депутатів розгортанні терору, розгорнутого проти провідних політичних діячів краю. Репресії викликали масове обурення серед населення Кубані й дезертирство кубанських козацьких підрозділів з Добровольчої армії, що назавжди підірвало її боєздатність. Спроби нового головнокомандувача Добровольчої армії генерала П. Врангеля реформувати політику білого руху та залагодити стосунки з Кубанським Краєм уже не могли виправити ситуацію, а уряд Кубані внаслідок тривалого тиску з боку білогвардійських провідників не зумів зміцнити новоутворену Кубанську армію для ефективної боротьби з більшовиками. На початку 1920 р. Кубань знову окупувала Червона армія. Кубанська армія капітулювала, а більшість кубанських провідників опинилась на еміграції. Втім, до кінця 1921 р., весь край був охоплений масштабними козацькими повстаннями, спрямованими на повалення більшовицької влади та відновлення кубанської державності.

Період революційних подій на Кубані можна цілком упевнено розглядати як складову частину Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр., але з урахуванням специфічних особливостей регіону. Більшість провідників Кубанської республіки беззаперечно належала до українського національного напрямку, але при вирішенні питань державного устрою Краю та подальшої інтеграції його в загальну українську державу їм довелося зіткнутися з цілою низкою несприятливих обставин. Політичні кордони Кубанського Краю були обумовлені адміністративними межами колишньої Кубанської області, до якої входили як райони з переважно українським етнічним населенням (насамперед, колишньої Чорноморії), так і райони, де переважало неукраїнське населення. Кубанське козацьке військо складалося з двох частин, різноетнічних за своїм складом та з різними типами козацької ідентичності – чорноморською та лінійною, сама українська спільнота Кубані була розділена на козацьку та іно-

городню; українські державні утворення Наддніпрянщини та Галичини не могли, через нестабільність власного становища, надати необхідну дієву допомогу кубанській державі.

Опинившись у залежності від діаметрально протилежної за своєю політичною програмою Добровольчої армії, кубанські провідники були змушені опиратися на власні сили в розбудові державності Краю та формуванні спільної регіональної ідентичності, що могла об'єднати населення Кубані навколо побудови власної держави. Спостерігаємо три взаємопов'язаних напрямки, які вплинули на еволюцію соціальних ідентичностей української спільноти Краю. Перший передбачав поширення козацького стану на більшість громадян Кубанської республіки, другий – зміцнення української національної ідентичності, і третій – формування регіональної ідентичності (народу Кубані) на основі загальнодемократичних принципів розбудови державності. Як бачимо, всі ці напрями опиралися (і намагалися трансформуватися) на ті форми станової, національної та регіональної ідентичностей, що тією чи іншою мірою були притаманні кубанцям напередодні революції 1917 р. У період 1917–1921 рр. відбулося зміцнення української національної ідентичності, це проявилось у заходах Кубанського уряду із впровадження української мови в навчальних закладах Краю та спробах об'єднання республіки з УНР і Українською Державою П.Скоропадського, так і в стихійному русі по українізації шкільництва ініціативи переведення шкіл на українську мову навчання з боку станичних громад, відновленні діяльності відділень товариства «Прогрес» в багатьох населених пунктах Краю, у відмові кубанських козаків брати участь у воєнних діях Добровольчої армії проти Української Народної Республіки, співчутті до українських національно-визвольних змагань, в особистій участі багатьох кубанських українців у розбудові та захисті УНР. Регіональна ідентичність українців Краю в цей період теж зазнала змін – Кубань відтепер сприймалася (головно серед козацтва) як власна держава зі своєю козацькою владою, відтак існували інституційні підстави для зміцнення кубанської ідентичності. З нею пов'язана й трансформація козацької ідентичності: козацтво усвідомлювало себе «політичною нацією» Кубанського Краю, а інститути державного самоуправління набували державного значення та забезпечували механізми для участі в державному житті Кубанської республіки.

Подальша соціальна еволюція ідентичностей українців Кубані була обумовлена наслідками поразки у боротьбі з більшовиками. Окупація краю Червоною армією перешкодила державотворчим процесам на Кубані. Втім, швидкий поступ зміцнення національної укра-

їнської ідентичності набув нової сили в 1921– 1929 рр. і трагічно обірвався в 1932–1933 рр. унаслідок репресивних заходів радянської влади, спрямованих на кардинальну зміну етнічної картини Кубані. Нова політична та соціально-економічна ситуація, в якій опинилася Кубань у складі СРСР, і якісно інший контекст, який обумовлював цю еволюцію, потребує окремого ґрунтовного дослідження.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. Київ.

Ф. 2188. Українська Галицька армія (1917 – 1924).

Оп.2. Спр. 118.

Ф.3696 с. Міністерство закордонних справ УНР (1918 – 1922).

Оп.1.Спр.37, 171.

Оп.2. Спр. 23, 277, 311.

Оп.3. Спр.49.

Ф.3793 с. Український інститут громадознавства в Празі

Ф.3795 с. Українська господарча академія в Чехословацькій республіці м.Падебради.

Оп.3. Спр.39, 546.

Ф.3968 с. Управа громади кубанців в Чехословацькій республіці.

Оп.1. Спр.2,8,11.

Ф.3979 с. Кубанський закордонний архів в Празі.

Оп.1.Спр. 7, 10, 43, 44, 46, 49, 52, 60.

Ф.4018с. Український національний музей-архів при Українському інституті громадознавства в Празі.

Оп.1.Спр.42.

Ф.4465с. Колекція документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій та різних осіб.

Оп.1.Спр.435, 827, 892, 966.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Київ.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України. (1917 – 1991).

Оп. 1. – Спр. 1736, 1775, 1813, 1977, 1735, 1976, 1078, 2145, 2228, 2338, 2455, 2631, 2894.

Ф.166. Народний Комісаріат Просвіти УСРР.

Оп.5.Спр.16.

Оп.6.Спр. 18,31, 1227.

Оп.20, 2894.

3. Державний архів Краснодарського Краю (ДАКК). Краснодар.

Ф.1. Станичні, хуторські, аульські, поселкові та волосні правління.

Оп.1. Спр. 499, 536, 546.

Ф.249. Канцелярія наказного отамана Кубанського козацького війська (колишня канцелярія кошових і військових отаманів Чорноморського козацького війська) (1783 – 1870).

Оп. 1. Спр. 16, 161, 179, 190, 288, 429, 462, 607, 2302, 2829.

Ф.250. Військова канцелярія Чорноморського козацького війська (1794 – 1842).

Оп. 2. Спр. 39, 153, 672.

Ф.252. Військове правління Кубанського козацького війська (1842 – 1888).

Оп. 2. Спр. 102, 1760.

Ф.452. Цивільна канцелярія начальника Кубанської області (1860 – 1869).

Ф.454. Канцелярія начальника Кубанської області та наказного отамана Кубанського козацького війська (1870 – 1917 рр.).

Оп.1. Спр. 199, 3652.

Ф.774. Канцелярія помічника начальника Кубанської області по управлінню горцями (1862 – 1870)

Ф.449. Кубанське обласне правління (1870 – 1917).

Ф.260. Канцелярія начальника Чорноморської берегової Лінії (1839 – 1865).

Оп.2. Спр. 536, 617.

Ф.261. Канцелярія начальника Чорноморської кордонної Лінії (1794 – 1864).

Ф.254. Військове чергування Чорноморського козацького війська (1842 – 1870).

Ф.390. Канцелярія начальника Азовських козацьких команд при Сухумській морській станції (1855 – 1865).

Оп.1. Спр. 3.

Ф.396. Військовий Штаб Кубанського козацького війська (1860 – 1917).

Оп.1. Спр. 382, 458, 549, 5538, 8753, 9851, 9805, 9145, 9152, 9125, 9125, 9126, 9113, 9112, 9106, 9072, 8991, 8953, 8932, 8925, 8906, 8848, 8759, 9855, 9823, 8759, 10017, 11568, 11570, 11572, 11571, 11577, 11232, 10706, 10228, 10798, 11299, 11326, 11531.

Ф.345. Переселенський комітет Чорноморського козацького війська (1821 – 1825).

Оп. 1. Спр. 169.

Ф.743. Кубанська центральна спілка дрібного кредиту (1911 – 1919).

Оп.1. Спр. 2, 3, 5, 7.

Ф.574. Кубанська обласна креслярська.

Оп.1. Спр. 796.

- Ф.583. Кубанське обласне жандармське управління (1880 – 1917).
Оп.1. Спр.1081.
Оп.3. Спр.32.
- Ф.781. Ревізька комісія Чорноморського козацького війська (1816).
Оп.1. Спр.1.
- Ф.460. Кубанський обласний статистичний комітет (1870 – 1916).
Оп.1. Спр.12, 36, 37.
- Ф.427. Попечитель Кавказької учбової округи (1839 – 1917).
Оп.2. Спр.18, 229, 236.
- Ф.470. Дирекція народних училищ Кубанської області (1851 – 1917).
Оп.1. Спр.89, 103.
- Ф.764. Колекція документів по історії Кубані (1775 – 1914).
Оп.1. Спр.95, 97, 97а.
- Ф.763. Чепіга Захарій Олексійович (1775 – 1795).
Оп.1. Спр.2, 4, 7.
- Ф.670. Колекція документів по історії Кубанського козацького війська.
Оп.1. Спр.23.
- Ф.Р-1259. Кубанський Обласний тимчасовий виконавчий комітет (1917).
Оп.1. Спр.2, 6, 18.
- Ф.Р-6. Канцелярія Ради Кубанського крайового уряду (1917 – 1920).
Оп.1. Спр.20, 23, 25, 26, 37, 66, 81, 84, 85, 86, 92, 94, 119, 141, 144, 147, 148, 150, 179, 189, 203, 223, 225, 231, 271, 290, 300, 311, 312, 328, 342, 353, 354.
- Ф.Р-10. Канцелярія управління військовими справами Кубанського крайового уряду (1917– 1920).
Оп.2. Спр.3.
- Ф.Р-91. Відомство торгівлі і промисловості Кубанського крайового уряду (1917 – 1920).
- Ф.Р-5. Відомство Народної освіти Кубанського крайового уряду (1918 – 1920).
Оп.1.Спр.161, 330.
- Ф.Р-11. Відомство продовольства та забезпечення Кубанського крайового уряду (1917 – 1920).
- Ф.Р-1542. Кубанська Законодавча Рада.
Оп.1. Спр.23, 24, 29, 32.
- Ф.Р-1547. Колекція документів по історії Кубані, зібрана П.В.Міроновим.
Оп.1. Спр.4, 50.
- Ф.Р-1050. Колекція Ставського В.П. по історії Громадянської війни та колективізації.
Оп.1. Спр.2.
- Ф.Р-757. Чекістські частини особливого призначення (ЧОН).
Оп.2. Спр.40.

Ф.Р-147. Штаб частин особого призначення ЧОН Кубансько-Чорноморської області.

Оп.1.Спр.30, 35, 60, 105.

Ф.Р-103. Кубано-Чорноморське обласне управління робітничо-селянської міліції (1920 – 1924).

Оп.1.Спр.127, 227.

Ф.Р-234. Кубано-Чорноморське статистичне бюро (1920 – 1923).

Оп.1.Спр.73.

Ф.Р- 411. Кубано-Чорноморський ревком (1920 – 1923).

Оп.2. Спр.376.

4. Державний архів Ростовської області (ДАРО). Ростов.

Ф.64. Відділ Народної освіти Північнокавказького крайового комітету.

Оп.3. Спр.77.

Ф.Р-2443. Національна Рада Північнокавказького Краю.

Оп.2. Спр.2912.

Ф.1485. Північнокавказький Крайовий Виконавчий Комітет.

Оп.1. Спр.628.

Ф.1185. Північнокавказька Робітничо-Селянська інспекція.

Оп.1. Спр.872.

Ф.Р-3358. Штаб частин особого призначення Північнокавказької військової округи (ЧОН СКВО). 1921-1924 рр.

5. Державний архів Російської Федерації (ДА РФ). Москва

Ф. 446. Політична канцелярія особливої наради при Головнокомандувачеві Збройними Силами Півдня Росії. (1918 – 1920).

Оп.2. Спр.5, 6, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 27.

6. Російський державний військовий архів (РДВА). Москва

Ф.39540. Штаб головнокомандувача Російської армії (1917 – 1920).

Оп.1.Спр.13,15.

Ф.40070. Штаб 2-ї Терської пластунської окремої козацької бригади.1919 р.

Оп.1. Спр.1.

7. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dział rękopisów.

Sygnatura 5422 IV.

Періодичні видання.

1. Кубанские обласные ведомости. – Катеринодар, 1870 – 1915.

2. Вольная Кубань. – Катеринодар, 1918–1919.

3. Красное знамя (Орган Кубансько-Чорноморського революційного комітету, політвідділу IX Армії та Кубано-Чорноморського комітету РКП (б). – Краснодар, 1920 – 1921.

4. Кубанський край. – Прага, 1930–1933.
5. Кубанское казачество (історико-літературний та ілюстрований часопис, Видавництво товариства «Ревнителі Кубани»). – Прага, 1931–1932.
6. Кубанские Думы – Кубанські Думки (Орган Союзу Кубанців в ЧСР). – Прага, 1928. Кубанская старина и современность (історико-літературна збірка). – Париж, 1931.
7. Вольное казачество – Вільне козацтво (Періодичний історико-літературний часопис вільнокозацького руху). – Прага, 1925 – 1936.
8. Вольные горцы (Орган народної партії вільних горців Кавказу). – Прага, 1927– 1928 рр.
9. Про Кубань (Видання Громади кубанців в ЧСР). – Прага, 1925 – 1926, 1929.
10. Казакия-Козакія-Kozakia (Літературно-історичний та інформаційний часопис). – Прага, 1938.
11. Кубанский исторический и литературный сборник. – Оранжбург, США, 1959 – 1964, 1968.

Опубліковані документи

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв : [сборник документов и материалов] – Нальчик : Б.в. 1974. – 183 с.

Боплан Г. Л. де Опис України / Г.Л. де Боблан. – К., 1990 – ??? с.

Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917 / Под ред. Б.В. Грызлова. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2003. – 408 с.

Дмитренко И. И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1896. – Т. I (1. Кубанский край. 2. Кавказская линия. 3. Черноморское войско козачье. 4. Хоперские казаки. 1737–1801 гг.). – XVI. – 897 с.

Дмитренко И. И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1896. – Т. II (Бумаги императрицы Екатерины II, Потемкина Таврического, Суворова Рымникского и др. 1787–1795 гг.). – XVII. – 475 с.

Дмитренко И. И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1897. – Т. III (Войско верных Черноморских козаков. 1787–1795 гг.). – XL. – 799 с.

Дмитренко И. И. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска / И. И. Дмитренко. – СПб., Типография штаба Отдельного корпуса жандармов, 1898. – Т. IV (1795–1799 гг.). – XX. – 497 с.

«Час вже і дорогій Кубані відгукнутись...»: документи про зв'язки Української автокефальної Православної церкви з кубанськими українцями в середині 1920-х рр. // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 106–112.

Екатерина П и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769 – 1791. – М.: Наука, 1997. – 290 с.

Кубанці й наддніпрянці в українській громадській справі. Листи С. Ерастова // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 74–91.

Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 1993. – 382 с.

Листи Кубанців до М. Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 86–90.

Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – ??

Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. /Автори-упоряд.: О.А. Бачинська, Л.М. Маленко, О.А. Прігарін, Р.І. Шиян. – Одеса: Друк, 2000. – 282 с.

Памятная книжка Кубанской области на 1874 год / Кубан. обл. правление. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1873. – VI. – 107, 261 с.

Памятная книжка Кубанской области на 1875 год / Кубан. обл. правление. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1875. – V. – 120, 236, 124, XXXVI с.

Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII веков: [исторические документы] / Адм. Краснодарского края по делам архивов Краснодарского края, гос. учреждение Краснодарского края «Государственный архив Краснодарского края». – Краснодар: Диапазон-В, 2006. – 520 с.

Письмо с Кубани // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1930. – № 63–64. – С. 29.

Подлинное дело о Тмутороканском камне // Библиография русских надписей XI – XV вв. – М. – Л.: АН СССР, 1952. – С.168 – 181.

Православная церковь на Кубани (конец XVIII – начало XX в.): сборник документов (к 2000-летию христианства) / Упр. по делам архивов Краснодарского края. Госархив Краснодарского края. Госархив Ставропольского края. – Краснодар, 2001. – 728 с.

Под стягом России: Сборник архивных документов.– М.: Русская книга, 1992. – 526 с.

Северный Кавказ в европейской литературе XIII–XVIII веков: сборник материалов. – Нальчик: Изд. Центр «Эль-Фа», 2006. – 393 с.

Список населенных мест Кубанского округа. – Краснодар : [Б.в.], 1927. – 68 с.

Статистико-экономические материалы по обследованию Кубанского края. – Екатеринодар : [Б.в.], 1918. – 97 с.

Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К. : Наукова думка, 1966. – 210 с.

Чучмай Г. Хрестоматия по истории Кубани / Г. Чучмай. – Краснодар: Краснодарское книжное издательство, 1975. – Часть 1. – 408 с.

Шамрай В. С. Историческая справка об иногородних в Кубанской области по документам, извлеченным из дела Кубанского войскового Архива / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 71–88.

Шамрай В. С. Исторические документы, относящиеся к положению иногородних в Черноморском (ныне Кубанском) казачьем войске / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 89–176.

Шамрай В. С. Историческая справка к вопросу об освобождении крепостных в Ставропольской губернии в Черномории и документы, относящиеся к этому вопросу / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1902. – Т. 9. – 1903. – С. 1–62.

Шиян Р. Джерела з історії Чорноморського козацького війська / Р. Шиян // Козацтво на Півдні України (кінець XVIII–XIX ст.) / [авт.-упорядники О. А. Бачинська, Л. М. Маленко, О. А. Прігарін, Р. І. Шиян]. – Одеса: Друк, 2000. – С. 98–104.

Екатеринодар – Краснодар: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях...: материалы к Летописи. – Краснодар: Кн. Изд-во, 1993. – 800 с.

Отчет о состоянии Кубанской области за 1914 г.: с 19 таблицами / [сост. А. Селевко] // Кубанский сборник. – Екатеринодар: Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1916. – Т. XXI. – С. 1–374.

О состоянии области и войска за 1909 год: Извлечение из отчета начальника области и наказного атамана Кубанского казачьего войска / [под ред. Д. М. Мартыненко] // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. – Т. 16. – С. 1–188.

О состоянии области и войска за 1910 год: Извлечение из отчета начальника области и наказного атамана Кубанского казачьего войска / [ред. Н. М. Каплин] // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1912. – Т. 17. – С. 1–288.

Извлечение из отчета начальника области за 1911 год: с прилож. таблиц / [сост. А. С. Селевко] // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 1–254.

Отчет о состоянии Кубанской области за 1912 год: с 19-ю таблицами / [ред. А. С. Селевко] // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 1–270.

Отчет о состоянии Кубанской области за 1913 год: с 19-ю таблицами / [сост. А. Селевко] // Кубанский сборник на 1915 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1915. – Т. 20. – С. 1–294.

Отчет о состоянии Кубанской обл. за 1914 год: с 19-ю таблицами / [ред. А. С. Селевко] // Кубанский сборник на 1916 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1916. – Т. 21. – С. 1–374.

Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам (издание Главного управления Иррегулярных войск). – СПб.: типография Шредер, 1870–1917. – Т. 1–52.

Систематический указатель постановлений, вошедших в сборники правительственных распоряжений по казачьим войскам (за 1865–1895 гг.) – СПб.: Гл. упр. казачьих войск, 1896. – 256 с.

Українська Центральна Рада. Док. і матер. У 2-х т. [Упор. В. Верстюк та ін..] – К.: Наук. думка, 1996. – 589 с.

Українська Центральна Рада. Док. і матер. У 2-х т. [Упор. В. Верстюк та ін..] – К.: Наук. думка, 1997. – Т.2.– 424 с.

Краткий обзор казачьих иррегулярных войск Российской империи. – СПб.: В Тип. Департамента Военных Поселений, 1856. – 145 с.

Россия. Главное управление казачьих войск. Общий состав Главного управления казачьих войск. – СПб., 1908. – 54 с.

Положение о Черноморском казачьем войске (1842 г.) // Третье продолжение свода военных положений (с 1 января 1841 по 1 января 1843 года). – СПб., Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – С. 208–291.

Положение об общественном управлении станиц казачьих войск: Из Собрании Узаконений и Распоряжений Правительства. 1891 г. №73, ст.771. – Владикавказ, Типогр. Обл. Правления Теской Области, 1891. – 16 с.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) 2. – Т. 2 (1827). – СПб., 1830. – 672 с.

Спогади

«Даргинская трагедия. 1845 год». «Воспоминания участников Кавказской войны XIX века». – СПб.: Изд-во журнала «Звезда», 2001. – 616 с.

Василевський П. В ім'я України. Кубань, Буковина, Колима. Спогади і бібліографія / П. Василевський // – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 34 с.

Волиняк П. Кубань – земля українська, козака... / П. Волиняк // Пам'ятки України: історія та культура (науковий часопис). – 2005. – № 3–4. – С. 113–128.

Воронов Н. Черноморские письма / Н. Воронов // Русский вестник. – СПб., 1857. – № 1–3.

Врангель П. Н. Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля: Южный фронт / П. Н. Врангель. – М.: Терра, 1992. – Ч. 1–2.

Врангель П. Н. Записки / П. Н. Врангель // Белое движение: мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. – М.: Вагриус, 2006. – 992 с. – (С. 607–990).

Врангель П. Н. Записки / П. Н. Врангель // Трагедия казачества. – М.: «ТЕРРА», 1996. – С. 281.

Галаган М. 3 моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.

Грушевський М. Спомини. / М. Грушевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inlit.com.ua/node/3433>

Гулый Н. И. Восстание казаков на Таманском полуострове в мае 1918 года / Н. И. Гулый // Кубанец (журнал Кубанского казачьего союза). – Нью-Джерси. – 1994. – № 5 – С. 11–48.

Деникин А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин // Белое движение: мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. – М.: Вагриус, 2006. – С. 25–363.

Дикарев М. А. Автобиография / М. А. Дикарев // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 123–135.

Дикарев М. А. Очерк Воронежского мещанского говора с украинорусским наречием // Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник. – Воронеж, 1891. – С. 1–60.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

Елисеев Ф. И. С корниловским конным / Ф. И. Елисеев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 655 с.

Елисеев Ф. И. Казаки на Кавказском фронте 1914–1917: записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах / Ф. И. Елисеев. – М.: Воениздат, 2001. – 292 с.

Ерастов С. В. «Революційній українській партії» / С. В. Ерастов // Схід. – Донецьк, 1999. – № 7. – С. 48–53.

Ерастов С. Спогади. Спомини кубанського українця / С. В. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура (науковий часопис). – 2005. – № 3–4. – С. XVIII–XXXIV.

Ерастов С. Спогади / С. В. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 1–2. – С. II–XX.

Ерастов С. Спогади / С. В. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 3. – С. II–XXXVI.

Ермолов А. П. Записки (1818–1825) / А. П. Ермолов // Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века. – СПб.: ООО «Издательство журнала «Звезда»», 2000. – С. 13–76.

Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века. – СПб.: ООО «Издательство журнала «Звезда»», 2000. – 688 с.

Жарко Я. Сам о себе / Я. Жарко // Родная Кубань. – Краснодар, 2002. – № 1. – С. 99–104.

Записки А. П. Ермолова (1798–1826 гг.). – М.: Высш. школа, 1991. – 463 с.

Иванис В. Стежками життя (спогади) / В. Иванис. – Торонто: Peremoha, 1958. – Т. 1. – 192 с.

Иванис В. Стежками життя (спогади). Крижаний похід ген. Л. Г. Корнілова на Кубань і втеча генерала А. Денікіна під захист німців / В. Иванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1959. – Т. II. – 366 с.

Иванис В. Стежками життя (спогади). Кубанський Край і денікіяда / В. Иванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1960. – Т. III. – 350 с.

Иванис В. Стежками життя (спогади). Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання / В. Иванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1961. – Т. IV. – 403 с.

Иванис В. Стежками життя (спогади). На чужині / В. Иванис. – Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1962. – Т. V. – 515 с.

Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: дети Марии и Йосифа / Г. И. Казыдуб. – Ростов-на-Дону, 2004. – Книга II. – 240 с.

Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: Спиридоновы дети / Г. И. Казыдуб. – Ростов-на-Дону, 2004. – Книга I. – 222 с.

Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: Война / Г. И. Казыдуб. – Ростов-на-Дону, 2004. – Книга III. – 240 с.

Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. – Вінніпег: Б.в., 1948. – 260 с.

Краснов П. Н. Всевеликое войско донское / П. Н. Краснов // Трагедия казачества. – М.: «ТЕРРА», 1996 – С. 175–281.

Краснов П. Н. На внутреннем фронте / П. Н. Краснов // Белое движение: мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. – М.: Вагриус, 2006. – С. 363–460.

Кулик М. К. Из воспоминаний казака станицы Старотиторовской / М. К. Кулик // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 223–267.

Лапинский Т. (Тэффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских / Т. Лапинский; пер. с нем. – Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 1995. – С. 456.

Мемуары графа де Рошешуара, адъютанта императора Александра I (Революция, Реставрация, Империя) // Кавказская война: истоки и начало (1770– 1820 гг.). – СПб., 2002. – С. 341–342.

Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака (1770 – 1850 гг.) / сообщ. Г. И. Мигрин // Русская старина. – СПб., 1878. – Т. 23. – № 9. – С. 2–32.

Мащенко С. М. Отрывок воспоминаний о жизни на Кубани в шестидесятых и семидесятых годах прошлого века / С. М. Мащенко // Кубанский исторический и литературный сборник. – Блаувелт, США, 1962. – № 18. – С. 13–25.

Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 г. / М. Я. Ольшевский // Русская старина. – СПб., 1893. – № 9. – С. 564–589; № 6. – С. 576–609; № 7. – С. 90–123; № 8. – С. 288–318; № 9. – С. 564–589.

Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 год / М. Я. Ольшевский // Русская старина. – СПб., 1895. – № 9. – С. 108–118.

Орехов И. По северному склону Западного Кавказа (из путевых заметок) / И. Орехов // Военный сборник. – СПб., 1870. – № 10. – С. 301–345.

Саксаганський П. Театр і життя / П. Саксаганський. – Харків – Полтава: Вид-во «Рух», 1932. – 162 с.

Савицкий А. В. В плавнях (из записок партизана) / А. В. Савицкий // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1929. – № 40–42.

Сбитнев И. Воспоминания и путевые заметки / И. Сбитнев // Родная Кубань. – Краснодар, 2001. – № 3. – С. 95–117.

Симановский Н. В. Дневник (2 апреля – 3 октября 1837 г.) / Н. В. Симановский // «Звезда». – СПб., 1999. – № 9. – С. 185–216.

Скобцов Д. Е. Драма Кубани / Д. Е. Скобцов // Белое дело. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 285–298.

Соколов К. Н. Правление генерала Деникина / К. Н. Соколов // Белое дело. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 5–285.

Спенсер Э. Путешествия в Черкессию / Э. Спенсер; пер. с англ. – Майкоп: Республиканское издательско-полиграфическое предприятие «Адыгея», 1994. – 153 с.

Теліга М. Як я став свідомим українцем / М. Теліга // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 91–100.

Филимонов А. П. Разгром Кубанской Рады / А. П. Филимонов // Белое дело. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 285–298.

Филимонов А. П. Кубанцы (1917–1918 гг.) / А. П. Филимонов // Берлин: Белое дело, 1927. – С. 62–107.

Филипсон Г. И. Воспоминания (1837–1847) / Г. И. Филипсон // Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века. – СПб.: ООО «Издательство журнала «Звезда»», 2000. – 688 с. – (С. 76–198).

Фонвилль А. Последний год войны Черкесии за независимость 1863–1864 гг. / А. Фонвилль // Из записок участника-иностранца. – Нальчик: Издание журнала «Адыги», 1991. – С. 4–49.

Хижняк И. Л. Годы боевые / И. Л. Хижняк. – Краснодар: Советская Кубань, 1956. – 327 с.

Шкуро А. Г. Записки белого партизана / А. Г. Шкуро // Трагедия казачества. – М.: «ТЕРРА», 1996. – С. 3–175.

Шпаковский А. Записки строго казака / А. Шпаковский // Военный Сборник. – СПб., 1870. – № 7 – С.188 – 221.

Наукові дослідження

Абаза К. К. Кубанцы / К. К. Абаза // Казаки: Донцы, Уральцы, Кубанцы, Терцы: очерки из истории и стародавнего казачьего быта в общедоступном изложении для чтения в войсках, семье и школе. – СПб., 1899. – С. 139–295.

Абрамов Я. Кавказские горцы / Я. Абрамов // «Материалы для истории черкесского народа», Северо-Кавказский филиал традиционной культуры М.Ц.Т.К. «ВОЗРОЖДЕНИЕ», 1990 – С.7–32.

Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007. – Т. 18. – С. 155–185.

Авраменко А. Історія Кубані в сучасних українських атласах / А. Авраменко // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – № 8. – С. 255–265.

Авраменко А. Третя збірка «Кубань-Україна» і проблеми кубанської україністики (з практики діяльності сучасних українських громадських фондів на Кубані) / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2009. – Т. 25. – С. 182–196.

Агеев А. Д. Сибирь и американский Запад: движение фронтиров / А. Д. Агеев. – Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 2002. – 294 с.

Агрба Б. С. Островная цивилизация Черкесии / Б. С. Гарба, С. Х. Хотко. – Майкоп: Государственное унитарное предприятие «Адигея», Республиканское издательско-полиграфическое предприятие «Адигея», 2004. – 46 с.

Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття / В. Ададуrow. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 560 с.

Александров Н. А. Где на Руси какой народ живет и чем промышленяет / Н. А. Александров. – М., 1899. – Вып. 7. – Казаки. Черноморцы и терцы. – 89 с.

Александров С. Основні соціальні фактори і процеси, що сформували «ядро» бездомового і убогого населення Кубані в кінці ХVІІІ – другій половині ХІХ ст. / С. Александров // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 175–181.

Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсен; пер. з англ. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт / Ф. Анкерсмит; пер. с англ. – М.: Европа, 2007. – 612 с.

Апостолов Л. Я. Географический очерк Кубанской области / Л. Я. Апостолов. – Тифлис, 1897. – 306 с.

Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман ; [пер. с нем.]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

Ауский С. Казаки: особое сословие / С. Ауский. – М.: ОЛМА-пресс ; СПб.: Нева, 2002. – 447 с.

Баскій Г. Песня запорожцев о выселении в Турцию по уничтожению Сечи. Песня Черноморских казаков на взятие Измаила / Г. Баскій // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 6. – С. 554–556.

Бабич А. В. Священно- и церковнослужители и члены их семей Черноморского казачьего войска по материалам 7-й ревизии (январь 1816 года) / А. В. Бабич, С. В. Самовтор // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 357–402.

Баддели Д. Завоевание Кавказа русскими (1720–1860) / Д. Баддели ; [пер. с англ.]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.

Балабас А. Реформа или грабеж побежденных? / А. Балабас // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1928. – № 22. – С. 18–24.

Баранов А. В. Повстанческое движение «бело-зеленых» в казачьих областях юга России (1920–1924 гг.) / А. В. Баранов // Белая гвардия. – Москва: Посев, 2005. – № 8. – С. 119–130.

Баранов А. Г. Денежное обращение при Кубанском краевом правительстве в 1918–1920 гг. / А. Г. Баранов // Финансы, деньги, инвестиции. – Москва, 2005. – № 1. – С. 31–39.

Барановский Б. Кавказ и Польша в XVII в. / Б. Барановский // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 249–256.

Бардадым В. Этюды о Екатеринодаре / В. Бардадым. – Краснодар: Северный Кавказ, 1992. – 133 с.

Бардадым В. Василий Степанович Вареник / В. Бардадым // Радетели земли Кубанской. – Краснодар: Северный Кавказ, 1998. – С. 138–142.

Бардадым В. Черноморские казаки-герои 1812 года / В. Бардадым // Кубань. – 1990. – № 1. – С. 55–61.

Бардадым В. П. Ратная доблесть кубанцев / В. П. Бардадым. – Краснодар : Северный Кавказ, 1993. – 220 с.

Барка В. Кубанський голокост / В. Барка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 130–135.

Барретт Т. Линии неопределенности: северокавказский «фронт» России / Т. Барретт // Американская русистика. – Самара, 2000. – С. 163–194.

Барт Ф. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий / Ф. Барт. – М.: Новое издательство, 2006. – 200 с.

Батурич Г. И. Красная Таманская армия / Г. И. Батурич. – Славянск, 1923. – 51 с.

Батурич О. Праздник казачьего просвещения (1820– 1920– 1930 гг.) / О. Батурич // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1930. – №59. – С.57 – 61.

Бачинський А. Д. Козацтво на Півдні України (1775–1869) / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – Одеса: Маяк, 1995. – 56 с.

Башлер Ж. Нарис загальної історії / Ж. Башлер. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 392 с.

Бгажноков Б. Х. Очерки этнографии общения адыгов / Б. Х. Бгажноков. – Нальчик: Эльбрус, 1983. – 230 с.

Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр. / М. Бейкер // Україна модерна. – Київ-Львів, 2005. – № 9. – С. 69–79.

Безотосный В. Кто такие казаки / В. Безотосный // Родина (российский исторический иллюстрированный журнал). – 2004. – № 5. – С. 7–13.

Бежкович А. Сучасний етнічний склад населення Краснодарського краю / А. Бежкович. – Тернопіль: ВПК «Збруч», [Б. р.]. – 15 с.

Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер ; [пер. с англ. Б. Пинскера]. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.

Белозеров В. С. Этническая карта Северного Кавказа / В. С. Белозеров. – М.: ОГИ, 2005. – 304 с.

Белозерова Е.В. Особенности вхождения казачьего офицерства Кубани в дворянское сословие Российской империи (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Е. В. Белозерова // Российский исторический журнал. – 2006. – №1. – С. 48–56.

Бентковский И. Заселение Черноморья с 1792 по 1825 год / И. Бентковский // Памятная книжка Кубанской области на 1881. – Екатеринодар, 1881. – С.76 – 77

Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

Бигдай А. Д. Песни кубанских казаков / А. Д. Бигдай. – Краснодар: Кн. изд-во. – Т. 1. – (Песни черноморских казаков). – 1992. – 440 с.

Билый И. Население казачьих земель по народности / И. Билый // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1928. – № 22. – С.6 – 8.

Билый И. Александр Ефимович Півень (М.Забигайло) // Вольное казачество – Вільне козацтво, Прага. – 1929. – № 41 – 42. – С.10 – 15

Бич Л. Л. Кубань у кривому дзеркалі / Л. Л. Бич. – Прага: Видавництво Громади кубанців у Чехословацькій республіці, 1927. – 68 с.

Білецький В. С. Українці України і Кубані: рух назустріч один одному (до історії співпраці громадських організацій Донеччини і Кубані: 1992–2009 рр.) / В. С. Білецький // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2009. – Т. 25. – С. 210–215.

Білий Д. Військові товариства чорноморських пластунів як соціокультурний феномен кубанського фронтиру першої половини ХІХ ст. / Д. Білий // Історичні і політологічні дослідження (науковий журнал). – № 1–2 (37–38). – 2008. – С. 407–413. – (Видання Донецького національного університету, історичний факультет).

Білий Д. Війна і мир на Кубанському фронтірі. Взаємовідносини між чорноморськими козаками та адигами в першій половині ХІХ ст. / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2009. – № 1. – С. 71–74.

Білий Д. Формування регіональної та станової ідентичності кубанського козацтва: «Посольство Антона Головатого» / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2009. – № 4. – С. 69–73.

Білий Д. Головні тенденції розвитку політичної думки серед української кубанської еміграції в 20–30-х рр. ХХ століття / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 137–141.

Білий Д. Участь Азовського козацького війська в колонізації Північно-Західного Кавказу / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2009. – Т. 25. – С. 165–182.

Білий Д. Зміни у складі українського населення Кубані в 1932–33 рр. / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 2. – С. 87–94.

Білий Д. Кубань і Україна / Д. Білий // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 2–48.

Білий Д. Кубань: двохсотрічна міфологема і реальність останніх десятиліть / Д. Білий // Урок української: науково-публіцистичний журнал-дайджест. – Київ, 1999. – С. 12–13. – (Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка).

Білий Д. Малиновий клин: [нариси з історії українців Кубані] / Д. Білий. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 118 с.

Білий Д. Між станом та нацією: проблема національної самоідентифікації українців Кубані (1792–1933 рр.) / Д. Білий // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 43–51.

Білий Д. Німецькі військові частини на Кубані в 1918 р. / Д. Білий // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения): материалы международной научной конференции. – Донецк, 2003. – С. 297–302.

Білий Д. Україна і Кубань в 1917–1921 роках. Шлях спільної боротьби / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2001. – Т. 1. – С. 72–76.

Білий Д. Чорноморське козацьке військо в планах польського національно-визвольного руху середини XIX ст. / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2008. – № 6. – С. 61–65.

Білий Д. Участь Азовського козацького війська в колонізації Північно-Західного Кавказу / Д. Білий // Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Кн. 17/18. – С. 82–93.

Білий Д. «Перський бунт». Масові заворушення в середовищі чорноморського козацтва 1797–1799 рр. / Д. Білий // «НАУКА. РЕЛІГІЯ. СУСПІЛЬСТВО». – Донецьк: ІІІІ МОНУ І НАНУ «Наука і освіта», 2008. – № 4. – С. 71–76.

Білий Д. Роль релігії в становленні станової та національної ідентичності чорноморського козацтва (1792–1860 рр.) / Д. Білий // «НАУКА. РЕЛІГІЯ. СУСПІЛЬСТВО». – Донецьк: ІІІІ МОНУ І НАНУ «Наука і освіта», 2008. – № 3. – С. 203–209.

Білий Д. Від Фанагорії до Кубанської області: еволюція адміністративної системи імперського врядування на Північному Кавказі / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2008. – № 3. – С. 83–86.

Білий Д. Участь українців Кубані в Українській національній революції 1917–1921 рр. / Д. Білий // Вісник Донецького університету (гуманітарні науки). – Донецьк, 2000. – № 2. – С. 216–221.

Білий Д. «Кубанське питання» в українському історичному контексті / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 1999. – № 6. – С. 53–58.

Білий Д. Кубанські козаки / Д. Білий // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 92–105.

Білий Д. Кубанські козаки / Д. Білий // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1–2. – С. 41–55.

Білий Д. «Світла Кубань» та «Чорноморія». Два варіанти ментального освоєння Кубані козацькими спільнотами в XVIII–XIX ст. / Д. Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2008. – № 4. – С. 84–87.

Білий Д. Особливості формування та еволюції еліти Чорноморського козацького війська / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2008. – № 7. – С. 67–71.

Білий Д. Нація, націоналізм та національна ідентичність – спроби теоретичних інтерпретацій / Д. Білий // Актуальні проблеми формування національної самосвідомості під час навчання у вищих навчальних закладах: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 9-10 листопада 2007 року. – Донецьк: Норд-Комп'ютер, 2007. – С. 9–17.

Білий Д. Теорія ідентичності в працях М. Хальбвакса та Я. Асмана / Д. Білий // Актуальні проблеми формування національної самосвідомості під час навчання у вищих навчальних закладах: матеріали круглого столу 10 жовтня 2008 року. – Донецьк: Норд-Комп'ютер, 2008. – С. 4–13.

Білий Д. Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792–1860 рр.) / Д. Білий // Мандрівець. – Тернопіль, 2009. – № 2. – С. 18–24.

Білий Д. Становлення національної ідентичності чорноморського козацтва в першій половині XIX ст. / Д. Білий // Схід. – Донецьк, 2009. – № 7. – С. 75–79.

Блюдов Н. Ф. Начальное народное образование в Кубанской области / Н.Ф. Блюдов // Кубанский сборник. – Екатеринодар: Издательство Кубанского Областного Статистического комитета, 1883. – Т. I. – С. 733–828.

Бобровников В. Абреки и государство. Культура насилия на Кавказе / В. Бобровников // Вестник Евразии (Acta Eurasica): независимый ежеквартальный научный журнал / [гл. ред. С. А. Панарин]. – Москва, 2000. – № 1 (8). – С. 19–46.

Бобровников В. О. Мусульмане Северного Кавказа: обычай, право, насилие: [очерки по истории и этнографии права Нагорного Дагестана] / В. О. Бобровников. – Издательство ИФ «Восточная литература» РАН, 2002. – 368 с.

Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні (1793–1830 рр.) / Д. Бовуа; [пер. з франц.]. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

Бойко А. В. Материалы к истории Азовского казачьего войска / А. В. Бойко, Л. М. Маленко. – Запорожье: ЗГУ, 1995. – 214 с.

Бойко О. Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 1. – С. 31–46.

Бондарь Н. И. Основные тенденции развития кубанского казачества в XIX веке (этносоциальный аспект) / Н. И. Бондарь // Вопросы общественно-политических отношений на Северо-Западном Кавказе в XIX веке. – Майкоп, 1987. – С. 15–34.

Бондарь Н. И. Кубанское казачество (этносоциальный аспект) / Н. И. Бондарь // Кубанское казачество: история, этнография, фольклор. – М., 1995. – С. 5–49.

Бондарь В. К истории войсковых храмов Черномории / В. К. Бондарь // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 302–315.

Бондарь Н. Традиционная духовная культура кубанского казачества (конец XIX – первая половина XX вв.) / Н. Бондарь // Традиционная культура и дети. – Краснодар: изд-во Краснодарского экспериментального центра развития образования, 1994. – С. 5–39.

Борисёнок Е. «Казакія – наша цель». Эмигрантские споры о казачьей государственности / Е. Борисёнок // Родина. – 2004. – № 5. – С. 100–103.

Ботяков Ю. М. Абреки на Кавказе. Социокультурный аспект явления / Ю. М. Ботяков. – СПб.: Петерб. востоковедение, 2004. – 208 с. – (РАН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера).

Ботяков Ю. М. Абречество в фокусе конфликта личности в традиционном обществе / Ю. М. Ботяков // Северный Кавказ: человек в системе социокультурных связей. – СПб., 2004. – С. 168–225.

Ботяков Ю. М. Идеальный образ абрека в традиционном представлении народов Кавказа / Ю. М. Ботяков // Лавровские (Среднеазиатско-Кавказские) чтения (2000–2001 гг.): крат. содерж. докл. – СПб., 2002. – С. 39–40.

Боук Б. «Американський слід» у долі наукового архіву Федора Щербини: від гіпотези до підтвердження її / Б. Боук, В. Чумаченко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 190–199.

Боук Б. М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе / Б. М. Боук // Восток. – 2001. – № 4. – С. 30–38.

Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / П. Брас // Націоналізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 462–467.

Братолобова М. «Чисто кадеты». Казачество и Государственная дума / М. Братолобова // Родина. – 2004. – № 5. – С. 87–89.

Бридня О. Народные чтения в Кубанской области / О. Бридня // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 188–191.

Брюбейкер Р. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.

Бузаров А. Христианство в Шапсугии: исторический аспект / А. Бузаров, С. Надюков // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 2. – С. 29–34.

Булавин Ю. Народные музыкальные инструменты на Кубани: история и современность / Ю. Булавин, Н. Корсакова // Традиционная культура и дети. – Краснодар: изд-во Краснодарского экспериментального центра развития образования, 1994 – С. 214–263.

Бурыкина Л. Крестьянская миграция на Северо-Западный Кавказ в пореформенный период / Л. Бурыкина // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 1. – С. 58–63.

Бурыкина Л. Расширение военно-казачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII – 60-е г. XIX в. / Л. Бурыкина // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2006. – № 2. – С. 20–24.

Быкадоров А. Трагедия казачества / А. Быкадоров. – Прага, 1933. – Т. 1. – 271 с.

Валлерстайн Э. Основы макроструктурного анализа : [пер. с англ.] / Э. Валлерстайн – М.: Темпора, 2006. – С.123.

Вальденфельс Б. Топографія чужого: студії до феноменології чужого / Б. Вальденфельс. – К.: ППС, 2004. – 206 с.

Василенко І. Хто живе на Кубані / І. Василенко. – Прага: Кубанський край, 1929. – 30 с.

Вахштайн В. С. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации / В. С. Вахштайн // Социологическое обозрение. – Т. 3. – 2003. – № 3. – С. 67–78.

Вацетис И. И. Гражданская война (1918–1921) / И. И. Вацетис, Н.Е. Какурин. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон»», 2002. – 672 с.

Великая Н. Трепак и лезгинка. Откуда произошли казаки-гребенцы / Н. Великая // Родина. – 2004. – № 5. – С. 110–113.

Великая Н. Н. Казаки Восточного Предкавказья в XVIII–XIX вв. / Н. Н. Великая. – Ростов-на-Дону, 2001. – 278 с.

Великая Н.Н. Старообрядчество у казаков-линейцев / Н. Н. Великая // Кубанское казачество: три века исторического пути: Материалы междунауч.-науч.-практ. конф. – Краснодар, 1996. – С.35 – 38.

Величенко С. Що нового чути про революцію? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні / С. Величенко // Україна модерна. – Київ-Львів, 2006. – № 10. – С. 189–209.

Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа (1861–1863) / М. И. Венюков // Русская старина. – СПб., 1878. – № 6. – С. 249–271.

Винниченко І. І. Українці на Кубані та Ставропольщині (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / І. І. Винниченко // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. – № 3. – С. 64.

Виноградов Б. В. Очерки этнополитической ситуации на Северном Кавказе в 1783–1816 гг. / Б. В. Виноградов. – Краснодар: Армавир, 2004. – 91 с.

Виноградов Н. Свящ. о. Евфимий Тимофеевский и его церковно-приходская летопись ст. Холмской с биографическим очерком и портретом / Н. Виноградов // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 291–302.

Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

Возрождение казачества: надежды и опасения / [под ред. Г. Витковской и А. Малашенко]. – М., сентябрь 1998. – 242 с. – (Науч. докл. / Моск. Центр Карнеги. – Вып. 23).

Войнов В. Правда об Оренбургском казачестве / В. Войнов // Отечество. – 1990. – № 1. – С. 206–216.

Волков С. Трагедия русского офицерства / С. Волков. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 508 с.

Волков Ф. К. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) / Ф. К. Волков. – Киев, 1883. – 58 с.

Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб.: Ювента, 2003. – 656 с.

Воробьев В. Земельный вопрос у казаков / В. Воробьев. – СПб., 1908. – 59 с.

Всегоренко М. Кубань / М. Всегоренко. – Львів [Б. в.], 1937. – С. 32.

Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Л. Вульф. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.

Галкин Г. К истории формирования имени реки Кубань / Г. Галкин // Известия АН СССР. – Серия географическая. – 1980. – № 6. – С. 81–87.

Галутво Л. Ф. А. Щербина об артелях в пореформенной России / Л. Ф. Галутво // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 127–155.

Галутво Л. Общественная и профессиональная деятельность Ф. А. Щербины в эмиграции (1920–1936 гг.) / Л. Галутво // Культурная миссия Российского Зарубежья. История и современность. – М.: Российский институт культурологии, 1999. – С. 122–129.

Галутво Л. Тернистый путь (Ф. Щербина) / Л. Галутво, В. Ратушняк // Кубань. – Краснодар, 1989. – № 11. – С. 83–97.

Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана / М. Гаммер. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 512 с.

Гангур Н. Традиционное жилище черноморских казаков (конец XVIII – середина XIX в.) / Н. Гангур // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 223–234.

Ганько Г. До моменту / Г. Ганько // Кубанський край. – Прага, 1929. – № 10. – С. 9–12.

Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Олександр Гваньїні. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.

Гелнер Е. Нації та націоналізм ; націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

Георгий Васильевич Новицкий. Биографический очерк. 1800– 1877 // Русская старина, 1878. – № 6. – С.276 – 301.

Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.

Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: морфология и история: сборник статей / К. Гинзбург. – М.: Новое издательство, 2004. – 348 с.

Гнат Савич. Макуха (Шевель) / Гнат Савич // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1928. – № 25. – С. 11.

Гнатюк В. Кубанщина й кубанські українці / В. Гнатюк. – Львів, 1920. – 16 с.

Гобсбаум Е. Винайдення традиції / Е. Гобсбаум; [за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера]. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

Гольдентул И. Земельные отношения на Кубани: краткий очерк / И. Гольдентул. – Ростов-на-Дону ; Краснодар, 1924. – 67 с.

Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. – 414 с.

Гололоб В. О писателе и его забывчивых земляках (Я. Жарко) / В. Гололоб // Родная Кубань. – Краснодар, 2002. – № 1. – С. 96–98.

Горбачук В. Т. Василь Орел і Україна / В. Т. Горбачук // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2009. – Т. 25. – С. 215–232.

Гордеев А. А. История казачества / А. А. Гордеев. – М.: Вече, 2006. – 640 с.

Гордин Я. Кавказ: земля и кров. Россия в Кавказской войне XIX века / Я. Гордин. – СПб.: Изд-во журнала «Звезда», 2000. – 463 с.

Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 462 с.

Городецкий Б. М. По поводу 50-летия издания «Кубанских областных ведомостей» (1863–1913): [библиографический набросок] / Б. М. Городецкий // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 623–644.

Городецкий Б. М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа: Россинский, Абих, Фелицын, Попка, Щербина и Короленко: [библиографические очерки, 1912] / Б. М. Городецкий // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 333–396.

Городецкий Б. М. Периодика Кубано-Черноморского Края (1863–1925 гг.) / Б. М. Городецкий. – Краснодар, 1927. – 200 с.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 46–66.

Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 66–80.

Грімстед Патріція К. Трофеї війни та імперії / Грімстед Патріція К. // Архівна спадщина України, Друга світова війна і міжнародна політика реституції. – К.: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2005. – 252 с.

Гудаков В. В. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века / В. В. Гудаков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 565 с.

Гуревич А. Я. Избранные труды. Средневековый мир / А. Я. Гуревич. – СПб.: Изд-во С.Пб. ун-та, 2007. – С. 45.

Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

Давитлидзе Г. Формирование сети учебных заведений дореволюционной Кубани: историко-аналитический аспект / Г. Давитлидзе // Вестник

Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2006. – № 2. – С. 25–35.

Деникин А. И. Очерки русской смуты: вооруженные силы юга России. Распад Российской империи (октябрь 1918 – январь 1919) / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 560 с.

Деникин А. И. Очерки русской смуты: вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы (январь 1919 – март 1920) / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.

Дейневич А. В. Станица Новодеревянковская / А. В. Дейневич // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 84–154.

Дейневич А. В. Голод в станице Новодеревянковской (из воспоминаний станичников) / А. В. Дейневич, Г. В. Кокунько // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 154–173.

Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей (по изданию 1886 г.) // Традиционная культура и дети. – Краснодар: изд-во Краснодарского экспериментального центра развития образования, 1994. – С. 142–214.

Дечева А. М. Заньковецкая в Екатеринодаре / А. М. Дечева // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – Т. 8. – С. 127–132.

Дзюба І. «Застукали сердешну волю...» / І. Дзюба. – К. : Дніпро, 1995. – 96 с.

Джозеф Д. Язык и национальная идентичность / Д. Джозеф // «ЛОГОС». – № 4 (49). – 2005. – С. 20–48.

Дикарев М. А. Программа для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерой / М. А. Дикарев // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 3. – С. 1–21.

Дикарів М. Чорноморські народні казки і анекдоти / М. Дикарів // Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1895. – Львів, 1896. – Т. II. – С. 1–54.

Дугенец А. С. Нормативно-правовое регулирование вопросов, связанных с казачеством в России / А. С. Дугенец // Юрист. – 1998. – № 1. – С. 35–40.

Дмитренко И. И. Десятилетняя волокита. К истории хоперских казаков / И. И. Дмитренко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. А. С. Собриевского]. – Екатеринодар, 1899. – Т. 5. – С. 1–11.

Дмитриев В. А. О принципах организации пространства социорадыгов в XVIII – начале XIX в. / В. А. Дмитриев // Лавровские (Среднеази-

атско-Кавказские) чтения (1998–1999 гг.): крат. содерж. докл. – СПб., 2001. – С. 109–110.

Дмитриенко И. И. К истории некрасовцев на Кубани / И. И. Дмитриенко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сыроева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1899. – Вып. 1. – С. 65–68.

Дмитриенко И. И. Хронологический указатель «Куб. областных ведомостей» за 35 лет их издания (1863–1898 гг.) / И. И. Дмитриенко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сыроева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1900. – Вып. 2. – С. 235–249.

Добровольский С. Куди вела Кубанська Рада козаків / С. Добровольский. – Ростов-на-Дону: Севкавказкнига, 1927. – 20 с.

Доного Х. М. Победит тот, кто владеет Кавказом. Миниатюры Кавказской войны 1817–1864 гг. / Х. М. Доного. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 384 с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: Булава. Видавнича корпорація, 1954. – Т. I. – 437 с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1923. – Т. 2. – С. 199.

Дорошенко Д. Закордонна політика української держави 1918 року / Д. Дорошенко // 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто : [Б.в.], 1978. – С. 52–61.

Дубняк К. Переселение за пределы Украины / К. Дубняк, А. Яхонтов // Червоний шлях. – Харків. – № 7–8. – С. 203–305.

Дубровин Н. Ф. О народах центрального и Северо-Западного Кавказа / Н. Ф. Дубровин. – Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 2002. – 519 с.

Дьячков-Тарасов Н. Черноморская кордонная, Черноморская береговая линия и правый фланг Кавказа перед Восточной войной в 1853 году / Н. Дьячков-Тарасов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1904. – Т. 10. – С. 243–330.

Елисеева О. И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / О. И. Елисеева. – М., РАН Ин-т рос. Истории, 2000. – 342 с.

Ефремов И. Н. Войсковой капитал и земское обложение казачьих войск / И. Н. Ефремов. – Новочеркасск, 1905. – 87 с.

Жиганова С. Песенная традиция Кубани и дети. Колыбельные песни / С. Жиганова // Традиционная культура и дети. – Краснодар: изд-во Краснодарского экспериментального центра развития образования, 1994 – С. 108–142.

Жупикова Е. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920–1925 годах / Е. Жупикова // «Отечественная история». – № 2. – 2004. – С. 42–61.

Жупикова Е.Ф. О численности повстанческих сил Северного Кавказа в 1920 – 1925 гг. / Е. Жупикова // М.: Белая гвардия, 2002. – № 6 – С. 177 – 181.

Заварский М. Кубанский округ: материалы к комплексу «Наш край» / М. Заварский. – Краснодар, 1927. – 80 с.

Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків у кінці ХІХ – на початку ХХІ ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес-ДонНУ, 2006. – 335 с.

Задунайський В. Із козацької минувшини: спогади українських кубанських козаків / В. Задунайський. – Донецьк: Донецьке відділення УІТ ім. Грушевського, 2006. – 32 с.

Заєць В. Українізація на Кубані / В. Заєць // Хвилі Кубані. – Прага, 1927. – С. 26–28.

Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М. В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону: издательство Северо-Кавказского научного центра Высшей школы, 1999. – 365 с.

Замятин Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов / Д. Н. Замятин. – М.: Знак, 2006. – 488 с.

Западные окраины Российской империи / [под ред. А. Миллера]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.

Заседателева Л. Вдоль по Тереку-реке. Культура и быт северокавказского казачества / Л. Заседателева // Родина. – 2004. – № 5. – С. 104–109.

Заседателева Л. Б. Терские казаки (середина ХVІ – начало ХХ вв.): историко-этнографические очерки / Л. Б. Заседателева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 214 с.

Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: «Світ», 1992. – 176 с.

Захаров В. А. К вопросу о подлинности Тмутараканского камня / В. А. Захаров // История СССР. – М., 1969. – № 5. – С. 211–213.

Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 298 – 299.

Зеленский Ю. В. Тмутараканские князья: исторические портреты / Ю. В. Зеленский, А. В. Пьянков // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 20–32.

Зими́на В. Белое движение и казачество на юге России в период Гражданской войны (к вопросу об авторитарности российской государственности) / В. Зими́на // Казачество: прошлое и настоящее. – Волгоград: ВолГУ, 2000. – С. 239–257.

Золотаренко В. Ф. Город Екатеринодар в 40-х годах прошлого столетия: рукопись «Плач Василия при реке Кубани» / В. Ф. Золотаренко ; с предисл. и прим. В. М. Городецкого // Известия общества любителей изу-

чения Кубанской области / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1909. – Вып. 4. – С. 43–72.

Зубарь В. М. Боспор Киммерийский: история и культура / В. М. Зубарь, А. С. Русяева. – Николаев: Возможности Киммерии, 2004. – 208 с.

Иоффе Г. З. «Белое дело»: Генерал Корнилов / Г. З. Иоффе. – М.: Наука, 1989. – 286 с.

Из истории Кубанского казачьего хора: материалы и очерки / [составление и общ. ред. профессора В. Г. Захарченко]. – Краснодар: Диапазон-В, 2006. – 312 с. – (Администрация Краснодар. края, гос. научно-творческое учреждение «Кубанский казачий хор»).

История Османского государства, общества и цивилизации / [под ред. С. Ихсаноглу]. – М.: Вост. Лит., 2006. – Т. I. – 602 с.

История казачества Азиатской России: в 3 т. / [гл. ред. В. В. Алексеев]. – Т. 1. – XVI – первая половина XIX века. – 317 с. ; Т. 2. – Вторая половина XIX – начало XX века. – 256 с. ; Т. 3. – XX век. – 270 с.

История Кубани с древнейших времен до конца XX века: [учебник для высших учебных заведений / под ред. В. Е. Щетнева]. – Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2004. – 400 с.

Іванис В. Промисловість України і Північного Кавказу / В. Іванис. – Варшава: «Праці українського наукового інституту», 1937. – 430 с.

Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. – 180 с.

Іванис В. Симон Петлюра – президент України / В. Іванис. – Торонто: Накладом «5-ї станиці союзу бувших українських вояків», 1952. – 255 с.

Івасюк І. Кубань / І. Івасюк. – Прага: Кубанский край, 1925. – 40 с.

Історія українського козацтва: нариси: [у 2 т.] / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.

Історія українського козацтва: нариси: [у 2 т.] / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.

Кабузан В. М. Население Северного Кавказа в XIX–XX веках: этно-статистическое исследование / В. М. Кабузан. – СПб., «Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ», 1996. – 223 с.

Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения (20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

Кавказская война: уроки истории и современность: материалы научной конференции (16–18 мая 1994 г.). – Краснодар, 1995. – 288 с.

Калхун К. Национализм / К. Калхун. – М.: Территория будущего, 2006. – 288 с.

Канивецкий Н. На вершок от счастья / Н. Канивецкий. – Краснодар: Советская Кубань, 1993. – 193 с.

Капельгородский П. Українці на Кубані / П. Капельгородский. – Київ: Товариство «Просвіта», 1907. – 21 с.

Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): [монографія] / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI–XVIII веках / А. Каппелер // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – С. 47–64.

Карапетян Л. Революційна Українська партія на Кубані / Л. Карапетян // *Схід*. – Донецьк, 1997. – № 8. – С. 49–53.

Караулов М. А. Терское казачество / М. А. Караулов. – М.: Вече, 2007. – 320 с.

Кардаков Н. Денежные знаки Кубанского Краевого Правительства / Н. Кардаков // «Россика». – 1939. – № 36. – С. 227–228.

Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917–1920 гг.) / С. В. Карпенко. – М.: Изд-во Ипполитова, 2006. – 456 с.

Карпов Ю. Ю. Джигит и Волк: мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа / Ю. Ю. Карпов. – СПб.: МАЭ РАН, 1996. – 311 с.

Каррер д'Анкосс Э. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней / Каррер д'Анкосс Э. ; пер. с фр. – М.: РОССПЭН, 2007. – 367 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Кенез П. Красная атака, белое сопротивление (1917–1918) / П. Кенез. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2007. – 287 с.

Кириллов П. Станица Рязанская (бывшая Габукаевская): историко-статистическое описание / П. Кириллов // *Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края*. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 267–303.

Кириллов П. К истории колонизации Закубанского края / П. Кириллов // *Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета* / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1902. – Т. 9. – 1903. – С. 71–112.

Кириллов П. Новоминская станица: статистическое описание / П. Кириллов // *Кубанский сборник: Труды Кубанского областного статистического комитета* / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1883. – Т. 1. – С. 618–642.

Кириллов П. Черноморская свадьба: этнографический очерк / П. Кириллов // *Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета* / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 2. – С. 1–27.

Кирчанов М. Кубанская русскоязычная проза как тип региональной литературы (на материале творчества Ивана Бойко) / М. Кирчанов // *Доне-*

цький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007. – Т. 18. – С. 260–265.

Кирюшин С. «Свой среди чужих, чужой среди своих»: судьба белого комиссара К. Л. Бардижа / С. Кирюшин, Д. Сень // Гуманитарная жизнь Юга России. – Краснодар, 2005. – № 1. – С. 143–162.

Кирюшин С. Ю. История Кубани с древнейших времен до наших дней: [учебное пособие] / С. Ю. Кирюшин, А. Н. Малукало, Д. В. Сень. – Краснодар, 2004. – 230 с.

Китицын П. К истории Кубанского войска / П. Китицын // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – № 9. – С. 425–429.

Кияшко И. И. Кубанцы в войне 1812 г. / И. И. Кияшко // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 541–554.

Кияшко И. И. Войсковой протоиерей о. Кирилл Россинский (1774–1825): с портретом / И. И. Кияшко // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 525–534.

Кияшко И. И. Бабыч Павел Денисович, генерал-лейтенант Кубанского казачьего войска / И. И. Кияшко // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 661–768.

Климов А. Пространство и общество / А. Климов // ЛОГОС. – № 1 (46). – 2005. – С. 213–228.

Клочков О. Рашпиль – выдающийся кубанский администратор / О. Клочков, Г. А. Генерал // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 79–87.

Клычников Ю. Кавказская статья. Генерал Ермолов и казаки / Ю. Клычников // Родина. – 2004. – № 5. – С. 85–86.

Ключевский М.О. Курс русской истории / М.О. Ключевский // Сочинения. – М.:Мысль, 1989. – С.45-46.

Кобилянський О. Українці на Кубані (за новішими статистичними даними) / О. Кобилянський // Червоний шлях. – Харків, 1924. – № 1–2. – С. 253–261.

Коваль Р. Нариси з історії Кубані / Р. Коваль. – К. : Докор, 2004.– 178 с.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.

Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини (1760–1830)./ З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.

Козлов А. И. Февральская революция и казаки / А. И. Козлов // 1917 год в исторических судьбах России. – М., 1992. – С. 127–130.

Козлов С. А. Пополнение вольного казачества на Северном Кавказе в XVI–XVII вв. / С. А. Козлов // Советская этнография. – 1990. – № 5. – С. 50–55.

Кокунько Г. В. Казак душой и телом (о генерале П. И. Кокунько) / Г. В. Кокунько // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 179–194.

Кокунько П. И. Кухаренко Я. Г. и переселение черноморцев за Кубань / П. И. Кокунько // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1929. – № 40. – С. 11–13.

Кокунько П. И. Кухаренко Я. Г. и переселение черноморцев за Кубань / П. И. Кокунько // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1929. – № 41–42. – С. 18–21.

Кокунько П. И. Кухаренко Я. Г. и переселение черноморцев за Кубань / П. И. Кокунько // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1929. – № 43–44. – С. 15–16.

Колесников В. Черноморские и линейные казаки глазами столичного офицера (по данным записок Ф. Г.) / В. Колесников // Мир казачества: сборник научных трудов. – Краснодар: ООО РИЦ «Мир Кубани», 2006. – Вып. 1. – 175 с. – (С. 15–19).

Колінгвуд Дж. Р. Ідея історії / Дж. Р. Колінгвуд. – К.: Основи, 1996. – 615 с.

Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 285 с.

Концевич Г. М. Чумаки в народных песнях: выдержки из доклада, прочитанного на общем собрании членов ОЛИКО 5 апреля 1913 г. / Г. М. Концевич // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1913. – Вып. 6. – С. 167–190.

Конюков И. А. О расселении крестьянских хозяйств на Кубани / И. А. Конюков. – Краснодар, 1928. – 70 с.

Короленко П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска / П. Короленко. Екатеринодар: Типография Кубанского областного правления, 1896. – 121 с.

Короленко П. Черноморцы / П. Короленко. – СПб.: Типогр. Департамента Уделов, 1874. – 212 с.

Короленко П. П. Черноморцы / П. П. Короленко // Черноморские казаки. – М.: Вече, 2009. – С. 191–428.

Короленко П. П. Записка по истории Кубанского казачьего войска / П. П. Короленко // Кубанский сборник на 1915 год: Труды Кубан. обл. ста-

тист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1915. – Т. 20. – С. 305–350.

Короленко П. П. Записки о черкесах: материалы по истории Кубанской области / П. П. Короленко // Кубанский сборник на 1908 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1908. – Т. 14. – С. 297–376.

Короленко П. П. Атаманы бывшего Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 2. – С. 1–42.

Короленко П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII столетия / Короленко П.. – СПб : Б.в., 1901 – 45 с.

Короленко П. П. Некрасовские казаки: исторический очерк, составленный по печат. и архив. документам / П. П. Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сыроева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1900. – Вып. 2. – С. 1–74.

Короленко П. П. Горские поселенцы в Черномории / П. П. Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сыроева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1900. – Вып. 2. – С. 71–115.

Короленко П. П. Кубанские казаки / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 3. – С. 1–18.

Короленко П. П. Описание Черномории, составленное Якименко и Яриным в 1852 году / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. А. С. Собриевского]. – Екатеринодар, 1899. – Т. 5. – С. 16–32.

Короленко П. П. Записка, составленная канцелярией наказного атамана Черноморского казачьего войска о состоянии его войска по 1 января 1850 г. / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 6. – С. 41–70.

Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днепре / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 1–70.

Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днестре / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1901. – Т. 8. – 1902. – С. 1–203.

Короленко П. П. Территория Кубанских казаков / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1904. – Т. 10. – С. 225–242.

Короленко П. П. К биографии генерал-майора Безкровного / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С. 43–52.

Короленко П. П. Головатый, Кошевой атаман Черноморского казачьего войска / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С. 81–280.

Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г.: с приложением документов и записки полковника Шарапа / П. П. Короленко // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. – Т. 16. – С. 265–576.

Короленко П. П. Клейноды Черноморских казаков: историческая справка / П. П. Короленко // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1912. – Т. 17. – 1912. – С. 419–438.

Короленко П.П. Азовцы / П.П. Короленко // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – № 7. – С.20–65.

Короленко П. П. Черноморцы / П. П. Короленко. – СПб., 1874. – 212 с.

Корсакова Н. Кубанский войсковой музей и его создатели / Н. Корсакова // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 303–319.

Корсакова Н. Кубанцы – конвойцы в эмиграции / Н. Корсакова // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – Т. 8. – С. 142–146.

Корсакова Н. Отношение генерала П. Н. Врангеля к кубанскому казачеству (по материалам дневников В. Н. Науменко) / Н. Корсакова // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 199–208.

Котов С. Особенности духовной культуры иногороднего крестьянства Северного Кавказа в XIX – начале XX вв. / С. Котов // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 88–95.

Крамаренко М. (Дикарив М.) Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського відділу, на Чорногорії / М. Крамаренко (М. Дикарив) // Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1895. – Т. 1. – С. 1–24.

Крыжановский Г. Я. Крепостное право в земле Черноморского ныне Кубанского казачьего войска: доклад, прочитанный на общем собрании членов ОЛИКО 1 апреля 1911 г. / Г. Я. Крыжановский // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1912. – Вып. 5. – С. 123–144.

Ктиторов С. Українські сторінки в історії першого зимового театру на Кубані: штрихи біографії антепренера П. В. Прохоровича / С. Ктиторов // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар: ООО «Картика», 2007. – Вып. 2. – С. 123–129.

Кубанское казачье войско 1696–1888: сборник кратких сведений о войске / [сост. Ф. А. Щербина]. – Воронеж, 1888. – 320 с.

Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани / [под ред. К. В. Чистова]. – М.: Наука, 1967. – 356 с.

Кубань: [збірник статей про Кубань і кубанців]. – Прага: Видавництво Громади кубанців у Чехословацькій республіці, 1927. – 297 с.

Кудаева С. Г. Адыги (черкесы) Северо-Западного Кавказа в XIX в.: процессы трансформации и дифференциации адыгского общества / С. Г. Кудаева. – Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 2007. – 304 с.

Кузнецов В. Д. Фанагория / В. Д. Кузнецов // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 7–32.

Кузнецов И. Четверть века: историческая справка к 25-летию введения городского положения в Екатеринодаре / И. Кузнецов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 6. – С. 243–252.

Кузьмин А. Г. Существует ли проблема Тмутараканского камня / А. Г. Кузьмин // Советская археология. – М., 1969. – № 3. – С. 278–283.

Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском (со времени поселения онога на всемилостивейше пожалованной земле по 1831 год) / Я. Кухаренко, А. Туренко // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 315–481.

Кухаренко Я. Чорноморський побит / Я. Кухаренко // Українська драматургія першої половини XIX ст.: маловідомі п'єси. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 267–328.

Кухарук А. Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Сечи / А. Кухарук // Родина. – 2004. – № 5. – С. 82–84.

Куценко И. Великий октябрь и кубанские казаки / И. Куценко // Кубань. – 1987. – № 4. – С. 71–82.

Куценко И. Я. Кубанское казачество / И. Я. Куценко. – Краснодар, 1990. – 383 с.

Лакоба С. Двуглавый орел и традиционная Абхазия / С. Лакоба [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apsny.ru/print.php>

Левицький О. Потемкин и черноморцы / О. Левицький // Киевская старина. – 1887. – Т. 9. – С. 185–190.

Ламонов А. Исторический очерк о заселении станицы Кавказской Кубанского казачьего войска / А. Ламонов // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 447–622.

Лапин В. В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. / В. В. Лапин. – СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2008. – 400 с.

Лапин В. В. История Кавказской войны: [пособие к лекционному курсу] / В. В. Лапин. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор история», 2003 – 82 с.

Ленченко В. Традиції Запорозької Січі у забудові Катеринодара й Тамані / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 165–177.

Леонтович Ф. И. Адамы кавказских горцев: материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа / Ф. И. Леонтович. – Одесса: Тип. П. А. Зеленого (Б. Г. Ульриха), 1882. – 850 с.

Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба / С. Леп'явко // Український гуманітарний огляд. – № 11. – С. 46–66.

Леусян О. Деятельность частных железнодорожных обществ Кубанской области и Черноморской губернии в начале XX века / О. Леусян // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 155–169.

Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен ; пер. с англ. – М.: Европа, 2007. – 688 с.

Липківський В. Відродження церкви в Україні 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1959. – 335 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. / І. Лисяк-Рудницький //– К.: Основи, 1994. – Т.І. – С.11 – 12.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма "Олір", 1995. – 368 с.

Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірالی / М. Литвин, К. Науменко. – Львів; Харків: Сага, 2007. – 244 с.

Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.

Личков П. С. Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья Кавказа / П. С. Личков. – Киев : [Б.в.], 1904. – 87 с.

Лола М. О кубанском казачестве / М. Лола // Казачество и сословная рознь на Кубани. – Ростов-на-Дону – Краснодар: Севкавказиздат, 1926. – 110 с.

Лихницький Н. Т. Классовая борьба и кулачество на Кубани / Н. Т. Лихницький. – Ростов-на-Дону: Севкавказиздат, 1931. – 113 с.

Лісовий П. Кубань / П. Лісовий // Харківські вісті. – 1927. – 16.04.

Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения / В. Лобачевский. – Киев, 1887. – 115 с.

Лучинский Ю. Запрет на язык: «лингвистические проблемы» кубанской прессы начала XX века / Ю. Лучинский // Донецький вісник Науково-

го товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 216–222.

Любе Г. Историческая идентичность / Г. Любе // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 108–113.

Любченко В. Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі «Галицького козацтва» як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми 1915 р. поразками російської армії на Південно-Західному фронті / В. Б. Любченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – № 4. – С. 45–51.

Люлье Л. Я. Черкессия: историко-этнографические статьи / Л. Я. Люлье. – К. ; Б. в., 1991. – С. 56.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Т. 1. – Центральна Рада. – Гетьманщина. Директорія. – 212 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1951. – Т. 2. – Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 232 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, [б. д.]. – Т. 3. – Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 224 с.

Майгур В. И. Станица Шкуринская: географич. и статист. описание с планом юрта и станицы / В. И. Майгур // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 255–290.

Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою (1920-1926) / П. Л. Макаренко. – Прага: Видавництво Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – 120 с.

Макаренко П. Л. Про діяльність Громади кубанців в Чехословацькій республіці (від І–ІХ 1921 до І–ІХ 1926) / П. Л. Макаренко // Кубань: збірник статів про Кубань і кубанців. – Прага: Видавництво Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – С. 38–66.

Македонов Л. О местной разработке по вторым листам переписи 1897 г. статистических сведений о населении Кубанской области / Л. Македонов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1902. – Т. 9. – 1903. – С. 159–178.

Македонов Л. В. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. / Л. В. Македонов. – Екатеринодар, 1907. – 546 с.

Македонов Л. В. Хозяйственное положение и промыслы населения нагорных станиц Кубанской области (выпуск 1-й) / Л. В. Македонов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1904. – Т. 10. – С. 1–88.

Македонов Л. В. О разработке статистических данных о населении Кубанской области по вторым листам всеобщей переписи населения 1897 г. / Л. В. Македонов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С. 67–80.

Максимов И. Бытовые черты духовенства старой Черномории (1818–1843 гг.): по данным архива Дмитриевской церкви г. Екатеринодара: доклад, прочитанный на общем собрании членов ОЛИКО 18 января 1913 г. / И. Максимов // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1913. – Вып. 6. – С. 191–211.

Малашенко А. Исламские ориентиры Северного Кавказа / А. Малашенко. – М.: Гендальф, 2001. – 180 с.

Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000. – 513 с.

Маловичко С. Полидисциплинарный статус «истории пограничных областей» («Borderlands history») и изучение локальной истории Северного Кавказа / С. Маловичко // Запад-Россия-Кавказ: научно-теоретический альманах. – Москва-Ставрополь: Изд-во ПГЛУ, 2003 – Вып. 2. – С. 400–409.

Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А. Малукало. – Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2003. – 216 с.

Малукало А.Н. Казачье законодательство: история становления и развития, сфера применения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/articles/m/malukalo_kzakon.pdf

Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с.

Мамонов В. Ф. История казачества России / В. Ф. Мамонов. – Екатеринбург ; Челябинск: Ин-т гуманитар. исслед., 1995. – Т. 1. – 237 с.

Мануйлов А. Н. Обычное право кубанских казаков / А. Н. Мануйлов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 248 с.

Манжула С. На початку розмосковлення школи на Кубані / С. Манжула // Кубанський край. – Прага, 1931. – № 7. – С. 36–38.

Марзей А. Черкесское наездничество – ЗЕКІУЭ. Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX века / А. Марзей. – Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2004. – 268 с.

Марианне В. Йоргенсен. Дискурс – анализ. Теория и метод / Марианне В. Йоргенсен, Луиза Дж. Филлипс ; пер. с англ. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.

Маркедонов С. М. Заколдованное слово / С. М. Маркедонов // Родина. – 2004. – № 5. – С. 22–24.

Маркедонов С. М. От истории к конструированию национальной идентичности: исторические воззрения участников «Вольноказачьего дви-

жения» / С. М. Маркедонов // *Ab imperio*. – 2001. – № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/articles/m/markedonov_otistorii.htm

Мартыненко Л. Современное бытование пословиц, поговорок и загадок черноморских казаков на Кубани / Л. Мартыненко // *Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия*. – Краснодар, 2006. – С. 152–159.

Матвеев О. В. Кубанское казачество в сословной структуре российской империи и тенденции его развития в 60-80-е гг. XIX в. / О. В. Матвеев // *Проблемы истории казачества*. – Волгоград, 1995. – С. 32–43.

Матвеев В. Монарх в исторической картине мира кубанского казачества (конец XVIII – нач. XX столетия) / В. Матвеев // *Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия*. – Краснодар, 2006. – С. 67–108.

Матвеев О. «Что значит русский бой удалый...»? Ратное ремесло в исторической картине мира кубанского казачества / О. Матвеев // *Дикаревские чтения* (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 68–81.

Мельгунов С. П. Красный террор в России / С. П. Мельгунов. – М.: СП Р, 1990. – 208 с.

Мельников Л. М. Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко в их взаимных отношениях: доклад, прочитанный на общем собрании членов ОЛИКО 1 февраля 1913 г. по случаю 50-летия со дня смерти Я. Г. Кухаренко / Л. М. Мельников // *Известия общества любителей изучения Кубанской области* / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1913. – Вып. 6. – С. 24–72.

Мельников Л. М. Иногородние в Кубанской области / Л. М. Мельников // *Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета* / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 6. – С. 71–140.

Мельников Л. М. Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко в их взаимных отношениях / Л. М. Мельников // *Кубань*. – Краснодар, 1989. – № 1. – С. 86–93.

Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

Михайлин І. Від українства плебейського до українства аристократичного / І. Михайлин // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. – Х., 1998. – Т. 7. – С. 196–209.

Михайлин І. Кубанське дослідження харківської журналістики (Василь Мова (Лиманський)). Из літературного насліддя / І. Михайлин // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. – Х., 2002. – Т. 9. – С. 361–377. – (Харківський державний університет ; Харківське історико-філологічне товариство).

Мова (Лиманський) В. Куліш, Байда і Козаки: Інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилосоїрова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» / В. Мова (Лиманський) ; супровідні статті і редакція Ю. Шевельова і В. Чумаченка. Українська Вільна Академія Наук у США– Нью-Йорк, [Б. в.]. 1995. – 283 с.

Мова (Лиманський) В. Твори / В. Мова (Лиманський). – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1968. – С. 343.

Мова (Лиманський) В. Старе гніздо й молоді птахи / В. Мова (Лиманський). – К.: Дніпро, 1990. – 421 с.

Могилевцев Н. М. Краткие исторические сведения о Кавказском конном полке Кубанского казачьего войска / Н. М. Могилевцев // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 3. – С. 1–23.

Могильнер М. Номо імперії: Історія фізическої антропології в Росії (кінець ХІХ – початок ХХ вв.) / М. Могильне. – М.: Нове літературне обозрення, 2008. – 512 с.

Мороз Д. Как справляли черноморцы свое новоселье на Тамани и какие были по сему случаю речи и песни (современная рукопись) / Д. Мороз // Киевская старина. – 1883. – Т.5. – №1. – С.203– 207.

Мошкевич Г. Евгений Дмитриевич Фелицын (1848–1903): библиографический очерк / Г. Мошкевич // Из истории Кубанского казачества: материалы региональной конференции, посвященной 200-летию переселения Черноморских казаков на Кубань. – Ейск, 1992. – С. 77–97.

Мужев И. Ф. Казачество Дона, Кубани и Терек в революции 1905–1907 гг. / И. Ф. Мужев. – Орджоникидзе, 1963. – 158 с.

Мусаев А. Н. Шейх Мантур / А. Н. Мусаев. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 304 с.

Народна освіта на Кубані раніше і в сучасний момент // Кубанские думы – Кубанські думки. Орган Союзу Кубанців в ЧССР. – Прага, 1928. – № 3. – С. 21–28.

Науменко В. Василий Федорович Рябокоть / В. Науменко // Кубанец: журнал Кубанского казачьего союза. – Нью-Джерси, Б. д. – № 2. – С. 10–23.

Науменко В. Генерал-майор Яков Герасимович Кухаренко. К столетию со дня его смерти / В. Науменко // Кубанский исторический и литературный сборник. – Блаувелт, США, 1962. – № 18. – С. 13–17.

Науменко В. Черноморская трагедия / В. Науменко // Кубанский исторический и литературный сборник. – Блаувелт, США, 1962. – № 16. – С. 11–23.

Некрасов А.М. Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.) / А. М. Некрасов. – М. : Наука, 1990 – 322 с.

Нирко О. Кобзарство Криму та Кубані: [навч. посіб. (хрестоматійне вид.) для студ. вищ. навч. закл.] / Олексій Нирко ; упорядкув., редак., передм., вступ. ст. Н. Сулій. – К.: вид. центр Прогрес, 2008. – 480 с.

Нирко О. Кобзарство Кубані / Олексій Нирко // Кобзарсько-лірницькі традиції та їх сучасний розвиток: матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1994. – № 49–50. – С. 19–21.

Нирко О. Кобзарське відродження Кубані та його розгром / Олексій Нирко // Кубань литературная: новые доклады и сообщения: материалы научно-практической конференции. – Краснодар, 1994. – С. 6–8.

Нирко О. Кобзарство Кубані / Олексій Нирко // Бандура. – Нью-Йорк, 1995. – № 52–53 (січень-квітень). – С. 2–22.

Нирко О. Бандурист Конон Безчасний: из истории кобзарского искусства на Кубани / Олексій Нирко // Кубань: проблемы культуры и информатизации. – Краснодар, 1997. – № 2 (9). – С. 5–8.

Нирко О. Зот Діброва, лицар кубанського кобзарства / Олексій Нирко // Народна творчість та етнографія. – К., 2001 – № 1. – С. 94–97.

Нирко О. Думний епос у Кубанському краї / Олексій Нирко // Науково-практичний журнал: Гуманітарні науки. – 2005. – № 1 (9). – Січень-червень. – С. 184–191.

Нирко О. Кобзарство Кубані / Олексій Нирко // Науковий вісник українського історичного клубу. – Т.Х.-М., 2004. – С. 23–33.

Нирко О. Доля українських кобзарів-бандуристів на Кубані / Олексій Нирко // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – К., 2001. – № 10. – С. 10–15.

Нирко О. Неповний реєстр кубанських козаків – бандуристів / Олексій Нирко // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – К., 2001. – № 10. – С. 16–21.

Нирко О. Доля кобзарів-бандуристів з козацького стану на Кубані / Олексій Нирко // Науковий вісник українського історичного клубу. – М., 2002. – Т. 6. – Ч. I. – С. 78–83.

Нирко О. Доля українських кобзарів – бандуристів на Кубані / Олексій Нирко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 488–499.

Нирко О. Ф. Діброва, лицар кубанського кобзарства / О. Ф. Нирко // Науковий вісник українського університету. – Москва, 2006. – Т. 10. – С. 157–161.

Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославской губернии (1875-1905) / Я. П. Новицкий. – Рига: Спиридитис, 1990. – 118 с.

Ногмов Ш. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев / Ш. Ногмов. – Нальчик: Эльбрус, 1994. – 191 с.

О намерении Общества любителей изучения Кубанской области приступить к описанию церковных предметов, доставшихся кубанскому войску из Запорожья и Межигирского монастыря // Киевская старина. – 1899. – Т. 67. – № 12. – Отд. 2. – С. 179.

Оліфіренко В. В. Історія літературного життя на Кубані і проблема відродження української духовності у східній діаспорі / В. В. Оліфіренко //

Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2009. – Т. 25. – С. 196–210.

Оліфіренко В. В. Козак Мамай: [навчальний посібник] / В. В. Оліфіренко, В. К. Чумаченко. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. – 240 с.

Омельченко Г. Яків Герасимович Кухаренко / Г. Омельченко // Хвилі Кубані. Неперіодичний збірник Громади Українців з Кубані. – Прага, 1927. – С. 14–19.

Омельченко Г. Я. Г. Кухаренко, наказний отаман війська чорноморського. З нагоди 65-ї річниці смерті Я. Г. Кухаренко й 50-ї річниці виготовлення до друку видання збірки його творів / Г. Омельченко. – Коломия, 1928. – 62 с.

Омельченко М. Шкільництво на Кубані / М. Омельченко. – Прага, 1927. – 60 с.

Орел В. Бюст Кобзаря / В. Орел // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 178–182.

Орел В. Связи Т. Г. Шевченко с Северным Кавказом / В. Орел // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 280–289.

Орел В. Н. В поисках истины / В. Н. Орел. – Краснодар, 2006. – 312 с.

Орлов П. Описание торжеств в станице Таманской по поводу открытия 5 октября 1911 г. памятника, сооруженного Кубанским казачьим войском первым запорожцам, прибывшим 25-го августа 1782 г. к берегам Тамани и высадившимся здесь / П. Орлов. – Екатеринодар: тип. Куб. обл. правл., 1812. – 202 с.

Острогорський Г. Історія Візантії / Г. Острогорський. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.

Павловский И. Ф. О переселении полтавских казаков на Черноморию и Тамань в начале прошлого столетия / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – 69 с.

Палибин Н. В. Записки советского адвоката (20-е–30-е годы) / Н. В. Палибин. – Paris: Умса-Press, 1988. – 203 с.

Пантюхов И. Современные лезгины / И. Пантюхов // Кавказ. – Тифлис, 1901. – №228.

Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2002. – 880 с.

Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.

Пархоменко В. С. Они были первыми. К истории антибольшевицких повстанческих движений на Кубани в 1918 г. / В. С. Пархоменко // Белая гвардия. – Москва: «Посев», 2005. – № 8. – С. 88–90.

Пейсонель М. Исследование торговли на Черкесско-Абхазском берегу Черного моря в 1750–1762 годах / М. Пейсонель / В изложении Е. Д. Фелицина. – Краснодар, 1927. – 36 с.

Пейсонель М. Материалы для истории черкесского народа в изложении Е. Д. Фелицына / М. Пейсонель. – Краснодар: Северо-Кавказский филиал традиционной культуры М. Ц. Т. К. «Возрождение», 1990. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: zihia.narod.ru/paisonel.htm

Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові: нарис історії матірнього товариства «Просвіта» / С. Перський. – Вінніпег, 1968. – 360 с.

Петлюра С. Памяти Е.Д. Фелицына. 10 декабря 1903 г. / С. Петлюра // Областное обозрение и Вестник казачьих войск. – 1904. – 11 января. – № 2.

Петлюра С. Библиографический указатель литературы о Кубанской области, Кубанском казачьем войске и Черноморской губернии. Составил Е.Д. Фелицын, почетный член Кубанского областного статистического комитета, при участии В.С. Шамрая. Екатеринодар. 1899–1902 / С. Петлюра // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 131–135.

Пиретто Дж. П. Территория Кубани и сталинская утопия «изобилия» / Дж. П. Пиретто // SLAVICA TERGESTINA. Художественный текст и его геокультурные стратификации. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 2001. – № 8. – С. 241–263.

Пилипчук Р.Я. Український театр / Р.Я. Пилипчук // Історія Української культури. Т.4. Книга 2. – К.: Наук. думка, 2005. – С.379 – 380.

Півень А. «Сим кип брехеньок». Торбына смиху людям на потиху / А. Півень. – М.: Типография Т-ва Сытина, 1915. – 47 с.

Півень А. Торба смеха и мешок хохота / А. Півень. – Краснодар: «Советская Кубань», 1995. – 224 с.

Півень О. Рождество на Кубани / О. Півень // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1930. – № 51–52. – С. 16–17.

Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 494 с.

Плохій С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу / С. Плохій // Український гуманітарний огляд. – Київ. – № 10. – С. 63–85.

Погорелов Н. К характеристике одного из мифологических персонажей у кубанских казаков («хозяин») / Н. Погорелов // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 63–68.

Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918–1919 гг.) / Г. Покровский – Берлин: Изд-во Гржебина, 1923. – 282 с.

Покровский М. В. Из истории адыгов в конце XVIII – первой половине XIX века: социально-экономические очерки / М. В. Покровский. – Краснодар, 1989. – 319 с.

Покровский Н. И. «Кавказские войны и имамат Шамиля» / Н. И. Покровский. – Москва, 2000. – 512 с.

Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Видання «Дніпрової хвилі», 1965. – Т. I. – 397 с.

- Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий. – К.: Діокор, 2002. – 304 с.
- Поночевный М. О. Географический очерк Боспорского царства / М. О. Поночевный // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 2. – С. 1–60.
- Попка И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: репринтное издание / И. Д. Попка. – Краснодар: «Советская Кубань», 1998. – 188 с.
- Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженные силы и служба / И. Попко. – СПб., 1858. – 350 с.
- Потапов В. Театр и музыка / В. Потапов // «Новая заря», Екатеринодар, 1908. – № 538.
- Потто В. А. Кавказская война: [в 5 томах] / В. А. Потто. – М.: Центрполиграф, 2007. – Т. 1: От древнейших времен до Ермолова. – 527 с.
- Потто В. А. Кавказская война: [в 5 томах] / В. А. Потто. – М.: Центрполиграф, 2007. – Т. 2: Ермоловское время. – 591 с.
- Потто В. А. Кавказская война: [в 5 томах] / В. А. Потто. – М.: Центрполиграф, 2007. – Т. 3: Персидская война (1826 – 1828). – 527 с.
- Потто В. А. Кавказская война: [в 5 томах] / В. А. Потто. – М.: Центрполиграф, 2007. – Т. 4: Турецкая война (1828 – 1829). – 511 с.
- Потто В. А. Кавказская война: [в 5 томах] / В. А. Потто. – М.: Центрполиграф, 2007. – Т. 5: Время Паскевича, или Бунт Чечни. – 351 с.
- Правилова Е. А. Финансы империи: деньги и власть в политике России на национальных окраинах (1801–1917) / Е. А. Правилова. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.
- Прилепский Д. К. Казачество и социализм: исторические очерки / Д. К. Прилепский. – Ростов-на-Дону, 1986. – 278 с.
- Ракачѳв В. Н. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории / В. Н. Ракачѳв // Кубань – Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 45–57.
- Ратушняк В. Н. Кубанские исторические хроники. Малоизвестное об известном: очерки / В. Н. Ратушняк. – Краснодар: Перспективы образования, 2005. – 224 с.
- Ратушняк В. Н. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / В. Н. Ратушняк. – Краснодар: «Советская Кубань», 1996. – 656 с.
- Ратушняк В. Н. Экономика Кубани в досоветский период / В. Н. Ратушняк // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 195–206.
- Резун Д. Я. Сибирь (конец XVI – начало XX века): фронтир в контексте этносоциальных и этнокультурных процессов / Д. Я. Резун, М. В. Шиловский. – Новосибирск: Сова, 2005. – 193 с.
- Решетняк Л. Пражский журнал о Кубани и для кубанцев / Л. Решетняк // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 265–271.

Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства: сборник статей (библиотека журнала «Ab Imperio»). – Казань: Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 199–223.

Рікер П. Сам як інший / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 458 с.

Рудиченко Т. Казачий этикет и песня / Т. Рудиченко // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 24–35.

Рудницький Г. Переселення родин у Чорноморію (за матеріалами Кримського Державного архіву) / Г. Рудницький // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 499–503.

Рудницький С. Основи землезнавства України. Антропогеографія / С. Рудницький. – Прага, 1923. – 280 с.

Рудницький С. Основи землезнавства України / С. Рудницький. – Прага, 1923. – Т. 1. – 232 с.

Русини // Календар «Львів'янин». – Львів, 1862. – С. 91–105.

Самовтор С.В. Переименование кубанских станиц и хуторов в 1910 – 1912 гг. / С.В. Самовтор // Кубань-Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 2. – Краснодар:ООО «Картика», 2007. – С.93–97.

Свечин А. Эволюция военного искусства / А. Свечин. – М.: Академический Проект ; Жуковский: Кучково поле, 2002. – 864 с.

Северный Кавказ в составе Российской империи / [под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич]. – Москва: НЛЮ, 2007. – 460 с.

Северный Кавказ: человек в системе социокультурных связей. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004. – 368 с.

Семенов Л. Земельный вопрос в Кубанской области в 1917–1920 гг. / Л. Семенов // Казачество: прошлое и настоящее. – Волгоград: ВолГУ, 2000. – С. 185–213.

Сень Д. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х г.) / Д. Сень. – Краснодар, 2001. – 385 с.

Сень Д. «У какого царя живем, тому и служим...» (Казачи-некрасовцы) / Д. Сень // Родина. – 2004. – № 5. – С. 73–76.

Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Северо-Западном Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Историко-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 10. – С. 317–336.

Сень Д. Козацтво Дону і північно-західного Кавказу в кінці XVII-XVIII ст.: практики взаємовідносин прикордонних спільнот з мусульманськими державами Причорномор'я / Д. Сень // Український історичний збірник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 10. – С. 59–64.

Сень Д. В. «Черноморья» versus «Кубань»: некоторые аспекты дискурса империй и теоретические проблемы изучения истории Северо-

Западного Кавказа конца XVIII в. – первой половины XIX в. / Д. В. Сень // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 г.: Дикаревские чтения (12). – Краснодар, 2006. – С. 12–24.

Сень Д. В. «Войны памяти» и дискурс империй: практики элит Черноморья и местное историописание / Д. В. Сень [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/work/pyatigorsk2008/sen.php>

Сень Д. В. Дискурс империй, казачество и региональные особенности управления Россией пограничными территориями: «Фанагория-Черноморья-Кубань» (конец XVIII в. – середина XIX в.) / Д. В. Сень // В. Н. Татищев и проблемы государственно-административного управления в России: [материалы межд. конф.]. – 5–7 октября 2006. – Астрахань, 2006. – С. 75–82.

Сень Д. В. Воображение региона как колонизация: Кубань – Черноморья – Кубань: (практики Российской империи на Северо-Западном Кавказе в конце XVIII – середине XIX в.) / Д. В. Сень // Лавровский сборник: материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований [Этнология, история, археология, культурология, 2006–2007]. – СПб., 2007. – С. 63–68.

Сергийчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергийчук. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 2000. – 432 с.

Сергийчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках / В. І. Сергийчук. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 2000. – 336 с.

Сергийчук В. І. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 рр. / В. І. Сергийчук. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 1999. – 416 с.

Сергеев О. И. Казачество на русском Дальнем Востоке в XVII-XIX вв. / О. И. Сергеев. – М., 1983. – 148 с.

Сидоренко Ф. Каневская, год 1933... / Ф. Сидоренко // Каневчанин (историко-литературный журнал). – 1996. – № 3. – С. 11–20.

Симонов Л. Боевые эпизоды из Кавказской войны / Л. Симонов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С. 1–24.

Скиба К. В. Из истории «Малой Кавказской войны» на Кубанской линии / К. В. Скиба. – Армавир, 2005. – С. 123.

Слободян В. Дещо про пам'ятки української сакральної архітектури Кубані / В. Слободян // Пам'ятки України: історія та культура (науковий часопис). – 2005. – № 3–4. – С. 178–183.

Слуцкий А. Кубанские сюжеты в личной библиотеке Б. Д. Гринченко (библиографический этюд) / А. Слуцкий // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 235–243.

Слуцкий А. Кубанская тема в украинской периодике: библиографический аспект / А. Слуцкий // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 124–137.

Слуцкий А. Судьба библиотеки межигорского монастыря на Кубани / А. Слуцкий // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – Т. 8. – С. 100–117.

Слуцкий А.И. Библиотека генерал-лейтенанта Ивана Диомидовича Попки / А.И. Слуцкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/doc/slutskyi_popka.htm

Слуцкий А.И. Кубанские «основьяне» (Библиографический этюд) // Третьи кухаренковские чтения. – Краснодар, 1999. – С. 39–43.

Слуцкий А.И. Из истории украинской периодики (Письма Н. Воронина) в редакцию Львовского журнала «Зоря» / А.И. Слуцкий // Третьи кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2001. – С. 90 – 101.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты / В. Д. Смирнов. – М.: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. – Т. I. – 542 с.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты / В. Д. Смирнов. – М.: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. – Т. II. – 314 с.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.

Собрание песенного материала в Кубанском казачьем войске // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 10. – Отд. 2. – С. 28.

Собриевский А. С. Торговое общество казаков в Черноморском (Кубанском) казачьем войске / А. С. Собриевский // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины и А. С. Собриевского]. – Екатеринодар, 1897. – Т. 4. – 1898. – С. 1–148.

Соколов Д. Хаджи-Магомет (сподвижник Шамиля): [историческая справка] / Д. Соколов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1904. – Т. 11. – 1905. – С. 53–66.

Сопов А. Хозяйство, культура и быт казаков как этнические определители / А. Сопов // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2007. – № 2. – С. 25–35.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", Видавничий центр "Просвіта", 1999. – 508 с.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 1. – С. 75–88.

Старовойтенко І. Мемуари Є. Чикаленка та С. Ерастова як джерело історико-географічної інформації про Херсонщину та Кубань кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / І. Старовойтенко // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 9. – С. 452–465.

Стеблій Ф. Революції 1848-1849 рр. у Європі і Україна / Ф.І. Стеблій. – К., Знання. - 1973. - 46 с.

Стеблій Ф. До генези ідеї української незалежності в 40-х рр. ХІХ ст. (Михайло Свідзинський у пошуках шляхів визволення України) / Ф. Стеблій // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Випуск 2 (1995–1997 рр.). – С. 390–407.

Стефанов Т. Город Ейск: [статистико-этнографическое описание] / Т. Стефанов // Кубанский сборник: Труды Кубанского областного статистического комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1883. – Т. 1. – С. 338–547.

Стрижак О. С. До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців / О. С. Стрижак // Український історичний журнал. – Київ: Наук. думка, 2001. – № 1. – С. 93–106.

Стрижак О. С. До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців (закінчення) / О. С. Стрижак // Український історичний журнал. – Київ: Наук. думка, 2002. – № 2. – С. 37–50.

Сулятицький П. Розгром Кубанской Краевой Рады в ноябре 1919 г. / П. Сулятицький. – Прага: Кубанский край, 1931. – 18 с.

Сулятицький П. Українізація на Кубані / П. Сулятицький // Тризуб. – Париж, 1929. – № 42–43. – С. 20–26.

Сулятицький П. Вперше перед дзеркалом / П. Сулятицький. – Прага (Б. в.), 1928. – 172 с.

Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (ІІІ – 1917 – VI – 1918) / П. Сулятицький. – Прага: «Український інститут громадознавства в Празі», 1925. – Т. 1. – 195 с.

Супрун-Яремко Н. Народна пісня українців історичної Чорноморії в контексті історії і сучасності / Н. Супрун-Яремко // Пам'ятки України: історія та культура (науковий часопис). – 2005. – № 3–4. – С. 60–74.

Супрун-Яремко Н. Народно-песенный фонд черноморско-кубанского казачества / Н. Супрун-Яремко // Третьи кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2001. – С. 10–26.

Супрун-Яремко Н. О. Колядки і щедрівки Кубані. Антологія українських народних пісень Кубані / Н. О. Супрун-Яремко. – Рівне, ППФ «Волинські береги». – 899 с.

Сысоев В. М. Очерки из истории Тмутараканского княжества / В. М. Сысоев // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1899. – Вып. 1. – С. 75–94.

Сысоев В. М. Краткий археологический очерк Кубанской области и Черноморской губернии (1896 г.) / В. М. Сысоев // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины и А. С. Собривского]. – Екатеринодар, 1897. – Т. 4. – 1898. – С. 1–14.

Тернавский Н. Елизаветинская: история кубанской станицы / Н. Тернавский. – Краснодар, 2005 – С. 137-141.

Тернавський М. Заселення Кубані і становлення культури козацтва / М. Тернавський // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2007. – Т. 12. – С. 204–217.

Тимофеевский Е. Холмская церковно-приходская летопись или, что-то же, сказание о церковно-приходской жизни общества обывателей ст. Холмской от начала ее существования / Е. Тимофеевский // Кубанский сборник на 1913 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1913. – Т. 18. – С. 303–331.

Тмутараканский Л. Об экономическо-социальном значении поземельного владения Кубанских казаков / Л. Тмутараканский // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. – Т. 16. – С. 189–263.

Тмутараканский Л. Биографический очерк Бабыча Павла Денисовича, генерал-лейтенанта Кубанского казачьего войска / Л. Тмутараканский // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1914. – Т. 19. – С. 661–768.

Трахо Р. Черкесы / Р. Трахо. – Нальчик, 1992. – 68 с.

Трут В. Истребить поголовно. Как организовать рассказывание // Родина / В. Трут. – 2004. – № 5. – С. 95–97.

Трут В. П. Казачество России в период Первой мировой войны / В. П. Трут. – Ростов-на-Дону: «Гефест», 1998. – 80 с.

Тугуз Х. Щербина Ф. А. как историк и летописец Русско-Черкесской войны / Х. Тугуз // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 2. – С. 35–41.

Туренко А. М. Исторические записки о войске Черноморском (Со времени поселения онога на всемилостивейше пожалованной земле по 1831 г.) / А. М. Туренко // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С.

494–536 ; 1887. – Т. 17. – № 4. – С. 721–746 ; 1887. – Т. 18. – № 5. – С. 125–151 ; 1887. – Т. 18. – № 6/7. – С. 335–378.

Туровский Р. Бремя пространства как политическая проблема России / Р. Туровский // ЛОГОС. – 2005. – № 2 (47). – С. 124–171.

Турченко Ф. Микола Міхновський на Кубані / Ф. Турченко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 100–106.

Тутолмин И. Кавказская казачья бригада в Болгарии. 1877 – 1878 / И. Тутолмин. – СПб : [Б.в.], 1879. – 15 с.

Удо Г. Атаман Краснов и кайзер Вильгельм II: «Казачий вопрос» восточной политики Германии в 1918 г. / Г. Удо // Казаки России (Проблемы истории казачества). – М., 1993. – С. 87–99.

Удо Г. История казачества в германоязычной литературе / Г. Удо // Вестник МГУ. – 1993. – № 1. – С. 69–76.

Украинская литературная жизнь на Северном Кавказе // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1927. – № 8. – С. 163–167.

Українська людиність СРСР // Праці Українського Наукового інституту. – Варшава, 1931. – Т. 1. – С. 160–190.

Ульяш С. Пограниччя як культурний простір / С. Ульяш // Київські полоністичні студії [„Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя]. – К., 2005. – Том VII. – С. 128–140.

Уортман Р. С. Сценарии власти: мифы и церемонии русской монархии: [в 2 т.]. – Т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I / Р.С. Уортман ; пер. с англ. – М.: ОГИ, 2004. – 605 с Очерки истории Кубани.

Филиппов А. Ф. Социология пространства / А. Ф. Филиппов. – СПб.: ВЛАДИМИР ДАЛЬ, 2008. – 285 с.

Федина А. Кубанский публицист и педагог Николай Воронов / А. Федина // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 239–246.

Федина А. Украина в жизни первого кубанского писателя Я. Г. Кухаренко / А. Федина // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 121–128.

Федина А. И. Атаман Я. Г. Кухаренко в кругу современников. Историко-документальные очерки о жизни и творчестве первого кубанского писателя / А. И. Федина. – Краснодар: КСЭИ, 2004. – 132 с.

Федина А. И. Черноморский казак на Невском проспекте: поиски и находки (историко-документальные очерки о кубанцах в Петербурге) / А. И. Федина. – Краснодар, 2005. – 132 с.

Федина Т. Первые попытки увековечивания памяти Т. Г. Шевченко на Кубани (дореволюционный период) / Т. Федина // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 246–251.

Федина Т. К истории портрета Т. Г. Шевченко работы Ф. С. Красицкого (из собрания Екатеринодарской картинной галереи им. Ф. А. Коваленко) / Т. Федина // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – Т. 8. – С. 117–127.

Федіна Т. Український художник І. С. Їжакевич і Катеринодар / Т. Федіна // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 196–199.

Федосеева Л. Культурная жизнь черноморских казаков в начале XIX в. / Л. Федосеева // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2006. – № 1. – С. 33–34.

Федосеева Л. Процесс освоения новых территорий казаками на рубеже XVIII–XIX вв. / Л. Федосеева // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2006. – № 2. – С. 17–19.

Федосеева Л. Способы наказания и поощрения горцев в разгар Кавказской войны / Л. Федосеева // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 1. – С. 53–57.

Фелицын Е. Д. Западно-Кавказские горцы и ногайцы в XVII столетии по Пейсонелю: [материалы для истории Зап. Кавказских горцев] / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 2. – С. 1–35.

Фелицын Е. Д. Материалы для истории Северного Кавказа. Всеподданнейший доклад князя Г. А. Потемкина об учреждении Азовской линии и переселении на Северный Кавказ Волжского и Хоперского казачьих войск / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 3. – С. 1–10.

Фелицын Е. Д. Переселение на Кубань казаков бывшего Екатеринославского войска и образование из них Кавказского конного полка Кубанского казачьего войска / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 3. – С. 1–33.

Фелицын Е. Д. Побег с Кубани трех Донских полков в 1792 г., бунт на Дону и поселение станиц, вошедших в состав Кубанского конного полка (1895) / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. В. А. Щербины, А. С. Собриевского]. – Екатеринодар, 1897. – Т. 4. – 1898. – С. 1–62.

Фелицын Е. Д. Некоторые сведения о гемузских поселениях в Кубанской области: с картами XIV и XV столетий / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. А. С. Собриевского]. – Екатеринодар, 1899. – Т. 5. – С. 1–24.

Фелицын Е. Д. Материалы для биографии кошевого атамана Черноморского войска Захария Алексееича Чепіги / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1900. – Т. 7. – 1901. – С. 259–289.

Фелицын Е. Д. Князь Сефер-Бей Зан / Е. Д. Фелицын // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1904. – Т. 10. – С. 1–170.

Фелицын Е. Д. Кубанское казачье войско (1696-1888 г.) (сборник кратких сведений о войске) / Е. Д. Фелицын, Ф. А. Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1996. – 480 с. – (Репринтное издание).

Фельштинский Ю. Безумие во имя идеи: [материалы особой комиссии по расследованию злодеяний большевиков] / Ю. Фельштинский // Родина. – 1990. – № 10. – С. 40–47.

Филимонов С.Б. Кубанский казачий историк и архивист П.П. Короленко – член Таврической ученой архивной комиссии / С.Б. Филимонов // Творческое наследие Ф.А. Щербины и современность. – Краснодар, 1999. – С. 188 – 190

Фриз Л. Грегори. Сословная парадигма и социальная история России / Фриз Л. Грегори // Американская русистика. – Самара, 2000. – С. 121–163.

Франко І. Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології / І. Франко. – Львів : [Б.в.], 1903. – VII. – С.256–259.

Фролов Б. Взятие острова Березань черноморскими казаками 7 ноября 1788 года: мифы и реалии / Б. Фролов // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – С. 6–16.

Фролов Б. Гражданские суда черноморских казаков / Б. Фролов // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 81–89.

Фролов Б. Дискуссионные вопросы биографии атамана З. А. Чепиги / Б. Фролов // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 513–523.

Фролов Б. Курень «Гетмана Сагайдачного» / Б. Фролов // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 145–147.

Фролов Б. Национальный состав Черноморского Казачьего Войска (1787–1860 гг.) / Б. Фролов // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2005. – Т. 8. – С. 132–142.

Фролов Б. Переселение казаков Черноморского войска на Кубань / Б. Фролов // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007. – Т. 18. – С. 244–255.

Фролов Б. Черноморские казаки в Польском походе 1794–1795 гг. / Б. Фролов // Поляки в России: XVII–XX вв.: материалы Международной научной конференции. – Краснодар: Изд-во «Кубанькина», 2003. – С. 39–44.

Фролов Б. Е. Административно-территориальные преобразования в Черномории начала XIX в. / Б. Е. Фролов // Освоение Кубани казачеством: вопросы истории и культуры. – Краснодар, 2002. – С.45 – 56.

Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Основы, 2003. – 326 с.

Футорянский Л. И. Борьба за массы трудового казачества в период перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую

(март–октябрь 1917 г.): [учебное пособие] / Л. И. Футорянский. – Оренбург, 1972. – 321 с.

Футорянский Л.И. Казачество России на рубеже веков / Л. И. Футорянский. – Оренбург : [Б.в.], 1997. – 170 с.

Харламов М. История возникновения и развития г. Майкопа в связи с историей Закубанского края / М. Харламов // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Т. Соколова]. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1912. – Т. 17. – С. 343–346.

Хвостенко О. Україна і Кубань в історичній спадщині Прокопа Петровича Короленка (1834-1913) / О. Хвостенко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 208–216.

Хлынина Т. Н. Роль подвижной границы во взаимоотношениях народов России и Северного Кавказа во второй половине XIX в. / Т. Н. Хлынина // Историческое регионоведение Северного Кавказа – вузу и школе (9-я всероссийская конференция). – Армавир, 2005. – Ч. I. – С. 65–69.

Хотко С. Х. История Черкесии в средние века и новое время / С. Х. Хотко. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 552 с.

Хотко С. Х. Очерки истории Черкесов. От эпохи киммерийцев до Кавказской войны / С. Х. Хотко. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 432 с.

Хопкирк П. Большая Игра против России: Азиатский синдром / П. Хопкирк ; [пер. с англ. И. И. Кубатько]. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 640 с.

Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / К. Хюбнер. – М.: Канон, 2001. – 399 с.

Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004) / А. Цуциев. – М.: «Европа», 2006. – 128 с.

Цыбулькинова А. Некоторые аспекты брачной политики черноморской казачьей администрации в первой половине XIX в. / А. Цыбулькинова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 255–255.

Чабан Н.П. Кубанська тема на сторінках катеринославського часопису «Дніпрові хвилі» / Н.П. Чабан // Третьи кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2001. – С.102 – 107.

Черный В. Политика партии на Кубани в области землеустройства / В. Черный // На аграрном фронте. – Москва, 1927. – № 11–12. – С. 150–167.

Чорновол І. «Дике Поле» і «Дикий Захід». Україна у світлі тези Тернера/ І. Чорновол // Критика. – 2006. – №6. – С.26-28.

Чорновол І. Теорія компаративних фронтів/ І. Чорновол// Регіональна історія України. Вип.3. – Київ, 2009. – С.41– 66.

Чорновол І. Середньовічні фронтони та модерні кордони / І. Чорновол // Критика. – 2006. – № 10. – С. 9–12.

Чорновол І. Фронтири Росії / І. Чорновол // Критика. – 2007. – № 11. – С. 17–22.

Чумаченко В. Архив А. Конисского как источник для изучения жизни и творчества М. Дикарева / В. Чумаченко // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 3–9.

Чумаченко В. До історії української драматургії (Г. В. Доброскок) / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 458–468.

Чумаченко В. З плеяди кубанських українофілів (Іван Тимофійович Ротар) / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Український культурологічний центр. Східний видавничий дім, 2002. – Т. 2. – С. 128–138.

Чумаченко В. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) / В. Чумаченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк: Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ». Східний видавничий дім, 2004. – С. 194–200.

Чумаченко В. Казачий драматург / В. Чумаченко // Родная Кубань. – Краснодар, 2002. – № 1. – С. 104–111.

Чумаченко В. Кубанский краевед-украиофил В. Н. Орел: веги жизни и творчества / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. – Т. 18. – С. 139–155.

Чумаченко В. Кубань в житті і творчості Симона Петлюри / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – Т. 8. – С. 79–90.

Чумаченко В. Незакінчений автопортрет (До публікації спогадів С. І. Ерастова) / В. Чумаченко // Схід. – Донецьк, 1999. – № 7. – С. 46–48.

Чумаченко В. Проблемы изучения восточнославянской мифологии в научном наследии М. А. Дикарева / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С. 23–33.

Чумаченко В. Українці Кубані: «тернистими шляхами» через сторіччя (1792–1920) / В. Чумаченко // Схід. – Донецьк, 2001. – Спецвипуск «Донбас і українська діаспора». – С. 53–57.

Чумаченко В. «Пам'яті сього незвичайно енергійного та симпатичного чоловіка» (До 150-річчя від дня народження М. О. Дикарева) / В. Чумаченко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 21–28.

Чумаченко В. К. Поет і отаман / В. К. Чумаченко // Київська Старовина. – 1993. – № 1. – С. 105–110.

Чумаченко В. Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела / В. Чумаченко // Дикаревские чтения (9). – Краснодар, 2003. – С. 3 – 11

Чумаченко В. К. “Неутомимый и упорный работник” (П.П. Короленко) / В. К. Чумаченко [Электронный ресурс] . – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/personal/chumachenko_korolenko.htm

Чуркин В. Неизвестная война / В. Чуркин // Дон. – Ростов-на-Дону. – № 7. – С. 137–151.

Шаля І. Українізаційні справи в Північно-Кавказькому краї / І. Шаля // Життя і революція. – 1926. – № 6. – С. 403–415.

Шаля І. Українська літературна мова та мова Кубанщини / І. Шаля // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С. 56–60.

Шамрай В. С. Краткий очерк меновых (торговых) сношений по Черноморской кордонной и береговой линии с закубанскими горскими народами с 1792 по 1864 г. / В. С. Шамрай // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. С. В. Руденко]. – Екатеринодар: Тип. И. Ф. Бойко, 1901. – Т. 8. – 1902. – С. 351–543.

Шаповал Ф. Революція в ст. Полтавській 1870 – 1871 рр. / Ф. Шаповал // Хвилі Кубані. Неперіодичний збірник громади Українців з Кубані. – Прага, 1927. – С.22–23.

Шарап Стецько. Вісті з г. Єкатеринодара / С. Шарап // Основа, 1862. – №10. – С.116.

Шматко Н.А. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Н. А. Шматко, Ю.Л. Качанов // Социологические исследования. – 1998. – №4. – С.94 – 101.

Шенк Фрицьоф Беньямін. Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой (1263–2000) / Шенк Фрицьоф Беньямін ; авторизованный перевод с нем. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 592 с.

Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології / Ю. Шерех // – К.: Дніпро, 1993. – ??

Шиян Р. І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. І. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 96 с.

Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. / Р. І. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – 26 с.

Шкандрій М. В обіймах імперії: російська і українська література новітньої доби / М. Шкандрій. – К.: Факт, 2004. – 496 с.

Шкуро В. 1-й Екатеринодарский кошевого атамана полк на Дальнем Востоке / В. Шкуро // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 1 (22). – 2006. – С. 87–99.

Шкуро В. Кто мы? Откуда родом? Первые жители населенных мест Кубанского края / В. Шкуро // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар: ООО «Книга». – Т. 2 (23). – 2007. – С. 471–483.

Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821 – 1825 гг. / В. Шкуро // Кубань – Україна. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, [Б.в.], 2006. – С. 16–28.

Шкуро В Первое пополнение Черноморского казачьего войска малороссийскими казаками (1808 – 1811 гг.) / В. Шкуро // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 2. – Краснодар: Картика, 2007. – С. 91 – 95.

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию: [сочинения] / Г. Г. Шпет. – М.: Правда, 1989. – 601 с.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фридриха Листа / Р. Шпорлюк. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

Шпорлюк Р. Імперія та нації / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

Шагин Э. М. Крестьянство и казачество в революции / Э. М. Шагин // 1917 год в исторических судьбах России. – М., 1992. – С. 123–127.

Щербина Ф. Беглые и крепостные в Черномории / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 223–248.

Щербина Ф. История самоуправления у кубанских казаков / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 223–246.

Щербина Ф. К биографии Н. И. Костомарова / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 63–75.

Щербина Ф. Колонизация Кубанской области / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 529–545.

Щербина Ф. А. Симон Петлюра на Кубані / Ф. А. Щербина // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – С. 189–194.

Щербина Ф. А. Влияние интеграционных и модернизационных процессов на российскую империю (вторая половина XIX – начало XX столетия) / Ф. А. Щербина // «ЛОГОС». – № 5 (44). – 2004. – С. 201–213.

Щербина Ф. Симон Петлюра на Кубани / Ф. Щербина // Кубань. – Краснодар, 1991. – № 9. – С. 44–46.

Щербина Ф. Сім'я слов'янських народів / Ф. Щербина // Ювілейний збірник в честь професора С. Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 19–50.

Щербина Ф. А. Кубань / Ф. А. Щербина // Кубань: збірник статтів про Кубань і кубанців. – Прага: Видавництво Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – С. 28–37.

Щербина Ф. А. История Кубанского Казачьего Войска / Ф. А. Щербина. – Екатеринодар: Типография Кубанского Областного Правления, 1910. – Т. 1. – 700 с.

Щербина Ф. Кубанское казачье войско 1696 – 1888 г. / Ф. Щербина // Сборник кратких исторических сведений о войске. – Воронеж, 1888. – С. 40.

Щербина Ф. А. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами / Ф. А. Щербина. – Екатеринодар: Типография Товарищества Печатного и Издательского Дела под фирмой «Печатник», 1913. – Т. 2. – 848 с.

Щербина Ф. А. Законы эволюции и русский большевизм / Ф. А. Щербина. – Белград: Издание русского книжного магазина «Русская мысль» ; Прага: Славянское издательство, 1921. – 180 с.

Щербина Ф. А. Памяти Прокофия Петровича Короленко: доклад, прочитанный на общем собрании членов ОЛИКО 26 апреля / Ф. А. Щербина // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. Б. М. Городецкого]. – Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1913. – Вып. 6. – С. 1–14.

Щербина Ф. А. История земельной собственности у кубанских казаков / Ф. А. Щербина // Кубанский сборник: Труды Кубанского областного статистического комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1883. – Т. 1. – С. 219–320.

Щербина Ф. А. Земельная община Кубанских казаков / Ф. А. Щербина // Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Е. Д. Фелицына]. – Екатеринодар, 1891. – Т. 2. – С. 1–208.

Щербина Ф. А. Кубанское казачество и его атаманы / Ф. А. Щербина, Е. Д. Фелицин. – М.: Вече, 2007. – 320 с.

Щербинин С. Власть и население Северного Кавказа в период революции и гражданской войны (1917-1920 гг.) / С. Щербинин // Вестник Адыгейского Государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 3. – С. 42–45.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : [у 3-х тт.] / Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т. I-III. – С. 578.

Якобс Д. Європейська ідентичність: факти і вигадки / Д. Якобс, Р. Мейер // Україна шукає свою ідентичність: збірник статей. – К.: ВЕФ „Поступ”, 2004. – С. 82–90.

Ярмоленко П. Про козачу «націю» на Кубані (історична справка) / П. Ярмоленко // Наша громада. – Прага: Вид-во «Української Академічної Громади в Падебрадах», 1926. – № 1–2. – С. 12–16.

Assmann A. Gedachtnis, Erinnerung / A. Assmann // Handbuch der Geschichtsdidaktik / Hg. K. Bergmann. – Seelze-Velber, 1997. – S. 33–37.

Assmann A. Zum Problem der Identitat aus kulturwissenschaftlicher Sicht / A. Assmann // Die Form des Regionalen. Uber neue Formen kultureller Identity. – Frankfurt am Main, 1994. – S. 13–35.

Barrett Th. M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier (1700-1860) / Barrett Th. M. – Boulder, Colo, 1999. – 467 p.

Berger P. L. The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge / P. L. Berger, T. Luckmann. – 1966. – 385 p.

Bergmann K. Identitat / K. Bergmann // Handbuch der Geschichtsdidaktik. – Seelze-Velber, 1997. – S. 23–29.

Bourdieu Pierre. Structures, Habitus, Practices / Pierre Bourdieu // The Logic of Practice. – Polity Press, 1990. – Book 1.3. – pp. 52–65.

Burke P. Geschichte als soziales Gedachtnis / P. Burke // Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung / [hg. A. Assmann, D. Harth]. – Frankfurt am Main, 1991. – S. 289–304.

Germann U. Das Kasakentum in Russland zu Beginn der neunziger Jahre: Historische Traditionen und Zukunftsvisionen / U. Germann. – Köln, 1992. – 41 s.

Groushko M. Cossack: Warrior Riders of the Steppes / M. Groushko. – New York, 1993. – 611 p.

Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire (1500-1800) / M. Khodarkovsky. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2002. – 290 p.

Longworth Ph. The Cossacks. Five Centuries of Turbulent Life in the Russian Steppes / Ph. Longworth. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970. – 402 p.

Maurice H. The Cossacks / H. Maurice. – New York, 1945. – 237 p.

McNeal W. H. Tsar and Cossack, 1855–1914. – London: The Macmillan Press, Ltd., 1987. – 262 p.

McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier (1500–1800) / W. H. McNeill. – Chicago, 1964. – 248 p.

Neumann I.B. Russia as Central Europe's Constituting Other / I. B. Neumann // East European Politics and Societies. 1993. – Vol. 7. N 2.30. – P. 340 – 352.

O'Rourke Sh. Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia / Sh. O'Rourke. – Basingstoke, 2000. – 380 p.

Seaton A. The Horsemen of the Steppes: The Story of the Cossacks / A. Seaton. – London: Bodley Head, 1985. – 268 p.

Straub J. Personale und kollektive Identität. Zur Analyse eines theoretischen Begriffs / J. Straub // Identitäten / [hg. Assmann, Frieze]. – S. 73–104.

Turner F. J. The Frontier in American History / F. J. Turner. – New York, 1962. – 320 p.

Ure J. The Cossacks / J. Ure. – London, 1999. – 210 p.

Wagner P. Fest-Stellungen. Beobachtungen zur sozialwissenschaftlichen Diskussion über Identität / P. Wagner // Identitäten / [hg. Assmann, Frieze]. – S. 44–72.

Webb W. P. The Great Frontier / W. P. Webb. – Austin: University of Texas Press, 1964. – 560 p.

Довідкова література, енциклопедії

Большая Кубанская Энциклопедия: биографический энциклопедический словарь. – Краснодар, 2005. – Т. 1. – 368 с.

Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1.; 2004. – Т. 2.; 2005. – Т. 3.

Казачий словарь-справочник. – Кливленд. США, 1966. – Т. 1. ; Сан-Ансельмо. США, 1968. – Т. 2. ; 1970. – Т. 3.

Українське козацтво: мала енциклопедія / [кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях]. – К.: Генеза ; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.

Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года / [под ред. Б. А. Трехбрата]. – Краснодар, 1997. – 562 с.

Дисертації, автореферати дисертацій

Бабичев М. М. Аграрный вопрос и крестьянское движение на Кубани в период первой русской буржуазно-демократической революции 1905–1907 гг.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук / М. М. Бабичев. – М., 1958. – 19 с.

Белоусов И. В. Казачий сепаратизм в России (1917–1920): истоки, сущность, последствия: дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / И. В. Белоусов. – М., 1998. – 157 с.

Білий Д. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані (1921–1933): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. Білий. – Донецьк, 1994. – 24 с.

Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / А. С. Дзагалов. – К., 2009. – 20 с.

Игнатъев Б. Б. Развитие системы управления казачьих войск России (вторая половина XIX начало XX вв.): дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Б. Б. Игнатъев. – М., 1997. – 239 с.

Задунайський В. Збройні Сили УНР (1917–1920 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Задунайський. – Донецьк, 1995. – 198 с.

Заседателева Л. Б. Восточные славяне на Северном Кавказе в середине XVI – начале XX века (динамика этнокультурных процессов): диссертация в виде научного доклада / Л. Б. Заседателева. – М., 1996. – 237 с.

Куценко И. Я. Культурное строительство на Кубани (1921–1925): автореферат дис. на получение науч. степени канд. ист. наук / И. Я. Куценко. – Ростов-на-Дону, 1963. – 35 с.

Мишанич М. В. Українські народні пісні Кубані на історичну та суспільно-побутову тематику: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: 10.01.07 / М. В. Мишанич. – Львів, 2000. – 24 с.

Матвеев О. В. Кавказская война на Северо-Западном Кавказе и ее этнополитические и социокультурные последствия: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / О. В. Матвеев. – Краснодар, 1996. – 30 с.

Телепень С. В. Казаки Кубани в военно-политических событиях Польши в конце XVIII – начале XX вв.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / С. В. Телепень. – Армавир, 1998. – 19 с.

Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917 роки): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Є. Д. Петренко. – К., 1996. – 206 с.

Щетнев В. Е. Классовая борьба в Кубанской станице (1920–1927 гг.): автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: / В. Е. Щетнев. – М., 1968. – 27 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

<i>Авраменко Анатолій</i>	31
Автономов Олександр	307
Адамов І.	393, 418
Аівалов	434
Андрієвський Олексій	346, 427
Андрієнко	434
Андроник	271
Антонович Володимир	243, 339
Апостол Данило	99
Араковський	227
Аркас Микола	216, 337
<i>Ассман Ян</i>	12, 18

Б

Бабич Іван	428
Бабич Павло	204, 318
Бабич Михайло	4, 365, 366, 367, 370, 371, 375, 380
Бабченко О.	294
Балабас Олексій	394, 423
Баламбер	54
Баліс Л.В	397
Бандурка	434
Баранович	217
Барановська Катерина	341
Бардак	434
Бардиж Кіндрат	332, 364, 380, 382, 385 – 386, 389, 393- 394, 414, 418
<i>Барретт Томас</i>	23
Бярятинський Олександр	204, 236, 291 – 293, 295
Бат-Гирей	197
Башицький	434
<i>Башлер Жак</i>	88, 179
Баязет II	75
Безеров	434
Безкровний Кузьма	28, 44, 213, 340, 342, 347, 350, 354, 356, 380, 408 – 409, 417, 419, 422, 439, 456

Безкровний Олексій	234, 241 – 242, 371
Безщасний Конон	336
Бекетов	434
Бердибег	62
Бережний К.	382
Беркук	62
Бернар Сара	322
Бестужев-Марлінський Олександр	183
Беліков	430
Бистжоновський Людвік	224
Бич Лука	28, 44, 338, 342, 350, 352, 380, 386, 395, 403, 421, 422, 437, 438, 439 – 443, 456, 460
Бігдай Яким	105, 341, 346, 347, 348, 105
Бідаков	430
Біла Марина	368
Білецький	169
Білий Андрій	108
Білий Гнат	333, 420
<i>Білий Дмитро</i>	33
Білий Сава	127, 445,
Білий Сидір	106 – 108, 110, 113, 117
Білий Кіндрат	338
Білий Василь	368
Білий, осавул	427 – 428
Біликов Іван	326
Білозерський Василь	247
Блохін (Здобудьволя) Костянтин	422 – 423
<i>Бовуа Даніель</i>	89
Богуславський В.	422
Богуславський Микола	336
Бож	54
Боплан Гійом Левассер, де	74
Боржинський Федір	421
<i>Бродель Фернан</i>	48
Брунько	129
Будьонний Семен	435
Букретов Микола	407
Булавін Кіндрат	80
Булах Григорій	429
Бурнос	129, 137
Бурсак Афанасій	239, 241, 294

Бурсак Павло	121, 299
Бурсак Федір	134 – 135, 137, 150, 155, 174, 201, 211, 238, 239 – 241, 245, 333, 371
Буряк П.	297
Бут Григорій	420
Бутурлін Іван	83
В	
Вавілов Михайло	185
Вакуленко	416
Вельямінов Олексій	141
<i>Венюков Михайло</i>	35
Верис	129
Ветерані	85
Винниченко Володимир	339, 425
Висоцький	227
Височан Іван	108, 165
Вишневецький Дмитро	77
Вінітарій	54
Власов Максим	140 – 141, 207, 240 – 241, 291
Вовк Хведір	330
Волга	173
Володимир Великий	56
<i>Вольфрам Хервіг</i>	54
Вороний Микола	144, 349
Воронцов Михайло	144, 178
Врангель Петро	412
Всеволод I Ярославич	58
Вукач Ісидор	423
Г	
Гаденко Костянтин	364
Галаган Микола	44, 387, 389, 417 – 418
Гамалія Василь	378, 382
Гваньїні Олександр	74 – 75
Германаріх	52, 54
Герцен Олександр	227, 343
Гилосхан	65
Гладкий Йосип	211, 213 – 214, 218 – 219
Гладкий І.	371
Глебовський Георгій	423
Гліб Святославич	58, 161
Глоба Іван	102, 105
Гнилосиров Василь	347
Гогак	252
Годунов Борис	83

Голеновський	170
<i>Голобуцький Володимир</i>	29
Головатий Антін	40, 102, 106 – 110, 113, 117 – 118, 121, 122 - 126, 128 – 129, 152, 166 – 167, 233, 235, 248, 260 – 261, 267, 279, 297, 335, 371, 445
Головатий К.	323
Головатий Павло	109
Головатий Петро	102, 105
Головатий, осавул	298, 451
Головин	427 – 428
Голубицький	129
Голубович Володимир	425
Гомер	50
Гордієнко Кость	80, 82
Горіх Михайло	336
Горпищенко	432
Гребенщиків	405
Гречкин	434
Григоріїв Василь	120
Григор'ївський	128
Гриценко	434
Гришкевич	227
Грінченко Борис	330, 344
Грушевський Микола	339
Грюнер	353
<i>Гудаков В.</i>	30
Гузик	434
Гузій Петро	336
Гуков Микола	341
Гулак-Артемівський Семен	24, 338
Гулий Микола	42, 272, 428 – 429, 431
Гулик Максим	399
Гулик Мокій	125 – 127, 169 – 170,
Гуляєв	434
Гуртовий	429
Гордон Казимір	223
Д	
Девлет-Гирей	79
Дейнега Аверкій	246
Демченко Іван	246
Денікін Антон	44, 397, 400 – 402, 404, 407, 421 – 422 , 433, 442, 462, 463
Джан-Магомет	93

Джизольфі С. де	61
Джумайло	344
<i>Дзагалов Анатолій</i>	32
Дикарів Митрофан	324, 329 – 331, 457
Дикун Федір	169 – 173
Діброва Зот	336
Діброва Сава	336
Дмитренко Іван	34, 35, 341, 356
Дмитренко-Бут	252
Доброскок Гаврило	323 – 324, 345, 350
Домна Боспорський	78
Дондуков-Корсаков Олександр	315
Донченко	353
<i>Дорошенко Дмитро</i>	44, 420
Дорошенко Олексій	299
Дорошенко С.	416
Дорошенко, станичний отаман	424
Дорошенко, отаман повстанців	334
Досвітній Олесь	420
Драгоманов Михайло	330, 340, 343, 456
Драф Л.	416
Дрига	129
Дробот	428
Дрофа	434
Дубина	433 – 434
Дудкін Ф.	288
Дунаєвський	397
Духінський Францішек	227
Дюк, урядник	434
Дятло	434
Дяченко	217
Е	
Евмел	52
Ерастов Степан	41, 273, 314, 335 – 336, 339 – 340, 343 – 345, 347, 348, 350, 353, 408 – 409, 418, 456 - 457
Є	
Євдокимов Микола	293 - 294, 298, 301
Єлисеєв Федір	42
Єрмолов Олексій	43, 139, 140, 141 – 142, 155, 178, 199, 203, 206, 240 – 241, 291
Єсаулов	355

Ж

Жарко Степан	336
Жарко Яків	345, 353
Жегулін С.	130
Живило Кирило	331, 356, 364, 371
Житецький Павло	339
Жук Є.	423, 427
Жураковський Данило	321
Жученко М.	326

З

Завадський Петро	326
Заводовський Микола	145, 235, 239, 242 – 243
Заволока	434
<i>Задунайський Вадим</i>	32, 42
Заєць Лука	423
Закладний	429
Заколоденко	173
Залеський Григорій	341
Заньковецька Марія	322
Запорожець Омелян	416, 423
Запорожченко Іван	336
<i>Заставний Федір</i>	32
Зверковський Людвік	223
Зіссерман Арнольд	183
Зіхі Жан (Іоанн), де	78
Значко	430
Золотаревська Митрофанія	266
Золотаренко Василь	286, 289
Зубов Валеріан	166
Зубов Платон	166

І

Іван IV	76 – 77, 83, 85
Іваненко, повстанець	427
Іваненко, осавул	434
Іваненко, бунчуковий товариш	129
Іванис Василь	29, 41, 316, 386, 407, 424, 439, 443
Іванець	119
Іванис Микола	317
Іванько	434
<i>Івасюк Іван</i>	408 – 409, 439
Ігнатович Яким	120
Ігор Новгород-Сіверський	58 – 59

Ігор Рюрикович (Старий)	55
Ієремія, архієпископ	287
Ізяслав Ярославич	57
Інал Великий	63
Іогансон	252
Й	
<i>Йоргенсен М.</i>	23
Йордан	54
Йорж Конон	336
К	
<i>Кабузан Володимир</i>	31, 42
<i>Казидуб Григорій</i>	42
Казі-Гирей	78
Кайдан Юхим	136
Калабухов Олексій	403, 423, 441, 462
Калері Іван	294, 301
Калина	171
Калнишевський Петро	101 – 105, 113
Камишинський Герасим	424
Кам'янський Іполіт	433
Кам'янський Никифор	40, 295, 297 – 300
Канакай-мурза	95
Канівецький Микола	206, 342, 350, 357,
Канклик	77
Каплан-Гирей	76
Каплін П.М.	420
Каплуновський	339
Капніст Василь	113
Капуста	431, 435
Карамзін Микола	162
Карантух Хаджі Берзек	225
Карл XII	76
<i>Карпенко Сергій</i>	397
Катерина II	34, 87 – 88, 90, 95, 102, 111 – 115, 121, 123, 136, 147, 155, 160 – 162, 167, 198, 235
Кащенко Адріан	337, 365
Кемиргоко	77
Кір Великий	55
Кириченко М.	428 – 430
Кирій Олексій	324
Кисельов Павло	141
Кияшко Андрій	34, 372
Кияшко Іван	372

Кіраєв	156
Кішка Самійло	107
Кобеняк А.	114
Ковалевський В.	350
Коваленко Г.	357
<i>Коваль Роман</i>	33
Ковтун Х.	417
<i>Козут Зенон</i>	102
Кожушко Григорій	337
Кокунько Петро	254, 255, 298, 339, 391
Колій Іван	433
Коломієць Степан	149
Колпак Опанас	101
Комар Потап	250
Конашевич (Сагайдачний) Петро	107, 260, 372
Кониський Олександр.	326, 331
Концевич Григорій	337, 365
Кордовський К.	168
Корельський	203
Корнілов Лавр	395, 396 – 397, 399, 462
Короленко Прокіп	26, 34, 40, 117, 199, 263, 294, 296, 333, 357, 368
Корсун Олександр	248
Корсун, полковник	412
Корсюк, отаман	435
Костомаров Михайло	248, 255 – 256, 260, 337, 339
Костюк	209 – 210
Котляревський Іван	273, 321, 327, 341
Котляревський О.	295, 300
Котляревський Тимофій	153, 168 – 173, 175, 239, 372
Кочевський М.	333
Кочубей Василь	142
Кочубей Іван	395, 398
Кошиць Олександр	43 – 44, 249, 334 – 336, 457 – 458
Кравченко Михайло	337
Кравченко, осавул	412
Кравченко, отаман	435
Крайній В.І.	398
Красовський Антін	103
Кривоносов	435
Крижанівський Григорій	322
Крижанівський Микола	339
Криштопа	305
Кропивницький Марко	324

Кубрат	55
Кулик Микола	41
Куліш Пантелеймон	246, 248, 255 – 256, 259, 320 – 321, 327 – 329, 337, 339
Куниця Євтихій	42, 362, 393
Купер Фенімор	184
Куракін Олексій	136 – 137
Курганський Павло	236, 402
Кургоко Канчокін	90
Кус Гаврило	270
Кусаков Лев	295 – 296
Кухаренко Гандзя	251
Кухаренко Герасим	247
Кухаренко Олександр	205, 321 – 322, 344, 349
Кухаренко Степан	253, 322, 344
Кухаренко Яків	25, 34, 40, 121, 138, 205, 220, 245, 247 – 259, 262 – 263, 290, 295 – 297, 323 – 324, 327, 330, 344, 347, 364, 449 – 450, 452
Кухаренко Микола	322
Кухаренко В'ячеслав	322
Куцевол	417
<i>Куценко Іван</i>	29
Куций	129
Л	
<i>Ланін Володимир</i>	31, 180, 185
Лапінський (Тэффік-бей) Теофіл	43, 84, 204, 228 – 229
Левашов Василь	148
Левитський Микола	346, 351, 354, 357, 417 – 419, 424, 457
Левкон	52
Левченко І.	259, 417
Легкоступ	108
Леонт'єв Михайло	102, 120
Лермонтов Михайло	184, 344
Лешкевич	95
Лисенко Микола	251, 334, 340, 344
Лисенко, урядник	305
Лисиця	129
<i>Лисяк-Рудницький Іван</i>	21
Литвиненко	395, 435
Литевський Петро	248
Литюк Ф.	417
<i>Личков П.</i>	186

Лобко П.	327
Лозовий	129
Ломака	108
Лонжерон Олександр	241
Лоріс-Меліков Михайло	358
Лубенець	435
Лях Андрій	106, 211

М

Магеровський Григорій	295, 300, 347
Магомет (Мухамед)	65
Мазепа Іван	99, 372
Мазуренко	129
Майдибарь Михайло	424
Макаренко Іван	382
Макаренко Петро	28, 357, 413, 422, 424, 434, 440, 457
<i>Македонов Л.В.</i>	35, 367
<i>Макніл Вільям</i>	374
Максим, священник	272 – 273
Макуха (Шевель) Гнат	333 – 334
Малама Яків	348, 357, 370, 456 – 457
<i>Маленко Людмила</i>	32
Маленький	129
Малий	64
<i>Малукало Олексій</i>	31
Мальцев	435
Мамай	62
Мамонтов Сергій	407
Манжула Степан	410, 424, 440, 457
<i>Мануйлов Олександр</i>	31, 131
Марія Темрюківна	77
Марченко (Пржевальський) А. М.	438
Матвєєв Григорій	149, 235, 241 – 242, 372
Мащенко С.	278
Мегеря	354
Медем Іоган, де	90 – 91
Мельник	354, 428
Мельников Лука	247, 254 – 255, 306, 308, 312, 343, 346, 356 – 357, 458
Мензер	435
Метлинський Амвросій	248
Мефодій Солунський	74
Мигрин Іван	40, 172
Микола I	145, 148, 182, 215, 220 – 221, 245
Микола II	361, 374

Миргородський Григорій	277
Миргородський Олексій	36, 129 – 131, 232
Мисожников М.І.	324
Михаїл VIII Палеолог	59, 74
Михаїл Комнен	58
Михайлов	203
Міщенко П.	359 – 360
Мілютін Дмитро	291, 293
Мітридат VI Євпатор	52
Мова (Лиманський) Василь	147, 324 – 330, 343, 455
Мова Семен	326
Мова Степан	326
Мова, козак	322
Молодецький	227
Моравський	228
Мордовцев Дмитро	255 – 256, 339
Москаленко Іван	281 – 282
Моцанський	108
Мстислав Володимирович	56 – 57
Муравицький Ф.	428
Мурад IV	78

Н

Набока Василь	280
Надір-шах	86
Наливайко Северин	260
Наполеон I Бонапарт	222
Натієв Зураб	422, 432
Неглядь Іван	424
Недоборовський Зосим	321
Некрасов Ігнат	80 – 82
Нещадима	428
Никон Тмутороканський	57
Никон, патріарх	79
Нікопольський	129
Німченко Кузьма	337
Новицький Георгій	65 – 66
Ногай	75
Ногмов Шора	56, 61, 66
<i>Нойманн А.</i>	22
Нордега Іван	320, 324
Носак	172 – 173
Нудьга А.	417

О

Образцов Костянтин	390

Оверя	355
Ожеро П'єр	240
Озерський	435
Олег Святославич	58
Олександр I	161, 163, 222 – 233
Олександр II	220, 300 – 302, 321, 374 – 375
Олександр II Іверійський	83
Олександр III	316
Олександр Македонський	52
<i>Ольшевський Мелентій</i>	43, 244
Омельченко Григорій	247, 253, 420, 424
Онацький Євген	388
Опатович Степан	205, 248
Оран Тимур	60
Орбеліані Ілля	300, 302
<i>Орел Василь</i>	247
Орел Порфирій	432
Оріхов	409
Орлов Василь	129, 151
Орлов, осавул	395
Орлов, хорунжий	129

П

Павленко Віктор	426
Павло I	155 – 156, 161, 163, 174
Палінський	224
Панасенко	172
Панін Микита	104
<i>Пантюхов I.</i>	185
Паскевич-Ериванський Іван	142, 144 – 145, 215, 243
Патнікер	398
Пахомов Савелій	79
Пацюк	435
Пейсонель Клод-Шарль	185
Пелех П.	340
Пелих Федір	424
Перетяцько	431, 433
Перехрест Лев	240, 339
Перісад III	52
Петлюра Симон	351 – 353, 404, 424, 426, 457
<i>Петренко Євген</i>	32
Петро I	84 – 86, 88, 99
Пилюк Мусій	434, 437
Півень Іван	339
Півень (Забігайло М.) Олександр	324, 332 – 333, 458

Підгорний	428
Плещєєв Василь	83
Плоський І.	428
Плохий Герасим	149
Плохий Євдоким	406
Погребняк	428, 435
Покровський Дмитро	395 – 396
<i>Покровський Михайло</i>	29
Половий	172, 174
<i>Полонська-Василенко Наталія</i>	100, 104
Полуян Ян	398
<i>Польовий Ренат</i>	33
Помело Павло	117
Поночевний Михайло	357
Поночовний Василь	383
Понятенко Прокіп	422
Попко Іван	26, 130, 193, 195, 208, 242, 257 – 262, 265, 314, 333, 368, 372, 450, 452
Порохня Євген	246
Порохня Іван	248
Порохня Роман	265
Порохня С.	296
Потапенко В'ячеслав	323 – 324, 346, 354
Потебня Олександр	327
Потоцький Ян	89
Потьомкін Григорій	87, 95, 102, 104, 108 – 118, 121, 123 – 124, 132, 153, 163, 232, 446
Потьомкін Павло	95, 163
Прага, козак	295, 300
Прадт Домінік, де	90
Приймак А.	417
<i>Прицак Омелян</i>	55
Прозоровський Олександр	104
Проскура Павло	246
Прохорович Павло	324
Прохорович, лікар	144
Прощенко Яків	393 – 394
<i>Птолемеї Клавдій</i>	47
Птушко В.	250
Пузиревський	171 – 172
Пулесецький Іван	114
Пустовойт Володимир	339
Пустошкін Павло	127 – 128
Пушкін Олександр	184, 324

Р

Раєвський Михайло	219
Разін Степан	79, 98
Растягаєв	435
Рашпиль Григорій	43, 236, 244 – 245, 259, 267, 288, 449
Рашпиль Іван	295
Рашпиль Олексій	295, 299 – 300
Редедя	56
Редько	435
Рейналь Гійом Томас Франсуа	90
Рібас Йосип, де	129
Рибка Матвій	424
Рішельє Дюк, де	136, 138, 151
Розтріпа	168
Розумовська	149, 235
Розумовський, граф	150, 241
Розумовський Кирило	372
Росинський Кирило	256, 268 – 269, 334, 449
Ростислав Володимирович	58
Ростопчин	172
Ротар Іван	346, 350 – 351, 354, 357, 457
Ротар Петро	350 – 351
Рохмановський Трохим	129
Рубець Олександр	339
Рубін А.	398
Румянцев-Задунайський Петро	91, 101, 104
Рябовол Микола	44, 353, 365, 381, 385 – 386, 388, 396, 404 – 414, 419 – 423, 457, 461, 463
Рябовол Степан	409
Рябокінь Василь	435
Рябокінь Федір	437
Рябуха	430
Рябушинський Павло	402

С

Саадат-Гирей	85
Савенко М.	421
Савенко, хорунжий	435
Савицький А.	437
Савицький Павло	103, 434
Садовський Микола	323
Салтиков Іван	232
Саксаганський Панас	322 – 323
Самійленко Володимир	346

Самойлович Іван	372
Сапрунов	345
Сатир	52
Сбитнев Іван	43
Свідзинський Михайло	225
Святослав I	55 – 56, 58, 62
Семенко	129
<i>Сергійчук Володимир</i>	32
Сефер-бей Хзан-Уко (Зан-Уко), князь	224
Сідельник (Седельников) Григо- рій	435
Симановський Микола	43, 218
Симонов	435
Ситін Іван	333
Сірко Іван	372
Сіромаха	430
Скальковський Аполлон	130, 248 – 249, 357
Скидан Василь	342, 346
Скобцов Дмитро	44, 420
Скоропадський Іван	372
Скоропадський Павло	39, 44, 400, 405, 410, 420 – 421, 423, 432 – 433, 461, 464
Скубак Ф.	250
Слабізьон	281 – 282
Славинецький Єпифаній	346
Слободирь	435
<i>Сміт Ентоні</i>	21 – 22
Смовський Костянтин	426
Собакар Микита	171 – 172, 174
Собрієвський А.	357
Соколов К.	44
Соллогуб Іван	93
Соломка Євген	339
Сорокін Іван	395, 398
Сотниченко Спиридон	406 – 407
Соцький В.	417
<i>Спенсер Едмунд</i>	43, 197, 204, 222, 451
Спет Іван, фон	170
Срезневський Ізмаїл	248
Станкевич	228
Старицький Михайло	251, 323
Стародуб	150 – 151
Сташков	129

Степаненко	435
Стеценко-Нордега Іван	324, 345
<i>Страбон</i>	48
<i>Стрижак Олексій</i>	32
Суворін Олексій	323
Суворов Олександр	92, 95 – 96, 115
Султан-Мут	83
Султан-Шахім-Гирей	396, 411, 420
Сулятицький Павло	28 – 29, 310, 438 – 444
Сутика	129
Т	
Тав-Султан	96
Таганов Д.	91
Тамерлан (Тимур)	60, 62 – 63, 188
Танський	129
Таран Василь	406 – 407
<i>Тарнавський Микола</i>	31, 242
Татіщев Василь	162
Текелій Петро	104 – 106
Теліга Михайло	42, 337
Темрюк, князь	83
<i>Тернер Фредерік</i>	24
Тиховський Лев	129
Тишковський	108
Ткаченко-Бродський	405 – 406
Ткаченко Григорій	352
Ткачов В.	422
<i>Тмуроканський Л.</i>	319
Толмачевський	129
Топорков	428 – 429
Тохтамиш	62
Трубачов	435
Туренко Олександр	25, 34, 121, 197, 259, 262 – 263, 449 – 450
Турутін С.	381 – 381
У	
Уварів О.	427
Удовика Федір	434
Узбек, хан	62
Улагай Сергій	408
Уменко	431
Услар Петро	185
Успенський Микола	408

	Ф
Фанагор	51
<i>Федіна Алла</i>	31, 247
Феліцин Євген	26 – 27, 34, 247, 342, 352, 356 – 357, 368, 372
Феофан	267
Філімонов Олександр	42, 382, 396, 401, 408
Філіпсон Григорій	43, 243, 290, 292. 294 – 295
<i>Філіпс Л.</i>	23
Фіхте Йоган	89
Франко Іван	332
Фридрих Панас	105
Фрідріх II	86
<i>Фролов Борис</i>	31
	Х
<i>Хальбвакс Моріс</i>	12
Хворостін Андрій	83
Хижняк Іван	42, 435
Хмара, сотник	435
Хмельницький Богдан	98, 372 – 373, 420
Хоткевич Гнат	337
<i>Хотко Савмір</i>	48
Христюк Павло	426
	Ц
Цибренко	431
Циціанов Павло	164
	Ч
Чайковський Міхал	223 – 228, 451
Чарторийський Адам	223 – 225, 229
Чебанець	431
Чепелянський Василь	394, 410, 419
Чепіга Захарій	106 – 107, 110, 114, 117 – 118, 128 – 129, 149, 153, 166 – 168, 198, 212, 280, 379, 446
Черкалов	435
Черкес-хан	62
Черненко Ф.	129
Черник Єлісей	248
Черник Іван	266
Чернишов	168, 428
Чернявський Петро	102
Чечет (Волиняк) Петро	147
Чинчиковський	428

Чорний Антін	337
Чорний, осавул	144
Чорний, писар	305
Чорний Лазар	294
Чорнота Андрій	427
Чуб	435
Чубень	423
<i>Чумаченко Віктор</i>	31, 247, 325

Ш

Шагін-Гирей	91 – 92, 94 – 95
Шаміль	195
Шамрай Василь	34, 368
Шамрай Павло	248
Шарап Степан	40, 203, 205, 295 – 297, 301 – 302, 320, 344, 347
Швейковський Зигмунт	226
Швець Д.	398
Швидкий	172
<i>Шевельов (Шерех) Юрій</i>	327
Шевченко А.	324
Шевченко Василь	337
Шевченко Тарас	247 – 254, 256, 297, 300, 320 – 321, 327, 333, 340, 343 – 344, 346 – 348, 350, 372 – 373, 406, 450, 452, 458
Шелест Андрій	322, 339
Шеремет Іван	337
Шеретлук	198
Шиманов Андрій	327
<i>Шиян Роман</i>	32, 36
Шиян, отаман	435
Шкуринський	199
Шкуро Андрій	42, 393, 425
Шмалько Осип	170 – 172, 174
Шпак Іван	406
Шпак, хорунжий	435
<i>Шпаковський О.</i>	43
Шпиль Спиридон	424
Шторх Генріх Фрідріх	222
Шульга Олексій	129
Шульга, секунд-майор	129

Щ

Щепкін Михайло	248
Щербина Андрій	271
Щербина Лука	271

Щербина Федір 26 – 28, 34, 40 – 41, 45, 49, 105 – 107, 121, 124, 130, 135, 137, 144, 150 – 151, 200, 201 – 202, 209 – 210, 212, 227, 234 – 235, 247, 262, 265, 270, 272 – 277, 279, 281, 288 – 289, 297, 304, 331, 344, 346, 352, 357, 365, 368 – 372, 381, 385 – 386, 409, 413 – 414, 440 – 441, 453, 456 – 457

Щербина, бунчуковий товариш 129

Ю

Юзбаш Іван 129

Юліан 69

Юрій, священник 272

Юрченко Данило 424

Юшкевич 426

Ющенко 435

Я

Яворницький Дмитро 346, 370, 373, 457

Явтух 286

Якобі Іван 77

Яловий 354

Ямгурчей 76

Яновський 430

Янченко 354

Ярослав Мудрий 57 – 58

Ярошевич 429 – 430

Яценко М. 417

SUMMARY

Bilyj D.D. *The Ukrainians of Kuban': the Evolution of Social Identities, 1792-1921.*

Focusing on the problem of identity, the study deals with various aspects of the formation and activity of the Black Sea Cossack Host founded on the basis of migration of the former Zaporozhian Cossacks to the Kuban' frontier on the eve of the seventeenth century. The Host's Ukrainian origins were responsible for the formation of its principal social features as well as for the evolution of its social identity.

The history of the Black Sea Cossack Host consists of five periods. The first spans between 1792-1830 during which the Ukrainian Cossacks gradually settled and reclaimed their new frontier homeland. Two reasons contributed to the survival of Ukrainian ethnicity in the new environment: until about 1870, all inhabitants of the Black Sea coast consisted exclusively of the Cossack stratum with Ukrainian ethnic roots; new waves of immigrants from Ukraine supported and strengthened the ethnic consciousness of the original settlers. Since then, however, the main feature of their identity was socio-ethnic ambivalence.

The second period spans roughly between 1830-1860 during which a new regional identity emerged. During this time the leaders of the Kuban' Cossacks took part in the Ukrainian national movement. Seeking to implant modern Ukrainian national identity to the entire Kuban' Cossack Host, Cossack officers disseminated Ukrainian literature and Zaporozhian Cossacks' history. They also tried to introduce the Ukrainian language into schools. Thus, approximately in 1860 the Kuban' identity advanced to a new kind of symbiosis of its ethnic, social, and regional components, a development that can be treated as the earliest phase of modern Ukrainian identity. Among these components, the social Cossack identity remained the strongest one.

The next phase spans approximately between 1861-1890. During this period the non-Cossack population was increasing very rapidly. Although the majority of these new immigrants also came from Ukraine, they were denied access to Cossack privileges. Thus, since that time the population of the Kuban' has been broken into two parts: the Cossacks and the "others". This strengthened the social basis of the Cossack identity. The "others" also preserved their Ukrainian roots and kept their ethnic identity, although not to the extent of their Cossack compatriots.

The principal features of the fourth period spanning between 1890-1917 are as follows: a stratum of the Kuban' intelligentsia was formed, the Ukrainian national movement advanced, a rapid economic development improved conditions of everyday life, and a Revolution took place in 1905-1907. The Cossacks continued to treat themselves as the richest and the most self-reliant stratum, a political nation with their own historical memory, the keepers of tradition, and the "founders" of the Kuban'. Looking for stronger connections with Ukraine, the Ukrainian national movement's officers wished to integrate the Kuban' into the future Ukrainian state. As a rule, in order to popularize Ukrainian nationalism, the Ukrainian intelligentsia used the old methods: they disseminated Ukrainian literature, Ukrainian history and culture, supported Ukrainian musical bands and theatres, conducted scientific research in the field of folklore, history, economy, etc.

The period of the revolutionary upheaval during 1917-1921 can be treated as an integral part of a single Ukrainian revolution with some particular characteristics. To strengthen Ukrainian national identity among the masses, the government of the Kuban' Republic introduced the Ukrainian language into schools, renewed societies for popular

enlightenment “Prosvita” (founded in 1905-1907 on the West Ukrainian pattern and dissolved by Czarist government after the revolution) and attempted to join the Ukrainian State during the rule of General Pavlo Skoropads’ky. This last action failed. Although the Ukrainian national identity was advancing, the majority of the population (mainly Cossacks) still treated the Kuban’ Republic as their own state empowered by the Cossack traditions. But conflicts with the monarchist Volunteer Army impeded progress in this direction and caused the final defeat in the war with Bolshevik Russia. With the Bolshevik occupation, the next phase of Kuban’ identity’s history begins.

Key words: Kuban’, Caucasus, Caucasus war, Zaporozhian Host, Black Sea Cossack Host, frontier, circassians, social identities, ethnic identity, social identity, regional identity, national identity, self-identification, Ukraine, the Russian Empire, Ottoman Empire, Ukrainian revolution 1917-1921.

АННОТАЦИЯ

Белый Д.Д. *Украинцы Кубани в 1792 – 1921 годах. Эволюция социальных идентичностей.*

Формирование украинского населения Кубани началось с переселения в этот регион Черноморского казачьего войска в 1792 г., созданного на основе Войска Запорожского, что обусловило особенности социальной структуры украинского населения Северного Кавказа и, соответственно, эволюцию социальных идентичностей кубанских украинцев. Первый период истории украинского населения Кубани охватывает временные границы от 1792 г. до 30-х гг. XIX ст. В эти годы происходит экономическое и ментальное освоение региона черноморскими казаками. У черноморцев в этот период формируется двойная идентичность – казачья (сословная) и этническая, которые тесно взаимодействовали и дополняли друг друга. Сохранению этнической идентичности как основы для казачьей черноморской идентичности способствовали следующие факторы: до конца 1860-х гг. все население Черноморья было моноэтническим (украинским), а в социальном отношении принадлежало к одному казачьему сословию; новые массовые пополнения черноморского казачества происходили за счет переселенцев из украинских губерний. Следующий этап в эволюции социальной идентичности украинского сообщества Кубани – период между 30-и и началом 60-х гг. XIX в. В эти годы происходит формирование черноморской региональной идентичности и включение черноморской казачьей элиты в процесс формирования современной украинской национальной идентичности. Представители черноморской элиты активизируют свои усилия по распространению среди казачества элементов национальной идентичности посредством распространения украинской литературы, внедрения украинского языка в образование, популяризации знаний по истории Украины и запорожского казачества. К началу 60-х гг. XIX в., среди значительной части черноморской старшины и простого казачества сформировался особый тип украинской черноморской казачьей идентичности, который совмещал в себе этническую, сословную и региональную ее формы. Этот тип черноморской идентичности можно рассматривать как яркое проявление раннемодерной украинской национальной идентичности. Украинская раннемодерная национальная идентичность черноморских казаков подверглась определенной трансформации, но сохранила свои основные черты, в первую очередь, опору на украинскую сословную казачью идентичность. В 1860 г., когда Черноморское войско было ликвидировано,

оно выступало не только как военизированная структура, а вполне сформировалось как своеобразная украинская казачья «национальная автономная республика». Черноморские казаки, составлявшие большую часть Кубанского казачьего войска, сохранили свою отдельную «черноморскую» региональную идентичность, о чем свидетельствуют сохранившиеся украинские обычаи, язык, традиции и историческая память.

Следующий период эволюции социальных идентичностей украинцев Кубани – вторая половина 60-х гг. – начало 90-х гг. XIX ст. Если раньше украинцы этого региона в абсолютном большинстве принадлежали к одному казачьему сословию, то в конце 60-х гг. XIX ст. на Кубани существенно увеличилось количество не казачьего (иногороднего) населения. Большинство новых переселенцев составляли этнические украинцы, но в отличие от предыдущих переселенцев, интеграция в казачье сословие для них оказалась сложной. С этого периода украинское население Кубани разделяется на два сословия – казачье и «иногороднее». Эта ситуация способствовала укреплению казачьей сословной идентичности. В тоже время иногородние украинцы продолжали сохранять свою этническую идентичность.

Следующий этап эволюции социальных идентичностей украинцев Кубани – период от начала 90-х гг. XIX ст. до 1917 г. Главными факторами, которые его обусловили, стало формирование на Кубани новой элиты – интеллигенции, усиление украинского национального движения, быстрое экономическое развитие региона, демократическая революция 1905 – 1907 гг. В кубанской региональной идентичности казачья сословная идентичность играла важную роль составной части, так как казачество воспринимало себя «политической нацией» региона – главным носителем исторической памяти, хранителем традиций и наиболее развитой в экономическом отношении социальной структурой, «творцом» Кубани.

Представители украинского национального движения на Кубани считали, что в перспективе регион должен быть тесно связанным с Украиной и интегрированным в будущее украинское государство. В целом, к началу XX ст. деятельность кубанских украинских деятелей была ориентирована на культурно просветительские мероприятия – популяризацию знаний по истории Украины, ее культуры, содействие украинским музыкальным и театральным коллективам, литературную и издательскую деятельность, исторические, экономические и фольклорные исследования, развитие кобзарского искусства. Эти мероприятия были направлены на формирование представления о Кубани как своеобразной части общего украинского пространства.

Период революционных событий на Кубани можно рассматривать как составную часть Украинской национально-демократической революции 1917 – 1921 гг., но с учетом специфических особенностей региона. В этот период происходит интенсификация национальной идентичности среди кубанских украинцев. Непосредственными проявлениями этого процесса стали мероприятия Кубанского правительства по внедрению украинского языка в учебных заведениях Кубанской республики (Кубанского Края), попытке государственного объединения Кубани с УНР и Украинской Державой П.Скоропадского, возобновлении деятельности отделений общества «Просвіта», поддержке украинской национально-освободительной борьбы и личном участии многих кубанских украинцев в становлении и защите украинской государственности.

Региональная идентичность кубанских украинцев в этот период тоже изменилась. Кубань отныне воспринималась (главным образом среди казачества) как собственное государство со своей казачьей властью. Однако становлению кубанс-

кой государственности помешала конфронтация с Добровольческой армией, руководство которой выступало за возобновление «единой неделимой» России и вступило в открытое противостояние с правительством Кубанского Края. Оккупация Кубани Красной армией и установление советской власти привели к ликвидации Кубанской республики и положили начало новому периоду эволюции социальных идентичностей украинского населения этого региона.

...

Ключевые слова: Кубань, Северо-Западный Кавказ, Войско Запорожское, Черноморское казачье войско, Кубанское казачье войско, Кавказская война, фронтир, черкесы, социальные идентичности, этническая идентичность, сословная идентичность, региональная идентичность, национальная идентичность, самоидентификация, Украина, Российская империя, Османская империя, Украинская национально-демократическая революция 1917-1921 гг.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БІЛИЙ Дмитро Дмитрович

**УКРАЇНЦІ КУБАНИ В 1792-1921 РОКАХ.
ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ**

Монографія

Відповідальний за випуск
Редактор
Комп'ютерна верстка та дизайн

**Білецький В.С.
Тимофєєва Г.В.
Венгренюк І.А.**

Підп. до друку 26.11.2009. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк цифровий. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 30,8.
Обл. вид. арк. 25,6. Зам.2-10302009. Наклад 300 пр.

Видавниче підприємство "Східний видавничий дім"
(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001)
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svd@stels.net